CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE Grant 2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुश्रुत-संहिता।

महर्षिसुश्रुताचार्य्यविरचिता

महामुनिनागार्ज्जुनप्रतिसंस्कृता च।

महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनाचार्य्यकृतनिबन्धसंग्रहाख्य-

टीकया समलङ्कृता।

कविराज श्रीनृपेन्द्रनाथसेनगुप्तेन

कविराज श्रीबलाइचन्द्रसेनगुप्तेन च

सम्पादिता संशोधिता प्रकाशिता च।

परभागः।

कल्पस्थानोत्तरतन्त्रसमन्वितः।

प्रथमं संस्करणम्।

सि, के, सेन एण्ड कोम्पानी लिमिटेड्।

२९ नं कलुटोलाष्ट्रीट्, कलिकाता।

कलिकातानगर्य्यां

कलुटोलावर्त्मावस्थितसप्ततिसंख्यकभवनस्थ-

धन्वन्तरि-वैद्युतिकयन्त्रे—

श्रीविनयकृष्णचक्रवर्त्तिना

मुद्रिता।

१८६०तमशकाब्दीय-श्रावणपौर्णमास्याम्।

मूल्यम्—रूप्यकत्रयमितम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुश्रुत-संहिता ।

कल्पस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
प्रथमोऽध्यायः ।		
अन्नपानरक्षाकल्पाध्यायः	९९७	३
विषान्नृपोरक्षणीयः	९९८	१
राज्ञः शङ्कनीयता	९९८	७
महानसोपयोगि वैद्यलक्षणम्	९९८	९
प्रशस्तमहानसलक्षणम्	९९९	५
महानसाध्यक्षलक्षणम्	९९९	९
परिकर्म्मिलक्षणम्	९९९	१०
महानसे वैद्यस्य सावधानत्व-कथनम्	१०००	१
महानसे परिकर्म्मिणां वैद्याधीनत्वं	१०००	३
विषदातॄणां लक्षणानि	१०००	५
राज्ञा विषदातुः परीक्षणं कार्य्यम्	१०००	१७
गरविषाधिष्ठानानि	१००१	१
विषजुष्टान्नलक्षणम्	१००१	७
आमाशयपक्वाशयगत-विषलक्षणं तच्चिकित्सा च	१००३	१
विषजुष्ट-द्रवद्रव्य-शाकान्न-मांसादिभक्ष्याणां लक्षणं	१००३	९
विषजुष्ट दन्तकाष्ठादि-वाहन-नस्यादीनां लक्षणं तच्चिकित्सा च	१००४	८
प्रागुक्तविषोपसर्गेष्वावस्थिकी क्रिया	१००७	९
चित्त विषग्राहि प्रतिषेधः	१००८	१
भक्ष्यादिषु विषघ्न-द्रव्ययोग विधिः	१००८	६
द्वितीयोऽध्यायः ।		
स्थावरविषविज्ञानीयोऽध्यायः	१००९	२
विषस्य द्वैविध्यम्	१००९	४
विषाधिष्ठानानि	१००९	६
मूलविषादीनां निर्द्देशः	१००९	८
कन्दविषाणामवान्तरभेदाः	१०१०	१
मूलपत्रादिभेदेन नवधास्थावर-विषाणां सामान्यलक्षणम्	१०१०	३
कालकूटादि कन्दविषलक्षणम्	१०१०	१२
विषाणां गुणाः	१०११	७
विषाणां गुणभेदेन कार्य्यभेदः	१०११	११
दूषीविषलक्षणम्	१०१२	३
दूषीविषाहितलक्षणम्	१०१२	७

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
आमपक्वाशयगतदूषीविष-लक्षणम्	१०१२	९
रसादिगतदूषीविषलक्षणं प्रकोपकालश्च	१०१३	१
कुपितदूषीविषस्य पूर्व्वरूपम्	१०१३	३
दूषीविषनिरुक्तिः	१०१३	९
उपयुक्तस्थावरादिविषस्य प्रथमादिवेगानां लक्षणं चिकित्सा च	१०१३	११
वेगान्तरेषु कालघातिनः प्रतिकारविधिः	१०१४	११
अजेयघृतम्	१०१५	३
दूषीविषापहागदः	१०१५	९
दूषीविषोपद्रवचिकित्सा	१०१६	१
दूषीविषस्य साध्य-याप्या-साध्यत्वकथनम्	१०१६	५

तृतीयोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
जङ्गमविषविज्ञानीयोऽध्यायः	१०१७	२
जङ्गमविषस्य षोडशाधिष्ठानानि	१०१७	४
विषदूषिततृणजलादीनां लक्षणं तच्चिकित्सा च	१०१८	१०
विषोत्पत्तिकथनं निरुक्तिश्च	१०२०	१
विषस्य सर्व्वदोषप्रकोपकत्वम्	१०२०	५
विषेण प्राणिनां संज्ञाराहित्ये हेतुः	१०२१	१
सर्पविषस्य स्थित्यादिनिरूपणम्	१०२१	३
सर्व्वविषेषु शीतक्रियोपदेशः	१०२१	७
विषाक्तमांसभक्षणदोषः	१०२१	१२
विषपीतलक्षणम्	१०२२	१
विशिष्टदेशादौ दष्टाना-मसाध्यत्वम्	१०२२	६
अवस्थाविशेषे विषाधिक्य-कथनम्	१०२२	८
विषाभिभूतस्य वर्ज्जनीयता	१०२२	११

चतुर्थोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सर्पदष्टविषविज्ञानीयाध्यायः	१०२४	२
धन्वन्तरिसकाशे सुश्रुतप्रश्नः	१०२४	४
सर्पविवरणम्	१०२४	९
सर्पदंशने हेतुः	१०२५	६
दंशत्रैविध्यकथनम्	१०२५	८
अविषदंशनलक्षणम्	१०२६	१
सर्पाङ्गाभिहतलक्षणम्	१०२६	३
अल्पविषसर्पदष्टलक्षणम्	१०२६	५
विशिष्टदेशे विषस्य प्रभाव-हीनताकथनम्	१०२६	७
चिकित्सोपयोगि-दर्व्वीकरादि-सर्पलक्षणम्	१०२६	९
सर्पाणां ब्राह्मणादि-जाति-निरूपणम्	१०२६	१५
सर्पाणां जातिभेदेन वातादि-प्रकोपकत्वम्	१०२७	३
तेषां विचरणकालः	१०२७	६
मृत्युहेतुसर्पकथनम्	१०२७	८
अल्पविषसर्पकथनम्	१०२७	११
दर्व्वीकरसर्पनामभेदाः	१०२७	१३
मण्डलिनां नामभेदाः	१०२८	३
राजिमतां नामभेदाः	१०२८	७
निर्व्विष सर्पनिर्द्देशः	१०२८	९
वैकरञ्जसर्पनिर्द्देशः	१०२८	११
वैकरञ्जानां प्रकारभेदाः	१०२८	१६
सर्पाणां पुरुषादिजातिलक्षणम्	१०२८	१९
सामान्यतः सर्पदष्टलक्षणम्	१०२९	१
दर्व्वीकरदष्टलक्षणम्	१०२९	७
मण्डलिदष्टलक्षणम्	१०२९	११
राजिमद्दष्टलक्षणम्	१०२९	१४
पुरुषाद्यभिदष्टलक्षणम्	१०३०	१
सर्पविषस्य सप्तवेगकथनम्	१०३०	७
मण्डलिनां सप्तधावेगलक्षणम्	१०३०	१८

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
राजिमतां सप्तधावेगलक्षणम्	१०३१	१
सर्पविषवेगाणां सप्तत्वे हेतुः	१०३१	८
वेगान्तरकथनम्	१०३१	१०
सर्पदष्टपशूनां विषवेगलक्षणम्	१०३२	१
सर्पदष्टपक्षिणां विषवेगलक्षणम्	१०३२	६

पञ्चमोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सर्पदष्टविषचिकित्सिताध्यायः	१०३३	२
सर्पदंशनेऽरिष्टाबन्धनम्	१०३३	४
सर्पदंशे आचूषणच्छेददाहाः	१०३३	८
आचूषणविधिः	१०३३	१०
मण्डलिदष्ट दाहनिषेधः	१०३३	१२
सर्पदष्टे अरिष्टाबन्धनविधिः	१०३३	१४
मन्त्रशक्ति प्रशंसा	१०३४	१
मन्त्रग्रहणविधिः	१०३४	५
सर्पदंशे रक्तहरणविधिः	१०३४	११
सर्पदंशे वल्मीकमृत्तिकादियोगः	१०३५	१
सर्पदंशे तैलादिद्रव्यनिषेधः	१०३५	४
सर्पविषे वमनविधिः	१०३५	५
दर्व्वीकरादिवेगविशेषेण विशेषचिकित्सा	१०३५	७
मण्डलिविषवेगचिकित्सा	१०३५	१६
राजिमद्विषवेगचिकित्सा	१०३६	५
विषार्त्तगर्भिणीबालवृद्ध-चिकित्सा	१०३६	१०
विषार्त्तगवादिपशुचिकित्सा	१०३६	१२
विषचिकित्सायां देशाद्यवेक्षणा-वश्यकता	१०३७	१
अवस्थाभेदे विषचिकित्सा-वैशिष्ट्यम्	१०३७	३
पूतिमांसलक्षणम्	१०३९	१४
दिग्धविद्धलक्षणम्	१०४०	१
पूतिमांस-दिग्ध-विद्ध-लूतादष्टानां चिकित्सा	१०४०	४
सर्व्वविषे महागदः	१०४०	१०
,, अजितोऽगदः	१०४१	१
,, तार्क्ष्योऽगदः	१०४१	५
,, ऋषभोऽगदः	१०४१	११
,, सञ्जीवनोऽगदः	१०४२	१
दर्व्वीकरराजिलविषेऽगदयोगः	१०४२	५
मण्डलिविषेऽगदयोगः	१०४२	७
लूतादिविषे वंशत्वगाद्यगदः	१०४२	११
कीटविषे शिरीषयोगः	१०४२	१६
मूषिकवि ेऽगदयोगः	१०४३	१
सर्व्वविषे एकसरोगणः	१०४३	५

षष्ठोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
दुन्दुभिस्वनीयाध्यायः	१०४४	२
क्षारागदः	१०४४	४
कल्याणकं सर्पिः	१०४५	९
अमृतं सर्पिः	१०४५	१७
महासुगन्धिनामागदराजः	१०४६	१
कीटेतरविषार्त्तस्य स्वेदनिषेधः	१०४७	१०
विषार्त्तानां पथ्यापथ्यानि	१०४७	१२
निर्विषमनुष्यलक्षणम्	१०४८	१

सप्तमोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
मूषिककल्पाध्यायः	१०४९	२
मूषिकाणां नामतोऽष्टादशभेदाः	१०४९	४
संक्षिप्तमूषिकदष्टलक्षणम्	१०४९	१२
विशेषमूषिकदष्टलक्षणम् तच्चिकित्सा च	१०४९	१९
सर्व्वविध-मूषिकविषहरविधिः	१०५२	७
मूषिकविषज-व्रणचिकित्सा	१०५३	९
श्वशृगालतरक्षुभल्लूकादिदंष्ट्रिणां दंशनस्य सहेतुलक्षणम्	१०५३	१९
उन्मत्तश्वादिदंशनचिकित्सा	१०५५	१
श्वादिव्यालदष्टासाध्यलक्षणम्	१०५७	१
व्यालनखदन्त-क्षतचिकित्सा	१०५७	४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अष्टमोऽध्यायः।		
कीटकल्पाध्यायः	१०५८	२
विषकीटानामुत्पत्तिहेतुः प्रकारभेदश्च	१०५८	४
वायव्यकीटानां संख्या-नाम-निर्देशः	१०५८	८
आग्नेयकीटानां संख्या-नाम निर्देशः	१०५९	१
श्लेष्मप्रकृतिकीटानां संख्या-नामनिर्देशः	१०५९	९
तीक्ष्णविषकीटानां संख्या संज्ञा च	१०५९	१५
तीक्ष्णविषकीटदष्टानां लक्षणम्	१०५९	१९
मन्दविषकीटदष्टानां लक्षणम्	१०६०	९
कणभकीटानां भेदाः	१०६१	३
कणभकीटदष्टलक्षणम्	१०६१	५
गौधेरककीटानां भेदाः	१०६१	६
गौधेरककीटदष्टलक्षणम्	१०६१	७
गलगोलीकीटनामानि	१०६१	९
गलगोलीदष्टलक्षणम्	१०६१	१०
शतपदीकीटनामानि	१०६१	१२
शतपदीदष्टलक्षणम्	१०६१	१३
मण्डूककीटभेदाः	१०६१	१५
मण्डूककीटदष्टलक्षणम्	१०६१	१६
विश्वम्भरादष्टलक्षणम्	१०६२	१
अहिण्डुकादष्टलक्षणम्	१०६२	३
कण्डूमकादष्टलक्षणम्	१०६२	४
शूकवृन्तादष्टलक्षणम्	१०६२	५
पिपीलिकाकीटभेदाः	१०६२	६
पिपीलिकादष्टलक्षणम्	१०६२	७
मक्षिकानामानि	१०६२	८
मक्षिकादष्टलक्षणम्	१०६२	९
मशकनामानि	१०६२	१२
मशकदष्टलक्षणम्	१०६२	१३
नखावकृष्टविषलक्षणम्	१०६२	१४
पञ्चकीटानामसाध्यत्वकथनम्	१०६२	१७
सविषशवमूत्रपुरीषावमर्षनस्य लक्षणं चिकित्सा च	१०६३	१
कृच्छ्रसाध्यदंशनलक्षणम्	१०६३	५
उग्रविषकीटदष्टानां चिकित्सा	१०६३	७
दंशविषस्य साधारणचिकित्सा	१०६३	९
विषहरस्वेदवर्णनम्	१०६३	१२
त्रिकण्टकविषे कुष्ठाद्यगदः	१०६४	३
गलगोलिकविषे रजन्याद्यगदः	१०६४	५
शतपद्विषे कुङ्कुमाद्यगदः	१०६४	७
मण्डूकविषे मेषशृङ्ग्याद्यगदः	१०६४	९
विश्वम्भराविषे धवाद्यगदः	१०६४	११
अहिण्डुकाविषे शिरीषाद्यगदः	१०६४	१३
कण्डूमकाविषचिकित्सा	१०६५	१
शूकवृन्तविषचिकित्सा	१०६५	३
पिपीलिकामक्षिकामशक-विषचिकित्सा	१०६५	५
वृश्चिकानां प्रकारभेदः उत्पत्तिहेतुश्च	१०६५	९
मन्दविषवृश्चिकानां लक्षण-कर्म्माणि	१०६६	१
मध्यविषवृश्चिकानां लक्षण-कर्म्माणि	१०६६	६
तीक्ष्णविषवृश्चिकानां लक्षण-कर्म्माणि	१०६६	१०
वृश्चिकविष चिकित्सा	१०६७	१
लूताविषस्य घोरतमत्वकथनम्	१०६७	१७
अगदप्रयोगार्थं विषनिश्चय-ज्ञानावश्यकता	१०६८	१
लूताविषस्य दुर्व्विज्ञेयत्वम्	१०६८	७
लूतादष्टस्य सप्तदिनेषु पृथग्लक्षणानि	१०६८	९

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्तौ
तीक्ष्णमध्यमन्दविषलूतादष्टानां कालावधिः	१०६९	१
अधिष्ठानविशेषेण लूताविषस्य विशेषलक्षणानि	१०६९	५
लूतानामुत्पत्तिहेतुः प्रकारभेदश्च	१०६९	१४
कृच्छ्रसाध्यासाध्यभेदेन लूताद्वैविध्यम्	१०७०	८
कृच्छ्रसाध्यलूतानां संख्यानाम-निर्द्देशः	१०७०	९
कृच्छ्रसाध्यलूतादष्टलक्षणम्	१०७०	१२
असाध्यलूतानां संख्यानाम-निर्द्देशः दष्टलक्षणञ्च	१०७०	१४
सर्व्वलूतादष्टानां सामान्यलक्षणं विशेष-लक्षणं चिकित्सा च	१०७०	१८
लूतासु दशविधोपक्रमाः	१०७४	५
कीटाहिदष्टव्रणादिषु दुष्ट-व्रणचिकित्सातिदेशः	१०७४	८
व्रणकर्णिकापातनोपदेशः	१०७५	१
कीटसंख्यानिरूपणम्	१०७५	३
चिकित्सितस्य पुण्यतमत्व-कथनम्	१०७५	७
सुश्रुतफलश्रुतिः	१०७६	१

कल्पस्थानस्य सूचीपत्रं समाप्तम् ।

उत्तरतन्त्रस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
औपद्रविकाध्यायोपक्रमः	१०७८	३
उत्तरतन्त्रस्य विषयाः	१०७८	५
उत्तरतन्त्रस्यादावुत्तमाङ्ग-रोगकथनम्	१०७९	९
नयनबुद्बुदवर्णनम्	१०८०	१
नेत्रस्य पाञ्चभौतिकत्वकथनम्	१०८०	४
दृष्टिवर्णनम्	१०८०	६
मण्डलसन्धिपटलानां संख्याकथनम्	१०८१	१
नेत्रगतपञ्चमण्डलानि	१०८१	३
नेत्रसन्धीनां वर्णनम्	१०८१	५
नेत्रपटलानां वर्णनम्	१०८१	८
नेत्ररोगाणां सम्प्राप्तिः	१०८१	१३
नेत्ररोगाणां पूर्व्वरूपम्	१०८२	३
नेत्ररोगाणां संक्षेपतश्चिकित्सा	१०८३	१
नेत्ररोगनिदानम्	१०८३	३
नेत्ररोगाणां संख्यानिर्द्देशः	१०८३	६

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
वातादिदोषजनेत्ररोगाणां साध्यासाध्ययाप्यत्व-कथनम्	१०८३	११
षट्सप्ततिनेत्ररोगाणामधिष्ठानानि	१०८५	६
द्वितीयोऽध्यायः।		
सन्धिगतरोगविज्ञानीयोऽध्यायः	१०८६	२
सन्धिगतरोगाणां संख्यानिर्द्देशः	१०८६	४
सन्धिगतरोगाणां लक्षणानि	१०८६	६
तृतीयोऽध्यायः।		
वर्त्मगतरोगविज्ञानीयोऽध्यायः	१०८८	२
वर्त्मगतरोगाणां सम्प्राप्तिः	१०८८	४
वर्त्मगतरोगाणां संख्यानिर्द्देशः	१०८८	८
उत्सङ्गिनीलक्षणम्	१०८८	१७
कुम्भीकापिड़कालक्षणम्	१०८९	१
पोथकीलक्षणम्	१०८९	३
वर्त्मशर्करालक्षणम्	१०८९	५
अर्शोवर्त्मलक्षणम्	१०८९	७
शुष्कार्शो लक्षणम्	१०८९	९
अञ्जननामिकालक्षणम्	१०८९	११
बहलवर्त्मलक्षणम्	१०९०	१
बन्धवर्त्मलक्षणम्	१०९०	३
क्लिष्टवर्त्मलक्षणम्	१०९०	५
वर्त्मकर्द्दमलक्षणम्	१०९०	७
श्याववर्त्मलक्षणम्	१०९०	९
क्लिन्नवर्त्मलक्षणम्	१०९०	११
अक्लिन्नवर्त्मलक्षणम्	१०९१	१
वातहतवर्त्मलक्षणम्	१०९१	३
नेत्रार्ब्बुदलक्षणम्	१०९१	५
निमेषलक्षणम्	१०९१	७
शोणितार्शोलक्षणम्	१०९१	९
लगणलक्षणम्	१०९१	११

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
विसवर्त्मलक्षणम्	१०९२	१
पक्ष्मकोपलक्षणम्	१०९२	३
चतुर्थोऽध्यायः।		
शुक्लगतरोगविज्ञानीयोऽध्यायः	१०९३	२
शुक्लगतरोगाणां संख्याकथनम्	१०९३	४
प्रस्तार्य्यर्म्मलक्षणम्	१०९३	७
शुक्लार्म्मलक्षणम्	१०९३	८
रक्तार्म्मलक्षणम्	१०९३	९
अधिमांसजार्म्मलक्षणम्	१०९३	१०
स्नायूर्म्मलक्षणम्	१०९३	११
शुक्तिकालक्षणम्	१०९४	१
अर्ज्जुनलक्षणम्	१०९४	२
पिष्टकलक्षणम्	१०९४	३
सिराजाललक्षणम्	१०९४	४
सिराजलक्षणम्	१०९४	५
वलासकलक्षणम्	१०९४	६
पञ्चमोऽध्यायः।		
कृष्णगतरोगविज्ञानीयोऽध्यायः	१०९५	२
नेत्रकृष्णगतरोगाणां नामतो निर्द्देशः	१०९५	४
सव्रणशुक्ललक्षणम्	१०९५	६
सव्रणशुक्लस्य साध्यासाध्य-लक्षणम्	१०९५	८
अव्रणशुक्लस्य साध्यलक्षणम्	१०९६	३
अव्रणशुक्लस्य कृच्छ्रसाध्यलक्षणम्	१०९६	५
अक्षिपाकात्ययलक्षणम्	१०९६	६
अजकाजातलक्षणम्	१०९६	८
षष्ठोऽध्यायः।		
सर्व्वगतरोगविज्ञानीयोऽध्यायः	१०९७	२
नेत्रसर्व्वगतरोगाणां संख्या संज्ञा हेतुश्च	१०९७	४
वाताभिष्यन्दलक्षणम्	१०९७	१०

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पित्तजाभिष्यन्दलक्षणम्	१०९७	१२
कफजाभिष्यन्दलक्षणम्	१०९८	१
रक्तजाभिष्यन्दलक्षणम्	१०९८	३
अभिष्यन्दस्योपेक्षणे दोषाः	१०९८	५
अधिमन्थस्य साधारणलक्षणम्	१०९८	७
वातजाधिमन्थलक्षणम्	१०९८	९
पित्तजाधिमन्थलक्षणम्	१०९८	१३
श्लेष्मजाधिमन्थलक्षणम्	१०९९	१
रक्तजाधिमन्थलक्षणम्	१०९९	५
अधिमन्थानां दृष्टिनाशकत्वे कालावधिः	१०९९	९
सशोफाशोफनेत्रपाकलक्षणम्	१०९९	११
हताधिमन्थलक्षणम्	१०९९	१६
हताधिमन्थस्यासाध्यत्वम्	११००	१
वातपर्य्यायलक्षणम्	११००	३
शुष्काक्षिपाकलक्षणम्	११००	५
अन्यतोवातलक्षणम्	११००	७
अम्लाध्युषितलक्षणम्	११००	९
शिरोत्पातलक्षणम्	११०१	१
उपेक्षणज-शिराहर्षलक्षणम्	११०१	३
सप्तमोऽध्यायः ।		
दृष्टिगतरोगविज्ञानीयोऽध्यायः	११०२	२
दृष्टिलक्षणम्	११०२	४
दृष्टिगतरोगाणां संख्यानिर्देशः	११०२	८
प्रथमपटलगततिमिरलक्षणम्	११०३	२
द्वितीयपटलगततिमिरलक्षणम्	११०३	४
तृतीयपटलगतदोषलक्षणम्	११०३	११
लिङ्गनाशलक्षणम्	११०४	८
लिङ्गनाशस्य प्रकारभेदः	११०४	१०
वातजतिमिरलक्षणम्	११०५	१
पित्तजतिमिरलक्षणम्	११०५	३
कफजतिमिरलक्षणम्	११०५	५
रक्तजतिमिरलक्षणम्	११०५	९
सन्निपातजतिमिरलक्षणम्	११०५	११
परिम्लायिलक्षणम्	११०६	१
दोषभेदेन लिङ्गनाशलक्षणानि	११०६	४
दृष्ट्याश्रया द्वादशरोगाः	११०६	७
पित्तविदग्धदृष्टिलक्षणम्	११०८	१
श्लेष्मविदग्धदृष्टिलक्षणम्	११०८	४
नक्तान्ध्यलक्षणम्	११०८	५
धूमदर्शिलक्षणम्	११०८	७
ह्रस्वजाड्यलक्षणम्	११०८	९
नकुलान्ध्यलक्षणम्	११०८	१०
गम्भीरिकालक्षणम्	११०९	१
निमित्तानिमित्तलिङ्गनाशलक्षणम्	११०९	३
अभीघातहतदृष्टिलक्षणम्	११०९	७
नेत्ररोगनिदानोपसंहारः	११०९	९
अष्टमोऽध्यायः ।		
चिकित्सितप्रविभाग-विज्ञानीयोऽध्यायः	१११०	२
षट्सप्ततिनेत्ररोगाणां श्रेणीविभागः	१११०	६
छेद्यनेत्ररोगनिर्देशः	१११०	११
लेख्यनेत्ररोगनिर्देशः	१११०	१३
भेद्यनेत्ररोगनिर्देशः	११११	१
व्यध्यनेत्ररोगनिर्देशः	११११	३
अशस्त्रकृत्यनेत्ररोगनिर्देशः	११११	४
याप्यनेत्ररोगनिर्देशः	११११	७
असाध्यनेत्ररोगनिर्देशः	११११	८
नवमोऽध्यायः ।		
वाताभिष्यन्दप्रतिषेधोऽध्यायः	१११२	२
अभिष्यन्दाधिमन्थयोः सामान्य-चिकित्सा	१११२	४
वाताभिष्यन्दाधिमन्थयो-र्विशेषचिकित्सा	१११३	१
मधुकाञ्जनं गुटिकाञ्जनञ्च	१११४	५

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अन्यतोवातमारुतपर्य्ययो-श्चिकित्सा	१११४	१०
शुष्काक्षिपाकचिकित्सा	१११५	३
वातजनेत्ररोगाणां चिकित्सा-सूत्रम्	१११५	१२

दशमोऽध्यायः।

पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेधोऽध्यायः	१११६	२
पित्ताभिष्यन्दपित्ताधिमन्थयो-श्चिकित्सा	१११६	१४
आश्च्योतनाञ्जनम्	१११७	३
अम्लाध्युषितशुक्तिरोगयो-श्चिकित्सा	१११७	१०
धूमदर्शिनश्चिकित्सा	१११८	४

एकादशोऽध्यायः।

श्लेष्माभिष्यन्दप्रतिषेधोऽध्यायः	१११९	२
श्लेष्मजाभिष्यन्दाधिमन्थयो-श्चिकित्सा	१११९	४
अञ्जनवर्त्तिः	१११९	११
बलासग्रथितचिकित्सा	११२०	१
पिष्टके अञ्जनयोगः	११२०	६
प्रक्लिन्नवर्त्मनियोगाञ्जनम्	११२१	१
श्लेष्मजाभिष्यन्दरोगोपद्रव-कण्डूशोफयोश्चिकित्सा	११२१	३
बलासग्रथितपिष्टकप्रक्लिन्न-वर्त्मनां साधारणचिकित्सा	११२१	७

द्वादशोऽध्यायः।

रक्ताभिष्यन्दप्रतिषेधोऽध्यायः	११२२	२
रक्ताधिमन्थरक्ताभिष्यन्द-सिरोत्पातसिराहर्षाणां सामान्यचिकित्सा	११२२	४
सिरोत्पाते विशेषचिकित्सितम्	११२४	१
सिराहर्षे अञ्जनयोगः	११२४	६
रक्तार्ज्जुनचिकित्सा	११२४	९
अर्ज्जुनलेख्याञ्जनम्	११२५	६
सव्रणाव्रणशुक्रचिकित्सा	११२५	१३
अजकाचिकित्सा	११२७	१
सशोफाशोफनेत्रपाकचिकित्सा	११२७	४
पूयालसचिकित्सा	११२८	७
प्रक्लिन्नवर्त्मचिकित्सा	११२८	११
रसक्रियाञ्जनम्	११२९	३
तीक्ष्णाञ्जनदुर्ब्बलनयनस्य प्रत्यञ्जनम्	११२९	६
प्रक्लिन्नवर्त्मनि चूर्णाञ्जनम्	११२९	८

त्रयोदशोऽध्यायः।

लेख्यरोगप्रतिषेधोऽध्यायः	११३०	२
लेख्यरोगाणां साधारण-चिकित्साविधिः	११३०	४
सम्यग्लिखितवर्त्मलक्षणम्	११३१	३
दुर्लिखितवर्त्मलक्षणम्	११३१	५
अतिलिखितवर्त्मलक्षणम्	११३१	१०
वर्त्मावबन्धादीनां लेखनविधिः	११३१	१३
वर्त्मगतपिडकाचिकित्सा	११३२	४

चतुर्द्दशोऽध्यायः।

भेद्यरोगप्रतिषेधोऽध्यायः	११३३	२
विषग्रन्थिचिकित्सा	११३३	४
लगनचिकित्सा	११३३	८
अञ्जननामिकापिडकाचिकित्सा	११३३	११
क्रिमिग्रन्थिचिकित्सा	११३४	३
श्लेष्मोपनाहचिकित्सा	११३४	५
पञ्चसु भेद्यरोगेषु सामान्यविधिः	११३४	७

पञ्चदशोऽध्यायः।

छेद्यरोगप्रतिषेधोऽध्यायः	११३५	२
अर्म्मरोगचिकित्सा	११३५	४
छेदनानन्तरप्रतिसारणविधिः	११३६	६
आवस्थिकशूलचिकित्सा	११३७	१
अर्म्मशेषचिकित्सा	११३७	५

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
शुक्रचिकित्सायां अम्र्मव्यपदेशः	११३७	६
छेद्यार्म्मलक्षणम्	११३७	८
सम्यक्छिन्नार्म्मलक्षणम्	११३७	१०
शिराजालच्छेदनविधिः	११३८	१
शिराजपिड़काच्छेदनविधिः	११३८	३
शिराजालशिराजपिड़कयोः प्रतिसारणम्	११३८	५
पर्व्वणीकाच्छेदनविधिः	११३८	७
लेखनीयचूर्णानि	११३८	१२
वर्त्मास्यन्तरगतरोगचिकित्सा	११३९	४

षोड़शोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पक्ष्मकोपप्रतिषेधोऽध्यायः	११४०	२
पक्ष्मकोपे शस्त्रकर्म्मविधिः	११४०	४
पक्ष्मकोपे अग्निक्षारविधिः	११४०	११
पक्ष्मकोपे प्रतिसारणविधिः	११४१	१
पक्ष्मकोपचिकित्सोपसंहारः	११४१	३

सप्तदशोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
दृष्टिगतरोगप्रतिषेधोऽध्यायः	११४२	२
दृष्टिगतरोगाणां साध्यासाध्ययाप्यत्वकथनम्	११४२	४
पित्तविदग्धदृष्टिकफविदग्धदृष्टिचिकित्सा	११४३	१
पुष्पाञ्जनम्	११४३	५
दिनरात्र्यन्धयोरञ्जनम्	११४३	९
दिवान्ध्ये चूर्णाञ्जनम्	११४४	१
दिवान्ध्ये कल्काञ्जनम्	११४४	६
नक्तान्ध्ये वर्त्यञ्जनयोगाः	११४४	८
नक्तान्ध्ये रसक्रियाञ्जनम्	११४५	१
नक्तान्ध्ये यकृद्योगाः	११४५	१२
दिवान्ध्ये गुटिकाञ्जनम्	११४६	३
याप्यतिमिरचिकित्सा	११४६	५
दोषभेदेन तिमिराणां विशेषशोधनविधिः	११४६	७
दोषभेदेन तिमिरे त्रिफलाप्रयोगः	११४७	१
तिमिरे दोषभेदेन नस्ययोगाः	११४७	४
वातजतिमिरे पुटपाकाञ्जनम्	११४८	१
वातजरागितिमिरचिकित्सितम्	११४८	३
वातकाचे अञ्जनम्	११४८	६
पित्तजतिमिरचिकित्सितम्	११४८	७
कफजतिमिरे नस्यधूमतर्पणपुटपाकाञ्जनरसक्रियाञ्जनयोगाः	११४९	६
सर्व्वजकाचचिकित्सितम्	११५०	३
त्रिदोषजरागप्राप्ततिमिरचिकित्सितम्	११५०	६
तिमिरस्थान्तराश्रयचिकित्सितम्	११५१	१
रागप्राप्ते तिमिरे शिरामोक्षनिषेधः	११५१	९
तिमिराणां साध्यादिभेदकथनम्	११५१	११
याप्यतिमिरचिकित्सा	११५२	१
श्लैष्मिकलिङ्गनाशे शस्त्रकर्म्मविधिः	११५२	३
सम्यग्विद्धलक्षणम्	११५३	१
सम्यग्वेधानन्तरकर्त्तव्यम्	११५४	१
श्लैष्मिके लिङ्गनाशे शस्त्रकर्म्मानर्हाः	११५४	३
दैवकृतछिद्रादन्यत्र वेधे चिकित्सा	११५४	५
शस्त्रकर्म्मार्हो लिङ्गनाशः	११५५	७
निर्लिखितस्यापि दोषस्य पुनरावृत्तिकारणानि	११५५	९
दुष्टशलाकाजनितव्यापद्वर्णनम्	११५५	११
शस्त्रकर्म्मयोग्यशलाकाकथनम्	११५५	१५
दुष्टव्यधाहाराचारजा रोगाः	११५६	१
तेषां चिकित्सा	११५६	४
दृष्टिप्रसादकाञ्जनानि	११५७	३

ख

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अष्टादशोऽध्यायः।		
क्रियाकल्पोऽध्यायः	११५८	२
धन्वन्तरेरुपदेशः	११५८	४
नेत्रतर्पणविधिः	११५८	८
सम्यक्तृप्तनेत्रलक्षणम्	११५९	१०
अतितृप्तनेत्रलक्षणम्	११६०	१
हीनतृप्तलक्षणम्	११६०	३
हीनातितृप्तचिकित्सा	११६०	५
तर्पणयोग्यनेत्रलक्षणम्	११६०	७
तर्पणाविषयाः	११६०	१०
पुटपाकस्य विषयाविषयौ	११६०	१२
पुटपाकस्यावस्थिकः कालः	११६१	१
स्नेहनपुटपाकविधिः	११६१	६
लेखनपुटपाकविधिः	११६१	८
रोपणपुटपाकविधिः	११६१	१२
स्नेहनलेखनयोः पूर्व्वकर्म्म	११६१	१४
तर्पणपुटपाकयोः परिहारकालः	११६२	१
तर्पणपुटपाकयोः परिहार्य्याणि	११६२	३
तर्पणपुटपाकव्यापच्चिकित्सा	११६२	५
सम्यक्कृतपुटपाकलक्षणम्	११६२	७
हीनातियुक्तपुटपाकलक्षणम्	११६२	९
पुटपाकप्रसाधनविधिः	११६२	११
तर्पणपुटपाकयोः पूर्व्वकर्म्म पश्चात्कर्म्म च	११६३	१५
आश्च्योतनसेकयोर्गुणाः	११६३	१७
आश्च्योतने विन्दुसंख्या	११६४	१
परिषेकधारणकालः	११६४	४
आश्च्योतनसेकयोः प्रयोगकालः	११६४	६
शिरोवस्तिविधिः	११६५	१
अञ्जनस्यावस्थिककालः अञ्जनभेदाश्च	११६५	७
लेखनाञ्जनविषयाः	११६५	१०
लेखनाञ्जनगुणाः	११६६	१
रोपणाञ्जनविधिः	११६६	३
प्रसादनाञ्जनविधानम्	११६६	५
पूर्व्वोक्ताञ्जनानां प्रयोगकालः	११६६	७
गुटिकारसचूर्णभेदेनाञ्जनत्रैविध्यम्	११६६	९
गुटिकाञ्जनप्रमाणम्	११६६	११
रसक्रियाञ्जनचूर्णाञ्जनयोः प्रमाणम्	११६७	१
अञ्जनस्थापनार्हपात्राणि	११६७	३
अञ्जनशलाकाकृतिः	११६७	६
अञ्जनविधिः	११६७	९
अकालप्रक्षालनदोषाः	११६८	४
प्रक्षालनार्हमक्षि	११६८	५
अञ्जनानर्हाः	११६८	८
अञ्जनवैगुण्ये व्यापदः	११६९	१
अञ्जनव्यापदां चिकित्सा	११६९	१०
लेखनाञ्जनस्य सम्यग्योगलक्षणम्	११६९	१२
लेखनाञ्जनस्यातियोगलक्षणमतियोगचिकित्सा च	११६९	१४
हीनयोगलक्षणं प्रतिकारश्च	११७०	१
प्रसादनाञ्जनस्य सम्यग्योगलक्षणम्	११७०	३
प्रसादनाञ्जनस्यातियोगलक्षणं चिकित्सा च	११७०	५
रोपणाञ्जनस्य सम्यग्योगातियोगलक्षणम्	११७०	७
प्रसादनरोपणयोर्हीनयोगलक्षणम्	११७०	९
पूर्व्वोक्तवीजेनान्यान्यञ्जनानि कार्य्याणि	११७१	१
चूर्णाञ्जनविधानम्	११७१	३
भद्रोदयाञ्जनम	११७१	११
तगराञ्जनम्	११७२	३
मनःशिलाञ्जनम्	११७२	७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
कांस्याद्यञ्जनम्	११७३	१३
पथ्याद्यञ्जनम्	११७४	१
एकोनविंशोऽध्यायः।		
नयनाभिघातप्रतिषेधोऽध्यायः	११७५	२
नयनाभिघाते सामान्यचिकित्सा	११७५	४
नयनाभिघातस्य साध्यासाध्यकृच्छ्रसाध्यत्वविचारः	११७६	२
अतिप्रविष्टनयनचिकित्सा	११७६	५
अतिनिर्गतनयनचिकित्सा	११७६	६
षट्सप्ततिसंख्यकनेत्ररोगेभ्यः कुकूणकस्य भिन्नत्वप्रतिपादनम्	११७६	७
कुकूणकस्य लक्षणं चिकित्सा च	११७६	९
बालानां शुक्ललेखनार्थमञ्जनम्	११७८	३
नेत्ररोगचिकित्सितोपसंहारः	११७८	५
विंशोऽध्यायः।		
कर्णगतरोगविज्ञानीयोऽध्यायः	११८०	२
कर्णरोगाणां संज्ञा संख्या च	११८०	४
कर्णशूललक्षणम्	११८०	१०
कर्णनादलक्षणम्	११८१	१
वाधिर्य्यलक्षणम्	११८१	३
कर्णक्ष्वेडलक्षणम्	११८१	५
कर्णस्रावलक्षणम्	११८१	७
कर्णकण्डूकर्णगूथकयोर्लक्षणम्	११८१	९
कर्णप्रतिनाहलक्षणम्	११८१	१
क्रिमिकर्णलक्षणम्	११८२	३
कर्णविद्रधिलक्षणम्	११८२	६
कर्णपाकपूतिकर्णयोर्लक्षणम्	११८२	७
कर्णगतार्शःशोफार्ब्बुदलक्षणम्	११८२	१०

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
एकविंशोऽध्यायः।		
कर्णगतरोगप्रतिषेधोऽध्यायः	११८३	२
कर्णगतरोगाणां सामान्यचिकित्सा	११८३	४
कर्णशूलप्रणादवाधिर्य्यक्ष्वेडानां सामान्यचिकित्साविधिः	११८३	६
कर्णशूले नाडीस्वेदः	११८३	१०
कर्णशूले पिण्डस्वेदः	११८३	१४
कर्णशूले स्नेहस्वेदः	११८४	१
कर्णस्वेदस्य पश्चात्कर्म्म	११८४	५
कर्णपूरणयोगाः	११८४	१०
कर्णरोगे दीपिकातलम्	११८५	७
कर्णरोगे कतिपययोगाः	११८५	१३
पित्तजकर्णशूले विशेषचिकित्सितम्	११८६	९
श्लेष्मजकर्णशूलचिकित्सितम्	११८६	१३
शोणितशूलचिकित्सितम्	११८७	४
वाधिर्य्ये कतिपययोगाः	११८७	७
कर्णस्रावपूतिकर्णक्रिमिकर्णकसामान्यचिकित्सा	११८८	१
कर्णस्रावे कतिपयकर्णपूरणयोगाः	११८८	१४
पूतिकर्णचिकित्सा	११८९	६
क्रिमिकर्णचिकित्सा	११८९	१०
क्रिमिकृतदौर्गन्ध्यचिकित्सा	११८९	१२
कर्णक्ष्वेडचिकित्सा	११९०	१
कर्णगूथचिकित्सा	११९०	३
कर्णकण्डूचिकित्सा	११९०	५
कर्णप्रतीनाहचिकित्सा	११९०	७
कर्णपाकचिकित्सा	११९०	९
कर्णगतकीटादिचिकित्सा	११९०	१०
कर्णगतार्शःशोफार्ब्बुदचिकित्सा	११९०	१२

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अष्टादशोऽध्यायः।		
क्रियाकल्पोऽध्यायः	११५८	२
धन्वन्तरेरुपदेशः	११५८	४
नेत्रतर्पणविधिः	११५८	८
सम्यक्तृप्तनेत्रलक्षणम्	११५९	१०
अतितृप्तनेत्रलक्षणम्	११६०	१
हीनतृप्तलक्षणम्	११६०	३
हीनातितृप्तचिकित्सा	११६०	५
तर्पणयोग्यनेत्रलक्षणम्	११६०	७
तर्पणाविषयाः	११६०	१०
पुटपाकस्य विषयाविषयौ	११६०	१२
पुटपाकस्यावस्थिकः कालः	११६१	१
स्नेहनपुटपाकविधिः	११६१	६
लेखनपुटपाकविधिः	११६१	८
रोपणपुटपाकविधिः	११६१	१२
स्नेहनलेखनयोः पूर्व्वकर्म्म	११६१	१४
तर्पणपुटपाकयोः परिहारकालः	११६२	१
तर्पणपुटपाकयोः परिहार्य्याणि	११६२	३
तर्पणपुटपाकव्यापच्चिकित्सा	११६२	५
सम्यक्कृतपुटपाकलक्षणम्	११६२	७
हीनातियुक्तपुटपाकलक्षणम्	११६२	९
पुटपाकप्रसाधनविधिः	११६२	११
तर्पणपुटपाकयोः पूर्व्वकर्म्म पश्चात्कर्म्म च	११६३	१५
आश्च्योतनसेकयोर्गुणाः	११६३	१७
आश्च्योतने विन्दुसंख्या	११६४	१
परिषेकधारणकालः	११६४	४
आश्च्योतनसेकयोः प्रयोगकालः	११६४	६
शिरोवस्तिविधिः	११६५	१
अञ्जनस्यावस्थिककालः अञ्जनभेदाश्च	११६५	७
लेखनाञ्जनविषयाः	११६५	१०
लेखनाञ्जनगुणाः	११६६	१
रोपणाञ्जनविधिः	११६६	३
प्रसादनाञ्जनविधानम्	११६६	५
पूर्व्वोक्ताञ्जनानां प्रयोगकालः	११६६	७
गुटिकारसचूर्णभेदेनाञ्जनत्रैविध्यम्	११६६	९
गुटिकाञ्जनप्रमाणम्	११६६	११
रसक्रियाञ्जनचूर्णाञ्जनयोः प्रमाणम्	११६७	१
अञ्जनस्थापनार्हपात्राणि	११६७	३
अञ्जनशलाकाकृतिः	११६७	६
अञ्जनविधिः	११६७	९
अकालप्रक्षालनदोषाः	११६८	४
प्रक्षालनार्हमक्षि	११६८	५
अञ्जनानर्हाः	११६८	८
अञ्जनवैगुण्ये व्यापदः	११६९	१
अञ्जनव्यापदां चिकित्सा	११६९	१०
लेखनाञ्जनस्य सम्यग्योगलक्षणम्	११६९	१२
लेखनाञ्जनस्यातियोगलक्षणमतियोगचिकित्सा च	११६९	१४
हीनयोगलक्षणं प्रतिकारश्च	११७०	१
प्रसादनाञ्जनस्य सम्यग्योगलक्षणम्	११७०	३
प्रसादनाञ्जनस्यातियोगलक्षणं चिकित्सा च	११७०	५
रोपणाञ्जनस्य सम्यग्योगातियोगलक्षणम्	११७०	७
प्रसादनरोपणयोर्हीनयोगलक्षणम्	११७०	९
पूर्व्वोक्तवीजेनान्यान्यञ्जनानि कार्य्याणि	११७१	१
चूर्णाञ्जनविधानम्	११७१	३
भद्रोदयाञ्जनम्	११७१	११
तगराञ्जनम्	११७२	३
मनःशिलाञ्जनम्	११७२	७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2
RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
कांस्याद्यञ्जनम्	११७३	१३
पथ्याद्यञ्जनम्	११७४	१

एकोनविंशोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
नयनाभिघातप्रतिषेधोऽध्यायः	११७५	२
नयनाभिघाते सामान्यचिकित्सा	११७५	४
नयनाभिघातस्य साध्यासाध्यकृच्छ्रसाध्यत्वविचारः	११७६	२
अतिप्रविष्टनयनचिकित्सा	११७६	५
अतिनिर्गतनयनचिकित्सा	११७६	६
षट्सप्ततिसंख्यकनेत्ररोगेभ्यः कुकूणकस्य भिन्नत्वप्रतिपादनम्	११७६	७
कुकूणकस्य लक्षणं चिकित्सा च	११७६	९
बालानां शुक्रलेखनार्थमञ्जनम्	११७८	३
नेत्ररोगचिकित्सितोपसंहारः	११७८	५

विंशोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
कर्णगतरोगविज्ञानीयोऽध्यायः	११८०	२
कर्णरोगाणां संज्ञा संख्या च	११८०	४
कर्णशूललक्षणम्	११८०	१०
कर्णनादलक्षणम्	११८१	१
बाधिर्य्यलक्षणम्	११८१	३
कर्णक्ष्वेडलक्षणम्	११८१	५
कर्णस्रावलक्षणम्	११८१	७
कर्णकण्डूकर्णगूथकयोर्ल्लक्षणम्	११८१	९
कर्णप्रतिनाहलक्षणम्	११८१	१
क्रिमिकर्णलक्षणम्	११८२	३
कर्णविद्रधिलक्षणम्	११८२	६
कर्णपाकपूतिकर्णयोर्ल्लक्षणम्	११८२	७
कर्णगतार्शःशोफार्ब्बुदलक्षणम्	११८२	१०

एकविंशोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
कर्णगतरोगप्रतिषेधोऽध्यायः	११८३	२
कर्णगतरोगाणां सामान्यचिकित्सा	११८३	४
कर्णशूलप्रणादबाधिर्य्यक्ष्वेडानां सामान्यचिकित्साविधिः	११८३	६
कर्णशूले नाडीस्वेदः	११८३	१०
कर्णशूले पिण्डस्वेदः	११८३	१४
कर्णशूले स्नेहस्वेदः	११८४	१
कर्णस्वेदस्य पश्चात्कर्म्म	११८४	५
कर्णपूरणयोगाः	११८४	१०
कर्णरोगे दीपिकातलम्	११८५	७
कर्णरोगे कतिपययोगाः	११८५	१३
पित्तजकर्णशूले विशेषचिकित्सितम्	११८६	९
श्लेष्मजकर्णशूलचिकित्सितम्	११८६	१३
शोणितशूलचिकित्सितम्	११८७	४
बाधिर्य्ये कतिपययोगाः	११८७	७
कर्णस्रावपूतिकर्णक्रिमिकर्णकसामान्यचिकित्सा	११८८	१
कर्णस्रावे कतिपयकर्णपूरणयोगाः	११८८	१४
पूतिकर्णचिकित्सा	११८९	६
क्रिमिकर्णचिकित्सा	११८९	१०
क्रिमिकृतदौर्गन्ध्यचिकित्सा	११८९	१२
कर्णक्ष्वेडचिकित्सा	११९०	१
कर्णगूथचिकित्सा	११९०	३
कर्णकण्डूचिकित्सा	११९०	५
कर्णप्रतीनाहचिकित्सा	११९०	७
कर्णपाकचिकित्सा	११९०	९
कर्णगतकीटादिचिकित्सा	११९०	१०
कर्णगतार्शःशोफार्ब्बुदचिकित्सा	११९०	१२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
द्वाविंशोऽध्यायः।		
नासागतरोगविज्ञानीयोऽध्यायः	११९१	२
नासागतरोगाणां संज्ञा संख्या च	११९१	४
अपीनसलक्षणम्	११९१	११
पूतिनासलक्षणम्	११९१	१४
नासिकापाकलक्षणम्	११९२	१
रक्तपित्तलक्षणम्	११९२	३
पूयरक्तलक्षणम्	११९२	४
क्षवथुलक्षणम्	११९२	६
भ्रंशथुलक्षणम्	११९२	१०
दीप्तलक्षणम्	११९२	१२
नासाप्रतीनाहलक्षणम्	११९३	१
नासास्रावलक्षणम्	११९३	३
नासाशोषलक्षणम्	११९३	५
अनुक्तरोगलक्षणातिदेशः	११९३	७
त्रयोविंशोऽध्यायः।		
नासागतरोगप्रतिषेधोऽध्यायः	११९४	२
अपीनसपूतिनस्ययोश्चिकित्सा	११९४	४
नासापाकचिकित्सा	११९४	९
रक्तपित्तपूयरक्तचिकित्सा	११९४	११
क्षवथुभ्रंशथ्वोश्चिकित्सा	११९५	१
दीप्तचिकित्सा	११९५	३
नासानाहचिकित्सा	११९५	४
नासास्रावचिकित्सा	११९५	६
नासाशोषचिकित्सा	११९५	८
नासागतापररोगचिकित्सा	११९५	१०
चतुर्विंशोऽध्यायः।		
प्रतिश्यायप्रतिषेधोऽध्यायः	११९६	२
प्रतिश्यायनिदानम्	११९६	४
प्रतिश्यायसम्प्राप्तिः	११९६	६
प्रतिश्यायपूर्व्वरूपम्	११९६	८
वातजप्रतिश्यायलक्षणम्	११९७	१
पित्तजप्रतिश्यायलक्षणम्	११९७	५
कफजप्रतिश्यायलक्षणम्	११९७	८
त्रिदोषजप्रतिश्यायलक्षणम्	११९७	११
रक्तजप्रतिश्यायलक्षणम्	११९७	१५
दुष्टप्रतिश्यायलक्षणम्	११९८	१
प्रतिश्यायकृतरोगनिर्द्देशः	११९८	५
प्रतिश्यायानां सामान्यचिकित्सितम्	११९८	९
नवप्रतिश्यायस्य पाकार्थं चिकित्सा	११९९	१
पक्वप्रतिश्यायस्य निर्हरणम्	११९९	३
प्रतिश्याये पथ्यानि	११९९	५
प्रतिश्यायेऽपथ्यानि	११९९	७
पीनसचिकित्सा	११९९	९
पक्वप्रतिश्याये वमनम्	११९९	११
वातिकप्रतिश्यायचिकित्सा	१२००	१
पित्तजरक्तजप्रतिश्यायचिकित्सा	१२००	४
कफजप्रतिश्यायचिकित्सा	१२००	१२
सान्निपातिकप्रतिश्यायचिकित्सा	१२०१	३
प्रतिश्याये मुस्तादियोगः	१२०१	७
प्रतिश्याये दशक्षीरं घृतम्	१२०१	१२
प्रतिश्याये क्रिमिघ्नविधिः	१२०२	४
पञ्चविंशोऽध्यायः।		
शिरोरोगविज्ञानीयोऽध्यायः	१२०३	२
शिरोरोगाणां नामतो निर्द्देशः	१२०३	४
वातजशिरोरोगलक्षणम्	१२०३	८
पित्तजशिरोरोगलक्षणम्	१२०४	१
कफजशिरोरोगलक्षणम्	१२०४	३
सान्निपातिक-रक्तज-शिरोरोगयोर्लक्षणम्	१२०४	५
क्षयजशिरोरोगलक्षणम्	१२०४	७
क्रिमिजशिरोरोगलक्षणम्	१२०४	१०
सूर्य्यावर्त्तलक्षणम्	१२०४	१२

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अनन्तवातलक्षणम्	१२०५	१
अर्द्धावभेदलक्षणम्	१२०५	५
शङ्खकशिरोरोगलक्षणम्	१२०५	७

षड्विंशोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
शिरोरोगप्रतिषेधोऽध्यायः	१२०६	२
वातिकशिरोरोगचिकित्सा	१२०६	४
पित्तज-रक्तज-शिरोरोगयोश्चिकित्सा	१२०७	८
कफजशिरोरोगचिकित्सा	१२०८	८
त्रिदोषजशिरोरोगचिकित्सा	१२०९	५
क्षयजशिरोरोगचिकित्सा	१२०९	७
क्रिमिजशिरोरोगचिकित्सा	१२०९	१०
सूर्य्यावर्त्तचिकित्सा	१२१०	५
अर्द्धावभेदकचिकित्सा	१२१०	७
अनन्तवातचिकित्सा	१२११	४
शङ्खकचिकित्सा	१२११	८
शालाक्यतन्त्रोपसंहारः	१२१२	६

सप्तविंशोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
नवग्रहाकृतिविज्ञानीयोऽध्यायः	१२१३	२
बालग्रहाणां संख्या संज्ञा च	१२१३	४
ग्रहाणां बालावेशे हेतुः	१२१३	१०
देहं विशतां ग्रहाणां अनुपलम्भे हेतुः	१२१४	१
स्कन्दग्रहार्त्तबाललक्षणम्	१२१४	३
स्कन्दापस्मारार्त्तलक्षणम्	१२१४	५
शकुनिग्रहार्त्तलक्षणम्	१२१४	७
रेवतीग्रहार्त्तलक्षणम्	१२१४	९
पूतनाग्रहार्त्तलक्षणम्	१२१५	१
अन्धपूतनार्त्तलक्षणम्	१२१५	३
शीतपूतनार्त्तलक्षणम्	१२१५	५
मुखमण्डिकाग्रहार्त्तलक्षणम्	१२१५	७
नैगमेषार्त्तलक्षणम्	१२१५	९
असाध्यग्रहार्त्तलक्षणम्	१२१६	१
ग्रहार्दितबालचिकित्सा	१२१६	३

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्कन्दग्रहप्रतिषेधोऽध्यायः	१२१७	२
स्कन्दग्रहे परिषेचनम्	१२१७	४
स्कन्दग्रहेऽभ्यञ्जनार्थं तैलम्	१२१७	५
स्कन्दग्रहे घृतम्	१२१७	८
स्कन्दग्रहे धूपनम्	१२१७	१०
स्कन्दग्रहे धारणद्रव्याणि	१२१७	१२
स्कन्दग्रहे बलिस्नानहोमाः	१२१७	१४
स्कन्दग्रहे रक्षाविधानम्	१२१८	३

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्कन्दापस्मारप्रतिषेधोऽध्यायः	१२१९	२
स्कन्दापस्मारार्त्ते परिषेकः	१२१९	४
स्कन्दापस्मारे तैलघृते	१२१९	६
स्कन्दापस्मारे उत्सादनधूपने	१२१९	९
स्कन्दापस्मारार्त्ते बलिः स्नानञ्च	१२२०	१
स्कन्दापस्मारे रक्षाविधानम्	१२२०	३

त्रिंशोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
शकुनिप्रतिषेधोऽध्यायः	१२२१	२
शकुनिग्रहार्त्ते परिषेकः	१२२१	४
शकुनिग्रहार्त्ते अभ्यञ्जनतैल-प्रदेहौ	१२२१	६
शकुनिग्रहार्त्ते धूपनं धारणीयानि च	१२२१	९
शकुनिग्रहार्त्ते बलिः स्नानं पूजा च	१२२१	१३
शकुनिग्रहार्त्ते रक्षाविधानम्	१२२२	४

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
रेवतीप्रतिषेधोऽध्यायः	१२२३	२
रेवतीग्रहार्त्ते परिषेचनम्	१२२३	४
रेवतीग्रहार्त्ते अभ्यञ्जनार्थं तैलं पानार्थं घृतञ्च	१२२३	६

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
रेवतीग्रहार्त्ते बलिः स्नानञ्च	१२२४	१
रेवतीग्रहार्त्ते रक्षाविधानम्	१२२४	५
द्वात्रिंशोऽध्यायः ।		
पूतनाप्रतिषेधोऽध्यायः	१२२५	२
पूतनाग्रहार्त्ते परिषेचनम्	१२२५	४
पूतनाग्रहार्त्ते अभ्यञ्जनार्थं तलं घृतञ्च	१२२५	६
पूतनाग्रहार्त्ते धूपनं धारणीयानि च	१२२५	१०
पूतनाग्रहार्त्ते वलिः स्नानं पूजा च	१२२६	१
पूतनाग्रहार्त्ते रक्षाविधानम्	१२२६	५
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।		
अन्धपूतनाप्रतिषेधोऽध्यायः	१२२७	२
अन्धपूतनार्त्ते परिषेचनं तैलं घृतञ्च	१२२७	४
अन्धपूतनार्त्ते प्रदेहो धूपनं वलिः स्नानञ्च	१२२७	९
अन्धपूतनार्त्ते रक्षाविधानम्	१२२७	६
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।		
शीतपूतनाप्रतिषेधोऽध्यायः	१२२८	२
शीतपूतनार्त्ते परिषेकः तैलं घृतञ्च	१२२८	४
शीतपूतनार्त्ते धूपनं धार्य्याणि वलिः स्नानञ्च	१२२८	१०
शीतपूतनार्त्ते रक्षाविधानम्	१२२८	१६
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।		
मुखमण्डिकाप्रतिषेधोऽध्यायः	१२२९	२
मुखमण्डिकार्त्ते परिषेचनं तैलं घृतञ्च	१२२९	४
मुखमण्डिकार्त्ते धूपनं बलिः स्नानञ्च	१२२९	१०
मुखमण्डिकार्त्ते रक्षाविधानम्	१२२९	१६
षट्त्रिंशोऽध्यायः ।		
नैगमेषप्रतिषेधोऽध्यायः	१२३०	२
नैगमेषार्त्ते परिषेकः तैलं घृतञ्च	१२३०	४
नैगमेषार्त्ते धारणीयानि उत्सादनं धूपश्च	१२३०	१०
नैगमेषार्त्ते वलिः स्नानञ्च	१२३१	१
नैगमेषार्त्ते रक्षाविधानम्	१२३१	५
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।		
ग्रहोत्पत्तिरध्यायः	१२३२	२
स्कन्दादिनवबालग्रहाणामुत्पत्ति-विवरणम्	१२३२	४
ग्रहाणां स्कन्दसमीपे प्रार्थना	१२३३	९
ग्रहाणां वृत्त्यर्थं शिवसमीपे-स्कन्दस्य प्रार्थना	१२३३	१०
शिवेन ग्रहाणां वृत्तिनिर्देशः	१२३४	१
ग्रहावेशार्हगृहादिलक्षणम्	१२३४	१०
अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।		
योनिव्यापत्प्रतिषेधोऽध्यायः	१२३६	२
योनिरोगसम्प्राप्तिः	१२३६	४
योनिव्यापदां संख्या निदानञ्च	१२३६	८
योनिव्यापदां संज्ञा	१२३६	११
वाताधिकयोनिव्यापदां लक्षणम्	१२३७	१
पित्ताधिकयोनिव्यापदां लक्षणम	१२३७	६
श्लेष्माधिकयोनिव्यापदां लक्षणम्	१२३७	१२
त्रिदोषजयोनिव्यापल्लक्षणम्	१२३८	३
असाध्ययोनिव्यापदां निर्देशः	१२३८	७
वाताधिकयोनिव्यापदां चिकित्सा	१२३८	११

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पित्ताधिकयोनिव्यापदां श्लेष्माधिकयोनिव्यापदाञ्च चिकित्सा	१२३९	४
कौमारभृत्यतन्त्रोपसंहारः	१२४०	१

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
ज्वरप्रतिषेधोऽध्यायः	१२४१	२
धन्वन्तरिसकाशे सुश्रुतादीनां प्रश्नः	१२४१	४
रोगेषु ज्वरस्य प्राधान्यादादौ ज्वरवर्णनम्	१२४२	६
ज्वरलक्षणम्	१२४३	८
ज्वरभेदाः	१२४३	१०
ज्वरसम्प्राप्तिः	१२४३	१२
ज्वरनिदानम्	१२४४	७
ज्वरिण उष्णगात्रत्वे हेतुः	१२४५	४
ज्वरस्य सामान्यपूर्व्वरूपम्	१२४५	८
ज्वरस्य विशिष्टपूर्व्वरूपम्	१२४५	१२
वातज्वरलक्षणम्	१२४६	१
पित्तज्वरलक्षणम्	१२४६	५
कफज्वरलक्षणम्	१२४६	९
सन्निपातज्वरलक्षणम्	१२४७	१
अभिन्यासज्वरलक्षणम्	१२४७	९
अभिन्यासज्वरस्य प्रकारभेदः	१२४८	१
ओजोनिरोधजज्वरलक्षणम्	१२४८	३
सन्निपातज्वरमर्य्यादा	१२४८	८
वातपित्तज्वरलक्षणम्	१२४९	१
वातश्लेष्मज्वरलक्षणम्	१२४९	५
श्लेष्मपित्तज्वरलक्षणम	१२४९	८
विषमज्वरः	१२५०	१
तृतीयकज्वरादौ दोषसम्बन्धकथनम्	१२५१	३
दाहपूर्व्वं-शीतपूर्व्वंज्वरलक्षणम्	१२५१	७
विषमज्वराणां स्वकालेपूद्गमः	१२५२	६
विषमज्वराणामुपशान्तवेगानामपि देहेऽवस्थानम्	१२५२	९
कायचिकित्साविदामग्निवेशादीनां मतेन विषमज्वरसम्प्राप्तिः	१२५३	३
सन्ततादिज्वराणां लक्षणानि	१२५४	१
अभिघातज्वरस्य दोषसम्बन्धकथनम्	१२५५	१
विषकृतज्वरलक्षणम्	१२१५	३
ओषधिगन्धजाद्यागन्तुज्वराणां लक्षणम्	१२५५	५
रसादिधातुगतज्वराणां लक्षणानि	१२५६	१
गम्भीरज्वरलक्षणम्	१२५७	९
ज्वराणां साध्यासाध्यलक्षणम्	१२५७	११
ज्वरपूर्व्वरूपचिकित्सा	१२५८	६
ज्वरचिकित्साविधिः	१२५८	१२
अलङ्घनीय-ज्वरिणां निर्द्देशः	१२५९	४
लङ्घनगुणाः	१२५९	६
सुलङ्घितलक्षणम्	१२५९	८
अतिलङ्घितलक्षणम्	१२६०	१
उष्णाम्बुपानफलम्	१२६०	३
शीताम्बुपानफलम्	१२६०	५
पेयापानविधिः	१२६१	१
लङ्घनादिभिरपक्वस्य दोषस्य प्रतीकारः	१२६१	३
पक्वज्वरलक्षणम्	१२६२	१
आमज्वरलक्षणम्	१२६२	४
भेषजदानकालनिर्णयः	१२६२	१०
आमज्वरे भेषजदाननिषेधः	१२६३	३
सर्व्वविधज्वरचिकित्सा	१२६३	५
ज्वरे भोजनविधिः	१२६६	७
ज्वरेऽपथ्यानि	१२६८	६
ज्वरमुक्तस्य कुपथ्यसेवनफलम्	१२६९	१
शान्तज्वरस्यापि शोधनविधिः	१२६९	९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
ज्वरकर्शितस्य स्नाननिषेधः	१२६९	११
अपप्रजातानां स्त्रीणां ज्वरचिकित्सा स्तन्यप्रवर्त्तन-कालजज्वरचिकित्सा च	१२७०	३
संशमनकषायकथनम्	१२७०	५
वातज्वरचिकित्सा	१२७०	७
पित्तज्वरचिकित्सा	१२७१	११
कफज्वरचिकित्सा	१२७३	७
वातश्लेष्मज्वरचिकित्सा	१२७४	१०
पित्तश्लेष्मज्वरचिकित्सा	१२७५	१
वातपित्तज्वरचिकित्सा	१२७५	९
त्रिदोषजज्वरचिकित्सा	१२७५	१३
सर्व्वज्वरनाशकयोगाः	१२७५	५
विषमज्वरचिकित्सा	१२७७	३
विषमज्वरजीर्णज्वरयोर्घृत-प्रयोगः	१२७८	५
कल्याणकघृतम्	१२८०	१
महाकल्याणकघृतम्	१२८०	११
पञ्चगव्यघृतम्	१२८१	३
पञ्चाविकादिघृतम्	१२८१	११
लाक्षादितैलम्	१२८२	१९
क्षीरिवृक्षादितैलम्	१२८३	१
विषमज्वरे विशेषचिकित्सितम्	१२८३	५
भूताभिषङ्गाद्यागन्तुजज्वर-चिकित्सा	१२८४	४
शीतज्वरचिकित्सा	१२८५	५
दाहज्वरचिकित्सा	१२८७	१
ज्वरोपद्रवचिकित्सा	१२८९	३
ज्वरे वस्तिविधिः	१२९०	१७
ज्वरमुक्तलक्षणम्	१२९३	३
ज्वरस्वरूपकथनम्	१२९३	५

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अतीसारप्रतिषेधोऽध्यायः	१२९४	२
अतीसारनिदानम्	१२९४	४
अतीसारसम्प्राप्तिः	१२९५	१
अतीसारस्य प्रकारभेदः	१२९५	३
अतीसारपूर्व्वरूपम्	१२९५	६
वातातिसारलक्षणम्	१२९६	१
पित्तातिसारलक्षणम्	१२९६	३
श्लेष्मातिसारलक्षणम्	१२९६	५
त्रिदोषजातीसारलक्षणम्	१२९६	७
शोकजातीसारस्य सम्प्राप्ति-पूर्व्वकलक्षणम्	१२९६	९
आमातीसारलक्षणम्	१२९७	१
आमपक्वमललक्षणम्	१२९७	३
अतीसारस्यासाध्यलक्षणानि	१२९८	१
अनुक्तातीसाराणां दोषजे-ष्वेवान्तर्भावः	१२९८	७
अतीसारचिकित्सासूत्रम्	१२९९	१
अतीसारचिकित्सा	१२९९	३
रक्तातीसारलक्षणम्	१३१२	५
रक्तातीसारचिकित्सा	१३१२	८
प्रवाहिकायाः सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणम्	१३१५	१०
प्रवाहिकाचिकित्सा	१३१६	४
निःसारकचिकित्सा	१३१७	१
अतीसारनिवृत्तिलक्षणम्	१३२०	१
कर्म्मजदोषजव्याधीनां त्रैविध्यं चिकित्सा च	१३२०	३
ग्रहणीरोगनिदानम्	१३२१	२
ग्रहणीवर्णनम्	१३२१	६
ग्रहणीरोगस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं सामान्यलक्षणम्	१३२१	१०
ग्रहणीरोगस्य पूर्व्वरूपम्	१३२२	१
ग्रहणीरोगलक्षणम्	१३२२	३
वातादिदोषभेदेन ग्रहणीरोग-लक्षणानि	१३२२	७
ग्रहणीरोगचिकित्सा	१३२३	१

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।		
शोषप्रतिषेधोऽध्यायः	१३२५	२
शोषस्य क्षयस्य च निरुक्तिः	१३२५	४
राजयक्ष्मशब्दस्य निरुक्तिः	१३२५	८
शोषस्वरूपम्	१३२६	१
शोषनिदानम्	१३२६	६
शोषसम्प्राप्तिः	१३२७	१
षड्रूपराजयक्ष्मलक्षणम्	१३२७	४
एकादशरूपराजयक्ष्मलक्षणम्	१३२७	६
शोषस्यासाध्यलक्षणम्	१३२७	१०
एकीयमतेन शोषभेदाः	१३२८	३
व्यवायशोषलक्षणम्	१३२८	५
शोकशोषलक्षणम्	१३२८	७
जराशोषलक्षणम्	१३२८	९
अध्वशोषलक्षणम्	१३२९	१
व्यायामशोषलक्षणम्	१३२९	३
व्रणशोषलक्षणम्	१३२९	५
उरःक्षतलक्षणम्	१३२९	७
पूर्व्वोक्तशोषाणां स्वमते धातुक्षय-संज्ञत्वम्	१३३०	१
शोषपूर्व्वरूपम्	१३३०	५
यक्ष्मिणोऽसाध्यत्वम्	१३३०	९
यक्ष्मचिकित्सा	१३३०	११
क्षयरोगे विविधघृतानि	१३३२	२
क्षयोपद्रवचिकित्सा	१३३४	८
शोषे अजायाः सर्व्वथोप-योगित्वम्	१३३४	९
यक्ष्मिणः पथ्यापथ्यानि दैव-व्यपाश्रयचिकित्सा च	१३३५	१
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।		
गुल्मप्रतिषेधोऽध्यायः	१३३६	२
गुल्मस्य प्रकारभेदः	१३३६	४
गुल्मस्वरूपम्	१३३६	६
गुल्मस्य पञ्चाश्रयस्थानानि	१३३६	८
गुल्मनिरुक्तिः	१३३६	१०
गुल्मस्य पाकाभावे हेतुः	१३३७	१
पञ्चविधगुल्मविवरणम्	१३३७	३
गुल्मपूर्व्वरूपम्	१३३७	५
वातगुल्मलक्षणम्	१३३७	८
पित्तगुल्मलक्षणम्	१३३८	१
कफगुल्मलक्षणम्	१३३८	३
त्रिदोषजगुल्मलक्षणम्	१३३८	५
रक्तगुल्मस्य सनिदानलक्षणम्	१३३८	६
गुल्मचिकित्सा	१३३९	१
गुल्महरविविधघृतानि	१३४०	५
दाधिकघृतम्	१३४१	५
रसोनादिघृतम्	१३४१	९
वातगुल्मे घृतम्	१३४१	१५
पित्तजरक्तजगुल्मयोर्घृतानि	१३४२	१
कफगुल्मे घृतानि	१३४२	४
सान्निपातिकगुल्मचिकित्सा	१३४२	७
गुल्मघ्नः क्षारः	१३४३	१
गुल्मघ्नोऽरिष्टः	१३४३	१३
रक्तमोक्षणार्हगुल्मलक्षणम्	१३४४	९
गुल्मे यूषरसस्वेदादिप्रयोग-विधिः	१३४४	११
गुल्मस्योपद्रवाः	१३४६	१०
गुल्मेऽपथ्यानि	१३४८	१
शूलस्य निदानपूर्व्वकसामान्य-लक्षणम्	१३४८	५
वातजशूललक्षणम्	१३४९	१
पित्तजशूललक्षणम्	१३४९	५
कफजशूललक्षणम्	१३४९	८
सन्निपातजशूललक्षणम्	१३४९	११
शूलस्य साधारणचिकित्सा	१३४९	१३
वातशूलचिकित्सा	१३५१	६
पित्तशूलचिकित्सा	१३५१	१०
श्लेष्मशूलचिकित्सा	१३५२	३
पार्श्वशूललक्षणम्	१३५३	६

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पार्श्वशूलचिकित्सा	१३५३	११
कुक्षिशूललक्षणम्	१३५४	१
कुक्षिशूलचिकित्सा	१३५४	६
हृच्छूललक्षणम्	१३५५	१
हृच्छूलचिकित्सा	१३५५	४
वस्तिशूललक्षणम्	१३५५	५
मूत्रशूललक्षणम्	१३५५	८
विट्शूललक्षणम्	१३५५	१०
वस्तिशूलादीनां साधारणचिकित्सा	१३५६	१
विष्टब्धान्नजशूललक्षणं तच्चिकित्सा च	१३५६	५

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
हृद्रोगप्रतिषेधोऽध्यायः	१३५७	२
हृद्रोगस्य निदानपूर्वकसम्प्राप्तिः	१३५७	४
हृद्रोगस्य प्रकारभेदः	१३५७	८
वातजहृद्रोगलक्षणम्	१३५७	१०
पित्तजहृद्रोगलक्षणम्	१३५८	१
श्लेष्मजहृद्रोगलक्षणम्	१३५८	३
क्रिमिजहृद्रोगलक्षणम्	१३५८	५
हृद्रोगाणामुपद्रवाः	१३५८	७
वातजहृद्रोगचिकित्सा	१३५८	९
पित्तजहृद्रोगचिफित्सा	१३५९	७
श्लेष्मजहृद्रोगचिकित्सा	१३५९	१२
क्रिमिजहृद्रोगचिकित्सा	१३६०	३

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पाण्डुरोगप्रतिषेधोऽध्यायः	१३६१	२
पाण्डुरोगस्य निदानपूर्वकसम्प्राप्तिः	१३६१	४
पाण्डुरोगपूर्वरूपम्	१३६२	१
पाण्डुरोगस्य प्रकारभेदः	१३६२	३
वातजपाण्डुरोगलक्षणम्	१३६२	५
पित्तजपाण्डुरोगलक्षणम्	१३६२	७
कफजपाण्डुरोगलक्षणम्	१३६२	९
त्रिदोषजपाण्डुरोगलक्षणम्	१३६२	११
कामलाया निदानपूर्वकलक्षणम्	१३६३	१
कुम्भकामलालक्षणम्	१३६३	३
अलसकाख्यलाघरकलक्षणम्	१३६३	४
हलीमकलक्षणम्	१३६३	५
पाण्डुरोगोपद्रवाः	१३६३	६
पाण्डुरोगचिकित्सा	१३६४	१
कामलाचिकित्सा	१३६७	८
कुम्भकामलाचिकित्सा	१३६८	१
लाघरकचिकित्सा	१३६८	१०
पाण्डुरोगोपद्रवचिकित्सा	१३६९	१
पाण्डुरोगस्यासाध्यलक्षणानि	१३६९	३

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
रक्तपित्तप्रतिषेधोऽध्यायः	१३७०	२
रक्तपित्तस्य निदानपूर्वकसम्प्राप्तिः	१३७०	४
रक्तपित्तस्य गतिभेदेन साध्यत्वादिकथनम्	१३७०	१२
रक्तपित्तपूर्वरूपम्	१३७१	१
रक्तपित्तोपद्रवाः	१३७१	४
असाध्यरक्तपित्तलक्षणम्	१३७२	१
रक्तपित्तचिकित्सा	१३७२	५

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
मूर्च्छाप्रतिषेधोऽध्यायः	१३७९	२
मूर्च्छाया निदानपूर्वकसम्प्राप्तिः	१३७९	४
मूर्च्छायाः प्रकारभेदः	१३७९	१२
मूर्च्छायाः पूर्वरूपं रूपञ्च	१३८०	१
रक्तजमूर्च्छा	१३८०	४
विषमद्यजमूर्च्छा	१३८१	१
रक्तजादिमूर्च्छात्रयलक्षणम्	१३८१	३
मूर्च्छाचिकित्सा	१३८२	१
सन्न्यासलक्षणम्	१३८३	३

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सन्न्यासचिकित्सा	१३८३	५
सन्न्यासस्यासाध्यलक्षणम्	१३८३	९
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।		
पानात्ययप्रतिषेधोऽध्यायः	१३८५	२
मद्यगुणाः	१३८५	४
यथाविधिपीतमद्यगुणाः	१३८५	११
मत्तस्य कार्य्याणि	१३८६	५
मदस्यावस्थाभेदेन गुणभेदः	१३८६	७
मद्यपानार्हनिर्द्देशः	१३८७	१
पानात्ययादीनां निदानम्	१३८७	३
वातजादिभेदेन पानात्ययलक्षणम्	१३८७	११
परमदलक्षणम्	१३८७	१४
पानाजीर्णलक्षणम्	१३८८	१
पानविभ्रमलक्षणम्	१३८८	३
पानात्ययादीनामसाध्यलक्षणम्	१३८८	५
वातजपानात्ययचिकित्सा	१३८८	८
पित्तजपानात्ययचिकित्सा	१३८९	१
कफजपानात्ययचिकित्सा	१३८९	७
त्रिदोषजपानात्ययचिकित्सा	१३८९	१०
परमदचिकित्सा	१३९०	७
पानाजीर्णचिकित्सा	१३९१	१
पानविभ्रमचिकित्सा	१३९१	५
पानात्ययस्य विशेषचिकित्सा	१३९२	५
मद्यस्य तृष्णाजनने हेतुः	१३९३	७
मद्यजतृष्णाचिकित्सा	१३९३	९
मद्यस्य दाहजनने हेतुः	१३९४	६
मद्यजदाहचिकित्सा	१३९४	८
रक्तपित्ततृष्णाजदाहचिकित्सा	१३९७	५
पित्तजदाहस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकलक्षणम्	१३९७	७
पित्तजदाहचिकित्सा	१३९८	२
तृष्णानिरोधजदाहस्य लक्षणं चिकित्सा च	१३९८	६
रक्तपूर्णकोष्ठजदाहस्य लक्षणं चिकित्सा च	१३९९	१
धातुक्षयजदाहस्य लक्षणं चिकित्सा च	१३९९	३
रक्तजादिजनितान्तर्दाहस्य लक्षणं चिकित्सा च	१३९९	६
मर्म्माभिघातजदाहस्य लक्षणम्	१३९९	१०
मदानुत्पत्तौ हेतुः	१४००	५
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।		
तृष्णाप्रतिषेधोऽध्यायः	१४०१	२
तृष्णार्द्दितलक्षणम्	१४०१	४
तृष्णाया निदानपूर्व्वकसम्प्राप्तिः	१४०१	६
तृष्णायाः प्रकारभेदः	१४०१	१०
तृष्णापूर्व्वरूपाणि	१४०२	१
वातजतृष्णालक्षणम्	१४०२	३
पित्तजतृष्णालक्षणम्	१४०२	५
कफजतृष्णायाः सम्प्राप्तिपूर्व्वकलक्षणम्	१४०२	७
क्षतजतृष्णालक्षणम्	१४०२	१२
क्षयजतृष्णालक्षणम्	१४०३	१
आमजतृष्णालक्षणम्	१४०३	४
अन्नजतृष्णालक्षणम्	१४०३	५
तृष्णाया असाध्यलक्षणम्	१४०३	६
तृष्णायाः साधारणचिकित्सा	१४०३	७
वातजतृष्णाचिकित्सा	१४०४	३
पित्तजतृष्णाचिकित्सा	१४०४	५
कफजतृष्णाचिकित्सा	१४०४	७
सर्व्वतृष्णाचिकित्सा	१४०४	९
क्षतजतृष्णाचिकित्सा	१४०५	१
क्षयजतृष्णाचिकित्सा	१४०६	३
आमजतृष्णाचिकित्सा	१४०६	४
अन्नजतृष्णाचिकित्सा	१४०६	६
अपरतृष्णानां चिकित्सा	१४०६	७

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पार्श्वशूलचिकित्सा	१३५३	११
कुक्षिशूललक्षणम्	१३५४	१
कुक्षिशूलचिकित्सा	१३५४	६
हृच्छूललक्षणम्	१३५५	१
हृच्छूलचिकित्सा	१३५५	४
वस्तिशूललक्षणम्	१३५५	५
मूत्रशूललक्षणम्	१३५५	८
विट्शूललक्षणम्	१३५५	१०
वस्तिशूलादीनां साधारण-चिकित्सा	१३५६	१
विष्टब्धान्नजशूललक्षणं तच्चिकित्सा च	१३५६	५

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
हृद्रोगप्रतिषेधोऽध्यायः	१३५७	२
हृद्रोगस्य निदानपूर्व्वकसम्प्राप्तिः	१३५७	४
हृद्रोगस्य प्रकारभेदः	१३५७	८
वातजहृद्रोगलक्षणम्	१३५७	१०
पित्तजहृद्रोगलक्षणम्	१३५८	१
श्लेष्मजहृद्रोगलक्षणम्	१३५८	३
क्रिमिजहृद्रोगलक्षणम्	१३५८	५
हृद्रोगाणामुपद्रवाः	१३५८	७
वातजहृद्रोगचिकित्सा	१३५८	९
पित्तजहृद्रोगचिकित्सा	१३५९	७
श्लेष्मजहृद्रोगचिकित्सा	१३५९	१२
क्रिमिजहृद्रोगचिकित्सा	१३६०	३

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पाण्डुरोगप्रतिषेधोऽध्यायः	१३६१	२
पाण्डुरोगस्य निदानपूर्व्वक-सम्प्राप्तिः	१३६१	४
पाण्डुरोगपूर्व्वरूपम्	१३६२	१
पाण्डुरोगस्य प्रकारभेदः	१३६२	३
वातजपाण्डुरोगलक्षणम्	१३६२	५
पित्तजपाण्डुरोगलक्षणम्	१३६२	७
कफजपाण्डुरोगलक्षणम्	१३६२	९
त्रिदोषजपाण्डुरोगलक्षणम्	१३६२	११
कामलाया निदानपूर्व्वक-लक्षणम्	१३६३	१
कुम्भकामलालक्षणम्	१३६३	३
अलसकाख्यलाघरकलक्षणम्	१३६३	४
हलीमकलक्षणम्	१३६३	५
पाण्डुरोगोपद्रवाः	१३६३	६
पाण्डुरोगचिकित्सा	१३६४	१
कामलाचिकित्सा	१३६७	८
कुम्भकामलाचिकित्सा	१३६८	१
लाघरकचिकित्सा	१३६८	१०
पाण्डुरोगोपद्रवचिकित्सा	१३६९	१
पाण्डुरोगस्यासाध्यलक्षणानि	१३६९	३

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
रक्तपित्तप्रतिषेधोऽध्यायः	१३७०	२
रक्तपित्तस्य निदानपूर्व्वक-सम्प्राप्तिः	१३७०	४
रक्तपित्तस्य गतिभेदेन साध्यत्वादिकथनम्	१३७०	१२
रक्तपित्तपूर्व्वरुपम्	१३७१	१
रक्तपित्तोपद्रवाः	१३७१	४
असाध्यरक्तपित्तलक्षणम्	१३७२	१
रक्तपित्तचिकित्सा	१३७२	५

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
मूर्च्छाप्रतिषेधोऽध्यायः	१३७९	२
मूर्च्छाया निदानपूर्व्वकसम्प्राप्तिः	१३७९	४
मूर्च्छायाः प्रकारभेदः	१३७९	१२
मूर्च्छायाः पूर्व्वरूपं रुपञ्च	१३८०	१
रक्तजमूर्च्छा	१३८०	४
विषमद्यजमूर्च्छा	१३८१	१
रक्तजादिमूर्च्छात्रयलक्षणम्	१३८१	३
मूर्च्छाचिकित्सा	१३८२	१
सन्न्यासलक्षणम्	१३८३	३

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सन्न्यासचिकित्सा	१३८३	५
सन्न्यासस्यासाध्यलक्षणम्	१३८३	९
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः।		
पानात्ययप्रतिषेधोऽध्यायः	१३८५	२
मद्यगुणाः	१३८५	४
यथाविधिपीतमद्यगुणाः	१३८५	११
मत्तस्य कार्य्याणि	१३८६	५
मदस्यावस्थाभेदेन गुणभेदः	१३८६	७
मद्यपानार्हनिर्द्देशः	१३८७	१
पानात्ययादीनां निदानम्	१३८७	३
वातजादिभेदेन पानात्यय-लक्षणम्	१३८७	११
परमदलक्षणम्	१३८७	१४
पानाजीर्णलक्षणम्	१३८८	१
पानविभ्रमलक्षणम्	१३८८	३
पानात्ययादीनामसाध्यलक्षणम्	१३८८	५
वातजपानात्ययचिकित्सा	१३८८	८
पित्तजपानात्ययचिकित्सा	१३८९	१
कफजपानात्ययचिकित्सा	१३८९	७
त्रिदोषजपानात्ययचिकित्सा	१३८९	१०
परमदचिकित्सा	१३९०	७
पानाजीर्णचिकित्सा	१३९१	१
पानविभ्रमचिकित्सा	१३९१	५
पानात्ययस्य विशेषचिकित्सा	१३९२	५
मद्यस्य तृष्णाजनने हेतुः	१३९३	७
मद्यजतृष्णाचिकित्सा	१३९३	९
मद्यस्य दाहजनने हेतुः	१३९४	६
मद्यजदाहचिकित्सा	१३९४	८
रक्तपित्ततृष्णाजदाहचिकित्सा	१३९७	५
पित्तजदाहस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वक-लक्षणम्	१३९७	७
पित्तजदाहचिकित्सा	१३९८	२
तृष्णानिरोधजदाहस्य लक्षणं चिकित्सा च	१३९८	६
रक्तपूर्णकोष्ठजदाहस्य लक्षणं चिकित्सा च	१३९९	१
धातुक्षयजदाहस्य लक्षणं चिकित्सा च	१३९९	३
रक्तजादिजनितान्तर्द्दाहस्य लक्षणं चिकित्सा च	१३९९	६
मर्म्माभिघातजदाहस्य लक्षणम्	१३९९	१०
मदानुत्पत्तौ हेतुः	१४००	५
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः।		
तृष्णाप्रतिषेधोऽध्यायः	१४०१	२
तृष्णाहितलक्षणम्	१४०१	४
तृष्णाया निदानपूर्व्वकसम्प्राप्तिः	१४०१	६
तृष्णायाः प्रकारभेदः	१४०१	१०
तृष्णापूर्व्वरूपाणि	१४०२	१
वातजतृष्णालक्षणम्	१४०२	३
पित्तजतृष्णालक्षणम्	१४०२	५
कफजतृष्णायाः सम्प्राप्तिपूर्व्वक-लक्षणम्	१४०२	७
क्षतजतृष्णालक्षणम्	१४०२	१२
क्षयजतृष्णालक्षणम्	१४०३	१
आमजतृष्णालक्षणम्	१४०३	४
अन्नजतृष्णालक्षणम्	१४०३	५
तृष्णाया असाध्यलक्षणम्	१४०३	६
तृष्णायाः साधारणचिकित्सा	१४०३	७
वातजतृष्णाचिकित्सा	१४०४	३
पित्तजतृष्णाचिकित्सा	१४०४	५
कफजतृष्णाचिकित्सा	१४०४	७
सर्व्वतृष्णाचिकित्सा	१४०४	९
क्षतजतृष्णाचिकित्सा	१४०५	१
क्षयजतृष्णाचिकित्सा	१४०६	३
आमजतृष्णाचिकित्सा	१४०६	४
अन्नजतृष्णाचिकित्सा	१४०६	६
अपरतृष्णानां चिकित्सा	१४०६	७

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः।		
छर्दिप्रतिषेधोऽध्यायः	१४०८	२
छर्द्देर्निदानपूर्व्वकनिरुक्तिः	१४०८	४
छर्द्दिसम्प्राप्तिः	१४०८	१२
छर्दिपूर्व्वरूपम्	१४०९	१
वातजछर्द्दिलक्षणम्	१४०९	३
पित्तजछर्द्दिलक्षणम्	१४०९	५
कफजछर्द्दिलक्षणम्	१४०९	७
त्रिदोषजछर्द्दिलक्षणम्	१४०९	९
आगन्तुजछर्द्दिलक्षणम्	१४०९	१०
क्रिमिजछर्द्दिलक्षणम्	१४१०	१
वमीनामसाध्यत्वम्	१४१०	३
वमीनां साधारणचिकित्सा	१४१०	५
वातजवमिचिकित्सा	१४११	१
पित्तजवमिचिकित्सा	१४११	७
कफजवमिचिकित्सा	१४११	११
त्रिदोषजवमिचिकित्सा	१४१२	१
वीभत्सजादिवमिचिकित्सा	१४१२	३
वमिनाशकयोगाः	१४१३	१
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः।		
हिक्काप्रतिषेधोऽध्यायः	१४१५	२
हिक्कानिदानम्	१४१५	४
हिक्कायाः स्वरूपं निरुक्तिश्च	१४१५	१०
हिक्कायाः प्रकारभेदः	१४१६	१
हिक्कापूर्व्वरूपम्	१४१६	३
अन्नजानामहिक्कालक्षणम्	१४१६	५
यमलानामहिक्कालक्षणम्	१४१६	८
क्षुद्रिकानामहिक्कालक्षणम्	१४१६	१०
गम्भीरानामहिक्कालक्षणम्	१४१७	१
महाहिक्कालक्षणम्	१४१७	४
हिक्काया असाध्यलक्षणम्	१४१७	७
हिक्काचिकित्सा	१४१७	९
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः।		
श्वासप्रतिषेधोऽध्यायः	१४२१	२
श्वासनिदानम्	१४२१	४
श्वासस्य स्वरूपं सम्प्राप्तिश्च	१४२१	६
श्वासस्य प्रकारभेदः	१४२१	८
श्वासपूर्व्वरूपम्	१४२१	१०
क्षुद्रश्वासलक्षणम्	१४२१	१२
तमकश्वासलक्षणम्	१४२२	१
प्रतमकश्वासलक्षणम्	१४२२	६
छिन्नश्वासलक्षणम्	१४२२	७
महाश्वासलक्षणम्	१४२२	९
ऊर्द्ध्वश्वासलक्षणम्	१४२२	११
श्वासस्य साध्यत्वादिकथनम्	१४२२	१३
श्वासचिकित्सा	१४२२	१५
श्वासरोगे विविधघृतानि	१४२३	१
श्वासनाशकयोगाः	१४२५	९
श्वासे धूमप्रयोगः	१४२८	५
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः।		
कासप्रतिषेधोऽध्यायः	१४३०	२
कासनिदानम्	१४३०	४
कासस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकनिरुक्तिः	१४३०	८
कासस्य प्रकारभेदः	१४३०	१०
कासपूर्व्वरूपम्	१४३०	१२
वातकासलक्षणम्	१४३१	१
पित्तकासलक्षणम्	१४३१	३
कफकासलक्षणम्	१४३१	५
उरःक्षतजकासलक्षणम्	१४३१	७
क्षयजकासस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकलक्षणम्	१४३२	१२
कासस्य साधारणचिकित्सा	१४३२	१६
वातजकासचिकित्सा	१४३५	३
कफजकासचिकित्सा	१४३५	८
पित्तजकासस्य क्षयजकासस्य च चिकित्सा	१४३६	५
कल्याणकगुडः	१४३७	५
अगस्त्यावलेहः	१४३७	१३

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्तौ
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।		
स्वरभेदप्रतिषेधोऽध्यायः	१४३९	२
स्वरभेदस्य निदानपूर्व्वकसम्प्राप्तिः संख्या च	१४३९	४
वातजस्वरभेदलक्षणम्	१४३९	६
पित्तजस्वरभेदलक्षणम्	१४३९	७
कफजस्वरभेदलक्षणम्	१४४०	१
त्रिदोषजस्वरभेदलक्षणम्	१४४०	२
क्षयजस्वरभेदलक्षणम्	१४४०	३
मेदोजस्वरभेदलक्षणम्	१४४०	४
स्वरभेदस्यासाध्यलक्षणम्	१४४०	५
स्वरभेदस्य साधारणचिकित्सा	१४४०	७
वातजस्वरभेदचिकित्सा	१४४१	३
पित्तजस्वरभेदचिकित्सा	१४४१	९
कफजस्वरभेदचिकित्सा	१४४२	१
मेदोजादिस्वरभेदचिकित्सा	१४४२	३
चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।		
क्रिमिरोगप्रतिषेधोऽध्यायः	१४४३	२
क्रिमिरोगनिदानम्	१४४३	४
क्रिमिसंख्या	१४४३	१३
पुरीषजक्रिमीणां नामादिनिर्द्देशः	१४४४	१
गण्डूपदक्रिमिलक्षणम्	१४४४	७
कफजक्रिमीणां नामादिनिर्द्देशः	१४४४	९
रक्तजक्रिमीणां नामादिनिर्द्देशः	१४४५	१
पुरीषजक्रिमीणां विशेषकारणानि	१४४५	५
सञ्जातक्रिमिलक्षणम्	१४४५	८
द्वदशादश्यक्रिमिनिर्द्देशः	१४४५	१०
क्रिमिचिकित्सा	१४४५	१२
क्रिमिरोगेऽपथ्यानि	१४४९	३
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।		
उदावर्त्तप्रतिषेधोऽध्यायः	१४५०	२
वातादीनां वेगधारणनिषेधः	१४५०	४
उदावर्त्तनिदानं निरुक्तिश्च	१४५०	६
वातनिरोधजोदावर्त्तलक्षणम्	१४५१	३
पुरीषरोधजोदावर्त्तलक्षणम्	१४५१	६
मूत्ररोधजोदावर्त्तलक्षणम्	१४५१	८
जृम्भणरोधजोदावर्त्तलक्षणम्	१४५२	१
अश्रुरोधजोदावर्त्तलक्षणम्	१४५२	३
क्षवथुरोधजोदावर्त्तलक्षणम्	१४५२	५
उद्गाररोधजोदावर्त्तलक्षणम्	१४५२	७
छर्द्दिरोधजोदावर्त्तलक्षणम्	१४५२	८
शुक्ररोधजोदावर्त्तलक्षणम्	१४५२	९
क्षुधानिरोधजोदावर्त्तलक्षणम्	१४५२	११
तृष्णाभिघातजोदावर्त्तलक्षणम्	१४५३	१
उच्छ्वासावरोधजोदावर्त्तलक्षणम्	१४५३	२
निद्रानिरोधजोदावर्त्तलक्षणम्	१४५३	३
उदावर्त्तस्यासाध्यलक्षणम्	१४५३	४
उदावर्त्तस्य साधारणचिकित्सा	१४५३	६
वातनिरोधजादित्रयोदशविधोदावर्त्तानां विशेषचिकित्सा	१४५३	९
उदावर्त्तोपद्रवचिकित्सा	१४५६	३
अपथ्यजोदावर्त्तवर्णनम्	१४५६	५
अपथ्यजोदावर्त्तचिकित्सा	१४५७	१
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।		
विसूचिकाप्रतिषेधोऽध्यायः	१४६०	२
विसूचिकालसकनिदानम्	१४६०	४
विसूचीनिरुक्तिः	१४६०	६
विसूचिकालक्षणम्	१४६०	१०
अलसकलक्षणम्	१४६१	१
विलम्बिकालक्षणम्	१४६१	५
अजीर्णजनितामस्य कार्य्यान्तरम्	१४६१	७
विसूच्यादीनामसाध्यलक्षणम्	१४६२	१
विसूचिकादिचिकित्सा	१४६२	३

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
आनाहस्य निदानं लक्षणञ्च	१४६४	१
आमजानाहचिकित्सा	१४६४	७
पुरीषजानाहचिकित्सा	१४६४	८
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।		
अरोचकप्रतिषेधोऽध्यायः	१४६६	२
अरोचकस्य प्रकारभेदः	१४६६	४
वातजारोचकलक्षणम्	१४६६	६
पित्तजारोचकलक्षणम्	१४६६	७
कफजारोचकलक्षणम्	१४६६	८
त्रिदोषजारोचकलक्षणम्	१४६७	१
चिन्ताकृतारोचकलक्षणम्	१४६७	२
वातजाद्यरोचकानां चिकित्सा	१४६७	३
चिन्ताकृतारोचकचिकित्सा	१४७०	१
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।		
मूत्राघातप्रतिषेधोध्यायः	१४७१	२
मूत्राघातस्य प्रकारभेदः	१४७१	४
वातकुण्डलिकाया हेतुसम्प्राप्ति-लक्षणानि	१४७१	८
वाताष्ठीलाया हेतुसम्प्राप्ति-लक्षणानि	१४७१	१२
वातबस्तेर्हेतुसम्प्राप्तिलक्षणानि	१४७२	३
मूत्रातीतस्य हेतुसम्प्राप्ति-लक्षणानि	१४७२	७
मूत्रजठरस्य हेतुसम्प्राप्ति-लक्षणानि	१४७२	११
मूत्रोत्सङ्गस्य हेतुसम्प्राप्ति-लक्षणानि	१४७३	१
मूत्रक्षयलक्षणम्	१४७३	५
मूत्रग्रन्थेः सम्प्राप्तिपूर्व्वक-लक्षणम्	१४७३	७
मूत्रशुक्रस्य हेतुसम्प्राप्तिलक्षणानि	१४७४	१
उष्णवातस्य हेतुसम्प्राप्ति-लक्षणानि	१४७४	५
द्विविधमूत्रौकसादलक्षणम्	१४७४	९
मूत्राघातानां चिकित्सा	१४७५	५
मूत्रदोषचिकित्सा	१४७८	८
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ।		
मूत्रकृच्छ्रप्रतिषेधोऽध्यायः	१४८२	२
मूत्रकृच्छ्रस्य प्रकारभेदः	१४८२	४
वातजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम्	१४८२	६
पित्तजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम्	१४८२	८
कफजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम्	१४८२	१०
त्रिदोषजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम्	१४८२	१२
अभिघातजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम्	१४८३	१
पुरीषजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम्	१४८३	४
अश्मरीकृतस्य शर्कराकृतस्य च मूत्रकृच्छ्रस्य लक्षणम्	१४८३	६
अष्टविधमूत्रकृच्छ्राणां चिकित्सा	१४८३	१६
षष्टितमोऽध्यायः ।		
अमानुषोपसर्गप्रतिषेधोऽध्यायः	१४८६	२
ग्रहाविष्टलक्षणम्	१४८६	४
ग्रहाणां हिंसनहेतुर्हिंसनार्ह-पुरुषलक्षणञ्च	१४८६	८
ग्रहाणां संख्या संज्ञा च	१४८६	१०
देवग्रहजुष्टलक्षणम्	१४८७	३
असुरग्रहजुष्टलक्षणम्	१४८७	५
गन्धर्व्वग्रहाविष्टलक्षणम्	१४८७	७
यक्षग्रहजुष्टलक्षणम्	१४८७	९
पितृग्रहजुष्टलक्षणम्	१४८८	१
भुजङ्गमग्रहजुष्टलक्षणम्	१४८८	३
रक्षोग्रहाविष्टलक्षणम्	१४८८	५
पिशाचग्रहजुष्टलक्षणम्	१४८८	७
ग्रहपीड़ितस्यासाध्यलक्षणम्	१४८८	९
ग्रहाणामावेशकालनिर्द्देशः	१४८९	१
ग्रहाणामावेशप्रकारः	१४८९	५
देवादिग्रहाणामनावेशे तदनु-चराणाञ्चावेशे हेतुः	१४८९	८
ग्रहाणां भूतसंज्ञत्वे हेतुः	१४९१	१

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
भूतविद्यानिरुक्तिः	१४९१	३
देवग्रहादिजुष्टानां चिकित्सा	१४९१	५
अपराजितो गणः	१४९४	१
देवादिग्रहचिकित्सायां विशेष-कथनम्	१४९५	५

एकषष्टितमोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अपस्मारप्रतिषेधोऽध्यायः	१४ .६	२
अपस्मारनिरुक्तिः	१४९६	४
अपस्मारनिदानम्	१४९६	६
अपस्मारपूर्व्वरूपम्	१४९७	३
अपस्मारस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वक-लक्षणम्	१४९७	५
वातजापस्मारलक्षणम्	१४९७	१२
पित्तजापस्मारलक्षणम्	१४९८	१
कफजापस्मारलक्षणम्	१४९८	४
अपस्मारस्य विशेषलक्षणम्	१४९८	७
त्रिदोषजापस्मारलक्षणम्	१४९८	९
अपस्मारस्यागन्तुजत्वकथनम्	१४९८	१०
मतान्तरोक्तेर्दोषप्रदर्शनं स्वमतस्थापनञ्च	१४९९	१
अपस्मारचिकित्सा	१५००	१
सिद्धार्थकघृतम्	१५०१	८
पञ्चगव्यघृतम्	१५०२	१
अपस्मारस्य विशेषचिकित्सा	१५०२	९

द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
उन्मादप्रतिषेधोऽध्यायः	१५०४	२
उन्मादनिरुक्तिः	१५०४	४
उन्मादसंख्याकथनम	१५०४	६
उन्मादपूर्व्वरूपम्	१५०४	१०
वातजोन्मादलक्षणम्	१५०५	३
पित्तजोन्मादलक्षणम्	१५०५	५
कफजोन्मादलक्षणम्	१५०५	७
सन्निपातजोन्मादलक्षणम्	१५०५	९
शोकजोन्मादस्य निदानपूर्व्वक-लक्षणम्	१५०६	१
विषजोन्मादलक्षणम्	१५०६	४
उन्मादचिकित्सा	१५०६	५
कल्याणं महाकल्याणञ्च घृतम्	१५०७	१५
फलघृतम्	१५०८	७
उन्मादे वर्त्तिप्रयोगः	१५०८	१३
उन्मादे शिरामोक्षणविधिः	१५०९	१
शोकजाद्युन्मादचिकित्सा	१५०९	६

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
रसभेदविकल्पोऽध्यायः	१५ ०	२
रसानां त्रिषष्टिधाभेदस्य प्रयोजनम्	१५१०	४
रसानां संयोगप्रकारः	१५१२	३
रसानां द्विकसंयोगव्याख्यानम्	१५१२	७
रसानां त्रिकसंयोगव्याख्यानम्	१५१३	१
रसानां चतुष्कसंयोग-व्याख्यानम्	१५१३	११
रसानां पञ्चकसंयोगव्याख्यानम्	१५१४	१
रसानां षट्कसंयोगव्याख्यानम्	१५१४	७

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्वस्थवृत्तोऽध्यायः	१५१५	२
स्वस्थलक्षणम्	१५१५	४
स्वस्थवृत्ताध्यायस्य प्रयोजनम्	१५१५	६
वर्षाविधिः	१५१६	१
शरद्विधिः	१५१७	३
हेमन्तविधिः	१५१८	६
शिशिरविधिः	१५१९	८
वसन्तविधिः	१५१९	९
ग्रीष्मविधिः	१५२०	६
प्रावृड्विधिः	१५२१	५
द्वादशाशनप्रविभागः	१५२२	९
दशौषधकालाः	१५२४	६
अभक्तस्य लक्षणं गुणाश्च	१५२४	९
प्रागभक्तस्य लक्षणं गुणाश्च	१५२५	१

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अधोभक्तस्य मध्येभक्तस्य च लक्षणं गुणाश्च	१५२५	४
अन्तराभक्तस्य सभक्तस्य च लक्षणं गुणाश्च	१५२५	८
सामुद्गस्य लक्षणं गुणाश्च	१५२५	१२
मुहुर्म्मुहुर्नाम्नो लक्षणं गुणाश्च	१५२६	१
ग्रासस्य ग्रासान्तरस्य च लक्षणं गुणाश्च	१५२६	३
आहारकालः	१५२६	८

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
तन्त्रयुक्तिरध्यायः	१५२७	२
तन्त्रयुक्तीनां संख्या संज्ञा च	१५२७	४
तन्त्रयुक्तेः प्रयोजनम्	१५२७	९
अधिकरणलक्षणम्	१५२८	५
योगलक्षणम्	१५२८	६
पदार्थलक्षणम्	१५२८	११
हेत्वर्थलक्षणम्	१५२९	६
उद्देशलक्षणम्	१५२९	८
निर्द्देशलक्षणम्	१५२९	९
उपदेशलक्षणम्	१५२९	१०
अपदेशलक्षणम्	१५३०	१
प्रदेशलक्षणम्	१५३०	२
अतिदेशलक्षणम्	१५३०	४
अपवर्गलक्षणम्	१५३०	५
वाक्यशेषलक्षणम्	१५३०	७
अर्थापत्तिलक्षणम्	१५३०	९
विपर्य्ययलक्षणम्	१५३०	११
प्रसङ्गलक्षणम्	१५३१	१
एकान्तलक्षणम्	१५३१	६
अनेकान्तलक्षणम्	१५३१	८
पूर्व्वपक्षलक्षणम्	१५३१	१०
निर्णयलक्षणम्	१५३१	१२
अनुमतलक्षणम्	१५३२	१
विधानलक्षणम्	१५३२	३
अनागतावेक्षणलक्षणम्	१५३२	५
अतिक्रान्तावेक्षणलक्षणम्	१५३२	७
संशयलक्षणम्	१५३२	९
व्याख्यानलक्षणम्	१५३२	११
स्वसंज्ञालक्षणम्	१५३३	१
उदाहरणलक्षणम्	१५३३	२
निर्व्वचनलक्षणम्	१५३३	३
निदर्शनलक्षणम्	१५३३	५
नियोगलक्षणम्	१५३३	७
समुच्चयलक्षणम्	१५३३	८
विकल्पलक्षणम्	१५३४	१
ऊह्यलक्षणम्	१५३४	२

षट्षष्टितमोऽध्यायः।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
दोषभेदविकल्पनामाध्यायः	१५३५	२
धन्वन्तरिसकाशे सुश्रुतस्य दोषभेदविषयकः प्रश्नः	१५३५	४
देहधारकदोषादिनिर्द्देशः	१५३६	१
रोगसंख्याकथनम्	१५३६	४
द्रव्यसंख्याकथनम्	१५३८	१
दोषभेदवर्णनम्	१५३८	४
चिकित्सायां कर्त्तृकरणादिनिर्द्देशः	१५४१	४
उत्तरतन्त्राध्यायसंख्या	१५४२	१
सुश्रुतसंहितापाठफलम	१५४२	५

उत्तरतन्त्रस्य सूचीपत्रं समाप्तम्।

सुश्रुतसंहितायाः सूचीपत्रं समाप्तम्॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुश्रुत-संहिता।

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानरक्षाकल्पं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥
धन्वन्तरिः काशिपतिस्तपोधर्म्मभृतां वरः ।
सुश्रुतप्रभृतीन् शिष्यान् शशासाहतशासनः ॥ २ ॥

चिकित्सास्थानानन्तरं कल्पस्थानमारभ्यते ; यतश्चिकित्सास्थानादिभूते द्विव्रणीयाध्याये 'विषजुष्टस्य विज्ञानं विषनिश्चयमेव च । चिकित्सितञ्च वक्ष्यामि कल्पे तु प्रविभागशः' इत्यनेन श्लोकेन विषजुष्टव्रणस्य कल्पस्थाने प्रतिपादनं सूचितं, तस्मात् तत्रापि स्वस्थस्य व्याधिक्षीणस्य चान्नैरेव प्राणानां धारणं क्रियतेऽतः प्रागन्नपानरक्षाकल्पं व्याख्यातुकामः प्राह अथात इत्यादि । अन्ने भक्ष्यमवरुद्धं घनसाधर्म्यात् ; पाने लेह्यमवरुद्धं द्रवसाधर्म्यात् ; एवं चतुर्व्विधस्यापि रक्षाकल्पः । रक्षणं रक्षा, सा पुनरदुष्टस्य ; दुष्टस्य पुनर्व्विषभेषजकल्पनात् कल्पः, रक्षया सहितः कल्पो रक्षाकल्पः । आदिशब्दोऽत्र लुप्तनिर्द्दिष्टो द्रष्टव्यः, तेन दन्तकाष्ठादीनामपि लक्षणचिकित्सितकल्पनम् ॥ १ ॥

अथ प्रथममन्नादीनां रक्षामेव निर्द्दिदिक्षुराह—धन्वन्तरिरित्यादि । धन्वन्तरिः सुश्रुतप्रभृतीन् शिष्यान् शशास शिक्षितवान् । तपोधर्म्मभृतां वर इति तपस्विनां धार्म्मिकाणाञ्च मध्ये श्रेष्ठः । अहतशासनः अनभिभूताज्ञ इत्यर्थः । अन्ये त्वेवं पठन्ति—'दिवोदासः क्षितिपतिस्तपोधर्म्मश्रुताकरः । सुश्रुतप्रमुखाञ्छिष्याञ्छशासाहतशासनः' इति । आकरः खनिः ॥ २ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रिपवो विक्रमाक्रान्ता ये च स्वे कृत्यतां गताः।
सिसृक्षवः क्रोधविषं विवरं प्राप्य तादृशम्॥
विषैर्निहन्युर्निपुणं नृपतिं दुष्टचेतसः।
स्त्रियो वा विविधान् योगान् कदाचित् सुभगेच्छया॥
विषकन्योपयोगाद् वा क्षणाज्जह्यादसून् नरः।
तस्माद् वैद्येन सततं विषाद्रक्ष्यो नराधिपः॥ ३॥
यस्माच्च चेतोऽनित्यत्वमश्ववत् प्रथितं नृणाम्।
न विश्वसेत् ततो राजा कदाचिदपि कस्यचित्॥ ४॥
कुलीनं धार्म्मिकं स्निग्धं सुभृतं सततोत्थितम्।
अलुब्धमशठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम्॥
क्रोधपारुष्यमात्सर्य्य-मदालस्यविवर्ज्जितम्।
जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शुचिं शीलदयान्वितम्॥

नृपतिः कुतो रक्षणीय इत्याह—रिपव इत्यादि। सिसृक्षवः स्रष्टुमिच्छवः। क्रोधेन विषं क्रोधविषम्। न केवलं रिपवः स्वे चात्मीया भृत्याः कृत्यतां गताः विद्वेषं गताः। तथा च कृत्यशब्दार्थोऽमरकोषे,—"कृत्यं क्रियादेवतयोस्त्रिषु विद्विष्टकार्य्ययोः"—इति। विवरं छिद्रं प्राप्य तादृशं नृपतिं बधक्षमं स्त्रियो दुष्टचित्ता विविधान् योगान् संयोगविषाणि प्राप्य कदाचित् अज्ञानात् सुभगेच्छया वा विविधान् योगान् सिसृक्षवो दातुमिच्छन्त्यो राजानं निहन्युः। विषकन्योपयोगाद् वा क्षणाजह्यादसून्नरः। उक्तञ्च —"हन्ति स्पृशन्ती स्वेदेन गम्यमाना च मैथुने। पक्वं वृन्तादिव फलं प्रशातयति मेहनम्"—इति। कृत्यतां गता इत्यत्र विकृतिं गताः इत्यन्ये पठन्ति॥ ३॥

न परं पूर्व्वोक्तेभ्यो रिपुप्रभृतिभ्यो राजा रक्षणीयः, अपि तु राज्ञा कस्यापि विश्वासो न विधेयः; कुत इत्याह—यस्माच्चेत्यादि। अश्ववदिति आशुतमगत्या अश्वा उच्यन्ते, एतेन शीघ्रसञ्चारित्वोपलक्षणार्थं चेतोऽनित्यत्वमुक्तं, यस्मादश्वस्येव शीघ्रसञ्चारित्वं नानाभावेन चेतसः, तस्मात् कदाचिदपि कस्यापि विश्वासं न विदध्यान्महीपतिः। वैद्यविषये च विश्वासहेतुः सूत्रस्थाने 'विसृजत्यात्मनाऽऽत्मानं'—इत्यादिश्लोकेनाभिहितः॥ ४॥

स च वैद्यो गुणवानेव विश्वासभाजनमिति वैद्यस्य गुणान् निर्दिशन्नाह—कुलीनमित्यादि। कुलीनो ह्यदुष्टवीजक्षेत्रतया नाकार्य्येषु प्रवर्त्तते, कुलमत्रायुर्व्वेदाध्यायिकुलं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यभेदेन त्रिविधं, कुलगुणसम्पन्नशूद्रेण सह चतुर्व्विधमित्यन्ये; तन्नेवं इति गयी। स्निग्धः स्नेहेन मित्रभावेन राज्ञा सह व्यवस्थितः, एतेन मित्रमिव सर्व्वथा रक्षति। सुभृतं सम्यग्भृतं यथा च शरीरयात्रा भवति। तथाचोक्तं—"सूपौदनं घृतमलं व्यञ्जनं दृढममलिनञ्च वासः"—इति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मेधाविनमसंश्रान्तमनुरक्तं हितैषिणम् ।
पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षं मायाविवर्ज्जितम् ॥
पूर्व्वोक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदम् ।
महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम् ॥ ५ ॥
प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं महच्छुचि ।
सजालकं गवाक्षाढ्यमाप्तवर्गनिषेवितम् ॥
विकक्षसृष्टसंसृष्टं सवितानं कृतार्च्चनम् ।
परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् ।
तत्राध्यक्षं नियुञ्जीत प्रायो वैद्यगुणान्वितम् ॥ ६ ॥
शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रियदर्शनाः ।
संविभक्ताः सुमनसो नीचकेशनखाः स्थिराः ॥
स्नाता दृढं संयमिनः कृतोष्णीषाः सुसंयुताः ।
तस्य चाज्ञाविधेयाः स्युर्विविधाः परिकर्म्मिणः ॥

सततोत्थितः अहोरात्रमध्ययनाध्यापनतदर्थचिन्तानृपशरीरस्वास्थ्यापादानेषु तत्परो नित्याभियुक्त इति । परगुणविध्वंसो मात्सर्य्यम् । माया परबन्धनबुद्धिः । अनुरक्तं सदाऽऽतुरलग्नं रागयुक्तम् । पटुं वक्तारं, प्रगल्भं धृष्टं, दक्षं चतुरं, आलस्यवर्ज्जितं द्विरुक्तमत्यन्तनिषेधार्थम् । पूर्व्वोक्तैर्गुणैः तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थः इत्यादिकैः । महानसे रसवत्याम् । तद्विद्यपूजितमिति तद्विदैः पाकनिष्ठित-तत्त्वज्ञानैः भिषग्भिः पूजितम् । गयी तु अलुब्धमशठं भक्तं इत्यादिकं नित्यं सन्निहितागदम् इत्यन्तं न पठति पुनरुक्तदोषत्वात् ॥ ५ ॥

तदेव महानसं कीदृशं कार्य्यमित्याह प्रशस्तेत्यादि । प्रशस्ता दिगत्राग्नेयी, देशस्तु प्रशस्त-गुणसम्पदा युक्तः, महत् विस्तीर्णं, शुचि अनुपहतं, सजालकं जालकसहितं, गवाक्षाढ्यं वातायन-समृद्धं, विकक्षसृष्टसंसृष्टं विगततृणस्थानसम्पर्कं, एतेन रसवतीसमीपे तृणसञ्चयो न करणीय इत्युक्तं भवति, सवितानं वितानकसहितं, कृतार्च्चनं कृताग्निपूजनम् । महानसव्यापारिणमाह — तत्राध्यक्षमित्यादि । अध्यक्षमधिपतिम् । वैद्यगुणान्वितं वैद्यगुणैः कुलीनधार्म्मिकत्वादिभिर्युक्त-मित्यर्थः ॥ ६ ॥

शुचय इत्यादि । दक्षिणा अभिजाताः कुलीना इति यावत् । दक्षाश्चतुरा । विनीता विनययुक्ताः शक्तिमन्त इत्यर्थः । संविभक्ताः विभज्य कर्म्मणि नियोजिताः । स्थिरा अचपलाः । दृढं संयमिनः सोपशमा इत्यर्थः । सुसंयताः सुष्ठु लौल्यादिदोषरहिताः, आयत्तपरिधानादिका

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः।
तस्मान्महानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत् ॥
माहानसिकवोढारः सौपौदनिक पौपिकाः।
भवेयुर्वैद्यवशगा ये चाप्यन्ये तु केचन ॥ ७ ॥
इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः।
विद्याद् विषस्य दातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥
न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षन् मोहमेति च।
अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥
स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिमकस्माद् विलिखेद्धसेत्।
वेपथुर्जायते तस्य त्रस्तश्चान्योन्यमीक्षते ॥
क्षामो विवर्णवक्त्रश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्त्यपि।
आलभेतासकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान् ॥
निर्यियासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनःपुनः।
वर्त्तते विपरीतन्तु विषदाता विचेतनः ॥
केचिद् भयात् पार्थिवस्य त्वरिता वा तदाज्ञया।
असतामपि सन्तोऽपि चेष्टां कुर्व्वन्ति मानवाः।
तस्मात् परीक्षणं कार्य्यं भृत्यानामादृतैर्नृपैः ॥ ८ ॥

वा इत्यर्थः। आज्ञाविधेया आदेशकारिणः। परिकर्म्मिणः सूपकारादयः। महानसे वैद्यस्य सावधानत्वं सहेतुकमाह—आहारस्थितय इत्यादि। तेषां परिकर्म्मिणां वैद्याधीनत्वमाह—माहानसिकवोढार इत्यादि। महानसे नियुक्ता माहानसिका रसवतीपतय इत्यर्थः, वोढारो वोढ्रादयो वेष्टिकर्मकराः काहारादयो वा। सौपा उपकरणभूतद्रव्यसाधकाः सूपव्यञ्जनादिकारकाः, औदनिका उपकार्यभूतभक्तस्य साधकाः, पौपिकाः पूपादिभक्ष्याणां साधकाः कन्दूका इत्यर्थः। अन्येऽत्र केचनेति वेसवारकारकादयः ॥ ७ ॥

तदधिकृतस्यैव विषदातृज्ञानमुद्दिशन्नाह- इङ्गितज्ञ इत्यादि। इङ्गितज्ञो वैद्यः। एभिर्लिङ्गैर्वक्ष्यमाणैः। विवक्षन् वक्तुमिच्छन्। अपार्थं निरर्थकम्। त्रस्तश्चान्योन्यमीक्षत इति स्वपापकर्म्मोपलम्भभयेन अन्यमन्यमीक्षत इति। क्षामः क्षीणः। विवर्णो मलिनवर्णः। हस्तेन केशान् आलभेत स्पृशेत। असकृत् अनेकवारम्। दीनो विलक्षः। निर्यियासुर्निर्यातुमिच्छुः। अपद्वारैरमार्गैः। विषदपरीक्षणे च राज्ञा आदरपरेण भवितव्यमितीममर्थं सहेतुकं प्रतिपादयन्नाह – केचिदित्यादि। असतामपि असाधूनामपि। आदृतैः सादरैरित्यर्थः ॥ ८ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अन्ने पाने दन्तकाष्ठे तथाभ्यङ्गेऽवलेखने ।
उत्सादने कषाये च परिषेकेऽनुलेपने ॥
स्रक्षु वस्त्रेषु शय्यासु कवचाभरणेषु च ।
पादुकापादपीठेषु पृष्ठेषु गजवाजिनाम् ॥
विषजुष्टेषु चान्येषु नस्यधूमाञ्जनादिषु ।
लक्षणानि प्रवक्ष्यामि चिकित्सामप्यनन्तरम् ॥ ९ ॥
नृपभक्ताद् बलिं न्यस्तं सविषं भक्षयन्ति ये ।
तत्रैव ते विनश्यन्ति मक्षिकावायसादयः ॥
हुतभुक् तेन चान्नेन भृशं चट्चटायते ।
मयूरकण्ठप्रतिमो जायते चापि दुःसहः ।
भिन्नार्चिस्तीक्ष्णधूमश्च न चिराच्चोपशाम्यति ॥
चकोरस्याक्षिवैराग्यं जायते क्षिप्रमेव तु ।
दृष्ट्वान्नं विषसंसृष्टं म्रियन्ते जीवजीवकाः ॥
कोकिलः स्वरवैकृत्यं क्रौञ्चस्तु मदमृच्छति ।
हृष्येन्मयूर उद्विग्नः क्रोशतः शुक-सारिके ॥
हंसः क्ष्वेडति चात्यर्थं भृङ्गराजस्तु कूजति ।
पृषतो विसृजत्यश्रुं विष्ठां मुञ्चति मर्कटः ॥

येष्वधिष्ठानेषु गरविषं प्रयच्छन्ति तान्यदूषितानि रक्षितुं, दूषितेषु चिकित्सार्थञ्च लक्षणानि निर्देष्टुकामः प्राह— अन्न इत्यादि । दन्तकाष्ठसहचरितं जिह्वानिर्लेखनं मुखशोधनकषायश्च दन्तकाष्ठग्रहणेन गृह्यते । अवलेखने कङ्कतिकादौ केशप्रसाधने । उत्सादने उद्वर्त्तने । परिषेके स्नाने । कषायोऽत्र रोध्रादिकस्तैलापनयनाय । स्रक्षु पुष्पमालासु । कवचं सन्नाहम् । पादपीठेषु पादाधारेषु । विषजुष्टेषु चान्येष्वित्यनेन शिरोऽभ्यङ्गशिरस्त्राणादयो गृह्यन्ते ॥ ९ ॥

रसरूपादिभिस्तल्लिङ्गमुद्दिशन्नाह – नृपभक्तादित्यादि । नृपभक्ताद्राजभोजनात् । हुतभुगित्यादि । हुतभुक् वह्निः, तेन सविषेणान्नेन चट्चटायत इति शब्देन विषज्ञानं; मयूरकण्ठप्रतिम इति रूपेण विषज्ञानं ; तीक्ष्णधूमश्चेति गन्धेन विषज्ञानं ; रसेन विषज्ञानं विनश्यन्ति मक्षिकावायसादय इत्यनेनाभिहितम् । एवं शब्दादिभिः पञ्चभिः (चतुर्भिः) विषज्ञानं प्रतिपाद्यापरेणापि प्रकारेण चकोरादिपक्षिमृगचक्षुरादिविकारेण विषज्ञानमुद्दिशति—चकोरस्येत्यादि । अक्षिवैराग्यं रूपग्रहणेऽलसत्वमिति गयी, विगतरागे अक्षिणी भवत इति संग्रहारुणौ । जीवजीवकः पक्षिविशेषः कोँच् इति 'कुरिच' इति च लोके । मदमृच्छति हर्षं यातीत्यर्थः । हृष्येन्मयूर उद्विग्न इति उद्विग्नश्चलितः सन् मयूरो हृष्येत् तुष्येदित्यर्थः ; विजिरिह चलनार्थो न भयार्थः,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सन्निकृष्टांस्ततः कुर्य्याद्राज्ञस्तान् मृगपक्षिणः।
वेश्मनोऽथ विभूषार्थं रक्षार्थञ्चात्मनः सदा॥१०॥
उपक्षिप्तस्य चान्नस्य बाष्पेणोर्द्ध्वं प्रसर्पता।
हृत्पीड़ा भ्रान्तनेत्रत्वं शिरोदुःखञ्च जायते॥
तत्र नस्याञ्जने कुष्ठं लामज्जं नलदं मधु।
कुर्य्याच्छिरीषरजनी-चन्दनैश्च प्रलेपनम्।
हृदि चन्दनलेपस्तु तथा सुखमवाप्नुयात्॥ ११॥
पाणिप्राप्तं पाणिदाहं नखशातं करोति च।
अत्र प्रलेपः श्यामेन्द्र-गोपासोमोत्पलानि च॥ १२॥
स चेत् प्रमादान्मोहाद् वा तदन्नमुपसेवते।
अष्ठीलावत् ततो जिह्वा भवत्यरसवेदिनी॥
तुद्यते दह्यते चापि श्लेष्मा चास्यात् प्रसिच्यते।
तत्र बाष्पेरितं कर्म्म यच्च स्याद् दान्तकाष्ठिकम्॥ १३॥

परस्परविरोधात्। क्रोशतः शुकसारिके इति भयाद्रोदनशब्दं कुरुत इत्यर्थः। हंसः क्ष्वेडति चात्यर्थमिति अतिशयेन शब्दायत इत्यर्थः। भृङ्गराजस्तु कूजतीति भृङ्गराजो भ्रमरको धूम्याटसदृशः पक्षिराज इति लोके, कूजति अव्यक्तं शब्दायते। पृषतश्चित्रबिन्दुः 'चित्तल' इति लोके॥ १०॥

विषदूषितस्यान्नस्य भोक्तुं दत्तस्य बाष्पोष्मणाऽन्तर्गतेन वाह्येन च किं स्यात्तदाह—उपक्षिप्तस्येत्यादि। उपक्षिप्तस्य भोक्तुं दत्तस्यान्नस्य बाष्पेणोर्द्ध्वं प्रसर्पता गच्छता हृत्पीडादिकं जायते। नलदं मांसी, लामज्जमुशीरभेदः। अन्तःप्रविष्टे बाष्पे नस्याञ्जनयोर्विषयः। कुर्य्यादित्यादि। चन्दनं रक्तं शुक्लं वा। एतौ लेपौ वाह्येन बाष्पस्पर्शेन जाते हृत्पीडादौ ज्ञेयौ। उपक्षिप्तस्येत्यत्र उखाक्षिप्तस्येति केचित् पठन्ति; उखा स्थाली॥ ११॥

पाणिप्राप्तमित्यादि। नखशातं नखपातनम्। श्यामा श्यामालता, प्रियङ्गुरित्यपरे; इन्द्रा इन्द्रवारुणी; गोपा सुगन्धमूला सारिवा; 'इन्द्रगोप' इत्यन्ये पठन्ति, तत्रेन्द्रगोपः कीटविशेषः; सोमा गुडूची, सोमलतेत्यन्ये; उत्पलं नीलोत्पलम्॥ १२॥

स चेदित्यादि। अष्ठीला दीर्घवर्त्तुलपाषाणविशेषः, अन्ये पुनरष्ठीलवदिति पठन्ति, अष्ठीलशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्तीति मन्तव्यम्। बाष्पेरितं कर्म्मेति यत् सविषबाष्पसम्पर्के 'कुर्य्याच्छिरीषरजनी' इत्यादिभिः प्रोक्तं कर्म्म; दान्तकाष्ठिकमिति धातकीपुष्पादिभिः प्रतिसारणं; तच्च प्रतिसारणमप्रच्छिते शोफ विधेयम्॥ १३॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मूर्च्छां छर्द्दिमतीसारमाध्मानं दाहवेपथू।
इन्द्रियाणाञ्च वैकृत्यं कुर्य्यादामाशयं गतम्॥
तत्राशु मदनालाबु-विम्बीकोशातकीफलैः।
छर्द्दनं दध्युदश्विद्भ्यामथवा तण्डुलाम्बुना॥ १४॥
दाहं मूर्च्छामतीसारं तृष्णामिन्द्रियवैकृतम्।
आटोपं पाण्डुतां कार्श्यं कुर्य्यात् पक्काशयं गतम्॥
विरेचनं ससर्पिष्कं तत्रोक्तं नीलिनीफलम्।
दध्ना दूषीविषारिश्च पेयो वा मधुसंयुतः॥ १५॥
द्रवद्रव्येषु सर्व्वेषु क्षीरमद्योदकादिषु।
भवन्ति विविधा राज्यः फेनबुद्बुदजन्म च॥
छायाश्चात्र न दृश्यन्ते दृश्यन्ते यदि वा पुनः।
भवन्ति यमलाश्छिद्रास्तन्व्यो वा विकृतास्तथा॥ १६॥
शाकसूपान्नमांसानि क्लिन्नानि विरसानि च।
सद्यः पर्य्युषितानीव विगन्धानि भवन्ति च॥ १७॥
गन्धवर्णरसैर्हीनाः सर्व्वं भक्ष्याः फलानि च।
पक्कान्याशु विशीर्य्यन्ते पाकमामानि यान्ति च॥ १८॥

मूर्च्छामित्यादि। अलाबुस्तिक्तालाबुः; कोशातकी घोषकः घुसेण्डिकेति लोके। उदश्वित् तक्रम्। दाहमित्यादि। आटोपं वातादीनामप्रवृत्तिम्। तत्रोक्तमिति तत्र विषभेषजकल्पे। नीलिनी-फलं नीलाञ्जनिकाफलं, यस्य श्रीफलेति लोके प्रसिद्धिः। पिप्पल्यो ध्यामकमित्यादिदूषीविषारि-र्वक्ष्यमाणः, दूषीविषारिश्चाक्षप्रमाणः, दधि पानयोग्यप्रमाणं ज्ञेयं, मधु अष्टमाषकप्रमितं प्रक्षिप्य दध्ना दूषीविषारिः पातव्यः। वाशब्दश्च प्रथमोक्तविरेचनयोगापेक्षया समुच्चये॥ १४। १५॥

द्रवद्रव्येषु क्षीरादिषु यत् स्थूलं लक्षणं तदाह—द्रवद्रव्येष्वित्यादि। विविधा राज्यो नाना-प्रकारा लेखाः। विविधा राज्यः श्रीवाग्भटेन व्याख्याताः, तथाच—"नीला राजी रसे ताम्रा क्षीरे दधनि दृश्यते। श्यावा पीताऽसिता तक्रे घृते पानीयसन्निभा॥ काली मद्याम्भसोः क्षौद्रे हरित्तैलेऽरुणोपमा" इति। फेनेत्यादि फेनस्य बुद्बुदस्य चोत्पत्तिरित्यर्थः। यमला युग्माः। छिद्राः ससुषिराः। तन्व्यः सूक्ष्माः। गयी तु तन्व्य इत्यत्र 'अन्या' इति पठित्वा व्याख्याति—अन्य-तरेषां पशूनामिव छायाः। विकृताः सौम्यस्यापि रौद्राः, रौद्रस्यापि सौम्याः॥ १६॥

शाकेत्यादि। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन तिक्तानि च भवन्तीत्यर्थः। गन्धवर्णरसैरित्यादि। गन्धवर्णरसैरित्यत्र स्पर्शग्रहणं लुप्तनिर्द्दिष्टं द्रष्टव्यं, तेन स्पर्शेनापि हीना भवन्तीत्यर्थः। पक्कान्याशु विशीर्य्यन्त इति पक्कानि फलान्याशु शीघ्रं विशीर्य्यन्ते पूतिभावं गच्छन्ति॥ १७। १८॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विशीर्य्यते कूर्च्चकस्तु दन्तकाष्ठगते विषे।
जिह्वादन्तौष्ठमांसानां श्वयथुश्चोपजायते॥
अथास्य धातकीपुष्प-पथ्याजम्बूफलास्थिभिः।
सक्षौद्रैः प्रच्छिते शोफे कर्त्तव्यं प्रतिसारणम्॥
अथवाङ्कोठमूलानि त्वचः सप्तच्छदस्य वा।
शिरीषमाषका वापि सक्षौद्राः प्रतिसारणम्॥ १९॥
जिह्वानिर्लेखकवलौ दन्तकाष्ठवदादिशेत्॥ २०॥
पिच्छिलो बहलोऽभ्यङ्गो विवर्णो वा विषान्वितः।
स्फोटजन्मरुजास्राव-त्वक्पाकः स्वेदनं ज्वरः॥
दरणश्चापि मांसानामभ्यङ्गे विषसंयुते।
तत्र शीताम्बुसिक्तस्य कर्त्तव्यमनुलेपनम्॥
चन्दनं तगरं कुष्ठमुशीरं वेणुपत्रिका।
सोमवल्ल्यमृता श्वेता पद्मं कालीयकं त्वचम्।
कपित्थरसमूत्राभ्यां पानमेतच्च युज्यते॥ २१॥
उत्सादने परीषेके कषाये चानुलेपने।
शय्यावस्त्रतनुत्रेषु ज्ञेयमभ्यङ्गलक्षणैः॥ २२॥

विशीर्य्यत इत्यादि। कूर्च्चको दन्तकाष्ठस्याग्रिमो भागः। विशीर्य्यते त्रुट्यति। अथास्य धातकीत्याद्येको योगः, प्रतिसारणं घर्षणं; अथवाऽङ्कोठेत्यादिर्द्वितीयो योगः; शिरीषमाषका वाऽपीत्यादिस्तृतीयो योगः; सप्तच्छदत्वचः पृथग्योग इति गयी, तदा चत्वारो योगाः। शिरीषमाषकाः शिरीषबीजानि॥ १९॥

जिह्वेत्यादि। जिह्वानिर्लेखनस्य कवलस्य च विषदूषितस्य लिङ्गानि चिकित्सितञ्च दन्तकाष्ठस्येव ब्रूयात्॥ २०॥

पिच्छिल इत्यादि। अभ्यङ्गोऽत्राभ्यञ्जनद्रव्यं तैलादि। बहलो घनः। वेणुपत्रिका वंशपत्राणि; अन्ये वेणुपत्रिकां वंशसदृशपत्रिकां द्रव्यान्तरमाहुः। सोमवल्ली गुडूची। अमृता अमृतासङ्गः खर्परिकातुत्थकं, उत्तरपदलोपात्। श्वेता श्वेतश्चन्दः। कालीयकं दारुहरिद्रा। त्वचं वराङ्गम्। इदमनुलेपनं शीततोयेन। मूत्रं गोमूत्रम्। एतच्चेति चन्दनादिकम्॥ २१॥

उत्सादन इत्यादि। तनुत्रे सन्नाहे। उत्सादनादिषु सप्तसु अभ्यङ्गलक्षणानुवादेन लिङ्गं तथा चिकित्सितमपि तत्रोक्तमेव वेदितव्यम्॥ २२॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

केशशातः शिरोदुःखं खेभ्यश्च रुधिरागमः ।
ग्रन्थिजन्मोत्तमाङ्गेषु विषजुष्टेऽवलेखने ॥
प्रलेपो बहुशस्तत्र भाविताः कृष्णमृत्तिकाः ।
ऋष्यपित्तघृतश्यामा-पालिन्दीतण्डुलीयकैः ॥
गोमयस्वरसो वापि हितो वा मालतीरसः ।
रसो मूषिकपर्ण्या वा धूमो वागारसम्भवः ॥ २३ ॥
शिरोऽभ्यङ्गः शिरस्त्राणं स्नानमुष्णीषमेव च ।
स्रजश्च विषसंसृष्टाः साधयेदवलेखनात् ॥ २४ ॥
मुखालेपे मुखं श्यावं युक्तमभ्यङ्गलक्षणैः ।
पद्मिनीकण्टकप्रख्यैः कण्टकैश्चोपचीयते ॥
तत्र क्षौद्रघृतं पानं प्रलेपश्चन्दनं घृतम् ।
पयस्या मधुकं फञ्जी बन्धुजीवपुनर्नवा ॥ २५ ॥
अस्वास्थ्यं कुञ्जरादीनां लालास्रावोऽक्षिरक्तता ।
स्फिक्पायुमेढ्रमुष्केषु यातुश्च स्फोटसम्भवः ।
तत्राभ्यङ्गवदेवेष्टा यातृवाहनयोः क्रिया ॥ २६ ॥

केशशात इत्यादि। ऋष्यपित्तघृतश्यामादिस्वरसैः सप्ताहं भावितया कृष्णमृदा बहुशः प्रलेपो हित इत्यर्थः। ऋष्यो नीलाण्डः 'रोह' इति प्रसिद्धः। कालखण्डलग्ननलिकामध्यगत-जलं पित्तम्। श्यामा प्रियङ्गुः, पालिन्दी त्रिवृत्, मूषिकपर्णी द्रवन्ती, द्रव्यान्तरमित्यन्ये। प्रलेपशब्दो गोमयस्वरसो वेत्यत्र हितशब्देन सह सम्बन्धनीयः, तेन गोमयरसादिप्रलेपो वा हितो भवतीति सम्बन्धः स्यात् ॥ २३ ॥

इदानीं शिरोगतावलेखनप्रसङ्गेन शिरोगतानामन्येषामपि लिङ्गं चिकित्सितञ्च दर्शयन्नाह—शिरोऽभ्यङ्ग इत्यादि। अवलेखनादिति अवलेखनोक्तलिङ्गचिकित्सितात् ॥ २४ ॥

मुखालेप इत्यादि। पयस्या अर्कपुष्पी। फञ्जी भार्गी। बन्धुजीवो मध्याह्नपुष्पकः। तत्र मुखालेपे अतुल्ययोर्मधुघृतयोः पानं, श्वेतचन्दनघृतादिभिः पुनर्नवान्तैर्लेपः ॥ २५ ॥

इदानीं कुञ्जरादीनां विषजुष्टानां लक्षणं चिकित्सितञ्चोद्दिशन्नाह—अस्वास्थ्यमित्यादि। यातुः आरोहकस्य। यातृवाहनयोः क्रियेति अत्र यातृशब्द आरोहकपर्यायः ॥ २६ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शोणितागमनं खेभ्यः शिरोरुक् कफसंस्रवः।
नस्यधूमगते लिङ्गमिन्द्रियाणान्तु वैकृतम् ॥
तत्र दुग्धैर्गवादीनां सर्पिः सातिविषः शृतम्।
पाने नस्ये च सश्वेतं हितं समदयन्तिकम् ॥ २७ ॥
गन्धहानिर्विवर्णत्वं पुष्पाणां म्लानता भवेत्।
जिघ्रतश्च शिरोदुःखं वारिपूर्णे च लोचने।
तत्र वाष्पेरितं कर्म्म मुखालेपे च यत् स्मृतम् ॥ २८ ॥
कर्णतैलगते श्रोत्र-वैगुण्यं शोफवेदने।
कर्णस्रावश्च तत्राशु कर्त्तव्यं प्रतिपूरणम् ॥
स्वरसो बहुपुत्रायाः सघृतः क्षौद्रसंयुतः।
सोमवल्करसश्चापि सुशीतो हित इष्यते ॥ २९ ॥
अश्रूपदेहो दाहश्च वेदना दृष्टिविभ्रमः।
अञ्जने विषसंसृष्टे भवेदान्ध्यमथापि वा ॥
तत्र सद्योघृतं पेयं तर्पणञ्च समागधम्।
अञ्जनं मेषशृङ्गस्य निर्य्यासो वरुणस्य च ॥
मुष्ककस्याजकर्णस्य फेनो गोपित्तसंयुतः।
कपित्थमेषशृङ्ग्योश्च पुष्पं भल्लातकस्य वा।
एकैकं कारयेत् पुष्पं बन्धूकाङ्कोठयोरपि ॥ ३० ॥

शोणितागमनमित्यादि। सश्वेतं वचासहितं, गयी तु श्वेतां कटभीमाह। समदयन्तिकं मल्लिकासहितम्। गवादीनां क्षीररतिविषाकल्कसिद्धं घृतं पाने हितं नस्ये च। मदयन्तिकावचा-कल्केन सिद्धं हितमित्यर्थः ॥ २७ ॥

गन्धहानिरित्यादि ॥ २८ ॥

कर्णेत्यादि। बहुपुत्रा शतावरी ; बहुपत्रायाा इति केचित् पठन्ति, ते च व्याख्यानयन्ति—बहुपत्रा मयूरशिखा। सोमवल्कः कट्फलः, तद्रसः कर्णपूरणे ॥ २९ ॥

अश्रूपदेह इत्यादि। उपदेहो मलवृद्धिः। सद्योघृतमित्यत्र ोज्जटस्तु सद्य एव घृतं पेयमिति व्याख्यानयति। समागधमिति आवर्त्तितक्षीरसाधितपिप्पलीकल्कसिद्धं घृतं तर्पणमिति वृद्ध-वाग्भटः। तर्पणमक्षितर्पणं, तदेव सपिप्पलीकं पेयं पानार्हम्। तथैव मेषशृङ्गीरसेनाञ्जनम्। एवं वरुणादीनां रसेन पृथक् पृथगञ्जनम्। मुष्ककः कालमुष्ककः। अजकर्णः सर्जः पूर्वदेशे प्रसिद्धः। फेनः समुद्रफेनः। गोपित्तं गोरोचना। कपित्थादीनां प्रत्येकं पुष्पमञ्जनं, न समुदितानाम् ॥ ३० ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शोफः स्रावस्तथा स्वापः पादयोः स्फोटजन्म च ।
भवन्ति विषजुष्टाभ्यां पादुकाभ्यामसंशयम् ।
उपानत्पादपीठानि पादुकावत् प्रसाधयेत् ॥ ३१ ॥
भूषणानि हतार्च्चींषि न विभान्ति यथा पुरा ।
स्वानि स्थानानि हन्युश्च दाहपाकावदारणैः ।
* पादुकाभूषणे युक्तमभ्यङ्गविधिमाचरेत् ॥ ३२ ॥
विषोपसर्गो वाष्पादिर्भूषणान्तो य ईरितः ।
समीक्ष्योपद्रवांस्तस्य विदधीत चिकित्सितम् ॥
महासुगन्धिमगदं यं प्रवक्ष्यामि तं भिषक् ।
पानालेपननस्येषु विदधीताञ्जनेषु च ॥ ३३ ॥
विरेचनानि तीक्ष्णानि कुर्य्यात् प्रच्छर्दनानि च ।
शिराश्च व्यधयेत् क्षिप्रं प्राप्तं विस्रावणं यदि ॥
मूषिकाजरुहा वापि हस्ते बद्धा तु भूपतेः ।
करोति निर्व्विषं सर्व्वमन्नं विषसमायुतम् ॥ ३४ ॥

शोफ इत्यादि । स्वापः स्पर्शाज्ञानम् । उपानदित्यादि । पादुकावत् प्रसाधयेत् लक्षणतः प्रतीकारतश्च ॥ ३१ ॥

भूषणानीत्यादि । हतार्च्चींषि तेजोरहितानि ॥ ३२ ॥

आवस्थिकीं क्रियां निर्दिशन्नाह—विषोपसर्ग इत्यादि । उपद्रवान् वीक्ष्य चिकित्सितं विदधीतेत्याह—महासुगन्धिमित्यादि । महासुगन्धिस्तु 'चन्दनागरुणी कुष्ठं' इत्यादि यावत् 'महासुगन्धिनामैष पञ्चाशीत्यङ्गसम्भवः' इति । विदधीताञ्जनेषु चेति बहुवचनाद् गुडिकाचूर्णरसक्रियारूपेषु, चकारेण परिषेककवलादिष्वपि । आशयानुरोधेन चिकित्सां निर्दिशन्नाह—विरेचनानीत्यादि । प्राप्तं युक्तम् । इदानीं प्रभावकृतं चिकित्सितं निर्दिशन्नाह—मूषिकेत्यादि । अजरुहालक्षणमुशनसा प्रोक्तम्,—"कन्दः श्वेतः सपिडको भेदे चाञ्जनसन्निभः । गन्धलेपनपानैस्तु विषं जरयते नृणाम् ॥ दष्टानां विषपीतानां ये चान्ये विषमोहिताः । विषं जरयते तेषां तस्मादजरुहा स्मृता ॥ मूषिका लोमशा कृष्णा भवेत् साऽपि च तद्गुणा"—इति ॥ ३३ । ३४ ॥

* पादुकाभूषणेपूक्तमिति वा पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हृदयावरणं नित्यं कुर्य्याच मित्रमध्यगः।
पिबेद् घृतमजेयाख्यममृताख्यञ्च बुद्धिमान्।
सर्पिर्दधि पयः क्षौद्रं पिबेद् वा शीतलं जलम्॥
मयूरान् नकुलान् गोधाः पृषतान् हरिणानपि।
सततं भक्षयेच्चापि रसांस्तेषां पिबेदपि॥ ३५॥
गोधानकुलमांसेषु हरिणस्य च बुद्धिमान्।
दद्यात् सुपिष्टां पालिन्दीं मधुकं शर्करां तथा॥
शर्करातिविषे देये मायूरे समहौषधे।
पार्षते चापि देयाः स्युः पिप्पल्यः समहौषधाः॥
सक्षौद्रः सघृतश्चैव शिम्बीयूषो हितः सदा।
विषघ्नानि च सेवेत भक्ष्यभोज्यानि बुद्धिमान्॥ ३६॥
पिप्पलीमधुकक्षौद्र-शर्करेक्षुरसाम्बुभिः।
छर्दयेद् गुप्तहृदयो भक्षितं यदि वा विषम्॥ ३७॥

इति सुश्रुत-संहितायां कल्पस्थानेऽन्नपानरक्षाकल्पो नाम प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

शरीरे विषव्याप्तिप्रतिषेधमभिधायेदानीं चित्त विषव्याप्तिप्रतिषेधमाह—हृदयावरणमित्यादि। हृदयावरणं हृदयप्रच्छादनं हृदयरक्षाकारिभिर्मूषिकाजरुङ्गामृताजेयपुराणघृतदूषीविषारिमहासुगन्धिशिम्बीयूषतीक्ष्णविषघ्नधारणादिभिः। मधुकं कुष्ठमित्यादिकमजेयाख्यं, अपामार्गस्य वीजानि पिप्पलीरित्याद्यमृतं घृतं, सर्पिरादीनि प्रत्येकं चत्वारि पञ्च वा हृदयावरणानि पिबेदिति॥ ३५॥

गोधादिमांसानां संस्कारयौगिकं विशेषं निर्दिशन्नाह—गोधेत्यादि। मधुकमक्षमात्रं दद्यात्। पालिन्दी त्रिवृत्। शर्करेत्यादि। मयूरस्य मांसे तस्य रसे च सुपिष्टे शर्करातिविषे सशुण्ठ्यौ देये। पार्षत इत्यादि। पृषतस्य मांसे रसे च पिप्पल्यः सनागराः सुपिष्टा देयाः। सक्षौद्र इत्यादि। अनुक्तानि चोद्दिशन्नाह—विषघ्नानीत्यादि। विषघ्नानीति विषघ्नैर्द्रव्यैः सह सिद्धानि॥ ३६॥

आवृतगुप्तहृदयस्य पीतविषस्य शेषं निर्दिशन्नाह—पिप्पलीत्यादि। शर्करेक्षुरसाम्बूनि त्रीणि द्रवाणि, पिप्पलीमधुकं कल्कं, क्षौद्रमिति प्रक्षेपः। गुप्तहृदयो विषघ्नैः प्रच्छादितहृदयः॥ ३७॥

इति सौश्रुते कल्पस्थाने महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
अन्नपानरक्षाकल्पव्याख्यानाम प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः स्थावरविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।
दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोड़शाश्रयम् ॥ २ ॥
मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च ।
निर्य्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः ॥ ३ ॥

तत्र क्लीतकाश्वमारगुञ्जासुब (ग)-न्धगर्गरककरघाटविद्युच्छिखाविजयानीत्यष्टौ मूलविषाणि ॥ ४ ॥

विषपत्रिकालम्बावरदारुकरम्भमहाकरम्भाणि पञ्च पत्रविषाणि ॥ ५ ॥

कुमुद्वतीरेणुका-* करम्भमहाकरम्भ-कर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्म्मरीभगन्धासर्पघातिनन्दनसारपाकानीति द्वादश फलविषाणि ॥ ६ ॥

वेत्रकादम्बवल्लीजकरम्भमहाकरम्भाणि पञ्च पुष्पविषाणि ॥ ७ ॥

अन्त्रपाचककर्त्तरीयसौरीयककरघाटकरम्भनन्दननाराचकानि सप्त त्वक्सारनिर्य्यासविषाणि ॥ ८ ॥

कुमुदघ्नीस्नुहीजाल-†-क्षीर्य्याणि त्रीणि क्षीरविषाणि ॥ ९ ॥

फेनाश्मभस्म हरितालञ्च द्वे धातुविषे ॥ १० ॥

कालकूटवत्सनाभसर्षपकपालक-कर्दमकवैराटकमुस्तकशृङ्गीविषप्रपौण्डरीकमूलकहालाहलमहाविषकर्कटकानीति त्रयोदश कन्दविषाणि । इत्येवं पञ्चपञ्चाशत् स्थावरविषाणि भवन्ति ॥ ११ ॥

अन्ने पाने च प्रायेण स्थावरविषावचारणात् तद्विज्ञानीयारम्भो युज्यत इत्याह—अथात इत्यादि । तत्र विषस्य चिकित्साविशेषार्थं स्वरूपभेदेनाश्रयभेदेन च द्वैविध्यं प्रतिपादयति—स्थावरेत्यादि । आद्यं प्रथमम्; अदनीयमाद्यं इत्यन्ये, तन्नेच्छति गयी ॥ १ । २ ॥

तान्येव स्थावरस्य दशाधिष्ठानानि निर्दिशन्नाह - मूलमित्यादि ॥ ३ ॥

गयी तु गर्गरकस्थाने अनन्ता इति पठति । विषपत्रिकेत्यादि । गयी तु नाराचस्थाने वल्लीजं पठति । कुमुद्वतीत्यादि । गयी तु पालकस्थाने बलाहमिति पठति । मूलादिविषाणां यत्नपरैरपि ज्ञातुमशक्यत्वात् तानि हिमवत्प्रदेशे किरातशवरादिभ्यो ज्ञेयानि ॥ ४—११ ॥

---

* वेणुकेति पाठभेदः । † क्षीरीणीति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चत्वारि वत्सनाभानि मुस्तके द्वे प्रकीर्त्तिते।
षट् चैव सर्षपाण्याहुः शेषाण्येकैकमेव तु ॥ १२ ॥
उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च।
जृम्भाङ्गोद्वेष्टनश्वासा ज्ञेयाः पत्रविषेण तु ॥
मुष्कशोफः फलविषर्दाहोऽन्नद्वेष एव च।
भवेत् पुष्पविषैश्छर्दिराध्मानं मोह एव च ॥
त्वक्सारनिर्य्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि।
आस्यदौगन्ध्यपारुष्य-शिरोरुक्कफसंस्रवाः ॥
फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता *।
हृत्पीड़नं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि।
प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत् ॥ १३ ॥
कन्दजानि तु तीक्ष्णानि तेषां वक्ष्यामि विस्तरम्।
स्पर्शाज्ञानं कालकूटे वेपथुः स्तम्भ एव च ॥
ग्रीवास्तम्भो वत्सनाभे पीतविण्मूत्रनेत्रता।
सर्षपे तालुवैगुण्यम् † आनाहो ग्रन्थिजन्म च ॥
ग्रीवादौर्ब्बल्यवाक्सङ्गौ पालकेऽनुमताविह।
प्रसेकः कर्द्दमाख्ये तु विड्भेदो नेत्रपीतता ॥
वराटकेनाङ्गदुःखं शिरोरोगश्च जायते।
गात्रस्तम्भो वेपथुश्च जायते मुस्तकेन तु ॥

तेषां कन्दविषाणामवान्तरभेदान् दर्शयन्नाह—चत्वारीत्यादि ॥ १२ ॥

तत्र नवानां मूलाद्यधिष्ठानानां समासेन चिकित्सार्थं सामान्यं लक्षणं निर्दिशन्नाह - उद्वेष्टनमित्यादि। उद्वेष्टनमङ्गमोटनम्। जृम्भाङ्गोद्वेष्टनेत्यादि। उद्वेष्टनं पूर्वं व्याख्यातम्। मुष्कशोफ इत्यादि। एषां नवानां सामान्यं धर्म्ममुद्दिशन्नाह—प्रायेणेत्यादि। उपयोगदिवसादन्यो दिवसपक्षमासादिः कालः, तेषु घ्नन्तीत्येवंशीलानि कालघातीनि ॥ १३ ॥

कन्दजानीत्यादि। तीक्ष्णानि तीक्ष्णविषाणि, अतः सद्यःप्राणहराणि। विस्तरमिति प्रत्येकं

* स्तिग्धजिह्वतेति वा पाठः। † वातवैगुण्यमिति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शृङ्गीविषेणाङ्गसाद-दाहोदरविवृद्धयः ।
पुण्डरीकेण रक्तत्वमक्ष्णोर्वृद्धिस्तथोदरे ॥
वैवर्ण्यं मूलकश्छर्दिं हिक्काशोफप्रमूढ़ताः ।
चिरेणोच्छ्वसिति श्यावो नरो हालाहलेन वै ॥
महाविषेण हृदये ग्रन्थिशूलोद्गमौ भृशम् ।
कर्कटेनोत्पतत्यूर्द्ध्वं हसन् दन्तान् दशत्यपि ॥ १४ ॥
कन्दजान्युग्रवीर्य्याणि प्रत्युक्तानि त्रयोदश ।
सर्व्वाणि कुशलैर्ज्ञेयान्येतानि दशभिर्गुणैः ॥
रुक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च ।
विकासि विशदञ्चैव लघ्वपाकि च तत् स्मृतम् ॥ १५ ॥
तद् रौक्ष्यात् कोपयेद् वायुमौष्ण्यात् पित्तं सशोणितम् ।
मानसं मोहयेत् तैक्ष्ण्यादङ्गबन्धांश्छिनत्त्यपि ॥
शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद् विकरोति च ।
आशुत्वादाशु तद्धन्ति व्यवायात् प्रकृतिं भजेत् ॥
क्षपयेच्च विकाशित्वाद् दोषान् धातुमलानपि ।
वैशद्यादतिरिच्येत दुश्चिकित्स्यश्च लाघवात् ।
दुर्हरश्चाविपाकित्वात् तस्मात् क्लेशयते चिरम् ॥ १६ ॥

लक्षणं कथयामीति तात्पर्य्यार्थः । स्पर्शाज्ञानमित्यादि । अङ्गसादोऽङ्गग्लानिः । पुण्डरीकेणेत्यादि । प्रमूढता प्रकर्षेणाचैतन्यम् । चिरेणोच्छ्वसितीत्यादि । हासं कुर्व्वन् पुरुषो दन्तान् खादति ॥ १४ ॥

मूलादिविषेभ्यः कन्दजानां धर्म्मान्तरेण विशेषं निर्द्दिशन्नाह—कन्दजानीत्यादि । उग्रवीर्य्याणि उत्कटशक्तीनि; गयी तु अग्रवीर्य्याणीति पठति, व्याख्यानयति च—अग्राणि उल्बणि वीर्य्याणि गुणविशेषा येषां तानि तथाविधानि । प्रत्युक्तानि प्रत्येकमुक्तानि । तान्येव दशगुणानि निर्द्दिशन्नाह—रूक्षमित्यादि । तीक्ष्णं राजिकामरिचादिवत् । सूक्ष्मं सूक्ष्ममार्गानुप्रवेशि । आशु शीघ्रं प्रहणनकारि । व्यवायि सकलं देहं व्याप्य पश्चात् पाकयायि । विकासि प्रसर्पदपसर्पद्धातुबन्धशैथिल्यकारि । विशदमपिच्छिलम् । लघु लघुगुणयुक्तम् । अपाकीति आहारवदुदरानलेन पक्तुमशक्यम् । तेष्वपि दशसु गुणेषु मध्ये कुतो गुणात् किं करोतीत्याह—तद् रौक्ष्यादित्यादि । विकरोति शरीरावयवान् विकाराकारं नयतीत्यर्थः । व्यवायात् प्रकृतिं भजेदिति व्यवायादखिलदेहव्याप्तिलक्षणात् प्रकृतिं स्वभावमखिलदेहव्याप्तिरूपं भजेत् । विकासित्वादिति हिंसनशीलत्वात्, क्षपयेद् विनाशयेत् । कसधातुर्गत्यर्थोऽपि विपूर्वो हिंसार्थः । वैशद्यादतिरिच्येत न सज्जेत क्वचिदपि सक्तं न भवेदित्यर्थः । असक्तगतिवैशद्यात् इति केचित् पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्थावरं जङ्गमं यच्च कृत्रिमञ्चापि यद् विषम्।
सद्यो व्यापादयेत् तत्तु ज्ञेयं दशगुणान्वितम् ॥
यत् स्थावरं जङ्गमकृत्रिमं वा देहादशेषं यदनिर्गतं तत्।
जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ॥
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति।
वीर्य्याल्पभावान्न निपातयेत् तत् कफावृतं वर्षगणानुबन्धि ॥ १७।१८ ॥
तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो वैगन्ध्यवैरस्ययुतः पिपासी।
मूर्च्छन् वमन् गद्गदवाग्विषण्णो भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः ॥ १९ ॥
आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी।
भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥ २० ॥

दुश्चिकित्स्यञ्च लाघवादिति इदं हि लघुत्वादुत्प्लुत्य मनो धावति अस्थिरञ्च भवति, तस्मात् संशमनभेषजाप्राप्त्या दुश्चिकित्स्यं भवति। संशमनेनासाध्यतां विषस्य निर्द्दिश्य संशोधनेनाप्याह— दुर्हरञ्चेति। चकारो भिन्नक्रमे, न परं लाघवात् दुर्हरमपाकित्वाच्च; तस्मादेवापाकित्वाच्चिरं क्लेशयति परं यद् विषं द्वित्रिगुणमदशगुणं वा; पूर्णं दशगुणं सद्यो व्यापादकमेव ॥ १५। १६ ॥

कन्दजमेव दशगुणान्वितं न भवति किन्त्वन्यदपीति दर्शयन्नाह– स्थावरमित्यादि। स्थावरं जङ्गमं कृत्रिमं वा देहादशेषं यदनिर्हृतं सद्यो व्यापादयेत् तद्दशगुणान्वितं ज्ञेयम्। यद्यपि कन्दजानि परित्यज्य अन्येषां गुणसामस्त्याभावेन कालघातित्वमुक्तं, तथाऽप्यमीषां मध्ये येषां दशगुणत्वं तान्याशुघातीनि भवन्ति।

स्थावरमपि दशगुणमेतैः कारणैर्हतवीर्य्यं सत् संज्ञान्तरं लभते इत्याह—जीर्णमित्यादि। जीर्णादिभिर्हेतुभिर्गुणविप्रहीनं गुणैर्द्वित्र्यादिभिर्हीनं दशगुणमेवं वा मन्दशक्तिकं दूषीविषतां प्राप्नोति। तामेव गुणहीनतां कार्य्येण दर्शयन्नाह– वीर्य्याल्पेत्यादि। न निपातयेन्न मारयेत् सद्यश्चिरेण वा; मन्दीभूतोष्णादिगुणविशेषेण विलीनश्लेष्मणाऽऽवृतत्वान्न मारयेदित्यर्थः। वर्षगुणानुबन्धि चिरकालानुबन्धीत्यर्थः ॥ १७। १८ ॥

तेन गरेण ये दोषा भवन्ति तान् दर्शयन्नाह—तेनार्दित इत्यादि। केचित् 'वमन्' इत्यत्र 'भ्रमन्' इति पठन्ति। गद्गदवाक्योऽस्पष्टवचनः। एतत् सर्व्वस्थानगतस्य सामान्यं लक्षणम्। स्थानविशेषेण विशिष्टं निर्द्दिशन्नाह—आमाशयस्थ इत्यादि। ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो ध्वस्तकेशशरीरः। 'भवेत् समुद्ध्वस्तशिरोरुहाङ्गः' इति केचित्; तत्र सम्यक् उद्ध्वस्तशिरोरुहाण्यङ्गानि यस्य स तथा ॥ १९। २० ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान्।
कोपञ्च शीतानिलदुर्द्दिनेषु यात्याशु पूर्व्वं शृणु तत्र रूपम्॥ २१॥
निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्द्दः।
ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठमोहान्॥
धातुक्षयं * पादकरास्यशोफं † दकोदरं छर्द्दिमथातिसारम्।
ववर्ण्यमूर्च्छाविषमज्वरान् वा कुर्य्यात् प्रवृद्धां प्रबलां तृषां वा॥
उन्मादमन्यज्जनयेत् तथान्यदानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम्।
गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान्॥ २२॥

दूषितं देशकालान्न-दिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः।
यस्माद् दूषयते धातून् तस्माद् दूषीविषं स्मृतम्॥ २३॥
स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे तु प्रथमे नृणाम्।
श्यावा जिह्वा भवेत् स्तब्धा मूर्च्छा श्वासश्च जायते॥
द्वितीये वेपथुः स्वे-(सा)-दो दाहः कण्ठरुजस्तथा।
विषमामाशयप्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम्॥
तालुशोषं तृतीये तु शूलञ्चामाशये भृशम्।
दुर्व्वर्णे हरिते शूने जायेते चास्य लोचने॥
पक्काशयगते तोदो हिक्का कासोऽन्त्रकूजनम्।
चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम्॥
कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्व्वभेदश्च पञ्चमे।
सर्व्वदोषप्रकोपश्च पक्काधाने च वेदना॥

यथोक्तान् व्याधिसमुद्देशीयोक्तान्। धातुप्रभवान् विकारान् अन्नाश्रद्धारोचकादीन् करोति। निद्रेत्यादि। विश्लेषः सन्धीनां प्रसारणादावप्रवृत्तिः। हर्षो रोमहर्षः। अङ्गमर्द्दो वेदनाविशेषः। तत इत्यादि। ततः पूर्व्वरूपात् परतः। अन्नमदाविपाकाविति अन्नेन भुक्तेन मदो हर्षक्षयोऽन्नमदः, अविपाकः पाकाभावः। तांस्तान् विकारान् पूर्व्वोक्तान् आमाशये कफवातजान्, पक्काशये पित्तानिलजान्, रसादिधातुगतांश्च विकारान् जनयेत्॥ २१। २२॥

दूषीविषनिरुक्तिमुद्दिशन्नाह—दूषितमित्यादि। देश आनूपः प्रभूतानिलशीतवर्षः, कालः शीतानिलदुर्द्दिनादिः, अन्नं सुरातिलकुलत्थादि, अन्नस्योपलक्षणत्वाद् व्यवायव्यायामक्रोधादिभिरपीत्यर्थः। अभीक्ष्णशः पुनःपुनः॥ २३॥

* मांसक्षयमिति पाठान्तरम्।   † पादकरप्रशोषमिति वा पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

षष्ठे प्रज्ञाप्रणाशश्च भृशं वाप्यतिसार्य्यते।
स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गः सन्निरोधश्च सप्तमे ॥ २४ ॥
प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेवितम्।
अगदं मधुसर्पिर्भ्यां पाययेत समायुतम् ॥
द्वितीये पूर्व्ववद् वान्तं पाययेत् तु विरेचनम्।
तृतीयेऽगदपानन्तु हितं नस्यं तथाञ्जनम् ॥
चतुर्थे स्नेहसंमिश्रं पाययेतागदं भिषक्।
पञ्चमे क्षौद्रमधुक-क्काथयुक्तं प्रदापयेत् ॥
षष्ठेऽतीसारवत् सिद्धिरवपीड़श्च सप्तमे।
मूर्द्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग् वा पिशितं क्षिपेत् ॥ २५ ॥
वेगान्तरे त्वन्यतमे कृते कर्म्मणि शीतलाम्।
यवागूं सघृतक्षौद्रामिमां दद्याद् विचक्षणः * ॥
कोषातक्योऽग्निकः पाठा-सूर्य्यवल्ल्यमृताभयाः।
शिरीषः किणिही शेलुर्गिर्य्याह्वा रजनीद्वयम् ॥

स्थावरस्य प्रथमादिवेगलक्षणं दर्शयन्नाह— स्थावरस्योपयुक्तस्येत्यादि। सन्निरोधः सम्यङ्-निरोधः, उच्छ्वासस्य इति शेषः ॥ २४ ॥

तेषामेव यथाक्रमं चिकित्सितमुद्दिशन्नाह—प्रथम इत्यादि। अगदं मधुसर्पिर्भ्यामित्यत्रान्यत्र चाविशेषेणागदश्रुत्या दूषीविषारिरेव प्रयोक्तव्यः। द्वितीय इत्यादि। तच्च विरेचनं घृतमधुशीत-विषघ्नौषधिसम्पृक्तं ; गयी तु वान्तं नरं विरेचनं पाययेत् पूर्व्ववत्, तेन मधुयुक्तमेवेति व्याख्या-नयति। तृतीय इत्यादि। अगदोऽत्र दूषीविषारिर्मधुसर्पिर्युक्तो दातव्यः। नस्यं विषघ्नं संज्ञाप्रबोधनञ्च। अञ्जनमपि विषघ्नं चक्षुष्यं संज्ञाप्रबोधनं तथा अतीक्ष्णञ्च। चतुर्थ इत्यादि। अगदोऽत्रापि दूषीविषारिः। स्नेहोऽत्र गव्यं घृतं, विषघ्नत्वात् तस्य ; स्नेहग्रहणेन पूर्व्वप्रस्तुतं मधु निवर्त्तते। पञ्चम इत्यादि। अगदमिह दूषीविषारिनामाध्याहरणीयम्। षष्ठ इत्यादि। सप्तमे वेगेऽसाध्यरूपेऽपि प्रत्याख्याय प्रतिक्रियां कुर्य्यात्। चकारोऽयं भिन्नक्रमे, तेन सप्तमे चेति योजनात् षष्ठेऽप्यवपीड़ः। वाशब्दश्चानुक्तसमुच्चये, तेनानुक्तं सशोणितचर्म्मदानं शाखाललाट-शिराताड़नादिजङ्गमविषोक्तञ्च समुच्चीयते ॥ २५ ॥

इदानीं वेगान्तरेषु कालघातिनः प्रतिकारविधिमाह— वेगान्तर इत्यादि। प्रकृताद् वेगादन्यो वेगो वेगान्तरम्। अन्यतमे एकतमे। कृते कर्म्मणि प्रथमादिवेगोक्ते इत्यर्थः। कोशातक्य इत्यादि। कोषातकी घोषकः ; अग्निकोऽजमोदः, मोरट इत्यन्ये ; सूर्य्यवल्ली पटोलसदृशपत्रा,

* विचक्षण इत्यत्र विषापहामिति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पुनर्नवे हरेणुश्च त्रिकटु सारिवे बला।
एषां यवागूर्निःक्काथे कृता हन्ति विषद्वयम्॥ २६॥
मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदारु हरेणवः।
पुन्नागैलेलवालूनि नागपुष्पोत्पलं सिता॥
विड़ङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियङ्गुध्यामकं तथा।
हरिद्रे द्वे बृहत्यौ च सारिवे च स्थिरा सहा॥
कल्कैरेषां घृतं सिद्धमजेयमिति विश्रुतम्।
विषाणि हन्ति सर्व्वाणि शीघ्रमेवाजितं क्वचित्॥ २७॥
दूषीविषार्त्तं सुस्विन्नमूर्द्ध्वं चाधश्च शोधितम्।
पाययेतागदं नित्यमिमं दूषीविषापहम्॥
पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी शावरः परिपेलवम्।
सुवर्च्चिका ससूक्ष्मैला तोयं कनकगैरिकम्॥
क्षौद्रयुक्तोऽगदो ह्येष दूषीविषमपोहति।
नाम्ना दूषी विषारिस्तु * न चान्यत्रापि वार्य्यते॥ २८॥

यस्याः पत्ररसेनाक्तं मांसं स्विन्नमिव भवति, अन्ये सूर्य्यावर्त्तमाहुः; किणिही कटभी, शेलुः श्लेष्मातकः; गिर्य्याह्वा श्वेतस्यन्दः; पुनर्नवे सितपीतपुष्पे; कोशातक्यादीनां क्वाथेन षड़ङ्गकल्पना कल्पितेन यवागूः कल्पनीया। सारिवे बला इत्यत्र सारिवोत्पले इत्यन्ये पठन्ति॥ २६॥

मधुकमित्यादि। पुन्नागस्तुङ्गः पूर्व्वदेशे प्रसिद्धः, एलवालुकं स्वनामप्रसिद्धं, नागपुष्पं नागकेशरं, ध्यामकं कत्तृणं, स्थिरा शालपर्णी। मधुकादीनां कल्कं पादिकं, चतुर्गुणं जलं दत्वा घृतं साधयेत्, तस्याजेयमिति संज्ञा। सर्व्वाणि स्थावरजङ्गमकृत्रिमाणि। अजितं क्वचिन्न जितमजितं, क्वचित् कस्मिन्नपि स्थावरादावित्यर्थः॥ २७॥

धातुदूषकस्य दूषीविषस्य चिकित्सां वक्तुमाह—दूषीविषार्त्तमित्यादि। दूषीविषस्य विषत्वेऽपि स्वेदो न निषिध्यते, येन मन्दवीर्य्यतया कफावरणाद् विषवेगेनानुबन्धित्वमस्य, अतः स्वेदेन कफस्यावरकस्योपशान्तावपहार्य्यं विषं कोष्ठगतं शोधनेन सकलमेव ह्रियते। अन्ये 'दूषीविषार्त्तं सुस्निग्धं' इति पठन्ति, तेषामपि स्निग्धश्रुत्या स्वेदोऽप्याक्षिप्तः। कथञ्चिदेवानिर्हृतस्य विषावशेषस्य संशमनार्थमन्यत्रापि स्थावरजङ्गमविषदूषितधातूनां वा प्रसादनार्थं संशमनमुद्दिशन्नाह—पाययेतेत्यादि। ध्यामकं कत्तृणं, शावरो रोध्रः, परिपेलवं वन्यकः, कैवर्त्तमुस्तकमन्ये; तोयं बालकं सुवर्णगैरिकं दक्षिणापथे प्रसिद्धम्। अन्यत्रापि स्थावरजङ्गमयोस्तीक्ष्णयोरपीत्यर्थः, अन्येषु वक्ष्यमाणेषु ज्वरादिष्वपीत्यन्ये॥ २८॥

---

* एष नाम्ना विषारिस्तु इति वा पाठः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ज्वरे दाहे च हिक्कायामानाहे शुक्रसंक्षये।
शोफेऽतिसारे मूर्च्छायां हृद्रोगे जठरेऽपि वा॥
उन्मादे वेपथौ चैव ये चान्ये स्युरुपद्रवाः।
यथास्वं तेषु कुर्व्वीत विषघ्नैरौषधैः क्रियाम्॥ २९॥
साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोत्थितम्।
दूषीविषमसाध्यन्तु क्षीणस्याहितसेविनः॥ ३०॥

इति शुश्रुत-संहितायां कल्पस्थाने स्थावरविषविज्ञानीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

दूषीविषेण ये उपद्रवाः स्युस्तच्चिकित्सितमाह— ज्वर इत्यादि। ये चान्ये उपद्रवास्तज्जाः। यथास्वं यद् यस्य विहितं तदित्यर्थः। तच्च विषघ्नैरौषधैर्युक्तं कर्त्तव्यम्॥ २९॥

इदानीं साध्ययाप्यप्रत्याख्येयत्वं दर्शयन्नाह— साध्यमित्यादि॥ ३०॥

इति सौश्रुते कल्पस्थाने महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे स्थावरविषविज्ञानीयव्याख्यानाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो जङ्गमविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

जङ्गमस्य विषस्योक्तान्यधिष्ठानानि षोड़श ।
समासेन मया यानि विस्तरस्तेषु वक्ष्यते ॥ २ ॥

तत्र दृष्टिनिश्वासदंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्त्तवमुखसन्दंशविशर्द्धित(गुद)तुण्डास्थिपित्तशूकशवानीति ॥ ३ ॥

तत्र दृष्टिनिश्वासविषास्तु दिव्याः सर्पाः । भौमास्तु दंष्ट्राविषाः । मार्ज्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूक प्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रानखविषाः ॥ ४ ॥

चिपिटपिच्चिटक कषायवासिकसर्षपवासिकतोटकवर्च्चःकोट-कौण्डिल्यकाः शकृन्मूत्रविषाः ॥ ५ ॥

मूषिकाः शुक्रविषाः । लूताश्च लालामूत्रपुरीषमुखसन्दंशनखशुक्रार्त्तवविषाः ॥ ६ ॥

वृश्चिकवरटीविश्वम्भरराजीवमत्स्योच्चिटिङ्गाः समुद्रवृश्चिकाश्चाल(र)विषाः ॥७

अथात इत्यादि । तान्येवाधिष्ठानानि निर्द्दिशन्नाह—तत्र दृष्टिनिश्वासेत्यादि । निःश्वासः फूत्कारः, विशर्द्धितं पायुकृतः कुत्सितशब्दः, शूकं कीटलोम, कीटानां सर्पाणाञ्च विगतप्राणानां देहः शवः । वृद्धवाग्भटस्तु तुण्डविशर्द्धितस्थाने अल (आर) शोणिते पठति ॥ १—३ ॥

तत्रेत्यादि । दिवि भवा दिव्याः, भूमौ भवा भौमाः ; एतच्च प्रायिकं, सर्व्वेऽपि सर्पा दंशायतनविषाः ; तथाहि सावित्रे—"सर्व्वं एव सर्पा दंशविषा भवन्ति, मलदशनदंष्ट्राचक्षुर्लालानिःश्वासेन्द्रियमूत्रपुरोषपुच्छैः" (?) इति । मार्ज्जारेत्यादि । अत्र मार्ज्जारोक्त्यैव व्याला व्याघ्रादयोऽभिप्रेताः । मकरो जलजन्तुरित्येके, अन्ये आग्नेयकीटपठितं मकराकारत्वेन मकरं, कर्कटवृश्चिकं मकरमन्ये । पाकमत्स्योऽपि आग्नेयेष्वेव पठितः कीटविशेषः । गोधा पञ्चनखी पवित्रा सौम्यकीटपठिता, कृष्णशब्दस्य लोपात् कृष्णगोधां विदुरन्ये । प्रचलाकं सौम्यकीटपठितं कीटविशेषमाहुः । गृहगोधिका कोष्ठागारी कोष्ठगृहकारिका । चतुष्पदकीटाः प्रतिसूर्य्यकादयः । तथाऽन्ये मशकमक्षिकादयश्च कीटाः । चिपिटपिच्चिटकेत्यादि एते कीटविशेषा देशान्तरे लोकतो ज्ञेयाः । वृश्चिकेत्यादि । आरशब्देनात्र वृश्चिकलाङ्गूलादिस्थितः कण्टको भण्यते, तस्य च स्थूलशूकरूपत्वाच्छूकग्रहणेनैव ग्रहणं, अत एव दृष्टिनिःश्वासेत्यादिसूत्रे पृथङ्नोदाहृतमारग्रहणम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चित्रशिरःसरावकुर्दिशतदारुकारिमेदकशारिकामुखा मुखसन्दंशविशद्धित-मूत्रपुरीषविषाः। मक्षिकाकणभजलायुका मुखसन्दंशविषाः॥ ८॥

विषहतास्थिसर्पकण्टकवरटीमत्स्यास्थि चेत्यस्थिविषाणि। शकुलीमत्स्य-रक्तराजीवरकी(टी)मत्स्याश्च पित्तविषाः॥ ९॥

सूक्ष्मतुण्डोच्चिटिङ्ग-वरटी-शतपदीशूक--वलभिका--शृङ्गीभ्रमराः शूकतुण्ड-विषाः॥ १०॥

कीटसर्पदेहा गतासवः शवविषाः। शेषास्त्वनुक्ता मुखसन्दंशविषेष्वेव गणयितव्याः॥ ११॥

भवन्ति चात्र।

राज्ञोऽरिदेशे रिपवस्तृणाम्बु-मार्गान्नधूमश्वसनान् विषेण।
सन्दूषयन्त्येभिरतिप्रदुष्टान् विज्ञाय लिङ्गैरभिशोधयेच्च॥
दुष्टं जलं पिच्छिलमुग्रगन्धि फेनान्वितं राजिभिरावृतश्च।
मण्डूकमत्स्यं म्रियते विहङ्गा मत्ताश्च सानूपचरा भ्रमन्ति॥
मज्जन्ति ये चात्र नराश्वनागास्ते छर्दिमोहज्वरदाहशोफान्।
ऋ(ग)च्छन्ति तेषामपहृत्य दोषान् दुष्टं जलं शोधयितुं यतेत॥
धवाश्वकर्णासनपारिभद्रान् सपाटलान् सिद्धकमोक्षकौ च।
दग्ध्वा सराजद्रुमसोमवल्कांस्तद्भस्म शीतं वितरेत् सरःसु।
भस्माञ्जलिश्चापि घटे निधाय विशोधयेदीप्सितमेवमम्भः॥

गयदासश्चात्र 'आलालविषाः' इति पठति, व्याख्यानयति च आलालं लाला। चित्रशिर इत्यादि। वरकीमत्स्ययोः स्थाने केचिदेकमेव वरटी-(की)-मत्स्यं पठन्ति। गतासवो गतप्राणाः॥ ४—११॥

भवन्ति चात्र। राज्ञ इत्यादि। अरिदेशे प्रविष्टस्य राज्ञोऽपि रिपवः शत्रवस्तृणादीन् सन्दूषयन्ति। अन्नमन्नरक्षायामुक्तमपि देशादिप्रसङ्गेनात्र पुनरुक्तम्। श्वसनो वायुः। एभिर्लिङ्गैर्वक्ष्यमाणैरित्यर्थः। दुष्टमित्यादि। राजिभिः कृष्णाभिः। विहङ्गा इत्यादि सानूपचरा अनूपचरसहिता विहङ्गाः पक्षिणो विषवेगेन मत्ताः सन्तो भ्रमन्ति। ऋच्छन्ति प्राप्नुवन्ति। यतेत यत्नं कुर्व्वीत। गरदुष्टवारि-प्रशोधनौषधं दर्शयन्नाह— धवाश्वेत्यादि। अश्वकर्णः पूर्व्वदेशे प्रसिद्धो गन्धसुण्डोऽश्वत्थसदृशः, असनो बीजकः, पारिभद्रः फलभद्रो रक्तकुसुमः कण्टकी रोहिणीसदृशपत्रः पूर्व्वदेशे प्रसिद्धः, राजद्रुमः क्रिरमालकः, सोमवल्कः कट्फलः। वितरेत् निक्षिपेत्। सरःस्विति बहुवचनमवहजलोपलक्षणं, वहज्जलानां दूषणमेव दुष्करम्। सामान्यजनार्थं सरसां संशोधनमभिधाय विशिष्टजनार्थमुद्धृत-जलस्य शोधनं दर्शयन्नाह— भस्माञ्जलिमित्यादि। अञ्जलिं चतुःपलं, तच्च घटे द्रोणप्रमिते जले

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

क्षितिप्रदेशं विषदूषितन्तु शिलास्थलीं तीर्थमथेरिणं वा ।
स्पृशन्ति गात्रेण तु येन येन गोवाजिनागोष्ट्रखरा नरा वा ।
तच्छूनतां यात्यथ दह्यते च विशीर्य्यते रोमनखं तथैव ॥
तत्राप्यनन्तां सह सर्व्वगन्धैः पिष्ट्वा सुराभिर्विनियोज्य मार्गम् ।
सिञ्चेत् पयोभिस्तु मृदन्वितैस्तं विडङ्गपाठाकटभीजलैर्वा ॥
तृणेषु भक्तेषु च दूषितेषु सीदन्ति मूर्च्छन्ति वमन्ति चान्ये ।
विड्भेदमृच्छन्त्यथवा म्रियन्ते तेषां चिकित्सां प्रणयेद् यथोक्ताम् ॥
विषापहैर्वाप्यगदैर्विलिप्य वाद्यानि चित्राण्यपि वादयेत ।
तारः सुतारः ससुरेन्द्रगोपः सर्व्वश्च तुल्यः कुरुविन्दभागः ॥
पित्तेन युक्तः कपिलान्वयेन वाद्यप्रलेपो विहितः प्रशस्तः ।
वाद्यस्य शब्देन हि यान्ति नाशं विषाणि घोराण्यपि यानि सन्ति ॥
धूमेऽनिले वा विषसम्प्रयुक्ते खगाः श्रमार्त्ताः प्रपतन्ति भूमौ ।
कासप्रतिश्यायशिरोरुजश्च भवन्ति तीव्रा नयनामयाश्च ॥
लाक्षाहरिद्रातिविषाभयाब्द-हरेणुकैलादलवल्ककुष्ठम् ।
प्रियङ्गुकाञ्चाप्यनले निधाय धूमानिलौ चापि विशोधयेत ॥ १२ ॥

निधाय निक्षिप्य ईप्सितं वाञ्छितं शोधयेत् । जेज्जटाचार्य्यस्तु वृत्तं गर्गरीमाह । क्षितिप्रदेशमित्यादि । तीर्थं नद्यादिघट्टम् । ईरिणमूषरम् । अनन्तां सर्व्वगन्धैः सह संयोज्य सुराभिः पिष्ट्वा मार्गं सिञ्चेदिति सम्बन्धः । सुराभिरिति बहुवचनान्मधुगुडपिष्टकृताभिः । अनन्ता उत्पलसारिवा । सर्व्वगन्धैरेलादिपरिपठितैः । पयोभिः क्षीरैः मृदन्वितैस्तं मार्गं सिञ्चेत्, विडङ्गादिजलैर्वा मार्गं सिञ्चेत् । मृदिह कृष्णा प्राधान्यकल्पनया । अन्ये त्वेवं पठन्ति—"तत्राप्यनन्तां सह सर्व्वगन्धैर्वचान्तु पिष्ट्वा सुरयाऽनुमार्गम् । सिञ्चेत्तथा मृत्सहिताभिरद्भिर्मार्गोऽस्ति नान्यो यदि तेन गच्छेत्" इति । पयोभिस्तु मृदन्वितैरित्यत्र वल्मीकमृदन्विताभिरिति केचित् पठन्ति, विषघ्नत्वाद् वल्मीकस्य । तृणेष्वित्यादि । सीदन्ति अङ्गग्लानियुक्ता भवन्ति । प्रणयेदित्यादि । अङ्गसादादिषु यथोक्तां चिकित्सां विषापहैर्द्रव्यैर्युक्तां वितरेत् । अगदैर्वा दुन्दुभिस्वनीयोक्तैः वाद्यानि भेरीपटहादीनि विलिप्य वादयेत् । अपरमपि वाद्यलेपमाह—तार इत्यादि । तारो रूप्यं, सुतारः पारदः, सुरेन्द्रं सुवर्णं, कुटजमन्ये ; गोपा सारिवा, कुरुविन्दो मुस्ता, निशानपाषाण इत्यन्ये ; उत्तमलोहितरत्नं कुरुविन्द इत्येके । लाक्षेत्यादि । लाक्षादिद्रव्यं वह्नौ निधाय धूमं विशोधयेत्, चूर्णमनिले विकीर्य्य पुनरनिलमिति । प्रियङ्गुकामित्यत्र मधूलिकां केचित् पठन्ति, गुडूचिकामिति च विवृण्वन्ति ॥ १२ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रजामिमामात्मयोनेर्ब्रह्मणः सृजतः किल।
अकरोदसुरो विघ्नं कैटभो नाम दर्पितः॥
ततः क्रुद्धस्य वै वक्त्राद् ब्रह्मणस्तेजसो निधेः।
क्रोधो विग्रहवान् भूत्वा निपपाताथ दारुणः॥
स तं ददाह गर्ज्जन्तमन्तकाभं महाबलम्।
ततोऽसुरं घातयित्वा तत्तेजोऽवर्द्धताद्भुतम्॥
ततो विषादो देवानामभवत् तं निरीक्ष्य वै।
विषादजननत्वाच्च विषमित्यभिधीयते॥
ततः सृष्ट्वा प्रजाः शेषं तदा तं क्रोधमीश्वरः।
विन्यस्तवान् स भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च॥
यथाऽव्यक्तरसं तोयमन्तरीक्षान्महीगतम्।
तेषु तेषु प्रदेशेषु रसं तं तं नियच्छति॥
एवमेव विषं यद् यद् द्रव्यं व्याप्यावतिष्ठते।
स्वभावादेव तं तस्य रसं समनुवर्त्तते॥ १३॥
विषे यस्माद् गुणाः सर्व्वे तीक्ष्णाः प्रायेण सन्ति हि।
विषं सर्व्वमतो ज्ञेयं सर्व्वदोषप्रकोपणम्॥
ते तु वृत्तिं प्रकुपिता जहति स्वां विषार्द्दिताः।
नोपयाति विषं पाकमतः प्राणान् रुणद्धि च॥

चिकित्सोपयोगि विषस्य मूर्त्तिस्वरूपमाह प्रजामित्यादि। आत्मयोनेः आत्मा परमपुरुषो योनिः कारणं यस्य स तथा तस्य, एतेनेश्वरादिकारणं निरस्य स्वयम्भूत्वमुक्तम्। किलेत्यागमसंवादे। तत इत्यादि। विग्रहवान् शरीरवान्। निपपात निःसृतः। स तमित्यादि। स क्रोधः पुरुषरूपः तं कैटभं ददाह भस्मीकृतवान्। किं विशिष्टं कैटभं? गर्ज्जन्तमित्यादिविशेषणयुक्तम्। तत्तेजः तस्य मूर्त्तिमतः क्रोधस्य तेज इत्यर्थः। तत इत्यादि। वाक्कायचित्तावसादो विषादः। तत इत्यादि। विन्यस्तवान् विनिःक्षिप्तवान्। विषस्य नानावीर्य्यहेतुभूतत्वमुद्दिशन्नाह— यथाऽव्यक्तरसमित्यादि। यथा जलमेकरसमप्यन्तरीक्षात् पतितं भूमिगतं तेषु तेषु प्रदेशेष्वाकाशगुणभूयिष्ठादिषु रसं तं तं नियच्छति निश्चयेन ददाति, एवमेव विषं यद् यद् द्रव्यं व्याप्यावतिष्ठते स्वभावादेव तस्य तस्य रसं समनुवर्त्तते॥ १३॥

विषे यस्मादित्यादि। यस्माद् विषे ये गुणाः सन्ति ते सर्व्वे स्वभावतः सर्व्वदेहधातुविरोधेन तीक्ष्णा आशुकारिणः, प्रायेण तेजोरूपक्रोधात्मकत्वाद् विषस्य, अतः सर्व्वमेव विषं सर्व्वदोषप्रकोपणम्। ते तु वृत्तिमित्यादि। ते प्रकुपिता वातादयो विषार्द्दिता विषपीडिताः सन्तः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्लेष्मणावृतमार्गत्वादुच्छ्वासोऽस्य निरुध्यते ।
विसंज्ञः सति जीवेऽपि तस्मात् तिष्ठति मानवः ॥ १४ ॥
शुक्रवत् सर्व्वसर्पाणां विषं सर्व्वशरीरगम् ।
क्रुद्धानामेति चाङ्गेभ्यः शुक्रं निर्म्मन्थनादिव ॥
तेषां वड़िशवद्दंष्ट्रास्तासु सज्जति चागतम् ।
अनुद्वृत्ता विषं तस्मान्न मुञ्चन्ति च भोगिनः ॥ १५ ॥
यस्मादत्यर्थमुष्णञ्च तीक्ष्णञ्च पठितं विषम् ।
अतः सर्व्वविषेषूक्तः परिषेकस्तु शीतलः ॥
मन्दं कीटेषु नात्युष्णं बहुवातकफं विषम् ।
अतः कीटविषे चापि स्वेदो न प्रतिषिध्यते ।
कीटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत् ॥ १६ ॥
स्वभावादेव तिष्ठेत् तु प्रहारादंसयोर्विषम् ।
व्याप्य सावयवं देहं दिग्धविद्धाहिदष्टयोः ॥
लौल्याद् विषान्वितं मांसं यः खादेन्मृतमात्रयोः ।
तथा विषं स रोगेण क्लिश्यते म्रियतेऽपि वा ॥
अतश्चाप्यनयोर्मांसमभक्ष्यं मृतमात्रयोः ।
मुहूर्त्तात् तदुपादेयं प्रहारादंसवर्ज्जितम् ॥ १७ ॥

स्वां वृत्तिं वातः प्रस्पन्दनादिकां, पित्तं रागपक्त्यादिकां, कफः सन्धिसंश्लेषादिकां त्यजन्ति, तेन च पित्तस्य पक्त्यभावाद् विषं पाकं न याति, अतोऽपक्वं विषं प्राणान् रुणद्धि, विषविलीनेन श्लेष्मणा निरुद्धोच्छ्वासत्वाज्जीवेऽपि प्राणेऽपि सति विसंज्ञो विगतसम्यग्ज्ञानो मानवस्तिष्ठति ॥१४॥

शुक्रवदित्यादि। सर्व्वसर्पाणां विषं सर्व्वशरीरगम्। क्रुद्धानामित्यादि। क्रुद्धानां सर्पाणामङ्गेभ्योऽवयवेभ्यो विषमागच्छति, किमिव ? शुक्रं निर्म्मन्थनादिव, निर्म्मन्थनं आ(वि)श्लिष्टस्त्रीवराङ्गविलोड़नहेतुरेव हर्ष उच्यते। तेषामित्यादि। वड़िशं मत्स्यबन्धनयन्त्रम्। सज्जति सङ्गं याति सम्बद्धं भवतीत्यर्थः। अनुद्वृत्ता अननुयोजिता अनुच्छलिता इति यावत्; कर्षणकृतपरावृत्त्या हि दंष्ट्राणामधोमुखतेति। भोगिनः सर्पाः ॥ १५ ॥

यस्मादित्यादि। कीटेषु विषं मन्दं नात्युष्णं बहुवातकफं भवति; अपिशब्दात् कीटेष्वपि केषुचिद् उग्रविषेषु न स्वेदः, अपि तु शीतलमेव चिकित्सितम्। तथा च वक्ष्यति—"कीटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत्" इति ॥ १६ ॥

इदानीं दिग्धविद्धाहिदष्टयोः प्रहारदंसदेशमांसमभक्ष्यं मुहूर्त्ताच्च तदुपादेयमुद्दिशन्नाह—स्वभावादित्यादि। दिग्धविद्धाहिदष्टयोः प्राणिनोरिति शेषः। अत्र दिग्धविद्धो विषलिप्तकाण्डादिहतः, अहिदष्टः सर्पदष्टः। यथाविषं विषानुसारेणेत्यर्थः ॥ १७ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सवातं गृहधूमाभं पुरीषं योऽतिसार्य्यते।
आध्मातोऽत्यर्थमुष्णास्रो विवर्णः सादपीड़ितः।
उद्वमत्यथ फेनञ्च विषपीतं तमादिशेत्॥
न चास्य हृदयं वह्निर्विषजुष्टं दहत्यपि।
तद्धि स्थानं चेतनायाः स्वभावाद् व्याप्य तिष्ठति॥ १८॥

अश्वत्थदेवायतनश्मशान-वल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु।
याम्ये सपित्रे परिवर्ज्जनीया ऋक्षे नरा मर्म्मसु ये च दष्टाः॥ १९॥
दर्व्वीकराणां विषमाशुघाति सर्व्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति।
अजीर्णपित्तातपपीड़ितेषु बालप्रमेहिष्वथ गर्भिणीषु।
वृद्धातुरक्षीणबुभुक्षितेषु रुक्षेषु भीरुष्वथ दुर्द्दिनेषु॥ २०॥
शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति * राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति।
शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्ज्जयेत् तम्॥ २१॥
जिह्वा सिता यस्य च केशशातो नासावभङ्गश्च सकण्ठभङ्गः।
कृष्णः सरक्तः श्वयथुश्च दंशे हन्वोः स्थिरत्वञ्च स वर्ज्जनीयः॥ २२॥

इदानीं विषपीतस्य प्राणैः परित्यज्यमानस्य मृतस्य च लक्षणमाह—सवातमित्यादि। अस्रं नयनजलम्। विवर्णोऽत्यर्थं कृष्णश्यामपीतवर्णः। सादोऽङ्गग्लानिः। विवर्ण इति मृतस्य लक्षणं, शेषं सर्व्वं म्रियमाणस्य लक्षणम्। अस्य विषपानमृतस्य विषजुष्टं हृदयं वह्निरपि न दहति, कुतो हृदयमेव विषजुष्टं? हि यस्मात् तद् विषं चेतनास्थानं हृदयं स्वभावाद् व्याप्य तिष्ठति, अतएव च विषपानमृतस्य हृदयमदाह्यं विषव्याप्तत्वात्॥ १८॥

इदानीं वर्ज्ज्यप्रहारादंसहृदयप्रसङ्गेन विशिष्टदेशादिद्वारेण वर्ज्जनीयान् दष्टानाह—अश्वत्थेत्यादि। याम्ये भरण्यां, पित्र्ये मघायां, ऋक्षे नक्षत्रे। दर्व्वीकराणामित्यादि। दर्व्वीकराणां फणिनां सर्व्वाण्यशेषविषाणि उष्णे उष्णकाले द्विगुणीभवन्ति द्विगुणशक्तीनि भवन्ति, 'सर्व्वाणि चोर्द्ध्वं द्विगुणीभवन्ति' इति केचित् पठन्ति, ऊर्द्ध्वं मूर्द्ध्न देशे इत्यर्थः। अजीर्णपित्तादिष्वपि द्विगुणत्वमाह – अजीर्णेत्यादि॥ १९। २०॥

शस्त्रेत्यादि। लताभिरभिहतेऽङ्गे राज्यो रेखा नोच्छलन्ति। जिह्वेत्यादि। सिता श्वेता, असिता कृष्णा वा भवतीत्यर्थः। केशशातः केशच्यवनम्। नासावभङ्गो नासास्रोतोवैगुण्यं, तच्चानुनासिकवाक्यत्वेन ज्ञेयम्। कण्ठभङ्गः स्वरसादः, दंशो भक्षितस्थानम्। हन्वोर्मुखसन्ध्योः।

---

* रक्तमेतीति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वर्त्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद् रक्तं स्रवेदूर्द्ध्वमधश्च यस्य ।
दंष्ट्रानिपाताः सकलाश्च यस्य तञ्चापि वैद्यः परिवर्ज्जयेत् तु ॥ २३ ॥
उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा हीनस्वरं वाप्यथ वा विवर्णम् ।
सारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च जह्याच्च तं कर्म्म न तत्र कुर्य्यात् ॥ २४ ॥

इति सुश्रुत-संहितायां कल्पस्थाने जङ्गमविषविज्ञानीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

स्थिरत्वमचलनम् । वर्त्तिरित्यादि वर्त्तिः कफवर्त्तिः । उन्मत्तेत्यादि । उन्मत्तं वातुलम् । अत्यर्थ-मुपद्रुतमुपद्रवबहुलम् । सारिष्टं मरणलक्षणसहितम् । अवेगिनं लहरीवर्ज्जितम् । जह्यात् त्यजेत् ॥ २१—२४ ॥

इति सौश्रुते कल्पस्थाने महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
जङ्गमविषविज्ञानीयव्याख्यानाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः सर्पदष्टविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

धन्वन्तरिं महाप्राज्ञं सर्व्वशास्त्रविशारदम् ।
पादयोरुपसंगृह्य सुश्रुतः परिपृच्छति ॥
सर्पसंख्यां विभागञ्च दष्टलक्षणमेव च ।
ज्ञानञ्च विषवेगानां भगवन् वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा प्राब्रवीद् भिषजां वरः ।
असंख्या वासुकिश्रेष्ठा विख्यातास्तक्षकादयः ॥
महीधराश्च नागेन्द्रा हुताग्निसमतेजसः ।
ये चाप्यजस्रं गर्ज्जन्ति वर्षन्ति च तपन्ति च ॥
ससागरगिरिद्वीपा यैरियं धार्य्यते मही ।
क्रुद्धा निश्वासदृष्टिभ्यां ये हन्युरखिलं जगत् ।
नमस्तेभ्योऽस्ति नो तेषां कार्य्यं किञ्चिच्चिकित्सया ॥
ये तु दंष्ट्राविषा भौमा ये दशन्ति च मानुषान् ।
तेषां संख्यां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ॥
अशीतिस्त्वेव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा ।
दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च ।
निर्व्विषा वैकरञ्जाश्च त्रिविधास्ते पुनः स्मृताः ॥

जङ्गमविषाश्रयेषु महाविषत्वेन सर्पस्यैवात्र प्राधान्यात्तद्दष्टविज्ञानं प्रतिपादयितुकामः प्राह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥

पादयोरुपसंगृह्य पादपतनं कृत्वेत्यर्थः । किं परिपृच्छतीत्याह – सर्पसंख्यामित्यादि । संख्या गणना, विभागो विशेषभागः पृथक्करणम् । अर्हसि योग्यो भवसि ॥ २ ॥

तस्य तद्वचनमित्यादि । वासुकिश्रेष्ठाः वासुकिः श्रेष्ठो येषां ते तथा । अस्ति नो तेषां कार्य्यं किञ्चिच्चिकित्सयेति तेषां तक्षकादीनां चिकित्सया किञ्चित् कार्य्यं नास्ति । ये तु दंष्ट्रेत्यादि । अनुपूर्व्वशः अनुक्रमेण । अशीतिरित्यादि । सा अशीतिः । दर्व्वीकराः फणावन्तः, मण्डलिनः फणावर्ज्जिता विविधमण्डलैश्चित्रिताः, राजिमन्तो रेखायुक्ताः फणावर्ज्जिता ईषद्विषा गण्डमालादय निर्व्विषा विषरहिताः दुन्दुभिगौराहिका(गोधा)दयः, केचित् निर्शब्दमीषदर्थे व्याख्यानयन्ति तेन निर्व्विषा ईषद् विषाः, यथा - अनुदरा कन्येति । वैकरञ्जाः सङ्कीर्णजाताः, पृथग्जातीयसर्पि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः ।
तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशतिः षट् च पन्नगाः ॥
द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश ।
निर्व्विषा द्वादश ज्ञेया वैकरञ्जास्त्रयस्तथा ।
वैकरञ्जोद्भवाः सप्त चित्रा मण्डलिराजिलाः ॥ ३ ॥
पादाभिमृष्टा दुष्टा वा क्रुद्धा ग्रासार्थिनोऽपि वा ।
ते दशन्ति महाक्रोधास्त्रिविधं भीमदर्शनाः * ॥
सर्पितं रदितं वापि तृतीयमथ निर्व्विषम् ।
सर्पाङ्गाभिहतं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ॥
पदानि यत्र दन्तानामेकं द्वे वा बहूनि च ।
निमग्नान्यल्परक्तानि यान्युद्वृत्य करोति हि ॥
चञ्चुमालकयुक्तानि वैकृत्यकरणानि च ।
सङ्क्षिप्तानि सशोफानि विद्यात् तत् सर्पितं भिषक् ॥
राज्यः सलोहिता यत्र नीलाः पीताः सितास्तथा ।
विज्ञेयं रदितं तत्तु ज्ञेयमल्पविषञ्च तत् ॥

पृथग्जातीयसर्पाभ्यां जाता वैकरञ्जाः । एवञ्च निर्व्विषवैकरञ्जयोरन्तर्भावात् कथमशीतिः पूर्य्यत इत्याह—तेष्वित्यादि । चित्रा मण्डलिराजिला वैकरञ्जोद्भवा सप्त भवन्ति ; तत्र मण्डलिनश्चत्वारः, राजिलास्त्रयः । अत्रायमेव पाठो न्याय्यः, जेज्जटगयदासप्रभृतिभिरङ्गीकृतत्वात् ॥ ३ ॥

सङ्क्षेपेण विभागं प्रतिपाद्य दष्टस्य दंशनपूर्व्वकत्वाद् दंशनलक्षणं प्रतिपादयितुकामो दंशस्य कारणानि निर्द्दिशन्नाह—पादाभिमृष्टा इत्यादि । अभिमृष्टा मर्द्दिताः, दुष्टाः स्वभावदुष्टाः, क्रुद्धाः कुपिताः, अपिशब्दोऽत्रानुक्तसमुच्चये, तेनात्यासन्नभीतशङ्कितक्रान्तादयो ग्राह्याः । ते दशन्ति महाक्रोधास्त्रिविधं भीमदर्शना इति सर्पा महाक्रोधाः प्रचण्डकोपाः, अतएव भीमदर्शनाः, त्रिविधं यथा भवत्येवं दशन्ति भक्षयन्ति । एतदेव दंशत्रैविध्यमुद्दिष्टं निर्द्दिशन्नाह—सर्पितमित्यादि । तेषां लक्षणमाह - पदानीत्यादि । पदानि क्षतानि । एकमित्यादि । पदेषु यथोत्तरं विषबाहुल्यम् । निमग्नानि अनुद्गतानि । यान्युद्वृत्य करोति हि यानि पदान्युद्वृत्य उन्मोच्य सर्पः करोति । चञ्चुमालकयुक्तानीति उपरि पिडकासदृशैराचितानीत्यर्थः, गयी तु चञ्चुमालिकाः सर्पदष्टस्थानस्य पार्श्वे वटप्ररोहाग्रतुल्या विषोत्पन्ना अङ्कुरा भवन्तीति व्याख्यानयति । वैकृत्यकरणानि विकारभावविधायकानि । संक्षिप्तानीत्यादि । संक्षिप्तानि सूक्ष्माणि । सर्पितमत्यवगाढम् । राज्यः

* तद्धि त्रिविधमुच्यते इति पाठान्तरम् ।

१२९

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अशोफमल्पदुष्टासृक् प्रकृतिस्थस्य देहिनः ।
पदं पदानि वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः ॥
सर्पस्पृष्टस्य भीरोर्हि भयेन कुपितोऽनिलः ।
कस्यचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतन्तु तत् ॥ ४ ॥
व्याधितोद्विग्नदष्टानि ज्ञेयान्यल्पविषाणि च ।
तथातिवृद्धबालाभि-दष्टमल्पविषं स्मृतम् ॥
सुपर्णदेवब्रह्मर्षि-यक्षसिद्धनिषेविते ।
विषघ्नौषधियुक्ते च देशे न क्रमते विषम् ॥ ५ ॥
रथाङ्गलाङ्गलच्छत्र-स्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ।
ज्ञेया दर्व्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ॥
मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः ।
ज्ञेया मण्डलिनः सर्पा ज्वलनार्कसमप्रभाः ॥
स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्य्यगूर्द्ध्वन्तु राजिभिः ।
चित्रिता इव ये भान्ति राजिमन्तस्तु ते स्मृताः ॥ ६ ॥
मुक्तारूप्यप्रभा ये च कपिला ये च पन्नगाः ।
सुगन्धिनः सुवर्णाभास्ते जात्या ब्राह्मणाः स्मृताः ॥
क्षत्रियाः स्निग्धवर्णास्तु पन्नगा भृशकोपनाः ।
सूर्य्यचन्द्राकृतिच्छत्र-लक्ष्म तेषां तथाम्बुजम् ॥
कृष्णा वज्रनिभा ये च लोहिता वर्णतस्तथा ।
धूम्राः पारावताभाश्च वैश्यास्ते पन्नगाः स्मृताः ॥

इत्यादि । राज्यो रेखाः, रदितं विलिखितमनवगाढम्, अत एवाल्पविषम् । अशोफमित्यादि । प्रकृतिस्थस्येति कायवाक्चित्तेषु स्वेन भावेनावस्थितस्य । पदं पदानि वेति एकं पदं बहूनि वा पदानीत्यर्थः । सर्पस्पृष्टस्येत्यादि । तुशब्दश्चार्थे, तेन कण्टकादिविद्धेऽपि शङ्काविषं भवति ॥ ४ ॥

सर्पावस्थाविशेषतोऽल्पविषत्वमुद्दिशन्नाह—व्याधितेत्यादि । दष्टानि भक्षितस्थानानि । विशिष्टदेवसेविते विशिष्टौषधिसेविते च देशेऽविषत्वमुद्दिशन्नाह—सुपर्णेत्यादि । सुपर्णो गरुडः । भूताः स्वनामप्रसिद्धाः ॥ ५ ॥

इदानीं चिकित्सोपयोगिदर्व्वीकरादिलिङ्गमुद्दिशन्नाह—रथाङ्गेत्यादि । रथाङ्गं चक्रं, लाङ्गलं हलं, धारिण इति यतो रथाङ्गादीनामाकृतिं धारयन्ति । मण्डलैरित्यादि । पृथवो विस्तीर्णाः ॥६॥

इदानीं ब्राह्मणादिजातिपरिज्ञानायाह—मुक्तारूप्येत्यादि । सूर्य्यादिवत्तेषां लक्ष्म चिह्नं, तथा

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

महिषद्वीपिवर्णाभास्तथैव परुषत्वचः ।
भिन्नवर्णाश्च ये केचिच्छूद्रास्ते परिकीर्त्तिताः ॥ ७ ॥
कोपयन्त्यनिलं जन्तोः फणिनः सर्व्वे एव तु ।
पित्तं मण्डलिनश्चापि कफश्चानेकराजयः ॥
अपत्यमसवर्णाभ्यां द्विदोषकरलक्षणम् ।
ज्ञेयौ (यं) दोषैश्च दम्पत्योर्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥
रजन्याः पश्चिमे यामे सर्पाश्चित्राश्चरन्ति हि ।
शेषेषूक्ता मण्डलिनो दिवा दर्व्वीकराः स्मृताः ॥ ८ । ९ ॥
दर्व्वीकरास्तु तरुणा वृद्धा मण्डलिनस्तथा ।
राजिमन्तो वयोमध्या जायन्ते मृत्युहेतवः ॥ १० ॥
नकुलाकुलिता बाला वारिविप्रहताः कृशाः ।
वृद्धा मुक्तत्वचो भीताः सर्पास्त्वल्पविषाः स्मृताः ॥ ११ ॥

तत्र दर्व्वीकराः—कृष्णसर्पो महाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेतकपोतो महाकपोतो बलाहको महासर्पः शङ्खकपालो लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः ककुदः

अम्बुजः शङ्खः । तथा च वृद्धवाग्भटः—"भोगेऽर्द्धचन्द्रश्रीवत्सशङ्खचक्रहलाङ्किताः"—इति । द्वीपी चित्रकः ॥ ७ ॥

अपत्यमित्यादि । असमानवर्णाभ्यां सर्पसर्पिणीभ्यां यदपत्यं वैकरञ्जाख्यं, तद् द्विदोषकरलक्षणं ज्ञेयं, द्विदोषकराणि लक्षणानि यत्र तद् द्विदोषकरलक्षणं, एतेन वैकरञ्जस्य द्विदोषकर्त्तृत्वमुक्तम् । अपत्ये यौ द्विदोषौ तौ कयोरित्याह - ज्ञयाविति । - ज्ञेयौ ज्ञातव्यौ, दम्पत्योः पितृमात्रोरित्यर्थः । एषां मध्ये के कस्मिन् काले विचरन्तीत्याह—विशेष इत्यादि । पश्चिमे यामे चतुर्थे प्रहर इत्यर्थः । चित्रा अत्र राजिमन्तः । शेषेषु प्रहरेषु रजन्या एव इति शेषः ॥ ८ । ९ ॥

तेष दर्व्वीकरादीनामुग्रविषत्वे वयोऽवस्थामुद्दिशन्नाह—दर्व्वीकरा इत्यादि । दर्व्वीकरादयो मृत्युहेतवः जायन्ते भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

तेषामेवाल्पविषत्वे हेतुमाह—नकुलाकुलिता इत्यादि । नकुलेन आकुलिताः कदर्थिताः, वारिविप्रहता वारिणा जलेन विशेषेण प्रहता अभिभूताः, मुक्तत्वचो मुक्तकञ्चुकाः, तथा भीताः सर्पा अल्पविषा भवन्ति ॥ ११ ॥

तत्र दर्व्वीकरा इत्यादि । तज्ज्ञातमेव व्यतिकरं विवृण्वन्नाह— तत्र कृष्णसर्पेणेत्यादि । वैपरीत्येन वेति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिमुखः पुण्डरीको भ्रूकुटीमुखो विष्किरः पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्प ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्द आशीविष इति ॥ १२ ॥

मण्डलिनस्तु—आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चित्रमण्डलः पृषतो रोध्रपुष्पो मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसो महापनसो वेणुपत्रकः शिशुको मदनः पालिंहिरः पिङ्गलस्तन्तुकः पुष्पपाण्डुः षडङ्गोऽग्निको वभ्रुः कषायः कलुषः पारावतो हस्ताभरणश्चित्रक एणीपद इति ॥ १३ ॥

राजिमन्तस्तु—पुण्डरीको राजिचित्रोऽङ्गुलराजिर्बिन्दुराजिः कर्दमकस्तृणशोषकः सर्षपकः श्वेतहनुर्दर्भपुष्पश्चक्रको गोधूमकः किक्किसाद इति ॥ १४ ॥

निर्व्विषास्तु—गलगोली शूकपत्रोऽजगरो दिव्यको वर्षाहिकः पुष्पशकली ज्योतीरथः क्षीरिकापुष्पकोऽहिपताकोऽन्धाहिको गौराहिको वृक्षेशय इति ॥१५॥

वैकरञ्जास्तु त्रयाणां दर्व्वीकरादीनां व्यतिकराज्जाताः। तद्यथा—माकुलिः पोटगलः स्निग्धराजिरिति। तत्र कृष्णसर्पेण गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातो माकुलिः। राजिलेन गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः। कृष्णसर्पेण राजिमत्यां वैपरीत्येन वा जातः स्निग्धराजिरिति। तेषामाद्यस्य पितृवद् विषोत्कर्षः, द्वयोर्मातृवदित्येके ॥ १६ ॥

त्रयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येलकरोध्रपुष्पकराजिचित्रकाः पोटगलः पुष्पाभिकीर्णो दर्भपुष्पो वेल्लितकः सप्त। तेषामाद्यास्त्रयो राजिलवत्, शेषा मण्डलिवत्। एवमेतेषां सर्पाणामशीतिरिति ॥ १७ ॥

तत्र महानेत्रजिह्वास्यशिरसः पुमांसः। सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्यशिरसः स्त्रियः; उभयलक्षणा मन्दविषा अक्रोधा नपुंसका इति ॥ १८ ॥

गोनसेन पुंसा कृष्णसर्पिण्यां स्त्रियामित्यर्थः। राजिलेनेत्यादि। वैपरीत्यं पूर्व्ववद्व्याख्यावज्ज्ञेयम्। कृष्णसर्पेणेत्यादि। एषां मध्ये येऽप्रसिद्धाः सर्पभेदास्ते सर्व्वे नानादेशवासिभ्यः सर्पहेलिकादिभ्यो ज्ञेयाः। तेषां व्यतिकरजानां समतया द्विविधत्वे प्राप्ते दम्पत्योरेकस्य विषमुत्कर्षाद् भवतीति दर्शयन्नाह - तेषामित्यादि। आद्यस्य माकुलेः, पितृवत् कृष्णसर्पवत्। द्वयोः पोटगलस्निग्धराजिकयोः, तत्र पोटगलस्य माता गोनसी, स्निग्धराजिकस्य माता राजिमती ॥ १२—१६ ॥

वैकरञ्जेभ्यस्त्रिभ्यो जातानां दिव्येलकप्रभृतीनां विषं केषामनुयायि भवतीति दर्शयन्नाह—त्रयाणामित्यादि। सर्पाणां पुरुषादिलक्षणमुद्दिशन्नाह— तत्रेत्यादि ॥ १७। १८ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तत्र सर्व्वेषां सर्पाणां सामान्यत एव दष्टलक्षणं वक्ष्यामः। किं कारणं ? विषं हि निशितनिस्त्रिंशाशनिहुतवहदेश्यमाशुकारि मुहूर्त्तमप्युपेक्षितमातुरमतिपातयति, न चावकाशोऽस्ति वाक्समूहमुपसर्त्तुम्।

प्रत्येकमपि दष्टलक्षणेऽभिहिते सर्व्वत्र त्रैविध्यं भवति, तस्मात् त्रैविध्यमेव वक्ष्यामः। एतद्ध्यातुरहितमसम्मोहकरञ्च। अपि चात्रैव सर्व्वसर्पव्यञ्जनावरोधः॥ १९—२१॥

तत्र दर्व्वीकरविषेण त्वङ्नयननखदशनवदनमूत्रपुरीषदंशकृष्णत्वं रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्धिवेदना कटीपृष्ठग्रीवादौर्ब्बल्यं जृम्भणं वेपथुः स्वरावसादो घुर्घुरको जड़ता शुष्कोद्गारः कासश्वासौ हिक्का वायोरूर्द्ध्वंगमनं शूलोद्वेष्टनं तृष्णा लालास्रावः फेनागमनं स्रोतोऽवरोधस्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति॥२२॥

मण्डलिविषेण त्वगादीनां पीतत्वं शीताभिलाषः परिधूपनं दाहस्तृष्णा मदो मूर्च्छा ज्वरः शोणितागमनमूर्द्ध्वमधश्च मांसानामवशातनं श्वयथुर्दंशकोथः पीतरूपदर्शनमाशुकोपस्तास्ताश्च पित्तवेदना भवन्ति॥ २३॥

राजिमद्विषेण शुक्लत्वं त्वगादीनां शीतज्वरो रोमहर्षः स्तब्धत्वं गात्राणामादंशशोफः सान्द्रकफप्रसेकश्छर्द्दिरभीक्ष्णमक्ष्णोः कण्डूः कण्ठे श्वयथुर्घुर्घुरक उच्छ्वासनिरोधस्तमःप्रवेशस्तास्ताश्च कफवेदना भवन्ति॥ २४॥

निशितनिस्त्रिंशः तीक्ष्णः खड्गः, अशनिः वज्रं, हुतवहो वह्निः, देश्यं तुल्यं, आशुकारि शीघ्रव्यापकम्। अतिपातयति शीघ्रं सारयतीत्यर्थः। न चावकाश इत्यादि अवकाशः कालविलम्बः। उपसर्त्तुमनुसर्त्तुम्। प्रत्येकमपीत्यादि। तस्मात् प्रतिसर्पदष्टलक्षणं न कृतमिति भावः। एतत्त्रैविध्यमसम्मोहकरञ्चेति अभ्रान्तिजनकं, वैद्यस्य इति शेषः। तदुक्तं—"मुह्यन्ति विस्तरे मन्दाः" इति॥ १९—२१॥

दर्व्वीकरादिसर्पगणभेदानां सामान्यलक्षणोपदेशेन विशिष्टलक्षणमवबुध्यते, तत् सामान्यं त्रिविधलक्षणमुद्दिशन्नाह—तत्र दर्व्वीकरेत्यादि। दर्व्वीकरविषेण त्वङ्नखादिकृष्णत्वादिलक्षणानि भवन्तीति सम्बन्धः। स्वरावसादः स्वरभङ्गः, घुर्घुरको मार्ज्जारशब्दानुकारी अव्यक्तध्वनिविशेषः, जड़ता निष्पन्दता, शूलोद्वेष्टनं शूलेन कृत्वाऽङ्गमोटनं, तास्ता वातवेदनास्तोदनभेदनादिकाः। मण्डलीत्यादि। परिधूपनं सर्व्वाङ्गसन्तापः, मदः पूगफलखादनेनेव मत्तत्वं, मांसानामवशातनं शटितत्वाद् गलनं, दंशकोथः दंशस्य पूतिभावः, पीतरूपदर्शनं सर्व्वं वस्तु पीताभं पश्यति, तास्ताश्च पित्तवेदना ऊषचोषादिकाः। राजिमद्विषेणेत्यादि। आदंशशोफ आ समन्ततो दंशस्य शोफ इत्यर्थः, प्रसेकः क्षरणं, घुर्घुरकोऽव्यक्तशब्दविशेषः, तम अन्धकारः, तास्ताः कण्ड्वाद्याः॥२२—२४॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पुरुषाभिदष्ट ऊर्द्धं प्रेक्षते, अधस्तात् स्त्रिया, शिराश्चोत्तिष्ठन्ति ललाटे। नपुंसकाभिदष्टस्तिर्य्यक्प्रेक्षी भवति, गर्भिण्या पाण्डुमुखो ध्मातश्च। सूतिकया शूलार्त्तो रुधिरं मेहत्युपजिह्विका चास्य भवति। ग्रासार्थिनान्नं काङ्क्षति। वृद्धेन चिरान्मन्दाश्च वेगाः। बालेनाशु मृदवश्च। निर्व्विषेणाविषलिङ्गम्। अन्धाहिकेनान्धत्वमित्येके। ग्रसनादजगरः शरीरप्राणहरः, न विषात्। तत्र सद्यःप्राणहराहिदष्टः पतति शस्त्राशनिनिहत इव भूमौ स्रस्ताङ्गः स्वपिति॥ २५॥

तत्र सर्व्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्त वेगा भवन्ति। तत्र दर्व्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति, तत् प्रदुष्टं कृष्णतामुपैति; तेन कार्ष्ण्यं पिपीलिकापरिसर्पणमिव चाङ्गे भवति। द्वितीये मांसं दूषयति; तेनात्यर्थं कृष्णता शोफो ग्रन्थयश्चाङ्गे भवन्ति। तृतीये मेदो दूषयति; तेन दंशक्लेदः शिरोगौरवं स्वेदश्चक्षुर्ग्रहणञ्च। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति। तेन तन्द्राप्रसेकसन्धिविश्लेषा भवन्ति। पञ्चमेऽस्थीन्यनुप्रविशति, प्राणमग्निञ्च दूषयति; तेन पर्व्वभेदो हिक्का दाहश्च भवति। षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति, ग्रहणीञ्चात्यर्थं दूषयति; तेन गात्राणां गौरवमतिसारो हृत्पीड़ा मूर्च्छा च भवति। सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति, व्यानञ्चात्यर्थं कोपयति, कफञ्च सूक्ष्मस्रोतोभ्यः प्रच्यावयति; तेन श्लेष्मवर्त्तिप्रादुर्भावः कटीपृष्ठभङ्गः सर्व्वचेष्टाविघातो लालास्वेदयोरतिप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधश्च भवति॥ २६॥

तत्र मण्डलिनां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति, तत् प्रदुष्टं पीततामुपैति; तत्र परिदाहः पीतावभासता चाङ्गानां भवति। द्वितीये मांसं दूषयति; तेनात्यर्थं पीतता परिदाहो दंशे श्वयथुश्च भवति। तृतीये मेदो दूषयति; तेन पूर्व्ववच्चक्षुर्ग्रहणं तृष्णा दंशे क्लेदः स्वेदश्च। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य ज्वरमापादयति। पञ्चमे परिदाहं सर्व्वगात्रेषु करोति। षष्ठसप्तमयोः पूर्व्ववत्॥ २७॥

अधुना पुरुषाद्यभिदष्टलक्षणमाह—पुरुषाभिदष्ट इत्यादि। प्रेक्षते इति पूर्व्वस्मादधस्तादित्यनेन च सम्बन्धनीयम्। नपुंसकाभिदष्ट इत्यादि। सूतिका प्रसूता। मेहति मूत्रयति। वृद्धेन दष्टस्य चिरकालेन वेगास्ते च मन्दा भवन्ति। बालेनेत्यादि। अन्धेन अहिना दष्टस्यान्धत्वं दृश्यते इत्येके, अन्ये पुनरविषप्रकरणादविष एवायमित्याहुः। अन्धाहिः जलबिलशायीति प्रसिद्धः अपरे पुनरपरमेवान्धाहिमाहुः। ग्रसनादित्यादि। ग्रसनात गिलनात्; शरीरप्राणहरः शरीरहरः प्राणहरश्च भवति, न विषात्॥ २५॥

वेगो विषवेगो विषगतिः। तत्र दर्व्वीकराणामित्यादि। चक्षुर्ग्रहणं दृष्ट्यवरोधः। पञ्च

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

राजिमतां प्रथमे वेगः विषं शोणितं दूषयति, तत् प्रदुष्टं पाण्डुतामुपैति ; तेन रोमहर्षः शुक्लावभासश्च पुरुषो भवति। द्वितीये मांसं दूषयति ; तेन पाण्डुतात्यर्थं जाड्यं शिरःशोफश्च भवति। तृतीये मेदो दूषयति ; तेन चक्षुर्ग्रहणं दंशक्लेदः स्वेदो घ्राणाक्षिस्रावश्च भवति। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य मन्यास्तम्भं शिरोगौरवञ्चापादयति। पञ्चमे वाक्सङ्गं शीतज्वरञ्च करोति। षष्ठसप्तमयोः पूर्व्ववदिति ॥ २८ ॥

भवन्ति चात्र।

धात्वन्तरेषु याः सप्त कलाः सम्परिकीर्त्तिताः।
तास्वेकैकामतिक्रम्य वेगं प्रकुरुते विषम् ॥ २९ ॥
येनान्तरेण हि कलां कालकल्पं भिनत्ति हि।
समीरणेनोह्यमानं तत् तु वेगान्तरं स्मृतम् ॥ ३० ॥

इत्यादि। ग्रहणी पित्तधरा कला। पूर्व्ववदिति दर्व्वीकरविषस्य षष्ठसप्तमयोर्वेगयोर्यानि लक्षणानि तानि भवन्तीत्यर्थः। एवं राजिमतामपि षष्ठसप्तमवेगयोरतिदेशार्थो बोद्धव्यः ॥ २६—२८ ॥

कुतः पुनः सप्तैव वेगा इत्याह—भवन्तीत्यादि। धात्वन्तरेषु धातुमध्येषु, धातुग्रहणमाशयोपलक्षणं, तेनायमर्थः—धात्वाशयान्तरमर्य्यादा याः कलाः सप्त प्रागुक्ता गर्भव्याकरणे, तास्वेकैकामतिक्रम्य सप्तसु धातुषु सप्त वेगा भवन्ति। तद्यथा— रसरक्तयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य रक्ते प्रथमवेगः, रक्तमांसयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य द्वितीयः, मांसमेदसोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य तृतीयः, मेदःकफयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य चतुर्थः, कफपुरीषयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य पञ्चमः, पुरीषपित्तयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य षष्ठः, पित्तशुक्रयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य सप्तम इति। यैव कला पुरीषधरा सैवास्थिधरेति पञ्चमे अस्थन्यनुप्रविशतीत्यविरुद्धं, एवं यैव पित्तधरा सैव मज्जधरेति षष्ठे मज्जानमनुप्रविशतीत्यविरुद्धम् ॥ २९ ॥

वेगमभिधाय वेगान्तरमाह—येनान्तरेणेत्यादि। येनान्तरेण येन कालेन कलामुक्तलक्षणां कालकल्पं मृत्युसदृशं विषं भिनत्ति विदारयति, समीरणेनोह्यमानं वायुना प्रेर्य्यमाणं, तत् तु वेगान्तरं भूतस्य भविष्यतश्च वेगस्य मध्यभूतः कालस्तावत्प्रमाण इत्यर्थः ॥ ३० ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पुरुषाभिदष्ट ऊर्द्ध्वं प्रेक्षते, अधस्तात् स्त्रिया, शिराश्चोत्तिष्ठन्ति ललाटे। नपुंसकाभिदष्टस्तिर्य्यक्प्रेक्षी भवति, गर्भिण्या पाण्डुमुखो ध्मातश्च। सूतिकया शूलार्त्तो रुधिरं मेहत्युपजिह्विका चास्य भवति। ग्रासार्थिनान्नं काङ्क्षति। वृद्धेन चिरान्मन्दाश्च वेगाः। बालेनाशु मृदवश्च। निर्व्विषेणाविषलिङ्गम्। अन्धाहिकेनान्धत्वमित्येके। ग्रसनादजगरः शरीरप्राणहरः, न विषात्। तत्र सद्यःप्राणहराहिदष्टः पतति शस्त्राशनिनिहत इव भूमौ स्रस्ताङ्गः स्वपिति ॥ २५ ॥

तत्र सर्व्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्त वेगा भवन्ति। तत्र दर्व्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति, तत् प्रदुष्टं कृष्णतामुपैति; तेन कार्ष्ण्यं पिपीलिकापरिसर्पणमिव चाङ्गे भवति। द्वितीये मांसं दूषयति; तेनात्यर्थं कृष्णता शोफो ग्रन्थयश्चाङ्गे भवन्ति। तृतीये मेदो दूषयति; तेन दंशक्लेदः शिरोगौरवं स्वेदश्चक्षुर्ग्रहणश्च। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य कफप्रधानान् दोषान दूषयति। तेन तन्द्राप्रसेकसन्धिविश्लेषा भवन्ति। पञ्चमेऽस्थीन्यनुप्रविशति, प्राणमग्निञ्च दूषयति; तेन पर्व्वभेदो हिक्का दाहश्च भवति। षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति, ग्रहणीञ्चात्यर्थं दूषयति; तेन गात्राणां गौरवमतिसारो हृत्पीड़ा मूर्च्छा च भवति। सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति, व्यानञ्चात्यर्थं कोपयति, कफञ्च सूक्ष्मस्रोतोभ्यः प्रच्यावयति; तेन श्लेष्मवर्त्तिप्रादुर्भावः कटीपृष्ठभङ्गः सर्व्वचेष्टाविघातो लालास्वेदयोरतिप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधश्च भवति ॥ २६ ॥

तत्र मण्डलिनां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति, तत् प्रदुष्टं पीततामुपैति; तत्र परिदाहः पीतावभासता चाङ्गानां भवति। द्वितीये मांसं दूषयति; तेनात्यर्थं पीतता परिदाहो दंशे श्वयथुश्च भवति। तृतीये मेदो दूषयति; तेन पूर्व्ववच्चक्षुर्ग्रहणं तृष्णा दंशे क्लेदः स्वेदश्च। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य ज्वरमापादयति। पञ्चमे परिदाहं सर्व्वगात्रेषु करोति। षष्ठसप्तमयोः पूर्व्ववत् ॥ २७ ॥

अधुना पुरुषाद्यभिदष्टलक्षणमाह—पुरुषाभिदष्ट इत्यादि। प्रेक्षते इति पूर्व्वस्मादधस्तादित्यनेन च सम्बन्धनीयम्। नपुंसकाभिदष्ट इत्यादि। सूतिका प्रसूता। मेहति मूत्रयति। वृद्धेन दष्टस्य चिरकालेन वेगास्ते च मन्दा भवन्ति। बालेनेत्यादि। अन्धेन अहिना दष्टस्यान्धत्वं दृश्यते इत्येके, अन्ये पुनरविषप्रकरणादविष एवायमित्याहुः। अन्धाहिः जलबिलशायीति प्रसिद्धः अपरे पुनरपरमेवान्धाहिमाहुः। ग्रसनादित्यादि। ग्रसनात् गिलनात्; शरीरप्राणहरः शरीरहरः प्राणहरश्च भवति, न विषात् ॥ २५ ॥

वेगो विषवेगो विषगतिः। तत्र दर्व्वीकराणामित्यादि। चक्षुर्ग्रहणं दृष्ट्यवरोधः। पञ्चमे

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

राजिमतां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति, तत् प्रदुष्टं पाण्डुतामुपैति ; तेन रोमहर्षः शुक्लावभासश्च पुरुषो भवति। द्वितीये मांसं दूषयति ; तेन पाण्डुतात्यर्थं जाड्यं शिरःशोफश्च भवति। तृतीये मेदो दूषयति ; तेन चक्षुर्ग्रहणं दंशक्लेदः स्वेदो घ्राणाक्षिस्रावश्च भवति। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य मन्यास्तम्भं शिरोगौरवञ्चापादयति। पञ्चमे वाक्सङ्गं शीतज्वरञ्च करोति। षष्ठसप्तमयोः पूर्व्ववदिति ॥ २८ ॥

भवन्ति चात्र ।

धात्वन्तरेषु याः सप्त कलाः सम्परिकीर्त्तिताः।
तास्वेकैकामतिक्रम्य वेगं प्रकुरुते विषम् ॥ २९ ॥
येनान्तरेण हि कलां कालकल्पं भिनत्ति हि।
समीरणेनोह्यमानं तत् तु वेगान्तरं स्मृतम् ॥ ३० ॥

इत्यादि । ग्रहणी पित्तधरा कला । पूर्व्ववदिति दर्व्वीकरविषस्य षष्ठसप्तमयोर्वेगयोर्यानि लक्षणानि तानि भवन्तीत्यर्थः । एवं राजिमतामपि षष्ठसप्तमवेगयोरतिदेशार्थो बोद्धव्यः ॥ २६—२८ ॥

कुतः पुनः सप्तैव वेगा इत्याह—भवन्तीत्यादि। धात्वन्तरेषु धातुमध्येषु, धातुग्रहणमाशयोपलक्षणं, तेनायमर्थः—धात्वाशयान्तरमर्य्यादा याः कलाः सप्त प्रागुक्ता गर्भव्याकरणे, तास्वेकैकामतिक्रम्य सप्तसु धातुषु सप्त वेगा भवन्ति। तद्यथा— रसरक्तयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य रक्ते प्रथमवेगः, रक्तमांसयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य द्वितीयः, मांसमेदसोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य तृतीयः, मेदःकफयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य चतुर्थः, कफपुरीषयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य पञ्चमः, पुरीषपित्तयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य षष्ठः, पित्तशुक्रयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य सप्तम इति। यैव कला पुरीषधरा सैवास्थिधरेति पञ्चमे अस्थन्यनुप्रविशतीत्यविरुद्धं, एवं यैव पित्तधरा सैव मज्जधरेति षष्ठे मज्जानमनुप्रविशतीत्यविरुद्धम् ॥ २९ ॥

वेगमभिधाय वेगान्तरमाह—येनान्तरेणेत्यादि। येनान्तरेण येन कालेन कलामुक्तलक्षणां कालकल्पं मृत्युसदृशं विषं भिनत्ति विदारयति, समीरणेनोह्यमानं वायुना प्रेर्य्यमाणं, तत् तु वेगान्तरं भूतस्य भविष्यतश्च वेगस्य मध्यभूतः कालस्तावत्प्रमाण इत्यर्थः ॥ ३० ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शूनाङ्गः प्रथमे वेगे पशुर्ध्यायति दुःखितः।
लालास्रावो द्वितीये तु हृष्टाङ्गः * पोड्यते हृदि ॥
तृतीये च शिरोदुःखं कण्ठग्रीवञ्च भज्यते।
चतुर्थे वेपते मूढ़ः खादन् दन्तान् जहात्यसून्।
केचिद् वेगत्रयं प्राहुरन्तश्चै (ञ्चै) तेषु तद्विदः ॥ ३१ ॥
ध्यायति प्रथमे वेगे पक्षी मुह्यत्यतः परम्।
द्वितीये विह्वलः प्रोक्तस्तृतीये मृत्युमृच्छति।
केचिदेकं विहङ्गेषु विषवेगमुशन्ति हि ॥ ३२ ॥
मार्ज्जारनकुलादीनां विषं नाति प्रवर्त्तते ॥ ३३ ॥

इति सुश्रुत-संहितायां कल्पस्थाने सर्पदष्टविषविज्ञानीयकल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

मनुष्यस्य सप्तविषवेगप्रसङ्गेन पशुपक्षिण्यपि वेगप्रसंख्यामुद्दिशन्नाह—शूनाङ्ग इत्यादि। हृष्टाङ्ग उद्धर्षितशरीरः, केचिद् वेगत्रयमित्याहुः। केचिदाचार्य्या ध्यायति प्रथमे इत्यादि पाठं न पठन्ति ॥ ३१—३३ ॥

इति सौश्रुते कल्पस्थाने महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
सर्पदष्टविषविज्ञानीयव्याख्यानाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

* कृष्णाङ्ग इति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः सर्पदष्टविषचिकित्सितं कल्पं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

सर्व्वैरेवादितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः ।
दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले ॥
प्लोतचर्म्मान्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन च ।
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम् ॥ २ ॥
दहेद्दंशमथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते ।
आचूषणच्छेददाहाः सर्व्वत्रैव तु पूजिताः ॥
प्रतिपूर्य्य मुखं वस्त्रैर्हितमाचूषणं भवेत् ।
स दष्टव्योऽथ वा सर्पो लोष्ट्रो वापि हि तत्क्षणम् ॥ ३ ॥
अथ मण्डलिना दष्टं न कथञ्चन दाहयेत् ।
स पित्तविषबाहुल्याद्* दंशो दाहाद् विसर्पति ॥ ४ ॥
अरिष्टामपि मन्त्रैश्च बध्नीयान्मन्त्रकोविदः ।
सा तु रज्ज्वादिभिर्बद्धा विषप्रतिकरी मता ॥

अथात इत्यादि ॥ १ ॥

सर्पदष्टचिकित्सितं द्विविधं—सामान्यं विशिष्टञ्च; तत्र सामान्यमेव प्रथमं निर्दिशन्नाह —सर्व्वैरित्यादि । शाखा हस्तपादकम् । अरिष्टा वस्त्रादिभिर्मन्त्रपुरस्कृतैर्बन्धः । प्लोतेत्यादि । प्लोतं वस्त्रं, चर्म्मान्तं चर्म्मैकदेशः, वल्कं वृक्षादित्वक्, मृदुना कोमलेन, अन्यतमेन एकतमेन, प्लोतेन चर्म्मान्तेन वल्कलेन वेत्यर्थः । अरिष्टामभिधाय दाहमुद्दिशन्नाह—दहेदित्यादि । उत्कृत्य छित्त्वा । दहेदिति अत्र 'मण्डलिदंशं वर्ज्जयित्वा' इति शेषः । न जायते न सम्भवति । सर्व्वत्रैव सर्व्वस्मिन् देहे । पूजिताः श्लाघिताः । दाहस्य पुनरुपादानमुत्कर्त्तनमन्तरेणापि दाहविधानार्थम् । प्रतिपूर्य्येत्यादि । वस्त्रैरित्युपलक्षणं, तेन कृष्णवल्मीकमृत्पांशुनाऽपि प्रतिपूर्य्याचूषणं हितं, विषहरत्वाद् वल्मीकस्य । स दष्टव्य इत्यादि । दष्टेन पुरुषेण हस्ताभ्यामुपसंगृह्य पुच्छे वक्त्रे च सर्पः सम्यग् दष्टव्यः, तदभावे लोष्ट्रो वा दष्टव्यः । तद्भक्षणन्तु तत्रैव संक्रमणहेतुरित्यर्थः ॥ २ । ३ ॥

केनचिद्दष्टे दाहनिषेधमाह—अथ मण्डलिना दष्टमित्यादि ॥ ४ ॥

न केवलं प्लोतादिभिः परमरिष्टेत्याह अरिष्टामित्यादि । मन्त्रकोविदो मन्त्रज्ञः पुरुषः केवलैरपि मन्त्रैररिष्टां बध्नीयात् । न परं मन्त्रैरेवारिष्टेत्याह—सा त्वित्यादि । सा पुनररिष्टा

* पित्तबाहुल्यविषादिति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

देवब्रह्मर्षिभिः प्रोक्ता मन्त्राः सत्यतपोमयाः ।
भवन्ति नान्यथा क्षिप्रं विषं हन्युः सुदुस्तरम् ॥
विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः ।
यथा निवार्य्यते क्षिप्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः ॥
मन्त्राणां ग्रहणं कार्य्यं स्त्रीमांसमधुवर्ज्जिना ।
जि(य)ताहारेण शुचिना कुशास्तरणशायिना ॥
गन्धमाल्योपहारैश्च बलिभिश्चापि देवताः ।
पूजयेन्मन्त्रसिद्ध्यर्थं जपहोमैश्च यत्नतः ॥
मन्त्रास्त्वविधिना प्रोक्ता हीना वा स्वरवर्णतः ।
यस्मान्न सिद्धिमायान्ति तस्माद् योज्योऽगदक्रमः ॥ ५ ॥
समन्ततः शिरा दंशाद् विध्येत् तु कुशलो भिषक् ।
शाखाग्रे वा ललाटे वा वेध्यास्ता विसृते विषे ॥
रक्ते निर्ह्रियमाणे तु कृत्स्नं निर्ह्रियते विषम् ।
तस्माद् विस्रावयेद्रक्तं सा ह्यस्य परमा क्रिया ॥
समन्तादगदैर्दंशं प्रच्छयित्वा प्रलेपयेत् ।
चन्दनोशीरयुक्तेन वारिणा परिषेचयेत् ॥

मन्त्ररहितैरपि रज्ज्वादिभिर्बद्धा विषप्रतिकरी विषप्रतीकारहेतुः । एतेन मन्त्रतन्त्राभ्यान्तु विष प्रतीकारः । मन्त्रस्य शक्तिं दर्शयन्नाह - देवब्रह्मर्षिभिरित्यादि । देवर्षिविहितत्वेन सत्यमयाः, ब्रह्मर्षिविहितत्वेन तपोमयाः । प्रोक्ताः कथिता न तु कृताः, मन्त्राणां नित्यत्वात् । अन्ये तु सत्यब्रह्मतपोमयाः इति पठित्वा व्याख्यानयन्ति—देवा इन्द्रादयः, ब्रह्मा स्वनामप्रसिद्धः, ऋषयः देवर्षिब्रह्मर्षिराजर्षयः । तत्र देवकृतत्वेन सत्यप्रत्ययाः, ब्रह्मकृतत्वेन ब्रह्ममयाः, त्रिविधर्षिकृतत्वेन तपोमयाः, मन्त्राः कुरुकुल्लाभेरुण्डादयः परतन्त्राभिहिता इह नोपदिष्टाः । मन्त्रग्रहणविधान- माह—मन्त्राणामित्यादि । अत्र मधु मद्यं क्षौद्रञ्चोभयमपि वर्ज्जनीयम् । जि(य)ताहारेण संयता- हारेण हविष्यैकाहारेणेत्यर्थः । शुचिना बाह्याभ्यन्तरपवित्रेण । माल्यं माला, उपहारो धूप दीपादिकं पूजोपकरणं, बलिः सपशुर्नैवेद्यम् । होमैश्चेति चकारेण ध्यानेनापीत्यनुक्तं समुच्चीयते। विधिहीनगृहीतस्य हीनस्वरादेर्वा मन्त्रस्यासिद्धावगदक्रमो योज्य इत्याह— मन्त्रास्त्वित्यादि स्त्रीमांसमधुवर्ज्जनादिविधिं विना प्रोक्ताः, गुरुणा इति शेषः ॥ ५ ॥

यतो रक्तमेव प्राप्य विषं विकारकार्य्यंतस्तदपकर्षणायाह— समन्तत इत्यादि । समन्ततः सर्व्वत्र । वाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थे । विसृते प्रसृते । प्रलेपयेद् रक्तसेचनावशिष्टविषप्रशमनैः महागदादिभिः । चन्दनेत्यादि । चन्दनोशीरक्वाथेनेत्यर्थः, अन्ये तु चन्दनोशीरकल्कमिश्रित

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पाययेतागदांस्तांस्तान् क्षीरक्षौद्रघृतादिभिः ।
तदलाभे हिता वा स्यात् कृष्णा वल्मीकमृत्तिका ॥
कोविदारशिरीषार्क-कटभीर्वापि भक्षयेत् ।
न पिबेत् तलकौलत्थ-मद्यसौवीरकाणि च ॥
द्रवमन्यत् तु यत् किञ्चित् पीत्वा पीत्वा तदुद्वमेत् ।
प्रायो हि वमनेनैव सुखं निर्ह्रियते विषम् ॥ ६ ॥
फणिनां विषवेगे तु प्रथमे शोणितं हरेत् ।
द्वितीये मधुसर्पिर्भ्यां पाययेतागदं भिषक् ॥
नस्यकर्म्माञ्जने युञ्ज्यात् तृतीये विषनाशने ।
वान्तं चतुर्थे पूर्व्वोक्तां यवागूमथ दापयेत् ॥
शीतोपचारं कृत्वादौ भिषक् पञ्चमषष्ठयोः ।
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागूञ्चापि कीर्त्तिताम् ॥
सप्तमे त्ववपीड़ेन शिरस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
तीक्ष्णमेवाञ्जनं दद्यात् तीक्ष्णशस्त्रेण मूर्द्धि च ।
कुर्य्यात् काकपदं चर्म्मं सासृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥ ७ ॥
पूर्व्वे मण्डलिनां वेगे दर्व्वीकरवदाचरेत् ।
अगदं मधुसर्पिर्भ्यां द्वितीये पाययेत च ।
वामयित्वा यवागूञ्च पूर्व्वोक्तामथ दापयेत् ॥

जलेनेत्याहुः । पाययेतेत्यादि । रक्तावसेचनपूर्व्वं हृदयावरणार्थं तांस्तान् महागदादीनक्षमात्रा-परिमितान् क्षीरादिभिर्यथादोषं पातुं प्रयोजयेत् । आदिशब्दाद्दधितक्रयोर्ग्रहणम् । कोविदारः काञ्चनारः । कटभी श्वेतस्यन्दः । विषे कानपि द्रवान् निरस्यन्नाह— न पिबेत्तैलकौलत्थेत्यादि । कुलत्थानामयं कौलत्थो यूषः, सौवीरकं काञ्जिकम् ॥ ६ ॥

अत ऊर्द्ध्वं दर्व्वीकरादिवेगविशेषेण वैशेषिकं चिकित्सितमाह – फणिनामित्यादि । शोणितं हरे-दिति सिरया प्रच्छन्नेन शृङ्गेण वा । अगदं दर्व्वीकरविषोदितम् । वान्तं चतुर्थं इत्यादि । वमन-मिह सार्व्वकार्म्मिकादिभिरगदैः । पूर्व्वोक्तां यवागूमिति स्थावरविषविषये कृतवमनादिकर्म्मणां कोशातक्यादिद्रव्यैः कृतामन्नसंसर्ज्जनार्थम् । एवं पञ्चमषष्ठयोः शोधने कृतेऽन्नसंसर्ज्जनार्थं कीर्त्तितां यवागूम् । सप्तमे तु प्रत्याख्यायावपीडनादिकम् ॥ ७ ॥

पूर्व्वे मण्डलिनामित्यादि । पूर्व्वे मण्डलिनां वेगे दर्व्वीकरवदित्यनेनातिदिष्टं शोणितमोक्षणं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तृतीये शोधितं तीक्ष्णयवागूं पाययेद्धिताम्।
चतुर्थे पञ्चमे वापि दर्व्वीकरवदाचरत्॥
काकोल्यादिर्हितः षष्ठे पेयश्च मधुरोऽगदः।
हितोऽवपीड़ स्त्वगदः सप्तमे विषनाशनः॥ ८॥
* अथ राजिमतां वेगे प्रथमे शोणितं हरेत्।
अगदं मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं पाययेत च॥
वान्तं द्वितीये त्वगदं पाययेद् विषनाशनम्।
तृतीयादिषु त्रिष्वेव विधिर्दार्व्वीकरो हितः।
षष्ठेऽञ्जनं तीक्ष्णतममवपीड़श्च सप्तमे॥ ९॥
गर्भिणीबालवृद्धानां शिराव्यधविवर्ज्जितम्।
विषार्त्तानां यथोद्दिष्टं विधानं शस्यते मृदु॥ १०॥
रक्तावसेकाञ्जनानि नस्यतुल्यान्यजाविके।
गवाश्वयोश्च द्विगुणं त्रिगुणं महिषोष्ट्रयोः॥
चतुर्गुणन्तु नागानां केवलं सर्व्वपक्षिणाम्।
परिषेकान् प्रदेहांश्च सुशीतानवचारयेत्॥ ११॥
माषकन्त्वञ्जनस्येष्टं द्विगुणं नस्यतो हितम्।
पाने चतुर्गुणं पथ्यं वमनेऽष्टगुणं पुनः॥ १२॥

जलौकाभिः। अगदं मण्डलिविषोदितमेव। द्वितीये वामयित्वेति वमनद्रव्यक्काथेन। शोधितं विरिक्तं तीक्ष्णैर्विरेचनद्रव्यैः। पेयश्चेत्यत्र चकारेण शोधनं तीक्ष्णमपि समुच्चीयते। मधुरोऽगद इति महागदादिषु योऽतीक्ष्णः स पेयः। सप्तमे वेगे प्रत्याख्याय विषप्रत्यनीकागदावपीडेनोपचरेत्। अथ राजिमतामित्यादि। अवपीडोऽत्र सार्व्वकार्म्मिकागदेन। अवपीडश्चेति चकारेण नष्टसंज्ञविधानं वक्ष्यमाणं सूच्यते॥ ८।९॥

चिकित्सितस्य क्वचिदेव कञ्चिद् विशेषमुद्दिशन्नाह— गर्भिणीत्यादि॥ १०॥

सप्तवेगप्रसङ्गेन पशुवेगविशेषस्योक्तत्वाच्चिकित्सिते मात्रायां विशेषमुद्दिशन्नाह—रक्तेत्यादि। रक्तावसेकस्य महती मात्रा प्रस्थप्रमाणा, प्रस्थश्चात्र सार्द्धत्रयोदशपलप्रमाणः। पक्षिणां चिकित्सितमुद्दिशन्नाह—केवलमित्यादि। परिषेकप्रदेहौ केवलं नरविषहरद्रव्येण कार्य्यौ, न तु रक्तावसेकाञ्जनानीत्यर्थः। अञ्जनादीनां प्रमाणमाह—माषकमित्यादि। इदमञ्जनादिप्रमाणं गयदासजेज्जटाभ्यामङ्गीकृतम्। वयन्तु वृद्धवाग्भटोक्तसुश्रुतोक्तवाक्यदर्शनादञ्जनादिषु विषविषये महतीं मात्रां मन्यामहे। तथा च तयोर्वाक्यम्,—"गुल्मोदावर्तवीसर्पसर्पदंशाभिपीड़ितैः। उन्मत्तै

* पूर्व्वे राजिमतां वेगेऽलाबुभिः शोणितं हरेदिति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

देशप्रकृतिसात्म्यर्त्तु-विषवेगबलाबलम् ।
प्रधार्य्य निपुणं बुद्ध्या ततः कर्म्म समाचरेत् ॥ १३ ॥
वेगानुपूर्व्या कर्म्मोक्तमिदं विषविनाशनम् ।
कर्म्मावस्थाविशेषेण विषयोरुभयोः शृणु ॥
विवर्णे कठिने शूने सरुजेऽङ्गे विषार्द्दिते ।
तूर्णं विस्रावणं कार्य्यमुक्तेन विधिना ततः ॥
क्षुधार्त्तमनिलप्रायं तद्विषार्त्तं समाहितः ।
पाययेद्दधि तक्रं वा सर्पिः क्षौद्रं तथा रसम् ॥
तृड्दाहघर्म्मसंमोहे पैत्तं पैत्तविषातुरम् ।
शीतैः संवाहनस्नान-प्रदेहैः समुपाचरेत् ॥

कृच्छ्रमूलैश्च सहती शीघ्रमेव सा"—इति । सुश्रुते च—'अहोरात्रादसंदुष्टा या मात्रा परिजीर्य्यति । सा च कुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशिनी'—इति । तन्त्रान्तरेऽपि—'विषजुष्टहता ये च कासश्वासहताश्च ये । तरुणा बलवन्तश्च वामयेदुत्तमेन तान्'—इति । एतदुद्देशेन कल्कादीनां महत्या मात्रयाऽत्र युक्तिरवसीयते । महत्या मात्रया च कल्कमोदकचूर्णानां पलं मात्राप्रमाणम् । तथाच—'कल्कमोदकचूर्णानां कर्ष-(पल)-मद्याच्च लेहतः । कर्षद्वयं पलं वाऽपि वयोरोगाग्न्यपेक्षया'—इति । क्वाथस्य पलचतुष्टयं प्रमाणं ; तथाच—"क्वाथ्यद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते । चतुर्भागावशेषन्तु पेयं पलचतुष्टयम्'—इति । वमनविषये क्वाथस्य नव प्रस्थाः प्रमाणं, तथा च—'नव प्रस्था तु ज्येष्ठा स्यान्मध्यमा षट् प्रकीर्त्तिता । निष्क्वाथस्य त्रयः प्रस्था मागधास्तु कनीयसी'—इति । वमनविषये कल्कस्य पलत्रयं प्रमाणम् । तथा च—'त्रिपलं ज्येष्ठमाख्यातं कनीयस्तु पलं भवेत् । मध्यमं द्वे पले विद्यादिति मे निश्चिता मतिः'—इति । नस्याञ्जनयोश्च मात्रा नस्याञ्जनविधावेव या महती प्रतिपादितेति ॥ ११।१२ ॥

देशेत्यादि । देशो भूमिरातुरश्च, तत्र भूदेशोऽश्वत्थदेवतायतनश्मशानादिकः, आतुरशरीरे च मर्म्मदेशः, प्रकृतिः कायिकी मानसी च, तत्र कायिकी वातादिकृता, मानसी च सत्त्वादिजा । प्रधार्य्य आलोच्य बुद्ध्या निपुणं यथा भवत्येवं कर्म्म समाचरेत् ॥ १३ ॥

वेगानुपूर्व्येत्यादि । वेगानुपूर्व्या वेगानामनुक्रमेणेत्यर्थः । उभयोः स्थावरजङ्गमयोः । विवर्णे इत्यादि । तूर्णं त्वरितम् । विस्रावणं रक्तमोक्षणम् । क्षुधार्त्तमित्यादि । तद्विषार्त्तमिति वाताधिकविषवेदनार्त्तम् । अत्र मांसरसादिपानं विषवेगप्राप्तौ सत्यां सुखेन वमनार्थम् । तृड्दाहेत्यादि । घर्म्म इत्युष्णकाले, संमोहे मूर्च्छायाम् । पैत्तं पित्तप्रकृतिम् । पैत्तं पित्तजनकं विषम् । संवाहनं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शीते शीतप्रसेकार्त्तं श्लैष्मिकं कफकृद् विषम्।
वामयेद् वमनस्तीक्ष्णैस्तथा मूर्च्छामदान्वितम्॥ १४॥
कोष्ठदाहरुजाध्मान-मूत्रसङ्गरुगन्वितम्।
विरेचयेच्छकृद्वायु-सङ्गपित्तातुरं नरम्॥
शूनाक्षिकूटं निद्रार्त्तं विवर्णाविललोचनम्।
विवर्णश्चापि पश्यन्तमञ्जनैः समुपाचरेत्॥
शिरोरुग्गौरवालस्य-हनुस्तम्भगलग्रहे।
शिरो विरेचयेत् क्षिप्रं मन्यास्तम्भे च दारुणे॥
नष्टसंज्ञं विवृत्ताक्षं भग्नग्रीवं विरेचनैः।
चूर्णैः प्रधमनैस्तीक्ष्णैर्विषार्त्तं समुपाचरेत्॥
ताड़येच्च शिराः क्षिप्रं तस्य शाखाललाटजाः।
तास्वप्रसिच्यमानासु मूर्द्धि शस्त्रेण शस्त्रवित्।
कुर्य्यात् काकपदाकारं व्रणमेवं स्रवन्ति ताः॥
सरक्तं चर्म्म मांसं वा निक्षिपेच्चास्य मूर्द्धनि।
चर्म्मवृक्षकषायं वा चूर्णं वा कुशलो भिषक्॥
वादयेच्चागदैर्लिप्त्वा दुन्दुभींस्तस्य पार्श्वयोः।
लब्धसंज्ञं पुनश्चैनमूर्द्ध्वञ्चाधश्च शोधयेत्॥
निःशेषं निर्हरेच्चैव विषं परमदुर्ज्जयम्।
अल्पमप्यवशिष्टं हि भूयो वेगाय कल्पते॥
कुर्य्याद् वा सादवैवर्ण्य-ज्वरकासशिरोरुजः।
शोफशोषप्रतिश्याय-तिमिरारुचिपीनसान्॥

सुखकरः स्पर्शः। प्रदेहः प्रलेपः। कफविषातुरस्य चिकित्सामाह—शीते इत्यादि। शीते शीत काले। श्लैष्मिकं पुरुषम्॥ १४॥

आमाशयगतस्य कफस्य वमनमुद्दिश्य पच्यमानपक्वाशयगतयोः पित्तवातयोर्विरेचनशब्दे विरेकवस्ती निर्द्दिशन्नाह—कोष्ठेत्यादि। कोष्ठदाहादौ तु विरेचनशब्दो विरेचन एव वर्त्तते शूनाक्षिकूटमित्यादि। अक्षिकूटो भ्रुवोरधोभागः। आविलं दूषिकास्रावाभ्यां मलिनं, विवर्णं विविध वर्णम्। नष्टसंज्ञमित्यादि। विवृत्ताक्षं व्यावर्त्तितनेत्रम्। सरक्तमिति। सरक्तं हि मांसादि शिरसि निक्षिप्तं विषसंक्रामणं भवति। चर्म्मवृक्षः पूर्व्वदेशे नौवृक्षः। कषायोऽत्र निर्य्यासः असावपि प्रयोगो विषसंक्रमणहेतुः। दुन्दुभीन्निःस्वानान्। एवञ्च परमदुर्ज्जयं विषं निर्ह

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तेषु चापि यथादोषं प्रतिकर्म्म प्रयोजयेत् ।
विषार्त्तोपद्रवांश्चापि यथास्वं समुपाचरेत् ॥ १५ ॥
अथारिष्टां विमोच्याशु प्रच्छयित्वाङ्कितं तथा(या) ।
दिह्यात् तत्र विषं स्कन्नं भूयो वेगाय कल्पते ॥ १६ ॥
एवमौषधिभिर्मन्त्रैः क्रियायोगैश्च यत्नतः ।
विषे हृतगुणे देहाद् यदा दोषः प्रकुप्यति ॥
तदा पवनमुद्वृत्तं स्नेहाद्यैः समुपाचरेत् ।
तलमत्स्यकुलत्थाम्ल-वर्ज्जैर्मारुतनाशनैः ॥
पित्तज्वरहरैः पित्तं कषायैः स्नेहवस्तिभिः ।
कफमारग्वधाद्येन सक्षौद्रेण गणेन तु ।
श्लेष्मघ्नैरगदैश्चापि तिक्तै रुक्षैश्च भोजनैः ॥ १७ ॥
वृक्षप्रपातविषम-पतितं मृतमम्भसि ।
उद्बद्धञ्च मृतं सद्यश्चिकित्सेन्नष्टसंज्ञवत् ॥ १८ ॥

गाढ़ं बद्धेऽरिष्टया प्रच्छिते वा तीक्ष्णैर्लेपैस्तद्विधैर्वावशिष्टः ।
शूने गात्रे क्लिन्नमत्यर्थपूति ज्ञेयं मांसं तद्विषात् पूतिकष्टम् ॥

कुत इत्याह—अल्पमित्यादि । भूयः पुनरपि वेगाय कल्पते वेगार्थं भवति । सादोऽङ्गग्लानिः । प्रतिश्यायस्थाने जेज्जटाचार्य्यः स्तमित्यं पठति, अत्र स्तैमित्यं निश्चलता ॥ १५ ॥

अरिष्टास्थापनबन्धनविषदूषितशोणितस्य चिकित्सां दूष्यविषप्रत्यनीकामुद्दिशन्नाह—अथारिष्टा मित्यादि । अथानन्तरम् । तथा(या) अङ्कितं देशं प्रच्छयित्वा दिह्यात् अगदैरिति शेषः ; अन्यथा तत्र विषं स्कन्नं स्त्यानीभूतं भूयो वेगाय कल्पते पुनर्वेगार्थं प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवमित्यादि । औषधिभिर्महागदादिनिर्दिष्टाभिः, मन्त्रैः कुरुकुल्लादिनिर्दिष्टैः, क्रियायोगैर्दूष्य-भूतशोणितहरबहिःपरिमार्ज्जनसेचनालेपनादिभिः ; तथैवान्तःपरिमार्ज्जनैर्वमनविरेचनास्थापनशिरो विरेचनाख्यैः । विषे हृतगुणे अपहृतविषादजननतीक्ष्णादिगुणे । दोषोऽनिलादिः । उद्वृत्तमुच्चलितं परस्थानमिति यावत् । स्नेहाद्यैरिति आद्यशब्दान्मृदुसंशोधनखाद्भोजनाङ्गविमर्द्दनादिभिः । पित्त ज्वरहरैरित्यादि समुपाचरेदित्यनुवर्त्तते । कफमारग्वधाद्येनेत्यादि ॥ १७ ॥

वृक्षेत्यादि । प्रपातो नदीतटादिः, विषमो निम्नोन्नतप्रदेशः, वृक्षादिपतितं प्राणिनं ; मृत-मम्भसि अम्भसि मृतं, उद्बद्धमुल्लम्बितञ्च मृतं, सद्यो झटिति नष्टसंज्ञवच्चिकित्सेत् । तत्र मृत शब्दो मृत्युसमीपे वर्तमानो गृह्यते ; न निखिलतो मृतोऽयम् एव, तस्य निष्फलचिकित्सितत्वात् । केचिदाचार्य्या अमुं पाठं न मन्यन्ते, ये तु मन्यन्ते तन्मतानुसारेण लिखितोऽयमित्यदोषः ॥ १८ ॥

गाढमित्यादि । गाढमरिष्टया बद्धे अथवा प्रच्छिते, तीक्ष्णैर्लेपैस्तद्विधैः शरीरवर्त्तिभिः, अव-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सद्योविद्धं निस्रवेत् कृष्णरक्तं पाकं यायाद् दह्यते चाप्यभीक्ष्णम्।
कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति शीर्णं मांसं यात्यजस्रं क्षताच्च।
तृष्णा मूर्च्छा भ्रान्तिदाहौ ज्वरश्च यस्य स्युस्तं दिग्धविद्धं व्यवस्येत् ॥१९॥
पूर्व्वोद्दिष्टं लक्षणं सर्व्वमेतज्जुष्टं यस्यालं विषेण व्रणाः स्युः।
लूतादष्टा दिग्धविद्धा विषैर्वा जुष्टाः प्रायस्ते व्रणाः पूतिमांसाः॥
तेषां युक्त्या पूतिमांसान्यपोह्य वार्य्यौकोभिः शोणितञ्चापहृत्य।
हृत्वा दोषान् क्षिप्रमूर्द्ध्वन्त्वधश्च सम्यक् सिञ्चेत् क्षीरिणां त्वक्कषायैः॥
अन्तर्वस्त्रं दापयेच्च प्रदेहान् शीतैर्द्रव्यैराज्ययुक्तैर्विषघ्नैः।
भिन्नेऽस्थ्ना वै दुष्टजातेन कार्य्यः पूर्व्वो मार्गः पैत्तिके यो विषे च ॥ २० ॥
त्रिवृद्विशल्ये मधुकं हरिद्रे रक्ता नरेन्द्रो लवणश्च वर्गः।
कटुत्रिकञ्चैव विचूर्णितानि शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि॥
एषोऽगदो हन्ति विषं प्रयुक्तः पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः।
अवार्य्यवीर्य्यो विषवेगहन्ता महागदो नाम महाप्रभावः॥ २१ ॥

शिष्टैरनुद्धृतैः, ज्ञ यं ज्ञातव्यं, तन्मांसं, विषात् पूति पूतिसंज्ञकं, कष्टं कृच्छ्रसाध्यम्। सद्यो विद्ध-मित्यादि। अभीक्ष्णं पुनःपुनः, क्लिन्नमार्द्रीभूतं, अत्यर्थं पूति अतिशयेन दुर्गन्धं, शीर्णं शटितम्, अजस्रमनवरतं, भ्रान्तिः वस्तूनामन्यथा प्रतीतिः, स्युर्भवेयुः, दिग्धविद्धं विषलिप्तवाणताडितं व्यवस्येत् जानीयात्॥ १९॥

पूर्व्वोद्दिष्टमित्यादि। यस्य प्राणिनोऽलमत्यर्थं शत्रूणामवचारितेन विषेण जुष्टा व्रणाः स्यु-र्भवेयुः, तस्य एतत् सर्व्वं पूर्व्वोद्दिष्टं लक्षणं भवति; कुत इत्याह—लूतादष्टा इत्यादि। ये व्रणा लूतादष्टदिग्धविद्धादयस्ते प्रायः पूतिमांसा भवन्तीत्यर्थः। एषां पूर्व्वोक्तानां चिकित्सामाह—तेषामित्यादि। वार्य्यौकोभिः जलौकोभिरित्यर्थः। क्षीरिणां न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षगर्दभाण्डानाम्। शीतैरित्यादि। शीतवीर्य्यस्पर्शैर्विषघ्नैः पित्तविसर्पोक्तैरित्यर्थः। आज्यमिश्रैः शतधौतघृतयुक्तैः। भिन्ने इत्यादि। दुष्टजातेन दुष्टजीवसम्भूतेन अस्थिविषाणामस्थ्नेत्यर्थः। अस्थ्ना दुष्टजातेनेत्युपलक्षणं, तेन तत्सदृशशकृन्मूत्रशुक्रस्पर्शपदं नगुदास्थिशूकशवैः सविषकण्टकैर्वृश्चिककण्टकैश्च कृते व्रणे। पूर्व्वो मार्गः अनन्तरोक्तः 'तेषां युक्त्या पूतिमांसान्यपोह्य' इत्यादिकः; न परं दुष्टास्थ्यादिभिर्भिन्ने व्रणे पूर्व्वो मार्गः अनन्तरोक्तोऽपि यो व्रणस्तस्मिन्नपि पूर्व्वो मार्गः कार्य्यः॥ २०॥

इदानीमगदकोशमाह—त्रिवृद्विशल्येत्यादि। विशल्या काष्ठपाटला, रक्ता मञ्जिष्ठा, नरेन्द्रः किरमालकः। अवार्य्यवीर्योऽप्रतिहतवीर्य्यः॥ २१॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विड़ङ्गपाठात्रिफलाजमोदा-हिङ्गूनि वक्रं त्रिकटूनि चैव ।
सर्व्वश्च वर्गो लवणश्च सूक्ष्मः सचित्रकः क्षौद्रयुतो निधेयः ॥
शृङ्गे गवां शृङ्गमयेण चैव प्रच्छादितः पक्षमुपेक्षितश्च ।
एषोऽगदः स्थावरजङ्गमानां जेता विषाणामजितो हि नाम्ना ॥ २२ ॥
प्रपौण्डरीकं सुरदारु मुस्ता कालानुसार्य्या कटुरोहिणी च ।
स्थौणेयकध्यामकपद्मकानि पुन्नागतालीशसुवर्च्चिकाश्च ॥
कुटन्नटैलासितसिन्धुवाराः शैलेयकुष्ठे तगरं प्रियङ्गुः ।
रोध्रं जलं काञ्चनगैरिकञ्च समागधं चन्दनसैन्धवञ्च ॥
सूक्ष्माणि चूर्णानि समानि कृत्वा शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ।
एषोऽगदस्तार्क्ष्य इति प्रदिष्टो विषं निहन्यादपि तक्षकस्य ॥ २३ ॥
मांसीहरेणुत्रिफलासुरङ्गी-रक्तालतायष्टिकपद्मकानि ।
विड़ङ्गतालीशसुगन्धिकैला-त्वक्कुष्ठपत्राणि सचन्दनानि ॥
भार्गी पटोलं किणिही सपाठा मृगादनी कर्कटिका पुरश्च ।
पालिन्द्यशोकौ क्रमुकं सुरस्याः प्रसूनमारुष्करजञ्च पुष्पम् ॥
चूर्णान्यथैषां निहितानि शृङ्गे न्यस्येच्च पित्तानि समाक्षिकाणि ।
वराहगोधाशिखिशल्लकानां मार्ज्जारजं पार्षतनाकुले च ॥
यस्यागदोऽयं सुकृतो गृहे स्यान्नाम्नर्षभो नाम नरर्षभस्य ।
न तत्र सर्पाः कुत एव कीटास्त्यजन्ति वीर्य्याणि विषाणि चैव ॥
एतेन भेर्य्यः पटहाश्च दिग्धा नानद्यमाना विषमाशु हन्युः ।
दिग्धाः पताकाश्च निरीक्ष्य सद्यो विषाभिभूता ह्यविषा भवन्ति ॥ २४ ॥

विडङ्गपाठेत्यादि । वक्रं तगरम् ॥ २२ ॥

प्रपौण्डरीकमित्यादि । कालानुसार्य्या कालानुसारिवा । ध्यामकं कत्तृणं, कुटन्नटः श्योनाकः, सितसिन्धुवारः श्वेतनिर्गुण्डी ॥ २३ ॥

मांसीत्यादि । सुरङ्गी शोभाञ्जनकः, रक्ता लता मञ्जिष्ठा, सुगन्धिका सर्पगन्धिका, किणिही कटभी, मृगादनी कर्कटिका, इन्द्रवारुणीफलमित्यन्ये ; पुरः गुग्गुलुः पालिन्दी त्रिवृत्, कालवल्लीत्यपरे ; क्रमुकं पूगफलं, रुबुकमित्यन्ये पठन्ति स चैरण्डः, सुरस्याः प्रसूनं तुलसीपुष्पं, शिखी मयूरः, कुक्कुट इत्यन्ये, पृषतानामिदं पार्षतं, पृषतश्चित्तलः । यस्य नरर्षभस्य नराधिपस्य गृहेऽयमगदो नाम्ना संज्ञया, ऋषभो नाम ऋषभ इति प्रसिद्धः, सुकृतः स्यात् शोभनो निष्पादितो भवेत् ॥ २४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लाक्षा हरेणुर्नलदं प्रियङ्गुः शिग्रु द्वयं यष्टिकपृथ्विकाश्च।
चूर्णीकृतोऽयं रजनोविमिश्रो वर्गो विधेयो मधुसर्पिषाक्तः॥
शृङ्गे गवां पूर्व्ववदापिधानस्ततः प्रयोज्योऽञ्जननस्यपानैः।
सञ्जीवनो नाम गतासुकल्पमेषोऽगदो जीवयतीह मर्त्त्यम्॥ २५॥
श्लेष्मातकीकट्फलमातुलुङ्गाः श्वेता गिरिह्वा किणिही सिता च।
सतण्डुलीयोऽगद एष मुख्यो विषेषु दर्व्वीकरराजिलानाम्॥ २६॥
द्राक्षा सुगन्धा नगवृत्तिका च श्वेता समङ्गा समभागयुक्ता।
देयो द्विभागः सुरसाच्छदस्य कपित्थविल्वादपि दाडिमाच्च॥
तथार्द्धभागः सितसिन्धुवारादङ्कोठमूलादपि गैरिकाच्च।
एषोऽगदः क्षौद्रयुतो निहन्ति विशेषतो मण्डलिनां विषाणि॥ २७॥
वंशत्वगार्द्रामलकं कपित्थं कटुत्रिकं हैमवती सकुष्ठा।
करञ्जवीजं तगरं शिरीष-पुष्पञ्च गोपित्तयुतं निहन्ति॥
विषाणि लूतोन्दुरुपन्नगानां कीटश्च लेपाञ्जननस्ययोगैः।
पुरीषमूत्रानिलगर्भसङ्गान् निहन्ति वर्त्त्यञ्जननाभिलेपैः।
काचाम्मकोथान् पटलांश्च घोरान् पुष्पञ्च हन्त्यञ्जननस्ययोगैः॥ २८॥
समूलपुष्पाङ्कुरवल्कवीजात् क्वाथः शिरीषात् त्रिकटुप्रगाढ़ः।
सलावणः क्षौद्रयुतोऽथ पीतो विशेषतः कीटविषं निहन्ति॥ २९॥

लाक्षेत्यादि। पृथ्विका एला, हिङ्गुपत्रिकेत्यन्ये। पूर्व्ववदापिधानः गोशृङ्गिकापिधानः॥ २५॥

श्लेष्मातकीत्यादि। श्लेष्मातकी बहुवार इति लोके, कट्फलं काश्मरी, मातुलुङ्गी बीजपूरकः, श्वेता गिरिह्वा श्वेतस्यन्दा, किणिही नीलस्यन्दा, सिता शर्करा। अयं दर्व्वीकरराजिलविषदष्टागदः॥ २६॥

द्राक्षेत्यादि। सुगन्धा सर्पसुगन्धा नाकुलीति यावत्, नगवृत्तिका शल्लकी, श्वेता श्वेतस्यन्दः। देयो द्विभाग इत्यादि। अर्द्धभागः अर्द्धपलं सिन्धुवारादिभ्यः। केचित्तु सुगन्ध नगमृत्तिकेति पठन्ति, तत्रायमर्थः—शोभनगन्धवती पर्व्वतस्य मृत्तिका, पर्व्वतमृत्तिका सामान्यतो विषहरत्वात्। सामान्येन सर्व्वत्र विषहरोऽयमगदः, विशेषतो मण्डलिविषह भवति। अयन्तु मण्डलिविषहरो नामागदः॥ २७॥

वंशत्वगार्द्रेत्यादि। वंशत्वगार्द्रा आर्द्रवंशस्य त्वक्, हैमवती वचा। कोथः पूतिभा क्लिन्नवर्त्मादिषु। अयन्तु सार्व्वकार्म्मिकोऽगदः॥ २८॥

समूलपुष्पाङ्कुरेत्यादि। अङ्कुरो नवपत्राङ्कुरः प्रवाल इत्यर्थः। सह लावणेन लवणसमू वर्त्तते इति सलावणः। केचिदीदृशं पठन्ति—'त्वक्पत्रपुष्पाणि फलं समूलं पिष्ट्वा शिरीष

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कुष्ठं त्रिकटुकं दार्व्वीं मधुकं लवणद्वयम् ।
मालती नागपुष्पञ्च सर्व्वाणि मधुराणि च ॥
कपित्थरसपिष्टोऽयं शर्कराक्षौद्रसंयुतः ।
विषं हन्त्यगदः सर्व्वं मूषिकाणां विशेषतः ॥ ३० ॥
सोमराजीफलं पुष्पं कटभी सिन्धुवारकः ।
चोरको वरुणः कुष्ठं सर्पगन्धा ससप्तला ॥
पुनर्नवा शिरीषस्य पुष्पमारग्वधाक्जम् ।
श्यामाम्बष्ठाविडङ्गानि तथाम्राश्मन्तकानि च ॥
भूमी कुरवकश्चैव गण एकसरः स्मृतः ।
एकशो द्वित्रिशो वापि प्रयोक्तव्यो विषापहः ॥ ३१ ॥

इति सुश्रुत-संहितायां कल्पस्थाने सर्पदष्टविषचिकित्सितकल्पो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

कटुत्रिकञ्च । सलावणं क्षौद्रयुतं विलीढं विशेषतः कीटविषं निहन्ति' । अयमगदः पञ्चशिरीष-नामा ॥ २९ ॥

कुष्ठं त्रिकटुकमित्यादि । लवणद्वयं सैन्धवं सौवर्च्चलञ्च । मालती जाती, नागपुष्पं नाग-केशरं, सर्व्वाणि मधुराणि काकोल्यादीनि । अयमपि सार्व्वकामिकनामाऽगदः ॥ ३० ॥

सोमराजीफलमित्यादि । सोमराजी बाकुची, सिन्धुवारः श्वेतपुष्पा निर्गुण्डी, चोरको ग्रन्थिपर्णानुकारी, सर्पगन्धा नाकुली, सप्तला यवतिक्ताभेदः, श्यामा श्यामलता, प्रियङ्गुरित्यन्ये; अम्बष्ठा पाठा, अश्मन्तको वृक्षोऽम्लोटकानुसारी, भूमिः कृष्णमृत्तिका, कुरवकः स्निग्धपत्रः सित-कुसुमः स्वनामप्रसिद्धः । गण एकसरः स्मृत इति अयमौषधगण एकसरः एकसरसंज्ञकः स्मृतः । एकशो द्वित्रिशो वाऽपि प्रयोक्तव्यो विषापह इति स चौषधगण एकैकशः एकमेकं द्वौ द्वौ त्रीन् त्रीन् वा प्रयोक्तव्यः, प्रयुक्तश्च विषापहो भवति ॥ ३१ ॥

इति सौश्रुते कल्पस्थाने महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
सर्पदष्टविषचिकित्सितकल्पव्याख्यानाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो दुन्दुभिस्वनीयं कल्पं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

धवाश्वकर्णशिरीषतिनिशपलाशपिचुमर्द्दपाटलिपारिभद्रकाम्रोडुम्बरकरहाटकार्ज्जुनककुभ-सर्ज्जक-कपीतनश्लेष्मातकाङ्कोठामलक प्रग्रह कुटज- शमीकपित्थाश्मन्तकार्कचिरविल्व महावृक्षारुष्करारलुमधुक-मधुशिग्रु शाकगोजीमूर्व्वा-भूर्ज्जतिल्वकेक्षुरकगोपघण्टारिमेदानां भस्मान्याहृत्य गवां मूत्रेण क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेत्, दद्याच्चात्र पिप्पलीमूलतण्डुलीयकवराङ्गचोचकमञ्जिष्ठाकरञ्जिकाहस्तिपिप्पली-मरीचोत्पलसारिवा-विडङ्ग-गृहधूमानन्तासोमसरलावाह्लीक-गुहाकोशाम्रश्वेतसर्षप-वरुणलवणप्लक्षनिचुलकवक्रालवर्द्धमानवञ्जुलपुत्रश्रेणीसप्तपर्णटुण्टुकैलवालुकनागदन्त्यतिविषाभयाभद्रदारुकुष्ठहरिद्रावचाचूर्णानि लोहानाञ्च समभागानि । ततः क्षारवदागतपाकमवतार्य्य लोहकुम्भे निदध्यात् ॥ २ ॥

अथात इत्यादि । दुन्दुभिस्वनोऽस्मिन्नध्यायेऽस्तीति दुन्दुभिस्वनीयस्तं; दुन्दुभिरत्र निस्वानः ॥१॥

धवाश्वकर्णतिनिशेत्यादि । अश्वकर्णः पूर्व्वदेशे प्रसिद्धः, तिनिशः स्यन्दनः, पलाशः किंशुकः, पिचुमर्द्दो निम्बः, पारिभद्रको रक्तकुसुमः कण्टकी फलभद्राख्यः, अर्ज्जुनः स्वनामप्रसिद्धो वृक्षविशेषः, ककुभः सुगन्धमूलो विटपविशेषः, सर्ज्जकः स्वनामप्रसिद्धो वृक्षविशेषः, कपीतनो गर्द्दभाण्डः, श्लेष्मातको बहुवारः, प्रग्रहः किरमालकः, महावृक्षः सेहुण्डः, अरुष्करो भल्लातकः मधुकं यष्टीमधु मधुशिग्रुः शाकविटपः, रक्तशोभाञ्जनक इत्यपरे ; शाको महापत्रः श्रीपर्ण इ लोके, गोजी गोजिह्वा, इक्षुरकः कोकिलाक्षकः, गोपघोण्टा कर्कोटी, अरिमेदो रामकः ; ए धवादीनामरिमेदान्तानां समूलदलकाण्डशाखानां समेन भागेन गृहीतानां भस्मान्याहृत्य ग मूत्रेण क्षारषड्गुणेन क्षारकल्पेन परिस्राव्य एकविंशतिवारान् गालयित्वेत्यर्थः, विपचेत् साधये तावद्यावदच्छो रक्तः पिच्छिलश्च भवति । दद्याच्चात्रेत्यादि । मूलं पिप्पलीमूलं, वराङ्गं व वासिकात्वक्, चोचं द्वितीया स्थूला त्वक् यां शाल्मलकमित्याचक्षते, करञ्जिका नक्तमालः, अनन् उत्पलसारिवा, सोमः सोमवल्कः कट्फलाख्यः, वाह्लीकं कुङ्कुमं, गुहा शालपर्णी, प्लक्षः पर्क निचुलको जलवेतसः, वक्रं तगरं, आलं हरितालं, वर्द्धमान एरण्डः, पुत्रश्रेणी द्रवन्ती, टुण्टु श्योनाकः, एलवालुकः स्वनामप्रसिद्धः, नागदन्ती इन्द्रवारुणीभेदः, जेज्जटाचार्य्यमते तु दन् एषां पिप्पल्यादीनां चूर्णानि लोहानाञ्च सर्व्वेषां यथालाभं क्षारोदकात् त्रिंशत्तमभागेन,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अनेन दुन्दुभिं लिम्पेत् पताकातोरणानि च ।
श्रवणाद् दर्शनात् स्पर्शाद् विषात् सम्प्रतिमुच्यते ॥
एष क्षारागदो नाम शर्करास्वश्मरीषु च ।
अर्शःसु वातगुल्मेषु कासशूलोदरेषु च ॥
अजीर्ण ग्रहणीदोषे भक्तद्वेषे च दारुणे ।
शोफे सर्व्वसरे चापि देयः श्वासे च दारुणे ॥
एष सर्व्वविषार्त्तानां सर्व्वथैवोपयुज्यते ।
तथा तक्षकमुख्यानामयं दर्पाङ्कुशोऽगदः ॥ ३ ॥
विड़ङ्गत्रिफलादन्ती-भद्रदारुहरेणवः ।
तालीशपत्रमञ्जिष्ठा-केशरोत्पलपद्मकम् ॥
दाड़िमं मालतीपुष्पं रजन्यौ सारिवे स्थिरे ।
प्रियङ्गुस्तगरं कुष्ठं बृहत्यौ चैलवालुकम् ।
सचन्दनगवाक्षीभिरेतैः सिद्धं विषापहम् ॥
सर्पिः कल्याणकं ह्येतद् ग्रहापस्मारनाशनम् ।
पाण्ड्वामयगरश्वास-मन्दाग्निज्वरकासनुत् ।
शोषिणां स्वल्पशुक्राणां बन्ध्यानाञ्च प्रशस्यते ॥ ४ ॥
अपामार्गस्य वीजानि शिरीषस्य तथैव च ।
श्वेते द्वे काकमाचीञ्च गवां मूत्रेण पेषयेत् ॥
सर्पिरेतैस्तु संसिद्धं विषसंशमनं परम् ।
अमृतं नाम विख्यातमपि सञ्जीवयेन्मृतम् ॥ ५ ॥

अस्मिन् क्षारोदके, दद्यान्निक्षिपेदित्यर्थः। तदनु पुनर्विपचेद् यावन्नातिद्रवं नातिसान्द्रञ्च भवति। गयदासस्तु शिरीषपिचुमर्दककुभारुष्करमधुकेक्षुरकान् परित्यज्य त्रिंशदेव पठति, पिप्पल्यादिष्वावापेषु च मरिचसोमगुहालवणवक्कालान् परित्यज्य त्रिंशद्द्रव्याणि पठति ॥ २।३ ॥

विड़ङ्गत्रिफलेत्यादि। इदं कल्याणकं घृतं भूतविद्यायां पठितत्वात् केचिन्न पठन्ति ॥ ४ ॥

अपामार्गस्येत्यादि। शिरीषस्य च माषकानिति माषका इव माषकाः तान्, वीजानीत्यर्थः। श्वेते द्वे इति श्वेता महाश्वेता च कटभीद्वयमित्यर्थः; अन्ये तु श्वेते द्वे श्वेतस्यन्दः श्वेतवचेति भाषन्ते। अत्र श्रुतत्वाद् घृताद् गोमूत्रं चतुर्गुणं देयम् ॥ ५ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चन्दनागुरुणी कुष्ठं तगरं तिलपर्णिकम्।
प्रपौण्डरीकं नलदं सरलं देवदारु च॥
भद्रश्रियं यवफलां भार्गीं नीलीं सुगन्धिकाम्।
कालेयकं पद्मकञ्च मधुकं नागरं जटाम्॥
पुन्नागैलैलवालूनि गैरिकं ध्यामकं बलाम्।
तोयं सर्ज्जरसं मांसीं सितपुष्पां हरेणुकाम्।
तालीशपत्रं क्षुद्रैलां प्रियङ्गुं सकुटन्नटाम्॥
शिलापुष्पं सशैलेयं पत्रं कालानुसारिवाम्।
कटुत्रिकं शीतशिवं काश्मर्य्यं कटुरोहिणीम्॥
सोमराजीमतिविषां पृथ्विकामिन्द्रवारुणीम्।
उशीरं वरुणं मुस्तं नखं कुस्तुम्बुरुं तथा॥
श्वेते हरिद्रे स्थौणेयं लाक्षाश्च लवणानि च।
कुमुदोत्पलपद्मानि पुष्पश्चापि तथार्कजम्॥
चम्पकाशोकसुमनस्तिल्वकप्रसवानि च।
पाटलीशाल्मलीशेलु-शिरीषाणां तथैव च॥
सुरस्यास्तृणशून्याश्च सिन्धुवारस्य यानि च।
धवाश्वकर्णपार्थानां पुष्पाणि तिनिशस्य च॥
गुग्गुलुं कुङ्कुमं विम्बीं सर्पाक्षीं गन्धनाकुलीम्।
एतत् सम्भृत्य सम्भारं सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्॥

चन्दनागुरुणीत्यादि। तिलपर्णिकं हुलहुल इति लोके, गयी तु तैलपर्णिकः सरलरसः नवनीत-खोटिरिति प्रसिद्धः, नलदमुशीरभेदः लामज्जकं, भद्रश्रियं श्वेतचन्दनं, यवफला दुग्धिका, नीली नीलाञ्जनिका शारदं फलं, सुगन्धिका सर्पसुगन्धा, कालेयकं पीतचन्दनं, जटा(जटामांसी) द्वितीया मांसी, पुन्नागः स्वनामप्रसिद्धः, एला स्थूलैला, एलवालुकं स्वनामप्रसिद्धं, ध्यामकं कत्तृणं, तोयं बालकं, हरेणुः रेणुका, क्षुद्रैला सूक्ष्मैला, कुटन्नटः वन्यकः फञ्जीमदनक इति लोके, शिलापुष्पं शिला मनःशिला, पुष्पं पुष्पकासीसं, कालानुसारिवा तगरभेदः, काश्मरी श्रीपर्णी, शीतशिवं कर्पूरं, शमीत्यपरे; सोमराजी बाकुची, पृथ्विका श्यामवर्णः स्थूलजीरकः, हिङ्गुपत्रिकेत्यपरे; श्वेते इति कटभीद्वयं, श्वेतामिति केचित् पठन्ति तत्र श्वेता वचा, स्थौणेयं ग्रन्थिपर्णकं, लवणानि पञ्चैव, प्रसवशब्देनात्र कुसुमानि फलानि च ग्राह्याणि प्रसवस्योभयवाचित्वात्, तृणशून्यायाः केतक्याः, मल्लिकाया इत्यपरे; सुरसीसिन्धुवाराभ्यां जातं कुसुममित्यर्थः, सिन्धुवारो निर्गुण्डीभेदः अश्वकर्णः सर्ज्जभेदः, तिनिशः स्यन्दनः, बिम्बी कुन्दुरिका, सर्पाक्षी रक्तपुष्पा पूर्व्वदेशे प्रसिद्धा।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गोपित्तमधुसर्पिर्भिर्युक्तं शृङ्गे निधापयेत् ।
भग्नस्कन्धं विवृत्ताक्षं मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतम् ।
अनेनागदमुख्येन मनुष्यं पुनराहरेत् ॥
एषोऽग्निकल्पं दुर्व्वारं क्रुद्धस्यामिततेजसः ।
विषं नागपतेर्हन्यात् प्रसभं वासुकेरपि ॥
महासुगन्धिनामायं पञ्चाशीत्यङ्गयोजितः ।
राजाऽगदानां सर्व्वेषां राज्ञो हस्ते भवेत् सदा ॥
स्नातानुलिप्तस्तु नृपो भवेत् सर्व्वजनप्रियः ।
भ्राजिष्णुताञ्च लभते शत्रुमध्यगतोऽपि सन् ॥ ६ ॥
उष्णवर्ज्यो विधिः कार्य्यो विषार्त्तानां विजानता ।
मुक्त्वा कीटविषं तद्धि शीतेनाभिप्रवर्द्धते ॥ ७ ॥
अन्नपानविधावुक्तमुपधार्य्य शुभाशुभम् ।
शुभं देयं विषार्त्तेभ्यो विरुद्धेभ्यश्च वारयेत् ॥
फाणितं शिग्रु सौवीरमजीर्णाध्यशनं तथा ।
वर्ज्जयेच्च समासेन नवधान्यादिकं गणम् ॥
दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं क्रोधमातपम् ।
सुरातिलकुलत्थांश्च वर्ज्जयेद्धि विषातुरः ॥ ८ ॥

गन्धनाकुली सुगन्धमूला रास्ना ; शिलापुष्पमित्यत्र तिलपुष्पमिति केचित् पठन्ति तच्च प्रसिद्धं, तन्मते शृङ्गेणाधारेण पञ्चाशीतिः पूर्य्यते । अष्टौ लवणानीति जेज्जटाचार्यः, तन्नेच्छति गयी, यतः पञ्चाशीतेरङ्गानामाधिक्यं स्यात् । 'कुमुदोत्पलपद्मानि पुष्पं वाऽपि तथाऽर्कजं' इत्यत्र स्थाने 'पाटलाकाश्मरीशेलुशिरीषप्रसवानि च' इति गयदासाचार्य्यः पठति । एषोऽग्निकल्पमित्यादि । एषोऽगदः अग्निकल्पं दुर्व्वारं विषं वासुकेरपि क्रुद्धस्य अमिततेजसो नागपतेः प्रसभं हठेन हन्यादिति सम्बन्धः । राजाऽगदानां सर्व्वेषां राज्ञो हस्ते भवेत् सदेति यतोऽयं सर्व्वागदानां राजा अतएव राज्ञो हस्ते सदा नित्यं भवितुमर्हति ; तेन हस्तस्थितागदेन पाणिना स्पृष्टमन्नपानं निर्व्विषं भवति ; हस्तस्थापनप्रयोजनमिदम् । स्नातानुलिप्त इत्यादि । स्नानानुलेपनाभ्यां वशीकरणम् ॥ ६ ॥

विषार्त्तानां शोधनाङ्गत्वेनापि स्वेदो न क्रियत इत्यर्थमाह— उष्णवर्ज्य इत्यादि ॥ ७ ॥

उपधार्य्य ज्ञात्वेत्यर्थः, शुभाशुभं हिताहितं, वारयेद् विषार्तानेव । फाणितमित्यादि । कुलत्थांश्चेत्यत्र चकारेण पिण्याकमूलककलसुनकलायकुसुम्भातसीशिशुमारकूर्म्मनिष्पावजम्ब्वाम्रातकचूतादिकानि च वर्ज्जयेत् ॥ ८ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थधातुमन्नाभिकाङ्क्षं समसूत्रजिह्वम्।
प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम्॥ ९॥

इति सुश्रुत-संहितायां कल्पस्थाने दुन्दुभिस्वनीयकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

अविषश्च कीदृश इत्याह—प्रसन्नदोषमित्यादि। प्रसन्नदोषं स्वभावावस्थितवातादिकं, प्रकृतिस्थधातुं दधतीति धातवो रसादयो मलाश्च। अन्नाभिकाङ्क्षं भोजनाभिलाषिणं, एतेन समाग्नित्वमुक्तम्। समसूत्रजिह्वमिति समसूत्रा जिह्वा यस्य स तथा तम्। एतदुक्तं भवति निर्विषस्य हि पुरुषस्य चित्तेन सह समसूत्रतया जिह्वा रसवेदिनी भवतीत्यर्थः। अनेन श्लोकेन "समदोषः समाग्निश्च" इत्यादिश्लोकस्य सर्व्व एवार्थो निबद्धः। वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यमिति उक्तलक्षणः पुरुषोऽविषो भवति, विपरीतलक्षणस्तु विषातुरः। तथाहि,—"प्रवृद्धदोषं विकृतिस्थधातुमनन्नकाङ्क्षं क्षतसूत्रजिह्वम्। विरुद्धवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेत् सविषं मनुष्यम्"—इति। 'सममूत्रविट्कं' इति केचित् पठन्ति, तच्च सुबोधम्। इदं सविषाविषलक्षणं तीक्ष्णतमे स्थावरविषे सर्पदष्टे च द्रष्टव्यं, न तु मन्दविषे चिरेण धातुदूषणकरे मूषिकविषे कीटविषेषु च; अत एवोत्तरत्र मूषिककीटविषकल्पाविति। जेज्जटस्तु मूषिककल्पानन्तरं दुन्दुभिस्वनीयं कल्पं पठति॥ ९॥

इति सौश्रुते कल्पस्थाने महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
दुन्दुभिस्वनीयकल्पव्याख्यानाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो मूषिककल्पं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

पूर्व्वं शुक्रविषा उक्ता मूषिका ये समासतः ।
नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान् ॥
लालनः पुत्रकः कृष्णो हंसिरश्चिक्किरस्तथा ।
छुच्छुन्दरोऽलसश्चैव कषायदशनोऽपि च ॥
कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा ।
कोकिलोऽरुणसंज्ञश्च महाकृष्णस्तथोन्दुरः ॥
श्वेतेन महता सार्द्धं कपिलेनाखुना तथा ।
मूषिकश्च कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृताः ॥
शुक्रं पतति यत्रैषां शुक्रघृष्टैः स्पृशन्ति वा ।
नखदन्तादिभिस्तस्मिन् गात्रे रक्तं प्रदुष्यति ॥
जायन्ते ग्रन्थयः शोफाः कर्णिका मण्डलानि च ।
पिड़कोपचयश्चोग्रा विसर्पाः किटिमानि च ॥
पर्व्वभेदो रुजस्तीव्रा ज्वरो मूर्च्छा च दारुणा ।
दौर्ब्बल्यमरुचिः श्वासो वेप-(वम)-थुर्लोमहर्षणम् ॥ २ ॥
दष्टरूपं समासोक्तमेतच्च व्यासतः शृणु ।
लालास्रावो लालनेन हिक्का च्छर्दिश्च जायते ।
तण्डुलीयककल्कन्तु लिह्यात् तत्र समाक्षिकम् ॥

अथात इत्यादि । तानेवाष्टादशभेदान् निर्दिशन्नाह— लालन इत्यादि । ननु 'दष्टरूपं समासोक्तं' इति वक्ष्यति, तत् कथं शुक्रविषत्वमेवेत्याह—शुक्रमित्यादि । नखदन्तादिभिरित्यादिशब्दात् पुरीष-मूत्राभ्याञ्च ; तथा चालम्बायने —"शुक्रेणाथ पुरीषेण मूत्रेणापि नखैस्तथा । दंष्ट्राभिर्वा क्षिपन्तीह मूषिकाः पञ्चधा विषम्"—इति । कस्मिंश्चित्तन्त्रान्तरे विशेषोऽस्ति ; तथाच—'गर्भिण्या मूषिकया दष्टे अम्लादिदोहदः, ऋतुमत्या दष्टे रक्तमेहनमाध्मानं रतिशीलता च'— इत्यादि । सामान्यं मूषिकदष्टलक्षणमभिधातुमाह— जायन्ते ग्रन्थय इत्यादि । कर्णिका कमलमध्यवीजकोशाकृतिः । पर्व्वभेदः सन्धेः स्फोटः । अङ्गसदनमङ्गग्लानिः ॥ १ । २ ॥

तेषां विशिष्टं लक्षणं चिकित्सितञ्च निर्दिशन्नाह—लालास्राव इत्यादि । लालास्रावच्छर्दि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पुत्रकेणाङ्गसादश्च पाण्डुवर्णश्च जायते।
चीयते ग्रन्थिभिश्चाङ्गमाखुशावकसन्निभैः।
शिरीषेङ्गुदकल्कन्तु लिह्यात् तत्र समाक्षिकम् ॥
* कृष्णेन दंशे शोफोऽसृक्छर्द्दिः प्रायश्च दुर्द्दिने।
शिरीषफलकुष्ठन्तु पिबेत् किंशुकभस्मना ॥
हंसिरेणान्नविद्वेषो जृम्भा लोम्नाञ्च हर्षणम्।
पिबेदारग्वधादिन्तु सुवान्तस्तत्र मानवः ॥
चिक्किरेण शिरोदुःखं शोफो हिक्का वमी तथा।
जालिनीमदनाङ्कोठ-कषायैर्वामयेत् तु तम्।
यवनालर्षभीक्षारं बृहत्योश्चात्र दापयेत् ॥
छुच्छुन्दरेण तृट् छर्द्दिर्ज्वरो दौर्ब्बल्यमेव च।
ग्रीवास्तम्भः पृष्ठशोफो गन्धाज्ञानं विसूचिका ॥
चव्यं हरीतकी शुण्ठी विडङ्गं पिप्पली मधु।
अङ्कोठवीजञ्च तथा पिबेदत्र विषापहम्।
(श्वेतकवीजं क्षारञ्च बृहत्याश्चात्र दापयेत्) ॥

हिक्का वातकोपजा भवन्ति। तण्डुलीयककल्कादिकं व्याधिप्रत्यनीकं चिकित्सितं, दोषप्रत्यनीकन्तु सामान्यचिकित्सितोक्तं 'तप्तघृतेन दग्ध्वा विस्रावयेद् दंशम्' इत्यादिकम्; एवमन्यत्रापि व्याधिदोष-प्रत्यनीकं चिकित्सितं स्वयमूहनीयं; प्रतिमूषिकोक्तन्तु चिकित्सितं प्रायो व्याधिप्रत्यनीकमेव। पुत्रकेणाङ्गेत्यादि। आखुशावकसन्निभैर्मूषिकपुत्रकतुल्यैर्ग्रन्थिभिरङ्गं चीयते व्याप्यत इत्यर्थः। आखुशावकनिभा ग्रन्थयः सर्व्वमूषिकदंशेषु जायन्ते विशेषेण पुत्रकदष्टे। नागार्ज्जुनोऽत्राह - 'तेन दर्शयते दष्टो व्यक्तं मूषिकपुत्रकान्। एतत् पुत्रकदष्टस्य व्यक्तं भवति लक्षणम्'—इति। शिरीषेङ्गुदचूर्णन्तु इति पठित्वा गयदासः अनयोः पत्रचूर्णमिति व्याख्यानयति; जेज्जटाचार्य्यस्तु शिरीषफलकल्कन्तु इति पठति। कृष्णेनेत्यादि। ग्रन्थ्यादीन्यत्रापि सामान्यमूषिकलक्षणानि विज्ञेयानि, एवं सर्व्वत्रोन्नेयम्। प्रायश्चेतिवचनादन्यत्राप्यसृक्छर्द्दिः। किंशुकभस्मना किंशुककुसुमभस्मोदकेनेत्यर्थः। हंसिरेणेत्यादि। सुवान्तः सुष्ठु वान्तः। चिक्किरेणेत्यादि। जालिनी कोशातकी, ऋषभी कपिकच्छुः; बृहत्योश्चेति चकारेण क्षारमित्यत्रापि सम्बन्धनीयम्। क्षारश्चात्र क्षारोदकम्। गयदासस्तु जालिनीमदनाङ्कोठ इत्यादिस्थाने सुवान्तो जालिनीकार्मुकसारमङ्कोठजं पिबेत् इति पठति न यवनालादि। छुच्छुन्दरेणेत्यादि। छुच्छुन्दरदष्टलक्षणं तच्चिकित्सितञ्च गयदासोऽन्यथा पठति, यथा—"भ्रमश्छुच्छुन्दरेणोग्रो ग्रीवास्तम्भो विसूचिका

* कृष्णेनासृक् छर्द्दयति दुर्द्दिनेषु विशेषतः इत्यपि पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ग्रीवास्तम्भोऽलसेनोद्ध वायुर्दंशे रुजा ज्वरः ।
महागदं ससर्पिष्कं लिह्यात् तत्र समाक्षिकम् ॥
निद्रा कषायदन्तेन हृच्छोषः कार्श्यमेव च ।
क्षौद्रोपेताः शिरीषस्य लिह्यात् सारफलत्वचः ॥
कुलिङ्गेन रुजः शोफो राज्यश्च दंशमण्डले ।
सहे ससिन्धुवारे च लिह्यात् तत्र समाक्षिके ॥
अजितेन वमी मूर्च्छा हृद्ग्रहः कृष्णनेत्रता ।
तत्र स्नुहीक्षीरपिष्टां पालिन्दीं मधुना लिहेत् ॥
चपलेन भवेच्छर्दिर्मूर्च्छा च सह तृष्णया ।
सभद्रकाष्ठां त्रिफलां क्षौद्रैर्लिह्यात् जटान्विताम् ॥
कपिलेन व्रणे कोथो ज्वरो ग्रन्थ्युद्गमस्तथा ।
क्षौद्रेण लिह्यात् त्रिफलां श्वेताञ्चापि पुनर्नवाम् ॥
ग्रन्थयः कोकिलेनोग्रा ज्वरो दाहश्च दारुणः ।
वर्षाभूनीलिनीक्काथ-कल्कसिद्धं घृतं पिबेत् ॥
अरुणेनानिलः क्रुद्धो वातजान् कुरुते गदान् ।
महाकृष्णेन पित्तञ्च श्वेतेन कफ एव च ॥
महता कपिलेनासृक् कपोतेन चतुष्टयम् ।
भवन्ति चैषां दंशेषु ग्रन्थिमण्डलकर्णिकाः ।
पिड़कोपचयाश्चोग्राः शोफश्च भृशदारुणः ॥
दधिक्षीरघृतप्रस्थास्त्रयः प्रत्येकशो मताः ।
करञ्जारग्वधव्योष बृहत्यंशुमतीस्थिराः ।
निःक्काथ्य चैषां क्काथस्य चतुर्थांशः पुनर्भवेत् ॥

(छुच्छुन्दरेण विड्भङ्गो ग्रीवास्तम्भो विजृम्भणम्) यवनालर्षभीक्षारं बृहत्योश्चात्र दापयेत्" इति । ग्रीवास्तम्भ इत्यादि । सहे मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यौ । अजितेनेत्यादि । पालिन्दी त्रिवृत् । चपलेनेत्यादि । भद्रकाष्ठं देवदारु, जटा जटामांसी । जटान्वितामित्यत्र घनान्वितामिति केचित् । कपिलेनेत्यादि । कोथः पूतिप्रादुर्भावः । श्वेतां श्वेतस्यन्दां, श्वेतामित्यत्र गयदासः श्रेष्ठामिति पठति । दध्यादीनि प्रस्थमात्राणि, करञ्जादिद्रव्याणां द्विपलिकं भागं सलिलाढ़केन निष्क्काथ्य कथितं प्रस्थशेषं तैस्त्रिभिः प्रस्थैः सह संयोज्य त्रिवृन्मूलादिकल्कपादञ्च विपचेत्; पक्वञ्च घृतं विरेचनं भवति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

त्रिवृद्गोज्यमृतावक्र-सर्पगन्धाः समृत्तिकाः।
कपित्थदाड़िमत्वक् च सुपिष्टानि तु दापयेत्॥
तत् सर्व्वमेकतः कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्।
पञ्चानामरुणादीनां विषमेतद् व्यपोहति॥
काकादनीकाकमाची-स्वरसेष्वथवा कृतम्।
शिराश्च स्रावयेत् प्राप्ताः कुर्य्यात् संशोधनानि च॥ ३॥
सर्व्वेषाञ्च विधिः कार्य्यो मूषिकाणां विषेष्वयम्।
दग्ध्वा विस्रावयेद् दंशं प्रच्छितञ्च प्रलपयेत्।
शिरीषरजनीकुष्ठ-कुङ्कुमैरमृतायुतैः॥
छर्द्दनं जालिनीक्वाथैः शुकाख्याङ्कोठयोरपि।
शुकाख्याकोषवत्योश्च मूलं मदन एव च।
देवदालीफलञ्चैव दध्ना पीत्वा विषं वमेत्॥
फलं वचा देवदाली कुष्ठं गोमूत्रपेषितम्।
पूर्व्वकल्पेन योज्याः स्युः सर्व्वोन्दुरुविषच्छिदः॥
विरेचने त्रिवृद् दन्ती त्रिफलाकल्क इष्यते।
शिरोविरेचने सारः शिरीषस्य फलानि च॥

अंशुमती शालपर्णी, गोजी गोजिह्वा, अमृता गुडूची, वक्रं तगरं, सर्पगन्धा सर्पच्छत्रिका, समृत्तिकाः सकृष्णमृत्तिकाः, 'अहिमृत्तिका' इति केचित् पठन्ति, अत्राहिमृत्तिका वल्मीकमृत्तिका, 'अगवृत्तिका' इति जेज्जटाचार्य्यः पठति, तत्रागवृत्तिका शल्लकी। द्वितीयं घृतमाह - काकादनीत्यादि। काकादनी कृष्णश्रीफलिका, कृतं संस्कृतं, घृतमिति शेषः। सिरा इत्यादि। प्राप्ता युक्ता मर्म्मानाश्रिताः। संशोधनानि वमनादीनि नस्यपर्य्यन्तानि, तान्यपि प्राप्तानि, तेनावम्याविरेच्ययोरवरोधः। अन्ये तु विषातुरा अवम्या अपि वम्या एव, 'एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुराः' इति॥ ३॥

अरुणाद्याश्रितं सिराव्यधादिकं सामान्यतः सर्व्वत्रातिदिशन्नाह—सर्व्वेषामित्यादि। अयं विधिः सिराव्यधादिकः कर्त्तव्य इत्यर्थः। दग्ध्वेत्यादि। दग्ध्वा घृतेनाग्नितप्तेन इति शेषः। विस्रावयेत् प्रच्छनेन प्रच्छितं दंशम्। शिरीषादिभिः कल्कैरालेपयेत्। तथैव केचित् प्रच्छितं दंशं विस्रावयेच्छोणितं शिरीषादिकल्कैरालेपयेच्चेत्याहुः। शोधनं सूत्रितं द्रव्यैर्विवृण्वन्नाह—छर्द्दनमित्यादि। शुकाख्यश्चर्म्मकारवटः। अपरावपि वमनयोगावाह—शुकाख्येत्यादि। कोषवती घोषकः। मूलमित्यत्र फलमित्यन्ये। फलमित्यादि। पूर्व्वकल्पेन दध्ना लेहमित्यर्थः। विरेचनमाह—विरेचने इत्यादि। दन्तीस्थाने केचिन्नीलीं पठन्ति। शिरोविरेचने इत्यादि। सा

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हितस्त्रिकटुकाढ्यश्च गोमयस्वरसोऽञ्जने ।
कपित्थगोमयरसः सक्षौद्रो लेह इष्यते * ॥
रसाञ्जनहरिद्रेन्द्र-यवकट्वीषु वा कृतम् ।
कल्कं सातिविषं प्रातर्लिह्याच्च क्षौद्रसंयुतम् ॥
तण्डुलीयकमूलेषु सर्पिः सिद्धं पिबेन्नरः ।
आस्फोतमूलसिद्धं वा पञ्चकापित्थमेव वा ॥ ४ ॥
मूषिकाणां विषं प्रायः कुप्यत्यभ्रेषु निर्हृतम् ।
तत्राप्येष विधिः कार्य्यो यश्च दूषीविषापहः ॥ ५ ॥
स्थिराणां रुजतां वापि व्रणानां कर्णिकां भिषक् ।
पाटयित्वा यथादोषं व्रणवच्चापि शोधयेत् ॥ ६ ॥
श्वशृगालतरक्ष्वृक्ष-व्याघ्रादीनां यदानिलः ।
श्लेष्मप्रदुष्टो मुष्णाति संज्ञां संज्ञावहाश्रितः ॥

शिरीषस्य, गयदासस्तु शालतमालमधूकानामाह—फलानि चेति शिरीषस्येति सम्बन्धः । त्रिकटुकाढ्यस्त्रिकटुकोत्कट इत्यर्थः । एतच्च योगान्तरम् । संशमनयोगानाह—कपित्थेत्यादि । प्रत्येकं कपित्थरसो गोमयरसश्च समधुर्लेहः । रसाञ्जनेत्यादि । कट्वी कटुरोहिणी । तण्डुलीयकेत्यादि । कपित्थफलमूलपुष्पत्वक्पत्रकल्ककषायसिद्धं पञ्चकापित्थं घृतं सर्व्वंमूषिकविषहरम् ॥ ४ ॥

प्रशान्तकोपस्याप्यवश्यं वमनादिशोधनं करणीयमिति दर्शयन्नाह—मूषिकाणामित्यादि । एष विधिः वमनविरेचनशिरोविरेचननस्यनाञ्जनादिः । यश्च दूषीविषापहो विधिः सोऽप्यत्र कार्य्यः, एतेन दूषीविषतुल्यता मूषिकविषस्योक्ता ॥ ५ ॥

इदानीमाखुविषव्रणे कर्णिका भवन्ति तथाऽन्यविषदुष्टव्रणेऽपि, तच्चिकित्सामुद्दिशन्नाह—स्थिराणामित्यादि । स्थैर्य्येण कफात्मकता, रुजतामित्यनेन वातात्मकता व्रणानामुक्ता । कर्णिकां मांसकर्णीम् । पाटयित्वा विदार्य्य, पाटयित्वेत्यत्र पाचयित्वेति केचित्, पातयित्वेत्यपरे । लालन-पुत्रकादिमूषिकजातिविशेषज्ञानं नानादेशीयलोकेभ्योऽवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

इदानीं मूषकस्य चतुष्पदजरायुजहिंस्रत्वसामान्याच्छ्वादीनां विषं लक्षणचिकित्सितैरुद्दिशन्नाह—श्वशृगालतरक्ष्वृक्षेत्यादि । श्वा कुक्कुरः, शृगालः प्रसिद्धः, तरक्षुः मृगशत्रुर्व्याघ्रविशेषः 'नेकड़े' इति लोके, ऋक्षो भल्लूकोऽतिलोमशः 'रीच्छ' इति प्रसिद्धः, आदिशब्दाद् वृकचित्रकादयो हिंस्राः पशवो ग्राह्याः । श्वादीनां यदाऽनिलो वायुः श्लेष्मप्रदुष्टः सन्, संज्ञावहाश्रितो संज्ञावह-

* कपित्थगोमयरसौ लिह्यान्माक्षिकसंयुतौ इति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तदा प्रस्रस्तलाङ्गल-हनुस्कन्धोऽतिलालवान्।
अत्यर्थंबधिरोऽन्धश्च सोऽन्योन्यमभिधावति ॥
तेनोन्मत्तेन दष्टस्य दंष्ट्रिणा सविषेण तु।
सुप्तता जायते दंशे कृष्णश्चातिस्रवत्यसृक्।
दिग्धविद्धस्य लिङ्गेन प्रायशश्चोपलक्षितः ॥
येन चापि भवेद्दष्टस्तस्य चेष्टां रुतं नरः।
बहुशः प्रतिकुर्व्वाणः क्रियाहीनो विनश्यति ॥
दंष्ट्रिणा येन दष्टश्च तद्रूपं यदि पश्यति।
अप्सु वा यदि वादर्शे रिष्टं तस्य विनिर्दिशेत् ॥
त्रस्यत्यकस्माद् योऽभीक्ष्णं श्रुत्वा दृष्ट्वापि वा जलम्
जलत्रासन्तु विद्यात् तं रिष्टं तमपि कीर्त्तितम् ॥
अदष्टो वा जलत्रासी न कथञ्चन सिध्यति।
प्रसुप्तोऽथोत्थितो वापि स्वस्थस्त्रस्तो न सिध्यति ॥ ७ ॥

स्रोतोगतः, संज्ञां सम्यग्ज्ञानं मुष्णाति हरति। सम्यग्ज्ञानहरणाच्च कीदृशो भवतीत्याह—तदेत्यादि। प्रस्रस्तं स्थानच्युतं लाङ्गूलं बालधिर्मेहनं वा हनुः स्कन्धश्च यस्य सः; प्रस्रस्त-शब्दो लाङ्गूलादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धनीयः। अतिलालवान् अतिशयेन लालास्रावयुक्तः। अत्यर्थं-बधिरोऽन्धश्च अतिशयेन बधिरोऽन्धो वेत्यर्थः। अन्योन्यमभिधावति परस्परं दंष्टुमभिधावति। हनुस्कन्धस्थाने 'गल(स्तन)स्कन्ध' इति केचित् पठन्ति। अत्र प्रमूढोऽन्यतमस्तेषां खादन् विपरि धावति इति उत्तरार्द्धं केचित् पठन्ति। एषां मध्येऽन्यतम एकतमः प्रमूढः सन् खादन् विशेषेण परिधावति। तेनोन्मत्तेन दष्टस्येत्यादि। तेन दंष्ट्रिणा सविषेणोन्मत्तेन दष्टस्य पुरुषस्य दंशे सुप्तता बाधिर्य्यं जायते। उपलक्षितो युक्त इत्यर्थः। अत्रैवारिष्टमुद्दिशन्नाह येन चापि भवेदित्यादि। चेष्टा क्रिया रुतं शब्दः बहुशोऽनेकवारं प्रतिकुर्व्वाणोऽनुकुर्व्वन् क्रियाहीनः स्वकीय-कायादिव्यापाररहितः। इदानीमपरमप्यरिष्टं निर्दिशन्नाह— दंष्ट्रिणा येनेत्यादि। तद्दंष्ट्रिरूप-दर्शनमरिष्टं मरणलक्षणम्। पुनरपरमप्यरिष्टं निर्दिशन्नाह—त्रस्यतीत्यादि। अकस्माज्जलत्रासहेतुं विना। अपिशब्दाच्छ्रुत्वाऽपि। जलत्रासं जलत्रासरोगं जानीयात् तस्येति सम्बन्धः। रिष्ट-मित्यादि। तदपि जलत्रसनमरिष्टं मरणलक्षणं कीर्त्तितम्; एतच्चारिष्टं दष्टस्य, अदष्टे जल-त्रसनारिष्टस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अत्रार्थे तन्त्रान्तरम्—"व्याधितेन श्वादिना दष्टस्य श्लेष्मा प्रकुपितश्चेतोवाहिनीर्धमनीरनुप्रविश्य संज्ञानाशमापादयति सद्यः कालान्तराद् वा"; अत्रश्च विशेषतः—"ततो नरः स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा श्रुत्वा वा जलं त्रस्यति, तस्यापि तदरिष्टं जानीयात्" इति गयदासस्तु 'यदि त्रस्यत्यदष्टोऽपि' इत्यादि पठति। एवमदष्टस्यापि जलत्रासोऽरिष्टमेवेति दर्शयन्नाह अदष्ट इत्यादि। अस्मिन्नर्थे तन्त्रान्तरम्—"अदष्टस्यापि जन्तोर्हि जलत्रासो भवेद् यदि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दंशं विस्राव्य तं दष्टे सर्पिषा परिदाहितम् ।
प्रदिह्यादगदैः सर्पिः पुराणं वापि पाययेत् ॥
अर्कक्षीरयुतश्चास्य दद्याच्छीर्षविशोधनम् ।
श्वेतां पुनर्नवाञ्चास्य दद्याद् धत्तूरकायुताम् ॥
पललं तिलतैलञ्च रूपिकायाः पयो गुड़ः ।
निर्हन्ति विषमालर्कं मेघवृन्दमिवानिलः ॥
मूलस्य शरपुङ्खायाः कर्षं धत्तूरकार्द्धिकम् ।
तण्डुलोदकमादाय पेषयेत् तण्डुलैः सह ॥
उन्मत्तकस्य पत्रैस्तु संवेष्ट्यापूपकं पचेत् ।
खादेदौषधकाले तमलर्कविषदूषितः ।
* करोत्यन्यान् विकारांस्तु तस्मिन् जीर्य्यति चौषधे ॥

तस्य रिष्टं हि भिषजो ब्रुवते विषचिन्तकाः" इति । जलं विनाऽपि जलत्रासो जायते श्लेष्मसञ्चयात् । तथा चोक्तं—"बुद्धिस्थानं यदा श्लेष्मा केवलं प्रतिपद्यते । तदा बुद्धौ निरुद्धायां श्लेष्मणाऽधिष्ठितो नरः ॥ जाग्रत् सुप्तोऽथवाऽऽत्मानं मज्जन्तमिव मन्यते । सलिले त्रस्यति तदा जलत्रासन्तु तं विदुः ॥ श्लेष्मघ्नं तत्र कर्त्तव्यं शोधनं शमनानि च । आहारस्य विधानेन यावत् स प्रकृतिं व्रजेत्" इति । अयं जलत्रासः कुपितकफस्य भवतीति रिष्टं न भवति, अत एवात्र चिकित्सोपदेशः, दष्टस्य तु रिष्टमेव । तथा स्वस्थस्य सुप्तस्य जाग्रतो वा जलमन्तरेण त्रासोऽरिष्टमेवेति दर्शयन्नाह – प्रसुप्तोऽथोत्थितो वाऽपीत्यादि ॥ ७ ॥

इदानीं चिकित्सावसरः—दंशं विस्राव्येत्यादि । विस्राव्य निष्पीड़नेन स्रावयित्वा बीजभूतस्य विषस्य नाशनार्थं, सर्पिषा दाहस्तु तच्छेषनाशनार्थम् । अगदैः महागदादिभिः, प्रदिह्यात् लिम्पेत् । विस्रावितशोणितस्य वातशमनार्थं बाह्यमौषधमुद्दिश्याभ्यन्तरमुद्दिशन्नाह—सर्पिरित्यादि । विशोधनं विशोधनद्रव्यं, तत्र कफाधिक्ये वमनद्रव्ययुतं पित्ताधिक्ये विरेचनद्रव्ययुतमर्कक्षीरं दद्यात् । जेज्जटस्तु 'अर्कक्षीरं घृतं वाऽस्य' इति पठति । अन्ये 'दद्याच्छीर्षविरेचनं' इति पठन्ति । श्वेतामित्यादि । श्वेतामिति पुनर्नवाविशेषणम् ; अन्ये श्वेतां कटभीमाहुः । धत्तूरकायुतां धत्तूरमूलान्विताम् । गयी तु 'धत्तूरार्द्धसमायुताम्' इति पठित्वा, धत्तूरमूलस्यार्द्धेन युतामिति व्याख्यानयति । अन्ये तु धत्तूरफलसंयुतामित्याहुः । मूलस्येत्यादि । धत्तूरकार्द्धिकमिति धत्तूरकजटायाः कर्षार्द्धं देयम् । उन्मत्तकस्य पत्रैस्त्वित्यादि । धत्तूरकस्य सप्त पर्णानि ग्राह्याणि, तन्त्रान्तरदर्शनात । तस्य भक्षितस्य जरणकाले योगप्रभावादातुरः कुक्कुरचेष्टा एव करोति ।

* 'करोति श्वविकारांस्तु' इति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विकाराः शिशिरे याप्या गृहे वारिविवर्ज्जिते।
ततः शान्तविकारस्तु स्नात्वा चैवापरेऽहनि।
शालिषष्टिकयोर्भक्तं क्षीरेणोष्णेन भोजयेत्॥
दिनत्रये पञ्चमे वा विधिरेषोऽर्द्धमात्रया।
कर्त्तव्यो भिषजावश्यमलर्कविषनाशनः॥
कुप्येत् स्वयं विषं यस्य न स जीवति मानवः।
तस्मात् प्रकोपयेदाशु स्वयं यावन्न (प्र)कुप्यति॥
* वीजरत्नौषधीगर्भैः कुम्भैः शीताम्बुपूरितैः।
स्नापयेत् तं नदीतीरे समन्त्रैर्वा चतुष्पथे॥
बलिं निवेद्य तत्रापि पिण्याकं पललं दधि।
माल्यानि च विचित्राणि मांसं पक्वामकं तथा॥
अलकाधिपते यक्ष सारमेयगणाधिप।
अलर्कजुष्टमेतन्मे निर्व्विषं कुरु मा चिरात्॥
दद्यात् संशोधनं तीक्ष्णमेवं स्नातस्य देहिनः।
अशुद्धस्य सुरूढ़ेऽपि व्रणे कुप्यति तद्विषम्॥८॥

औषधपरिणतिकाले यांश्च विकारानातुरः करोति तेषु प्रतीकारमाह— विकारा इत्यादि। विकारा उन्मत्तश्वादिदष्टोत्पन्नाः। शिशिरे शीतले वारिविवर्ज्जिते गृहे याप्या शमनीयाः। तत इत्यादि क्षीरेणोष्णेन भोजयेदिति अन्नं गव्येनाज्ये(जे)न वा भोजयेदिति गयदासाचार्य्यः। एष विधि श्वेतां पुनर्नवामित्यादिकः। अर्द्धमात्रया प्रागुक्तमात्रातः। कस्मादेष विधिः कार्य्यो दिनत्रये पञ्चमे वेत्याह— कुप्येदित्यादि। इदानीमलर्कविषे भूतानुबन्धो भवतीति तच्चिकित्सार्थं सविधिर्वैदि मन्त्रमुद्दिशन्नाह— बीजरत्नौषधीत्यादि। तमलर्कजुष्टमलर्कविषजुष्टम्। पिण्याकस्तिलखली, पलल सस्नेहस्तिलकल्कः। अलकाया नगर्य्या अधिपतिर्धनदः, यक्षो देवयोनिः, सारमेयगणाधिप कुक्कुरसमूहपतिः, तस्य सम्बोधने। अलकाधिपतिर्यक्ष एव सारमेयगणाधिपतिः। अल उन्मत्तकुक्कुरः। दद्यादित्यादि॥८॥

* क्षिप्तरत्नौषधीवीजैरिति पाठभेदः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्वादयोऽभिहिता व्याला येऽत्र दंष्ट्राविषा मया *।
अतः करोति दष्टस्तु तेषां चेष्टां रुतं नरः।
बहुशः प्रतिकुर्व्वाणो न चिरान्म्रियते च सः॥ ९॥
नखदन्तक्षतं व्यालैर्यत् कृतं तद् विमर्दयेत्।
सिञ्चेत् तैलेन कोष्णेन ते हि वातप्रकोपकाः † ॥ १०॥

इति सुश्रुत-संहितायां कल्पस्थाने मूषिककल्पो नाम सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

इदानीमुन्मत्तश्वादिविषं प्रतिपादयितुमुन्मत्तव्यालानामुन्मत्ततासूचकश्वप्रकारेणाभिहितत्वमाह— श्वादयोऽभिहिता व्याला इत्यादि। येऽत्र दंष्ट्राविषा व्यालाः ते श्वादयः श्वप्रकारा उन्मत्तश्वसदृशा मया प्रतिपादिताः, ते तु वातपित्तप्रकोपणदंशासृक्कृष्णत्वेन पुराणसर्पिःपानेन चानुमिताः॥ ९॥

उन्मत्तश्वादिचिकित्सितं सहेतुकं दर्शयन्नाह— नखदन्तक्षतमित्यादि॥ १०॥

इति सौश्रुते कल्पस्थाने महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे मूषिककल्पव्याख्यानाम सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

---

* येऽत्र दंष्ट्राविषा मयेत्यत्र वातपित्तप्रकोपणाः इति पाठान्तरम्।
† वातपित्तप्रकोपजाः इत्यन्यः पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः कीटकल्पं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

सर्पाणां शुक्रविण्मूत्र-शवपूत्यण्डसम्भवाः ।
वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः ॥
सर्व्वदोषप्रकृतिभियु क्तास्ते परिणामतः ।
कीटत्वेऽपि सुघोराः स्युः सर्व्व एव चतुर्व्विधाः ॥ २ ॥
कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुलीरकः ।
उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटिङ्गो मयूरिका ॥
आवर्त्तकस्तथोरभ्रः सारिकामुखवदलौ ।
शरावकुर्द्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षकः ॥
शतवाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्त्तितः ।
अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः ।
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः ॥ ३ ॥

अथात इत्यादि । तत्र कीटान् हेतुलक्षणसंख्याकर्म्मचिकित्सितैर्निर्द्दिशन्नाह—सर्पा मित्यादि । सर्पाणां दर्व्वीकरमण्डलिराजिमतां शुक्रादिपञ्चसम्भवा यथासंख्यं वाय्वग्न्यम्बुप्रकृत कीटाः । शवो मृतसर्पशरीरं, तस्य पूतिः शटनम् । त्रीन् कीटान् दर्व्वीकरमण्डलिराजिलसम्ब वाय्वादिप्रकृतिक्रमान्निर्द्दिश्य चतुर्थं स्वभावेन कर्म्मणा च निर्द्दिशन्नाह— सर्व्वदोषेत्यादि सर्व्वदोषस्वभावैर्युक्ताः, परिणामतः परिणामो नाम भिन्नजातीयैरनेकैरेकीभावेन कार्य्यस्यारम्भः चात्र दर्व्वीकरादिभिन्नजातीयैवकरञ्जाख्यापत्योत्पादनलक्षणः, तस्मात् । सुघोराः त्रिदोषकोप वैकरञ्जसर्पजातिशुक्रादिसम्भवत्वेन । एकीकृत्य संख्यामाह—सर्व्व एवेत्यादि ॥ १ । २ ॥

तानेव चतुःप्रकारान् वातादिस्वभावैर्निर्द्दिशन्नाह—कुम्भीनस इत्यादि । एते कीट नानादेशीयलोकादवगन्तव्याः, यतः सुवीरनन्दिवराहजेज्जटगयदासादिभिष्टीकाकारैर्न व्याख्या वातनिमित्तजा रोगास्तोदादयो ज्वरादयश्च । वातप्रकोपणानां कुम्भीनसादीनां मध्ये च्चिटिङ्गशरावकुर्द्दचित्रशीर्षकान् वर्ज्जयित्वा शेषाश्चतुर्द्दश मुखसन्दंशविषाः ॥ ३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कौण्डिन्यकः कणभको वरटी पत्रवृश्चिकः ।
विनासिका ब्राह्मणिका बिन्दुलो भ्रमरस्तथा ॥
वाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी वर्च्चःकीटोऽरिमेदकः ।
पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ॥
पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी ।
क्लीतः कृमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः ॥
एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्व्विंशतिरेव च ।
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ॥ ४ ॥
विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः ।
सरेयकः प्रचलको बलभः किटिभस्तथा ॥
सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः ।
कीटो गर्द्दभकश्चैव तथा त्रोटक एव च ॥
त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः ।
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः ॥ ५ ॥
तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा ।
कोष्ठागारी कृमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः ॥
तुङ्ग(ण्ड)नाभः सर्षपिकोऽवल्गुलिः शम्बूकस्तथा ।
अग्निकीटाश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।
तास्ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः ॥
क्षाराग्निदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः ।
ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्च-वेदनाभिः समन्वितः ॥

कौण्डिन्यक इत्यादि । बिन्दुलस्थाने 'विलुट' इति केचित् । पित्तनिमित्तजा दाहाद्यो ज्वरादयश्च, पित्तप्रकोपणानां मध्ये कौण्डिन्यकवरटीभ्रमरपिच्चिटवर्च्चःकीटमकरशतपदपञ्चालक-पाकमत्स्यकृष्णतुण्डान् विहाय शेषाश्चतुर्द्दश मुखसन्दंशविषाः ॥ ४ ॥

विश्वम्भर इत्यादि । श्लेष्मनिमित्तजा रोगाः कण्ड्वादयो ज्वरादयश्च । श्लेष्मप्रकोपिणां मध्ये विश्वम्भरप्रचलाककृष्णगोधाकाषायवासिकांश्चतुरो वर्ज्जयित्वा नवान्ये मुखसन्दंशविषाः ॥ ५ ॥

सर्व्वदोषप्रकृतिकानाह—तुङ्गीनास इत्यादि । तैः सर्व्वदोषप्रकृतिकैः प्राणनाशनैः कीटैः । तास्तास्तोददाहकण्ड्वादिका वेदनाः, रोगा ज्वरादयः । दंश इत्यादि । रक्तपीतः पित्तेन, सितः कफेन, अरुणो वातेन । सर्व्वदोषप्रकृतिकानां मध्ये वाहकसर्षपशम्बूकान् वर्ज्जयित्वा नव मुख-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

छर्द्यतीसारतृष्णाश्च दाहो मोहो विजृम्भिका।
वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतश्च दारुणम्॥
पिड़कोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च।
दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च।
तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः॥ ६॥
येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तूर्णं तेषां समादिशेत्।
दूषीविषप्रकोपाच्च तथैव विषलेपनात्।
लिङ्गं तीक्ष्णविषेष्वेतच्छृणु मन्दविषेष्वतः॥ ७॥
प्रसेकारोचकश्छर्द्दिःशिरोगौरवशीतकाः।
पिड़काकोठकण्डूनां जन्म दोषविभागतः॥ ८॥
योगैर्नानाविधैरेषां चूर्णानि गरमादिशेत्।
दूषीविषप्रकाराणां तथैवाप्यनुलेपनात्॥ ९॥

सन्दंशविषाः। इदानीं चतुर्व्विधानपि तांस्तीक्ष्णमन्दविषभेदेन निर्द्दिशन्नाह—उत्तराङ्गेत्यादि। शीतञ्च दारुणमित्यत्र चकाराद् दाहोऽपि दारुण एव। यथास्वं यथाकीटदोषमित्यर्थः। येऽन्ये इत्यादि। तेषां तीक्ष्णविषाणां कीटानामत्रोक्तेभ्यो येऽन्ये विशेषा उपद्रवास्तेषां भेदांस्तूर्णं समादिशेदिति। तेषामिति कर्म्मणि षष्ठी, तेन तान् क्षिप्रं कथयेत्, कथं? दूषीविषप्रकोपात् दूषीविषप्रकोपं वीक्ष्य। यपि लुप्ते पञ्चमीयम्। तथैव विषलेपनादिति लेपनमत्राहारस्तेन विषालेपनं विषाहारं वीक्ष्येत्यर्थः। शृणु मन्दविषेष्वित्यादि। शीतको अल्पं शीतं, कोठादीनां जन्म यथा कीटदोषविभागेन॥ ६—८॥

इदानीं कीटदेहचूर्णानां नानौषधयोगात् तथाऽनुलेपनतोऽपि गरत्वमाह—योगैरित्यादि। अथालम्बायनोक्तः कीटानां सामान्यज्ञानोपायो लिख्यते—"कृष्णाभिर्विन्दुलेखाभिः पक्षैः पादैर्मुखैर्नखैः। शूकैः कण्टकलाङ्गूलैः संश्लिष्टैः पक्षरोमभिः। स्वनैः प्रमाणैः संस्थानैर्लिङ्गैश्चापि शरीरगैः। विषवीर्य्यैश्च कीटानां रूपज्ञानं विभाव्यते" इति। तथा कतिचित् कीटा विशिष्टाकृतिवर्णादिभिस्तदुक्ता एव लिख्यन्ते—"अजाप्रतिमरूपो यः शूकहीनस्त्वरोमशः। सितः शरकुलीरस्तु क्ष्वेड़चूर्णविषः स्मृतः॥ गैरिकाभो महाकीटः सपक्षो मार्ज्जितोदरः। खेचरो गुदशूकश्च कौण्डिन्य इति स स्मृतः॥ कुरण्टपुष्पवर्णाभः सपक्षो मार्ज्जितोदरः। तुण्डशूकविषः कीटः कीछागारीति संज्ञितः॥ लाक्षारुधिरवर्णाभः श्वेतबिन्दुविचित्रितः। क्षुद्रको ह्यग्निसङ्काशो भ्राजते निशि चाग्निवत्॥ कीटः खद्योत इत्युक्तो दष्टस्तेनापि दह्यते। दंष्ट्राविषः श्वेतबिन्दुः सपक्षः षट्पदः खगः॥ स तु वै शम्बूको नाम कालकः सप्तमण्डलः। चतुष्पादो दीर्घपत्र उल्ललाटो बहुप्रजः वृक्षालयो दन्तविषः कृकलास इति स्मृतः। चन्द्राभः कृकलासोऽन्यस्तद्भेदस्तु त्रिकण्टक इति। तेषां न केवलं नियमेन शूकादिदंशेन विषप्रादुर्भावः, किन्तर्हि अभ्यवहारचूर्णानुलेप

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एकजातीनतस्तूर्द्धं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः ।
सामान्यतो दृष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च ॥
त्रिकण्टः करिणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः ।
चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः ॥

तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दो गुरुता गात्राणां दंशः कृष्णश्च भवति ॥ १० ॥

प्रतिसूर्य्यकः, पिङ्गाभासः, बहुवर्णः, निरूपमः, गौधेरक इति पञ्च गौधेरकाः; तैर्दष्टस्य शोफो दाहो रुक् च भवति, गौधेरकेणतदेव, ग्रन्थिप्रादुर्भावः ज्वरश्च ॥ ११ ॥

गलगोली—श्वेता, कृष्णा, रक्तराजी, रक्तमण्डला, सर्व्वश्वेता, सर्षपिकेत्येवं षट्। ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति। सर्षपिकया हृदयपीड़ातिसारश्च, तासु मध्ये सर्षपिका प्राणहरी ॥ १२ ॥

शतपद्यस्तु—परुषा, कृष्णा, चित्रा, कपिलिका, पीतिका, रक्ता, श्वेता, अग्निप्रभा इत्यष्टौ। ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये। श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव, दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिड़कोत्पत्तिश्च ॥ १३ ॥

मण्डूकाः—कृष्णः, सारः, कुहकः, हरितः, रक्तः, यववर्णाभः, भृकुटी, कोटिकश्चेत्यष्टौ। तैर्दष्टस्य दंशे कण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात्। भृकुटीकोटिकाभ्यामेतदेव, दाहश्छर्द्दिर्मूर्च्छा चातिमात्रम् ॥ १४ ॥

दूषीविषलिङ्गप्रादुर्भाव इत्याह—"यश्चैतानत्ति चूर्णैर्वा चूर्ण्यते लिप्यतेऽथवा। मूत्रादिभिस्तस्य दूषीविषलिङ्गं समादिशेत्" इति। जेज्जटगयदासावत्र आपातनिकापूर्व्वकं पाठं पठतः, स च वर्त्तमानपुस्तकेषु न दृश्यते ॥ ९ ॥

इदानीं वातपित्तकफसन्निपातप्रकृतीन् कीटान् निर्द्दिश्य एकजातीयानप्येकलक्षणचिकित्सार्थं निर्द्दिशन्नाह – एकजातीनतस्तूर्द्ध्वमित्यादि। भेदत इति भेदं वीक्ष्य। त्रिकण्टक इत्यादि। त्रिकण्टकादयश्चत्वारः कणभाः, कणभत्वमेकजातित्वं, त्रिकण्टकादिस्तु भेदः, कृकण्टक इति केचित्। सर्व्व एव कणभाश्चतुष्पदाः कीटाः साध्याश्च ॥ १० ॥

प्रतिसूर्य्यक इत्यादि। केचित् तु प्रतिसूर्य्यक इत्यादिस्थाने एवं पठन्ति—"प्रतिसूर्य्यः पिङ्गनासो बहुलोमा महाशिराः। तथा निरूपमश्चेति पञ्च गौधेरकाः स्मृताः ॥ तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्। रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः" इति। गौधेरकलक्षणं तन्त्रान्तरे—"कृष्णसर्पेण गोधायां भवेद् यस्तु चतुष्पदः। सर्पो गौधेरको नाम तेन दष्टो न जीवति" इति ॥ ११ ॥

शतपद्यस्त्वित्यादि स्पष्टम्। मण्डूका इत्यादि। अत्र भृकुटीकोटिकावसाध्यौ। अथ मण्डूकोत्पत्तिः भृकुटीलक्षणञ्च तन्त्रान्तरोक्तं पठ्यते—"वर्षमाणे सृजेच्छुक्रं प्रावृट्काले महोरगः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विश्वम्भराभिर्दष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिड़काभिः सरुजाभिश्चीयते, शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति।

अहिण्डुकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डूश्वयथवो भवन्ति मोहश्च। कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्द्यतीसारज्वरादिभिरभिहन्यते। शूकवृन्ताभिर्दष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकश्चात्र लक्ष्यते॥ १५॥

पिपीलिकाः—स्थूलशीर्षा, संवाहिका, ब्राह्मणिका, अङ्गुलिका, कपिलिका, चित्रवर्णेति षट्। ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद् दाहशोफौ भवतः॥ १६॥

मक्षिकाः—कान्तारिका, कृष्णा, पिङ्गलिका, मधूलिका, काषायी, स्थालिकेत्येवं षट्। ताभिर्दष्टस्य कण्डूशोफदाहरुजो भवन्ति। स्थालिकाकाषायीभ्यामेतदेव, श्यावपिड़कोत्पत्तिरुपद्रवाश्च ज्वरादयो भवन्ति, काषायी स्थालिका च प्राणहरे *॥ १७॥

मशकाः—सामुद्रः, परिमण्डलः, हस्तिमशकः, कृष्णः, पार्व्वतीय इति पञ्च। तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंशशोफश्च। पार्व्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः। नखावकृष्टेऽत्यथ पिड़काः सदाहपाका भवन्ति। जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च॥ १८॥

भवन्ति चात्र।

गोधेरकः स्थालिका च ये च श्वेताग्निसप्रभे।
भृकुटी कोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु॥ १९॥

ततः शरत्प्रतप्तायां भूमौ मण्डो जलस्य हि। तस्मिन् मण्डोदके जाता मण्डूकास्तेन संज्ञिताः। मण्डूको गोगतिस्तज्ज्ञैः कोटिकः परिकीर्त्तितः। तेन दष्टस्य मरणं नास्ति तस्य प्रतिक्रिया" इति॥ १२—१४॥

विश्वम्भराभिर्दष्ट इत्यादि। विश्वम्भराश्च त्रयः। अहिण्डुकाभिर्दष्ट इत्यादि। अहिण्डुकाकण्डूमकशूकवृन्तानां दष्टलक्षणं केचिन्न पठन्ति, विश्वम्भराभेदत्वेन विश्वम्भराग्रहेण ग्रहणात्, अन्ये तु अहिण्डुकादीनां पृथग्दष्टलक्षणं पठन्ति, पृथक्चिकित्सितोपादानात्॥ १५॥

पिपीलिका इत्यादि स्पष्टम्। इदानीमिहैकजातिषु पञ्चस्वसाध्यान् निर्दिशन्नाह—गोधेरक इत्यादि स्थालिका चेति चकारेण काषायी समुच्चीयते। ये चेति चकारेण गलगोलिकेषु सर्षपिकाऽप्यनुसमुच्चीयते। भृकुटी कोटिकश्चैवेति चकारेणानुक्ता जलौकःस्विन्द्रायुधा समुच्चीयते॥ १६—१९॥

* ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवतः स्थालिकाकाषायीभ्यामेतदेव, पिड़काश्च सोपद्रवा भवन्ति इत्येवं पाठः क्वचित्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शवमूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्षणात् ।
स्युः कण्डूदाहकोठारुः-पिड़कातोदवेदनाः ॥
प्रक्लेदवांस्तथा स्रावो भृशं सम्पाचयेत् त्वचम् ।
दिग्धविद्धक्रियास्तत्र यथावदवचारयेत् ॥ २० ॥
नावसन्नं न चोत्सन्नमतिसंरम्भवेदनम् ।
दंशादौ विपरीतार्त्तिं कीटदष्टं सुबाधकम् ॥ २१ ॥
दष्टानुग्रविषैः कीटैः सर्पवत् समुपाचरेत् ।
त्रिविधानान्तु * पूर्व्वेषां त्रैविध्येन क्रिया हिता ॥ २२ ॥
स्वेदमालेपनं सेकश्चोष्णमत्रावचारयेत् ।
अन्यत्र मूर्च्छितात् दंशात् पाककोथप्रपीड़ितात् ।
विषघ्नश्च विधिं सर्व्वं कुर्य्यात् संशोधनानि च ॥ २३ ॥
शिरीषकटुकाकुष्ठ-† वचारजनिसैन्धवैः ।
क्षीरमज्जवसासर्पिः-शुण्ठीपिप्पलिदारुषु ।
उत्कारिका स्थिरादौ वा सुकृता स्वेदने हिता ॥ २४ ॥

एषां बहिश्चूर्णावचूर्णनादौ लिङ्गमुद्दिश्य चिकित्सामुद्दिशन्नाह—शवमूत्रपुरीषैरित्यादि । प्रक्लेदवानिति सविषचूर्णावस्पृष्टप्रदेशे इत्यर्थः ॥ २० ॥

इदानीं कीटदष्टस्य दंशलक्षणेन कृच्छ्रतामुद्दिशन्नाह—नावसन्नमित्यादि । नावसन्नं नातिनिम्नं, न चोत्सन्नं नात्युन्नतम्, इत्थम्भूतमपि यदतिसंरम्भवेदनमतिशयव्यथं, दंशादौ विपरीतार्त्तिं अनुग्रविषदष्टे तीव्रार्त्तिर्भवति, उग्रविषदष्टे तु मन्दार्त्तिरिति विपरीतार्त्तिः । सुबाधकं कृच्छ्रसाध्यम् । इदानीमुग्रविषकीटानां चिकित्सामुद्दिशन्नाह—दष्टानुग्र इत्यादि । उग्रविषैः प्राणहरैस्त्रिदोषप्रकृतिभिः । सर्पवत् सर्पदष्टानिव, सर्पदष्टस्य सर्पवेगोक्ताभिः क्रियाभिरित्यर्थः । त्रिविधानामिति दर्व्वीकरमण्डलिराजिलशुक्रादियोनिभेदात् त्रिप्रकाराणाम् । पूर्व्वेषामाद्युक्तानाम् । त्रैविध्येनेति वातादिभेदेनेत्यर्थः ॥ २१ । २२ ॥

इदानीं सामान्यं चिकित्सितमाह—स्वेदमालेपनमित्यादि । अन्यत्र मूर्च्छितादिति मूर्च्छितं वर्ज्जयित्वा, मूर्च्छिते न कुर्य्यादित्यर्थः । विषघ्नञ्च विधिं सर्व्वमित्यादि । संशमनविधिं पाननस्याभ्यङ्गालेपनपरिषेकाञ्जनादिकं वातादिविषहरद्रव्यकल्पितम् । संशोधनानि चेति वमनविरेकास्थापनानि, यथादोषमित्यध्याहारः ॥ २३ ॥

इदानीं वातादिदोषविषहरस्वेदद्रव्यसूत्रमुद्दिशन्नाह—शिरीषेत्यादि । उत्कारिका लप्सिका । स्थिरादौ शालपर्ण्यादौ । सुकृता शोभना कृता । एतेन क्षीरादिद्रवैः शिरीषादिद्रव्याणां श्लक्ष्णपेषितानां मात्राक्रमेण नातिद्रवो नाल्पद्रवः पाक इति सर्व्वं बोध्यते ॥ २४ ॥

* सर्पाणामिति पाठान्तरम् ।
† निशोग्रा सिन्धुसम्भवैः इति पाठभेदः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

न स्वेदयेत चादंशं धूमं वक्ष्यामि वृश्चिके॥ २५॥
अगदानेकजातीषु प्रवक्ष्यामि पृथक् पृथक्॥ २६॥
कुष्ठं वक्रं वचा विल्व-मूलं पाठा सुवर्च्चिका।
गृहधूमं हरिद्रे द्वे त्रिकण्टकविषे हितः॥ २७॥
रजन्यागारधूमश्च वक्रं कुष्ठं पलाशजम्।
गलगोलिकदष्टानामगदो विषनाशनः॥ २८॥
कुङ्कुमं तगरं शिग्रु पद्मकं रजनीद्वयम्।
अगदो जलपिष्टोऽयं शतपद्विषनाशनः॥ २९॥
मेषशृङ्गी वचा पाठा निचुलो रोहिणी जलम्।
सर्व्वमण्डूकदष्टानामगदो विषनाशनः॥ ३०॥
धवाश्वगन्धातिवला बलासातिगुहागुहाः *।
विश्वम्भराभिर्दष्टानामगदो विषनाशनः॥ ३१॥
शिरीषं तगरं कुष्ठं शालीपर्णी सहा निशे †।
अहिण्डुकाभिर्दष्टानामगदो विषनाशनः॥ ३२॥

मुक्त्वा कीटविषमित्यनेन हेतुना सर्व्वेष्वेव कीटेषु स्वेदं प्रसक्तं क्वचिन्निरस्यन्नाह—न स्वेदयेतेत्यादि। वृश्चिकविषे दंशं न स्वेदयेत्, आङो व्यवहितस्यापि क्रियापदेन सम्बन्धात्। तत्रापि किञ्चिदुष्मस्वेदमाह—धूममित्यादि। धूमश्च शिखिकुक्कुटवर्हाणीत्यादिनाग्रे वक्तव्यः। न स्वेदयेत चादंशमित्यत्र चकारो भिन्नक्रमे धूमञ्चेत्यत्र द्रष्टव्यः; तेन मन्दविषवृश्चिकदष्टसोत्कारिकास्वेद उक्तो न विरुध्यते॥ २५॥

इदानीं वातादिभेदेन चतुर्व्विधप्रकृतीनां सप्तषष्टिसंख्योपेतानां चिकित्सितमभिधाय वृश्चिकलूतावर्ज्जं चतुःपञ्चाशतामेकजातीनां चिकित्सितं निर्द्दिशन्नाह—अगदानेकजातीष्वित्यादि। वक्रं तगरं, सुवर्च्चिका स्वर्ज्जिकाक्षारः। त्रिकण्टकग्रहणमपरसजातीयानां कणभप्रभृतीनां प्राधान्यादुपलक्षणम्। हित इति अगद इति शेषः॥ २६। २७॥

प्रतिसूर्य्यकादिचिकित्साया वक्ष्यमाणत्वाद् गलगोलिकोपक्रममाह—रजनीत्यादि। पलाशजं वीजमित्यध्याहार्य्यम्॥ २८॥

निचुलो वेतसः, जलं वालकम्॥ २९। ३०॥

धवाश्वेत्यादि। विश्वम्भराभिस्तिसृभिः। अतिबला कङ्कतिका, अतिगुहा शालिपर्णी, गुहा पृश्निपर्णी॥ ३१॥

शिरीषमित्यादि। सहा मुद्गपर्णी। निशे पिण्डहरिद्रादारुहरिद्रे॥ ३२॥

---

* वचाश्वगन्धा इति पाठान्तरम्। † हरिद्रेऽशुमतीसहे इति पाठभेदः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कण्डूमकाभिदंष्टानां रात्रौ शीताः क्रिया हिताः ।
दिवा ते नैव सिध्यन्ति सूर्य्यरश्मिबलार्दिताः ॥ ३३ ॥
चक्रं कुष्ठमपामार्गः शूकवृन्तविषेऽगदः ।
भृङ्गस्वरसपिष्टा वा कृष्णवल्मीकमृत्तिका ॥ ३४ ॥
पिपीलिकाभिर्दष्टानां मक्षिकामशकैस्तथा ।
गोमूत्रेण युतो लेपः कृष्णवल्मीकमृत्तिका ॥ ३५ ॥
नखावकृष्टसञ्जाते शोफे भृङ्गरसो हितः ।
प्रतिसूर्य्यकदष्टानां सर्पदष्टवदाचरेत् ॥ ३६ ॥
त्रिविधा वृश्चिकाः प्रोक्ता मन्दमध्यमहाविषाः ।
गोशकृत्कोथजा मन्दा मध्याः काष्ठेष्टिकोद्भवाः ।
सर्पकोथोद्भवास्तीक्ष्णा ये चान्ये विषसम्भवाः ॥ ३७ ॥
मन्दा द्वादश मध्यास्तु त्रयः पञ्चदशोत्तमाः ।
दश विंशतिरित्येते संख्यया परिकीर्त्तिताः ॥ ३८ ॥

कण्डूमकाभिरित्यादि । कण्डूमकाभिर्दष्टाः पुरुषाः । सूर्य्यरश्मिभिर्बलं येषां ते सूर्य्यरश्मिबलाः कण्डूमकाः, तैरर्दिताः पीड़िताः । पिपीलिकादिभिस्त्रिभिर्दष्टे गोमूत्रयुक्ता कृष्णवल्मीकमृत्तिका । नखेत्यादि नखावकृष्टे नखोद्धृष्टे सति सञ्जातशोफे भृङ्गस्य (मार्कवस्य) भृङ्गराजस्य रसो लेपे हितः स्यात् । गयदासस्तु भृङ्गस्वरसपिष्टा स्यादित्यादि पठित्वा पिपीलिकादित्रये दष्टे भृङ्गराजपिष्टकृष्णवल्मीकमृत्तिकालेपं प्रतिपादयति ; गोमूत्रयुतकृष्णवल्मीकमृत्तिकालेपनन्तु नखावकृष्टे तथा मार्कवस्वरसालेपनञ्च । प्रतिसूर्य्यकेत्यादि । आचरेत् चिकित्सितं इत्यध्याहारः ॥३३—३६॥

एवमेकजातीयान् कीटानभिधाय वृश्चिकान्निर्देष्टुमाह—त्रिविधा वृश्चिका इत्यादि । नन्वेकजातिभ्यः पृथग्भूता वृश्चिका लूताश्च कस्मान्निर्दिश्यन्ते इति ? उच्यते—विषचिकित्सितविशेषात्तेषां पृथगारम्भः । तानेव त्रीनपि कारणधर्म्मचिकित्सितभेदैर्भिन्नान् प्रथमं कारणादेवाह—गोशकृदित्यादि । गोशकृदित्यत्र गोशब्दस्यापरपशूपलक्षणत्वाच्छकृच्छब्दस्यापरमलोपलक्षणत्वाद् महिष्यादिशकृन्मूत्रकोथजा मन्दाः । ये चान्ये इत्यादि । अन्येऽपि ये विषसम्भवास्तेऽपि तीव्राः । अन्ये त्वेवं पठन्ति—"सर्पकोथोद्भवास्तीव्रा दिग्धविद्धविषैर्हते । कोथे मध्या गवादीनां शकृत्कोथेऽवराः स्मृताः"—इति । इदानीं तेषां पृथक् संख्यामाह—मन्दा द्वादशेत्यादि । गयदासस्तु—"त्रयोदश प्राणहरास्त्रयो मध्यास्तथाऽपरे । मन्दवीर्य्या दशैकश्च वृश्चिका विषदिभिः । सप्तविंशतिरित्येते संख्यया परिकीर्त्तिताः"—इति पठति ॥ ३७ । ३८ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कृष्णः श्यावः कर्ब्बुरः पाण्डुवर्णो गोमूत्राभः कर्कशो मेचकश्च।
* श्वेतोदरो रोमशः शाद्वलाभो रक्तश्चैते मन्दवीर्य्या मतास्तु॥
युक्ताश्चैते वृश्चिकाः पुच्छदेशे स्युर्भूयोभिः पर्व्वभिश्चेतरेभ्यः।
एभिर्दष्टे वेदना वेपथुश्च गात्रस्तम्भः कृष्णरक्तागमश्च।
शाखादष्टे वेदना चोर्द्ध्वमेति दाहस्वेदौ दंशशोफौ ज्वरश्च॥ ३९॥
रक्तः पीतः कापिलेनोदरेण सर्व्वे धूम्राः पर्व्वभिश्च त्रिभिः स्युः।
एते मूत्रोच्चारपूत्यण्डजाता मध्या ज्ञेयास्त्रिप्रकारोरगाणाम्॥
यस्यैतेषामन्वयाद् यः प्रसूतो दोषोत्पत्तिं तत्स्वरूपां स कुर्य्यात्।
जिह्वाशोफो भोजनस्यावरोधो मूर्च्छा चोग्रा मध्यवीर्य्याभिदष्टे॥ ४०॥
श्वेतश्चित्रः श्यामलो लोहिताभो रक्तः श्वेतो रक्तनीलोदरौ च।
पीतो रक्तो नीलपीतोऽपरस्तु रक्तो नीलो नीलशुक्लस्तथा च॥
रक्तो बभ्रुः पूर्व्ववच्चैकपर्व्वा यश्चापर्व्वा पर्व्वणी द्वे च यस्य।
नानारूपा वर्णतश्चापि घोरा ज्ञेयाश्चैते वृश्चिकाः प्राणचौराः॥
जन्मैतेषां सर्पकोथात् प्रदिष्टं देहेभ्यो वा घातितानां विषेण।
एभिर्दष्टे सर्पवेगप्रवृत्तिः स्फोटोत्पत्तिर्भ्रान्तिदाहौ ज्वरश्च।
खेभ्यः कृष्णं शोणितञ्चापि तीव्रं तस्मात् प्राणैस्त्यज्यते शीघ्रमेव॥ ४१॥

इदानीं मन्दविषाणां लक्षणकर्म्माण्याह—कृष्ण इत्यादि। कृष्णादयो द्वादशापि श्वेतेनोदरेणोपलक्षिताः। वेदना चोर्द्ध्वमेतीति त्रिविधानामपि वृश्चिकानां सामान्यलक्षणमत्र प्रायेवृत्त्याऽभिहितम्। स्युर्भूयोभिः पर्व्वभिश्चेतरेभ्य इति इतरेभ्यो वृश्चिकेभ्यो मन्दविषा वृश्चिकाः भूयोभिर्बहुतरैः पर्व्वभिरुपलक्षिता भवेयुः॥ ३९॥

मध्यविषाणां लक्षणकर्म्माण्याह—रक्त इत्यादि। कपिलेन सह रक्तः पीतश्चेति त्रयः। एवं च त्रयोऽप्युदरेण धूम्राः। पूर्व्वत्र काष्ठेष्टिकोद्भवत्वमिह तु सर्पमूत्रोच्चारादिसम्भवत्वमित्युभयहेतूपादानाद् व्यस्तसमस्तोभयहेतूद्भवत्वं मध्यानां बोद्धव्यम्। दिग्धविद्धसर्पदष्टानाञ्च शरीरकोथे मध्यानां जन्म मतान्तरेण प्रतिपादितमेव। त्रिप्रकारोरगाणामित्यादि। दर्व्वीकरादिभेदे त्रिप्रकाराणामेतेषां यस्यान्वयाद् यो यादृक् प्रसूतः स तत्स्वरूपां दोषोत्पत्तिं कुर्य्यात्॥ ४०॥

तीक्ष्णविषाणां लक्षणकर्म्माण्याह—श्वेतश्चित्र इत्यादि। पूर्व्ववच्चेति पूर्व्वे मध्यविषा यथा जिह्वाशोफादिकारकास्तथैवैतेऽपि जिह्वाशोफादि कुर्व्वन्तीत्यर्थः। एकपर्व्वेति द्वयोरस्थ्नोः सन्धिः पर्व्व, एकं पर्व्व यस्य स तथा। पर्व्वणी द्वे च यस्येति चकारेण बहुपर्व्वाणोऽपि भवन्तीति समुच्चीयते। खेभ्य इति खेभ्यः स्रोतोभ्यः। अरिष्टमिदम्॥ ४१॥

---

* पीतो धूम्रो रोमशः शाड्वलाभो रक्तः श्वेतेनोदरेणेति मन्दाः इति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उग्रमध्यविषैर्दष्टं चिकित्सेत् सर्पदष्टवत्।
आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छितं प्रतिसारयेत्।
रजनीसैन्धवव्योष-शिरीषफलपुष्पजैः॥
मातुलुङ्गाम्लगोमूत्र-पिष्टश्च सुरसाग्रजम्।
लेपे, स्वेदे सुखोष्णश्च गोमयं हितमिष्यते।
पाने क्षौद्रयुतं सर्पिः क्षीरं वा बहुशर्करम्॥
दंशं मन्दविषाणान्तु चक्रतैलेन सेचयेत्।
विदारीगणसिद्धेन सुखोष्णेनाथवा पुनः।
कुर्य्याच्चोत्कारिका-स्वेदं विषघ्नैरुपनाहयेत्॥
गुड़ोदकं वा सुहिमं चातुर्ज्जातकवासितम्।
पानमस्मै प्रदातव्यं क्षीरं वा सगुड़ं हिमम्॥
शिखिकुक्कुटबर्हाणि सैन्धवं तैलसर्पिषी।
धूमो हन्ति प्रयुक्तोऽयं शीघ्रं वृश्चिकजं विषम्॥
कुसुम्भपुष्पं रजनी निशा वा कोद्रवं तृणम्।
एभिर्घृताक्तैर्धूपस्तु पायुदेशे प्रयोजितः।
नाशयेदाशु कीटोत्थं वृश्चिकस्य च यद् विषम्॥ ४२॥
लूताविषं घोरतमं दुर्विज्ञेयतमन्तु तत्।
दुश्चिकित्स्यतमं वापि भिषग्भिर्मन्दबुद्धिभिः॥

इदानीं चिकित्सा प्रस्तूयते—उग्रमध्येत्यादि। मूर्च्छा चोग्रा चेत्यनेन सर्पदष्टषष्ठसप्तमवेग-क्षणस्य वचनान्मध्यविषेऽपि सर्पदष्टचिकित्सा कार्य्या। इहापरामपि चिकित्सामाह—आदंश-मित्यादि। प्रतिसारणं घर्षणं, तच्च दुष्टरक्तप्रवर्त्तनार्थम्। मातुलुङ्गाम्लेत्यादि। मातुलुङ्गाम्लं वीज-रकरसः। सुरसाग्रजं तुलसीपल्लवं, मल्लिकाकुसुममिति केचित्। स्वेदे इत्यादि वातकफाव-याय। पाने क्षौद्रयुतं सर्पिरित्यादि। बहुवातस्य सर्पिःपानं मधुयुतं, बहुपित्तस्य क्षीरं बहुशर्कर-ेति योगद्वयम्। इदानीं मन्दविषाणां चिकित्सामाह—दंशमित्यादि। चक्रतैलं चक्रपीड़ितं लतैलं, अत्र चक्रशब्दोपादानं हस्तादियन्त्रपीड़ननिषेधार्थम्। विदारीगणसिद्धेनेत्यादिशब्दस्य पाद् विदार्य्यादिगणसिद्धेन, तैलेनेति शेषः। कुर्य्याच्चोत्कारिकेत्यादि। उत्कारिका लप्सिका। त्कारिका तु शिरीषादिविषहरद्रव्यैः पूर्व्वोक्ता पूर्व्वकल्पिता च। उपनाहयेद् विषघ्नद्रव्यैरुपनाह-दं कुर्य्यात्। गुड़ोदकमित्यादि। बर्हाणि पिच्छानि॥ ४२॥

लूताविषमादिकारणलक्षणचिकित्सितैर्निर्दिशन्नाह—लूतेत्यादि। घोरतमं कष्टसाध्यं, दुर्विज्ञेय-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सविषं निर्व्विषञ्च तदित्येवं परिशङ्किते।
विषघ्नमेव कर्त्तव्यमविरोधि यदौषधम् ॥
अगदानां हि संयोगो विषजुष्टस्य युज्यते।
निर्व्विषे मानवे युक्तोऽगदः सम्पद्यतेऽसुखम् ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन ज्ञातव्यो विषनिश्चयः।
अज्ञात्वा विषसद्भावं भिषग् व्यापादयेन्नरम् ॥ ४३ ॥

प्रोद्भिद्यमानस्तु यथाङ्कुरेण न व्यक्तजातिः प्रविभाति वृक्षः।
तद्वद् दुरालक्ष्यतमं हि तासां विषं शरीरे प्रविकीर्णमात्रम् ॥
ईषत्सकण्डु प्रचलं सकोठमव्यक्तवर्णं प्रथमेऽहनि स्यात्।
अन्तेषु शूनं परिनिम्नमध्यं प्रव्यक्तरूपञ्च दिने द्वितीये ॥
त्र्यहेण तद् दर्शयतीह रूपं (दंशं) विषं चतुर्थेऽहनि कोपमेति।
अतोऽधिकेऽह्नि प्रकरोति जन्तोर्विषप्रकोपप्रभवान् विकारान् ॥
षष्ठे दिने विप्रसृतश्च सर्व्वान् मर्म्मप्रदेशान् भृशमावृणोति।
तत् सप्तमेऽत्यर्थपरीतगात्रं व्यापादयेन्मर्त्यमतिप्रवृद्धम् ॥ ४४ ॥

तममतिदुःखन विज्ञातुं शक्यम्। तस्य दुर्व्विज्ञेयत्वादेव संशये सति विषहरमेव करणीय[म]-
मित्याह— सविषमित्यादि। अविरोधि धातुभिः सह यन्न विरुध्यतेऽन्नपानं तत्; न पुनरगदकरणं नैव
धातुविरोधात्। तमेव धातुविरोधं दर्शयन्नाह—अगदानामित्यादि। असुखं कष्टम् ॥ ४३ ॥ सा

लूताविषदुर्व्विज्ञेयतायामुपमानप्रमाणं निर्द्दिशन्नाह—प्रोद्भिद्यमान इत्यादि। प्रविकीर्णमात्रं
प्रथमं विक्षिप्तमात्रमल्पविस्तृतमित्यर्थः। ईषत्सकण्डु प्रचलमित्यादि। ईषत्सकण्डु किञ्चित्
कण्डूयुक्तं, प्रचलं प्रचलनशीलम्। गयदासस्तु प्रबलमिति पठित्वा व्याख्यानयति— प्रबलमीषमा
प्रथमदिने, द्वितीयादिषु दिनेषु तु प्रबलतरं क्रमेण प्रबलतमञ्च, यदाह—"षष्ठे दिने विप्रसृतस्त्वथ
सर्व्वान् मर्म्मप्रदेशान् भृशमावृणोति" इति। सकोठं किञ्चित् कोठयुक्तं, कोठश्च वरटीदंशस्थाना
रूपः। दर्शयतीह रूपमिति रूपञ्चात्र तन्त्रान्तरोक्तं ज्वररोमहर्षरक्तमण्डलादिकम्। तथा च
वाग्भटः—"तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद् रक्तमण्डलः। शरावरूपस्तोदाढ्यो रोमकूपेषु सास्रण
इति। कोपमेति उन्मार्गप्रवृत्तं भवति, ततोऽधिके पञ्चमदिने उन्मार्गप्रवृत्तं सत् विषकोपप्रभ[वा]
विकारान् करोति। तृड्दाहकण्डूप्रबलमिति केचित् ॥ ४४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यास्तीक्ष्णचण्डोग्रविषा हि लूतास्ताः सप्तरात्रेण विनाशयन्ति ।
अतोऽधिकेनापि निहन्युरन्या यासां विषं मध्यमवीर्य्ययुक्तम् ॥
यासां कनीयो विषवीर्य्ययुक्तं ताः पक्षमात्रेण विनाशयन्ति ।
तस्मात् प्रयत्नं भिषगत्र कुर्य्यादादंशपाताद् विषघातियोगैः ॥ ४५ ॥
विषन्तु लालानखमूत्रदंष्ट्रा-रजःपुरीषैरथ चेन्द्रियेण ।
सप्तप्रकारं विसृजन्ति लूतास्तदुग्रमध्यावरवीर्य्ययुक्तम् ॥ ४६ ॥
सकण्डुकोठं स्थिरमल्पमूलं लालाकृतं मन्दरुजं वदन्ति ।
शोफश्च कण्डूश्च पुलालि-(नि)-का च धूमायनञ्चैव नखाग्रदंशे ॥
दंशन्तु मूत्रेण सकृष्णमध्यं सरक्तपर्य्यन्तमवेहि दीर्णम् ।
दंष्ट्राभिरुग्रं कठिनं विवर्णं जानीहि दंशं स्थिरमण्डलञ्च ।
रजःपुरीषेन्द्रियजं हि विद्धि स्फोटं विपक्कामलपीलुपाण्डुम् ॥ ४७ ॥
एतावदेतत् समुदाहृतन्तु वक्ष्यामि लूताप्रभवं पुराणम् ।
सामान्यतो दष्टमसाध्यसाध्यं चिकित्सितञ्चापि यथाविशेषम् ॥ ४८ ॥
विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमम् ।
वशिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल ॥

तासां तीक्ष्णमध्यमन्दविषाणां कालावधिमाह—यास्तीक्ष्णचण्डोग्रेत्यादि । तीक्ष्णं दाह- ...यकस्रावकरं, चण्डमतिकोपाटोपकरं ; तीक्ष्णचण्डत्वेनोग्रमसह्यं विषं यासां तास्तथा । अतोऽ- ...रणं नैकादशाहात् परत इति सामर्थ्याद् ग्राह्यम् । तथाचालम्बायनः,—"लूतास्तीक्ष्णविषा हन्युः ...सप्तनवभिर्दिनैः । एकादशाहात् परतो विषं यासान्तु मध्यमम्"—इति ॥ ४५ ॥

...मा अधिष्ठानविशेषादपि तासां विषं विषे च लिङ्गं दर्शयन्नाह—विषन्तु लालेत्यादि । रज ...स्त्रियार्त्तवम्, इन्द्रियं शुक्रम् । सकण्डुकोठमित्यादि । कोठः कोठपिड़काः । शोफ इत्यादि । पुलालिका ...पीपमाख्यः । धूमायनं धूमोद्वमनमिवाङ्गानाम् । दंशन्तु मूत्रेणेत्यादि । रजःप्रभृतिजे 'दंशे' ...त्यध्याहारः । विद्धि जानीहि । इदानीमतीतानागतोक्तैः समानतां विशिष्टताञ्च विभजन्नाह— ...एतावदेतदित्यादि । इयत्प्रमाणमेतत् प्रथमादिदिवसाश्रयं लालाद्यधिष्ठानाश्रयञ्च सर्व्वंलूता- ...विषयं समुदाहृतमागमप्रसिद्धमुक्तमित्यर्थः । वक्ष्यामीत्यादि । लूताप्रभवं लूतानामादावुत्पत्ति- ...कारणं पुराणं पुराभवं सामान्यतो वक्ष्यामीति सम्बन्धः, तथा दष्टं दंशमप्यसाध्यं साध्यञ्च ...सामान्यतो वक्ष्यामीति । चिकित्सितञ्चेत्यादि । चिकित्सितं यथाविशेषं विशेषानतिक्रमेण, ...कारालक्षणमपि विशेषानतिक्रमेण वक्ष्यामीति सम्बन्धः ॥ ४६—४८ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदविन्दवः।
अपतन् दर्शनादेव * रवेस्तत्समतेजसः।
लूने तृणे महर्षिणा धेन्वर्थं सम्भृतेऽपि च॥
ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महाविषाः।
अपकाराय वर्त्तन्ते नृपसाधनवाहने॥
यस्माल्लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदविन्दवः।
तस्माल्लूतेति भाष्यन्ते संख्यया ताश्च षोड़श॥ ४९॥
कृच्छ्रसाध्यास्तथाऽसाध्या लूतास्तु द्विविधाः स्मृताः।
तासामष्टौ कृच्छ्रसाध्या वर्ज्ज्यास्तावत्य एव तु॥
त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतिका तथा।
आलमूत्रविषा रक्ता कसना चाष्टमी स्मृता॥
ताभिर्दष्टे शिरोदुःखं कण्डूर्दंशे च वेदना।
भवन्ति च विशेषेण गदाः श्लैष्मिकवातिकाः॥
सौवर्णिका लाजवर्णा जालिन्येणीपदी तथा।
कृष्णाग्निवर्णा काकाण्डा मालागुणाष्टमी स्मृता॥
ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः॥ ५०॥
पिड़का विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च।
शोफा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा।
सामान्यं सर्व्वलूतानामेतदादंशलक्षणम्॥ ५१॥
विशेषलक्षणं तासां वक्ष्यामि सचिकित्सितम्।
त्रिमण्डलाया दंशेऽसृक् कृष्णं स्रवति दीर्य्यते।
बाधिर्य्यं कलुषा दृष्टिस्तथा दाहश्च नेत्रयोः॥

तत्प्रभवमुद्दिशन्नाह—विश्वामित्र इत्यादि। किलेत्यागमसम्वादे। तत्समतेजसो रविसमान तेजसो वशिष्ठस्य स्वेदबिन्दवः अपतन् पतिताः। धेन्वर्थं सम्भृते गवादिचरणार्थं सञ्चिते मतान्तरेणोत्पत्तिरन्यथा वर्ण्यते—"अन्ये वदन्ति भुक्तस्य दुष्टस्यान्नस्य मूर्च्छनात्। सम्भवन्ति विषस्फोटा ये लूताकीटलक्षणम्। यथास्वं धारयन्तस्ते लूताकीटाश्च कीर्त्तिता." इत्यादि॥ ४९
आलविषा मूत्रविषा चेति द्वे॥ ५०। ५१॥
सामान्यलक्षणमभिधाय तासां विशेषलक्षणं चिकित्सिते च भेदं दर्शयन्नाह—विशेषलक्ष

* अधस्तात् तीक्ष्णवर्च्चसः इति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तत्रार्कमूलं रजनी नाकुली पृश्निपर्णिका ।
* नस्तकर्म्मणि शस्यन्ते पानाभ्यङ्गाञ्जनेषु च ॥ ५२ ॥
श्वेतायाः पिड़का दंशे श्वेता कण्डूमती भवेत् ।
दाहमूर्च्छाज्वरवती विसर्पक्लेदरुक्करी ॥
तत्र चन्दनरास्नैला-हरेणुनलवञ्जुलाः ।
कुष्ठं लामज्जकं चक्रं नलदश्चागदो हितः ॥ ५३ ॥
आदंशे पिड़का ताम्रा कपिलायाः स्थिरा भवेत् ।
शिरसो गौरवं दाहस्तिमिरं भ्रम एव च ॥
तत्र पद्मकुष्ठैला-करञ्जककुभत्वचः ।
स्थिरार्कपर्ण्यपामार्ग-दूर्व्वाब्राह्मयो विषापहाः ॥ ५४ ॥
आदंशे पीतिकायास्तु पिड़का पीतिका स्थिरा ।
तथा छर्दिर्ज्वरः शूलं रक्ते स्याताश्च लोचने ॥
तत्रेष्टाः कुटजोशीर-तुङ्गपद्मकवञ्जुलाः ।
शिरीषकिणिहीशेलु-कदम्बककुभत्वचः ॥ ५५ ॥
रक्तमण्डनिभे दंशे पिड़काः सर्षपा इव ।
जायन्ते तालुशोषश्च दाहश्चालविषान्विते ॥
तत्र प्रियङ्गुह्रीबेरकुष्ठलामज्जवञ्जुलाः ।
अगदः शतपुष्पा च सपिप्पलवटाङ्कुराः ॥ ५६ ॥
पूतमूत्रविषादंशो विसर्पी कृष्णशोणितः ।
कासश्वासवमीमूर्च्छा-ज्वरदाहसमन्वितः ॥
मनःशिलालमधुक-कुष्ठचन्दनपद्मकैः ।
मधुमिश्रैः सलामज्जैरगदस्तत्र कीर्त्तितः ॥ ५७ ॥
दंशश्चापाण्डुपिड़को दाहक्लेदसमान्वितः ।
रक्ताया रक्तपर्य्यन्तो विज्ञेयो रक्तसंयुतः ॥
कार्य्यस्तत्रागदस्तोय-चन्दनोशीरपद्मकैः ।
तथैवार्ज्जुनशेलुभ्यां त्वग्भिराम्रातकस्य च ॥ ५८ ॥

मत्यादि । चकारात् परिषेकेऽपि । श्वेताया इत्यादि । रास्ना गन्धनाकुली । आदंशे इत्यादि ।
ङ्गं पद्मकेशरं, पुन्नाग इत्यपरे । वञ्जुलो जलवेतसः, जंज्जटस्तु कम्बुकेति पठित्वा किणिहीति

* पानकर्म्मणि शस्यन्ते नस्यालेपाञ्जनेषु च इति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पिच्छिलं कसनादंशाद्रुधिरं शीतलं स्रवेत् ।
कासश्वासौ च तत्रोक्तं रक्तलूता-चिकित्सितम् ॥ ५९ ॥
पुरीषगन्धिरल्पासृक् कृष्णाया दंश एव तु ।
ज्वरमूर्च्छावमीदाह-कासश्वाससमन्वितः ॥
तत्रैलाचक्रसर्पाक्षी-गन्धनाकुलिचन्दनैः ।
महासुगन्धिसहितैः प्रत्याख्यायागदः स्मृतः ॥ ६० ॥
दंशे दाहोऽग्निवर्णायाः स्रावोऽत्यर्थं ज्वरस्तथा ।
चोषकण्डूरोमहर्षा दाहविस्फोटसंयुतः ॥
कृष्णाप्रशमनश्चात्र प्रत्याख्याय प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥
सारिवोशीरयष्ट्याह्व-चन्दनोत्पलपद्मकम् ।
सर्व्वासामेव युञ्जीत विषे श्लेष्मातकत्वचम् ।
भिषक् सर्व्वप्रकारेण तथा चाक्षीवपिप्पलम् ॥ ६२ ॥
कृच्छ्रसाध्यविषा ह्यष्टौ प्रोक्ता द्वे च यदृच्छया ।
अवार्य्यविषवीर्य्याणां लक्षणानि निबोध मे ॥

व्याख्यानयति । रक्तमण्डनिभे इत्यादि । 'रक्तपाद्या' इति क्वचित्, तत्रापि रक्ताया एव ग्रहणम्। पिच्छिलमित्यादि । रक्तलूताचिकित्सितं तोयचन्दनादिकम् ॥ ५२—५९ ॥

इदानीं सौवर्णिकादिष्वसाध्येषु द्वयोः कृष्णाग्निवर्णयोः कदाचित् कृच्छ्रसाध्यत्वात् कृच्छ्रसाध्यानन्तरं लक्षणं प्रत्याख्यानपूर्व्वकं चिकित्सितञ्चाह—पुरीषगन्धिरित्यादि। सर्पाक्षी लोहितपुष्पशङ्खपुष्पीभेदः । महासुगन्धिः दुन्दुभिस्वनीयोक्तोऽगदः । दंशे इत्यादि । चोषस्थाने तृष्णेति क्वचित्। संयुत इत्यत्र दंश इति विभक्तिविपरिणामेन योजनीयम् । गयदासस्तु कृष्णाग्निवर्णयोर्नियतासाध्यमङ्गीकुर्व्वन् सौवर्णिकादिक्रमेणाग्रे लक्षणमात्रमेव पठति । तासामुक्तानां दंशानामपि लूताविशिष्टं चिकित्सितमभिधाय सामान्यमप्याह— सर्व्वासामित्यादि । सर्व्वप्रकारेण पानाभ्यञ्जनादयः । अक्षीवपिप्पलमिति अक्षीवान्महानिम्बाज्जातः पिप्पल अक्षीवपिप्पलः, अन्ये शोभाञ्जनकजात इति मन्यन्ते । अन्यत्राप्युक्तं—अक्षीवाज्जातस्य पिप्पलस्य मणिः सर्व्वविषापहः । शेलुर्वा... वेति । आलम्बायनोऽप्यत्राह—"लूताविषेषु सर्व्वेषु पाननस्याञ्जनादिना । प्रयोज्यः पिप्पलोऽक्षीवाज्जातः शेलुत्वचोऽथवा" इति ॥ ६०—६२ ॥

इदानीमसाध्यानामपि परिहारार्थं लक्षणमाह—कृच्छ्रसाध्येत्यादि । द्वे च यदृच्छ... अवार्य्यविषवीर्य्याणां मध्ये द्वे यदृच्छया सिध्यतः । शेषाणामवार्य्यविषवीर्य्याणां षट्संख्यका...

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ध्यामः सौवर्णिकादंशः सफेनो मत्स्यगन्धकः ।
कासश्वासौ ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छा चात्र सुदारुणा ॥
आदंशे लाजवर्णाया आ(ध्या)मं पूति स्रवेदसृक् ।
दाहो मूर्च्छातिसारश्च शिरोदुःखश्च जायते ॥
घोरो दंशस्तु जालिन्या राजिमानवदीर्य्यते ।
स्तम्भः श्वासस्तमोवृद्धिस्तालुशोषश्च जायते ॥
एणीपद्यास्तथा दंशो भवेत् कृष्णतिलाकृतिः ।
तृष्णामूर्च्छाज्वरच्छर्दि-कासश्वाससमन्वितः ॥
दंशः काकाण्डिकादष्टे पाण्डुरक्तोऽतिवेदनः ।
तृण्मूर्च्छाश्वासहृद्रोग-हिक्काकासाः स्युरुच्छ्रिताः ॥
रक्तो मालागुणादंशो धूमगन्धोऽतिवेदनः ।
बहुधा च विशीर्य्यत दाहमूर्च्छाज्वरान्वितः ॥ ६३ ॥
असाध्यास्वप्यभिहितं प्रत्याख्यायाशु योजयेत् * ।
दोषोच्छ्रायविशेषेण च्छेदकर्म्मविवर्ज्जितम् ॥
साध्याभिराभिर्लूताभिर्दष्टमात्रस्य देहिनः ।
वृद्धिपत्रेण मतिमान् सम्यगादंशमुद्धरेत् ॥
अमर्म्मणि विधानज्ञो वर्ज्जितस्य ज्वरादिभिः ।
दंशस्योत्कर्त्तनं कुर्य्याद्दल्पश्वयथुकस्य च ॥
मधुसैन्धवसंयुक्तैरगदैर्लेपयेत् ततः ।
प्रियङ्गुरजनीकुष्ठ-समङ्गामधुकैस्तथा ॥

ीध जानीहि । ध्याम इत्यादि । ध्यामो दग्धेष्टकादिवर्णः । घोरो दंश इत्यादि । तमोवृद्धिः पुनस्तमोदर्शनम् । एणीपद्या इत्यादि । विशीर्य्येत शटतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

केचिदसाध्यानामपि चिकित्सितं पठन्ति—असाध्यास्वित्यादि । इदानीं कृच्छ्रसाध्यानां कालिकं चिकित्सितमाह—साध्याभिराभिरित्यादि । अस्याग्रे केचिदमुं पाठं पठन्ति—ंत्रौष्ठेनाग्नितप्तेन दहेदाकरवारणात्' इति । कीदृशस्य दंशस्य छेदं कुर्य्यादित्याह—र्म्मणि विधानज्ञ इत्यादि । ज्वरादिभिरसाध्यलूतोक्तैः, 'असाध्यानां भिषक् प्राज्ञो न युञ्जीत कित्सितम्' इति । मधुसैन्धवेत्यादि । अगदैर्महासुगन्ध्यादिभिः । तत इति छेदादनन्तरम् ।

---

* असाध्यानां भिषक् प्राज्ञः प्रयुञ्जीत चिकित्सितम् इति पाठभेदः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सारिवां मधुकं द्राक्षां पयस्यां क्षीरमोरटम्।
विदारीगोक्षुरक्षौद्र-मधुकं पाययेत वा॥
क्षीरिणां त्वक्कषायेण सुशीतेन च सेचयेत्।
उपद्रवान् यथादोषं विषघ्नैश्च प्रसाधयेत्॥ ६४॥
नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमं तथावपीड़ं कवलग्रहञ्च।
संशोधनञ्चोभयतः प्रगाढ़ं कुर्य्यात् सिरामोक्षणमेव चात्र॥ ६५॥
कीटदष्टव्रणान् सर्व्वानहिदष्टव्रणानपि।
आदाहपाकात् तान् सर्व्वान् चिकित्सेत् दुष्टवद् भिषक् *॥
विनिवृत्ते ततः शोफे कर्णिकापातनं हितम्।
निम्बपत्रं त्रिवृद् दन्ती कुसुम्भं रजनी मधु॥
गुग्गुलुः सैन्धवं किण्वं वर्च्चः पारावतस्य च।
विषवृद्धिकरञ्चान्नं हित्वा सम्भोजनं हितम्॥

समङ्गा वराहक्रान्ता। तथेति प्रियङ्ग्वादिभिरपि लेपयेदित्यर्थः। सारिवामित्यादि। सारिवा उत्... सारिवा, पयस्या अर्कपुष्पी, क्षीरमोरटं मोरट एव। एकत्र योगे मधुकद्वयं स्थलजजलजभेदे... क्षीरिणामित्यादि॥ ६४॥

लूतासु दशविधमुपक्रममाह—नस्याञ्जनाभ्यञ्जनेत्यादि। अभ्यञ्जनस्थाने आलेपनमिति केचि... संशोधनमुभयतो वमनविरेचनाख्यं कुर्य्यात्। सिरामोक्षणमित्यत्र 'रक्तं हरेच्चापि जलायुका...' इति केचित्। एतच्च सर्व्वं विषहरैरेव दशविधमपि॥ ६५॥

लूतानामपि कीटत्वात् सामान्येनैव कीटविषोत्थव्रणानां तथा तादृशानामहिदष्टव्रणाना... दुष्टव्रणवच्चिकित्सामाह—कीटदष्टव्रणानित्यादि। आदाहपाकादिति यावद् दाहपाकौ तिष्ठ... विनिवृत्तयोश्च दाहपाकयोर्वक्ष्यमाणो विधिर्भविष्यति। क्वचित् 'सदाहपाकान्' इति पाठ... दुष्टवद् दुष्टव्रणवत्, दुष्टव्रणोक्तञ्च 'दुष्टव्रणेषु कर्त्तव्यमूर्द्ध्वञ्चाधश्च शोधनम्' इत्यादि। तत्र शो... विषहरद्रव्यैः, तथा लेपादिकमपि विषहरमेव दुष्टव्रणचिकित्सितेन। निवृत्तदाहादौ व्रणे विषोत्पन्ना कर्णिका तस्याश्चिकित्सामाह—विनिवृत्ते इत्यादि। कर्णिका मांसकन्दी, पद्मकर्णि... कारत्वात् कर्णिका भण्यते। तस्याश्च शोणितपित्तोत्थाया मृदुरुजायाः प्रच्छनमन्तरेणैव प... सुकरम्। तान्येव पातनद्रव्याण्याह—निम्बपत्रमित्यादि। किण्वं सुरावीजम्। एतनि... पत्रादिकं द्रव्यं लेपनेन कर्णिकापातने हितं, तथा विषवृद्धिकरं तिलकुलत्थाद्यन्नं वर्ज्जयि... यदन्यत् पातनं सम्भोजनं तत् कर्णिकायाः पातने हितम्। गयदासस्तु निम्बपत्रमित्यस्य 'शिखी वंशः' इति पठित्वा व्याख्यानयति—शिखी लाङ्गलकी, वंशो वंशत्वक्। किण्व...

* आदाहपाकं यत्नेन चिकित्सेत् सर्पदष्टवत् इति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषेभ्यः खलु सर्व्वेभ्यः कर्णिकामरुजां स्थिराम्।
प्रच्छयित्वा मधुयुतैः शोधनीयैरुपाचरेत् ॥ ६६ ॥
सप्तषष्टस्य कीटानां शतस्यैतद् विभागशः।
दष्टलक्षणमाख्यातं चिकित्सा चाप्यनन्तरम् ॥ ६७ ॥
सविंशमध्यायशतमेतदुक्तं विभागशः।
इहोद्दिष्टाननिर्दिष्टान् सर्व्वान् वक्ष्याम्यथोत्तरे ॥ ६८ ॥
सनातनत्वाद् वेदानामक्षरत्वात् तथैव च।
तथा दृष्टफलत्वाच्च हितत्वाच्चापि देहिनाम् ॥
वाक्समूहार्थविस्तारात् पूजितत्वाच्च देहिभिः।
चिकित्सितात् पुण्यतमं न किञ्चिदपि शुश्रुमः ॥

तं पठति, दन्तो गोदन्तो गवां दन्तः। कफवातोत्थायाः कर्णिकायाश्चिकित्सामाह—विषेभ्य यादि। अरुजामविद्यमानरुजां, स्थिरां कठिनाम्। शोधनीयैः निम्बपत्रत्रिवृतादिभिः, दन्ती-लमदनफलकल्कादिभिर्वा ॥ ६६ ॥

इदानीं परतन्त्रोदितसंख्याविप्रतिपत्तिनिरासार्थं स्वतन्त्रे व्यासोक्तसंख्याः सुखबोधार्थञ्च कीटेषु ष्टलक्षणचिकित्सितोपदेशेन परिमाणमुद्दिशन्नाह—सप्तषष्टस्येत्यादि। सप्तषष्टशतस्य कीटानां ष्टलक्षणमाख्यातं कथितं, विभागशः प्रत्येकं दष्टलक्षणादनन्तरं चिकित्सितमपि समा-ख्यातम् ॥ ६७ ॥

इदानीं पूर्व्वतन्त्रस्याध्यायसंख्यायाः परिमाणं यदुद्दिष्टं तन्निर्द्दिष्टमिति दर्शयन्नाह—सविंश-त्यादि। एतत् सविंशमध्यायशतं विभागशः सूत्रस्थानादिविभागेनोक्तम्। शालाक्य-मारकायचिकित्साभूतविद्यानां नाममात्रेणेहोद्दिष्टानां निर्द्देशाभावात् कथं ज्ञानमित्याह—इहोद्दिष्टा-त्यादि। इह विंशत्यधिकाध्यायशते येऽर्थाः शालाक्यादयो नाममात्रेणोद्दिष्टा नतु प्रपञ्चेन र्द्दिष्टाः, तानथानन्तरमुत्तरे वक्ष्यामि ॥ ६८ ॥

चिकित्सितस्योपादेयतामागमप्रत्यक्षफलत्वाभ्यामेव निर्द्दिशन्नाह—सनातनत्वादित्यादि। चिकित्-तादन्यत् पुण्यतमं न किमपि शुश्रुमः न किमपि अनु (?) गुरुपारम्पर्य्येण श्रुतवन्तः। कुत याह—सनातनत्वाद् वेदानामिति।—आयुर्व्वेदाङ्गानां शल्यादीनां सनातनत्वान्नित्यभवत्वाद् कृतकत्वादित्यर्थः। एतेनाकृतकत्वाख्यहेतुकेन दोषाभावेण तत्प्रोक्तस्य चिकित्सितस्य पुण्यतमत्वम्। था अक्षरत्वादायुर्व्वेदाङ्गानां शल्यादीनां न क्षरतीत्यक्षरमविचलनात्मकमुच्यते, एतानि आयु-दाङ्गान्यक्षराणि अविचलनात्मकानि याथातथ्यादित्यर्थः, एतस्मादपि चिकित्सितं पुण्यतमम्। गमप्रमाणमभिधाय प्रत्यक्षं प्रमाणमाह—तथा दृष्टफलत्वाच्चेति। दृष्टफलमपि किञ्चिदपुण्यतमं था स्तेयादीत्याह—हितत्वाच्चापि देहिनामिति। चिकित्सितादित्यस्य स्वरूपविशेषणमाह—क्समूहार्थविस्तारादिति। वाक्समूहेऽर्थविस्तारो यस्मिन्; अत एव पूजितत्वाच्च देहिभिरिति देहिनः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ऋषेरिन्द्रप्रभावस्यामृतयोनेर्भिषग्गुरोः ।
धारयित्वा तु विमलं मतं परमसम्मतम् ।
उक्ताहारसमाचार इह प्रेत्य च मोदते ॥ ६९ ॥

इति सुश्रुत-संहितायां कल्पस्थाने कीटकल्पो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

व्याधिपरिमोक्षं स्वस्थरक्षणमिच्छन्त आयुर्वेदं विशिष्टपदपदार्थरूपं स्वसुखकामाः पूजय
यतश्चिकित्सितमुक्तैर्हेतुभिः पवित्रतमं, तस्मादिन्द्रप्रभावस्य मुनेस्तं वेदमविद्यमानपापलक्षणम
परमाणां महतां सम्यङ्मतं पूजितं हृदये धारणात् । उक्ताहारसमाचार उक्तव्याधिपरि
स्वस्थरक्षणाहाराचारः । इह इहलोके प्रेत्य परलोकेऽपि मोदते हृष्यति । गयदासस्तु 'सनातन
वेदानामक्षरत्वात् तथैव च' इतीदग्रं व्याख्यानयति—सनातनत्वान्नित्यभवत्वादायुषः सन्तानस
कार्य्यस्य नित्यसद्भावात्तदुपहितकारकोऽप्यायुर्वेदो नित्यः । तत्रायुषः सन्तानस्यैव सन्ततिनि
मुद्दिशन्नाह—अक्षरत्वादिति । न क्षरन्तीति अक्षराणि अकारादयः स्वराः कादीनि च व्यञ्जन
तद्घटितत्वादायुर्वेदस्यापि नित्यत्वं कारणानुरूपं कार्य्यमिति कृत्वा ॥ ६९ ॥

इति सौश्रुते कल्पस्थाने महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
कीटकल्पव्याख्यानाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

कल्पस्थानं समाप्तम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुश्रुत-संहिता।

उत्तरतन्त्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः औपद्रविकमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

अध्यायानां शते विंशे यदुक्तमसकृन्मया ।
वक्ष्यामि बहुधा सम्यगुत्तरेऽर्थानिमानिति ॥
इदानीं तत् प्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तमम् ।
निखिलेनोपदिश्यन्ते यत्र रोगाः पृथग्विधाः ॥

कल्पस्थानानन्तरमुत्तरतन्त्रमारभ्यते, येन कल्पस्थाने विषजस्यागन्तुव्रणस्य विषमुपद्रवकारि निजव्रणस्यापि रिपुभिरवचारितविषमुपद्रवभूतमिति तच्चिकित्सितमभिहितम्, अत उपद्रव चिकित्साधिकारसामान्यात् सर्व्वोपद्रवचिकित्सार्थमुत्तरतन्त्रारम्भः ; अथवा सविंशमध्यायशत परिसमाप्य परिशिष्टभूतमुत्तरतन्त्रं प्रतिपाद्यं भवति । तस्य च तन्त्रस्योपद्रवानधिकृत्य प्रवृत्तत्व न्निरुक्तया औपद्रविकत्वं प्राप्तमप्यध्याये व्यवस्थितम् । तदुक्तं सूत्रे—'अधिकृत्य कृतं' इत्यादि स च निरुक्तिसम्पन्नोऽध्यायः प्राक् प्रतिपाद्यो भवतीत्यत आह—अथात इत्यादि । उपद्रवा रोगानधिकृत्य कृतोऽध्याय औपद्रविकः ॥ १ ॥

इदानीमारभ्यमाणस्योत्तरतन्त्रस्य 'सम्बन्धं दर्शयन्नाह—अध्यायानामित्यादि । यद् यस्म कारणाद् विंशत्यधिकेऽध्यायशते पुनःपुनरुक्तं मया, किं तदित्याह—इमानर्थान् बहुधोत्तरे वक्ष्या इति ; तत् तस्मात् कारणादधुनोत्तरतन्त्रं प्रवक्ष्यामीति संबन्धः । केचित् 'यद्विंशत्यधिके प्रं मध्यायानां शते मया' इति पठन्ति ; अपरे तु 'शते सविंशेऽध्यायानां' इति पठन्ति । इदानीमु तन्त्रस्य निखिलव्याधिनिश्चयचिकित्सालक्षणां स्तुतिं निर्द्दिशन्नाह—निखिलेनेत्यादि । निखि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शालाक्यशास्त्राभिहिता विदेहाधिपकीर्त्तिताः ।
ये च विस्तरतो दृष्टाः कुमाराबाधहेतवः ॥
षट्सु कायचिकित्सासु ये चोक्ताः परमर्षिभिः ।
उपसर्गादयो रोगा ये चाप्यागन्तवः स्मृताः ॥
त्रिषष्टी रससंसर्गाः स्वस्थवृत्तं तथैव च ।
युक्तार्था युक्तयश्चैव दोषभेदास्तथैव च ।
यत्रोक्ता विविधा अर्था रोगसाधनहेतवः ॥ २ ॥
महतस्तस्य तन्त्रस्य दुर्गाधस्याम्बुधेरिव ।
आदावेवोत्तमाङ्गस्थान् रोगानभिदधाम्यहम् ।
संख्यया लक्षणैश्चापि साध्यासाध्यक्रमेण च ॥ ३ ॥

सामस्त्येन । यत्र यस्मिन्नुत्तरतन्त्रे । पृथग्विधा नानाप्रकाराः । के ते नानाप्रकारा रोगा निखिलेनोत्तरेऽभिधास्यन्ते ? इत्याह—शालाक्यशास्त्राभिहिता इत्यादि । विदेहाधिपकीर्त्तिता इति निमिप्रणीताः षट्सप्ततिर्नेत्ररोगाः, न करालभद्रशौनकादिप्रणीताः । ये च विस्तरतो दृष्टा इति पार्व्वतकजीवकबन्धकप्रभृतिभिः ; कुमाराबाधहेतवः स्कन्दग्रहप्रभृतयः । षट्सु कायचिकित्सासु अग्निवेशभेडजातूकर्णपराशरहारीतक्षारपाणिप्रोक्तासु । उपसर्गादयो ज्वरादयः । आगन्तवोऽत्रोन्मादादयः । ननु भूतनिमित्तत्वादुन्मादादीनां कथमागन्तुकत्वं ? यतः प्रहारादिकृता आगन्तवः ; सत्यं, बाह्यनिमित्तत्वादुन्मादादीनामागन्तुकत्वम् । गयी तु उपसर्गादयोऽमानुषोपसर्गादयः, ते चापस्मारोन्मादा भूतविद्याभिहिताः, त एवागन्तव इति व्याख्यानयति । उत्तरतन्त्रे निखिलेन रोगा एव प्रोक्ता उतान्येऽपि प्रोक्ता इति पृष्ट आह—त्रिषष्टी रससंसर्गा इत्यादि । युक्तार्थाः प्रमाणोपपन्नार्थाः । युक्तयस्तन्त्रयुक्तयः । अस्याग्रे केचित् 'विदेहाधिपतिः श्रीमान् जनको नाम विश्रुतः । आलम्भयज्ञप्रवणः सोऽयजद् ब्राह्मणैर्वृतः । तस्य यागप्रवृत्तस्य कुपितो भगवान् रविः । दृष्टिं प्रणाशयामास सोऽनुतेपे महत्तपः । दीप्तांशुस्तपसा तेन तोषितः प्रददौ पुनः । चक्षुर्वेदं प्रसन्नात्मा सर्व्वभूतानुकम्पया ॥' इति पाठं पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । तच्च बृहत्पञ्जिकाकारो न पठति, तस्मात् मयाऽपि न पठितो न व्याख्यातश्च ॥ २ ॥

इदानीं सर्व्वेन्द्रियाधिष्ठानत्वेन प्राणाधिष्ठानत्वेन च शिरः प्रधानमतः प्रथमं शिरःस्थान् व्याधीन् कथयामीति निर्द्दिशन्नाह—महत इत्यादि । तस्योत्तरतन्त्रस्यादावुत्तमाङ्गस्थान् रोगानभिदधामीति सम्बन्धः । अम्बुधेरिव समुद्रस्येव महतोऽतिविस्तीर्णस्य दुर्गाधस्य अगाधस्य । संख्यया षट्सप्तत्या विदेहाधिपप्रोक्तया, लक्षणैर्व्यंञ्जनैः, चकारेण हेतुचिकित्साभ्यां, साध्यासाध्यक्रमेण चेति साध्यासाध्यपरिपाट्या, अथवा लक्षणैर्हेतुपूर्व्वरूपोपशयसम्प्राप्तिभिः, चकारेण चिकित्सितमेवानुक्तं समुच्चीयते, केचिच्च क्रमशब्देनैव चिकित्सितं गृह्णन्ति ॥ ३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विद्याद् द्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितम्।
द्व्यङ्गुलं सर्व्वतः सार्द्धं भिषङ् नयनबुद्बुदम्।
सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्व्वभूतगुणोद्भवम्॥ ४ ॥
पलं भुवोऽग्नितो रक्तं वातात् कृष्णं सितं जलात्।
आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे ॥
दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथा ब्रूयाद् विशारदः।
नेत्रायामत्रिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते।
कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः ॥ ५ ॥

तत्र सर्व्वेषूत्तमाङ्गस्थेषु संख्यादिभिर्वाच्येषु नयनगतरोगाभिधानं, सर्व्वेन्द्रियाणां मध्ये नयन
प्रधानत्वात्; तत्रापि नयनस्य पटलव्यधनिमित्तमन्तःप्रवेशायामविस्तारैर्मानमाकारञ्च दर्शय
न्नाह— विद्यादित्यादि। द्व्यङ्गुलबाहुल्यमिदमन्तःप्रवेशप्रमाणं, द्व्यङ्गुलमानमाह— स्वाङ्गुष्ठो
दरसम्मितं यदङ्गुलं तदङ्गुलद्वयप्रमाणं नेत्रबुद्बुदस्यान्तःप्रवेशं विद्यात्। द्व्यङ्गुलं सार्द्धमित्यर्द्धं
तृतीयाङ्गुलमित्यर्थः। सर्व्वत इति आयामतो विस्तरतश्चेत्यर्थः। नयनबुद्बुदमक्षिगोलकः।
सर्व्वभूतगुणोद्भवं सर्व्वभूतेभ्यस्तद्गुणेभ्यश्चोद्भवो यस्य तत् तथाविधं; सर्व्वभूतेभ्यस्तावन्नेत्र
बुद्बुदं सिरास्नाय्वस्थिसहितं साश्रुमार्गञ्चोत्पन्नं, तद्गुणेभ्यश्च रक्तसितकृष्णगुणा उत्पन्नाः;
एतेन गुणवद् भूतोत्पन्नमित्यर्थः। केचिद् गुणशब्देन भूतप्रसादं कथयन्ति; तच्च व्याख्या
जेज्जटाय न रोचते ॥ ४ ॥

येन भूतेन नेत्रबुद्बुदमारभ्यते येन च रक्तादय इति दर्शयन्नाह—पलमित्यादि। पलं मांसं
भुवः पृथिव्याः; अग्नितो रक्तमिति अग्निगुणाद्रक्तं पित्तरूपं; एवं सितं जलादित्यत्रापि व्याख्येयं;
अश्रुमार्गा अश्रुस्रोतांसि। इदानीं तस्मिन्नेत्रबुद्बुदे यद् दृष्टिमण्डलं तस्य प्रमाणं पूर्व्वाचार्य्यप्रति
पादितप्रमाणानुरूपं प्रतिपादयितुमाह—दृष्टिञ्चेत्यादि। विशारदो विदेहः। कृष्णात् सप्तममि
कृष्णमण्डलात् सप्तमं भागं दृष्टिमिच्छन्ति। दृष्टिविशारदाः शालाकिनः। एतत् प्रमाणं प
मतमप्यप्रतिषिद्धत्वादनुमतमेव। तस्य सप्तमांशस्य किं प्रमाणं स्यादिति कथनाय मसूरदलमात्र
मित्यग्रे निर्द्देशः, अथवा शालाकिनां परमतमभिधाय मसूरदलमात्रामिति स्वमतमभिधा
त्याचार्य्यः। यद्येवं तर्ह्यातुरोपक्रमणीये 'नवमस्तारकांशो दृष्टिः' इति कथमुक्तवान्? स
महापुरुषाणां पूर्व्वायुषां भिन्नविषयमभिधानमिति न दोषः, अतोऽन्यान्यपि समाधानानि पञ्जिल्य
क्तानि सन्ति, तानि विस्तरभयान्न लिखितानि। केचिदिमं पाठमन्यथा कृत्वाऽप्यातनिकापु
पठन्ति, स चाभावान्न लिखितः ॥ ५ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने।
यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षड़ेव च ॥ ६ ॥
पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्ण-दृष्टीनां मण्डलानि तु।
अनुपूर्व्वन्तु ते मध्याश्चत्वारोऽन्त्या यथोत्तरम् ॥ ७ ॥
पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपरः।
शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः।
ततः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गगः स्मृतः ॥ ८ ॥
द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्य्यन्यानि चाक्षिणि।
जायते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः ॥
तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रितम्।
मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम्।
पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते ॥ ९ ॥
सिराणां कण्डराणाञ्च मेदसः कालकस्य च *।
गुणाः कालात् परः श्लेष्मा बन्धनेऽक्ष्णोः सिरायुतः ॥

इदानीं नयनस्य रोगाधिष्ठानकथनाय मण्डलादिसंख्यामाह—मण्डलानीत्यादि। केचिदेवं ठन्ति—लोचने मण्डलान्यन्तान् सन्धींश्च पटलानि च। जानीयात् क्रमशः पञ्च चतुरः षड् डेव च—इति। एष पाठो निबन्धकारैर्दूषितः ॥ ६ ॥

तान्येव पञ्चमण्डलान्याह—पक्ष्मवर्त्मेत्यादि। पक्ष्मादीनां पञ्च मण्डलानि। ते तु मण्डला नुपूर्व्वं मध्याः, यथोत्तरं चान्त्याः ॥ ७ ॥

सन्धीनाह—पक्ष्मेत्यादि। कनीनकगतो नासासमीपेऽवस्थितः, अपाङ्गगो भ्रूपुच्छान्तः- यतः ॥ ८ ॥

पटलान्याह—द्वे इत्यादि। चत्वार्य्यन्यानि चाक्षिणि अपराण्यपि चत्वारि पटलान्यक्षिणि यात्। येषु चतुर्षु पटलेषु। इदानीं तान्येव तिमिरस्याश्रयभूतानि चत्वारि पटलानि कित्सार्थं विभजन्नाह—तेज इत्यादि। अत्र तेजःशब्देनालोचकतेजःसमाश्रयं सिरागतं रक्तं द्व्यम्। जलं त्वग्गतो रसधातुः, बाह्यमक्षिगोलकस्य प्रथमं पटलं; अन्यत् द्वितीयं, हुल्यं स्थूलता ॥ ९ ॥

तेषामेव धातूनां पटलाश्रयाणामुपधातूनाञ्च कार्य्यत्वेन नयनेऽस्तित्वं दर्शयन्नाह—सिराणा- ञ्चेत्यादि। सिरादीनां कालकास्थिपर्य्यन्तानां परा गुणा यथोत्तरमुत्कृष्टाः प्रसादाः, अक्ष्णोर्बन्धने

* कृष्णबन्धने इति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सिरानुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरूर्द्ध्वमागतः ।
जायन्ते नेत्रभागेषु रोगाः परमदारुणाः ॥ १० ॥
तत्राविलं ससंरम्भमश्रुपूर्णोपदेहवत् ।
गुरूषातोदरागाद्यै-*-र्जुष्टञ्चाव्यक्तलक्षणैः ॥
सशूलं वर्त्मकोषेषु शूकपूर्णाभमेव च ।
विहन्यमानं रूपे वा क्रियास्वक्षि यथा पुरा ।
दृष्ट्वैव धीमान् बुध्येत दोषेणाधिष्ठितञ्च तत् ॥ ११ ॥
तत्र सम्भवमासाद्य यथादोषं भिषग्जितम् ।
विदध्यान्नेत्रजा रोगा बलवन्तः स्युरन्यथा ॥ १२ ॥

अन्योन्यसंहननेऽधिकृताः। तथा कालकात् परः कालकास्थनः सकाशात् श्लेष्मा सिरायुत्तोऽक्षणोर्बं पर उत्कृष्टोऽधिकृत इति पिण्डार्थः । सिराणामित्यत्र बहुवचनस्याद्यर्थवाचित्वाद् धमनीन ग्रहणम् । कण्डराणामित्यत्र कण्डराशब्दः स्नायुवाचकः । अन्ये तु सिरादीनां मेदःपर्य्यन्त गुणाः प्रसादाः कालकस्याक्ष्णोः कृष्णभागस्य बन्धनेऽधिकृताः । तथा कालात् परः कृष्णभाग परः शुक्लो भागस्तस्य बन्धने सिरायुतः श्लेष्मा । केचिदेतदर्थानुकूलेनैवाल पाठं पठन्ति 'सिराणां कण्डराणाञ्च मेदसः कृष्णबन्धने । गुणाः कालात् परः श्लेष्मा बन्धनेऽक्ष्णोः सि युतः'—इति । इदानीं नेत्ररोगाणां सामान्यां सम्प्राप्तिमाह—सिरानुसारिभिरित्यादि । सि अत्र नेत्रगताः । विगुणैः प्रकुपितैः । नेत्रभागेषु नेत्रावयवेषु । नेत्रराजिष्विति केचित् पठन्ति तत्र नेत्राण्येव राजयो नेत्रराजयः । एतेन सर्व्वनेत्राश्रया अपि लब्धा भवन्ति ॥ १० ॥

पूर्व्वरूपमाह—तत्रेत्यादि । आविलमाकुलमश्रुपूर्णमित्यर्थः । ससंरम्भमीषच्छोफयुक्तम् । देहो मलवृद्धिः । गुरूषातोदरागाद्यैर्जुष्टमिति अत्रादिशब्दः प्रत्येकं योज्यः ; तेन गुरुत्वादि श्लेष्मलिङ्गैः ऊषादिभिः पित्तलिङ्गैः तोदादिभिर्वातलिङ्गैः रागादिभिः शोणितलिङ्गैः जु सेवितम् । ननु यदि गुरुत्वादीनि दोषलिङ्गानि सन्ति तत् कथं पूर्व्वरूपं ? यतो दोषविशेष व्यक्तं लक्षणं पूर्व्वरूपम् ; अत आह—अव्यक्तलक्षणैरिति । गुरुत्वादीनामपि तत्र व्यक नास्त्येवेत्यर्थः । सशूलमीषच्छूलमित्यर्थः । विहन्यमानमित्यादि । रूपे नीलपीतादौ येन प्रक पूर्व्वमासीत् ततः स्वयमेव विहन्यमानं क्रियमाणविघातम् । क्रियासु निमेषोन्मेषादिषु चेति । तु 'क्रियास्वक्षि यथा पुरा' इत्यत्र 'क्रियास्वक्ष्यागतक्लमम्' इति पठन्ति । तत्रागतक्लममाह निर्व्यापारमित्यर्थः ॥ ११ ॥

पूर्व्वरूपे क्रियां निर्द्दिशन्नाह—तत्रेत्यादि । तत्र नयने सम्भवं रोगाणां प्रागुत्पत्तिम्, अ ज्ञात्वा भिषग्जितमौषधं विदध्यात् । 'तत्र सञ्चयमासाद्य' इति केचित् पठन्ति ; सञ्चयशब्दश्चयप्रकोपप्रसारादिषु वर्त्तते ॥ १२ ॥

* गुरूषाचोपरागाद्यैरिति क्वचित् पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सङ्क्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्ज्जनम् ।
वातादीनां प्रतीघातः प्रोक्तो विस्तरतः पुनः ॥ १३ ॥
उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद् दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च ।
प्रसक्तसंरोदनशोककोप-क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ॥
शुक्तारनालाम्लकुलत्थमाष-निषेवणाद् वेगविनिग्रहाच्च ।
स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च छर्द्देर्विघाताद् वमनातियोगात् ।
वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥ १४ ॥
वाताद् दश तथा पित्तात् कफाच्चैव त्रयोदश ।
रक्तात् षोड़श विज्ञेया सर्व्वजाः पञ्चविंशतिः ।
तथा बाह्यौ पुनर्द्वौ च रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः ॥ १५ ॥
हताधिमन्थो निमिषो दृष्टिर्गम्भीरिका च या ।
यच्च वातहतं वर्त्म न ते सिध्यन्ति वातजाः ॥
याप्योऽथ तन्मयः काचः साध्याः स्युः सान्य(स्यन्द)मारुताः ।
शुष्काक्षिपाकाधिमन्थ-सान्य(स्यन्द)मारुतपर्य्ययाः ॥ १६ ॥

किं तद् भिषग्जितं पूर्व्वरूपे कुर्य्यादित्याशङ्क्य सङ्क्षेपविस्तराभ्यां तत्र भिषग्जितमाह—सङ्क्षेपत इत्यादि । क्रियाणां संशमनसंशोधनादीनामयमेव सम्यग्योगः । किं तदित्याह—निदानपरिवर्ज्जनमिति । निदानानां दोषकारकहेतूनां रोगकारकहेतूनाञ्च सर्व्वतो वर्ज्जनम् । विस्तरेण तु वातादीनां प्रतीघातः क्रियायोगः प्रोक्तः । येनौषधप्रयोगेण वातादीनां कोपः प्रतिहन्यते उपक्रम उक्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

कानि तानि निदानानि यानि परिहर्त्तव्यानीत्याह—उष्णेत्यादि । अत्र केचित् 'एवं विदाह्यातिकारिणोऽन्नं' इत्यादि यावत् 'अवाक्शिरोऽत्युच्छ्रितशायितस्य ज्वरोपतापाद् ऋतुपर्य्ययाच्च' इत्यन्तं पठन्ति, स च पाठः पुनरुक्तिदूषणभयान्नाङ्गीकृतः ॥ १४ ॥

इदानीं तानेव विकारान् वातादिसंख्यया निर्द्दिशन्नाह—वातादित्यादि । तथा पित्तात् पित्तादपि दशैव च । बाह्यौ बहिर्निमित्तभवौ । तौ कौ ? एकोऽभिघातोत्पन्नः सनिमित्तः, अन्यः सुरर्षिगन्धर्व्वादिदर्शनाभिहतशक्तिरनिमित्तः ॥ १५ ॥

इदानीं तेषामेव विकाराणां वातादिभेदेन साध्यासाध्ययाप्यत्वं दर्शयन्नाह—हतेत्यादि । तन्मयः वातमयः । साध्याः स्युः सान्यमारुता इति हताधिमन्थादयश्चत्वारो वातजा असाध्याः, काचश्च याप्यः, शुष्काक्षिपाकादयो रोगाः सान्यमारुता अन्यतोवातरोगेण सहिताः पञ्च साध्याः ॥ १६ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

असाध्यो ह्रस्वजाड्यो यो जलस्रावश्च पैत्तिकः।
परिम्लायी च नीलश्च याप्यः काचोऽथ तन्मयः॥
अभिष्यन्दोऽधिमन्थोऽम्लाध्युषितं शुक्तिकाह्वया।
दृष्टिः पित्तविदग्धा च पोथक्यो लगणश्च यः * ॥ १७॥
असाध्यः कफजः स्रावो याप्यः काचोऽथ तन्मयः।
अभिष्यन्दोऽधिमन्थश्च बलासग्रथितञ्च यत्॥
दृष्टिः श्लेष्मविदग्धा च पोथक्यो लगणश्च यः।
क्रिमिग्रन्थिपरिक्लिन्न-वर्त्मशुक्लार्म्मपिष्टकाः।
श्लेष्मोपनाहः साध्यास्तु कथिताः श्लेष्मजेषु तु॥ १८॥
रक्तस्रावोऽजकाजातं शोणितार्शोऽवलम्बितम्।
शुक्रं न साध्यं काचश्च याप्यस्तज्जः प्रकीर्त्तितः॥
मन्थस्यन्दौ क्लिष्टवर्त्म हर्षोत्पातौ तथैव च।
सिराजाताञ्जनाख्या च सिराजालञ्च यत् स्मृतम्॥
पर्व्वण्यथाव्रणं शुक्रं शोणितार्म्मार्ज्जुनश्च यः।
एते साध्या विकारेषु रक्तजेषु भवन्ति हि॥ १९॥
पूयास्रावो नाकुलान्ध्यमक्षिपाकात्ययोऽलजी।
असाध्याः सर्व्वजा याप्याः काचः कोपश्च पक्ष्मगः॥
वर्त्मावबन्धो यो व्याधिः सिरासु पिड़का च या।
प्रस्तार्य्यर्म्माधिमांसार्म्म स्नाय्वर्म्मोत्सङ्गिनी च या॥

असाध्य इत्यादि। पित्तसम्भवौ द्वौ ह्रस्वजाड्यजलस्रावौ साधयितुमशक्यौ, तथा पैत्ति
परिम्लायीनीलाख्यौ काचौ यापनार्हौ, अभिष्यन्दादयः षट् साध्याः॥ १७॥

असाध्य इत्यादि। तन्मयः श्लेष्मज इत्यर्थः। कफजेष्वेक एवासाध्यः, याप्योऽप्येक
अभिष्यन्दादयश्चैकादश साध्याः॥ १८॥

रक्तस्राव इत्यादि। रक्तस्रावस्तथाऽजका शोणितार्शः क्षतशुक्रकञ्च रक्ताज्जातं चतुष्टयमप्यस
तज्जो रक्तजः काचो याप्यः, मन्थस्यन्दादय एकादश साध्याः॥ १९॥

पूयेत्यादि। पूयास्रावादयश्चत्वारोऽसाध्याः, काचपक्ष्मकोपौ याप्यौ, वर्त्मावबन्धादय

* धूमदर्शी च सिध्यतीति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पूयालसश्चाव्बुदश्च श्यावकर्द्दमवर्त्मनी ।
तथाशौवर्त्म शुष्कार्शः शर्करावर्त्म यच्च व ॥
सशोफश्चाप्यशोफश्च पाको वहलवर्त्म च ।
अक्लिन्नवर्त्म कुम्भीका विसवर्त्म च सिध्यति ॥ २० ॥
सनिमित्तोऽनिमित्तश्च द्वावसाध्यौ तु वाह्यजौ ॥ २१ ॥
षट्सप्ततिविकाराणामेषा संग्रहकीर्त्तना ॥ २२ ॥
नव सन्ध्याश्रयास्तेषु वर्त्मजास्त्वेकविंशतिः ।
शुक्लभागे दशकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः ॥
सर्व्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशव तु ।
वाह्यजौ द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ ।
भूय एतान् प्रवक्ष्यामि संख्यारूपचिकित्सितः ॥ २३ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे औपद्रविको नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विंशतिः साध्याः । केचित्तु 'काचः कोपश्च पक्ष्मणः' इत्यत्र 'याप्यौ वर्त्मावबन्धश्च काचः कोपश्च पक्ष्मणः । पिल्लाख्यश्चापि यो व्याधिः सिरासु पिडका च या' इति पठन्ति । स च पाठः पञ्जिकया निरस्तः, तस्मादस्माभिरपि परित्यक्तः ॥ २० ॥

सनिमित्त इत्यादि । तौ द्वावपि सन्निपातनिमित्तौ विवृतौ ॥ २१ ॥

षडित्यादि । संक्षेपेण कथिता, अथवा संग्रहेण सम्यक् दोषग्रहेण कथिता ॥ २२ ॥

इदानीं तेषां दोषविशेषेण संग्रहं प्रतिपाद्य सन्ध्याद्याश्रयभेदेनापि संग्रहं प्रतिपादयन्नाह—नवेत्यादि । द्वौ वाह्यजौ सर्व्वाश्रयत्वेऽपि दृष्ट्याश्रितौ मन्तव्यौ, दृष्टेः प्रधानतमत्वात् ॥ २३ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे औपद्रविकव्याख्यानाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

पूयालसः सोपनाहः स्रावाः पर्व्वणिकालजी ।
क्रिमिग्रन्थिश्च विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नव ॥ २ ॥

पक्वः शोफः सन्धिजः संस्रवेद् यः सान्द्रं पूयं पूतिपूयालसः सः ।
ग्रन्थिर्नाल्पो दृष्टिसन्धावपाकः कण्डूप्रायो नीरुजस्तूपनाहः ॥
गत्वा सन्धीनश्रुमार्गेण दोषाः कुर्य्युः स्रावान् रुग्विहीनान् स्वलिङ्गान् ।
तान् वै स्रावान् नेत्रनाड़ीमथैके तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्द्धा ॥
पाकः * सन्धौ संस्रवेद् यश्च पूयं पूयास्रावो नैकरूपः प्रदिष्टः ।
श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेच्च श्लेष्मास्रावो नीरुजः स प्रदिष्टः ॥
रक्तास्रावः शोणितोत्थः सरक्तं कोष्णं नाल्पं संस्रवेन्नातिसान्द्रम् ।
पीताभासं नीलमुष्णं जलाभं पित्तास्रावः संस्रवेत् सन्धिमध्यात् ॥ ३ ॥

पूर्व्वस्मिन्नध्याये सन्ध्यादिक्रमेण नयनगतरोगा अभिहिताः, अत औपद्रविकानन्तरं प्रा सन्धिगता रोगाः प्रतिपाद्या भवन्तीत्यत आह—अथात इत्यादि । गतशब्द आश्रयवचनः ॥ १ ॥

स्रावाश्चत्वारः पूयास्राव इत्यादयः ॥ २ ॥

इदानीं तेषां नवानामपि प्रत्येकं लक्षणमाह - पक्व इत्यादि । सन्धिजः कनीनसन्धिजः पूति दुर्गन्धम् । अयं सन्निपातजः साध्यश्च । ग्रन्थिरित्यादि । नाल्पो महानित्यर्थः । अपाक ईष पाकः । उपनाहः श्लेष्मोपनाहः । कफजोऽयं साध्यश्च । सन्धयो नेत्रान्तर्गताश्चत्वारः । अश्रुमा शब्देनात्र सिरा अभिप्रेताः । तथाच विदेहः—"अश्रुस्रावः सिरा गत्वा नेत्रसन्धिषु तिष्ठति ततः कनीनकं गत्वा चाश्रु कृत्वा कनीनके ॥ ततः स्रवत्यथास्रावं यथादोषमवेदनम्"—इति अश्रुस्रावशब्देनात्र तत्सहितो दोषोऽभिधीयते । कथं चतुर्द्धेत्याह —पाक इत्यादि । नैकरूप इ अस्य सन्निपातजत्वाद् बहुरूपत्वम् । सन्धिरत्र कनीनकसन्धिः । असाध्योऽयम् । श्वेत इत्या अयमप्यसाध्यः । रक्तेत्यादि । असावप्यसाध्यः । पीतेत्यादि । कनीनकसन्धिमध्यादित्य व्याधिस्वभावतो वातास्रावो नास्ति, पित्तजगलगण्डचातुर्थिकवत् । एषोऽप्यसाध्यः ॥ ३ ॥

---

* शोथ इति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना रक्ताज् ज्ञेया पर्व्वणी वृत्तशोफा।
जाता सन्धौ कृष्णशुक्लेऽलजी स्यात् तस्मिन्नेवाख्यापिता पूर्व्वलिङ्गैः ॥४॥
क्रिमिग्रन्थिवर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूं कुर्य्युर्जन्तवः सन्धिजाताः।
नानारूपा वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ चरन्तोऽन्तर्नयनं दूषयन्ति ॥ ५ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे सन्धिगतरोगविज्ञानीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ताम्रेत्यादि। असाध्योऽयम्। अलजीत्यादि। तस्मिन्नेव कृष्णशुक्लसन्धावेव। पूर्व्वलिङ्गैः पर्व्वणीलिङ्गैरित्यर्थः। पर्व्वण्यलज्योः स्थानस्य लक्षणस्य चैक्येऽपि तनुत्वस्थूलत्वाभ्यां भेदः। तन्वी पर्वणी, ततः स्थूला पुनरलजी। इयं सन्निपातजा असाध्या च ॥ ४ ॥

क्रिमीत्यादि। क्रिमिग्रन्थिर्वर्त्मशुक्लयोः सन्धौ भवति। तत्रैव नानारूपाः कृमयो वर्त्मनः पक्ष्मणश्च सन्धिं प्राप्ताः कण्डूं जनयन्ति, अन्तश्चरन्तो भक्षयन्तो नयनं दूषयन्ति। असौ कफजः साध्यश्च ॥ ५ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे सन्धिगतरोगविज्ञानीयव्याख्यानाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो वर्त्मगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः ।
सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः ॥
विवर्द्ध्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान् ।
विकारान् जनयन्त्याशु नामतस्तान् निबोधत ॥ २ ॥
उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा ।
तथार्शोवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवाञ्जननामिका ॥
बहलं वर्त्म यच्चापि व्याधिर्वर्त्मावबन्धकः ।
क्लिष्टकर्दमवर्त्माख्यौ श्याववर्त्म तथैव च ॥
प्रक्लिन्नमपरिक्लिन्नं वर्त्म वातहतन्तु यत् ।
अर्बुदं निमिषश्चापि शोणितार्शश्च यत् स्मृतम् ॥
लगणो विसनामा च पक्ष्मकोपस्तथैव च ।
एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसंश्रयाः ॥
नामभिस्ते समुद्दिष्टा लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे ।
अभ्यन्तरमुखी बाह्योत्सङ्गेऽधो वर्त्मनश्च या * ।
विज्ञेयोत्सङ्गिनी नाम तद्रूपपिडकान्विता ॥ ३ ॥

सन्धिगतरोगानन्तरं 'वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ चरन्तोऽन्तर्नयनं दूषयन्ति' इति वर्त्मनोऽनन्त निर्दिष्टत्वाद् वर्त्मगतरोगविज्ञानीयारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥

सम्प्राप्तिमाह – पृथगित्यादि । यदा पृथक् समस्ता वा अधिकमूर्च्छिता अतिशयप्रकुपिता द वर्त्मव्यपाश्रयाः अपशब्दस्योपसर्गस्य मध्यवचनत्वाद् वर्त्ममध्यगताः सिरा व्याप्य वर्त्मस्ववतिष्ठ तदा वर्त्मव्यपाश्रयान् विकारान् शीघ्रं जनयन्तीति सम्बन्धः । अमुं पाठं पञ्जिकाकारो न पर जेजटपठितत्वादस्माभिरपि पठितः ॥ २ ॥

ते च वर्त्माश्रया रोगा एकविंशतिरभिहिताः, अतस्तानेव नाम्ना निर्दिशन्नाह—उत्स त्यादि । नामतस्तान् समुद्दिश्य लक्षणैराह—लक्षणैरित्यादि । अभ्यन्तरमुखी वर्त्माभ्यन्तरमु बाह्येति वहिर्भवा इव प्रतिभासते, वास्तूत्सेधेन बहिरप्युन्नतत्वात् । उत्सङ्गेऽधो वर्त्मनश्च अधोभागे यद् वर्त्म तस्योत्सङ्गे क्रोडे जाता या, तस्या इव रूपं यासां, तद्रूपाभिर्व्याप्ता

* पिडकाभ्यन्तरमुखी बाह्याऽधोवर्त्मसंश्रयेति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कुम्भीकावीजप्रतिमाः पिड़काः * यास्तु वर्त्मजाः।
आध्मायन्ते तु भिन्ना याः कुम्भीकपिड़कास्तु ताः ॥ ४ ॥
स्राविण्यः कण्डुराः † गुर्व्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः।
पिड़काश्च रुजावत्यः पोथक्य इति संज्ञिताः ॥ ५ ॥
पिड़काभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंवृता।
पिड़का या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा ॥ ६ ॥
एर्व्वारुवीजप्रतिमाः पिड़का मन्दवेदनाः।
सूक्ष्माः ‡ खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्त्यते ॥ ७ ॥
दीर्घोऽङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणो वर्त्मसम्भवः।
व्याधिरेष समाख्यातः शुष्कार्श इति संज्ञितः ॥ ८ ॥
दाहतोदवती ताम्रा पिड़का वर्त्मसम्भवा।
मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका ॥ ९ ॥

सन्निपातजा साध्या च। विदेहोक्तमिहानुक्तं काठिन्यादि चोह्यम्। तथाहि तदुक्तं वचः—"वर्त्मोत्सङ्गेऽप्यधो जन्तोः सन्निपातात् प्रजायते। अभ्यन्तरमुखी स्थूला बाह्यतश्चापि दृश्यते। पिड़का पिडकाभिश्च चिताऽन्याभिः समन्ततः। उत्सङ्गपिडका नाम कठिना मन्दवेदना। सा प्रभिन्ना स्रवेत् स्रावं कुक्कुटाण्डरसोपमम्"—इति ॥ ३ ॥

कुम्भीका दाडिमाकारफला स्थलकुम्भी। वर्त्मजा इति बहुवचनाद् बाह्या एव भवन्ति। एताः सन्निपातजा अपि साध्याः ॥ ४ ॥

स्राविण्य इत्यादि। स्राविण्यो बहुस्रावाः। कण्डुरा इति कण्डूयुक्ताः। रुजावत्य इति कफजा अपि वेदनायुक्ता इत्यर्थः। इमाः साध्याः ॥ ५

पिडकाभिरित्यादि। इयं सन्निपातजा साध्या च ॥ ६ ॥

एर्व्वारुवित्यादि। एर्व्वारुः ग्रीष्मकर्कटी। वर्त्मस्था वर्त्मनामन्तर्बाह्यतोऽपि तिष्ठति। इदं सन्निपातजमपि साध्यम् ॥ ७ ॥

दीर्घ इत्यादि। दारुणोऽतिकष्टतरः। वर्त्मसम्भवो वर्त्मनामन्तरेव भवति। अयं व्याधिः सन्निपातजोऽपि साध्यः ॥ ८ ॥

दाहेत्यादि। रक्तजेयं साध्या च ॥ ९ ॥

* पक्ष्मवर्त्मवोरिति पाठभेदः।　　† कण्डूस्रावान्विताः इति पाठान्तरम्।
‡ श्लक्ष्णा इति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वर्त्मोपचीयते यस्य पिड़काभिः समन्ततः।
सवर्णाभिः समाभिश्च * विद्याद् बहलवर्त्म तत् ॥ १० ॥
कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोफेन यो नरः।
न समं छादयेदक्षि भवेद् बन्धः स वर्त्मनः ॥ ११ ॥
मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद् वर्त्म सममेव च।
अकस्माच्च भवेद् रक्तं क्लिष्टवर्त्म तदादिशेत् ॥ १२ ॥
क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं विदहेच्छोणितं यदा।
तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमः ॥ १३ ॥
यद् वर्त्म बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् † ।
दाहकण्डूपरिक्लेदि श्याववर्त्मेति तन्मतम् ॥ १४ ॥
अरुजं बाह्यतः शूनमन्तःक्लिन्नं स्रवत्यपि।
कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवर्त्म तदुच्यते ॥ १५ ॥

वर्त्मेत्यादि। एतदपि सन्निपातजं साध्यञ्च ॥ १० ॥

कण्डूमतेत्यादि। एष सन्निपातजोऽपि साध्यः ॥ ११ ॥

मृद्वित्यादि। अकस्माच्च स्रवेद्रक्तं इति क्वचित् पाठः, तच्च पञ्जिकाकारो न मन्यते अकस्माच्च कारणं विना द्वयमपि वर्त्म रक्तं भवेत्। तथाच विदेहः—"श्लेष्मदुष्टेन रक्त क्लिष्टमांसमिवोभयम्। बन्धुजीवनिभं वर्त्म क्लिष्टवर्त्म तदुच्यते"—इति। एतद्रक्त साध्यञ्च ॥ १२ ॥

क्लिष्टमित्यादि। यदा क्लिष्टारम्भकं श्लेष्मदुष्टं शोणितं पित्तयुक्तं विदहेत् विदाहं गच्छेत् त क्लिन्नत्वमापन्नं क्लिष्टमेव वर्त्मकर्दम उच्यते, क्लिन्नत्वमापन्नमार्द्रतां प्राप्तम्। एतत् कफपित्तर रब्धत्वात् सन्निपातजं साध्यञ्च। 'कृष्णत्वमापन्नम्' इति केचित् पठन्ति, तं पाठं पञ्जिकाक नाङ्गीकरोति ॥ १३ ॥

यद् वर्त्मेत्यादि। एतदपि सन्निपातजं साध्यञ्च ॥ १४ ॥

अरुजमित्यादि। अरुजमल्परुजं शूनञ्च बाह्ये, क्लिन्नं स्रवत्यप्यन्तरेव, कण्डूनिस्तोदब पुनरन्तरेव। अयं रोगः पिल्लाख्यः केनचित् कथितः, तत् पञ्जिकाकारो न मन्यते। अयं व्या कफजः साध्यश्च ॥ १५ ॥

* स्थिराभिश्चेति वा पाठः। † शूलञ्च जायते इति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यस्य धौतानि धौतानि सम्बध्यन्ते पुनःपुनः ।
वर्त्मान्यपरिपक्कानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत् ॥ १६ ॥
विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यन्न निमील्यते ।
एतद् वातहतं विद्यात् सरुजं यदि वाऽरुजम् ॥ १७ ॥
वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् ।
विज्ञेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमविलम्बितम् ॥ १८ ॥
निमेषिणीः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः ।
चालयेदक्षिवर्त्मानि निमेषः स गदो मतः ॥ १९ ॥
छिन्नाश्छिन्ना विवर्द्धन्ते वर्त्मस्था मृदवोऽङ्कुराः ।
दाहकण्डूरुजोपेतास्तेऽर्शः शोणितसम्भवाः * ॥ २० ॥
अपाकः कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः ।
सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो लगणस्तु † सः ॥ २१ ॥

यस्येत्यादि । यस्य रोगस्य स्थानभूतानि वर्त्मान्यसकृत्प्रक्षालितानि पुनः सम्बद्धानि भवन्ति पिल्लोपदेहेनान्तर्बहिश्च पाकरहितान्यपि, तदक्लिन्नवर्त्म जानीयात् । एतत् सन्निपातजमपि साध्यं पिल्लाख्यञ्च । तथाच विदेहः—"प्रक्षालिते तथा मृष्टे आनह्यते पुनःपुनः । अपरिक्लिन्नवर्त्मानं पिल्लाख्यमिति निर्द्दिशेत्"—इति । अमुं द्वयमपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकपाठं सूत्रे जेज्जटाचार्य्यः पठति तन्नेच्छति गयदासः ॥ १६ ॥

विमुक्तेत्यादि । निश्चेष्टं निष्क्रियम् । अत एव न निमील्यते न सङ्कुचतीत्यर्थः । अरुजम् अल्परुजम् । इदं वातजमसाध्यञ्च ॥ १७ ॥

वर्त्मेत्यादि । वर्त्मान्तरस्थमभ्यन्तरस्थमित्यर्थः । विषमं कष्टकारि । ग्रन्थिभूतं ग्रन्थिरिव । सरक्तमवलम्बितमिति किञ्चिद्रक्तता पित्तेन, अवलम्बितत्वमर्बुदत्वेन । अवलम्बि चेति केचित् पठन्ति । सन्निपातजमपीदं साध्यम् ॥ १८ ॥

निमेषिणीरित्यादि । वर्त्मसंश्रयाः निमेषिणीः सिरा वायुः प्रविष्टः सन् वर्त्मानि चालयतीति सम्बन्धः । यद्बलेन निमेषोन्मेषौ स्यातां ता निमेषिण्यः सिराः । सोऽगदो मत इति केचित् पठन्ति, तत्रागद अव्यथ इत्यर्थः । असौ वातजोऽसाध्यश्च ॥ १९ ॥

छिन्ना इत्यादि । ये शोणितसम्भवा मृदवो वर्त्मस्था अङ्कुराश्छिन्नाश्छिन्ना सन्तो विवर्द्धन्ते तेऽङ्कुरा अर्शः शोणितार्श इति सम्बन्धः । इदं शोणितार्शो रक्तजमसाध्यञ्च ॥ २० ॥

अपाक इत्यादि । श्लेष्मजोऽयं साध्यश्च ॥ २१ ॥

* शोणितसम्भवमिति वा पाठः ।　　　　† नगण इति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शूनं यद् वर्त्म बहुभिः सूक्ष्मैश्छिद्रैः समन्वितम्।
विसमन्तर्जलमिव विसवर्त्मेति तन्मतम्॥ २२॥
पक्ष्माशयगता दोषास्तीक्ष्णाग्राणि खराणि च।
निर्व्वर्त्तयन्ति पक्ष्माणि * तैर्जुष्टञ्चाक्षि दूयते॥
† उद्धृतैरुद्धृतैः शान्तिः पक्ष्मभिश्चोपजायते।
वातातपानलद्वेषी पक्ष्मकोपः स उच्यते॥ २३॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे वर्त्मगतरोगविज्ञानीयो नाम तृतीयोध्यायः॥ ३॥

शूनमित्यादि। यथाऽन्तर्जले विसं विशाण्डं तद्वदित्यर्थः। एतत् सर्व्वजमपि साध्यम्॥ २२॥ दोषा इत्यादि। निर्व्वर्त्तयन्ति निष्पादयन्ति। पक्ष्माणि प्रतिबालान्। तैः पक्ष्मभिः... लोचनं दूयते उपतप्यते। उद्धृतैरुद्धृतैरिति उन्मूलितैरुन्मूलितैरित्यर्थः; अत्र वीप्सया ... पुनःपुनरुद्धवः ख्याप्यते। अस्य पक्ष्मकोपस्य उपपक्ष्ममाला इति अनुक्ता द्वितीया संज्ञा, ... 'परिवाल' इति वदन्ति। एष रोगः सर्व्वजो याप्यश्च॥ २३॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
वर्त्मगतरोगविज्ञानीयव्याख्यानाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

---

* तैर्घुष्टमिति पाठान्तरम्। † उत्पाटितैः पुनरिति पाठः क्वचित्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः शुक्लगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधिमांस-स्नाय्वर्म्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः ।
स्युः शुक्तिका चार्ज्जुनपिष्टकौ च जालं सिराणां पिडकाश्च याः स्युः ।
रोगा बलासग्रथितेन सार्द्धमेकादशाक्ष्णोः खलु शुक्लभागे ॥ २ ॥
प्रस्तारि ग्रथितमिहार्म्म शुक्लभागे विस्तीर्णं तनु रुधिरप्रभं सनीलम् ॥ ३ ॥
शुक्लाख्यं मृदु कथयन्ति शुक्लभागे सश्वेतं सममिह वर्द्धते चिरेण ॥ ४ ॥
यन्मांसं प्रचयमुपैति शुक्लभागे पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितार्म्म ॥ ५ ॥
विस्तीर्णं मृदु बहलं यकृत्प्रकाशं श्यावं वा तदधिकमांसजार्म्म विद्यात् ॥ ६ ॥
शुक्ले यत् पिशितमुपैति वृद्धिमेतत् स्नाय्वर्म्मेत्यभिपठितं खरं प्रपाण्डु ॥ ७ ॥

वर्त्मगतरोगविज्ञानीयानन्तरं वर्त्मसण्डलाच्छुक्लमण्डलस्यानन्तर्य्यात्तद्गतरोगविज्ञानीयारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥

तानेव रोगान् नामभिराह—प्रस्तारीत्यादि । अर्म्मशब्दः प्रस्तार्य्यादिभिः पञ्चभिः सह सम्बध्यते। जालं सिराणामिति सिराशब्दो जालपिडकाभ्यां सम्बध्यते; तेन सिराजालं सिरापिडकाश्चेत्यर्थः॥२॥

प्रस्तारीत्यादि । ग्रथितं प्रख्यातं विस्तीर्णं विततं तनु विरलं रुधिरप्रभं रक्तनिभं सनीलमीषन्नीलं, एतेनेषन्नीललोहितमित्यर्थः । जेज्जटाचार्य्यस्तु विदेहोक्तं प्रस्तार्य्यर्म्मलक्षणं दृष्ट्वा सनीलमित्यत्र वाशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन रक्तमीषन्नीलं वेत्यर्थ इति प्रतिपादयति । तथा च विदेहवाक्यं—"समन्ताद् विस्तृतः श्यावो रक्तो वा मांससञ्चयः । सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्यर्म्म तदुच्यते"—इति । त्रिदोषजमिदं साध्यञ्च ॥ ३ ॥

शुक्लाख्यमित्यादि । शुक्लाख्यं शुक्लनामार्म्म । मृदु कोमलं, सश्वेतं किञ्चिच्छ्वेतं, श्लेष्मजमिदं साध्यञ्च ॥ ४ ॥

यदित्यादि । प्रचयं वृद्धिं उपैति गच्छति, पद्माभमरुणपद्मप्रभं, लोहितार्म्म शोणितार्म्मेत्यर्थः । एतद्रक्तजं साध्यञ्च ॥ ५ ॥

विस्तीर्णमिति । बहलं स्थूलम् । एतत् सन्निपातजं साध्यञ्च ॥ ६ ॥

शुक्ले इत्यादि । एतत् त्रिदोषजमपि साध्यम् । खरं खरस्पर्शम् ; 'स्नाय्वाभं पिशितांश-स्नाय्वर्म्मं' इत्यपि पाठः । 'खरञ्च शुक्लं' इति केचित् पठन्ति ॥ ७ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्यावाः स्युः पिशितनिभास्तु बिन्दवो ये शुक्त्याभाः सितनयने स शुक्तिसंज्ञः ॥८॥
एको यः शशरुधिरोपमः सुबिन्दुः शुक्लस्थो भवति तमर्ज्जुनं वदन्ति ॥ ९ ॥
उत्सन्नः सलिलनिभोऽथ पिष्टशुक्लो बिन्दुर्यः स भवति पिष्टकः सुवृत्तः ॥ १० ॥
जालाभः कठिनसिरो महान् सरक्तः सन्तानः स्मृत इह जालसंज्ञितस्तु ॥ ११ ॥
शुक्लस्थाः सितपिड़काः सिरावृता यास्ता विद्यादसितसमीपजाः सिराजाः ॥१२॥
कांस्याभो भवति सितेऽम्बुबिन्दुतुल्यः स ज्ञेयोऽमृदुररुजो बलासकाख्यः ॥ १३ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे शुक्लगतरोगविज्ञानीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्यावा इत्यादि। शुक्त्याभा इति जलशुक्तिरिव किञ्चिद्दीर्घाः शुक्लमण्डले ये बिन्दवः, शुक्तिकाविकार इति सम्बन्धः। साध्योऽयं पित्तजश्च ॥ ८ ॥

एक इत्यादि। रक्तजोऽयं साध्यश्च ॥ ९ ॥

उत्सन्न इत्यादि। पिष्टशुक्लः तण्डुलपिष्टवच्छुक्लः, शुक्लत्वेऽप्यच्छत्वात् सलिलनिभः, पि... पिष्टकनामा। अयं श्लैष्मिकः साध्यश्च ॥ १० ॥

जालाभ इत्यादि। अनुलोमविलोमविस्तृतसिरानिचयविरचितत्वाज्जालस्येव आभा यस्य तथा। रक्तो लोहितो लोहितजनितश्च, सन्तानः सिरासन्तानः। एष सिराजालसंज्ञितो र... साध्यश्च ॥ ११ ॥

शुक्लस्था इत्यादि। सिराजाः पिड़का इति शेषः। वास्तुस्थितसिरावृतत्वात् सिराजाः, न साक्षात् सिराजाः। एष सन्निपातजः साध्यश्च ॥ १२ ॥

कांस्याभ इत्यादि। कांस्यस्येव आभा यस्य स तथा, सित इत्यर्थः। अम्बुबिन्दुतुल्यः वा... बिन्दुरिवोद्गतत्वात्। अमृदुः कठिनः। अरुजः अव्यथः। एतद् द्वयमपि कफजनितत्वात् नामान्त... बलासनामा विकारो बलासज एव। अत्रैव विदेहः—"मारुतोत्पीड़ितः श्लेष्मा शुक्लभागे ... स्थितः। जलबिन्दुरिवोच्छूनो मृदुः कफसमुद्भवः"—इति। पुस्तकान्तरे चान्यथा पाठः, यथा 'सन्तानो भवति सिरावृतः सिते यो बिन्दुर्वा स तु निरुजो बलासकाख्यः'—इति। ईदृ... पाठस्य टीकाकारा व्याख्यां न कुर्व्वन्ति। साध्योऽयं श्लेष्मजश्च ॥ १३ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे शुक्लगतरोगविज्ञानीयव्याख्यानाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः कृष्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

यत् सव्रणं शुक्रमथाव्रणं वा पाकात्ययश्चाप्यजका तथैव ।
चत्वार एतेऽभिहिता विकाराः कृष्णाश्रयाः संग्रहतः पुरस्तात् ॥ २ ॥
निमग्नरूपं हि भवेत् तु कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद् वै ।
स्रावं स्रवेदुष्णमतीव रुक् च तत् सव्रणं शुक्र(क्र)मुदाहरन्ति ॥ ३ ॥
दृष्टेः समीपे न भवेत् तु यच्च न चावगाढ़ं न च संस्रवेद्धि ।
अवेदनावन्न च युग्मशुक्रं तत् सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव ॥ ४ ॥
विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं शिरासक्तमदृष्टिकृच्च ।
द्वित्वग्गतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितञ्चापि विवर्ज्जनीयम् ॥

शुक्लगतरोगविज्ञानीयानन्तरं प्रत्यासत्त्या कृष्णमण्डलगता रोगाः प्रतिपाद्या इत्यत आह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥

तानेव कृष्णगतरोगान् नामभिः प्राह—यदित्यादि । संख्येयनिर्देशादेव चतुःसंख्यायां लब्धायां चतुःसंख्याकरणं तन्त्रान्तरोद्दिष्टातिरिक्तसंख्यानिरासार्थम् । संग्रहतः सम्यगुपादानतः ॥ २ ॥

तानेव लक्षणैर्निर्दिशन्नाह—निमग्नेत्यादि । निमग्नरूपमन्तःप्रविष्टरूपमीषद्दृश्यरूपमित्यर्थः । सूच्येव विद्धमित्यनेन वर्त्तुलत्वं दर्शितं, रक्तस्याग्नेयत्वादुष्णाश्रुता अत्यर्थञ्च पीड़ा भवति । अव्रणशुक्ले मन्दरुगश्रुता वक्ष्यते, तस्मादस्मिन् सक्षते शुक्रे क्षतयोगान्नेत्रस्य सुकुमारत्वाच्चातीव वेदना युक्ता । अत्र विदेहः—"रक्तराजीनिभं कृष्णे विद्रुमाभं प्रलक्ष्यते । सूच्यग्रेणेव तच्छुक्रमुष्णाश्रुस्रावि सव्रणम्—" इति । सव्रणं सक्षतमित्यर्थः । रक्तजमिदमसाध्यञ्च ॥ ३ ॥

इदानीं तस्यैवावस्थाद्वारेण कादाचित्कं साध्यत्वं दर्शयन्नाह—दृष्टेरित्यादि । संस्रवेद्धीत्यत्र संशब्दोऽतिशयार्थः । अवेदनावत् मन्दवेदनम् ॥ ४ ॥

तस्यैव कदाचित्साध्यस्य लक्षणं प्रतिपाद्यासाध्यस्य लक्षणं प्रतिपादयन्नाह—विच्छिन्नेत्यादि । विच्छिन्नमध्यमिति विदीर्णमांसत्वान्मध्ये सच्छिद्रमिव । पक्षान्तरमाह पिशितावृतं वेति; आच्छिन्नमध्यमेवोन्नतमांसेन वेष्टितं वा । चलं सिरासक्तमिति यतः सिरासक्तमत एव चलं, सिरा हि स्वभावत एव चलाः, तदाश्रितं शुक्रमपि चलमेव; अन्ये तु चलं चलदिव न तु साक्षाच्चलमेव । अदृष्टिकृत् दर्शनरोधकृत् । द्वित्वग्गतं द्विपटलाश्रितम् । लोहितमन्ततश्चेति•

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उष्णाश्रुपातः पिड़का च कृष्णे यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभञ्च शुक्रम्।
तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यच्च यत् तित्तिरिपक्षतुल्यम्॥
सितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुगश्रुयुक्तम्।
विहायसीवाच्छघनानुकारि तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति।
गम्भीरजातं बहुलञ्च शुक्रं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृच्छ्रम्॥ ५॥
सञ्छाद्यते श्वेतनिभेन सर्व्वं दोषेण यस्यासितमण्डलन्तु।
तमक्षिपाकात्ययमक्षिकोप-समुत्थितं तीव्ररुजं वदन्ति॥ ६॥
अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाश्रुः।
विदार्य्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपति तञ्चाजकाजातमिति व्यवस्येत्॥ ७॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे कृष्णगतरोगविज्ञानीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

प्रान्तेषु लोहितमित्यर्थः। इदानीं द्विपटलाश्रितस्य लक्षणं दर्शयन्नाह—उष्णेत्यादि। कस्मि[illegible] पुस्तके पिड़का च पीता इति पाठः, स न सङ्गच्छते। तथा च विदेहः—"चोषोष्णस्रावदा[illegible] कृष्णे च पिड़िकोद्गमः। व्यक्तमुद्गफलाकारं शुक्रं द्वित्वग्गतं भवेत्" इति। एकीयसतमा[illegible] तदित्यादि। यच्चान्यच्छुक्रं तित्तिरिपक्षतुल्यं तदप्यसाध्यं केचिद् वदन्तीति सम्बन्धः। ए[illegible] परमतमप्यप्रतिषिद्धत्वादनुमतमेव। इदानीं सव्रणं शुक्रं प्रतिपाद्याव्रणं प्रतिपादयन्नाह—सि[illegible] मित्यादि। स्यन्दात्मकमभिष्यन्दकारणं विहायसीव आकाश इव, अच्छघनानुकारि प्रतनुमे[illegible] खण्डानुकारीत्यर्थः। रक्तजमिदं साध्यञ्च। अस्यैवाव्रणस्य शुक्रस्यावस्थाभेदेन कृच्[illegible] दर्शयन्नाह—गम्भीरेत्यादि। एवम्भूतमव्रणमपि शुक्रं कृच्छ्रं वदन्तीति सम्बन्धः। गम्भीर[illegible] द्विपटलाश्रितमित्यर्थः। जेज्जटाचार्य्यस्तु सव्रणाव्रणशुक्रस्य लक्षणं साध्यासाध्यञ्च विपरीत[illegible] पठति, मया तु पञ्जिकाकाराभिप्रायेणानेनैव क्रमेण पठितम्॥ ५॥

इदानीं पाकात्ययमाह—सञ्छाद्यत इत्यादि। अक्षिकोपात् समुत्थितं स्यन्दादुत्पन्नमित्य[illegible] एष त्रिदोषजोऽसाध्यश्च॥ ६॥

अजेत्यादि। अजापुरीषप्रतिम इति विशुष्कच्छगलीपुरीषतुल्यः। सलोहित ईषल्लो[illegible] लोहितपिच्छिलाश्रुरिति लोहितं पिच्छिलञ्चाश्रु यस्य सः। प्रचयः सामर्थ्यान्मेदसः। श्लेष्मजोऽसाध्यश्च॥ ७॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
कृष्णगतरोगविज्ञानीयव्याख्यानाम पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः सर्व्वगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

स्यन्दास्तु चत्वार इहोपदिष्टास्तावन्त एवेह तथाधिमन्थाः ।
शोफान्वितोऽशोफयुतश्च पाकावित्येवमेते दश सम्प्रदिष्टाः ॥
हताधिमन्थोऽनिलपर्य्ययश्च शुष्काक्षिपाकोऽन्यत एव वातः ।
दृष्टिस्तथाम्लाध्युषिता शिराणामुत्पातहर्षावपि सर्व्वभागाः ॥
प्रायेण सर्व्वे नयनामयास्ते भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः ।
तस्मादभिष्यन्दमुदीर्य्यमाणमुपाचरेदाशु हिताय धीमान् ॥ २ ॥
निस्तोदनं स्तम्भनरोमहर्ष-सङ्घर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः ।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ३ ॥
दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायनं वाष्पसमुच्छ्रयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ४ ॥

अथात इत्यादि । सर्व्वगतरोगविज्ञानीयः सर्व्वाश्रयरोगविज्ञानीय इत्यर्थः । कृष्णमण्डल प्रत्यासत्त्या दृष्टिगतरोगविज्ञानीयो युज्यते, यश्च दृष्टिगतरोगविज्ञानीयात् पूर्व्वं सर्व्वगतरोगविज्ञानीयारम्भः स दृष्टिगतानां तिमिरादीनामभिष्यन्दनिमित्तत्वं न स्यादिति बोधयति, सन्ध्यादिगतानाञ्च स्यन्दकारणत्वं बोधयति ॥ १ ॥

सर्व्वाक्षिगतरोगाणां संख्यामाह—स्यन्दा इत्यादि । तावन्त एव चत्वार एव । प्रथमश्लोकेन दश, द्वितीयश्लोकेन सप्त, एवं सप्तदश सर्व्वाश्रयाः कथिताः । सर्व्वेषां नेत्ररोगाणामभिष्यन्दभवत्वात् तत्प्रतीकारस्याशेषनयनामयप्रतीकारभूतत्वाद् यत्नतः पूर्व्वरूप एवासौ प्रतीकरणीय इत्याह—प्रायेणेत्यादि । अभिष्यन्दनिमित्तमूला इति अभिष्यन्दाश्च तन्निमित्तानि च तान्येव मूलं येषां ते तथा । निमित्तशब्दाद् दुष्टा दोषा दोषकोपनानि च संगृह्यन्ते । उदीर्य्यमाणमुत्पद्यमानम् । अभिष्यन्दनिमित्तमूला इत्यत्र अभिष्यन्दसमुद्भवा हि इति केचित् पठन्ति ॥ २ ॥

इदानीं वाताभिष्यन्दलक्षणमाह—निस्तोदनमित्यादि । निस्तोदनं सूच्येव व्यधनम् । स्तम्भनं स्तब्धता । संघर्षः करकरिमा । शिरोऽभितापः शिरोव्यथा । विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च इत्यत्र शुष्काल्पदूषिकहिमाश्रुता च इति केचित् पठन्ति । तत्र दूषिका नेत्रमलम् । साध्योऽयम् ॥ ३ ॥

पित्ताभिष्यन्दलक्षणमाह—दाहेत्यादि । शिशिराभिनन्दा शीताभिलाषः । धूमायनं धूमस्येवोद्गमनं, वाष्पसमुच्छ्रयोऽश्रुबाहुल्यं, अयमपि साध्यः ॥ ४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोफः कण्डूपदेहौ सिततातिशैत्यम्।
स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ५ ॥
ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ६ ॥

वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम्।
तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥
उत्पाट्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्म्मथ्यते तथा।
शिरसोऽर्द्धन्तु तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः ॥ ७ ॥
नेत्रमुत्पाट्यत इव मथ्यतेऽरणिवच्च यत्।
सङ्घर्षतोदनिर्भेद-मांससंरब्धमाविलम् ॥
कुञ्चनास्फोटनाध्मान-वेपथुव्यथनैर्युतम्।
शिरसोऽर्द्धञ्च येन स्यादधिमन्थः स मारुतात् ॥ ८ ॥
रक्तराजिचितं स्रावि वह्निनेवावदह्यते।
यकृत्पिण्डोपमं दाहि क्षारेणाक्तमिव क्षतम् ॥
प्रपक्वोच्छूनवर्त्मान्तं सस्वेदं पीतदर्शनम्।
मूर्च्छाशिरोदाहयुतं पित्तेनाक्ष्यधिमन्थितम् ॥ ९ ॥

श्लेष्माभिष्यन्दलक्षणमाह—उष्णेत्यादि। उपदेहो मलोपलिप्तता, सितता शुक्लता; एषोऽ
साध्यः। रक्ताभिष्यन्दमाह—ताम्रेत्यादि। असावपि साध्यः ॥ ५। ६ ॥

अधिमन्थानामभिष्यन्दरोगकृतत्वं दर्शयन्नाह—वृद्धैरित्यादि। तावन्तश्चत्वार एव। त
वेदना इत्यत्र वेदनाशब्दः सामान्यपीड़ावचनः। तेन यथास्वं वातादिदोषवेदनायुक्ता इत्य
एतेनेदमुक्तं भवति—वातिकादभिष्यन्दाद् वातिक एवाधिमन्थस्तीव्रवातिकनिस्तोदादिसकलवे
भवति; एवं पैत्तिकः श्लैष्मिको रक्तोत्थितश्चेति। अधिमन्थानां सामान्यलक्षणमाह—उत्पा
इत्यादि। नेत्रं निर्म्मथ्यते तथेति न केवलं नेत्रमेव निर्म्मथ्यते शिरसोऽर्द्धञ्च तथा निर्म्मथ्यते इ
अर्द्धशिरसो वेदना च व्याधिस्वभावात्। स्वलक्षणैर्वातादीनां स्वकीयैर्लक्षणैः। केचिदत्र
मन्थानां सामान्यलक्षणं न पठन्ति, पञ्जिकायां पठितत्वादस्माभिः पठितम् ॥ ७ ॥

अधिमन्थानां सामान्यलक्षणमुक्त्वा विस्तरेण विशेषलक्षणमाह—नेत्रमित्यादि। स
करकरिमा। अन्ये तु संहर्ष इति पठन्ति, तत्र संहर्षो रोमाञ्चप्रायो वेदनाविशेषः। त
सूचीव्यधनमिव वेदना। निर्भेदः शस्त्रेण विदारणमिव। मांससंरब्धं मांसोपचितमित्य
आविलं समलम्। एष साध्यः ॥ ८ ॥

पित्ताधिमन्थलक्षणमाह—रक्तराजीत्यादि। दाहि क्षारेणाक्तमिव क्षतमिति क्षारलिप्तक्षतमि
दहनशीलम्। एष व्याधिः साध्यः ॥ ९ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शोफवन्नातिसंरब्धं स्रावकण्डूसमन्वितम् ।
शत्यगौरवपच्छिल्य दूषिकाहर्षणान्वितम् ॥
रूपं पश्यति दुःखेन पांशुपूर्णमिवाविलम् ।
नासाध्मानशिरोदुःख-युतं श्लेष्माधिमन्थितम् ॥ १० ॥
बन्धुजीवप्रतीकाशं ताम्यति स्पर्शनाक्षमम् ।
रक्तास्रावं सनिस्तोदं पश्यत्यग्निनिभा दिशः ॥
रक्तमग्नारिष्टवच्च कृष्णभागश्च लक्ष्यते ।
यद्दीप्तं रक्तपर्य्यन्तं तद्रक्तनाधिमन्थितम् ॥ ११ ॥

हन्याद् दृष्टिं सप्तरात्रात् कफोत्थोऽधीमन्थोऽसृक्सम्भवः पञ्चरात्रात् ।
षड्रात्राद् वा मारुतोत्थो निहन्यान्मिथ्याचारात् पत्तिकः सद्य एव ॥ १२ ॥

कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्कोडुम्बरसन्निभः ।
दाहसंहर्षताम्रत्व-शोफनिस्तोदगौरवः ॥
जुष्टो मुहुः स्रवेद् वास्रमुष्णशीताम्बु पिच्छिलम् ।
संरम्भी पच्यते यश्च नेत्रपाकः स शोफजः ॥
शोफहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोफजे ॥ १३ ॥

उपेक्षणादक्षि यदाधिमन्थो वातात्मकः सादयति प्रसह्य ।
रुजाभिरुग्राभिरसाध्य एष हताधिमन्थः खलु नाम रोगः ॥

श्लेष्माधिमन्थलक्षणमाह—शोफवदित्यादि । दूषिका नेत्रमलम् । अयमपि रोगः साध्यः ॥ १० ॥

रक्ताधिमन्थलक्षणमाह—बन्धुजीवेत्यादि । बन्धुजीवो मध्याह्नपुष्पकः, अरिष्टकं कृष्णफलं अरीठा(रीठा) इति लोके । असावपि साध्यः ॥ ११ ॥

इदानीं वाताद्यधिमन्थानां सम्यगुपचारसाध्यतां वैद्यातुरयोर्यत्नाधानार्थं मिथ्याचाराद् दृष्टिविनाशावधिं यथादोषं निर्दिशन्नाह—हन्यादित्यादि । मिथ्याचारादिति पदं श्लेष्मोद्भवाद्यधिमन्थेषु सर्वेष्वपि सम्बध्यते । दृष्टिनाशकालावधिरप्यत्र व्याधिस्वभावात् ॥ १२ ॥

सशोफपाकमाह—कण्डूित्यादि । संरम्भी शोफयुक्तः । अशोफपाकमाह—शोफेत्यादि । लिङ्गानि सशोफपाकलिङ्गानीत्यर्थः । उभावपि पाकौ त्रिदोषजौ साध्या च ॥ १३ ॥

सकलनयनशोषलक्षणं हताधिमन्थं दर्शयन्नाह—उपेक्षणादित्यादि । सादयति अवसादयति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अन्तःशिराणां श्वसनः स्थितो दृष्टिं प्रति क्षिपन्।
हताधिमन्थं जनयेत् तमसाध्यं विदुर्बुधाः॥ १४॥
पक्ष्मद्वयाक्षिभ्रुवमाश्रितस्तु यत्रानिलः सञ्चरति प्रदुष्टः।
पर्य्यायशश्चापि रुजः करोति तं वातपर्य्यायमुदाहरन्ति॥ १५॥
यत् कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म विलोकने * चाविलदर्शनं यत्।
सुदारुणं यत् प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि॥ १६॥
यस्यावटूकर्णशिरोहनुस्थो मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा।
कुर्य्याद्रुजोऽति भ्रुवि लोचने वा तमन्यतोवातमुदाहरन्ति॥ १७॥
अम्लेन भुक्तेन विदाहिना च सञ्छाद्यते सर्व्वत एव नेत्रम्।
शोफान्वितं लोहितकैः सनीलैरेतादृगम्लाध्युषितं वदन्ति॥ १८॥

शोषयतीत्यर्थः। दृष्टिनिर्गमलक्षणं हताधिमन्थं दर्शयन्नाह— अन्तःशिराणामित्यादि। ... क्षिपन् निष्कासयन्नित्यर्थः। यद्यपि हताधिमन्थलक्षणद्वित्वं ज्ञायते तथाऽप्येक एव ... संख्यातिरेकः। जेज्जटाचार्य्यस्तु नयनशोषलक्षणहताधिमन्थस्य पाठं न पठति, दृष्टिनिर्गमल... हताधिमन्थस्य पाठं पठति, पञ्जिकाकारेण च विदेहोक्तप्रकारद्वयेन हताधिमन्थलक्षणं ... न्यूनतादोषभयात् पाठद्वयमपि पठितम्। तथा च विदेहः— "अन्तर्गतः सिराणान्तु यदा हि मारुतः। स तदा नयनं प्राप्य शीघ्रं दृष्टिं निरस्यति॥ तस्यां निरस्यमानायां निर्म्मन्थ... मारुतः। नयनं निर्व्वमत्याशु शूलतोदाधिमन्थनैः॥ अथवा शोषयेदक्षि क्षीणतेजोबलानल... तत्पद्ममिव संशुष्कमवसीदति लोचनम्॥ हताधिमन्थं तं विद्यादसाध्यं वातकोपतः" इति॥

वातपर्य्यायमाह— पक्ष्मेत्यादि। अक्षि लोचनं, भ्रूः प्रसिद्धा। पर्य्यायशश्चापि रुजः क... कदाचित् पक्ष्मद्वये, कदाचिदक्षिणि, कदाचिद्भ्रुवीति पर्य्यायशब्दार्थः। साध्योऽयम्॥ १५॥

शुष्काक्षिपाकमाह—यदित्याहि। कूणितं निमीलितं, दारुणं कठिनं रूक्षं वर्त्म यस्य त... विलोकने चाविलदर्शनमिति यदतिदर्शने आकुलदर्शनमित्यर्थः। सुदारुणं यत् प्रति... चेति प्रतिबोधने उन्मेषे च यदतिशयेन कठिनं; अन्ये सुदारुणं कृच्छ्रोन्मीलनम्। वाति... साध्यश्च॥ १६॥

अन्यतोवातमाह— यस्येत्यादि। अवटुर्ग्रीवायाः पश्चिमो भागः। मन्या ग्रीवायाः पा... सिराविशेषः। अन्यतो वेति पृष्ठतो वेत्यर्थः। अन्यतोवात इति यथार्थेयं संज्ञा, यतो... स्थितो वायुरन्यतो वेदनां करोति। वातिकोऽयं साध्यश्च॥ १७॥

अम्लाध्युषितमाह—अम्लेनेत्यादि। विदाहिना वेति कटुकेन लवणेन वेत्यर्थः। लोहि... रागैरित्यर्थः। सनीलैरीषन्नीलैः। एतादृगीदृशमित्यर्थः। अम्लाध्युषितमम्लजनितपित्ताध्युषि... एष रोगः पैत्तिकः साध्यश्च॥ १८॥

* दन्दह्यते इति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्राः ।
मुहुर्विरज्यन्ति च ताः समन्ताद् व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः ॥ १९ ॥
मोहाच्छिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगस्तु शिराप्रहर्षः ।
ताम्राच्छमस्रं स्रवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुञ्च ॥ २० ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे सर्व्वगतरोगविज्ञानीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

शिरोत्पातमाह—अवेदनेत्यादि । विरज्यन्ति विरक्ता भवन्ति प्रकृतवर्णा भवन्तीत्यर्थः । रक्तजोऽयं साध्यश्च ॥ १९ ॥

शिराहर्षमाह – मोहादित्यादि । अयमपि रक्तजः साध्यश्च ॥ २० ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे सर्व्वगतरोगविज्ञानीयव्याख्यानाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो दृष्टिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

मसूरदलमात्रान्तु पञ्चभूतप्रसादजाम् ।
खद्योतविस्फुलिङ्गाभामिद्धां * तेजोभिरव्ययैः ॥
आवृतां पटलेनाक्ष्णोर्वाह्येन विवराकृतिम् ।
शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः ॥
रोगांस्तदाश्रयान् घोरान् षट् च षट् च प्रचक्ष्महे ।
पटलानुप्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥ २ ॥

सर्व्वगतरोगविज्ञानीयानन्तरं दृष्टिगतरोगाणां पारिशेष्यादारम्भो युक्त इत्यत आह—
इत्यादि । ताञ्च दृष्टिं चिकित्सार्थं प्रमाणाकारस्वलक्षणैर्निर्द्दिशन्नाह—मसूरेत्यादि ।
दलमात्रामिति मसूरदलप्रमाणामित्यर्थः । पञ्चभूतप्रसादजामिति पञ्चभूतानां धामभूतात्
जातामित्यर्थः । पञ्चभूतमध्ये एकस्य प्राधान्यमाह—इद्धां तेजोभिरव्ययैरिति ; एतेन तेजो
दृष्टिरित्युक्तम् । खद्योतविस्फुलिङ्गाभामिति खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः, विस्फुलिङ्गः सूक्ष्मोऽग्निक
खद्योतविस्फुलिङ्गौ तैजसावपि यथा न दहतस्तथा दृष्टिरपि न दहति । यदि सा खद्योतादिस
तर्हि दिवाकरप्रकाशाद्रूपग्रहणेन न भवितव्यमित्याह—अव्ययैरिति ।—अव्ययैरुपचयापचयरहि
स्तेजोभिर्विशिष्टा । तस्या दृष्टेः कुतो भास्वरता न दृश्यत इत्याह आवृतां पटलेनाक्ष्णोर्
नेति ; आवृतामाच्छादितां, वाह्येन तेजोजलाश्रितेन । यद्यपि वाह्यपटलावृतत्वाद् दृष्टे रूपग्र
सामर्थ्योपघातः प्राप्तः, तथाऽपि पटलस्यात्यन्ताच्छत्वाद्रोमकूपविवरान्तरत्वाच्च तेजःपरमा
वहिश्चरत्वे रूपग्रहणसामर्थ्यं दृष्टेर्नोपहन्यत इत्याह—विवराकृतिमिति ।—विवरं
तस्यैवाकृतिर्यस्याः सा तथा तां, न तु साक्षात्तत्र छिद्रमस्ति । विवराकारवचनेन पुनर्मृदुत्वं
न पुनः सर्व्वथा शुषिरत्वं ; तथा च सति पटलानां प्रतिपादितानामप्यनुपपत्तिः स्यात् ।
पटलचतुष्टयेऽपि रूपग्रहणसामर्थ्यमनुमातव्यं, कालकास्थ्याश्रिताभ्यन्तरपटलमपि गते
रूपग्रहणविकृतिलक्षणस्य तिमिरस्योक्तेः । शीतसात्म्यामिति । ननु शीतेन तेजोऽभिहन्यते तत्
शीतेन सात्म्यं ? उच्यते – पृथग्व्यवस्थितयोर्जलाग्न्योर्विरोधो, न पुनः सहोत्पन्नयोरेककार्य
प्रभावाद वा जलान्तर्गतमप्येतत्तेजो नोपहन्यते । प्रमाणादिभिश्चिकित्सोपयोगिभिर्दृष्टिमभि
तदाश्रयरोगोपवर्णनार्थं पटलचतुष्टयप्रविष्टतिमिरलक्षणोपदेशार्थञ्च प्रतिपादयन्नाह—रोगां
त्यादि । तदाश्रयान् दृष्ट्याश्रयानित्यर्थः । षट् च षट् चेति द्वादशेत्यर्थः ॥ १ । २ ॥

* खाद्योतविस्फुलिङ्गाभ्यां सिद्धामिति वा पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शिराभिरभिसम्प्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भृशम् ।
प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः ।
अव्यक्तानि स रूपाणि सर्व्वाण्येव प्रपश्यति ॥ ३ ॥
दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते ।
मक्षिका मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ॥
मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः * कुण्डलानि च ।
परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमभ्रं तमांसि वा ॥
दूरस्थान्यपि रूपाणि मन्यते च समीपतः ।
समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ।
यत्नवानपि चात्यर्थं सूचीपाशं न पश्यति ॥ ४ ॥
ऊर्द्ध्वं पश्यति नाधस्तात् तृतीयं पटलं गते ।
महान्त्यपि च रूपाणि च्छादितानीव वाससा ॥

प्रथमपटलगतस्य तिमिरारम्भकदोषस्य सम्प्राप्तिलेशपूर्व्वकं लक्षणमाह— सिराभिरित्यादि । अभिसम्प्राप्य सम्यग् गत्वा । विगुणो दुष्टः । अभ्यन्तरे सर्व्वाभ्यन्तरे कालकास्थ्याश्रिते प्रथमपटले । स पुरुषः । सर्व्वाण्येव प्रपश्यति इत्यत्र कदाचिदथ पश्यति इति पञ्जिकाकारः पठति व्याख्यानयति च — कदाचित् न सर्व्वकालम् । एतेन स्थानविशेषाद् दोषस्याल्पबलवत्तोक्ता, तदुत्तरेषु क्रमात् बलवत्त्वमिति । तान्यव्यक्तरूपाण्यपि वक्ष्यमाणरूपभ्रमणारुणवर्णादियुक्तानि वातेन, तथा पित्तेनादित्यखद्योतादीनि नीलपीतवर्णानि, एवं कफेन सितवर्णानि, रक्तेन रक्तवर्णानि, सन्निपातेन विचित्राणि । एवं द्वितीयादिपटलेष्वपि व्याख्येयम् ॥ ३ ॥

द्वितीयपटलगतदोषलक्षणमाह— दृष्टिरित्यादि । द्वितीयं पटलं मेदःश्रितम् । भृशमिति यादृशी प्रथमे पटले ततोऽधिकं विह्वलीभवति । विह्वलत्वमाह—मक्षिकामशकानित्यादि । मक्षिकादीनामभावेऽपि तिमिरारम्भकद्वितीयपटलाश्रितदोषप्रभावेण मक्षिकादीनि यथादोषवर्णानि पश्यति । जालकानि जन्तुलालाविरचितजालकाकाराणि, मण्डलानि वर्त्तुलरूपाणि । पताकाः ध्वजान् । मरीचीः मृगतृष्णाः । कुण्डलानि कर्णकुण्डलानि । परिप्लवांश्चेति नक्षत्रादीनां गतीः । विविधानूर्द्ध्वाधस्तिर्य्यग्गमनेन कृष्णपीतशुक्लवर्णदर्शनेन वा नानाप्रकारान् । वर्षं वृष्टिम् । असद्रूपग्रहणे विह्वलत्वं प्रतिपाद्य सद्रूपग्रहणेऽपि देशापरिज्ञाने दृशोर्विह्वलत्वं प्रतिपादयन्नाह— दूरस्थानीत्यादि । गोचरविभ्रमात् इन्द्रियार्थविभ्रमात ॥ ४ ॥

तृतीयपटलगतदोषलक्षणमाह— ऊर्द्ध्वमित्यादि । तृतीयं पटलं मांसाश्रितम् । ऊर्द्ध्वं पश्यतीति

* मरीचिमिति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कर्णनासाक्षियुक्तानि विपरीतानि वीक्षते।
यथादोषञ्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि॥
अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थञ्चोपरिस्थिते।
पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानि न पश्यति॥
समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुलानीव पश्यति।
दृष्टिमध्यगते दोषे स एकं मन्यते द्विधा।
द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद् बहुधा चानवस्थिते॥५॥
तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः।
रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशः स उच्यते॥
तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे।
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः॥
निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति।
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः॥६॥

आलोकसहायत्वेन दृश ऊर्द्धमुपलम्भो नाधस्तात्। विपरीतानि कर्णादिहीनानि। यथादो ञ्चेति सामर्थ्यान्मांसस्थितशोणितसहायेन बलवत्तरदोषेण दृष्टौ राग उत्पद्यत इत्यर्थः। अत प्रथमद्वितीयपटलयोः शोणिताभावाद्रागाभावः। अधःस्थिते दृष्टिमण्डलाधोभागस्थिते दोषे इत्यर्थ सङ्कुलानीवेति मिश्रीभूतानीव वस्तुरूपाणि पश्यति। द्विधास्थिते दोषे इति शेषः। अनव चञ्चले दोषे। तिमिराख्यः तिमिरसंज्ञः, रागप्राप्तस्य च तिमिरस्य काच इति संज्ञा॥५॥

चतुर्थपटलगतदोषलक्षणमाह—स इत्यादि। स एव तिमिराख्यः, चतुर्थं पटलं तेजो श्रितं प्राप्तो यदा सर्वतो दृष्टिं रुणद्धि तदा लिङ्गनाश उच्यत इति सम्बन्धः। लिङ्गनाश लिङ्गं चक्षुरिन्द्रियशक्तिः, तस्य नाशो यस्मिन् स लिङ्गनाशो दोषः। तत्राप्यल्पेषु दोषेषु कै ञ्चिद्वस्तुविशेषाणामुपलम्भो भवतीति दर्शयन्नाह—तस्मिन्निति। तस्मिन् लिङ्गनाशे। तमो इति अत्र भूतशब्द उपमाने। नातिरूढे नातिवृद्धे। महागदे प्रधानेन्द्रियतिरोभावकत्वा निर्म्मलानि च तेजांसि अग्न्यादीनि, भ्राजिष्णूनि अन्यान्यपि दीप्तिमन्ति यानि वस्तूनि त पश्यतीत्यर्थः। तस्यैव लिङ्गनाशस्यापरं संज्ञाद्वयं प्रतिपादयन्नाह—स एवेत्यादि। नीलि विशेषिता काचसंज्ञा सञ्जाता यस्य स तथा। काचसंज्ञा च तृतीयेऽपि पटले रागितिमि रागोत्पत्तिद्वारेण सूचिता। एतेन काचत्वात् पटलद्वयगतयोरपि दोषयोः षट्त्वं न तु द्वादशत्व अस्याग्रे केचित् यन्मयस्तन्मयानीत्यादि पाठमापातनिकापूर्व्वकं पठन्ति, स चाभाव लिखितः॥६॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वातेन तत्र रूपाणि भ्रमन्तीव स पश्यति।
आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानि च मानवः ॥ ७ ॥
पित्तेनादित्यखद्योत-शक्रचापतडिद्गुणान्।
शिखिबर्हविचित्राणि नीलकृष्णानि पश्यति ॥ ८ ॥
कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च।
गौरचामरगौराणि श्वेताभ्रप्रतिमानि च ॥
पश्येदसूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यभ्रे चैवाभ्रसंप्लवम्।
सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानि मानवः ॥ ९ ॥
तथा रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च।
हरितश्यावकृष्णानि धूमधूम्राणि चेक्षते ॥ १० ॥
सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानीव पश्यति।
बहुधा वा द्विधा वापि सर्व्वाण्येव समन्ततः।
हीनाधिकाङ्गान्यथवा ज्योतींष्यपि च पश्यति ॥ ११ ॥

इदानीं तेषु पटलेषु क्रमेण वातादिदोषारब्धस्य तिमिरस्य लिङ्गानि दर्शयन्नाह—वातेनेत्यादि। आविलानि समलानि, अरुणाभानि ईषद्रक्तानि। व्याविद्धानि वक्राणि ॥ ७ ॥

पित्तजतिमिरलक्षणमाह - पित्तेनेत्यादि। खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः। शक्रचापमिन्द्रधनुः, तडिद्गुणो विद्युल्लता, शिखिबर्हः मयूरपिच्छः ॥ ८ ॥

श्लेष्मजतिमिरलक्षणमाह—कफेनेत्यादि। गौरचामरगौराणीति श्वेतचामरवच्छुक्लानि। सितानि चेति सुधौतशुक्लवस्त्रसदृशानि। असूक्ष्माणि स्थूलानि। व्यभ्रे विगतघने। अभ्रसंप्लवं मेघानां सर्व्वतो गमनम्। सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानीति सर्व्वतः सलिलप्लवनेनेव शुक्लानि स्तिमितानि च रूपाणि पश्यति ॥ ९ ॥

रक्तजतिमिरलक्षणमाह—तथेत्यादि। धूमधूम्राणि धूमवेष्टितानीव। यद्यपि तिमिरस्य रक्तान्तर्गतदोषजन्यत्वाद्रक्तजसंज्ञा न स्यात्, तथाऽपि रक्तबाहुल्यादुपचाराद्वा रक्तजव्यपदेशः ॥१०॥

सन्निपातजतिमिरलक्षणमाह— सन्निपातेनेत्यादि। चित्राणि नानावर्णानि। विप्लुतानि सर्व्वतोऽवकीर्णानि। बहुधा बहुत्वं गतानि, द्विधा द्वित्वं गतानि, सर्व्वाण्येव यावद्द्रष्टव्यानि रूपाणि। हीनाधिकाङ्गानीति न केवलं तृतीये पटले हीनाधिकाङ्गानि पश्यति सन्निपातेन पुनः पटलान्तरेऽपि हीनाधिकाङ्गानि पश्यति। ज्योतींषि तारकाणि ॥ ११ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पित्तं कुर्य्यात् परिम्लायि मूर्च्छितं रक्ततेजसा।
पीता दिशस्तथोद्यन्तमादित्यमिव पश्यति।
विकीर्य्यमाणान् खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरेव च॥ १२॥
वक्ष्यामि षड्विधं रागैर्लिङ्गनाशमतः परम्॥ १३॥
रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टः पित्तात् परिम्लाय्यथवापि नीलः।
कफात् सितः शोणितजस्तु रक्तः समस्तदोषोऽथ विचित्ररूपः॥ १४
रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचानलप्रभम्।
परिम्लायिनि रोगे स्यान्म्लाय्यानीलञ्च मण्डलम्॥
दोषक्षयात् कदाचित् स्यात स्वयं तत्र च दर्शनम्॥ १५॥

ननु वातपित्तकफशोणितसन्निपातैः पञ्चभिः पञ्चतिमिराणाञ्चोत्तरावस्थासु काचलिङ्गन कृते, काचाश्च षट् व्याख्येया इति तेषां षट्त्वोपपत्तिहेतुभूतषष्ठपरिम्लायितिमिरकथना परिम्लायितिमिराक्रान्तस्य पुंसो यादृशं रूपग्रहणं ति तादृग्रूपकथनाय च प्राह-मित्यादि। मूर्च्छितं संयुक्तं, रक्ततेजसा रक्तप्रसादेन; अन.. रक्तार्थं तेजो रक्ततेजः, तेन मू एतेन रक्तार्थं परिणम्यमानरसेन संयुक्तमित्यर्थः। ई शे च व्याख्याने नामान्वयः सङ्ग यथा परिम्लायी क्षयी कथ्यते तथा च वक्ष्यति—'दोषक्षयात् कदाचित् स्याद् स्वयं तत्र च दर्श इति, तच्च क्षयित्वं लङ्घनादिभिरुपबृंहकरसक्षयात् पित्तक्षयाच्चोपपद्यते। रक्तजपक्षे रक्तक्षयोपप नास्ति। केचित् रक्ततेजसा इत्यत्र भक्ततेजसा इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—भक्ते आहारप्रसादेन रसाख्येनेत्यर्थः। अत्र सात्यकिप्रभृतीनां मतानुलोमेन रक्तमूर्च्छितं पित्तं ह्यपीत गन्तव्यम्। तथा च रागकथनप्रस्तावे सात्यकिः—"पित्तरक्तोत्थिता पीताश्चित्रिताः सन्निपात —इति। एक एवासौ परिम्लायी रोगोऽरागप्राप्तः सन् तिमिराख्यः, रागप्राप्तस्तु काचाख्य एव किञ्चिद्दर्शननाशकारी लिङ्गनाशः। सर्व्वाण्येव तिमिराणि प्रथमद्वितीयपटलगतानि साध्य तृतीयपटलगतानि रागप्राप्त्या काचाख्यानि भवन्ति, तदा याप्यानि॥ १२॥

तृतीयरागितिमिरस्य काचाख्यां प्राप्तस्य लिङ्गनाशस्य च रागेणैव संख्याषट्त्वं निर्दिश वक्ष्यामीत्यादि। षड्विधं षड्भेदभिन्नम्। तृतीयपटलगतं काचाख्यां प्राप्तं तिमि शेषः। रागैर्वक्ष्यमाणैररुणादिभिः। लिङ्गनाशमतः परमिति काचाख्यतिमिरकथनानन्तरं नाशमपि षड्विधं वक्ष्यामि॥ १३॥

तानेवारुणादिकान् रागानाह—राग इत्यादि। परिम्लायी पीत इत्यर्थः। अरुणा पञ्चभिस्तावत् पञ्च काचा ज्ञेयाः, षष्ठः काचश्च परिम्लायी रोगः परं रागप्राप्तः। अस्य च वर्णता सात्यकिवचनादवगन्तव्या। एवं षट् काचाः कथिताः॥ १४॥

अत्र पित्तात् परिम्लायीत्युक्तं तस्य च लक्षणमनुक्तं वक्तुमाह—रक्तजमित्यादि। रक्तप्रसादाज्जातं, रक्ततेजसा जातं वा। स्थूलकाचानलप्रभमिति बाहुल्येन स्थूलकाचाभं,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषं तथा।
पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव वा।
श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम्॥
चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः।
मृद्यमाने * च नयने मण्डलं तद् विसर्पति॥
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम्।
दृष्टिरागो भवेच्चित्रो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे।
यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्व्वष्वेव भवन्ति हि॥ १६॥

षड् लिङ्गनाशाः षडिमे च रोगा दृष्ट्याश्रयाः षट् च षड़ेव च स्युः।
तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चान्यस्तथ धूमदर्शी।
यो ह्रस्वजात्यो नकुलान्धता च गम्भीरसंज्ञा च तथव दृष्टिः॥ १७॥

अनलप्रभम्। अन्ये तु 'अरुणं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम्' इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—अरुणमरुणवर्णं, कीदृशमरुणमित्याह—स्थूलकाचारुणप्रभमिति। स्थूलकाचस्येवारुणा प्रभा यस्य तत् तथा। एष पाठः पञ्जिकया दूषितः। म्लायि क्षयि। आनीलमिति ईषन्नीलम्। अनलप्रभत्वेन च पीतत्वमुक्तमेव, तस्मात् किञ्चिन्नीलपीतमित्यर्थः। अन्ये तु म्लायिनीलम् इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—म्लायिनीलं पीतनीलमित्यर्थः। तत्र पीतं रसमूर्च्छितपित्तजनितं, नीलं पुनः रक्तमूर्च्छितपित्तजम्। अत्र तृतीयपटलस्थे रागे दोषव्याधि-(प्ति) वशाद्रागस्य मण्डलाकारतैव, न तु लेखादिप्रकारत्वमिति नियमार्थं पुनर्मण्डलग्रहणमिति। दोषक्षयादित्यादि कर्म्मक्षयाद् दोषक्षये सञ्जाते कदाचिदाकस्मिकं तत्र परिम्लायिनि रोगे दर्शनं स्यादित्येके; अन्ये तु पित्तसंमूर्च्छाकररससंक्षयात् क्षीणे दोषे तत्र कदाचिद् दर्शनं स्यादिति व्याख्यां कुर्व्वन्तीति। अयं याप्यः॥ १५॥

इदानीं काचाख्यां प्राप्तस्य तिमिरस्य रागेण षट्त्वं प्रतिपाद्य, षड्विधं लिङ्गनाशमतःपरं वक्ष्यामीति यदुक्तं तदेव षड्विधत्वं मण्डलरागभेदेन विवृण्वन्नाह—अरुणमित्यादि। परुषं खरस्पर्शम्। आनीलमीषन्नीलं, कांस्याभमापाण्डुपीतम्। बहलं स्थूलम्। शुक्लो बिन्दुरिवाम्भस इत्यस्याग्रे केचित् 'सङ्कुचत्यातपेऽत्यर्थं छायायां विस्तृतो भवेत्' इति पठन्ति। लिङ्गनाशेऽपि पूर्व्वोक्तवातादिरूपभ्रमणारुणवर्णादिदोषलिङ्गं ज्ञेयमिति दर्शयितुमाह—यथास्वमित्यादि। यथास्वं दोषलिङ्गानीति पूर्व्वोक्तवातादितिमिराणां रूपभ्रमणादिलक्षणानीत्यर्थः। एषु लिङ्गनाशेषु केवलश्लेष्मजलिङ्गनाशं विहायान्ये लिङ्गनाशा असाध्याः। अत्र किञ्चिद् दर्शनावस्थां प्राप्तः परिम्लाय्येव रोगः षष्ठो लिङ्गनाशो ज्ञेयः। एवं षड्लिङ्गनाशा उक्ताः॥ १६॥

रागैररुणादिकैः षड्विधं लिङ्गनाशमभिधायापरान् पित्तविदग्धदृष्ट्यादिकान् षड़ेव निर्दिशन्नाह—षडित्यादि। षड्लिङ्गनाशा इति वक्ष्यामि षड्विधं रागैर्लिङ्गनाशमतः परमित्यनेनैव लिङ्गनाशानां

* मृज्यमाने इति क्वचित् पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं पीता भवेद् यस्य नरस्य दृष्टिः ।
पीतानि रूपाणि च मन्यते यः स मानवः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥
प्राप्ते तृतीयं पटलन्तु दोषे दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते च * ॥ १८ ॥
तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ॥
त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य ।
दिवा स सूर्य्यानुगृहीतदृष्टिर्वीक्षेत रूपाणि कफाल्पभावात् ॥ १९ ॥
शोकज्वरायासशिरोऽभितापरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
स धूमकान् पश्यति सर्व्वभावांस्तं धूमदर्शीति वदन्ति रोगम् ॥ २०
स ह्रस्वजाड्यो दिवसेषु कृच्छ्राद् ह्रस्वानि रूपाणि च येन पश्येत् ॥ २
विद्योतते येन नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत् स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥

षट्त्वे प्राप्ते पुनः षड़िति यत् संख्याकरणं तान्नियमार्थं, तेन तिमिरकाचलिङ्गनाशान संख्याकरणं न गणनीयं; एतेनैतदुक्तं भवति—षड् लिङ्गनाशाः, षडिमे च रोगाः वक्ष्य पित्तविदग्धदृष्ट्यादयः, एवं दृष्ट्याश्रया द्वादश। षड़िमे च रोगा इति वक्ष्यमाणाः पित्तवि दृष्ट्यादयः। दृष्ट्याश्रयाः षट्च षड्व च स्युरिति अत्रापि पूर्व्वशङ्कया षड़ेवेति परस्मान्नियमय द्वादशैव दृष्ट्याश्रया रोगा भवेयुरित्यर्थः। के ते पित्तविदग्धदृष्ट्यादयः षड़ित्यादि। तथेत्या तथाशब्दो भिन्नक्रमे, कफेन चान्य इत्यत्र संबध्यते; तेन कफेनापि विदग्धदृष्टिरन्य इत्यर्थः ॥

पित्तविदग्धदृष्टेर्लक्षणमाह— पित्तेनेत्यादि। दुष्टेन वृद्धेन। निशि वीक्षते चेति रात्रौ शीते कृतदृष्टित्वात् पित्ताभावः, अतो रात्रौ रूपदर्शनम्। साध्योऽयम् ॥ १८ ॥

कफविदग्धदृष्टेर्लक्षणमाह—तथा नर इत्यादि। कफेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं सिता भवेद् नरस्य दृष्टिरिति तथाशब्दार्थः। तान्येव रूपाणि। अयमपि साध्यः ॥ १९ ॥

धूमदर्शिनो लक्षणमाह— शोकेत्यादि। शिरोऽभितापः शिरोव्यथा। अयं पित्तजः साध्यश्च।

ह्रस्वजाड्यलक्षणमाह— स इत्यादि। स पुरुषः। येन विकारेण। अत्र दिवसेषु पश्ये वचनाद्रात्रौ न पश्यतीत्यवगम्यते। केचित्तु 'रात्रौ च शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपि पश्येत्' इति पठन्ति; तच्चासङ्गतं, अस्य नक्तान्धताजनकत्वात्। तथा च विदेहः—"नक्तम चत्वारो ये पुरस्तात् प्रकीर्त्तिताः। तेषामसाध्यो नकुलो ह्रस्वजाड्य-(त्य)-स्तथैव च"— इति च दृष्टिमध्यगतः पीतो रागो ज्ञेयः। अस्य पटलचतुष्टयाश्रितपित्तप्रभवत्वादसाध्यत्वम् ॥ २

नकुलान्ध्यलक्षणमाह— विद्योतत इत्यादि। दोषाभिपन्ना दोषैर्व्याप्ता। चित्राणि स वर्णानि। दिवा स पश्येदिति वचनाद्रात्रौ न पश्यतीत्यवगम्यते। सर्व्वजोऽसाध्यश्च ॥ २२

* रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः पीताल्पभावादपि तानि पश्येदित्येवमपि पाठः क्वचित्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कुच्यतेऽभ्यन्तरतश्च याति ।
रुजावगाढ़ा च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २३ ॥
बाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।
निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापाज्ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैश्च ॥
सुरर्षिगन्धर्व्वमहोरगाणां सन्दर्शनेनापि च भास्वराणाम् ।
हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥
तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति वैदूर्य्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।
विदीर्य्यते सीदति हीयते वा नृणामभीघातहता तु दृष्टिः ॥ २४ ॥
इत्येते नयनगता मया विकाराः संख्याताः पृथगिह षट् च सप्ततिश्च ।
एतेषां पृथगिह विस्तरेण सर्व्वं वक्ष्येऽहं तदनु चिकित्सितश्च तावत् ॥२५॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे दृष्टिगतरोगविज्ञानीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

गम्भीरिकाया लक्षणमाह—दृष्टिरित्यादि । विरूपा विकृतरूपा । श्वसनोपसृष्टा वातोपद्रुता । रुजावगाढ़ा तीव्रवेदना । इयमप्यसाध्या ॥ २३ ॥

हेतुभेदेन बाह्यौ निर्दिशन्नाह— बाह्यावित्यादि । बहिर्भवौ बाह्यौ; यद्यपि प्राक्सूत्रे संक्षेपेणोपदिष्टौ तथाऽपि पुनरिह निमित्तानिमित्तभेदद्वयेन सम्यक् प्रकर्षान्निर्दिष्टावित्यर्थः। तत्र सनिमित्तं दर्शयन्नाह—निमित्तत इत्यादि । तत्र तयोर्मध्ये, शिरोभितापाद् विषपुष्पगन्धस्पृष्टपवनसम्पर्कजातात् अभिष्यन्दनिदर्शनैरिति अभिष्यन्दलक्षणैरित्यर्थः। अयमसाध्यः। अनिमित्तं दर्शयन्नाह—सुरर्षीत्यादि। अनिमित्त इति अनुपलभ्यमानविशिष्टसुरादिदर्शननिमित्तः। दृष्टिर्दर्शनम्। लिङ्गनाश इति दर्शननाश इत्यर्थः। अयमप्यसाध्यः। तस्यैवानिमित्तस्य लक्षणमाह—तत्रेत्यादि। तत्र अनिमित्तसंज्ञके। विस्पष्टमिव विशेषेण प्रसन्नमिव। वैदूर्य्यवर्णा प्रकृतिवर्णेत्यर्थः। विमलेति विगतास्तिमिरकाचादयो मला यस्यां सा तथा। एतौ सनिमित्तानिमित्तौ सर्व्वगतावपि दर्शननाशकरत्वादनुक्तावपि दृष्ट्याश्रितौ कथितौ, अतो न संख्यातिरेकः। आगन्तुप्रस्तावादपरमभिघातजमाह—विदीर्य्यत इत्यादि। सीदति अवसादं याति। एष बाह्यनिमित्तत्वात् सन्निपातान्तर्भूतः ॥ २४ ॥

समुदायसंख्यामाह— इत्येत इत्यादि। संख्याताः सम्यगाख्याताः, सम्यग्गणिता वा। इह शालाक्ये। पुनः षट्सप्ततिसंख्याकरणं नियमार्थं; तेन षट्सप्ततिरेव। एतेन करालादिप्रोक्ता संख्या निराकृता ॥ २५ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
दृष्टिगतरोगविज्ञानीयव्याख्यानाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातश्चिकित्सितप्रविभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

षट्सप्ततिर्येऽभिहिता व्याधयो नामलक्षणः ।
चिकित्सितमिदं तेषां समासाद् व्यासतः शृणु ॥ २ ॥

छेद्यास्तेषु दशकश्च नव लेख्याः प्रकीर्त्तिताः ।
भेद्याः पञ्च विकाराः स्युर्व्यध्याः पञ्चदशत्र तु ॥
द्वादशाशस्त्रकृत्याश्च याप्याः सप्त भवन्ति हि ।
रोगा वर्ज्जयितव्याश्च दश पञ्च च जानता ।
असाध्यौ वा भवेतान्तु याप्यौ वागन्तुसंज्ञितौ ॥ ३ ॥

अर्शोऽन्वितं भवति वर्त्म तु यत् तथार्शः शुष्कं तथार्बुदमथो पिड़काः शिरा
जालं शिराजमपि पञ्चविधं तथार्म्म च्छेद्या भवन्ति सह पर्व्वणिकामयेन॥
उत्सङ्गिनी बहलकर्द्दमवर्त्मनी च श्यावश्च यच्च पठितन्त्विह बद्धवर्त्म ।
क्लिष्टश्च पोथकियुतं खलु यच्च वर्त्म कुम्भीकिनी च सह शर्करया च लेख्याः॥

दृष्टिगतरोगविज्ञानीयानन्तरं सर्व्वथा प्रतिपन्नसकलनयनामयस्य भिषजश्चिकित्सा न्याय
चिकित्साप्रविभागीयारम्भः—अथात इत्यादि। प्रविभागः प्रकर्षेण विभजनं पृथक्करणमित्यर्थः
चिकित्सा तु द्विविधा समासाद् व्यासाच्च; तत्र समासेनेहाध्याये विभागं दर्शयन्नाह–
त्यादि। लक्षणैर्हेतुपूर्व्वरूपरूपोपशयसंप्राप्तिभिः। समासात् संक्षेपादिहैवाध्याये; वि
पुनर्वाताभिष्यन्दादिषु ॥ २ ॥

तत्राष्टविधशस्त्रकर्म्मणां मध्ये नेत्रामयेषु चतुर्व्विधं कर्म्म प्रयोज्यम्, अतश्चतुर्व्विधशस्त्रक
व्याधीन् समासार्थं वर्गीकृत्य प्राह—छेद्या इत्यादि। द्वादशाशस्त्रकृत्याश्चेति चकार
बाह्यजावशस्त्रकृत्यौ। याप्या इति स्नेहादिक्रियया याप्यत्वं, न तु छेद्यादिक्रियया। याप्य
च द्वयोरवस्थावशात्। वर्ज्जयितव्या असाध्या इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तानेव छेद्यान् रोगान् नामभिः प्राह—अर्शोऽन्वितमित्यादि। पञ्चविधमर्म्मेति प्र
शुष्कार्म्म, रक्तार्म्म, अधिमांसार्म्म, स्नाय्वर्म्मेत्येवं पञ्चविधम् ॥ ४ ॥

लेख्यान् नामभिः प्राह—उत्सङ्गिनीत्यादि। बहलकर्द्दमवर्त्मनीत्यत्र वर्त्मेति पदं बहलक
प्रत्येकं संबध्यते ॥ ५ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्लेष्मोपनाहलगणौ च विसञ्च भेद्या ग्रन्थिश्च यः क्रिमिकृतोऽञ्जननामिका च ॥६॥
आदौ शिरा निगदिताश्च ययोः प्रयोगे पाकौ च यौ नयनयोः पवनोऽन्यतश्च ।
पूयालसानिलविपर्य्ययमन्थसंज्ञाः स्यन्दास्तु यान्तु प्रशमं हि शिराव्यधेन ॥७॥
शुष्काक्षिपाककफपित्तविदग्धदृष्टिष्वम्लाख्यशुक्रसहिताज्जुनपिष्टकेषु ।
अक्लिन्नवर्त्मे हुतभुग्ध्वजदर्शिशुक्ति-प्रक्लिन्नवर्त्मसु तथैव बलाससंज्ञे ॥
आगन्तुनामययुगेन च दूषितायां दृष्टौ न शस्त्रपतनं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ८ ॥
सम्पश्यतः षड़पि येऽभिहतास्तु काचास्ते पक्ष्मकोपसहितास्तु भवन्ति याप्याः ॥९
चत्वार एव पवनप्रभवास्त्वसाध्या द्वौ पित्तजौ कफनिमित्तज एक एव ।
अष्टार्द्धका रुधिरजाश्च गदास्त्रिदोषास्तावन्त एव गदितावपि बाह्यजौ द्वौ ॥ १० ॥

इति सुश्रुतसंहितायामुत्तरतन्त्रे चिकित्सितप्रविभागविज्ञानीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भेद्यान् नामभिः प्राह—श्लेष्मेत्यादि । विसं विसवर्त्म ॥ ६ ॥

व्यध्यान् नामभिः प्राह - आदावित्यादि । आदौ सिरा निगदितेत्यादि ययोर्विकारयोः प्रयोगे आदौ सिरा निगदितास्तौ व्यध्यौ, कौ तौ ? सिरोत्पातसिराहर्षौ । पवनोऽन्यतः अन्यतोवातः । मन्थसंज्ञा अधिमन्थाश्चत्वारः, स्यन्दा अभिष्यन्दास्तावन्त एव ॥ ७ ॥

अशस्त्रकृत्यानाह – शुष्केत्यादि । हुतभुग्ध्वजदर्शी धूमदर्शीत्यर्थः ॥ ८ ॥

याप्यानाह—सम्पश्यत इत्यादि । षड़पि ये काचा अभिहितास्ते सम्पश्यतः पुरुषस्य याप्या भवन्तीति सम्बन्धः ॥ ९ ॥

असाध्यानाह—चत्वार इत्यादि । चत्वार एवेति हताधिमन्थनिमिषगम्भीरदृष्टिवातहतवर्त्माख्याश्चत्वारः । द्वाविति ह्रस्वजाड्य(त्य)जलधिस्रावाख्यौ । एक एव कफस्रावाख्यः । अष्टार्द्धका इति चत्वार इत्यर्थः । के ते चत्वारः ? रक्तस्रावाजकाजातशोणितार्शोव्रणान्वितशुक्राख्याः । तावन्त एवेति चत्वार एवेत्यर्थः । के ते चत्वारः ? पूयास्रावनकुलान्ध्याक्षिपाकात्यालज्य.ख्याः । बाह्यजौ आगन्तुजौ ॥ १० ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे चिकित्सितप्रविभागविज्ञानीयव्याख्यानाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नवमोऽध्यायः ।

अथातो वाताभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

पुराणसर्पिषा स्निग्धौ स्यन्दाधोमन्थपीड़ितौ ।
स्वेदयित्वा यथान्यायं शिरामोक्षेण योजयेत् ॥
सम्पादयेद् वस्तिभिश्च सम्यक् स्नेहविरेचितौ ।
तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमैराश्च्योतनस्तथा ॥

चिकित्सितप्रविभागीयानन्तरं सर्व्वेषां नयनामयानामभिष्यन्दमूलत्वात् तत्रापि वातस्यैवावरणत्वेन निदानभूतत्वादादौ वाताभिष्यन्दप्रतिषेधो युक्त इत्यत आह—अथात अत्रादिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन वाताभिष्यन्दादिप्रतिषेधं व्याख्यास्याम इत्यर्थः; श्चिकित्सितं, एवं पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेधादिष्वादिशब्दो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

तत्र शिराव्यधसाध्येषु पञ्चदशस्वभिष्यन्दाधिमन्थौ पठितौ, सिराव्यधसाध्यानां चाक्षि शोणितमूलत्वान्मूलोच्छेदार्थं पूर्व्वं दूष्यनिर्हरणं दर्शयन्नाह—पुराणेत्यादि । पुराणं सर्पिः सरोषितं घृतम्; अन्ये दशवर्षस्थितं घृतं पुराणं कथयन्ति । यथान्यायं यथाशास्त्रम तेन दृष्टेः समीपमुत्तमाङ्गमल्पं स्वेदयेत्, दृष्टिरस्वेद्या । यथान्यायमिति पदं स्नेहपा मोक्षाभ्यां सह योजयेत् । तेन स्नेहोपयौगिकोक्तो विधिः प्राक्पाचितामदोषाय इत्यादिको णीयः । तेनात्रापि दोषव्याधिनिरामतायामेव सर्पिःपानादयो विधेयाः । तथा च तन्त्रान "स्वेदः प्रलेपस्तिक्तान्नं धूमो दिनचतुष्टयम् । लङ्घनं चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि अञ्जनं सर्पिषः पानं कषायं गुरुभोजनम् । नेत्ररोगेषु सामेषु स्नानञ्च परिवर्ज्जयेत्"- विदेहेऽपि—'प्रागेवाक्ष्यामये भक्तं त्रिरात्रमगुरु स्मृतम् । उपवासस्त्र्यहं वा स्यान्नक्तं व हितम् ॥ ततश्चतुर्थे दिवसे व्याधौ सञ्जातलक्षणे । यथोक्तास्तु क्रियाः कार्य्या नस्यसेकाञ्ज —इति । शिरामोक्षेणेत्यत्र शिरा उपनासिका लालाट्या वा आपाङ्ग्या वा । दूष्यहरणं दोषचिकित्सितमाह—सम्पादयेदित्यादि । सम्पादयेत् योजयेत् । वस्तिभिः स्नेहवस्तिभि सम्यगिति हीनमिथ्यातियोगरहितैः । स्नेहविरेचिताविति स्नेहविरेचनन्तु पित्तस्यानुग सृगनुगते वा वायौ बलवतो बहुदोषस्य चेति । दुर्व्बलस्याल्पदोषस्य च पुरुषस्य स्व मलावृतः स्वतन्त्रो वा वस्तिभिरेवावजेतव्यः । वस्तिरपि मलावृते वाते नैरूहिकः, स्नैहिकः । सम्यक्शब्दो वस्त्यादिषु शिरोवस्त्यन्तेषु संबध्यते । तर्पणादिविधानं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नस्यस्नेहपरीषेकैः शिरोवस्तिभिरेव च ।
वातघ्नानूपजलज-मांसाम्लक्काथसेचनैः ॥
स्नेहैश्चतुर्भिरुष्णैश्च तत्पीताम्वरधारणः ।
पयोभिर्वेशवारैश्च साल्वणैः पायसैस्तथा ।
भिषक् सम्पादयेदेतावुपनाहैश्च पूजितः ॥
ग्राम्यानूपौदकरसैः स्निग्धैः फलरसान्वितैः ।
सुसंस्कृतैः पयोभिश्च तयोराहार इष्यते ॥
तथा चोपरि भुक्तस्य सर्पिःपानं प्रशस्यते ।
त्रिफलाक्काथसंसिद्धं केवलं जीर्णमेव वा ।
सिद्धं वातहरैः क्षीरं प्रथमेन गणेन वा ॥
स्नेहास्तैलाद् विना सिद्धा वातघ्नैस्तर्पणे हिताः ॥
स्नैहिकः पुटपाकश्च धूमो नस्यञ्च तद्विधम् ।
नस्यादिषु स्थिराक्षीर-मधुरैस्तैलमिष्यते ॥
एरण्डपल्लवे मूले त्वचि वाजं पयः शृतम् ।
कण्टकार्य्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचनं हितम् ॥

भविष्यति । तत्र सेकः सुखोष्णः, आश्च्योतनञ्च शीतमेव । पूर्व्वं स्वेदयित्वेत्युक्तं, तत्र द्रवादि-स्वेदानुपपादयन्नाह—वातघ्नेत्यादि । वातघ्नानि भद्रदार्व्वादीनि । उष्णैः सुखोष्णैः । उष्णैरिति पदं वातघ्नादिभिः सम्बध्यते । तत्पीताम्बरधारणैरिति चतुःस्नेहमितवस्त्रधारणैरित्यर्थः । साल्वणै-रिति साल्वणस्यैकत्वात् कथं बहुवचनं ? सत्यं, यौगिकैरन्यैरपि द्रव्यैः स्वेदः कार्य्य इति बोधनार्थं बहुवचनं, स्वेदयित्वा सिरामोक्षेण योजयेदित्युक्तम् ।

न चाभुक्तवतः शस्त्रकर्म कुर्य्यादित्याशङ्क्याहारमाह—ग्राम्येत्यादि । फलरसान्वितैरिति दाडिमामलकरससंयुक्तैः । सुसंस्कृतैः पयोभिरिति शतावरीशृङ्गवेरप्रभृतिद्रव्यसंस्कृतैरित्यर्थः । तयोः स्यन्दाधिमन्थयोः । पुराणसर्पिषा स्निग्धावित्युक्तं तस्य च घृतस्यावचारणकालं नियमयन्नाह—तथेत्यादि । केवलमसंस्कृतम् । वातहरैर्भद्रदार्व्वादिभिः । जेज्जटाचार्य्यस्तु काकोल्यादिभिर्वातहरै-रित्याह । उपरिपानं पिबेदिति शेषः । प्रथमेन गणेन विदारिगन्धादिना । गयदासाचार्य्यस्तु सर्व्वत्रापि घृतं मन्यते । तथाच तद्व्याख्यानम्—"त्रिफलाघृतं व्याधिप्रत्यनीकं, वातहरदेवदार्व्वादि-सिद्धन्तु दोषप्रत्यनीकं, वातस्यैव पित्तानुबन्धे सति विदारिगन्धादिसिद्धम् ;" ईदृशे च व्याख्याने 'सिद्धं वातहरैर्वाऽपि प्रथमेन गणेन वा' इति पाठः । पूर्व्वं तर्पणैरित्युक्तं, तत्र तर्पणद्रव्याण्याह -स्नैहिक इत्यादि । स्नैहिकः पुटपाकः क्रियाकल्पे वक्ष्यमाणः । तद्विधं स्नैहिकमित्यर्थः । आन्तरमुप-क्रममभिधाय बाह्यमाह – एरण्डेत्यादि । सेचने इत्यत्र चकारो लुप्तो द्रष्टव्यः ; तेन न केवलं सेके

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सैन्धवोदीच्ययष्ट्याह्व-पिप्पलीभिः शृतं पयः।
हितमर्द्धोदकं सेके तथाश्च्योतनमेव च ॥
ह्रीवेरवक्रमञ्जिष्ठोडुम्बरत्वक्षु साधितम्।
साम्भश्चाजं पयो वापि शूलाश्च्योतनमुत्तमम् ॥
मधुकं रजनीं पथ्यां देवदारुञ्च पेषयेत्।
आजेन पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥
गैरिकं सैन्धवं कृष्णां नागरञ्च यथोत्तरम्।
द्विगुणं पिष्टमद्भिस्तु गुटिकाञ्जनमिष्यते।
स्नेहाञ्जनं हितश्चात्र वक्ष्यते तद् यथाविधि ॥ २ ॥
रोगो यश्चान्यतोवातो यश्च मारुतपर्य्ययः।
अनेनैव विधानेन भिषक् तावपि साधयेत् ॥
पूर्व्वभक्तं हितं सर्पिः क्षीरं वाप्यथ भोजने।
वृक्षादन्यां कपित्थे च पञ्चमूले महत्यपि।
सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धश्चात्र घृतं पिबेत् ॥

आश्च्योतने चेत्यर्थः। तत्र सेके सुखोष्णं, आश्च्योतने च शीतमेवेत्यर्थः। सैन्धवेत्यादि। अर्द्धोदके
मिति अर्द्धमुदकं यस्मिन् क्षीरे तत् क्षीरं सेके हितं तथा आश्च्योतने च; न पुनः पानतू
सैन्धवादिप्रमाणन्तु क्षीरादष्टमांशमेव। ह्रीवेरमित्यादि। ह्रीवेरं बालकम्। वक्रं तगरम्
साम्भ इति चतुर्गुणोदकं, अर्द्धोदकमिति केचित्। आश्च्योतनमक्षिपूरणम्। मधुकमित्यत्र
केचिदमुं पाठं न पठन्ति। गैरिकमित्यादि। यथोत्तरं द्विगुणमिति गैरिकाद् द्विगुणं सैन्ध
सैन्धवाद् द्विगुणा कृष्णा, ततोऽपि द्विगुणं नागरम्। गुटिकाञ्जनमिष्यते इति स्नैहिकपुटपाक
जनितकफानुबन्धस्य गुटिकाञ्जनम्। केचिदत्राप्याजेन पयसेति संम्बध्नन्ति; तेनाजपयसा
मद्भिर्वा। नागरञ्च यथोत्तरमित्यत्र गोदन्तञ्च यथोत्तरमिति पठन्ति; स च पाठो जेज्जटाचा
दूषितः। स्नेहेत्यादि। यथाविधीति विधिमनतिक्रम्य, एतेनापतर्पणसिराव्यधकुपित
भिष्यन्दे स्नेहाञ्जनं हितमित्यर्थः। अत्रैके 'ताम्रपात्रस्थितं मांसं सर्पिःसैन्धवसंयुतं
स्नेहाञ्जनमाहुः। अन्ये तु 'वसा चानूपजलजा सैन्धवेन समायुता' इत्यादिना वक्ष्यमाणं
ञ्जनं कथयन्ति ॥ २ ॥

वाताभिष्यन्दक्रियामन्यस्मिन्नपि वातजेऽक्षिरोगेऽतिदिशन्नाह—रोग इत्यादि।
वातमारुतपर्य्ययोः सामान्यां चिकित्सामभिधाय विशेषचिकित्सामाह—पूर्व्वभक्तमि
तदेव घृतमाह—वृक्षादन्यामित्यादि। वृक्षादनी बन्दाकः, वृक्षकलम्बुकेत्यन्ये। वृक्षादन

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सिद्धं वा हितमत्राहुः पत्तूरार्त्तगलाग्निकः ।
सक्षीरं मेषशृङ्ग्या वा सर्पिर्वीरतरेण वा ॥ ३ ॥
सैन्धवं दारु शुण्ठी च मातुलुङ्गरसो घृतम् ।
स्तन्योदकाभ्यां कर्त्तव्यं शुष्कपाके तदञ्जनम् ॥
पूजितं सर्पिषश्चात्र पानमक्ष्णोश्च तर्पणम् ।
घृतेन जीवनीयेन नस्यं तलेन चाणुना ॥
परिषेके हितश्चात्र पयः शीतं ससैन्धवम् ।
रजनीदारुसिद्धं वा सैन्धवेन समायुतम् ।
सर्पिर्युतं स्तन्यघृष्टमञ्जनश्च महौषधम् ॥
वसा वानूपजलजा सैन्धवेन समायुता ।
नागरोन्मिश्रिता किञ्चिच्छुष्कपाके तदञ्जनम् ॥ ४ ॥
पवनप्रभवा रोगा ये केचिद् दृष्टिनाशनाः ।
वीजेनानेन मेधावी तेषु कर्म्म प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

इति सुश्रुत संहितायामुत्तरतन्त्रे वाताभिष्यन्दप्रतिषेधो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

ससद्रव्याणामत्र कषायः । अगर्भं घृतमिदम् । सिद्धमित्यादि । पत्तूरः सितिवारः सिरिवालीति अद्रोके प्रसिद्धा । आर्त्तगलः कण्टकफलो जलमुक्तदेशजः, ककुभ इत्यन्ये । अग्निकोऽजमोदा । पात्तूरादीनां कषाये क्षीरे च साधितं सर्पिः मेषश्टङ्गीक्काथे वा सक्षीरे साधितम् । वीरतरः शरः ताळन्तरो वा, तस्य क्काथे वा सक्षीरे साधितं सर्पिरन्यतोवातमारुतपर्य्ययोहितम् । इदमपि मित्तत्रयमगर्भम् । सैन्धवमित्यादि । सैन्धवादिद्रव्यत्रयाणां कल्केन मातुलुङ्गादिद्रव्यचतुष्केण ां रसक्रियां निष्पाद्य शुष्कपाकेऽञ्जनं कार्य्यं ; यतो रसक्रियाञ्जनमिदम् । पूजितमित्यादि । सर्पिषो टजीवनीयसिद्धस्येति शेषः । अत्र शुष्कपाके नस्यं जीवनीयेन घृतेनैव ; अणुना तैलेन वा नस्यं यसजितम् । अणुतैलन्तु शालाक्यतन्त्रोक्तं, न पुनर्वातव्याध्युदितम् । परिषेके इत्यादि । शीतमिति टातशीतमित्यर्थः । ससैन्धवमिति सशब्द ईषदर्थः । रजनीदारुसिद्धं वेत्यत्र क्षीरमिति सम्बध्यते । र्पिन्धवेन समायुतमल्पसैन्धवयुक्तमित्यर्थः । सर्पिरित्यादि । महौषधं वा घृतस्त्रीस्तन्ययुक्तं युतषाणघृष्टमित्यर्थः, अञ्जनं वा । वसेत्यादि ।—आनूपजलजा वा वसा स्तोकसैन्धवयुक्ता किञ्चि-ाणशुण्ठीयुक्ता पाषाणघृष्टा सती शुष्कपाकेऽञ्जनमिति सम्बन्धः ॥ ३ । ४ ॥

इदानीं वातजेषु तिमिरकाचादिष्वेषैव क्रिया कर्त्तव्येति दर्शयन्नाह— पवनेत्यादि । दृष्टिनाशनाः मिरकाचादयः । वीजेन वीजभूतेन । अनेन वाताभिष्यन्दोक्तकर्म्मणा । मतिमान् ऊहापोहवित् ॥५

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे वाताभिष्यन्द-प्रतिषेधव्याख्यानाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दशमोऽध्यायः ।

अथातः पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

पित्तस्यन्दे पत्तिके चाधिमन्थे रक्तास्रावः स्रंसनञ्चापि कार्य्यम् ।
अक्ष्णोः सेकालेपनस्याञ्जनानि पैत्ते च स्याद् यद् विसर्पे विधानम् ॥
गुन्द्रां शालिं शवलं शलभेदं दार्व्वीमेलामुत्पलं रोध्रमभ्रम् ।
पद्मात् पत्रं शर्करां दर्भमिक्षुं तालं रोध्रं वेतसं पद्मकञ्च ॥
द्राक्षां क्षौद्रं चन्दनं यष्टिकाह्वं योषित्क्षीरं रात्र्यनन्ते च पिष्ट्वा ।
सर्पिःसिद्धं तर्पणे सेकनस्ये शस्तं क्षीरं सिद्धमेतेषु वाजम् ।
योऽन्यो वर्गो व्यस्त एषोऽन्यथा वा सम्यङ् नस्येऽष्टार्द्धसङ्ख्येऽपि नित्
क्रियाः सर्व्वाः पित्तहृद्यैः प्रशस्तास्त्र्यहाच्चोर्द्धं क्षीरसर्पिश्च नस्यम् ।
पालाशं स्याच्छोणितश्चाञ्जनार्थे शल्लक्या वा शर्कराक्षौद्रयुक्तम् ॥
रसक्रियां शर्कराक्षौद्रयुक्तां पालिन्द्यां वा मधुके वापि कुर्य्यात् ।
मुस्ता फेनः सागरस्योत्पलञ्च क्रिमिघ्नलाधात्रिवीजाद्रसश्च ॥ ४ ॥

वाताभिष्यन्दप्रतिषेधानन्तरं वाताद्दश तथा पित्तादिति वचनात् पित्ताभिष्यन्दप्रतिषे —अथात इत्यादि ॥ १ ॥

पित्तेत्यादि । स्रंसनं विरेकः । पित्तविसर्पविधानं उशीरलामज्जकचन्दनानीत्यादि प्र पूर्ववदसाप्यपतर्पणादिभिः कृतामपाचनस्य स्नेहपूर्व्वकः सिरामोक्षः ॥ २ ॥

इदानीं पित्तस्याभिष्यन्दयौगिकद्रव्याण्याह—गुन्द्रामित्यादि । गुन्द्रा एरकाभेदः, त्यन्ये, शैवलं दूर्व्वा, शैलभेदः पाषाणभेदः, चन्दनं रक्तचन्दनं, रात्रिर्हरिद्रा, अनन्ता उत्पल योषित्क्षीरं स्त्रीस्तन्यं, शर्करादेः साहचर्य्यात् कल्कद्रव्ये इक्षुरिति इक्षुरसेन द्रवकार्य्यम् । समस्तः, अन्यथा वा समस्त इत्यर्थः । यद्यपि वर्गत्वात् समस्तं वर्गमर्द्धं वा यथाला वा इति शल्यतन्त्रोक्तपरिभाषयैव समस्तव्यस्तता प्राप्ता, तथाऽपि शालाक्यतन्त्रत्वादत्र नस्ये अष्टार्द्धसंख्ये चतुःसंख्ये प्रतिमर्षावपीडनस्यशिरोविरेचनाख्ये ॥ ३ ॥

क्रिया इत्यादि । क्षीरसर्पिश्चेति भोजने इति शेषः । नस्यमित्युपलक्षणं, तेना सेकाञ्जनादि गृह्यते । यद्यपि पैत्ते च स्याद् यद् विसर्पे विधानमित्यनेनैव पित्तहरी क्रिया तथाऽपि तत्र व्याधिप्रत्यनीकतयोक्ता; अत्र तु दोषप्रत्यनीकत्वेनेति न दोषः । रक्तपित्त ञ्जनानां रसक्रिया प्रथमा, अतस्तामाह—पालाशमित्यादि । पालाशं शोणितं किं अन्ये पलाशरसपुरमाहुः । अपरामपि रसक्रियामाह—रसक्रियामित्यादि । रसक्रिया

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तालीशलागैरिकोशीरशङ्ख रेवं युञ्ज्यादञ्जनं स्तन्यपिष्टैः ।
चूर्णं कुर्य्यादञ्जनार्थे रसो वा स्तन्योपेतो धातकीस्यन्दनाभ्याम् ।
योषित्स्तन्यं शातकुम्भं विघृष्टं क्षौद्रोपेतं कैंशुकञ्चापि पुष्पम् ॥
रोध्रं द्राक्षां शर्करामुत्पलञ्च नार्य्याः क्षीरे यष्टिकाह्वं वचाञ्च ।
पिष्ट्वा क्षीरे वर्णकस्य त्वचं वा तोयोन्मिश्रे चन्दनोडुम्बरे च ।
कार्य्यः फेनः सागरस्याञ्जनार्थे नारीस्तन्ये माक्षिके चापि घृष्टः ॥ ५ ॥
योषित्स्तन्ये स्थापितं यष्टिकाह्वं रोध्रं द्राक्षां शर्करामुत्पलञ्च ।
क्षौमाबद्धं पथ्यमाश्च्योतने वा सर्पिर्घृष्टं यष्टिकाह्वं सरोध्रम् ।
तोयोन्मिश्राः काश्मरीधात्रिपथ्यास्तद्वच्चाहुः कट्फलञ्चाम्बुनव ॥ ६ ॥
एषोऽम्लाख्येऽनुक्रमश्चापि शुक्तौ कार्य्यः सर्व्वः स्यात् शिरामोक्षवर्ज्जंः ।
सर्पिः पेयं त्रफलं तल्वकं वा पेयं वा स्यात् केवलं यत् पुराणम् ॥ ७ ॥

कृतिः । तथा चोक्तम्—"गृहीत्वा क्वाथकल्पेन क्वाथं पूतं पुनःपुनः । क्वाथयेत् फाणिताकारमेषा प्रोक्ता रसक्रिया" इति । पालिन्दी श्यामा त्रिवृत्, सारिवामन्ये । अपरमपि रसक्रियाञ्जनमाह—मुस्तेत्यादि । कृमिघ्ना विडङ्गाः, धात्री आमलकं, वीजः पीतसारः वीजक इति यावत्, मुस्तादीनां रसे रसक्रिया कार्य्या ॥ ४ ॥

वर्त्यंञ्जनमाह—तालीशेत्यादि । काशीशैलेति केचित् पठन्ति । चूर्णाञ्जनमाह—चूर्णमित्यादि । रसो वेति रसक्रिया वेत्यर्थः । स्यन्दनोऽनेनैव नाम्ना प्रसिद्धः । केचित् चन्दनाभ्यामिति पठन्ति । योषिदित्यादि । शातकुम्भं सुवर्णं, तच्च योषित्स्तन्येन घृष्टमञ्जनम् । क्षौद्रयुक्तं वा किंशुकपुष्पं घृष्टं ताम्रपात्रादावञ्जनम् । रोध्रमित्यादि । रोध्रादिवचान्तं नारीक्षीरे पिष्टमेकमञ्जनम् । वर्णको रोचनिका ; तस्यास्त्वक् नारीक्षीरेण पिष्टा द्वितीयमञ्जनम् । अन्ये वर्णकत्वक्शब्देन कर्णिकारवृक्षस्य वल्कलं कथयन्ति, तन्नेच्छति गयी । तोयोन्मिश्रे चन्दनोडुम्बरे चेति तृतीयाञ्जनं, तोयोन्मिश्रे बालकयुक्ते, चन्दनं कुचन्दनं ; पञ्जिकाकारस्तु चन्दनोडुम्बरं भृशतरं चूर्णितं वस्त्रबद्धं तोयप्लुतमाश्च्योतनाञ्जनमाह । कार्य्यं इत्यादि । अपरमाश्च्योतनमाह—नारीत्यादि । यष्टिमधुकादिद्रव्यमतीव चूर्णितं स्त्रीस्तन्यस्थापितं क्षौमवस्त्रावबद्धमाश्च्योतने हितमित्यर्थः । यष्टिकाह्वं सरोध्रमिति यष्टिमधुकरोध्रे वा घृतघृष्टे पूर्व्ववदाश्च्योतनम् ॥ ५ । ६ ॥

इदानीमम्लाध्युषितशुक्तयोः सामान्यचिकित्सामाह एष इत्यादि । केचिदम्लाध्युषितशुक्त्योरशस्त्रकृत्यत्वादेव सिरामोक्षवर्ज्जनं सिद्धम्, अतः शिरामोक्षवर्ज्यं इति पाठं न पठन्ति । अम्लाध्युषिते विशेषचिकित्सितमाह—सर्पिरित्यादि । आद्यं घृतद्वयं संशोधनं, पुराणघृतन्तु संशमनम् ॥ ७ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दोषेऽधस्ताच्छुक्तिकायामपास्ते शीतद्रव्यरञ्जनं कार्य्यमाशु।
वैदूर्य्यं यत् स्फाटिकं वैद्रुमश्च मौक्तं शाङ्खं राजतं शातकुम्भम्।
चूर्णं सूक्ष्मं शर्कराक्षौद्रयुक्तं शुक्तिं हन्यादञ्जनञ्चैतदाशु॥ ८॥
युञ्ज्यात् सर्पिर्धूमदर्शी नरस्तु शेषं कुर्य्याद्रक्तपित्ते विधानम्।
यच्चैवान्यत् पित्तहृच्चापि सर्व्वं यद् वीसर्पे पैत्तिके व विधानम्॥ ९॥

इति सुश्रुत संहितायामुत्तरतन्त्रे पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेधो नाम दशमोऽध्यायः॥ १०॥

शुक्तिकायां विशेषचिकित्सितमाह—दोषे इत्यादि। अधस्तादपास्ते दोषे विरेचनेनेति; तान्येव शीतद्रव्याण्याह - वैदूर्य्यमित्यादि॥ ८॥

धूमदर्शिनश्चिकित्सितमाह—युञ्ज्यादित्यादि। रक्तपित्ते विधानमिति रक्ताभिष्यन्दे पि- ष्यन्दे च चिकित्सितं यदुक्तं तदित्यर्थः। अन्यत् पित्तहृदिति दग्धविदग्धदृष्टेर्यद् विधानं योजयेत्। यद् वीसर्पे पैत्तिके वै विधानमिति पित्तविसर्पोक्तं विधानं योजयेदिति सम्बन्धः॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेधव्याख्यानाम दशमोऽध्यायः॥ १०॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः श्लेष्माभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

स्यन्दाधिमन्थौ कफजौ प्रवृद्धौ जयेच्छिराणामथ मोक्षणेन ।
स्वेदावपीडाञ्जनधूमसेक-प्रलेपयोगैः कवलग्रहश्च ।
रूक्षैस्तथाश्च्योतनसंविधानैस्तथैव रूक्षैः पुटपाकयोगैः ॥ २ ॥
त्र्यहात् त्र्यहाच्चाप्यपतर्पणान्ते प्रातस्तयोस्तिक्तघृतं प्रशस्तम् ।
तदन्नपानञ्च समाचरेद्धि यत् श्लेष्मणो नैव करोति वृद्धिम् ॥ ३ ॥
कुटन्नटास्फोटफणिज्झविल्वपत्तूरपिल्वर्ककपित्थभङ्गैः ।
स्वेदं विदध्यादथवानुलेपं बर्हिष्ठशुण्ठीसुरकाष्ठकुष्ठैः ॥ ४ ॥
सिन्धूत्थहिङ्गुत्रिफलामधूक-प्रपौण्डरीकाञ्जनतुत्थताम्रैः ।
पिष्टैर्जलेनाञ्जनवर्त्तयः स्युः पथ्याहरिद्रामधुकाञ्जनैर्वा ॥
त्र्यूषणानि त्रिफला हरिद्रा विडङ्गसारश्च समानि च स्युः ।
बर्हिष्ठकुष्ठामरकाष्ठशङ्खपाठामलव्योषमनःशिलाश्च ।
पिष्ट्वाम्बुना वा कुसुमानि जातीकरञ्जशोभाञ्जनजानि युञ्ज्यात् ॥
फलं प्रकीर्य्योदथवापि शिग्रोः पुष्पञ्च तुल्यं बृहतीद्वयस्य ।
रसाञ्जनं चन्दनसैन्धवञ्च मनःशिलाले लशुनञ्च तुल्यम् ।
पिष्ट्वाञ्जनार्थे कफजेषु धीमान् वर्त्तीर्विदध्यान्नयनामयेषु ॥ ५ ॥

पित्ताभिष्यन्दानन्तरं दोषक्रमेण कफाभिष्यन्दप्रतिषेधारम्भः—अथात इत्यादि ॥ १ ॥

शिराणामथमोक्षनेनेत्यत्राथशब्दादयमभिप्रायः—कृतस्नेहादिपूर्व्वकमस्य प्रवृद्धावस्थायां शिरामोक्षः। पूर्व्वक्रममाह—स्वेदावपीडेत्यादि। त्र्यहात् त्र्यहादिति अतर्पणप्रेरितदिनचतुष्टयस्य तिक्तद्रव्यसाधितं प्रातः प्रशस्तं घृतं, तेन स्निग्धस्य त्र्यहात् शिरामोक्षः। प्रातस्तयोस्तिक्तघृतं प्रशस्तमित्यत्र तौ प्रातरेवानु घृतं पिबेतामिति केचित् पठन्ति। तदन्नपानञ्च समाचरेद्धि त्यत्र तत्प्रातरन्नञ्च समाचरेद्धि इति केचित् पठन्ति; प्रातर्ग्रहणं द्विरन्नकालनिषेधार्थमिति व्याख्यानयन्ति। स्वेदद्रव्याण्याह—कुटन्नटेत्यादि। कुटन्नटं तगरं; फणिज्झकस्तीक्ष्णगन्धः नाम्नैव प्रसिद्धः, अन्ये निर्गुण्डीमाहुः; पत्तूरः शरबालिकः; भङ्गैः पत्रभङ्गैः, अन्ये भङ्गशब्देन गुवानाहुः। अनुलेपद्रव्याण्याह—अथवेत्यादि। बर्हिष्ठं बालकम् ॥ २—४ ॥

वर्त्त्यञ्जनद्रव्याण्याह—सिन्धूत्थेत्यादि। त्रीण्यूषणानीति त्रिकटुकमित्यर्थः। बर्हिष्ठं बालकम्। अमरकाष्ठं देवदारु। प्रकीर्य्यः कण्टकिकरञ्जः। केचित् पुष्पमपि प्रकीर्य्यादेवेति कथयन्ति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रोगे बलासग्रथितेऽञ्जनं ज्ञः कर्त्तव्यमेतत् सुविशुद्धकाये ।
नीलान् यवान् गव्यपयोऽनुपीतान् शलाकिनः शुष्कतनून् विदह्य ।
तथाऽर्ज्जकास्फोतकपित्थविल्वानिर्गुण्डिजातीकुसुमानि चैव ॥
तत् क्षारवत्सैन्धवतुत्थरोचनं पक्वं विदध्यादथ लोहनाड्याम् ।
एतद्बलासग्रथितेऽञ्जनं स्यादेषोऽनुकल्पस्तु फणिज्झकादौ ॥ ६ ॥
महौषधं मागधिकाश्च मुस्तां ससैन्धवं यन्मरिचञ्च शुक्लम् ।
तन्मातुलुङ्गस्वरसेन पिष्टं नेत्राञ्जनं पिष्टकमाशु हन्यात् ॥ ७ ॥
* फले बृहत्या मगधोद्भवानां निधाय कल्कं फलपाककाले ।
स्रोतोजयुक्तश्च तदुद्धृतं स्यात् तद्वत्तु पिष्टे विधिरेष चापि । †
वार्त्ताकुशाग्र्यिन्द्रसुरापटोल-किराततिक्तामलकीफलेषु ॥ ८ ॥

तथा बृहतीद्वयस्य पुष्पं फलञ्च । आलं हरितालम् । एता वर्त्योऽर्द्धश्लोकसमाप
दूषणाद्द्रव्यैर्ज्ञेयाः । पञ्जिकायान्तु व्योषमनःशिलाश्च इत्यनन्तरं मूर्व्वा च जाती
चापि पिष्ट्वाऽम्बुनैतान् वितरेत्तथैव इति पठ्यते ; व्याख्यानञ्च—दूषणाद्यष्टाङ्गमञ्जनं,
द्वादशाङ्गं, अथवेत्यनेन विकल्पवाचिना कण्टकिकरञ्जफलतुल्यांशैर्वक्ष्यमाणैरौषधैरेकमञ्जन,
फलतुल्यांशैर्वक्ष्यमाणैर्द्वितीयमञ्जनम् । सिन्धूत्थहिङ्गु इत्यत्र केचित् सिन्धुप्रसूतमिति पठन्ति

रोगे इत्यादि । ज्ञैरिति कुशलैर्वैद्यैरित्यर्थः । एतद् वक्ष्यमाणं क्षाराञ्जनम् । सुवि
इति सिराव्यधविरेकशिरोविरेकैरित्यर्थः । तदेव क्षाराञ्जनं व्युत्पादयन्नाह—नीलान्
नीलानपक्वान् । गव्यपयोऽनुपीतान् कृष्णगोदुग्धभावितान्, पीतानिति वक्तव्ये अनुपी
यत् कृतं तत् सप्ताहं सप्ताहद्वयं वा भावना कार्य्येति बोधयति । शलाकिनः शूक
तदिति भस्मेत्यर्थः । नीलयवादिभस्मप्रस्थं, उष्णोदकाढकेन सह मेलयित्वा पुनःपुनरा
यावत् क्षारोदकं तीक्ष्णं पिच्छिलं रक्तञ्च स्यात्, तदा भस्म विहाय तत्र क्षारोदके सैन्धवतु
मावापं क्षारोदकाद्द्वात्रिंशद्भागं दत्त्वा पचेत् । केचित् सैन्धवादिद्रव्याणि भस्मार्थं
वापार्थमिति वदन्ति, तन्मतेऽप्रतिवापमेव पक्तव्यम् । फणिज्झकादावित्यत्रादिशब्दात् इ
गृह्यन्ते । पिष्टकरोगेऽञ्जनमाह— महौषधमित्यादि । मरिचं शुक्लं शोभाञ्जनबीजम् ॥ ६

अपरमप्यञ्जनमाह—फले इत्यादि । फलपाककाले कण्टकारिफलमुद्धृतबीजं सै
समभागेन पिप्पलीकल्केन पूरयेत्, तत्कल्कं सप्तरात्रादनन्तरमुद्धृतं महौषधाद्यञ्जनवत्
हितं पथ्यमित्यर्थः । कण्टकारिफलविधिमन्यत्रापि फलेऽतिदिशन्नाह—विधिरित्यादि
सुरा इन्द्रवारुणी ॥ ८ ॥

* फलं बृहत्या मगधोद्भवानामादायेति पाठभेदः ।

† स्रोतोजयुक्तं खलु सप्तरात्रात् तदुद्धृतं स्यात्तु तथैव पथ्यम् । इति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कासीससामुद्ररसाञ्जनानि जात्यास्तथा कोरकमेव चापि ।
प्रक्लिन्नवर्त्मन्युपदिश्यते तु योगाञ्जनं तन्मधुनावघृष्टम् ॥ ९ ॥
नादेयमग्र्यं मरिचञ्च शुक्लं नेपालजाता च समप्रमाणा ।
समातुलुङ्गद्रव एष योगः कण्डूं निहन्यात् सकृदञ्जनेन ॥
सशृङ्गवेरं सुरदारु मुस्तं सिन्धुप्रसूतं मुकुलानि जात्याः ।
सुरासुपिष्टन्त्विदमञ्जनं हि कण्ड्वाश्च शोफे च हितं वदन्ति ॥ १० ॥
स्यन्दाधिमन्थक्रममाचरेच्च सर्व्वेषु चतेषु सदाऽप्रमत्तः ॥ ११ ॥
(विशेषतो नावनमेव कार्य्यं संसर्ज्जनं चापि यथोपदिष्टम् ।)

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे श्लेष्माभिष्यन्दप्रतिषेधो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

प्रक्लिन्नवर्त्मनि रोगे योगाञ्जनमाह—कासीसेत्यादि । जात्याः कोरकं जातीकलिका ॥ ९ ॥

सर्व्वेषां कफजाक्षिरोगाणामुपद्रवभूतायाः कण्ड्वाश्चिकित्सामाह—नादेयमित्यादि । नादेयमिति सैन्धवमित्यर्थः । मरिचञ्च शुक्लमिति शोभाञ्जनवीजमित्यर्थः ; अन्ये शुक्लमेव मरिचं कथयन्ति । नेपालजाता मनःशिला । कण्ड्वामपरमप्यञ्जनमाह—सशृङ्गवेरमित्यादि ॥ १० ॥

इदानीं बलासग्रथितपिष्टकप्रक्लिन्नवर्त्मसु विशेषचिकित्सामभिधाय सामान्यचिकित्सामाह—स्यन्देत्यादि । एतेषु बलासग्रथितपिष्टकप्रक्लिन्नवर्त्मसु । चकारादन्येष्वपि कफजाक्षिरोगेषु । अप्रमत्तः सावधानः ॥ ११ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे श्लेष्माभिष्यन्द प्रतिषेधव्याख्यानामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो रक्ताभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

मन्थं स्यन्दं सिरोत्पातं सिराहर्षञ्च रक्तजम् ।
एकेनव विधानेन चिकित्सेच्चतुरो गदान् ॥ २ ॥
व्याध्यार्त्तांश्चतुरोऽप्येतान् स्निग्धान् कौम्भेन सर्पिषा ।
रसरुदारैरथवा शिरामोक्षेण योजयेत् ॥ ३ ॥
विरिक्तानां प्रकामञ्च शिरांस्येषां विशोधयेत ।
वैरेचनिकसिद्धेन सितायुक्तेन सर्पिषा ॥ ४ ॥ *

ततः प्रदेहाः परिषेचनानि नस्यानि धूमाश्च यथास्वमेव ।
आश्च्योतनाभ्यञ्जनतर्पणानि स्निग्धाश्च कार्य्याः पुटपाकयोगाः।

वातपित्तकफकृतानभिष्यन्दान् प्रतिपाद्य परिशिष्टं रक्ताभिष्यन्दप्रतिषेधमा-इत्यादि ॥ १ ॥

मन्थमित्यादि । अत्र मन्थस्य प्रागुपादानं स्यन्दाद् गरीयस्त्वख्यापनार्थम् ॥ २ ॥

तदेव विधानमाह—व्याध्यार्त्तानित्यादि । व्याधिभिरार्त्ताः पीडिता व्याध्यार्त्ताः। शतवर्षस्थितेनेत्यर्थः । रसैरुदारैरथवेति मांसरसैरधिकस्नेहैर्वा स्निग्धानित्यर्थः । दूष्यह-पादयन्नाह—शिरेत्यादि ॥ ३ ॥

दूष्यहरणं प्रतिपाद्य दोषहरणं प्रतिपादयन्नाह—विरिक्तानामित्यादि । शिरांसीति प्रतिरोगापेक्षया दूष्येऽपहृते विरेचनेन दोषहरणं, ततः शिरोविरेचनं ; तदपि सर्पिषा घृतस्य चक्षुष्यत्वात् रक्ताविरुद्धत्वाच्च । तच्च संस्कारमाह – वैरेचनिकसिद्धेनेति ; वि-द्रव्यसिद्धेन, केचित् त्रिवृतादिद्रव्यसिद्धेनेत्याहुः । केचिदत्र मज्ज्ञा वा तद्विपक्वे-पठन्ति, स चानार्षः ॥ ४ ॥

अन्तःशुद्धिकरं क्रियाक्रममुक्त्वा बहिःशुद्धिकरं क्रियाक्रमसंग्रहमुद्दिशन्नाह—तत-धूमाश्च यथास्वमात्मीयानतिक्रमेण, रक्तस्य दूष्यस्य कफानुबन्धे कफहरद्रव्यवर्त्तिकृता-बन्धे तु स्नैहिकाः ; एवमन्यत्रापि यथास्वमिति सम्बन्धनीयम् । अभ्यञ्जनमञ्जनं ; वं-रक्तपित्ते, सव्रणशुक्रादौ तु रोपणं ; अन्ये पुनरभ्यञ्जनमेव शतधौतघृतादिनेच्छन्ति ॥ ५

* इतःपरम्—मज्ज्ञा वा तद्विमिश्रेण मेदसा वा तच्छृतेन वा इत्यधिकः पाठः क्वचि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नीलोत्पलोशीरकटङ्कटेरी-कालीययष्टीमधुमुस्तरोध्रैः ।
सपद्मकधौतघृतप्रदिग्धैरक्ष्णोः प्रलेपं परितः प्रकुर्य्यात् ॥ ६ ॥
रुजायाश्चाप्यतिभृशं स्वेदाश्च मृदवो हिताः ।
अक्ष्णोः समन्ततः कार्य्यं पातनञ्च जलौकसाम् ॥
घृतस्य महती मात्रा पीता चार्त्तिं नियच्छति ।
पित्ताभिष्यन्दशमनो विधिश्चाप्युपपादितः ॥ ७ ॥
कसेरुमधुकाभ्यां वा चूर्णमम्बरसंवृतम् ।
न्यस्तमप्स्वान्तरिक्षासु हितमाश्च्योतनं भवेत् ॥ ८ ॥
पाटल्यर्ज्जुनश्रीपर्णी-धातकीधात्रिविल्वतः ।
पुष्पाण्यथ बृहत्योश्च विम्बीलोटाच्च तुल्यशः ॥
समञ्जिष्ठानि मधुना पिष्टानीक्षुरसेन वा ।
रक्ताभिष्यन्दशान्त्यर्थमेतदञ्जनमिष्यते ॥ ९ ॥
चन्दनं कुमुदं पत्रं शिलाजतु सकुङ्कमम् ।
अयस्ताम्ररजस्तुत्थं निम्बनिर्य्यासमञ्जनम् ॥
त्रपु कांस्यमलश्चापि पिष्ट्वा पुष्परसेन तु ।
विपुला याः कृता वर्त्यः पूजिताश्चाञ्जने सदा ॥ १० ॥

इदानीं प्रलेपद्रव्याण्याह - नीलोत्पलेत्यादि । कटङ्कटेरी दारुहरिद्रा । कालीयकं दारुहरिद्रानुकारि प्रसिद्धम् । धौतघृतप्रदिग्धैर्मिश्रैरित्यर्थः ॥ ६ ॥

परिषेचनाद्युद्दिष्टं यदनिर्द्दिष्टं तत् पित्ताभिष्यन्दनिर्द्दिष्टद्रव्यैरतिदिशन् क्रियाक्रमेऽनिर्दिष्टञ्च निर्द्दिशन्नाह—रुजायामित्यादि । रुजो हि भवन्ति सिराव्यधादिकृतवातानुबन्धात्, वातावृतात्वक्काद् वा; तत्र वातजायां तीव्ररुजायां मृदवः स्वेदाः, दूष्यरक्तावरोधाद् बहुशोणितजायां जलौकःपातनं ; वातजायामेवान्तरमौषधं घृतस्य महत्या मात्रया पानम् ; अल्पशोणितजायां पित्ताभिष्यन्दशमनो विधिः । नियच्छति निवारयति ॥ ७ ॥

आश्च्योतनमाह—कसेर्व्वित्यादि । अम्बरसंवृतं वस्त्रवेष्टितं न्यस्तं क्षिप्तं, आन्तरीक्षोदकालाभे आकाशगुणभूयिष्ठं भूमिस्थमुदकं गृह्यते । केचित् परिषेकमप्यनेनैवेच्छन्ति ॥ ८ ॥

रक्ताभिष्यन्देऽञ्जनमाह—पाटलीत्यादि । श्रीपर्णी काश्मरी । धात्री आमलकी, बिम्बोलोटो भिल्लोटो हिमाद्रिजो वृक्षः । विरेचनादिभिर्विशुद्धदोषस्य पुरुषस्य शेषदोषोपशान्त्यर्थमञ्जनं योज्यं, न पुनरशुद्धदोषस्येति ॥ ९ ॥

चन्दनमित्यादि । पत्रं पत्रकम् । अञ्जनं रसाञ्जनम् । पुष्परसेनेति मधुनेत्यर्थः । विपुला

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्यादञ्जनं घृतं क्षौद्रं शिरोत्पातस्य भेषजम् ।
तद्वत् सन्धवकासीसं स्तन्यघृष्टञ्च पूजितम् ॥
मधुना शङ्खनपाली-तुत्थदार्व्व्यः ससन्धवाः ।
रसः शिरीषपुष्पाच्च सुरामरिचमाक्षिकः ।
युक्तन्तु मधुना वापि गैरिकं हितमञ्जनम् ॥ ११ ॥
शिराहर्षेऽञ्जनं कुर्य्यात् फाणितं मधुसंयुतम् ।
मधुना तार्क्ष्यजं वापि कासीसं वा ससन्धवम् ।
वेत्राम्लस्तन्यसंयुक्तं फाणितन्तु ससन्धवम् ॥ १२ ॥
पत्तं विधिमशेषेण कुर्य्यादर्ज्जुनशान्तये ।
इक्षुक्षौद्रसितास्तन्य-दार्व्वीमधुकसन्धवः ।
सेकाञ्जनश्चात्र हितमम्लैराश्च्योतनं तथा ॥ १३ ॥
सितामधुककट्ङ्ग-मस्तुक्षौद्राम्लसन्धवः ।
वीजपूरककोलाम्ल-दाड़िमाम्लश्च युक्तितः ।
एकशो वा द्विशो वापि योजितं वा त्रिभिस्त्रिभिः ॥ १४ ॥

यास्ता एव मन्थादिषु चतुर्षु लेखनादिकर्म्मणि सामर्थ्यात् पूजिता वर्त्तयः । तदुक्तं—'हां वर्त्तिः स्याल्लेखनस्य प्रमाणतः । प्रसादनस्य चाध्यर्द्धा द्विगुणा रोपणस्य तु"– इति ॥ १० ॥

मन्थादीनां चतुर्णां सामान्यचिकित्सितमुक्त्वा सिरोत्पाते विशेषचिकित्सितमाह- ञ्जनमित्यादि । अञ्जनं रसाञ्जनं, घृतं गव्यघृतम् । नेपाली मनःशिला । मरिचं प्रसिद्धं मरिचशब्देन सितमरिचं शोभाञ्जनफलापरपर्य्यायं वदन्ति । गैरिकं स्वर्णगैरिकम् । एता- न्यर्द्धश्लौकिकान्यप्युक्तानि ॥ ११ ॥

शिराहर्ष इत्यादि । फाणितं मधुयुक्तमेकमञ्जनमिति ; मधुयुक्तं तार्क्ष्यजं द्वितीयम् ; तार्क्ष्यजं रसाञ्जनं ; कासीसं ससैन्धवं मधुयुक्तं तृतीयमञ्जनं ; वेत्राम्लस्तन्यसंयुक्तं चतुर्थमञ्जनं ; तत्र वेत्राम्लमम्लवेतसं, अन्ये तु वेलं वेलकरीरं, अम्लमम्लवेतसमन्ये व्याख्यानयन्ति ; तत्तु जेज्जटाचार्य्येण दूषितम् ॥ १२ ॥

रक्ताज्र्जुनचिकित्सामाह– पैत्तमित्यादि । पैत्तं पित्ताभिष्यन्दोदितम् । अत्राज्र्जुने । अ- म्लादिभिः । तत्रेक्षुक्षौद्रादिभिः सेकाञ्जने कर्त्तव्ये, अम्लैः पुनराश्च्योतनमेव कर्त्तव्यम् । ऽपरमप्याश्च्योतनमाह– सितेत्यादि । एतैः सितादिभिर्दाडिमाम्लपर्य्यन्तैर्व्यस्तैः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्फटिकं विद्रुमं शङ्खो मधुकं मधु चैव हि।
शङ्खक्षौद्रसितायुक्तः सामुद्रः फेन एव च।
द्वाविमौ विहितौ योगावञ्जनेऽर्ज्जुननाशनौ॥
सैन्धवक्षौद्रकतकाः सक्षौद्रं वा रसाञ्जनम्।
कासीसं मधुना वापि योज्यमत्राञ्जने सदा॥ १५॥
लोहचूर्णानि सर्व्वाणि धातवो लवणानि च।
रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि गणश्चाप्यवसादनः॥
कुक्कुटाण्डकपालानि लशुनं कटुकत्रयम्।
करञ्जवीजमेला च लेख्याञ्जनमिदं स्मृतम्॥ १६॥
पुटपाकावसानेन रक्तविस्रावणादिना।
सम्पादितस्य विधिना कृत्स्नेन स्यन्दघातिना॥ १७॥
अनेनापहरेच्छुक्रमव्रणं कुशलो भिषक्।
उत्तानमवगाढ़ं वा कर्क्कशं वापि सव्रणम्॥ १८॥

युक्तितो दोषबलापेक्षयाऽऽश्च्योतनं कार्य्यमिति पिण्डार्थः। अर्ज्जुनेऽञ्जनमाह— स्फटिकमित्यादि। विद्रुमः प्रवालः। अर्ज्जुनेऽपरमप्यञ्जनमाह— सैन्धवेत्यादि। सैन्धवक्षौद्रकतका इत्येकमञ्जनं, सक्षौद्रं वा रसाञ्जनमित्यपरं, कासीसं मधुना वाऽपीति तृतीयमञ्जनम्। अत्रार्ज्जुने॥ १३—१५॥

लेख्याञ्जनमाह— लोहेत्यादि। सर्व्वाणि सुवर्णत्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलोहादिजातानि। धातवो मनःशिलागैरिकादयः। लवणानि सैन्धवादीनि पञ्च। रत्नानि वैदूर्य्यमरकतप्रभृतीनि। दन्ता गवादीनामश्वादीनाञ्च। शृङ्गाणि गवादीनामेव। अवसादनो मिश्रकोक्तः कासीसादिः। एतद्-निर्द्दिष्टानामपि लेख्याञ्जनसंज्ञकं ज्ञेयम्। अपरमपि लेख्याञ्जनमाह कुक्कुटाण्डेत्यादि। लेख्याञ्जनं कीदृग्विधस्यातुरस्य प्रयोज्यमित्याह—पुटपाकावसानेनेत्यादि। रक्तविस्रावणादिना पुटपाकावसानेन, स्यन्दघातिना अभिष्यन्दहननशीलेन, कृत्स्नेन सकलेन विधिना, सम्पादितस्य सम्यग्-योजितस्य, स पुनर्विधिः सिराव्यधविरेचनशिरोविरेचनान्यन्तःपरिमार्ज्जनानि; तथाहि—"ततः प्रदेहान् परिषेचनानि नस्यानि धूमाश्च यथास्वमेव। आश्च्योतनाभ्यञ्जनतर्पणानि तथैव कार्य्याः पुटपाकयोगाः"— इति; लेख्याञ्जन प्रयोजनीयमिति पिण्डार्थः। पुटपाकावसादेनेति केचित् पठन्ति, पुटपाक एवावसादोऽवधिर्यस्य स तथा तेनेति व्याख्यानयन्ति॥ १६।१७॥

इमां चिकित्सामव्रणे शुक्रेऽप्यतिदिशन्नाह— अनेनेत्यादि। अनेन लेख्याञ्जनेन पूर्व्वोक्तेन रक्तविस्रावणाद्युपक्रमेण सम्पादितस्यास्यातुरस्याव्रणं शुक्रमपहरेदिति वाक्यार्थः। इदानीमव्रण-शुक्रचिकित्सितमभिधाय सव्रणेऽपि पूर्व्वं चिकित्सितमुद्दिशन्नाह—उत्तानमित्यादि। सव्रणमपि शुक्रमुत्तानमेकपटलगतम्, अवगाढं वा द्वित्र्यादिपटलगतं, रक्तस्रावणेत्यादिना पूर्व्वोक्तेन विधिनोप-पाद्य, लेखयेदिति समुदायार्थः। ननु सव्रणस्य सन्तर्पणसाध्यत्वात् कथं सव्रणे लेखनमुपयुज्यते?

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शिरीषवीजमरिच-पिप्पलीसैन्धवैरपि।
शुक्रस्य घर्षणं कार्य्यमथवा सन्धवेन तु॥ १९॥
कुर्य्यात् ताम्ररजःशङ्ख-शिलामरिचसन्धवः।
अन्त्याद् द्विगुणितरेभिरञ्जनं शुक्रनाशनम्॥ २०॥
कुर्य्यादञ्जनयोगौ वा सम्यक् श्लोकार्द्धकाविमौ।
शङ्खकोलास्थिकतक-द्राक्षामधुकमाक्षिकैः॥
क्षौद्रदन्तार्णवमल शिरीषकुसुमरपि।
क्षाराञ्जनं वा वितरेद् बलासग्रथितापहम्॥
मुद्गान् वा निस्तुषान् भृष्टान् शङ्खक्षौद्रसितायुतान्।
मधूकसारं मधुना योजयेच्चाञ्जने सदा॥
विभीतकास्थिमज्जा वा सक्षौद्रः शुक्रनाशनः।
शङ्खशुक्तिमधुद्राक्षा-मधुककतकानि च॥
द्विलग्गते सशूले बा वातघ्नं तर्पणं हितम्॥ २१॥
वंशजारुष्करौ तालं नारिकेलश्च दाहयेत्।
विस्राव्य क्षारवच्चूर्णं भावयेत् करभास्थिजम्।
बहुशोऽञ्जनमेतत् स्याच्छुक्रव्रवर्ण्यनाशनम्॥ २२॥

सत्यं, कर्कशावस्थायां पूर्वं लेखनं प्रयुज्यते पश्चात् सन्तर्पणमिति न दोषः। कर्क
सव्रणमित्यत्र कर्षयेच्चापि सव्रणमिति केचित् पठन्ति। एतदवस्थे एव शुक्रे घर्षणमाह-शि
वीजेत्यादि। शिला मनःशिला। कुर्य्यादित्यादि। कौ तौ श्लोकार्द्ध(र्द्धि)कौ द्वौ योगावि
शङ्खकोलास्थीत्यादि। कोलास्थि बदरास्थि, कतकं शशपुरीषानुकारथम्बुप्रसादनं फलं,
यष्टिमधु, दन्तो गोदन्तः, अर्णवमलं समुद्रफेनः। क्षाराञ्जनमित्यादि। क्षाराञ्जनं '
यवान् गव्यपयोऽनुपीतान्' इत्यादिना श्लेष्माभिष्यन्दोक्तम्। मुद्गानित्यादि। मुद्गान
क्षौद्रसितायुतानित्येको योगः, मधूकसारं मधुनेति द्वितीयो योगः। बिभीतकेत्यादि। विभी
स्थिमज्जा मधुनेत्येको योगः; शङ्खादिकतकपर्य्यन्तं मधुनेति द्वितीयो योगः, मधुकं य
केचित् शङ्खशुक्तीत्यत्र शङ्खाश्मन्तेति पठन्ति। द्वित्वग्गत इत्थादि। द्वित्वग्गते द्विप
शुक्र इत्यर्थः। केचिदमुं पाठं न पठन्ति, जेज्जटेन पठितत्वादस्माभिः पठितः। वंशजे
वंशजो वंशकरीरः, वंशाङ्कुर इति यावत्। अरुष्करादीनां परिपक्वास्थि, अन्ये जटामाहुः।
वंशजादीनां तिलनालदीपितानां भस्म, तच्च करभास्थिचूर्णसमं प्रत्यहमाकृष्य षड्गुणो
गुणोदकेन वा निष्क्वाथ्य पादशेषं बहुशो विस्राव्य, स्वस्थेन तेन सप्ताहं करभा

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अजकां पार्श्वतो विद्धां सूच्या विस्राव्य चोदकम् ।
व्रणं गोमांसचूर्णेन पूरयेत् सर्पिषा सह ।
बहुशोऽवलिखेच्चापि वर्त्मास्योपगतं यदि ॥ २३ ॥
सशोफश्चाप्यशोफश्च द्वौ पाकौ यौ प्रकीर्त्तितौ ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तत्र विद्ध्वा शिरां भिषक् ।
सेकाश्च्योतननस्यानि पुटपाकांश्च कारयेत् ॥ २४ ॥
सर्व्वतश्चापि शुद्धस्य कर्त्तव्यमिदमञ्जनम् ।
ताम्रपात्रस्थितं मांसं सर्पिःसैन्धवसंयुतम् ॥
मरेयं वापि दध्येवं दध्युत्तरकमेव च ।
घृतं कांस्यमलोपेतं स्तन्यं वापि ससैन्धवम् ॥
मधूकसारं मधुना तुल्यांशं गैरिकेण वा ।
सर्पिःसैन्धवताम्राणि योषित्स्तन्ययुतानि च ॥ २५ ॥

भावयित्वाऽऽतपे शोषयेत्, तच्चूर्णं पुनश्च चूर्णितं कृत्वा मध्वाक्तेनाङ्गुल्यग्रेण शलाकया वा संगृ प्र शुक्रदेशमालं घर्षयेत्, ततस्त्रिफलोदकेनाक्षि प्रक्षालयेत् । शुक्रवैवर्ण्यनाशनमिति शुक्रस्य वैवर्ण्यं विनाशयति न तु शुक्रं, एतेन शुक्रस्य कृष्णतामुत्पादयतीत्यर्थः ॥ १८—२२ ॥

असाध्यशुक्रवैवर्ण्यनाशनप्रसङ्गेनासाध्याजकाजातस्य वैकृतनाशनार्थं चिकित्सामाह—अजकामित्यादि । केचिदमुं पाठं न पठन्ति, जेज्जटपठितत्वादस्माभिः पठितः । अत्राजकायामवस्थायां लेखनमपि कर्म्मातिदिशन्नाह—बहुशोऽवलिखेदित्यादि । अस्याजकाजातस्य, वर्त्म तुण्डं, उपगतं यद्उच्चतां प्राप्तं, तदा तं बहुशोऽवलिखेत् ॥ २३ ॥

इदानीं वातपित्तकफशोणितानां पृथगभिष्यन्दप्रतिषेधमभिधाय सान्निपातिकानामप्युपदेष्टुमाह—सशोफ इत्यादि । तत्रेति तयोः पाकयोः । सिराश्चात्र आपाङ्ग्या औपनासिका लालाट्या वा । आश्च्योतनमक्षिपूरणम् ॥ २४ ॥

तयोरञ्जनावस्थामुद्दिशन्नाह—सर्व्वत इत्यादि । सर्व्वतश्चापि शुद्धस्येति अन्तःपरिमार्ज्जनबहिःपरिमार्ज्जनाभ्यां शुद्धस्येत्यर्थः । इदं वक्ष्यमाणम् । तदेवाञ्जनमाह—ताम्रपात्रस्थितमित्यादि । मैरेयं सुरासवयोरेकत्र सन्धानं, दधि प्रसिद्धं, एवमिति पूर्व्ववत् ताम्रपात्रस्थितं सैन्धवचूर्णयुक्तमित्यर्थः, दध्युत्तरकं दध्नः सरः ; स्नेहाञ्जनं रक्तापकर्षणादिना विरूक्षिताक्षस्य योज्यं ; वातोल्बणपाकस्य वा मैरेयं दधि च ताम्रपात्रस्थितं सैन्धवयुक्तं, पित्तोल्बणे नातिविरूक्षिते दध्युत्तरकञ्च, सशोफस्य च रक्तास्रावादिसम्पादितस्य घृतं कांस्यमलयुक्तमञ्जनं स्तन्यं वा सैन्धवयुक्तमञ्जनं, मधूकसारं वा गैरिकेण तुल्यांशं मधुनाऽञ्जनं, घृतादीनि त्रीणि स्तन्येनाञ्जनं, एतानि सावशेषरक्तयोः पाकयोर्योज्यानि ॥ २५ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दाड़िमारेवताश्मन्त-कोलाम्लश्च ससन्धवाम्।
रसक्रियां वा वितरेत् सम्यक् पाकजिघांसया॥ २६॥
मांसं सन्धवसंयुक्तं स्थितं सर्पिषि नागरम्।
आश्च्योतनाञ्जनं योज्यमबलाक्षीरसंयुतम्॥ २७॥
जात्याः पुष्पं सैन्धवं शृङ्गवेरं कृष्णाबीजं कीटशत्रोश्च सारम्।
एतत् पिष्टं नेत्रपाकेऽञ्जनार्थं क्षौद्रोपेतं निर्व्विशङ्कं प्रयोज्यम्॥ ३८॥
पूयालसे शोणितमोक्षणञ्च हितं तथैवाप्युपनाहनञ्च।
कृत्स्नो विधिश्चेक्षणपाकघाती यथाविधानं भिषजा प्रयोज्यः॥ २९
कासीससिन्धुप्रभवार्द्रकैस्तु हितं भवेदञ्जनमेव चात्र।
क्षौद्रान्वितरेभिरथोपयुञ्ज्यादन्यत् तु ताम्रायसचूर्णयुक्तः॥ ३०॥
स्नेहादिभिः सम्यगपास्य दोषांस्तृप्तिं विधायाथ यथास्वमेव।
प्रक्लिन्नवर्त्मानमुपक्रमेत सेकाञ्जनाश्च्योतननस्यधूमैः॥ ३१॥

रसक्रियामाह—दाड़िमेत्यादि। आरेवतः कृतमालकः; ऐरावत इति केचित् पठ ऐरावतो नारङ्गम्। ससैन्धवामल्पसैन्धवां, न समसैन्धवामित्यर्थः। रसक्रिया फाणि तस्याश्च कल्पना पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेधे व्याख्याता। कोलाम्लैश्च ससैन्धवामित्यत्र मधुसैन्धवैरिति केचित् पठन्ति॥ २६॥

आश्च्योतनमाह—मांसमित्यादि। अबलाक्षीरं स्त्रीस्तन्यं, तच्च पेषणे बोद्धव्यम्। श्च्योतनं सशोफे पाके कफोल्बणे॥ २७॥

जात्या इत्यादि। कृष्णाबीजं पिप्पलीतण्डुलः। कीटशत्रुः विड़ङ्गः। निर्व्विशङ्कं प्रयो पाकयोरञ्जनावस्थायां देयं तदञ्जनमिति तात्पर्य्यार्थः॥ २८॥

पूयालसे सन्निपातजे क्रियामाह पूयालसे इत्यादि। शोणितमोक्षणञ्च स्नेहस्वेदप उपनाहनमिति यथादोषहरव्रणशोधनचक्षुष्यद्रव्यकृतः प्रलेपो बन्धनं वा। कृत्स्नो अन्तःशुद्धिकरो वहिःशुद्धिकरश्चेत्यर्थः। यथाविधानमिति हितानतिक्रमेणेत्यर्थः॥ २९॥

रसक्रियाञ्जनमाह—कासीसेत्यादि। चकारात् पाकयोरुक्तमञ्जनं समुच्चीयते। अत्र क्षौद्रान्वितैरित्यादि। एभिरेव कासीसादिभिर्मधुना पिष्टैस्ताम्रायसचूर्णयुक्तैरन्यद पिण्डार्थः। क्षौद्रान्वितैरेभिरथोपयुञ्ज्यादित्यत्र क्षौद्रान्वितैरेभिरवान्तरोक्तैरिति केचित् पठ

इदानीं प्रक्लिन्नवर्त्मनः पिल्लाख्यस्य चिकित्सामुद्दिशन्नाह—स्नेहादिभिरित्यादि। स्ने रिति स्नेहसिराव्यधविरेचनशिरोविरेचनास्थापनैः। अपास्य निर्हृत्य। तृप्तिस्तर्पणम्। यथात्मीयम्॥ ३१॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मुस्ताहरिद्रामधुकप्रियङ्गु-सिद्धार्थरोध्रोत्पलसारिवाभिः ।
क्षुण्णाभिराश्च्योतनमेव कार्य्यमत्राञ्जनश्चाञ्जनमाक्षिकं स्यात् ॥ ३२ ॥
पत्रं फलश्चामलकस्य पक्त्वा क्रियां विदध्यादथवाञ्जनार्थं ।
वंशस्य मूलेन रसक्रियां वा वर्त्तीकृतां ताम्रकपालपक्वाम् ।
रसक्रियां वा त्रिफलाविपक्वां पलाशपुष्पैः खरमञ्जरेर्वा ॥ ३३ ॥
पिष्ट्वा छगल्याः पयसा मलं वा कांसस्य दग्ध्वा सह तान्तवेन ।
प्रत्यञ्जनं तन्मरिचैरुपेतं चूर्णेन ताम्रस्य सहोपयोज्यम् ॥ ३४ ॥
समुद्रफेनं लवणोत्तमश्च शङ्खोऽथ मुद्रो मरिचश्च शुक्लम् ।
चूर्णाञ्जनं योज्यमथापि कण्डूमक्लिन्नवर्त्मान्युपहन्ति शीघ्रम् ॥ ३५ ॥
प्रक्लिन्नवर्त्मन्यपि चैत एव योगाः प्रयोज्याश्च समीक्ष्य दोषान् ।
सकज्जलं ताम्रघटे च घृष्टं सर्पिर्युतं तुत्थकमञ्जनश्च ॥ ३६ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे रक्ताभिष्यन्दप्रतिषेधो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सेकाश्च्योतनयोर्द्वं व्याख्याह—मुस्तेत्यादि। क्षुण्णाभिरिति अन्तरीक्षोदके तद्गुणे वाऽन्यस्मिन् न्यस्ताभिरित्यर्थः। आश्च्योतनमेव कार्य्यमिति अत्रानुक्तोऽपि सेकः कार्य्यः। अन्ये एतैराश्च्योतनमेकमेवेच्छन्ति। अत्राञ्जनमित्यादि। अत्राक्लिन्नवर्त्मनि रसाञ्जनमाक्षिकमञ्जनं स्यात्। रोध्रोत्पलसारिवाभिरित्यत्र केचित् लोध्रासितसारिवाभिरिति पठन्ति, असितसारिवा श्यामालता; असितं रसाञ्जनमित्यन्ये व्याख्यानयन्ति ॥ ३२ ॥

रसक्रियाञ्जनमाह—पत्रमित्यादि। पक्त्वेति कषायकल्पेन विपाच्येत्यर्थः। क्रियां रसक्रियां, वंशस्य मूलरसेन वा रसक्रियां, तामेव वा रसक्रियामतिशोषणेन वर्त्तीकृताम्। ताम्रकपालं ताम्रकटाहः। त्रिफलाया अन्या रसक्रिया, पलाशपुष्पैरन्या, खरमञ्जरेरपामार्गस्यान्या रसक्रियेति ॥३३॥

इदानीं तीक्ष्णाञ्जनदुर्बलस्य नयनस्य प्रत्याश्वासनार्थं प्रत्यञ्जनमाह—पिष्ट्वेत्यादि। कांस्यस्य मलं कार्पासवस्त्रेण सह दग्ध्वा सितमरिचताम्ररजोयुक्तं छगलीदुग्धेन पिष्ट्वा प्रत्यञ्जनं योज्यमिति पिण्डार्थः। पश्चात् प्रशान्तदोषे यदञ्जनं क्रियते तत् प्रत्यञ्जनशब्दवाच्यम् ॥ ३४ ॥

चूर्णाञ्जनमाह—समुद्रफेनमित्यादि। लवणोत्तमं सैन्धवम् ॥ ३५ ॥

सर्व्वानप्यक्लिन्नवर्त्मोक्तान् प्रक्लिन्नवर्त्मन्यतिदिशन्नाह—प्रक्लिन्नेत्यादि। एत एवेति पूर्व्वोक्ताः। समीक्ष्य दोषमिति प्रक्लिन्नवर्त्मनः कफजत्वादेषु मध्ये ये कफहरा योगास्ते प्रयोज्या इत्यर्थः। प्रक्लिन्नवर्त्मनः सामान्यचिकित्सामुक्त्वा विशेषचिकित्सामाह—सकज्जलमित्यादि। तुत्थकं कज्जलतुल्यभागं ताम्रपात्रे घृष्टं सर्पिर्युतमञ्जनमिति ॥ ३६ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे रक्ताभिष्यन्दप्रतिषेधव्याख्यानाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो लेख्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

नव येऽभिहिता लेख्याः सामान्यस्तेष्वयं विधिः ।
स्निग्धवान्तविरिक्तस्य निवातातपसद्मनि ॥
(आप्तदृढ़ं गृहीतस्य वेश्मन्युत्तानशायिनः ॥)
सुखोदकप्रतप्तेन वाससा सुसमाहितः ।
स्वेदयेद् वर्त्म निर्भुज्य वामाङ्गुष्ठाङ्गुलिस्थितम् ॥
अङ्गुल्यङ्गुष्ठकाभ्यान्तु निर्भुग्नं वर्त्म यत्नतः ।
प्लोतान्तराभ्यां न यथा चलति स्रंसतेऽपि वा ॥
ततः प्रमृज्य प्लोतेन वर्त्म शस्त्रपदाङ्कितम् ।
लिखेच्छस्त्रेण पत्रैर्वा ततो रक्ते स्थिते पुनः ॥
स्विन्नं मनोह्वाकासीस-व्योषार्द्राञ्जनसैन्धवैः ।
श्लक्ष्णपिष्टैः समाक्षीकैः प्रतिसार्य्योष्णवारिणा ॥
प्रक्षाल्य हविषा सिक्तं व्रणवत् समुपाचरेत् ॥

रक्ताभिष्यन्दानन्तरमौषधसाध्यान् ..दान् चतुर्ष्वभिष्यन्देष्वभिधाय शस्त्रसाध्यान्
पादयितुकामो लेख्याञ्जनप्रसङ्गेन प्रथमं लेख्यरोगप्रतिषेधमाह—अथात इत्यादि। यद्यपि त्रि
प्रविभागीयोद्दिष्टात् 'छेद्यास्तेषु दशैकश्च' इत्यादिवचनात् पूर्व्वं छेद्यरोगाणामुपादानं प्र
तथाऽपि लेख्याञ्जनप्रसङ्गाच्छेद्यादिष्वल्पावस्थायां लेखनोपयोगाच्च लेख्यानां प्रागुपादानम्।

तान् सर्व्वान् संख्ययाऽभिधाय सङ्क्षेपार्थं तेष्वभिन्नविधिमुपदिशन्नाह नवेत्यादि।
सामान्यविधिमाह—स्निग्धेत्यादि । स्निग्धवान्तविरिक्तस्येत्यत्रानुक्तोऽपि स्नेहानन्तरं
कार्य्यः । सुसमाहित इत्यनेन यथा दृशोः पीड़ा न स्यात्तथा स्वेदयेदिति द्योत्यते।
परिवर्त्य उत्तानीकृत्येत्यर्थः। निर्भुग्नमुत्तानीकृतम् । प्लोतान्तराभ्यां वस्त्रवेष्टिताभ्यामङ्गुल्या
यथा न चलति न कम्पते, न वा स्रंसते नाधः पतति, तथा वर्त्म निर्भुज्येत्यर्थः । शस्त्रप
मिति प्रच्छर्दयितव्ये प्रच्छितं, भेदयितव्ये च भिन्नं, छेदनीये च छिन्नमित्यर्थः । वातकफ
कठिनं दारुणं वर्त्म शस्त्रेण लिखेत्, पित्तरक्तगदाक्रान्तं मृदुवर्त्म पुनः शेफालिकादीनां पत्रै
पश्चात्कर्म्माह—तत इत्यादि । स्विन्नं स्वेदितम् । मनोह्वा मनःशिला । आर्द्राञ्जनं रसा
माक्षिकं सुवर्णमाक्षिकम्। प्रतिसार्य्य अवघृष्य । हविषा घृतेन । व्रणवत् सद्योव्रणवत्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्वेदावपीड़प्रभृतींस्त्र्यहादूर्द्ध प्रयोजयेत् ।
व्यासतस्ते समुद्दिष्टं विधानं लेख्यकर्म्मणि ॥ २ ॥
असृगास्रावरहितं कण्डूशोफविवर्ज्जितम् ।
समं नखनिभं वर्त्म लिखितं सम्यगिष्यते ॥ ३ ॥
रक्तमक्षि स्रवेत् स्कन्नं क्षताच्छस्त्रकृताद् ध्रुवम् ।
रागशोफपरिस्रावास्तिमिरं व्याध्यनिर्ज्जयः ॥
वर्त्म श्यावं गुरु स्तब्धं कण्डूहर्षोपदेहवत् ।
नेत्रपाकमुदीर्णं वा कुर्व्वीताप्रतिकारिणः ।
एतद् दुर्लिखितं ज्ञेयं स्नेहयित्वा पुनर्लिखेत् ॥ ४ ॥
व्यावर्त्तते यदा वर्त्म पक्ष्म चापि विमुञ्चति ।
स्यात् सरुक् स्रावभूयिष्ठं तदतिस्रावितं विदुः ।
स्नेहस्वेदादिरिष्टः स्यात् क्रमस्तत्रानिलापहः ॥ ५ ॥
वर्त्मावबन्धं क्लिष्टञ्च बहलं यच्च कीर्त्तितम् ।
पोथकीश्चाप्यवलिखेत् प्रच्छयित्वाग्रतः शनैः ॥

यावत्, तदूर्द्ध्वं शारीरव्रणवत्; तच्च पर्णबन्धादिना क्रमेण। स्वेदावपीड़ेत्यादि। त्र्यहादूर्द्ध्वं पुनर्व्रणवदेव स्वेदावपीड़प्रभृतीन् प्रयोजयेदिति तात्पर्य्यार्थः। स्वेदावपीड़ादिकं समासेनाभिधाय विस्तरेणातिदिशन्नाह—व्यासत इत्यादि। विधानं स्वेदावपीड़ादिकम्। लेख्यकर्म्मणीति सकललेखनार्हगदकर्म्मणीत्यर्थः ॥ २ ॥

इदानीं सम्यग्लिखितस्य वर्त्मनो लक्षणमाह—असृगास्रावरहितमित्यादि। समं निम्नोन्नतत्वरहितम्। नखनिभं नखस्येव निभा यस्य तत्तथा। तदेव व्रणवदुपचरणीयम् ॥ ३ ॥

दुर्लिखितस्य वर्त्मनो लक्षणमाह—रक्तमित्यादि। स्कन्नं स्त्यानम्। व्याध्यनिर्ज्जय इति लेखनसाध्यस्य व्याधेरनुपशमः। अप्रतिकारिण इति तस्य प्रतिक्रियामकुर्व्वत इत्यर्थः। तत्र चिकित्सामाह - स्नेहयित्वेत्यादि। केचित् स्वेदयित्वा इति पठन्ति ॥ ४ ॥

अतिलिखितवर्त्मनो लक्षणमाह—व्यावर्त्तत इत्यादि। तच्चिकित्सितमाह—स्नेहस्वेदादिरित्यादि। अनिलापहः क्रमोऽन्योऽपि परिषेकादिर्वाह्य आभ्यन्तरो वाऽऽहारादिकः। अनिलापहेन वायुं जित्वा पश्चाद् व्रणवदुपचरणीयम् ॥ ५ ॥

इदानीं रोगविशेषे क्वचिदेव प्रच्छनेन रक्तहरणमृदुकरणपूर्व्वकं लेखनमतिदिशन्नाह—वर्त्मेत्यादि। अवलिखेत् शस्त्रेण, न तु पत्रादिभिः। क्वचित् पुनर्लेखनमात्रमेव कर्त्तव्यं न पुनश्छेद-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

समं लिखेत् तु मेधावी श्यावकर्द्दमवर्त्मनी ।
कुम्भीकिनीं शर्कराश्च तथवोत्सङ्गिनीमपि ।
कर्त्त(ल्प)यित्वा तु शस्त्रेण लिखेत् पश्चादतन्द्रितः ॥
भवेयुर्वर्त्मसु च याः पिड़काः कठिना भृशम् ।
ह्रस्वास्ताम्राश्च ताः पक्वा भिन्द्याद् भिन्ना लिखेदपि ॥
तरुणीश्चाल्पसंरम्भा पिड़का वाह्यवर्त्मजाः ।
विदित्वताः प्रशमयेत् स्वेदालेपनशोधनः ॥ ६ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे लेख्यरोगप्रतिषेधो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भेदप्रच्छन्नानीति दर्शयन्नाह—सममित्यादि । सममेककालमित्यर्थः ; अन्ये तु नात्यवगाढं प्रच्छन्नानमिति सममाहुः । कुत्रचिच्छेदपूर्व्वकं लेखनमाह—कुम्भीकिनीमित्यादि । कर्त्त(ल्प)यित्वा छित्त्वेत्यर्थः । अतन्द्रितोऽनलसः । कस्मिंश्चिद् भेदपूर्व्वकं लेखनमाह—भवेयुरित्यादि । बाह्यवर्त्मरोगे न पूर्व्वं छेदभेदप्रच्छन्नानि, न चोत्तरकालं लेखनमिति दर्शयन्नाह—तरुणीश्चाल्पेत्यादि।

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे लेख्यरोग-प्रतिषेधव्याख्यानाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो मेढ्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

स्वेदयित्वा विसग्रन्थिं छिद्राण्यस्य निराशयम् * ।
पक्वं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्णयेत् ॥
कासीसमागधीपुष्प-नेपाल्येलायुतेन तु ।
ततः क्षौद्रघृतं दत्त्वा सम्यग्बन्धमुपाचरेत् ॥ २ ॥
रोचनाक्षारतुत्थानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ।
प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लगण इष्यते ।
महत्यपि च युञ्जीत क्षाराग्नी विधिकोविदः ॥ ३ ॥
स्विन्नां भिन्नां विनिष्पीड्य भिषगञ्जननामिकाम् ।
शिलैलानतसिन्धूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥

लेख्यप्रतिषेधानन्तरं भित्त्वा लिखेदितिवचनाद् मेढ्ररोगप्रतिषेधारम्भः—अथात इत्यादि ॥१॥

स्वेदयित्वेत्यादि । विसग्रन्थिं पक्वं स्वेदयित्वा, अनन्तरमस्य पक्वस्य विसग्रन्थेः स्विन्नस्य छिद्राणि निराशयं भित्त्वा, सैन्धवेन कासीसादियुक्तेनावचूर्णयेत् । निराशयमिति आशयस्य तत्सङ्गस्याभावो यथा स्यात्तथा भित्त्वेत्यर्थः । पुष्पं पुष्पाञ्जनं, नेपाली मनःशिला । ततः प्रतिसारणादनन्तरं सन्धानार्थं क्षौद्रघृतदानम् । केचित् सम्यग्बन्धमथाचरेदित्यत्र बन्धेनोक्तेन योजयेदिति पठन्ति । सम्यक्शब्देन शिथिलता बन्धस्य ख्याप्यते ॥ २ ॥

लगणस्य चिकित्सामाह—रोचनेत्यादि । रोचना गोरोचना, क्षारो यवक्षारः । एतानि प्रतिसारणान्यल्पे लगणे भिन्ने सति योज्यानि । एकैकमिति वचनेन गोरोचनादिभिरेकैकशः प्रतिसारणं विधेयमित्यर्थः । अल्पलगणचिकित्सामभिधाय महालगणचिकित्सामाह—महत्यपि च युञ्जीतेत्यादि । महति गुरुतरे इति । युञ्जीतेति भिन्ने सति लगणे क्षाराग्नी प्रयुञ्जीत ; तदनन्तरं तत्कालमेव क्षाराग्निदग्धव्रणवच्चिकित्सा, पश्चात् सामान्यव्रणवत् । कोविदः पण्डितः ॥ ३ ॥

स्वयंभिन्नाया अञ्जननामिकायाश्चिकित्सामाह—स्विन्नामित्यादि । भिन्नां स्वयंभिन्नाम् । विनिष्पीड्येति स्नेहस्वेदपूर्व्वकं निष्पीडनं कृत्वा, शिला मनःशिला एला सूक्ष्मैला नतं तगरं

* निराश्रयमिति वा पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रसाञ्जनमधुभ्यां वा भित्त्वा वा शस्त्रकर्म्मवित्।
प्रतिसार्य्याञ्जनयुञ्ज्याद्दुष्णदीपशिखोद्भवः॥ ४॥
सम्यक्‌स्विन्ने क्रिमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात् प्रतिसारणम्।
त्रिफलातुत्थकासीस-सैन्धवस्तु रसक्रिया॥
भित्त्वोपनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः।
लेखयेन्मण्डलाग्रेण समन्तात् प्रच्छयेदपि॥ ५॥
संस्नेह्य पत्रभङ्गैश्च स्वेदयित्वा यथासुखम्।
आ पाकाद् विधिनोक्तेन पञ्च भेद्यानुपाचरेत्॥
सर्व्वेष्वेतेषु विहितं विधानं स्नेहपूर्व्वकम्।
सम्पक्वे प्रयतो भूत्वा कुर्व्वीत व्रणरोपणम्॥ ६॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे भेद्यरोगप्रतिषेधो नाम चतुर्द्दशोऽध्यायः॥ १४॥

सिन्धूत्थं सैन्धवम्। प्रतिसारयेद् घर्षयेत्। अभिन्नाञ्जननामिकाचिकित्सामाह—रसाञ्जे स्वयमभिन्नामञ्जननामिकां पूर्व्वं स्विन्नां शस्त्रकर्म्मविद् भित्त्वा रसाञ्जनमधुभ्यां प्र तदुत्तरकालं दीपशिखोद्भवैः कज्जलाख्यैरञ्जनैर्योजयेदिति पिण्डार्थः॥ ४॥

क्रिमिग्रन्थिचिकित्सामाह—सम्यगित्यादि। सम्यक्‌स्विन्ने इति लोचनोचितस्वे अनन्तरं भेदिते प्रतिसारणमिति ; अनुक्तमप्यञ्जननामिकोद्दिष्टमञ्जनमधुभ्यां प्रतिसारणं, त त्रिफलाक्काथेन तुत्थकासीससैन्धवावापेन रसक्रिया। श्लेष्मोपनाहचिकित्सामाह—भित्त्वे श्लेष्मोपनाहो भेद्यः, महाश्नीरुजश्च लेख्यः, रक्तानुबन्धश्च प्रच्छनीयः, श्लेष्मोपनाहे भिन्ने प्रच्छितेऽपि च पिप्पल्यादिभिरेकमेव प्रतिसारणम्॥ ५॥

एषां पञ्चानामपि भेद्यानां विसग्रन्थ्यादीनामा-ानामादौ संशमनं निर्द्दिशन्नाह—सं त्यादि। पत्रभङ्गैः पत्रखण्डैः ; अन्ये पत्रभङ्गशब्देन पल्लवमाहुः। विधिना अपत सामान्यशोथप्रतीकारेण। स्नेहपूर्व्वकं विधानमिति स्नेहस्वेदरक्तास्रावविरेचनादि, नयन जादन्यत्र वमनञ्च॥ ६॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
भेद्यरोगप्रतिषधव्याख्यानाम चतुर्द्दशोऽध्यायः॥ १४॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातश्छेद्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नमुपविष्टस्य यत्नतः ।
संरोषयेत् तु नयनं भिषक् चूर्णैस्तु लावणैः ॥
ततः संरोषितं तूर्णं सुस्विन्नं परिघट्टितम् ।
अर्म्म यत्र वलीजातं तत्रतल्लगयेद् भिषक् ॥
अपाङ्गं प्रेक्षमाणस्य बड़िशेन समाहितः ।
मुचुण्ड्यादाय मेधावी सूचीसूत्रेण वा पुनः ॥
न चोत्थापयता क्षिप्रं कार्य्यमभ्यु(त्यु)न्नतन्तु तत् ।
शस्त्रपातभयाच्चास्य वर्त्मनो ग्राहयेद् दृढ़म् ॥
ततः प्रशिथिलीभूतं त्रिभिरेव विलम्बितम् ।
उल्लिखन् मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन परिशोधयेत् ॥

भेद्यरोगप्रतिषेधानन्तरं पारिशेष्याच्छेद्यरोगप्रतिषेधारम्भो युज्यत इत्याह—अथात इत्यादि ॥१॥

तत्रैकादशसु छेद्येषु प्रथमं पञ्चानामर्म्मणामेकमेव प्रकारमुपदर्शयिष्यन् प्रथमं तत्प्राक्कर्म्मैव निर्द्दिशन्नाह—स्निग्धमित्यादि । स्निग्धं भुक्तवत इति संशुद्धदेहस्य कृतसंसर्ज्जनस्य विचारणा-प्रकारेण वा स्निग्धं भुक्तवतः । यत्नत इति यथा नातिपीड़ा स्यात् । संरोषयेत् अर्म्मशिथिली-करणाय संक्षोभयेत् । लावणैः सैन्धवोत्थैः । इदानीं यादृशमर्म्मं बड़िशेन ग्राह्यं तादृशं निर्द्दिश-न्नाह—तत इत्यादि । परिघट्टितं चाल्लितम् । अर्म्म यत्र वलीजातमित्यादि । यत्र यस्मिन् प्रदेशे अर्म्मं जातवलीकं स्यात्तत्र प्रदेशे एतदर्म्मं बड़िशेन लगयेत् संयोजयेत् ग्राहयेदित्यर्थः । मुचुण्ड्ये-त्यादि ।—तदनन्तरं बड़िशं मुचुण्ड्या तर्ज्जन्यङ्गुष्ठसन्दंशेनादाय गृहीत्वा सम्यग् योगेनोत्क्षेपयेत् । सूचीसूत्रेण वा पुनरिति मुचुण्ड्या बड़िशोत्क्षेपादनन्तरं प्रणिहितं ससूत्रसूचीसूत्रेण तदर्म्मं उत्-क्षिपेत् । न चोत्थापयतेत्यादि । उत्थापयता वैद्येन क्षिप्रं सहसा तदर्म्माभ्यु(त्यु)न्नतं न कार्य्यं, त्रुटनभयात् । वर्त्मनी ग्राहयेदिति ऊर्द्ध्वं स्थितं वर्त्म ऊर्द्ध्वमाकृष्य ग्राहयेत्, अधःस्थितमध एवा-कृष्य ग्राहयेदित्यर्थः । ततः प्रशिथिलीभूतमित्यादि । प्रशिथिलीभूतं विमुक्तनयनगोलकाश्लेषम् । त्रिभिर्बड़िशादिभिर्न त्वेकेन, त्रुटनभयात्; विलम्बितं विशेषेण लम्बितं धृतमित्यर्थः । उल्लिखन्नि-त्यादि—उल्लिखन् उर्द्ध्वमेवाधःस्थितं कुर्व्वन् । परिशोधयेत् सर्व्वत उन्मूलयेत् अर्म्मसन्तानम्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विमुक्तं सर्व्वतश्चापि कृष्णाच्छुक्लाच्च मण्डलात्।
नीत्वा कनीनकोपान्तं छिन्द्यान्नातिकनीनकम् ॥
चतुर्भागस्थिते मांसे नाक्षि व्यापत्तिमर्हति।
कनीनकवधादस्रं नाड़ी चाप्युपजायते।
हीनच्छेदात् पुनर्वृद्धिं शीघ्रमेवाधिगच्छति ॥ २ ॥
अर्म्म यज्जालवद् व्यापि तदप्युन्माज्य लम्बितम्।
छिन्द्याद् वक्रेण शस्त्रेण वर्त्मशुक्लान्तमाश्रितम् ॥
प्रतिसारणमक्ष्णोस्तु ततः कार्य्यमनन्तरम्।
यावनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च ॥
स्वेदयित्वा ततः पश्चाद् बध्नीयात् कुशलो भिषक्।
दोष(देश)र्त्तु बलकालज्ञः स्नेहं दत्त्वा यथाहितम् ॥
व्रणवत् संविधानन्तु तस्य कुर्य्यादतः परम्।
त्र्यहान्मुक्त्वा करस्वेदं दत्त्वा शोधनमाचरेत् ॥ ३ ॥

इति शेषः। कनीनकोपान्तं कनीनकसमीपं, कनीनकश्च नासासमीपस्थोऽक्षिसन्धिः। दिति क्रियासौकर्य्यार्थं बड़िशमपकृष्य प्रणिहितसूचीसूत्रेणावलम्ब्यार्म्म छिन्द्यादित्यर्थः। कनीनकमिति अतिक्रान्तकनीनकं यथा न स्यात्तथा छिन्द्यादित्यर्थः। चतुर्भागस्थिते गोलकस्योपरितने मांसे चतुर्भागेन स्थिते इत्यर्थः, नान्तिके। व्यापत्तिं व्यापदम्; प्राप्नोतीत्यर्थः। कनीनकवधादित्यादि अतिच्छेदात् कनीनकवधः। अस्रं रक्तम्। नाड़ीव्रणः। अपिशब्दाद् वेदना च। हीनच्छेदात् किं स्यादित्याह—वृद्धिमधिगच्छति इति शेषः ॥ २ ॥

यत्र पुनः प्रस्तार्य्यर्म्मणि विस्तरत्वादर्म्मणो वर्त्मद्वयसमीपशुक्लावयवव्यापिनो वलीभ तत्र किं करणीयमिति दर्शयन्नाह—अर्म्मेत्यादि। यदर्म्म जालवन्मत्स्यबन्धनजालस व्यापनशीलं तदपि सैन्धवचूर्णेन सहोद्धृष्टं घृष्टं शिथिलीभूतं वक्रशस्त्रेण वड़िशेन लम्बित ग्रेण छिन्द्यादित्यर्थः। वर्त्मशुक्लान्तमाश्रितमिति अत्र वर्त्मनोऽन्तशब्दः समीपवा पुनरवयववाची। केचित् 'अर्म्मवज्जालकं व्यापि' इति पठन्ति; जालकं स्नाय्वर्म्म, शस्त्रेण लम्बितमर्म्मवच्छिन्द्यात्, वर्त्मशुक्लान्तमाश्रितं पुनरर्म्म उल्लेखप्रकारेण छिन् व्याख्यानयन्ति। छेदानन्तरं प्रतिसारणं निर्द्दिशन्नाह—प्रतिसारणमित्यादि। तत इति यावनालस्य यवक्षारस्य, लवणस्य सैन्धवस्य। स्वेदयित्वेत्यादि। स्वेदयित्वा करेण कुशलो बन्धादिवेत्ता। दोषर्त्तुबलकालज्ञ इति दोषाणां चयादिमुखेन बलकालज्ञः, मध्यावसानेन; अथवा दोषा वातादयः, ऋतवो हेमन्तादयः, बलं क्रियासु सामर्थ्यं, स्थिकः, तान् जानाति यः स तादृशः। स्नेहं दत्त्वा यथाहितमिति सन्धानार्थं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

करञ्जबीजामलक मधुकैः साधितं पयः ।
हितमाश्च्योतनं शूले द्विरह्नः क्षौद्रसंयुतम् ॥
मधुकोत्पलकिञ्जल्क-दूर्व्वाकल्कैश्च मूर्द्धनि ।
प्रलेपः सघृतः शीतः क्षीरपिष्टः प्रशस्यते ॥ ४ ॥
लेख्याञ्जनैरपहरेदर्म्मशेषं भवेद् यदि ॥ ५ ॥
अर्म्म चाल्पं दधिनिभं नीलं रक्तमथापि वा ।
धूसरं तनु यच्चापि शुक्रवत् तदुपाचरेत् ॥ ६ ॥
चर्म्माभं बहलं यत् तु स्नायुमांसघनावृतम् ।
छेद्यमेव तदर्म्म स्यात् कृष्णमण्डलगञ्च यत् ॥ ७ ॥
विशुद्धवर्णमक्लिष्टं क्रियास्वक्षि गतक्लमम् ।
छिन्नेऽर्म्मणि भवेत् सम्यक् यथास्वमनुपद्रवम् ॥ ८ ॥

मध्ये यो यस्मै हितस्तं दद्येत्यर्थः। तथाऽनुक्तमपि चक्षुष्यं सद्योव्रणहितं त्रिफलालोध्रचन्दनादि-कषायद्रवकल्कपिण्डं दत्त्वा बध्नीयात्, तेनैव च प्रक्षालनम्। व्रणवदित्यादि व्रणवत् संविधानं शोधनरोपणादिकम्। तदेव शोधनविधानं दर्शयन्नाह—त्र्यहादित्यादि ॥ ३ ॥

इदानीमावस्थिकशूलस्य चिकित्सामाह—करञ्जबीजेत्यादि। आश्च्योतनमक्षिपूरणम्। द्विरह्न इति दिवसस्य कालद्वयम्। तस्मिन्नेव शूले शिरोलेपं दर्शयन्नाह—मधुकोत्पलकिञ्जल्के-त्यादि। उत्पलं नीलोत्पलं, किञ्जल्कः पद्मकेशरम् ॥ ४ ॥

शस्त्रकर्म्मावशिष्टस्यार्म्मणो लेख्याञ्जनैरपहरणं निर्दिशन्नाह—लेख्याञ्जनैरित्यादि। लेख्या-ञ्जनैरिति 'लोहचूर्णानि सर्व्वाणि धातवो लवणानि च' इत्यादिना शुक्रनिर्दिष्टैः ॥ ५ ॥

इदानीं लेख्याञ्जनप्रसङ्गेन यादृशं लेखनसाध्यमर्म्म तादृशं दर्शयन्नाह—अर्म्म चाल्पमित्यादि। अल्पं विस्तारेण, दधिनिभं शुक्लार्म्म, नीलं प्रस्तारि, रक्तं लोहितार्म्म, धूसरं पाण्डुरं, तनु स्नाय्वर्म्म, तनु यच्चापीत्यत्र चकारापिशब्दाभ्यां मांसार्म्मापि यकृत्प्रकाशं श्यावं वा; एतत् पञ्चविधमप्यर्म्म विस्तीर्णं तनु वा शुक्रवदेव लेख्याञ्जनैरेवोपचरणीयम् ॥ ६ ॥

इदानीं यादृशं छेद्यमर्म्म तादृशं दर्शयन्नाह—चर्म्माभमित्यादि। चर्म्मवदाभासते यत् तत् तथा चर्म्मखण्डवदित्यर्थः। बहलं स्थूलम्। स्नायुमांसघनं स्नायुमांसाभ्यां घनं यथा स्यादेवमावृतं; स्नायुमांससिरावृतमिति केचित् पठन्ति। कृष्णमण्डलगमिति दृष्टिमार्गावरणकारीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सम्यक्छिन्नस्यार्म्मणो लक्षणमाह—विशुद्धवर्णमित्यादि। विशुद्धवर्णमर्म्मापनयनात् प्रकृति-वर्णमक्षि भवेत्। अक्लिष्टं क्रियास्विति निमेषोन्मेषादिषु न क्लेशवत्। गतक्लममनायासक्लेश-सहितम्। केचिदक्लिष्टं निर्दोषं, क्रियास्वक्षि गतक्लमं क्रियासून्मेषादिष्वक्षि निराबाधं स्यादिति व्याख्यानयन्ति। यथास्वमनुपद्रवमिति हीनातिच्छेदयोर्यें प्रत्येकमुपद्रवास्ते न विद्यमाना यस्य तथेत्यर्थः ॥ ८ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शिराजाले शिरा यास्तु कठिनास्ताश्च बुद्धिमान्।
उल्लिखेन्मण्डलाग्रेण वड़िशेनावलम्बिताः॥
शिरासु पिड़का जाता या न सिध्यन्ति भेषजैः।
अर्म्मवन्मण्डलाग्रेण तासां छेदनमिष्यते॥
रोगयोश्चैतयोः कार्य्यमर्म्मोक्तं प्रतिसारणम्।
विधिश्चापि यथादोषं लेखनद्रव्यसम्भृतः॥ ९॥
सन्धौ संस्वेद्य शस्त्रेण पर्व्वणीकां विचक्षणः।
उत्तरे च त्रिभागे च बड़िशेनावलम्बिताम्॥
छिन्द्यात् ततोऽर्द्धमग्रे स्यादश्रुनाड़ी ह्यतोऽन्यथा।
प्रतिसारणमत्रापि सैन्धवक्षौद्रमिष्यते।
लेखनीयानि चूर्णानि व्याधिशेषस्य भेषजम्॥ १०॥
शङ्खं समुद्रफेनञ्च मण्डूकीञ्च समुद्रजाम्।
स्फटिकं कुरुविन्दञ्च प्रवालाश्मन्तकं तथा॥
वैदूर्य्यं पुलकं मुक्तामयस्ताम्ररजांसि च।
समभागानि सम्पिष्य सार्द्ध स्रोतोऽञ्जनेन तु॥

अर्म्मच्छेदं प्रतिपाद्य सिराजालच्छेदं प्रतिपादयन्नाह—शिराजाले इत्यादि। पूर्व्ववत् स्विन्नसंरोषितनयनस्य बड़िशेनावलम्बिताः कठिनशिरा मण्डलाग्रेणोर्द्ध्वं लिखेत् ऊर्द्ध्व दिति पिण्डार्थः। कठिनशिराग्रहणान्मृदूनां सिराणां लेख्याञ्जनं योज्यमिति ज्ञेयम्। पिड़कासु भेषजैरसिध्यमानासु छेदं दर्शयन्नाह—शिरास्वित्यादि। अर्म्मवच्छेदनमिति पूर्व्वंकर्म्मादिकं कृत्वा छेदः कार्य्यः। रोगयोरित्यादि। एतयोः शिराजालशिरा अर्म्मोक्तं प्रतिसारणमिति 'यावनालस्य चूर्णेन' इत्याद्युक्तम्। यथादोषं यो विधिर्वात नादिषु निर्द्दिष्टः स च कार्य्यो लेखनैर्द्रव्यैः सम्पादित इत्यर्थः॥ ९॥

पर्व्वणिकापिड़काच्छेदनमाह—सन्धावित्यादि। सन्धौ कृष्णशुक्लसन्धौ संस्वे स्वेदयित्वा, परं यथा दृशोः पीड़ा न स्यात्, उत्तरे त्रिभागे बड़िशेनावलम्बितां विद्ध छिन्द्यात्ततोऽर्द्धमग्रे इति तदनन्तरमग्रेऽर्द्धं छिन्द्यात् मूलाग्रयोर्भित्वा मध्ये तां छिन्द्या तस्यां छिन्नायां प्रतिसारणमाह—प्रतिसारणमित्यादि। शस्त्रकर्म्मावशिष्टस्य पर्व्व चिकित्सामाह—लेखनीयानीत्यादि॥ १०॥

तान्येव लेखनीयचूर्णान्याह—शङ्खमित्यादि। मण्डूकीञ्च समुद्रजामिति समुद्रजा मण्डूकी शुक्तिः। कुरुविन्दः पद्मरागः, 'निशानोपल' इत्यन्ये, अश्मन्तकं वैसनोपमं मणि वैदूर्य्यमिति विदूरगिरिसम्भवमत्यच्छमानीलं, पुलकं स्फटिकमेव पाकाद वर्णान्तरमापन्नं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चूर्णाञ्जनं कारयित्वा भाजने मेषशृङ्गजे ।
संस्थाप्योभयतः कालमञ्जयेत् सततं बुधः ॥
अम्मांणि पिड़कां हन्याच्छिराजालानि तेन च ॥ ११ ॥
अर्शस्तथा यच्च नाम्ना शुष्कार्शोऽर्ब्बुदमेव च ।
अभ्यन्तरं वर्त्मशया विधानं तेषु वक्ष्यते ॥
वर्त्मोपस्वेद्य निर्भुज्य सूच्योत्क्षिप्य प्रयत्नतः ।
मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन मूले च्छिन्द्याद् भिषग्वरः ॥
ततः सन्धवकासीस कृष्णाभिः प्रतिसारयेत् ।
स्थिते च रुधिरे वर्त्म दहेत् सम्यक् शलाकया ॥
क्षारेणावलिखेच्चापि व्याधिशेषो भवेद् यदि ।
तीक्ष्णरुभयतो भागस्ततो दोषमधिक्षिपेत् ॥
वितरेच्च यथादोषमभिष्यन्दक्रियाविधिम् ।
शस्त्रकम्मण्युपरते मासञ्च स्यात् सुयन्त्रितः ॥ १२ ॥

इति सुश्रुत संहितायामुत्तरतन्त्रे च्छेद्यरोगप्रतिषधो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

'वैदूर्य्योपलकं' इति पठन्ति, तत्र वैदूर्य्योपलकं वेरुडिकेति व्याख्यानयन्ति । मेषशृङ्ग इङ्गुदीभेदः; केचित् मेषविषाणरचितभाजनं मन्यन्ते । अर्श इत्यादि । अभ्यन्तरं वर्त्मशया इति वर्त्माभ्यन्तराश्रया इत्यर्थः । तदेव विधानमाह—वर्त्मेत्यादि । निर्भुज्य परिवर्त्त्य, उत्तानं कृत्वेत्यर्थः । केचिदमुमेव पाठमन्यथा कृत्वा पठन्ति, स च वर्त्तमानपुस्तकेषु न दृश्यते, अतो न लिखितः । तेषां कर्म्मणि कृते प्रतिसारणमाह—तत इत्यादि । प्रतिसारयेद् घर्षयेत् । शस्त्रकर्म्मावशिष्टानामर्शआदीनां चिकित्सामाह—स्थित इत्यादि । सम्यग् योगेन, शलाकयेति वस्त्राच्छादितां दृष्टिं कृत्वा अग्नितप्तशलाकया व्याधिशेषं दहेत्, क्षारेणावलिखेच्च । सर्व्वेष्वेवोक्तेषु छेद्यरोगेष्वनिर्द्दिष्टं भेषजं निर्द्दिशन्नाह—तीक्ष्णैरित्यादि । उभयतोभागैर्वामनीयविरेचनद्रव्यैः । दोषं व्रणगतां दोषदुष्टिं; एतेनैतदुक्तं भवति—वामनीयविरेचनीयद्रव्याणां कल्ककषायादिना व्रणशुद्धिः कर्त्तव्येत्यर्थः । केचिद् वमनविरेचनरेव कफादिकं दोषं निर्हरेदिति मन्यन्ते; एतच्च पञ्जिकाकारेण दूषितम् । इदानीं छेद्यादिषु परिहार्य्यंपरिहारावधिं दर्शयन्नाह—शस्त्रकर्म्मणीत्यादि ॥ ११ । १२ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे च्छेद्यरोगप्रतिषेधव्याख्यानाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

षोड़शोऽध्यायः ।

अथातः पक्ष्मकोपप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

याप्यस्तु यो वर्त्मभवो विकारः पक्ष्मप्रकोपोऽभिहितः पुरस्तात् ।
तत्रोपविष्टस्य नरस्य चर्म्म वर्त्मोपरिष्टादनु तिर्य्यगेव ॥
भ्रुवोरधस्तात् परिमुच्य भागौ पक्ष्माश्रितञ्चैकमतोऽवकृन्तेत् ।
कनीनकापाङ्गसमं समन्ताद् यवाकृति स्निग्धतनोर्नरस्य ॥
उत्कृत्य शस्त्रेण यवप्रमाणं बालेन सीव्येद् भिषगप्रमत्तः ।
दत्त्वा च सर्पिर्मधुनावशेषं कुर्य्याद् विधानं विदितं व्रणे यत् ॥
ललाटदेशे च निबद्धपट्टं प्राक्स्यूतमत्राप्यपरञ्च बद्ध्वा ।
स्थैर्य्यं गते चाप्यथ शस्त्रमार्गे बालान् विमुञ्चेत् कुशलोऽभिवीक्ष्य ॥
एवं न चेच्छाम्यति तस्य वर्त्म निर्भुज्य दोषोपहतां वलिञ्च ।
ततोऽग्निना वा प्रतिसारयेत् तां क्षारेण वा सम्यगवेक्ष्य धीरः ॥ ३॥

छेद्यरोगप्रतिषेधानन्तरं पक्ष्मकोपे च्छेद्यकर्म्मसमवायात् पक्ष्मगतरोगप्रतिषेधारम्भो आह—अथात इत्यादि । पक्ष्म वर्त्मगतरोममालिका; केचित् पक्ष्मशब्देन पक्ष्माश्रं कथयन्ति ॥ १ ॥

पक्ष्मकोपे शस्त्रमग्निः क्षारो भेषजमिति चतुर्विधं कर्म्म; तत्रादौ शस्त्रकर्म्म निर्दि याप्य इत्यादि । पुरस्ताद् वर्त्मरोगविज्ञानीये । तत्र पक्ष्मप्रकोपे । स्निग्धदेहस्योपविष्टस भ्रुवोरधस्ताद् द्वौ भागौ, तत्र पक्ष्माश्रितमेकं भागं विमुच्य कनीनकापाङ्गयोः समं लक्षीकृत्य, समन्तात् सर्व्वतः न तु क्वचिदेव, एतेनोपपक्ष्ममालाप्रमाणेन वर्त्मोपरिष्टाद् चर्म्म तिर्य्यक् शस्त्रेण निकृन्तेत्, चर्म्म निकृत्य तदश्वादीनां बालेन सीव्येत । ततः सन्धान घृतञ्च दत्त्वा, प्राक्स्यूतं यत्तत् अपरं यत् स्यूत्वोद्धृतं तत् एतद् बालाञ्चलद्वयेन ल बद्ध्वा व्रणोक्तं विधिं कुर्य्यादिति पिण्डार्थः । स्थैर्य्यं गते कठिनीभूते संरूढे इत्यर्थः । व्रणे बालान् सेवनबालान् विमुञ्चेत् स्यूतरन्ध्रान् क्रमेणापकर्षेदित्यर्थः । केचित् विमु प्रकल्पयेदिति पठन्ति, प्रकल्पयेत् कर्त्तर्य्या च्छिन्द्यादिति च व्याख्यानयन्ति ॥ २ ॥

एवमप्यशाम्यति पक्ष्मकोपे उपपक्ष्ममालापरपर्य्याये कर्म्मान्तरमाह—एवमित्यादि । उत्तानीकृत्येत्यर्थः । अवेक्ष्य शास्त्रमिति शेषः ॥ ३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

छित्त्वा समं वाप्युपपक्ष्ममालां सम्यग्गृहीत्वा वडिशैस्त्रिभिश्च ।
पथ्याफलेन प्रतिसारयेत् तु घृष्टेन वा तौवरकेण सम्यक् ॥ ४ ॥
चत्वार एते विधयो विहन्तुं पक्ष्मोपरोधं पृथगेव शस्ताः ।
विरेचनाश्च्योतननस्यधूम-लेपाञ्जनस्नेहरसक्रियाश्च ॥ ५ ॥

इति सुश्रुत संहितायामुत्तरतन्त्रे पक्ष्मकोप-प्रतिषेधो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

क्षाराग्निभ्यामप्यनशाम्यन्त्यामुपपक्ष्ममालायां विध्यन्तरमाह—छित्त्वा सममित्यादि । छित्त्वा द्विधाभावं नीत्वा उत्पाटेरत्यर्थः । सममेककालम् । उपपक्ष्ममालां 'दोषाः पक्ष्माशयगतास्तीक्ष्णाग्राणि खराणि च' इत्याद्युक्तलक्षणाम् । पथ्याफलेन जलघृष्टेन प्रतिसारयेत् । केचित् पिष्टेनेति पठन्ति ॥ ४ ॥

उक्तमेवोपसंहरन्नाह—चत्वार इत्यादि । चत्वार एत इति शस्त्राग्निक्षारभेषजानि । पक्ष्मोपरोधं पक्ष्मप्रकोपम् । विहन्तुं विघट्टयितुं न पुनः सर्व्वथा शमयितुं, तस्य याप्यत्वात् । तथाऽभिष्यन्दोक्ता विरेचनादयो यथावस्थमुपयुक्ताः पृथगेव पक्ष्मोपरोधं विहन्तुं समर्थाः । रसक्रियाश्चेत्यत्र चकारादुपपक्ष्मोत्पाटनम् ॥ ५ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
पक्ष्मकोपप्रतिषेधव्याख्यानाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातो दृष्टिगतरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

त्रयः साध्यास्त्रयोऽसाध्या याप्याः षट् च भवन्ति हि ॥ २
तत्रैकस्य प्रतीकारः कीर्त्तितो धूमदर्शिनः ।
दृष्टौ पित्तविदग्धायां विदग्धायां कफेन च ॥
पित्तश्लेष्महरं कुर्य्याद् विधिं शस्त्रक्षतादृते ।
नस्यसेकाञ्जनालेप पुटपाकः सतर्पणः ॥
आद्ये तु त्रफलं पेयं सर्पिस्त्रवृतमुत्तरे ।
तल्वकश्चोभयोः पथ्यं केवलं जीर्णमेव वा ॥

पक्ष्मकोपप्रतिषेधानन्तरं दृष्टिगतानामेव रोगाणामवशिष्टत्वात् तत्प्रतिषेधो युक्त इ
अथात इत्यादि। दृष्टिगतरोगेत्यत्र दृष्टिशब्देन दृष्ट्याश्रयं मण्डलमभिप्रेतम् ॥ १ ॥

दृष्टिगतद्वादशरोगाणां मध्ये साध्यानां साधनार्थं, याप्यानां यापनार्थमसाध्यानां प
माह—त्रय इत्यादि। धूमदर्शिपित्तविदग्धदृष्टिश्लेष्मविदग्धदृष्टयस्त्रयः साध्याः। त्रयो
इति ह्रस्वजाड्य(त्य)नाकुलान्ध्यगम्भीरिकाख्याः। याप्याः षट् चेति अरुणादयो विचित्र
षट् काचाः। चकारोऽत्र भिन्नक्रमे; तेन याप्यशब्दानन्तरमुपात्तेन चशब्देन साध्याः
समुच्चीयते; तेन षण्णां रोगाणामवस्थाविशेषेण साध्यत्वयाप्यत्वासाध्यत्वानि; तथ
प्रागवस्थायां साध्याः, उत्तरावस्थायामसाध्याः, परं श्लैष्मिकं लिङ्गनाशं विहाय ॥ २ ॥

तत्र साध्येषु त्रिषु मध्ये धूमदर्शिनः प्रागुक्तमेव प्रतीकारं निर्दिशन्नाह—तत्रेत्यादि। प्र
हेतुव्याधिविपरीता क्रिया। कीर्त्तितः पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेधे। इदानीं पित्तकफविदग्ध
हेतुव्याधिविपरीतं चिकित्सितमाह—दृष्टौ पित्तविदग्धायामित्यादि। पित्तश्लेष्महरं पित्ता
भिष्यन्दहरं; तेन पित्तविदग्धदृष्टौ पित्ताभिष्यन्दहरो विधिः, कफविदग्धदृष्टौ तु कफाभि
विधिः। शस्त्रक्षतादृते सिराव्यधं वर्ज्जयित्वा। तमेव पित्तश्लेष्माभिष्यन्दहरं विधिमाह
सेकेत्यादि। तत्र कफविदग्धदृष्ट्यां कफाभिस्यन्दहरं नस्यादि, पित्तविदग्धदृष्ट्यान्तु पित्ता
हरं नस्यादि। पित्तकफविदग्धदृष्ट्यां वैशेषिकं सामान्यञ्च स्नेहोपक्रममाह—आद्ये तु
मित्यादि। आद्ये पित्तविदग्धदृष्ट्याख्ये, त्रैफलं त्रिफलाक्काथकल्काभ्यां संस्कृतं घृतं
'त्रिफलाया रसप्रस्थं' इत्यादिकं विदेहोक्तं त्रैफलमामनन्ति, तन्नेच्छति गयी। त्रैवृतं
संस्कृतं, न पुनरपतानकोक्तम्। उत्तरे श्लेष्मविदग्धदृष्ट्याख्ये इति। तिल्वकः पट्टि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गैरिकं सैन्धवं कृष्णा गोदन्तस्य मसी तथा ।
गोमांसं मरिचं वीजं शिरीषस्य मनःशिला ॥
वृन्तं कपित्थान्मधुना स्वयंगुप्ताफलानि च ।
चत्वार एते योगाः स्युरुभयोरञ्जने हिताः ॥ ३ ॥
कुब्जकाशोकशालाम्र-प्रियङ्गुनलिनोत्पलैः ।
पुष्पैर्हरेणुकृष्णाह्वा-पथ्यामलकसंयुतैः ॥
सर्पिर्मधुयुतैश्चूर्णैर्वेणुनाड्यामवस्थितैः ।
अञ्जयेद् द्वावपि भिषक् पित्तश्लेष्मविभावितौ ॥ ४ ॥
आम्रजम्बूद्भवं पुष्पं तद्रसेन हरेणुकाम् ।
पिष्ट्वा क्षौद्राज्यसंयुक्तं प्रयोज्यमथवाञ्जनम् ॥
नलिनोत्पलकिञ्जल्क-गैरिकगोशकृद्रसैः ।
गुडिकाञ्जनमेतद् वा दिनरात्र्यन्धयोर्हितम् ॥ ५ ॥

संस्कृतं तैलवकम् । केवलमसंस्कृतम् । जीर्णं पुराणम् । अनुक्तमपि स्नेहादनन्तरं वमनादि कर्त्तव्यं, तन्त्रान्तरदर्शनात् । इदानीं वहिःपरिमार्ज्जनार्थमञ्जनयोगांश्चतुरो निर्दिशन्नाह—गैरिकमित्यादि । तत्र गैरिकमादौ कृत्वा गोदन्तमसीं यावदेको योगः, गोमांसादिको मनःशिलां यावद् द्वितीयो योगः, वृन्तं कपित्थान्मधुनेति तृतीयो योगः, स्वयङ्गुप्ताफलानि मधुनेति चतुर्थो योगः, इति योगचतुष्टयं प्रभावात् पित्तकफविदग्धदृष्टयोर्हितमित्यर्थः । केचिदत्र पित्तविदग्धदृष्टौ रात्रावञ्जनं, कफविदग्धदृष्टौ दिवेति कालविभागं मन्यन्ते ॥ ३ ॥

अधुना द्वयोरपि पुष्पाञ्जनमाह—कुब्जकाशोकेत्यादि । कुब्जकाशोकौ स्वनामप्रसिद्धौ, शालः सर्ज्जभेदः, नलिनमीषद्रक्तं पद्मं, उत्पलं नीलोत्पलं, हरेणुः रेणुका, कृष्णाह्वा पिप्पली, वेणुनाड्यामवस्थानं शक्त्युत्कर्षार्थम् । पित्तश्लेष्मविभाविताविति पित्तश्लेष्मविदग्धदृष्टी इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इदानीं दिनरात्र्यन्धाञ्जनद्वयमाह—आम्रेत्यादि । आम्रजम्बूद्भवं यत् पुष्पं तद्रसेन रसचतुर्थांशं हरेणुकाचूर्णं पिष्ट्वा रसक्रियापाकेन विपाच्य मधुघृतयुक्तं दिनरात्र्यन्धयोः पित्तकफविदग्धदृष्टयपरपर्य्याययोर्द्रवाञ्जनं योज्यम् । तथा नलिनादिभिर्गोशकृद्रसपिष्टैर्गुटिकाञ्जनं हितं; नलिनमीषद्रक्तं पद्मं, उत्पलं नीलोत्पलं, किञ्जल्कः केशरः, स च नलिनोत्पलयोरेव । केचित् गोयकृद्रसैरिति पठन्ति; गोशब्दस्य पशुवाचित्वादजादयो गृह्यन्ते; यकृद्रसः कालखण्डरस इति व्याख्यानयन्ति ॥ ५ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रसाञ्जनरसक्षौद्र-तालीशस्वर्णगैरिकम्।
गोशकृद्रससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ॥ ६ ॥
शीतं सौवीरकं वापि पिष्ट्वाथ रसभावितम्।
कूर्म्मपित्तेन मतिमान् भावयेद्रोहितेन वा।
चूर्णाञ्जनमिदं नित्यं प्रयोज्यं पित्तशान्तये ॥ ७ ॥
काश्मरीपुष्पमधुक-दार्व्वीरोध्ररसाञ्जनैः।
सक्षौद्रमञ्जनं तद्वद् हितमत्रामये सदा ॥ ८ ॥
स्रोतोजं सैन्धवं कृष्णां रेणुकाश्चापि पेषयेत्।
अजामूत्रेण ता वर्त्यः क्षणदान्ध्याञ्जने हिताः ॥ ९ ॥
कालानुसारिवां कृष्णां नागरं मधुकं तथा।
तालीशपत्रं क्षणदे गाङ्गेयश्च यकृद्रसे।
कृतास्ता वर्त्तयः पिष्टाश्छायाशुष्काः सुखावहाः ॥ १० ॥
मनःशिलाभयाव्योष-बलाकालानुसारिवाः।
सफेना वर्त्तयः पिष्टाश्छागक्षीरसमन्विताः ॥ ११ ॥

अधुना दिवान्ध्ये वैशेषिकं चूर्णाञ्जनमाह—रसाञ्जनेत्यादि। रस इति जातीपत्ररस आमलकीपत्ररस इत्यन्ये। अत्र द्रवद्रव्यैः कठिनद्रव्यभावनां विधाय चूर्णाञ्जनं कु पित्तोपहतदृष्टये पित्तविदग्धदृष्टये ॥ ६ ॥

अपरमपि चूर्णाञ्जनमाह—शीतेत्यादि। शीतं रसाञ्जनं, कर्पूरमन्ये। सौवीरकं ञ्जनम्। रसभावितमिति चतुष्पदमृगपक्षिमांसरसभावितमित्यर्थः। केचिद्रस इति सामा रसाञ्जनसौवीराञ्जनयोरेव रसं संगृह्णन्ति, तदभावे च तयोरेव चूर्णोदकमुदकाढके प्रक्षिप्य रात्रपर्य्युषितं प्रातर्मर्द्दितं पूतं स्वरसवत् प्रयोज्यमित्यर्थः। केचिच्च प्रस्तुतत्वाद् गोशकृद्रसं गृह्णन्ति ॥ ७ ॥

दिवान्ध्ये कल्काञ्जनमाह—काश्मरीपुष्पेत्यादि। अत्रेति पित्तविदग्धदृष्टौ। केचित् पुष्पादिरसक्रियाञ्जनमेतदाहुः ॥ ८ ॥

रात्र्यान्ध्ये कफविदग्धदृष्ट्यपरपर्य्याये वर्त्त्यञ्जनमाह—स्रोतोजमित्यादि ॥ ९ ॥

अपरमपि नक्तान्ध्ये वर्त्त्यञ्जनमाह कालानुसारिवामित्यादि। कालानुसारिवा तगरं द्वे हरिद्रे, गाङ्गेयं मुस्ता। यकृद्रसे छागल्यादिकालखण्डरसे; अन्ये शकृद्रसे इति शकृद्रसे गोमयरसे इति व्याख्यानयन्ति ॥ १० ॥

अन्यदपि रात्र्यान्ध्ये वर्त्त्यञ्जनमाह—मनःशिलेत्यादि ॥ ११ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गोमूत्रपित्तमदिरा-यकृद्धात्रीरसे पचेत् ।
क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यद् यकृतस्त्रैफलेऽपि वा ॥
गोमूत्राज्यार्णवमल-पिप्पलीक्षौद्रकट्फलम् ।
सैन्धवोपहितं युञ्ज्यान्निहितं वेणुगह्वरे ॥ १२ ॥
मेदो यकृद् घृतञ्चाजं पिप्पल्यः सैन्धवं मधु ।
रसमामलकञ्चापि पक्वं सम्यङ् निधापयेत् ।
कोशे खदिरनिर्म्माणे तद्वत् क्षुद्राञ्जनं हितम् ॥ १३ ॥
हरेणुमगधाजास्थि-मज्जैलायकृदन्वितम् ।
शकृद्रसेनाञ्जनं वा श्लेष्मोपहतदृष्टये ॥ १४ ॥
विपाच्य गोधायकृदर्द्धपाटितं सुपूरितं मागधिकाभिरग्निना ।
निषेवितं तद् यकृदञ्जनेन निहन्ति नक्तान्ध्यमसंशयं खलु ॥ १५ ॥
तथा यकृच्छागभवं हुताशने विपाच्य सम्यङ्मगधासमन्वितम् ।
प्रयोजितं पूर्व्ववदाश्वसंशयं जयेत् क्षपान्ध्यं सकृदञ्जनान्नृणाम् ॥ १६ ॥

इदानीं रसक्रियाञ्जनत्रितयमाह— गोमूत्रेत्यादि । अत्र मूत्रपित्तयकृन्त्यजादीनामेव । मदिरा पिष्टसुरा । गोमूत्रादिरसेन क्षुद्राञ्जनं विपचेदित्येको योगः, क्षुद्राञ्जनं रसक्रियाञ्जनमित्यर्थः ; रसेन यकृत इति द्वितीयो योगः ; त्रैफलेऽपि वेति तृतीयो योगः । गोमूत्राज्यार्णवमलेत्यादि । एतद्रसक्रियाञ्जनत्रितयमप्येकैकं गोमूत्राज्यादिभिः संयुक्तं वेणुगह्वरे वंशनलिकाभ्यन्तरे व्यवस्थितमञ्जनं रात्र्यन्ध युञ्ज्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्लेष्मविदग्धदृष्ट्यामपरमपि रसक्रियाञ्जनमाह— मेदो यकृद् घृतं चाजमित्यादि । मेदो यकृद् घृतञ्चेति त्रयमेतच्छगलीनाम् । मेदो यकृति सर्व्वमेकीकृत्य रसक्रियापाकेन पक्वं खदिरसारनिर्म्मितभाजने सूक्ष्ममुखे बृहन्मध्यकुहरे निक्षिप्तं क्षुद्राञ्जनं रसक्रियाञ्जनापरपर्य्यायं हितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

अन्यदपि कफविदग्धदृष्टावञ्जनमाह—हरेण्वित्यादि । हरेणुः हरेणुका, मगधाजास्थिमज्जेति पिप्पलीवितुषबीजानि । एतद् हरेण्वादि यकृद्द्रवेण पिष्टमञ्जनं श्लेष्मोपहतदृष्टये नक्तान्धाय हितमित्यर्थः । इदमञ्जनमेकीयमताभिप्रायेण गयदासाचार्य्येण पठितं व्याख्यातञ्च ॥ १४ ॥

इदानीं नक्तान्ध्ये कफविदग्धदृष्ट्यपरपर्य्याये प्रयोगमाह—विपाच्येत्यादि । गोधायकृदर्द्धपाटितं कृत्वा पिप्पलीभिः पूरितं शुचिमृदा लिप्तमग्निना विपाच्य त्र्यहं भक्षितं सत्, तथा अन्तःस्विन्ना पिप्पली मधुनाऽञ्जनेन निःसन्देहं नक्तान्ध्यं निहन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

नक्तान्ध्येऽपरमपि प्रयोगमाह—तथा यकृच्छागभवमित्यादि । प्रयोजितं पूर्व्ववदिति भक्षणविधिना प्रयोजितं, पिप्पली पुनरञ्जनविधिनेत्यर्थः ॥ १६ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्लीहा यकृच्चाप्युपभक्षिते उभे प्रकल्प्य शूल्ये घृततैलसंयुते ।
ते सार्षपस्नेहसमायुतेऽञ्जनं नक्तान्ध्यमाश्वेव हतः प्रयोजिते ॥ १७ ॥
नदीजशिम्बीकटुकान्यथाञ्जनं मनःशिला द्वे च निशे यकृद् गवाम् ।
सचन्दनेयं गुटिकाथवाञ्जनं प्रशस्यते वै दिवसेष्वपश्यताम् ॥ १८ ॥
भवन्ति याप्याः खलु ये षड़ामया हरेदसृक् तेषु शिराविमोक्षणैः ।
विरेचयेच्चापि पुराणसर्पिषा विरेचनाङ्गोपहितेन सर्व्वदा ॥ १९ ॥
पयोविमिश्रं पवनोद्भवे हितं वदन्ति पञ्चाङ्गुलतैलमेव तु ।
भवेद् घृतं त्रैफलमेव शोधनं विशेषतः शोणितपित्तरोगयोः ॥ २० ॥
त्रिवृद्विरेकः कफजे प्रशस्यते त्रिदोषजे तैलमुशन्ति तत्कृतम् ।
पुराणसर्पिस्तिमिरेषु सर्व्वतो हितं भवेदायसभाजनस्थितम् ॥

अपरमपि नक्तान्ध्ययोगमाह—प्लीहेत्यादि । प्लीहा उदरवामपार्श्वस्थं मांसखण्डं दक्षिणपार्श्वस्थं कालखण्डापरपर्य्यायं, ते उभे अपि प्रस्तुतत्वाद् गोधाच्छागयोरे प्रकल्प्य खण्डशः कल्पयित्वा । शूल्ये शूलपाकपक्वे ॥ १८ ॥

इदानीं दिवान्ध्ये पित्तविदग्धदृष्ट्यपरपर्य्यायेऽञ्जनमाह—नदीजेत्यादि । नदीजं शिम्बीशब्देनात्र हरितमुद्गाः, चक्षुष्यत्वात्; अन्ये शिम्बीस्थाने शिम्बेति पठन्ति, एवार्थः; अञ्जनं सौवीराञ्जनम् । गवां छागादीनाम् । चन्दनं रक्तचन्दनम् । गुटि कृत्याञ्जनं; अथवाऽञ्जनमिति चूर्णाञ्जनमथवेत्यर्थः । विपाच्य गोधायकृदर्द्धपाटितं सचन्दनेयं गुटिकाऽथवाऽञ्जनमिति पर्य्यन्तं योगचतुष्टयं निबन्धकारैरनार्षीकृतं, तैरेव त्वादुपयोगार्हत्वाच्च व्याख्यातं; तस्मान्मयाऽपि पठितं व्याख्यातञ्च ॥ १८ ॥

इदानीं साध्यानां चिकित्सितमभिधाय याप्यानां चिकित्सितमाह— भवन्तीत्यादि याप्या इति अत्र 'उपेक्ष्यमाणा' इति शेषः, एतेन तेषां प्रागवस्थायां साध्यत्वम् । याप मया इति । ननु श्लैष्मिककाचस्य साध्यत्वात् कथं षड् याप्याः ? सत्यं, याप एतद्व्यपदेशः । तेष्विति प्रथमद्वितीयपटलप्राप्तेषु तिमिरावस्थेषु काचेष्वित्यर्थः, न तु द्वि यतस्तत्र सिराव्यधनिषेधः; तथाचोक्तं—'तिमिरे रागिणि भिषक् शिरामोक्षं वि इति । शिराविमोक्षणैरित्यनेनैव स्नेहस्वेदौ पूर्व्वकर्म्मसंज्ञकावाक्षिप्तौ मन्तव्यौ । विरेचना विरेचनद्रव्यसंस्कृतेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥

सर्व्वतिमिराणां सामान्यं शोधनमभिधाय विशेषशोधनमाह—पयोविमिश्रमित्यादि ङ्गुलतैलमेरण्डतैलम् । विशेषतः शोणितपित्तरोगयोरिति त्रफलं घृतं सर्व्वतिमिरेषु विशेषत इत्यर्थः । त्रिवृद्विरेक इति त्रिवृता सिद्धघृतेन विरेक इत्यर्थः । तत्कृ संस्कृतमित्यर्थः; अन्ये तु तैर्वातपित्तकफघ्नैर्द्रव्यैः संस्कृतं तत्कृतं वदन्ति । द्वन्द्व

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हितश्च विद्यात् त्रिफलाघृतं सदा कृतश्च यन्मेषविषाणनामभिः ।
सदावलिह्यात त्रिफलां सुचूर्णितां घृतप्रगाढ़ां तिमिरेऽथ पित्तजे ।
समीरजे तलयुतां कफात्मके मधुप्रगाढ़ां विदधीत युक्तितः ॥ २१ ॥
गवां शकृत्क्वाथविपक्वमुत्तमं हितन्तु तलं तिमिरेषु नावनम् ।
हितं घृतं केवल एव पत्तिके ह्यजाविकं यन्मधुरर्विपाचितम् ॥ २२ ॥
तैलं स्थिरादौ मधुरे च यद्गणे तथाणुतैलं पवनासृगुत्थयोः ।
सहाश्वगन्धातिबलावरीसृतं हितश्च नस्ये त्रिवृतं यदीरितम् ।
जलोद्भवानूपजमांससंस्कृताद् घृतं विधेयं पयसो यदुत्थितम् ॥ २३ ॥

त्वनुक्तमपि संशोधनं व्यामिश्रं कर्त्तव्यम् । संशोधनमभिधाय सामान्यं संशमनमाह— पुराणसर्पिरित्यादि । सर्व्वत इति पानाभ्यञ्जननस्यादिषु, सर्व्वेष्वेव वातादिजन्यनयनविकारेष्वित्यन्ये । त्रिफलाघृतं त्रिफलाक्वाथकल्कपक्वं घृतम् । कृतं संस्कृतं घृतमिति शेषः । मेषविषाणनामभिः मेषशृङ्गीफलैरित्यर्थः । सामान्यं संशमनमभिधाय विशेषसंशमनमाह—सदेत्यादि । सदेति नित्यगे आवस्थिके च काले इत्यर्थः । पित्तजे इत्यत्रानुक्तमपि रक्तजं तिमिरं बोद्धव्यं, तत्रापि घृतेन त्रिफलाप्रयोगः । केचित् "सदाऽवलिह्यात् त्रिफलां सुचूर्णितां घृतप्रगाढ़ां तिमिरातुरो नरः । कफाभिभूतः खलु तैलसंयुतां मधुप्रगाढ़ामपि वा प्रयोजयेत्" ईदृशं पाठं पठन्ति ; स च जेज्जटाचार्य्येण दूषितः ; तस्मात् पूर्व्वपाठ एव न्याय्यः ॥ २० । २१ ॥

इदानीं श्लेष्मतिमिरे नस्यमाह—गवां शकृदित्यादि । सामान्यस्नेहपाकपरिभाषया गोशकृत्क्वाथेन तैलमकल्कं पक्तव्यं, एतत्तैलं तन्त्रान्तरदर्शनात् कफजे तिमिरे बोद्धव्यं ; अन्ये तु तिमिरेष्विति बहुवचनात् सर्व्वतिमिरेषु बोद्धव्यमिति वदन्ति । पित्तजे तिमिरे नस्यमाह — हितमित्यादि । केवल एव पैत्तिके नान्यदोषसम्पृक्ते तिमिरे इत्यर्थः । मधुरैर्विपाचितमिति काकोल्यादिक्वाथकल्कविपक्वमित्यर्थः । केवल एव इत्यत्र केवलमेव इति केचित् पठन्ति, तत्र केवलमसंस्कृतमित्यर्थः, अजाविकं घृतमिति च व्याख्यानयन्ति । वातरक्तजयोस्तिमिरयोर्नस्यमाह—तैलमित्यादि । स्थिरादौ विदारिगन्धादौ, सिद्धमिति शेषः । तथा मधुरे गणे काकोल्यादिके यत् सिद्धं, तथाऽणुतैलं वातव्याधिचिकित्सितोक्तम् । केवलवातजे तिमिरे नस्यमाह—सहेत्यादि । सहा मुद्गपर्णी, माषपर्णीत्यन्ये । वरी शतावरी । एतैर्विपक्वं तैलं वातारब्धे तिमिरे नस्ये हितम् । त्रिवृतं यदीरितमिति महावातव्याधिचिकित्सिते त्रिभिः सर्पिर्वसामज्जभिः तं त्रिवृतं तैलं यदीरितं तदत्र हितं ; केचिदेतैरेव मुद्गपर्ण्यादिभिर्द्रव्यैस्त्रिवृतं तैलं सिद्धं वातारब्धतिमिरे नस्ये हितमिति वदन्ति । वातारब्धतिमिरे द्वितीयं नस्यमाह—जलोद्भवेत्यादि । जलोद्भवा मत्स्यादयः, आनूपाः कूलचराः, तेषां मांसेन क्षीरपाककल्पेन संस्कृताद् दुग्धान्मथ्यमानाद् घृतमुद्धृतं तत् सहाश्वगन्धादिभिरनन्तरोक्तैर्विपक्वं वातारब्धतिमिरे नस्यं विधेयम् । केचिज्जलोद्भवशब्देन पद्मादीनि गृह्णन्ति, तन्नेच्छन्ति निबन्धकाराः ॥ २२ । २३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ससैन्धवः क्रव्यभुगेणमांसयोर्हितः ससर्पिः समधुः पुटाह्वयः।
वसाथ गृध्रोरगताम्रचूड़जा सदा प्रशस्ता मधुकान्विताञ्जने ॥ २४ ॥
प्रत्यञ्जनं स्रोतसि यत् समुत्थितं क्रमाद्रसक्षीरघृतेषु भावितम्।
स्थितं दशाहत्रयमेतदञ्जनं कृष्णोरगास्ये कुशसंप्रवेष्टिते ॥
* तन्मालतीकोरकसैन्धवायुतं सदाञ्जनं स्यात् तिमिरेऽथ रागिणि।
सुभावितं वा पयसा दिनत्रयं काचापहं शास्त्रविदः प्रचक्षते ॥ २५ ॥
हविर्हितं क्षीरभवन्तु पैत्तिके वदन्ति नस्यं मधुरौषधैः कृतम्।
तत् तर्पणे चैव हितं प्रयोजितं सजाङ्गलस्तेषु च यः पुटाह्वयः ॥ २६ ॥

नस्यमभिधाय पुटपाकमाह– ससैन्धव इत्यादि। क्रव्यभुजो गृध्रादयः, एणः कृष्ण पुटाह्वयः पुटपाकः। तस्य विधानं क्रियाकल्पे वक्ष्यति। वातजतिमिरे पुटपाकमभिधाय माह—वसेत्यादि। उरगः कृष्णसर्पः ताम्रचूड़ः कुक्कुटः, मधुकान्विता यष्टीमधुकसंयुता, गृध्रादिजास्तिस्रो वसा यष्टीमधुकचूर्णान्विता एकशो द्विशः समस्ता वाऽञ्जने हिताः ॥ २४॥

इदानीं वातजतिमिरे स्नेहाञ्जनेन जड़ीभूतस्य चक्षुष उपकारार्थं प्रत्यञ्जनमाह प्र मित्यादि। यदञ्जनस्यानु प्रयुज्यते तत् प्रत्यञ्जनम्। तत्र तीक्ष्णाञ्जनस्य मृद्वञ्जनमनु प्र मृद्वञ्जनस्य तीक्ष्णाञ्जनम्। स्रोतसि यत समुत्थितं सिन्धुस्रोतसि वर्णसार्पणसयोः स्रोत स समुत्थितं स्रोतोऽञ्जनं, सौवीराञ्जनमित्यन्ये। रसश्च चक्षुष्यमृगपक्षिमांसरसः। पृथक् पृथक् रसक्षीरघृतेषु भावितं चूर्णाञ्जनं प्रयोज्यम्। अरागितिमिरचिकित्सितं प्रतिपाद्य वातजरागि चिकित्सितं प्रतिपादयन्नाह—स्थितमित्यादि। दशाहत्रयं मासमेकमित्यर्थः। एतदञ्जनं ऽञ्जनं, सौवीराञ्जनमित्यन्ये। ततः स्रोतोऽञ्जनं कृष्णसर्पमुखे यथोदितप्रकारेण निवासितं न्मालतीकोरकसैन्धवेन समुदायसमभागेन युतमञ्जनं कार्य्यम्। मालतीकोरकाः जातीकु तिमिरेऽथ रागिणि वातकाच इत्यर्थः। वातकाचेऽपरमप्यञ्जनमाह—सुभावितमित्यादि। तु जातीकोरकयुक्तत्वात् वातपित्तकाचापहं वदन्ति, तन्नेच्छति गयी ॥ २५ ॥

पित्ततिमिररोगचिकित्सितमाह– हविरित्यादि। हविर्घृतं, क्षीरभवं क्षीरमथनोद्भूतं तिमिरे इति शेषः। मधुरौषधैः काकोल्यादिभिः, कृतं संस्कृतं; अन्ये तु क्षीरमपि का दिभिः साधितं मन्यते, तेन काकोल्यादिसाधितात् क्षीरान्मथ्यमानादुत्थितं घृतं काकोल्या रेव साधितं पित्तजतिमिरे हितमिति वदन्ति। केचिदिह कृतमित्यस्य स्थाने श्रृतमिति तत्र श्रृतं पक्वम्। तत्तर्पण इत्यादि। न केवलं तद् घृतं नस्ये हितं, किं तर्हि तर्पणे पर्य्याये प्रयोजितं हितम्। तथा तेषु मधुरौषधेषु यो जाङ्गलमांसयुक्तः पुटपाकः स पि स्नेहार्थं हितः॥ २६ ॥

* तन्मालतीक्षारकेति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रसाञ्जनक्षौद्रसितामनःशिलाः क्षुद्राञ्जनं तन्मधुकेन संयुतम् ।
समाञ्जनं वा कनकाकरोद्भवं सुचूर्णितं श्रेष्ठमुशन्ति तद्विदः ॥
भिल्लोटगन्धोदकसेकसेचितं प्रत्यञ्जनश्चात्र हितन्तु तुत्थकम् ।
समेषशृङ्गाञ्जनभागसम्मितं जलोद्भवं काचमलं व्यपोहति ।
पलाशरोहीतमधूकजा रसाः क्षौद्रेण युक्ता मदिराग्रमिश्रिताः ॥ २७ ॥
उशीरलोध्रत्रिफलाप्रियङ्गुभिः पचेत् तु नस्यं कफरोगशान्तये ।
विडङ्गपाठाकिणिहीङ्गुदीत्वचः प्रयोजयेद् धूममुशीरसंयुतम् ॥
वनस्पतिक्काथविपाचितं घृतं हितं हरिद्रानलदेऽथ तर्पणे ।
समागधो माक्षिकसैन्धवाढ्यः सजाङ्गलः स्यात् पुटपाक एव च ॥

पित्ततिमिरे रसक्रियाञ्जनमाह—रसाञ्जनमित्यादि । रसाञ्जनादिकृतं क्षुद्राञ्जनं फाणिताकृति पित्ततिमिरे हितम् । क्षुद्राञ्जनमित्यत्र केचिद्रसाञ्जनमिति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः । इदानीं पित्ततिमिरे प्रत्यञ्जनमाह—समाञ्जनमित्यादि । समाञ्जनं तुल्यसौवीराञ्जनं, कनकाकरोद्भवं तुत्थकं श्रेष्ठमुत्तमं उशन्ति इच्छन्ति, प्रत्यञ्जनमित्यध्याहार्य्यम् । तद्विदः शालाकिनः । केचित् समाञ्जनमित्यत्र रसाञ्जनमिति पठन्ति । पित्ततिमिरेऽपरमपि प्रत्यञ्जनमाह—भिल्लोटेत्यादि । भिल्लोटको हिमवदासन्नभूमिजः ककुभानुकारिफलो वृक्षविशेषः, गन्धा एलादिगणोक्ताः, उदकमत्र कषायः, तत्सेकसेचितं तुत्थकं प्रत्यञ्जने हितम् । अन्ये भिल्लोटकस्वाभाविकगन्धोदकसेकसेचितमाहुः । केचिदमुं प्रत्यञ्जनं न पठन्ति । पित्तजे तिमिरे रागप्राप्ते चिकित्सामाह—समेषेत्यादि । मेषशृङ्गः पुत्रजीवानुकारी वृक्षः, अञ्जनं सौवीराञ्जनं, एतयोर्भागेन अंशेन सम्मितं तुल्यभागं जलोद्भवं स्रोतोऽञ्जनं, अञ्जनेन काचमलं पित्तकाचं व्यपोहति । अन्ये जलोद्भवं शङ्खं वदन्ति । पैत्तिके काचे रसक्रियाञ्जनमाह—पलाशरोहीतेत्यादि । पलाशः किंशुकः, रोहितो दाडिमपुष्पतुल्यपुष्पः, मधूकः स्वनामप्रसिद्धो वृक्षविशेषः, एतेषां रसाः; मदिराग्रं मदिराया उपर्य्यच्छो भागः । किंशुकादिरसक्षौद्रमदिराग्राणि समभागानि आहृत्य रसक्रिया कार्य्या, सा चाञ्जनात् पित्तकाचमलं व्यपोहति ॥ २७ ॥

इदानीं कफतिमिरे नस्यमाह—उशीरलोध्रेत्यादि । उशीरादिभिर्द्रव्यैः कल्कीकृतैः सामान्यस्नेहपाकपरिभाषयाऽनुक्तमपि तिलतैलं पाचनीयं, विदेहदर्शनात् । कफतिमिरे धूममाह—विडङ्गेत्यादि । किणिही अपामार्गः । ननु तिमिरे धूमो निषिद्धः, कथमत्रोच्यते ? सत्यं, पित्ततिमिरे एव धूमो निषिद्धो न कफजे, अतो न दोषः । कफतिमिरे तर्पणमाह—वनस्पतिक्काथेत्यादि । वनस्पतयः क्षीरवृक्षाः, तत्कृतक्काथे चतुर्गुणे हरिद्रानलदकल्कचतुर्थांशं घृतं पक्वं कफतिमिरे तर्पणे अक्षिपूरणापरपर्य्याये हितम् । नलदमुशीरम् । कफतिमिरे पुटपाकमाह - समागध इत्यादि । मागधो पिप्पली । आढ्य उत्कटः । सजाङ्गलः जाङ्गलमृगपक्षिमांसकृतः । केचित् आढ्यः इत्यत्र

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मनःशिलात्र्यूषणशङ्खमाक्षिकैः ससिन्धुकासीसरसाञ्जनैः क्रियाः।
हिते च कासीसरसाञ्जने तथा वदन्ति पथ्ये गुड़नागरैर्युते ॥ २८ ॥
यदञ्जनं वा बहुशो निषेचितं समूत्रवर्गे त्रिफलोदके भृते।
निशाचरास्थिस्थितमेतदञ्जनं क्षिपेच्च मासं सलिलेऽस्थिरे पुनः।
मेषस्य पुष्पर्मधुकेन संयुतं तदञ्जनं सर्व्वकृते प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥
क्रियाश्च सर्व्वाः, क्षतजोद्भवे हितः क्रमः परिम्लायिनि चापि पित्तहृत्
क्रमो हितः स्यन्दहरः प्रयोजितः समीक्ष्य दोषेषु यथास्वमेव च ॥
दोषोदये नव च विप्लुतिं गते द्रव्याणि नस्यादिषु योजयेद् बुधः।
पुनश्च कल्पेऽञ्जनविस्तरः शुभः प्रवक्ष्यतेऽन्यस्तमपीह योजयेत् ॥ ३० ॥

आज्य इति पठन्ति। तत्राज्यं घृतम्। केचिदमुं पुटपाकं रागिणि कफतिमिरे वदन्ति, इच्छति गयी। कफतिमिरे रसक्रियाञ्जनमाह मनःशिलेत्यादि। मनःशिलादिभिः रसाञ्जनान्तैश्चूर्णीकृतैः सलिलचतुर्थांशनिक्षिप्तैरग्निपाकात् फाणिताकृतीकृतैः रसक्रिया। मधु। कफतिमिरेऽपरमपि रसक्रियाञ्जनमाह—हिते इत्यादि। तथेति रसक्रियाञ्जनेनेत्यर्थः। पथ्ये इति पथोऽनपेते इत्यर्थः। कफकाचस्य शलाकाकर्म्मसाध्यत्वात् तत्राञ्जनं न निर्दिष्टम् ॥ २८ ॥

सर्व्वजकाचचिकित्सामाह—यदञ्जनमित्यादि। अञ्जनं स्रोतोऽञ्जनम्। बहुशो बहून् निषेचितमित्यत्र 'ध्मातं सत्' इत्यध्याहार्य्यम्। मूत्रवर्गेऽष्टस्वपि मूत्रेषु। भृते क्वाथे निशाचरास्थिस्थितमित्यादि निशाचराणां गृध्रादीनां नलके विगतमज्जनि मूत्रवर्गादि तदञ्जनं निक्षिप्य, पश्चान्नलकमुखं पिधाय वहति सरिज्जले निखातकीलकोपरि सूत्रेण बद्ध्वा यावत् स्थापयेत्, ततस्तदुद्धृत्य शोषयित्वा मेषशृङ्गपुष्पयष्टीमधुकचूर्णसमांशं तदञ्जनं रागितिमिरे प्रयोजयेत्। मेषस्य पुष्पैर्मधुकेन संयुतमित्यत्र केचिद् युतन्तु पुष्पैर्मधुद्रवरिति पठन्ति। तत्र मधुर्मधूकस्तस्य सारः, शिग्रुः शोभाञ्जनकस्तस्य पुष्पाणि ॥ २९ ॥

सान्निपातिकरागितिमिरस्य चिकित्सामाह—क्रियाश्चेत्यादि। क्रिया अत्र तर्पणादिकाः, सर्व्वा वातपित्तकफतिमिरोक्ताः; अन्ये तु क्रियाश्च सर्व्वा वातपित्तकफतिमिरोक्ता इत्याहुः। रक्ततिमिरे तथा परिम्लायिनि तिमिरे च कः क्रम इत्याह - क्षतजोद्भव इ पित्तहृत् क्रमः पित्ततिमिरापहनस्यतर्पणादिक्रम इत्यर्थः। एष एव क्रमोऽरागिणि रागिणि पुनः पित्तकाचापहो विधिः। इदानीं वातादिजेषु तिमिरेषु रागारागप्राप्तेषु जनिताभिष्यन्दचिकित्सितमतिदिशन्नाह—क्रम इत्यादि। यथास्वमिति यो यस्यात्मीयः तेन वाततिमिरे वाताभिष्यन्दक्रमः, पित्ततिमिरे पित्ताभिष्यन्दोक्तः, एवं शेषेषु। स एव अभिष्यन्दादिक्रमो वातादितिमिरेषु कदा कर्त्तव्य इति दर्शयन्नाह—दोषोदय इत्यादि। दोषोदयमात्रे तावद्वातस्यन्दाद्युक्तक्रमो न कर्त्तव्यः। तथा विप्लुतिं गते कोऽर्थः? समस्तन

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

घृतं पुराणं त्रिफलां शतावरीं पटोलमुद्गामलकं यवानपि ।
निषेवमाणस्य नरस्य यत्नतो भयं सुघोरात् तिमिरान्न विद्यते ॥
शतावरीपायस एव केवलस्तथा कृतो वामलकेषु पायसः ।
प्रभूतसर्पिस्त्रिफलोदकोत्तरो यवौदनो वा तिमिरं व्यपोहति ॥
जीवन्तिशाकं सुनिषण्णकञ्च सतण्डुलीयं वरवास्तुकञ्च ।
चिल्ली तथा मूलकपोतिका च दृष्टेर्हितं शाकुनजाङ्गलञ्च ॥
पटोलकर्कोटककारवेल्ल-वार्त्ताकुतर्कारिकरीरजानि ।
शाकानि शिग्र्वार्त्तगलानि चैव हितानि दृष्टेर्घृतसाधितानि ॥ ३१ ॥

विवर्ज्जयेच्छिरामोक्षं तिमिरे रागमागते ।
यन्त्रेणोत्पीड़ितो दोषो निहन्यादाशुदर्शनम् ॥ ३२ ॥
अरागि तिमिरं साध्यमाद्यं पटलमाश्रितम् ।
कृच्छ्रं द्वितीये रागि स्यात् तृतीये याप्यमुच्यते ॥

परे स्यन्दोक्तक्रमो न कर्त्तव्यः। एतेन लङ्घनविरेचननिरूहानुवासनशिरोविरेचनादिना त्र्यहमतिक्रम्य पश्चाद्वातस्यन्दाद्युक्तनस्यादिद्रव्याणि वातादिजनिततिमिरेषु (नस्यतर्पणादिषु) योजयेदित्यर्थः। अन्ये 'विप्लुतिं गते' इत्यत्र 'विप्लुते गदे' इति पठन्ति ; तत्र विशब्दो विविधार्थः, तेन विविधतां गते गद इत्यर्थः। इदानीं क्रियाकल्पे वक्ष्यमाणमञ्जनविस्तरमत्रोपदिशन्नाह पुनश्चेत्यादि। कल्पे क्रियाकल्पे इत्यर्थः। अन्योऽपरः। तमिति अञ्जनविस्तरमित्यर्थः ॥ ३० ॥

इदानीं बहिराश्रयं चिकित्सितं प्रतिपाद्यान्तराश्रयं प्रतिपादयन्नाह- घृतमित्यादि। आहारविशेषमाह—शतावरीत्यादि। शतावरीपायस इति शतावरीमूलशृतेन पयसा कृतः शतावरीपायसः, आमलकेषु पायस इति आमलकशृतनपयसा कृतः पायस इत्यर्थः। अन्ये तु शतावरीस्वरससिद्धा यवागूः शतावरीपायसः, आमलकस्वरससिद्धा यवागूश्चामलकपायसः। प्रभूतसर्पिरित्यादि प्रचुरघृतो यवौदनो वाट्यसंज्ञकः गृञ्जसंज्ञको वा, त्रिफलोदके प्रचुरे साधित इत्यर्थः। आहारोपयोगिचक्षुष्यशाकानाह- जीवन्तिशाकमित्यादि। जीवन्ती डोडिका, सुनिषण्णकं चतुष्पत्री, अन्ये शिरवालिकामाहुः, वरवास्तुकं, टङ्कवास्तुकं, चिल्ली क्षेत्रवास्तुकः, मूलकपोतिका बालमूलकं, शाकुनं लावादिकं, जाङ्गलमेणादिजातं, तर्कारी अरणिका, करीरो गूढपत्रः, शिग्रुः शोभाञ्जनकः, आर्त्तगलो नीलसहचरः ॥ ३१ ॥

सेव्यमुद्दिश्य परिहार्य्यमाह—विवर्ज्जयेदित्यादि ॥ ३२ ॥

इदानीं मन्दधियां सुखस्मरणाय साध्यादिभेदमाह—अरागीत्यादि। रागप्राप्तेषु विध्यन्तरं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रागप्राप्तेष्वपि हितास्तिमिरेषु तथा क्रियाः।
यापनार्थं यथोद्दिष्टाः सेव्याश्चापि जलौकसः॥ ३३॥
श्लेष्मिके लिङ्गनाशे तु कर्म्म वक्ष्यामि सिद्धये।
न चेदर्द्धेन्दुघर्म्माम्बु-विन्दुमुक्ताकृतिः स्थिरः॥
विषमो वा तनुर्मध्ये राजिमान् वा बहुप्रभः।
दृष्टिस्थो लक्ष्यते दोषः सरुजो वा सुलोहितः॥
स्निग्धस्विन्नस्य तस्याथ काले नात्युष्णशीतले।
यन्त्रितस्योपविष्टस्य स्वां नासां पश्यतः समम्॥
मतिमान् शुक्लभागौ द्वौ कृष्णान्मुक्त्वा ह्यपाङ्गतः।
उन्मील्य नयने सम्यक् शिराजालविवर्ज्जिते॥
नाधो नोर्द्ध्वं न पार्श्वाभ्यां छिद्रे दैवकृते ततः।
शलाकया प्रयत्नेन विश्वस्तं यववक्रया॥
मध्यप्रदेशिन्यङ्गुष्ठ-स्थिरहस्तगृहीतया।
दक्षिणेन भिषक् सव्यं विध्येत् सव्येन चेतरत्।
वारिविन्द्वागमः सम्यग् भवेच्छब्दस्तथा व्यधे॥ ३४। ३५॥

यापनार्थं पूर्व्वमुक्तमप्यनुवदन्नाह—रागप्राप्तेष्वित्यादि। तृतीयपटलप्राप्तरागितिमिरेषु य तथा क्रिया हिता यथोद्दिष्टा इत्यर्थः। तत्र शिरामोक्षस्य निषिद्धत्वादवश्याकर्षणीय उपायान्तरमाह—सेव्या इत्यादि॥ ३३॥

अनौषधसाध्ये श्लैष्मिके लिङ्गनाशेऽर्द्धेन्द्वाद्याकृतिविशिष्टो दृष्टिस्थो दोषो न चेल्लक्ष्य साधनार्थं शस्त्रकर्म्म वक्ष्यामीति निर्दिशन्नाह—श्लैष्मिक इत्यादि। लिङ्गनाशो दृष्टि कर्म्म शस्त्रकर्म्म। घर्म्माम्बुबिन्दुः प्रस्वेदविन्दुः। आकृतिशब्दोऽर्द्धेन्द्वादिभिः प्रत्येकं सम्बन्ध स्थिरः कठिनः। विषमो वा तनुर्मध्ये इति यतो मध्ये तनुरत एव विषमो निम्नोन्नत इ तदेव शस्त्रकर्म्म निर्दिशन्नाह—स्निग्धस्विन्नस्येत्यादि। नात्युष्णशीते साधारणे मार्गशी वा। शुक्लभागौ द्वाविति द्वौ शुक्लतारकांशावित्यर्थः। कृष्णात् कृष्णतारकान्तात्, मुक्त्व त्यज्य, अपाङ्गतोऽपाङ्गसमीपे विध्येदित्यर्थः। सम्यगिति नातिप्रसारितं नातिसङ्कुचि स्यादित्यर्थः। दैवकृते छिद्रे इति छिद्रमिव छिद्रं न परमार्थतश्छिद्रमस्ति। विश्वस्तं अ यथा स्यात्। सव्यं वामनेत्रं, सव्येन वामहस्तेन, इतरत् दक्षिणनयनम्। सम्यग्विद्धलक्षण वारिबिन्द्वागम इत्यादि। सम्यगिति पदं व्यध इत्यत्र सम्बध्यते। असम्यग्व्यधे च रक्त मशब्दता च॥ ३४। ३५॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2.

संसिच्य विद्धमात्रन्तु योषित्स्तन्येन कोविदः ।
स्थिरे दोषे चले वापि स्वेदयेदक्षि बाह्यतः ॥
सम्यक् शलाकां संस्थाप्य भङ्गैरनिलनाशनः ।
शलाकाग्रेण तु ततो निर्लिखेद् दृष्टिमण्डलम् ॥
विध्यतो योऽन्यपार्श्वऽक्ष्णस्तं रुद्ध्वा नासिकापुटम् ।
उच्छिङ्घनेन हर्त्तव्यो दृष्टिमण्डलगः कफः ॥
निरभ्र इव घर्म्मांशुर्यदा दृष्टिः प्रकाशते ।
तदासौ लिखिता सम्यग् ज्ञेया या चापि निर्व्यथा ॥ *
ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनः ।
घृतेनाभ्यज्य नयनं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
ततो गृहे निराबाधे शयीतोत्तान एव च ।
उद्गारकासक्षवथु-ष्ठीवनोज्जम्भणानि च ।
तत्कालं नाचरेदूर्द्ध्वं यन्त्रणा स्नेहपीतवत् ॥
त्र्यहात् त्र्यहाच्च धावेत कषायैरनिलापहैः ।
वायोर्भयात् त्र्यहादूर्द्ध्वं स्वेदयेदक्षि पूर्व्ववत् ॥

सम्यग्विद्धे नेत्रे सति किं कार्य्यमित्याह—संसिच्येत्यादि । योषित्स्तन्येन नारीक्षीरेण । कोविदो धीमान् वैद्यः । स्थिरे अचले । शलाकां संस्थाप्य निश्चलीकृत्य । भङ्गैः पल्लवैः । स्वेदानन्तरं किं कर्त्तव्यमित्याह शलाकाग्रेणेत्यादि । ततः स्वेदानन्तरं दृष्टिमण्डलं निर्लिखेत् श्लेष्मसंहतिविश्लेषार्थम् । शलाकाग्रविनिर्लेखनाद् विश्लिष्टकफस्य निर्हरणोपायमाह—विध्यत इत्यादि । विध्यतोऽक्ष्णोऽन्यपार्श्वे यो नासापुटस्तं नासापुटं रुद्ध्वा दृष्टिमण्डलगः कफ उच्छिङ्घनेन हर्त्तव्य इति पिण्डार्थः । सम्यग्लिखितलक्षणमाह -निरभ्र इत्यादि । निरभ्रो निर्मेघः, घर्म्मांशुरादित्यः । ततो दृष्टेष्वित्यादि । शलाकामाहृत्य किं कुर्य्यादित्याह—घृतेनाभ्यज्येत्यादि । निराबाधे धूलिधूमवातातपादिरहिते । उत्तानशयनमृजूकरणार्थम् । उद्गारेत्यादि । क्षवथुः छिक्का । तत्कालमिति यावच्छलाका नेत्रे तिष्ठति । तत ऊर्द्ध्वं यन्त्रणा आहारादीनां नियमः, स्नेहपीतवत् स्नेहपानोक्तः कार्य्यः । त्र्यहादित्यादि । धावेत प्रक्षालयेत् । अनिलापहैरेरण्डमूलादिवातापहचक्षुष्यद्रव्यैः क्षीराम्बुसाधितैः । प्रक्षालनानन्तरं किं कर्त्तव्यमित्याह—वायोर्भयादित्यादि । पूर्व्व-

* इतःपरम्—'एवं त्वशक्ये निर्हर्त्तु दोषे प्रत्यागतेऽपि वा ।
स्नेहाद्यैरुपपन्नस्य व्यधो भूयो विधीयते ॥' इत्यधिकः पाठः क्वचिद् दृश्यते ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दशाहमेवं संयम्य हितं दृष्टिप्रसादनम्।
पश्चात्कर्म्म च सेवेत लघ्वन्नञ्चापि मात्रया ॥ ३६ ॥
शिराव्यधविधौ पूर्व्वं नरा ये च विवर्ज्जिताः।
न तेषां नीलिकां विध्येदन्यत्राभिहिताद् भिषक् ॥ ३७ ॥
पूय्यते शोणितेनाक्षि शिरावेधाद् विसर्पता।
तत्र स्त्रीस्तन्ययष्ट्याह्व-पक्वं सेके हितं घृतम् ॥
अपाङ्गासन्नविद्धे तु शोफशूलाश्रुरक्तताः।
तत्रोपनाहं भ्रू मध्ये कुर्य्याच्चोष्णाज्यसेचनम् ॥
व्यधनासन्नकृष्णेन रा(भा)गः कृष्णञ्च(श्च) पीड्यते।
तत्राधःशोधनं सेकः सर्पिषा रक्तमोक्षणम् ॥
अथाप्युपरि विद्धे तु कष्टा रुक् संप्रवर्त्तते।
तत्र कोष्णेन हविषा परिषेकः प्रशस्यते ॥
शूलाश्रुरागास्त्वत्यर्थमधोविद्धे भवन्ति हि *।
† शलाकामनु चास्रावस्तत्र पूर्व्वंचिकित्सितम् ॥

वदिति बाह्यतो मृदु स्वेदयेदित्यर्थः। दशाहमेवमित्यादि। एवमुत्तानशयनादिना दशाहं तदनन्तरं पश्चात्कर्म्म नखतर्पणशिरोवस्त्यादिकं यद् दृष्टिप्रसादनं दृष्टेनर्म्मल्यजननं तत् पिण्डार्थः ॥ ३६ ॥

इदानीं श्लैष्मिकेऽपि लिङ्गनाशे केषाञ्चित् पुरुषाणां शस्त्रनिषेधं दर्शयन्नाह—शिराव्य पूर्व्वमित्यादि। नरा ये च विवर्ज्जिता इति सिराव्यधविधौ ये नरा बालस्थविरादयो विवर्ज्जि तेषां नीलिकां लिङ्गनाशपरपर्य्यायां न विध्येत्। अन्यत्राभिहितादिति तथाऽभिहितात् कि दैवकृतच्छिद्रादन्यत्र न विध्येत्। चकारस्तु शिराविद्धैः पुरुषैर्ये क्रोधादयो विवर्ज्जनीयाः नीलिकायां वर्ज्जनीया इति ज्ञापयति ॥ ३७ ॥

दैवकृतच्छिद्रादन्यत्र कस्मान्न नीलिकां विध्येदित्याह—पूय्यत इत्यादि। विसर्पता नाक्षि पूर्य्यत इत्यर्थः। प्रमादाद् दैवकृतच्छिद्रादन्यत्रापि विद्धे सति व्यापदुपशमनार्थं सितमाह—तत्रेत्यादि। इदानीमस्थानवेधात् संक्षेपेण व्यापदमभिधाय विस्तरेणापि निर्द्दिशन्नाह—अपाङ्गेत्यादि। तत्र चिकित्सामाह—तत्रोपनाहमित्यादि। चिकित्सा तत्राध इत्यादि। अधःशोधनं विरेकः, रक्तमोक्षणमत्र जलौकोभिः। अथेत्यादि। कष्टा चिकित्सामाह—तत्र कोष्णेनेत्यादि। शूलेत्यादि। अनु शलाकां शलाकाया अनन्तरमेव चिकित्सामाह—तत्रेत्यादि। पूर्व्वंचिकित्सितं स्त्रीस्तन्ययष्ट्याह्वेत्यादिकम्। हर्षो रोम

* अधोवेधेन पिच्छल इति पाठभेदः। † विदधीत भिषग धीमानिति पाठान्त

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रागाश्रुवेदनास्तम्भ-हर्षाश्चातिविघट्टिते ।
स्नेहस्वेदौ हितौ तत्र हितं वाप्यनुवासनम् ॥ ३८ ॥
दोषस्त्वधोऽपकृष्टोऽपि तरुणः पुनरूर्द्ध्वगः ।
कुर्य्याच्छुक्लारुणं नेत्रं तीव्ररुङ्नष्टदर्शनम् ॥
मधुरस्तत्र सिद्धेन घृतेनाक्ष्णः प्रसेचनम् ।
शिरोवस्तिश्च तेनव दद्यान्मांसश्च भोजनम् ॥ ३९ ॥
दोषस्तु सञ्जातबलो घनः सम्पूर्णमण्डलः ।
प्राप्य नश्येच्छलाकाग्रं तन्वभ्रमिव मारुतम् ॥ ४० ॥
मूर्द्धाभिघातव्यायाम व्यवायवमिमूर्च्छनैः ।
दोषः प्रत्येति कोपाच्च विद्धोऽतितरुणश्च यः ॥ ४१ ॥
शलाका कर्कशा शूलं खरा दोषपरिप्लुतिम् ।
व्रणं विशालं स्थूलाग्रा तीक्ष्णा हिंस्यादनेकधा ॥
जलास्रावन्तु विषमा क्रियासङ्गमथास्थिरा ।
करोति वर्ज्जिता दोषैस्तस्मादेभिर्हिता भवेत् ॥ ४२ ॥
अष्टाङ्गुलायता मध्ये सूत्रेण परिवेष्टिता ।
अङ्गुष्ठपर्व्वसमिता वक्त्रयोर्मुकुलाकृतिः ।
ताम्रायसी शातकौम्भी शलाका स्यादनिन्दिता ॥ ४३ ॥

वेदनाविशेषः, अतिविघट्टिते अतिचालिते । चिकित्सामाह—स्नेहस्वेदावित्यादि । तरुणो लिङ्ग-नाशमप्राप्तः । चिकित्सामाह मधुरैरित्यादि । मधुरैर्यष्टीमधुकादिभिः । तेनैव यष्टीमधुकादि-सिद्धेनैव । दोषस्तु सञ्जात इत्यादि ॥ ३८—४० ॥

निर्लिखितस्यापि दोषस्य पुनरावृत्तिकारणान्याह—मूर्द्धाभिघातेत्यादि । प्रत्येति आगच्छति । तरुणो लिङ्गनाशमप्राप्तः ॥ ४१ ॥

दुष्टशलाकाजनितव्यापदमाह—शलाकेत्यादि । दोषपरिप्लुतिः दोषस्य समन्तादागमनम् । हिंस्यादनेकधेति अनेकप्रकारं क्षतं करोतीत्यर्थः । विषमा कृशस्थूला । अस्थिरा वृद्धा मुग्धा । 'करोति' इति पदमन्ते निर्द्दिष्टत्वात् सर्व्वत्र सम्बध्यते । वर्ज्जितेत्यादि । एभिर्दोषैरनन्तरोक्तैः कर्कशादिभिर्विरहिता । हिता कार्य्यकारिणी । शातकौम्भी सुवर्णमयी ॥ ४२ । ४३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रागः शोफोऽर्बुदश्चोषो बुद्बुदं शूकराक्षिता।
अधिमन्थादयश्चान्ये रोगाः स्युर्व्यधदोषजाः।
अहिताचारतो वापि यथास्वं तानुपाचरेत्॥ ४४॥
रुजायामक्षिरागे वा योगान् भूयो निबोध मे।
गरिकं सारिवा दूर्व्वा यवपिष्टं घृतं पयः।
सुखालेपः प्रयोज्योऽयं वेदनारागशान्तये॥
मृदुभृष्टैस्तिलर्वापि सिद्धार्थकसमायुतैः।
मातुलुङ्गरसोपेतः सुखालेपस्तदर्थकृत्॥
पयस्यासारिवापत्र-मञ्जिष्ठामधुकैरपि।
अजाक्षीरान्वितैलपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते॥
दारुपद्मकशुण्ठीभिरेवमेव कृतोऽपि वा॥
द्राक्षामधुककुष्ठैर्वा तद्वत् सन्धवसंयुतैः।
रोध्रसैन्धवमृद्वीका-मधुकैर्वाऽप्यजापयः॥
शृतं सेके प्रयोक्तव्यं रुजारागनिवारणम्।
मधुकोत्पलकुष्ठर्वा द्राक्षालाक्षासितायुतैः।
ससैन्धवः शृतं क्षीरं रुजारागनिवर्हणम्॥
शतावरीपृथक्पर्णी-मुस्तामलकपद्मकैः।
साजक्षीरः शृतं सर्पिर्दाहशूलनिवर्हणम्॥
बातघ्नसिद्ध पयसि सिद्धं सर्पिश्चतुर्गुणे।
काकोल्यादिप्रतीवापं तद् युञ्ज्यात् सर्व्वकर्म्मसु॥ ४५॥

इदानीं दुष्टव्यधाहाराचारजान् रोगानाह राग इत्यादि। चोष आचूष्यत इव वेदना बुद्बुदं बुद्बुदाकारो मांसनिर्गमः। शूकराक्षिता अधोदृष्टित्वम्। तत्र चिकित्सितमाह-मित्यादि। यथास्वं यथात्मीयं यथादोषमित्यर्थः॥ ४४॥

इदानीं कर्कशशलाकाजनिते शूले तथा दुष्टव्यधज च रोगे चिकित्सामुद्दिशन्नाह-मित्यादि। निबोध जानीहि। सारिवा उत्पलसारिवा। मृदुभृष्टैरित्यादि। सिद्धार्थकः तदर्थकृद् वेदनारागनाशकृत्। पयस्येत्यादि। पयस्या अर्कपुष्पी, क्षीरकाकोलीत्यन्ये। पत्रं दारुपद्मकेत्यादि। एवमेवेति अजाक्षीरान्वितैर्दारुपद्मकादिभिर्लेपः कार्य्यः; तद्वद्द्राक्षादि रोध्रसैन्धवेत्यादि। वातघ्नानि भद्रदार्व्वादीनि। सर्व्वकर्म्मसु नस्यालेपनादिषु॥ ४५॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शाम्यत्येवं न चेच्छूलं स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ।
ततः शिरां दहेद् वापि मतिमान् कीर्त्तितं यथा ॥ ४६ ॥
दृष्टेरतः प्रसादार्थमञ्जने शृणु मे शुभे ।
मेषशृङ्गस्य पुष्पाणि शिरीषधवयोरपि ।
सुमनायाश्च पुष्पाणि मुक्ता वदूर्य्यमेव च ॥
अजाक्षीरेण सम्पिष्य ताम्रे सप्ताहमावपेत् ।
प्रविधाय च तद्वर्त्तीर्योजयेच्चाञ्जने भिषक् ॥
स्रोतोजं विद्रुमं फेनं सागरस्य मनःशिलाम् ।
मरिचानि च तद्वर्त्तीः कारयेच्चापि पूर्व्ववत् ।
दृष्टिस्थर्य्यार्थमेतत् तु विदध्यादञ्जने हितम् ॥ ४७ ॥
भूयो वक्ष्यामि मुख्यानि विस्तरेणाञ्जनानि च ।
कल्पे नानाप्रकाराणि तान्यपीह प्रयोजयेत् ॥ ४८ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे दृष्टिगतरोगप्रतिषेधो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

एवमप्यशाम्यति शूले किं कुर्य्यादित्याह—शाम्यत्येवमित्यादि । शिराऽत्र औपनासिका आपाङ्ग्या लालाट्या वा । न केवलं सिरां मोक्षयेत् दहेद् वा । कीर्त्तितं यथेति 'भ्रूललाटशङ्ख-प्रदेशेषु दहेत्' इत्यादिवाक्येन ॥ ४६ ॥

सिराव्यधेनाप्यवशिष्टदोषकलुषिताया दृष्टेः प्रसादनार्थमञ्जने आह—दृष्टेरत इत्यादि । सुमना जाती । आवपेत् प्रतिक्षिपेत् । स्रोतोजं सौवीराञ्जनं, विद्रुमं प्रवालम् । मेषशृङ्गस्येत्या देयकं, स्रोतोजमित्यादि द्वितीयम् ॥ ४७ ॥

भूय इत्यादि । कल्पे क्रियाकल्पे ॥ ४८ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
दृष्टिगतरोगप्रतिषेधव्याख्यानाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातः क्रियाकल्पं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञस्तपोदृष्टिरुदारधीः ।
वैश्वामित्रं शशासाथ शिष्यं काशिपतिर्मुनिः ॥ २ ॥
तर्पणं पुटपाकश्च सेक आश्च्योतनाञ्जने ।
तत्र तत्रोपदिष्टानि तेषां व्यासं निबोध मे ॥ ३ ॥
संशुद्धदेहशिरसो जीर्णान्नस्य शुभे दिने ।
पूर्व्वाह्णे चापराह्णे वा कार्य्यमक्ष्णोश्च तर्पणम् ॥
वातातपरजोहीने वेश्मन्युत्तानशायिनः ।
आधारौ माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिमण्डलौ ।
समौ दृढावसम्बाधौ कर्त्तव्यौ नेत्रकोशयोः ॥

प्रागुक्ताध्यायेषु चिकित्सितान्यभिहितानि, तेषु चिकित्सितेषु सर्व्वत्र तर्पणादे[illegible] अभिहितत्वात् संक्षेपार्थमेकत्र तर्पणादिकल्पनविस्तराय क्रियाकल्पः प्रतिपाद्यो भवतीत्या[illegible] इत्यादि । क्रियाणां तर्पणपुटपाकादीनां कल्पनं करणं क्रियाकल्पः ॥ १ ॥

क्रियाकल्पविषयेऽपि प्राङ्निर्द्दिष्टं यत् तर्पणादि तत्पूर्व्वकर्म्मप्रधानकर्म्महीनयोगाति[illegible] कर्म्मभिर्निर्द्दिदिक्षुराह— सर्व्वशास्त्रार्थेत्यादि । सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञादिगुणयुक्तः काशि[illegible] वैश्वामित्रं शिष्यं शशासेति पिण्डार्थः । तपसा दृष्टिर्दर्शनं विशेषज्ञानोदयो यस्यासौ [illegible] उदारा महती धीर्यस्य स उदारधीः । विश्वामित्रस्यापत्यं वैश्वामित्रः सुश्रुतस्तम् । शिक्षितवानित्यर्थः । अथशब्दो मङ्गलार्थः । काशिपतिर्मुनिरिति राजर्षिर्धन्वन्तरिरित्यर्थः ।

कास्ताः क्रिया यासां कल्पनमित्याह—तर्पणमित्यादि । यानि तर्पणपुटपाकादीनि [illegible] वाताभिष्यन्दादावुपदिष्टानि संक्षेपतः कथितानि तेषां विस्तरं मत्सकाशान्निबोध [illegible] पिण्डार्थः । शिरोवस्तिः सर्व्वेन्द्रियतर्पणात् तर्पणोक्तेरेवोक्तो मन्तव्यः, पुटपाकसेकाश्च्यो[illegible] स्नेहयुक्तानि तर्पणरूपत्वात् तर्पण एवान्तर्भवन्ति, यत् पुनरुपादानं पुटपाकादीनां [illegible] पुटपाकादीनां ग्रहणाय कृतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तर्पणं कथं कार्य्यमित्याह—संशुद्धेत्यादि । संशुद्धदेहशिरस इति सिरामोक्षणविरे[illegible] शिरोविरेचनैः सम्यक्शुद्धकायमस्तकस्येत्यर्थः । वेश्मनि गृहे । आधारौ पाली इत्यर्थः । पानीयालोड़ितेन । परिमण्डलौ वर्त्तुलौ, द्वावपि नेत्रकोशौ परिवार्य्य स्थितावित्यर्थः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पूरयेद् घृतमण्डस्य विलीनस्य सुखोदके ।
आ पक्ष्माग्रात् ततः स्थाप्यं पञ्च तद् वाक्छतानि च ।
स्वस्थे कफे षट् पित्तेऽष्टौ दश वाते तदुत्तमम् ॥
रोगस्थानविशेषेण केचित् कालं प्रचक्षते ।
यथाक्रमोपदिष्टेषु त्रीण्येकं पञ्च सप्त च ॥
दश दृष्ट्यामथाष्टौ च वाक्छतानि विभावयेत् ।
ततश्चापाङ्गतः स्नेहं स्रावयित्वाक्षि शोधयेत् ॥
स्विन्नेन यवपिष्टेन स्नेहवीर्य्यैरितं ततः ।
यथास्वं धूमपानेन कफमस्य विशोधयेत् ॥ ४ ॥
एकाहं वा त्र्यहं वापि पञ्चाहञ्चेष्यते परम् ॥
तर्पणे तृप्तिलिङ्गानि नेत्रस्येमानि लक्षयेत् ।
सुखस्वप्नावबोधत्वं वैशद्यं वर्णपाटवम् ।
निर्वृतिर्व्याधिविध्वंसः क्रियालाघवमेव च ॥

तिर्य्यक्पूरणे घृतस्य मात्रोक्ता । समौ अनिम्नोन्नतौ, दृढौ अच्छिद्रौ, असम्बाधौ असङ्कटौ । नेत्रकोशयोरित्यत्र परितः इति शेषः । घृतमण्डो घृतस्योपर्य्यच्छो भागः । सुखोदके उष्णोदके । आ पक्ष्माग्रादित्यत्र पूरयेदिति सम्बन्धनीयम् । आ पक्ष्माग्राद् वर्त्मलोमपर्य्यन्तमित्यर्थः । एतेनोर्द्ध्वपूरणे घृतस्य मात्रोक्ता भवति । तर्पणं कियत्कालं स्थाप्यमिति दर्शयन्नाह – तत इत्यादि । तच्च प्रमाणमुत्तमं, दोषबलापेक्षया पुनर्ह्रासोऽपि कर्त्तव्यः । इदानीं स्वमतं प्रदर्श्य परमतमपि दर्शयन्नाह – रोगेत्यादि । रोगस्थानविशेषेणेति सन्धिवर्त्मशुक्लादिभेदेनेत्यर्थः । कथं रोगस्थानविशेषेण कालं प्रचक्षते इत्याह—यथाक्रमोपदिष्टेष्वित्यादि । यथाक्रमकथितेषु सन्ध्यादिरोगस्थानेष्वित्यर्थः । तत्र त्रीणि वाक्शतानि सन्धौ, वर्त्मन्येकं, शुक्ले पञ्च, कृष्णे सप्त, सर्व्वत्र दश, दृष्टावपि दश अष्टौ वा । तत इत्यादि । अपाङ्गतोऽपाङ्गात् भ्रूपुच्छान्तप्रदेशादित्यर्थः । स्नेहं स्रावयित्वा शलाकाकृतद्वारेण । स्नेहवीर्य्यैरितमित्यादि । स्नेहवीर्य्यैरितं स्नेहशक्त्या प्रेरितम् । ततः स्नेहापनयनानन्तरम् । यथास्वं धूमपानेनेति कफप्रत्यनीकेन शिरोविरेचनधूमपानेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

कति दिनानि तर्पणप्रयोगस्तदाह—एकाहमित्यादि । एकाहं वाते, त्र्यहं पित्ते, पञ्चाहं कफे इति गयी ; एकाहं न्यूनदोषे, त्र्यहं मध्यदोषे, पञ्चाहमधिकदोषे इति जेज्जटाचार्य्यः । परमित्युत्कृष्टप्रमाणं यथा स्यात् ; एतेनातः परं तर्पणं न योज्यम् । तच्च तर्पण विदेहानुमतेन निरन्तरं दिनान्तरं द्व्यन्तरं त्र्यन्तरं वा योज्यम् । तथा च विदेहः – "स्वस्थवृत्ते विधातव्यं द्व्यन्तरं तर्पणं भवेत् । अहन्यहनि वातोत्थे, रक्तपित्ते दिनान्तरम् । तर्पणं सन्निपातोत्थे द्व्यन्तरं, त्र्यन्तरं कफे"—इति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गुर्व्वाविलमतिस्निग्धमश्रुकण्डूपदेहवत्।
ज्ञेयं दोषसमुत्क्लिष्टं नेत्रमत्यर्थतर्पितम्॥
रूक्षमाविलमस्राढ्यमसहं रूपदर्शने।
व्याधिवृद्धिश्च तज्ज्ञेयं हीनतर्पितमक्षि च॥ ५॥
अनयोर्द्दोषबाहुल्यात् प्रयतेत चिकित्सिते।
धूमनस्याञ्जनैः सेकै रूक्षैः स्निग्धैश्च योगवित्॥ ६॥
ताम्यत्यति विशुष्कश्च यद्रूक्षश्चातिदारुणम्।
शीर्णपक्ष्माविलं जिह्मं रोगक्लिष्टश्च यद् भृशम्।
तदक्षि तर्पणादेव लभेतोर्ज्जामसंशयम्॥ ७॥
दुर्द्दिनात्युष्णशीतेषु चिन्तायां सम्भ्रमेषु च।
अशान्तोपद्रवे चाक्ष्णि तर्पणं न प्रशस्यते॥ ८॥
पुटपाकस्तथैतेषु नस्यं येषु च गर्हितम्।
तर्पणार्हा न ये प्रोक्ताः स्नेहपानाक्षमाश्च ये॥ ९॥

तर्पण इत्यादि। वैशद्यं मलाभावः। वर्णपाटवं श्वेतत्वादेर्वर्णस्य यथार्थग्रहणं; नेत्रगतस्यैव शुक्लकृष्णादेर्वर्णस्य वैमल्यमाहुः। निर्वृतिस्तात्कालिकं सुखमुत्पन्नम्। क्रि मिति क्रियाणां निमेषोन्मेषादीनां शीघ्रता; अन्ये तु क्रिया निमेषोन्मेषणादिकाः, लाघवं लघुतेत्याहुः। अतितर्पितस्य नेत्रस्य लक्षणमाह—गुर्व्वाविलमित्यादि। आविलमाकुलं; क्लिष्टं दोषव्याप्तम्। हीनतर्पितस्य नयनस्य लक्षणमाह—रूक्षमित्यादि। अस्राढ्यमश्रुब

इदानीमतितृप्तातृप्तयोश्चिकित्सामुद्दिशन्नाह—अनयोरित्यादि। एतैर्धूमनस्याञ्जनै पित्तश्लेष्मभूयिष्ठैः; वातभूयिष्टं तु स्निग्धैरिति। योगवित् शास्त्रविद् वैद्यः॥ ६॥

तर्पणविषयं निर्द्दिशन्नाह—ताम्यतीत्यादि। ताम्यति अन्धकारमिव पश्यति। मश्रुरहितम्। रूक्षमस्निग्धच्छवि। दारुणं कठिनवर्त्म। जिह्मं रूपक्रियासु जडम्। अ तर्पणाविषयमाह—दुर्द्दिनेत्यादि। अशान्तोपद्रवे चेति अशान्ता अस्वल्पीभूता अ उपद्रवा यत्र तस्मिन्॥ ७। ८॥

इदानीं पुटपाकस्य विषयाविषयमाह—पुटपाक इत्यादि। पुटपाकस्तथैतेष्विति ष्वेषु तर्पणार्हेषु पुटपाकस्तथाऽर्हतीत्यर्थः। अयं पुटपाकस्य विषयः, अविषयस्तु गर्हितमित्यादिकः। नस्यं येषु च गर्हितमिति येषु नस्यं गर्हितं तेषु पुटपाकोऽपि तर्पणार्हा न ये प्रोक्ता इति ये चिन्ताश्रमगृहीतादयस्तर्पणं नार्हन्ति ते पुटपाकमपि स्नेहपानाक्षमाश्च ये दुर्बलारोचकिप्रभृतयः स्नेहपानं न क्षमन्ते ते पुटपाकमपि इत्यर्थः॥ ९॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ततः प्रशान्तदोषेषु पुटपाकक्षमेषु च।
पुटपाकः प्रयोक्तव्यो नेत्रेषु भिषजा भवेत्।
स्नेहनो लेखनीयश्च रोपणीयश्च स त्रिधा॥
हितः स्निग्धोऽतिरुक्षस्य स्निग्धस्यापि च लेखनः।
दृष्टेर्बलार्थमपरः पित्तासृग्व्रणवातनुत्॥ १०॥
स्नेहमांसवसामज्ज-मेदःस्वाद्वौषधैः कृतः।
स्नेहनः पुटपाकस्तु धार्य्यो द्वे वाक्छते तु सः॥ ११॥
जाङ्गलानां यकृन्मांसलेखनद्रव्यसंभृतः।
कृष्णलोहरजस्ताम्र-शङ्खविद्रुमसिन्धुजः॥
समुद्रफेनकासीस-स्रोतोजदधिमस्तुभिः।
लेखनो वाक्छतं तस्य परं धारणमुच्यते॥ १२॥
स्तन्यजाङ्गलमध्वाज्य-तिक्तद्रव्यविपाचितः।
लेखनात् त्रिगुणो धार्य्यः पुटपाकस्तु रोपणः॥ १३॥
वितरेत तर्पणोक्तन्तु धूमं हित्वा तु रोपणम्।
स्नेहस्वेदौ द्वयोः कार्य्यौ कार्य्यौ नव च रोपणे॥ १४॥

इदानीं पुटपाकस्यावस्थिकं कालमुद्दिशन्नाह तत इत्यादि। एवम्भूतेषु नेत्रेषु भिषजा पुटपाकः प्रयोक्तव्यो भवेदिति पिण्डार्थः। प्रशान्तदोषेष्विति प्रशब्दोऽयमादिकर्म्मणि, तेन प्रथमकर्म्मशान्तावस्थदोषेष्वित्यर्थः। पुटपाकक्षमेषु चेति तर्पणनस्यस्नेहपानार्हेष्वित्यर्थः; तर्पणाद्यनर्हाणि पुनः पुटपाकं न क्षमन्ते। स्नेहन इत्यादि। तेषां त्रिविधानामपि विषयमाह—हित इत्यादि। अपर इति रोपणीयः पुटपाक इत्यर्थः। 'हितः स्निग्धोऽतिरूक्षस्य' इत्यत्र 'त्रिविधः स हितो रूक्षे' इति केचित् पठन्ति। पित्तासृग्व्रणवातनुदित्यत्र पित्तासृग्व्रणनाशनमिति पठान्त॥ १०॥

स्नेहनपुटपाकमाह—स्नेहेत्यादि। स्नेहमांस मेति स्नेहप्रधानं मांसमानूपमित्यर्थः, 'सर्पिर्मांस' इति केचित पठन्ति। स्वाद्वौषधैः काकोल्यादिभिः, कृतः संस्कृतः॥ ११॥

लेखनपुटपाकमाह—जाङ्गलानामित्यादि। जाङ्गला एणादयः। यकृत् कालखण्डानि, मांसानि कालखण्डासन्नान्येव। विद्रुमः प्रवालः, सिन्धुजं सैन्धवम्॥ १२॥

रोपणपुटपाकमाह - स्तन्यजाङ्गलेत्यादि। स्तन्यं स्त्रीस्तन्यं, जाङ्गलेत्यत्र मांसमिति शेषः; मध्वाज्यमित्यत्र मेध्याज्यमिति केचित् पठन्ति, मेध्याज्यं गव्यं घृतमिति व्याख्यानयन्ति॥ १३॥

इदानीं स्नेहनलेखनयोः पूर्व्वकर्म्माह—वितरेदित्यादि। रोपणं पुटपाकं परित्यज्य तर्पणोक्तं सं द्वयोर्वितरेत् कुर्य्यात्, तथा स्नेहस्वेदौ द्वयोरेव कार्य्याविति पिण्डार्थः॥ १४॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एकाहं वा द्व्यहं वापि त्र्यहं वाप्यवचारणम्।
यन्त्रणा तु क्रियाकालाद् द्विगुणं कालमिष्यते ॥ १५ ॥
तेजांस्यनिलमाकाशमादर्शं भास्वराणि च।
नेक्षेत तर्पिते नेत्रे पुटपाककृते तथा ॥ १६ ॥
मिथ्योपचारादनयोर्यो व्याधिरुपजायते।
अञ्जनाश्च्योतन-स्वेदैर्यथास्वं तमुपाचरेत् ॥ १७ ॥
प्रसन्नवर्णं विशदं वातातपसहं लघु।
सुखस्वप्नाववोध्यक्षि पुटपाकगुणान्वितम् ॥
अतियोगाद्रुजः शोफः पिड़कास्तिमिरोद्गमः।
पाकोऽश्रु हर्षणश्चापि हीने दोषोद्गमस्तथा ॥ १८ ॥
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकप्रसाधनम्।
द्वौ विल्वमात्रौ श्लक्ष्णस्य पिण्डौ मांसस्य पेषितौ।
द्रव्याणां विल्वमात्रन्तु द्रवाणां कुड़वो मतः ॥
तदैकत्र समालोड्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम्।
काश्मरीकुमुदरण्ड-पद्मिनीकदलीभवैः।
मृदावलिप्तमङ्गारैः खादिरैरवकूलयेत् ॥

एकाहमित्यादि। एकाहं श्लैष्मिके नेत्ररोगे पुटपाकस्यावचारणं, त्र्यहं पैत्तिके, वा
अन्ये तु एकाहं लेखनीयस्यावचारणं, द्व्यहं स्नेहनस्य, त्र्यहं रोपणीयस्येति। तर्पणपुट
परिहार्य्यं कालमुद्दिशन्नाह—यन्त्रणा तु क्रियाकालाद् द्विगुणमित्यादि। क्रियाकालात् सं
रारभ्य यः कालस्तस्माद् द्विगुणः कालः; न पुनस्तर्पणकालात्, तस्याल्पत्वात् ॥ १५ ॥

परिहार्य्याण्याह—तेजांस्यनिलमित्यादि। तेजांसि दीपज्वालाप्रभृतीनि, अनिलं स
भास्वराणि आदित्यादीनि ॥ १६ ॥

अधुना तयोर्व्यापच्चिकित्साबीजमुद्दिशन्नाह—मिथ्योपचारादित्यादि। अनयो
पाकयोः ॥ १७ ॥

पुटपाकस्य सम्यग्योगमाह—प्रसन्नवर्णमित्यादि। पुटपाकस्यातियोगमाह—अति
इत्यादि। पुटपाकस्य हीनयोगमाह—पाक इत्यादि। हर्षो वेदनाविशेषोऽन्तःशीतक
अत ऊर्द्ध्वमित्यादि। श्लक्ष्णस्य मांसस्य द्वौ पिण्डौ बिल्वमात्रौ प्रत्येकं पलप्रमाणौ
वित्यर्थः। द्रव्याणां बिल्वमात्रमिति स्नेहनलेखनरोपणेषु पुटपाकेषु यथाक्रमं मधुर
द्रव्यतिक्तद्रव्याणां पलप्रमाणमित्यर्थः। द्रवाणां कुड़व इति अष्टौ पलानि; केचित्त्वा
कस्मात्? कुडवादूर्द्ध्वं द्विगुणपरिभाषा। तत्र स्नेहनपुटपाकस्य पेषणालोडनार्थं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कतकाश्मन्तकैरण्ड-पाटलावृषबादरः ।
सक्षीरद्रुमकाष्ठैर्वा गोमयर्वापि युक्तितः ॥
स्विन्नमुद्धृत्य निष्पीड्य रसमादाय तं नृणाम् ।
तर्पणोक्तेन विधिना यथावदवचारयेत् ॥ १९ ॥
कनीनके निषेच्यः स्यान्नित्यमुत्तानशायिनः ।
रक्ते पित्ते च तौ शीतौ कोष्णौ वातकफापहौ ॥
अत्युष्णतीक्ष्णौ सततं दाहपाककरौ स्मृतौ ।
अप्लुतौ शीतलौ चाश्रु-स्तम्भरुग्घर्षकारकौ ॥
अतिमात्रौ कषायत्व-सङ्कोचस्फुरणावहौ ।
हीनप्रमाणौ दोषाणामुत्क्लेशजननौ भृशम् ॥
युक्तौ कृतौ दाहशोफ-रुग्घर्षस्रावनाशनौ ।
कण्डूपदेहदूषीका-रक्तराजिविनाशनौ ॥
तस्मात् परिहरेद् दोषान् विदध्यात् तौ सुखावहौ ।
व्यापदश्च यथादोषं नस्यधूमाञ्जनर्जयेत् ॥ २० ॥
आद्यन्तयोश्चाप्यनयोः स्वेद उष्णाम्बुचलिकः ।
तथा हितोऽवमाने च धूमः श्लेष्मसमुच्छ्रितौ ॥ २१ ॥
यथादोषोपयुक्तन्तु नातिप्रबलमोजसा ।
रोगमाश्च्योतनं हन्ति सेकस्तु बलवत्तरम् ॥ २२ ॥

मधुरौषधकषायक्षीराणि, लेखनस्य मधुमस्तुत्रिफलोदकानि, रोपणस्य तिक्तकषाय इति। अवकूलयेत् विपचेत्। क्षीरद्रुमा वटादयः। युक्तित इति पदमवकूलयेदित्यत्र सम्बन्धनीयम्। युक्तिस्तु 'पुटपाकस्य पाकोऽयं बहिरारक्तवर्णता' इति। इदानीं तर्पणपुटपाकयोर्दोषोपयोगिधर्म्मान्तरं निर्द्दिशन्नाह—रक्ते इत्यादि। तर्पणपुटपाकयोर्विरुद्धगुणमात्रयोर्व्यापदो निर्द्दिशन्नाह—अत्युष्णेत्यादि। अप्लुतौ मन्दप्लुतौ। युक्तौ कृतावित्यादि। दूषिका नेत्रमलः, दोषानत्युष्णतीक्ष्णादिकान्। इदानीं व्यापच्चिकित्सामाह व्यापदश्च यथादोषमित्यादि। व्यापदो दाहपाकादिकाः, यथादोषं दोषानतिक्रमेण। इदानीं तर्पणपुटपाकयोः पूर्व्वकर्म्म पश्चात्कर्म्म चाह—आद्यन्तयोश्चाप्यनयोरित्यादि। अनयोः तर्पणपुटपाकयोः। स्वेद उष्णाम्बुचैलिक इति उष्णाम्बुसिक्तेन कर्पटेन स्वेद इत्यर्थः। 'तथा हितोऽवसाने च धूमः श्लेष्मसमुत्थितौ' इति केचित् पठन्ति ॥ १९—२१ ॥

इदानीमाश्च्योतनसेकावाह—यथादोषोपयुक्तमित्यादि। यथादोषोपयुक्तमिति वातादिजे नेत्ररोगे वातादिहरद्रव्यसिद्धमाश्च्योतनमित्यर्थः। नातिप्रबलं नात्युत्कटं रोगम्। ओजसा शक्त्या। सेकस्तु बलवत्तरमिति यथादोषोपयुक्तः परिषेकः पुनर्बलवत्तरमिति प्रबलं रोगं हन्ति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तौ त्रिधवोपयुज्येते रोगेषु पुटपाकवत्।
लेखने सप्त चाष्टौ वा बिन्दवः स्नैहिके दश ॥
आश्च्योतने प्रयोक्तव्या द्वादशैव तु रोपणे।
सेकस्य द्विगुणः कालः पुटपाकात् परो मतः।
अथवा कार्य्यनिर्व्वृत्तेरुपयोगो यथाक्रमम् ॥
पूर्व्वापराह्ने मध्याह्ने रुजाकालेषु चोभयोः।
योगायोगान् स्नेहसेके तर्पणोक्तान् प्रचक्षते ॥ २३ ॥

तौ चाश्च्योतनसेकौ चतुर्थेऽहन्यागतरोगलक्षणे प्रयोक्तव्यौ। तथा च विदेहः—"प्रा... मये कार्य्यं त्रिरात्रं लघुभोजनम्। उपवासस्त्र्यहं वा स्याद्भक्तं वाऽप्यशनं त्र्यहम्। ... दिवसे व्याधि सञ्जातलक्षणम्। समीक्ष्याश्च्योतनैः सेकैर्यथास्वमुपपादयेत्"—इति ॥ २... तावित्यादि। तौ आश्च्योतनसेकौ। त्रिधैवेति स्नेहनलेखनरोपणभेदेन पुटपाकवत् कि... वित्यर्थः। तयोश्च पेषणालोडनार्थं द्रवाणि पुटपाकोक्तान्येव। तयोरेव सम्यग्योगो ... मिथ्यायोगश्च पुटपाकवत्। आश्च्योतनस्य धारणकालः पुटपाकवत्। परिषेकस्य पु... धारणकालं कथयिष्यामः। केचिदाश्च्योतनसेकयोः पुटपाकाद् द्विगुणं कालं मन्य... सेकस्य द्विगुणः कालः पुटपाकात् परो मत इत्यत्रोक्तेन सह विरोधापत्तेः। लेखनादीनामाश्च्... बिन्दुसंख्यामाह— लेखने सप्तचाष्टौ वेत्यादि। लेखने लेखनाश्च्योतने सप्ताष्टौ वा ... इदानीं परिषेकस्य धारणकालमाह सेकस्येत्यादि। तत्र लेखनपरिषेकस्य वाक्शतद्वयं धा... स्नेहनस्य वाक्शतचतुष्टयं, रोपणस्य षड्वाकशतानि। पक्षान्तरमाह—अथवेत्यादि। कार्य्यं... व्याधेरुपशमः प्रकृतिवर्णोपपत्तिः क्रियापाटवं वेदनोपशमश्च कार्य्यं, तस्य निष्पत्तिः कार्य्यनि... यथाक्रमं शनैः शनैरित्यर्थः। अयं कार्य्यनिर्व्वृत्तिलक्षणो धारणकाल आश्च्योतनसेकयोः। ... तु सर्व्वेषां तर्पणादीनामयं धारणकाल इति वदन्ति। अपरे तु पुटपाकसेकयोरयं का... पुटपाकसेकयोर्द्रव्यभेदतो भेदः। इदानीमाश्च्योतनसेकयोर्यथादोषं प्रयोगकालमाह—पू... इत्यादि। कफजे व्याधौ पूर्व्वाह्णे लेखनावाश्च्योतनसेकौ प्रयोज्यौ, वातजेऽपराह्णे ... रक्तपित्तजे मध्याह्ने रोपणौ। रुजाकालेषु चेत्यावस्थिकः कालः, तेन यदैव रुगुत्पद्यते तदै... श्च्योतनौ प्रयोज्यौ। उभयोराश्च्योतनसेकयोः। केचित् परिषेकस्यैवायं प्रयोगकाल इ... यन्ति। इदानीं परिषेकस्य द्रव्यविशेषकृतस्य संक्षेपार्थं योगायोगलक्षणमाह— योगा... त्यादि। योगः सम्यग्योगः, अयोगः सम्यग्योगाभावः। तेनायोगशब्देन हीनमिथ्या... प्राप्यन्ते, अतः पृथक् नेहोक्ताः। अन्ये तु अयोगे इत्यत्र नशब्देनैव हीनयोगमिथ्यायोगा... अतियोगस्य तु मात्राकालाभ्यामेव पर्य्युदासः कृत इति। स्नैहिके केवलघृतपरिषेके। त... सुखस्वप्नाववोधित्वमित्यादीन्। इदं योगायोगलक्षणं केवलं स्नेहपरिषेकस्यैव बोद्धव्यं, ... रसादिकृतस्य स्नेहनीयाख्यपरिषेकस्य योगायोगलक्षणं पुटपाकवत् कथितम् ॥ २३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रोगाञ्छिरसि सम्भूतान् हत्वातिप्रबलान गुणान्।
करोति शिरसो वस्तिरुक्ता ये मूर्द्धतैलिकाः ॥ २४ ॥
शुद्धदेहस्य सायाह्ने यथाव्याध्यशितस्य तु।
ऋज्वासीनस्य बध्नीयाद् वस्तिकोशं ततो दृढ़म् ॥
यथाव्याधिश्रृतस्नेह-पूर्णं संयम्य धारयेत्।
तर्पणोक्तं दशगुणं यथादोषं विधानवित् ॥ २५ ॥
व्यक्तरूपेषु दोषेषु शुद्धकायस्य केवले।
नेत्र एव स्थिते दोषे प्राप्तमञ्जनमाचरेत्।
लेखनं रोपणञ्चापि प्रसादनमथापि वा ॥ २६ ॥
तत्र पञ्च रसान् व्यस्तान् आदैग्रकरसवर्ज्जितान्।
पञ्चधा लेखनं युञ्ज्याद् यथादोषमतन्द्रितः ॥

शिरोवस्तिमाह—रोगानित्यादि। अतिप्रबलान् शिरसि सम्भूतान् रोगान् शिरोऽभितापादीन् हत्वा शिरोवस्तिर्ये मूर्द्धतैलिका गुणा उक्तास्तान् करोतीति सम्बन्धः। शिरोऽत्र ग्रीवापर्य्यन्तं ग्राह्यं, न तु षडङ्गुलोत्सेधम्। मूर्द्धतैलिका गुणाः शिरोगतांस्तथा रोगानित्यादयः शिरसः प्रतिपूरणपर्य्यन्ता अनागताबाधप्रतिषेधोक्ताः। शुद्धदेहस्य वमनादिभिर्निर्म्मलशरीरस्य; अथवा शुद्धदेहस्य नस्यादिभिर्विशुद्धमस्तकस्य, देहावयवेऽपि देहोपचारात्; अथवा शिरःशुद्धावपि देहस्य शुद्धिरिति। सायाह्ने दिनावसाने। यथाव्याध्यशितस्येनि व्याधिप्रत्यनीकं भुक्तवत इत्यर्थः। ऋज्विति ऋजु यथा स्यादेवं वस्तिकोशं बध्नीयात्, 'केशान्त' इति शेषः। अथवा ऋज्विति आसीनस्य विशेषणम्। वस्तिकोशमित्युक्तेनैव पट्टचेलिकामाषचूर्णादिकमाक्षिप्तम्। यथाव्याधिश्रृतस्नेहपूर्णं यथाव्याधिदोषदूष्यहितद्रव्यसिद्धस्नेहपूर्णम्। संयम्य धारयेत् यावत् केशभूमेरुपरि द्व्यङ्गुलं बद्ध्वा धारयेत्। कियत्कालं शिरोवस्तिं धारयेदित्याह—तर्पणोक्तमित्यादि। तर्पणोक्तमक्षितर्पणकथितकालं दशगुणं शिरोवस्तिरवचार्य्यः। यथादोषमिति तत्र षण्मात्रासहस्राणि श्लेष्मणि, अष्टौ सहस्राणि पित्ते, दशसहस्राणि वाते इति; अपरञ्च वातरोगचिकित्सिते शिरोगतवातप्रस्तावे व्याख्यातम्। केचिदमुं पाठमन्यथा पठन्ति, स चाभावान्न लिखितः ॥ २४। २५ ॥

इदानीमञ्जनस्यावस्थिकं कालमुद्दिशन्नाह—व्यक्तरूपेष्वित्यादि। व्यक्तरूपेषु सामतापगमेन व्यक्तात्मरूपप्राप्तेषु। शुद्धकायस्य शिराव्यधविरेचननिरूहशिरोविरेचनैर्हृतमलदेहस्य। केवले अन्यदोषासंसृष्टे। नेत्रे एव स्थिते अक्षिगोलकत्वङ्मात्रस्थिते, न पुनः पक्ष्माद्याश्रिते। प्राप्तं युक्तम्। केचित् दोषेष्वित्यत्र रोगेष्विति पठन्ति, रोगशब्दो दोषेष्वपि वर्त्तते इति व्याख्यानयन्ति। इदानीमञ्जनभेदं निर्द्दिशन्नाह—लेखनमित्यादि ॥ २६ ॥

लेखनमाह—तत्रेत्यादि। पञ्चरसान् पञ्चरसद्रव्याणीत्यर्थः। आदैग्रकरसवर्ज्जितान् मधुर-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नेत्रवर्त्मशिराकोष-स्रोतःशृङ्गाटकाश्रितम्।
मुखनासाक्षिभिर्दोषमोजसा स्रावयेत् तु तत्॥ २७॥
कषायतिक्तकञ्चापि सस्नेहं रोपणं मतम्।
तत् स्नेहशत्याद् वर्ण्यं स्याद् दृष्टेश्च बलवर्द्धनम्॥ २८॥
मधुरं स्नेहसम्पन्नमञ्जनन्तु प्रसादनम्।
दृष्टिदोषप्रसादार्थं स्नेहनार्थञ्च तद्धितम्॥ २९॥
यथादोषं प्रयोज्यानि तानि रोगविशारदः।
अञ्जनानि यथोक्तानि प्राह्णसायाह्नरात्रिषु॥ ३०॥
गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि तु।
यथापूर्व्वं बलं तेषां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः॥ ३१॥
हरेणुमात्रा वर्त्तिः स्यात् लेखनस्य प्रमाणतः।
प्रसादनस्य चाध्यर्द्धा द्विगुणा रोपणस्य च॥

रसवर्ज्जितान्। पञ्चधेति वातपित्तश्लेष्मरक्तसन्निपातभेदेन। यथादोषं दोषानतिक्रमेण। वाते अम्ललवणौ, पित्ते तिक्तकषायौ, श्लेष्मणि कटुतिक्तकषायाः, रक्ते पित्तवत्, सन्निपाते त्रयं वा। सन्निपातेनैव संसर्गोऽवरुद्धः, अतोऽत्र पृथङ्नोक्तः। लेखनं दोषस्रावणात् रिक्तीकरणम्। लेखनं यथा दोषस्य स्रावणं कुरुते तथा दर्शयन्नाह— नेत्रेत्यादि। नेत्रवर्त्मनोर्यो यश्च कोशो यानि च स्रोतांसि तत्र स्थितं दोषं, तथा शृङ्गाटकमर्म्माश्रितञ्च दोषं तल्लेखनं मुखादिभिरोजसा प्रभावेण स्रावयेदिति पिण्डार्थः॥ २७॥

रोपणमाह—कषायेत्यादि। सस्नेहमीषद्घृतयुक्तम्। प्रसादनमाह—मधुरमित्यादि। दोषप्रसादार्थं दृष्टिस्थदोषप्रसादार्थमित्यर्थः॥ २८। २९॥

यथेत्यादि। तानि यथोक्तानि लेखनादीन्यञ्जनानि रोगविशारदवैद्यैर्यथादोषं प्राह्णसायाह्नरात्रिषु प्रयोज्यानीति पिण्डार्थः। तत्र पूर्व्वाह्णे श्लेष्मरोगे लेखनाञ्जनं, सायाह्ने वातजे, रात्रौ पित्तजे। अन्ये तु आदौ शोधनाञ्जनं, ततो रोपणं; अपरे तु प्रसादनमिति वदन्ति। अत्र ऋतुभेदादर्थान्तरमस्ति तच्च विस्तरभयान्न लिखितम्॥ ३०॥

इदानीमप्येकैकमञ्जनं गुटिकादिभेदात् त्रिप्रकारमिति दर्शयन्नाह—गुटिकारसेत्यादि। रसो घनरसो रसक्रियेत्यर्थः। यथापूर्व्वं बलं तेषामिति एतेनैतदुक्तं भवति—महाबलानां गुटिकाञ्जनं, मध्यानां रसक्रियाञ्जनं, हीनानां चूर्णाञ्जनम्॥ ३१॥

इदानीं प्रमाणावसरः—हरेणुमात्रा वर्त्तिरित्यादि। हरेणुर्वर्त्तुलकलायः, अध्यर्द्धा

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रसाञ्जनस्य मात्रा तु यथावर्त्तिमिता मता ।
द्वित्रिचतुःशलाकाश्च चूर्णस्याप्यनुपूर्व्वशः ॥ ३२ ॥
तेषां तुल्यगुणान्येव विदध्याद् भाजनान्यपि ।
सौवर्णं राजतं शार्ङ्गं ताम्रं वैदूर्य्यकांस्यजम् ।
आयसानि च योज्यानि शलाकाश्च यथाक्रमम् ॥
वक्त्रयोर्मुकुलाकारा कलायपरिमण्डला ।
अष्टाङ्गुला तनुर्मध्ये सुकृता साधुनिग्रहा ।
औदुम्बर्य्यश्मजा वापि शारीरी वा हिता भवेत् ॥ ३३ ॥
वामेनाक्षि विनिर्भुज्य हस्तेन सुसमाहितः ।
शलाकया दक्षिणेन क्षिपेत् कानीनमञ्जनम् ॥

कलायप्रमाणेत्यर्थः, द्विगुणा द्विकलायप्रमाणेत्यर्थः। गुटिकाञ्जनप्रमाणमभिधाय रसक्रियाञ्जनप्रमाणमाह रसाञ्जनस्येत्यादि। रसाञ्जनस्य रसक्रियाञ्जनस्य, रसाञ्जनद्रव्यस्य इत्येके, तन्मते रसक्रियाञ्जनप्रमाणमन्यत्रान्वेषणीयम्। यथावर्त्तिमिता मता इति यथास्ववर्त्तिप्रमाणमात्रेत्यर्थः। तत्र लेखनरसक्रियाञ्जनस्य लेखनवर्त्तिवत् प्रमाणं, रोपणस्य रोपणवर्त्तिवत्, प्रसादनस्य प्रसादनवर्त्तिवत्। चूर्णाञ्जनप्रमाणमाह—द्वित्रिचतुरित्यादि। अनुपूर्व्वशो लेखनादीनामञ्जनानामानुपूर्व्येणेत्यर्थः। तत्र शलाकाद्वयं लेखनचूर्णस्य, तिस्रो रोपणस्य, चतस्रः प्रसादनस्य ॥ ३२ ॥

इदानीमञ्जनानि किंगुणे किंमये पात्रे स्थापयितव्यानि, तथा किंगुणानि किंमयशलाकानीत्याह—तेषामित्यादि। तुल्यगुणानीति सौवर्णे मधुरं, राजते अम्लं, शार्ङ्गे मेषशृङ्गमये लवणं, ताम्रे लोहमये वा कषायं, वैदूर्य्ये कटुकं, कांस्ये तिक्तं, शीताञ्जनन्तु नलादिमये, एवं समानगुणानि भाजनानि विदध्यात् कुर्य्यात्। शलाकाश्चैषां भाजनद्रव्यगुणेन यथाक्रममेव व्याख्याताः। तासां शलाकानामाकारमुद्दिशन्नाह—वक्त्रयोर्मुकुलाकारेत्यादि। मुकुलाकारा मल्लिकादिमुकुलस्येव निर्गच्छतो यद्वन्मुखं तदाकाराः; कलायपरिमण्डलत्वेन तीक्ष्णाग्रत्वनिषेधः; सुकृता कर्कशादिदोषरहिता; साधुनिग्रहा सुखग्रहेत्यर्थः। इदानीं ताम्रादिजानां शलाकानां हितत्वं प्रतिपादयन्नाह औदुम्बरीत्यादि। औदुम्बरी ताम्रमयी, अश्मजा वैदूर्य्यादिपाषाणजा, शारीरी शृङ्गादिजा, अपिशब्दात् सुवर्णादिजाऽपि हितेत्यर्थः। तथाच तन्त्रान्तरे—"आयसी रोपणे ताम्रा लेख्ये हैमी प्रसादने। शेषा अपि यथादोषं प्रयोज्या रसकोविदैः"—इति। केचित् शारीरशब्देन अङ्गुलिमाचक्षते, तन्नेच्छति गयी ॥ ३३ ॥

वामेनेत्यादि। विनिर्भुज्य वक्रीकृत्य। कनीन्यां नासासमीपे नेत्रावयवे अञ्जनं कानीनं,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आपाङ्गं वा यथायोगं कुर्य्याच्चापि गतागतम्।
वर्त्मोपलेपि वा यत् तत् अङ्गुल्यैव प्रयोजयेत्॥
अक्षि नात्यन्तयोरञ्जयाद् बाधमानोऽपि वा भिषक्।
न चानिर्व्वान्तदोषेऽक्षिण धावनं सम्प्रयोजयेत्॥
दोषः प्रतिनिवृत्तः सन् हन्याद् दृष्टेर्बलं तथा।
गतदोषमपेताश्रु पश्येद् यत् सम्यगम्भसा।
प्रक्षाल्याक्षि यथादोषं कार्य्यं प्रत्यञ्जनं ततः॥ ३४॥
श्रमोदावर्त्तरुदित मद्यक्रोधभयज्वरैः।
वेगाघातशिरोदोषैश्चार्त्तानां नेष्यतेऽञ्जनम्।
रागरुक्तिमिरास्राव-शूलसंरम्भसम्भवात्॥

तच्चाञ्जनं कनीनकप्रदेशादपाङ्गं नयेत्; आपाङ्गं वेति अपाङ्गे नेत्रान्ते भवमापाङ्गं, वा प्रदेशात् कनीनकप्रदेशं नयेत्। परं यथायोगं यथाऽतियोगहीनयोगौ न भवत इत्यर्थः। गतागतमपि कुर्य्यात्। एतच्छलाकया अन्तर्नयनमञ्जनप्रणिधानं बोद्धव्यम्। अन्तः धानमभिधाय बहिरञ्जनप्रणिधानमाह - वर्त्मेत्यादि। वर्त्मोपलेपि वर्त्मोपलेपनयोग्यम्। त्यादि। अन्तयोः कनीनकापाङ्गयोः। नात्यञ्जयादीषदञ्जयात्, क्षतभयात्। बाधमानोऽपि बाधां कुर्व्वन् वैद्यो वा नाञ्जयादित्यर्थः। अक्षि नात्यन्तयोरञ्जयादित्यत्र नात्यन्तम इति केचित् पठन्ति; तत्र च पाठे सर्व्वत्राप्यत्यन्ताञ्जननिषेधः कृतो भवति। इदानीं प्रक्षालननिषेधमाह—न चेत्यादि। न चानिर्वान्तदोषे इति निश्चयेन सम्यग् वान्तोऽश्रुदूषिकादिरूपो दोषो येन तस्मिन्नित्यर्थः। धावनं न संप्रयोजयेत् प्रक्षालनं न जयेत्, दोषप्रत्यावृत्तिहेतुत्वात्। अकालप्रक्षालनात् किं स्यादित्याह—दोष इत्यादि। प्रति पुनरावृत्तः। तथेत्यकालप्रक्षालनप्रकारेणेत्यर्थः। कीदृशं पुनश्चक्षुः प्रक्षाल्यमित्याह - ग मित्यादि। प्रत्यञ्जनं तीक्ष्णाञ्जनेन कटूभूतनयनस्य यदञ्जनं शीतं, तथा शीतेन जड़ीभूत यत् तीक्ष्णमञ्जनमित्यर्थः। केचिदमुं पाठं न पठन्ति, तन्नेच्छति गयी॥ ३४॥

इदानीमञ्जनस्य पूर्व्वाह्नादिकान् कालान् सामान्येन स्वस्थातुरयोः प्रतिपाद्य, आर्त कालेष्वञ्जननिषेधमाह—श्रमोदावर्त्तेत्यादि। श्रमादिभिरार्त्तानां पुरुषाणामञ्जनं नेष्यत सम्बन्धः। केचिदत्र 'शान्ते भीते प्ररुदिते मद्यपीते नवज्वरे। उष्णे वेगाभिघाते च संप्रशस्यते' इति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः। कस्माच्छ्रमादिभिरार्त्तानामञ्जनं नेष्यत इत रागरुगित्यादि। संरम्भः श्वयथुः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

निद्राक्षये क्रियाशक्तिं प्रवाते दृग्बलक्षयम् ।
रजोधूमहते राग-स्रावाधीमन्थसम्भवम् ।
संरम्भशूलौ नस्यान्ते शिरोरुजि शिरोरुजम् ॥
शिरःस्नातेऽतिशीते च रवावनुदितेऽपि च ।
दोषस्थैर्य्यादपार्थं स्याद् दोषोत्क्लेशं करोति च ॥
अजीर्णेऽप्येवमेव स्यात् स्रोतोमार्गावरोधनात् ।
दोषवेगोदये दत्तं कुर्य्यात तांस्तानुपद्रवान् ॥
तस्मात् परिहरन् दोषानञ्जनं साधु योजयेत् ।
लेखनस्य विशेषेण काल एष प्रकीर्त्तितः ॥ ३५ ॥
व्यापदश्च जयेदेताः सेकाश्च्योतनलेपनैः ।
यथास्वं धूमकवलैर्नस्यश्चापि समुत्थिताः ॥ ३६ ॥
विशदं लघ्वनास्रावि क्रियापटु सुनिर्म्मलम् ।
संशान्तोपद्रवं नेत्रं विरिक्तं सम्यगादिशेत् ॥ ३७ ॥
जिह्मं दारुणदुर्व्वर्णं स्रस्तं रुक्षमतीव च ।
नेत्रं विरेकातियोगे स्यन्दते चातिमात्रशः ।
तत्र सन्तर्पणं कार्य्यं विधानञ्चानिलापहम् ॥ ३८ ॥

इदानीं सामान्येनाञ्जनवैगुण्येन व्यापदः प्रदर्श्य प्रतिवैगुण्यं व्यापद आह—निद्राक्षये इत्यादि । क्रियाशक्तिं निमेषोन्मेषणादीनामशक्तिम् 'अञ्जनं करोति' इत्यध्याहार्य्यम् । केचित् क्रियासङ्गमिति पठन्ति । प्रवाते इत्यादि । दृग्बलं दृष्टेर्बलमित्यर्थं । संरम्भः श्वयथुः । अपार्थमकिञ्चित्कारम् । एतदुक्तं भवति—एतैः स्नानादिभिः स्थिरीकृतस्य दोषस्य निर्हरणं कर्त्तुमञ्जनं न शक्नोतीत्यर्थः । एवमेवेत्यपार्थकमञ्जनं स्यात् दोषोत्क्लेशञ्च करोतीत्यर्थः । उपद्रवान् रागशोफादिकान् । साधु योजयेदिति देशकालावस्थापेक्षमित्यर्थः । लेखनस्येत्यादि । लेखनस्य लेखनाञ्जनस्यैष पूर्व्वोक्तः प्रतिषेधकालः ॥ ३५ ॥

अकालाञ्जनकृतानां व्यापदां चिकित्सितमाह—व्यापद इत्यादि । एता रागरुजाद्याः समुत्थिताः व्यापदो यथास्वं सेकादिभिर्जयेदिति सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

इदानीं लेखनाञ्जनस्य सम्यग्योगलक्षणमाह—विशदमित्यादि ॥ ३७ ॥

लेखनाञ्जनस्यातियोगलक्षणमाह – जिह्ममित्यादि । जिह्मं वक्रं, दारुणं कठिनं, स्यन्दते स्रवति । लेखनाञ्जनातियोगप्रतिकारमाह—तत्रेत्यादि । तत्रेति लेखनाञ्जनातियोगे इत्यर्थः ॥३८॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अक्षि मन्दविरिक्तं स्यादुदग्रतरदोषवत्।
धूमनस्याञ्जनस्तत्र हितं दोषावसेचनम् ॥ ३९ ॥
स्नेहवर्णबलोपेतं प्रसन्नं दोषवर्ज्जितम्।
ज्ञेयं प्रसादने सम्यगुपयुक्तेऽक्षि निर्वृतम् ॥ ४० ॥
किञ्चिद्धीनविकारं स्यात् तर्पणाद्धि कृतादति।
तत्र दोषहरं रुक्षं भेषजं शस्यते मृदु ॥ ४१ ॥
साधारणमपि ज्ञेयमेवं रोपणलक्षणम्।
प्रसादनवदाचष्टे तस्मिन् युक्तेऽति भेषजम् ॥ ४२ ॥
स्नेहनं रोपणं वापि हीनयुक्तमपार्थकम्।
कर्त्तव्यं मात्रया तस्मादञ्जनं सिद्धिमिच्छता ॥ ४३ ॥

हीनयोगप्रतीकारमाह—धूमनस्याञ्जनैरित्यादि। केचिदत्र नस्यधूमाञ्जनालेपैर्जयेत् क्र... मीरितमिति पाठं पठति, तत्रापि स एवार्थः ॥ ३९ ॥

प्रसादनाञ्जनस्य सम्यग्योगमाह—स्नेहेत्यादि। निर्वृतं सर्व्वक्रियाक्षमम्, उपशान्त... मिति यावत् ॥ ४० ॥

प्रसादनाञ्जनातियोगमाह—किञ्चिदित्यादि। तर्पणादतिक्रमात् सकृदतिकृते प्रसा... किञ्चिद्धीनविकारं चक्षुः स्यादिति तात्पर्य्यार्थः। प्रसादनाञ्जनातियोगचिकित्सामाह—तत्र दोषहरं कफहरमित्यर्थः। मृदु मृदुवीर्य्यं शीतवीर्य्यमित्यर्थः; उष्णेन हि नयनं दुष्यति... प्रसाद्यते ॥ ४१ ॥

इदानीं रोपणाञ्जनस्य सम्यग्योगमतियोगञ्चातिदेशेनाह—साधारणमित्यादि। एवं... लक्षणमिति प्रसादनाञ्जनस्य सम्यग्योगातियोगप्रकारेण रोपणाञ्जनस्य सम्यग्योगातियो... ज्ञेयम्। परं साधारणं नातिस्निग्धरूक्षमिति यावत्। अन्ये तु रोपणलक्षणमेवं प्रसाद... व्यञ्जनेन साधारणं समानं ज्ञेयमिति व्याख्यानयन्ति। रोपणाञ्जनातियोगे चिकित्सा... प्रसादनवदित्यादि। तस्मिन् रोपणाञ्जनेऽतिप्रयुक्ते प्रसादनवत् प्रसादनाञ्जनातियोगवद्... माचष्टे ब्रूयादिति पिण्डार्थः ॥ ४२ ॥

इदानीं प्रसादनरोपणयोर्हीनयोगमाह— स्नेहनमित्यादि। स्नेहनं प्रसादनाञ्जनम्।... मकिञ्चित्करम्। कर्त्तव्यमित्यादि। मात्रयेति यथा हीनातियोगौ न भवतः। सिद्धिं... निवृत्तिम्। अस्याग्रे विद्यमानपुस्तकेषु धूमैर्नस्याञ्जनैर्वाऽपि दोषशेषं शमं नयेदिति पाठो... स जज्जटादिभिर्न पठितः, तस्मान्न पठितव्य ॥ ४३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पुटपाकक्रियाद्यासु क्रियास्वेकैव कल्पना।
सहस्रशश्चाञ्जनेषु वीजेनोक्तेन पूजिताः॥ ४४॥
दृष्टेर्बलविवृद्ध्यर्थं याप्यरोगक्षयाय च।
राजार्हाण्यञ्जनाग्र्याणि निबोधतान्यतः परम्॥
अष्टौ भागानञ्जनस्य नीलोत्पलसमत्विषः।
औदुम्बरं शातकुम्भं राजतश्च समासतः॥
एकादशैतान् भागांस्तु योजयेत् कुशलो भिषक्।
मूषाक्षिप्तं तदाध्मातमावृतं जातवेदसि॥
खदिराश्मन्तकाङ्गारगोशकृद्भिरथापि वा।
गवां शकृद्रसे मूत्रे दध्नि सर्पिषि माक्षिके॥
तलमद्यवसामज्ज-सर्व्वगन्धोदकेषु च।
द्राक्षारसेक्षुत्रिफला-रसेषु सुहिमेषु च॥

इदानीमञ्जनोक्तेन मधुररसवर्ज्जपञ्चरसेन लेखनाञ्जनकल्पनावीजेन, तथा तिक्तकषायेण सस्नेहेन रोपणाञ्जनकल्पनावीजेन, तथा मधुररसेन स्नेहसम्पनेन प्रसादनाञ्जनकल्पनावीजेन, पुटपाकाद्यासु क्रियास्वञ्जनेष्वपि लेखनरोपणप्रसादनकल्पनाः सहस्रप्रकाराः कल्पनीया इत्याह—पुटपाकेत्यादि। अञ्जनेषूक्तेन लेखनरोपणप्रसादनाख्येन वीजेन पुटपाकक्रियाद्यासु क्रियासु तथाऽनुक्तेष्वञ्जनेष्व-प्यौषधकल्पनाः लेखनरोपणप्रसादनाख्याः सहस्रशः पूजिता इति पिण्डार्थः। पुटपाकक्रियाद्या-स्वित्यत्र आदिशब्दात् सेकाश्च्योतनादयो गृह्यन्ते। अन्ये त्वञ्जनोक्तेन हीनयोगातियोगचिकित्सा-वीजेन पुटपाकादिहीनातियोगचिकित्सितं व्याचक्षते, तन्नेच्छति गयी॥ ४४॥

इदानीं रोगापहरणप्रयोगाण्यञ्जनान्यभिधाय स्वस्थातुरहितान्यञ्जनान्याह—दृष्टेर्बलविवृद्ध्यर्थ-मित्यादि। दृष्टिर्मसूरदलमात्रा तच्छक्तिबलाधानार्थं स्वस्थेन प्रसादाञ्जनं कार्य्यम्, आतुरेण याप्यरोगप्रसादनाञ्जनं कार्य्यं; याप्यरोगाश्च 'संपश्यतः षडपि येऽभिहितास्तु काचाः' इत्यादि-प्रोक्ताः। केचित् पाप्मरोगक्षयाय चेति पठन्ति, पाप्मशब्देन च स्रावणं कथयन्ति। तान्यञ्जनानि दर्शयन्नाह—अष्टावित्यादि। अञ्जनस्य सौवीराञ्जनस्य, स्रोतोजरसाञ्जनस्येत्यन्ये; नीलोत्पल-समत्विषः नीलोत्पलवर्णस्येत्यर्थः; नीलोत्पलसुगन्धिनः इति केचित् पठन्ति। औदुम्बरं ताम्रभागं, शातकुम्भं सुवर्णभागं, राजतं रूप्यभागम्, एतेन ताम्रादीनां प्रत्येकमेकैकं भागं, एवमेकादश भागाः पूर्य्यन्ते। मूषा मृत्कल्पिता; सा तु धातुवादिनां गृहे प्रसिद्धा। आवृतं विलीनं, जातवेदसि अग्नौ, अङ्गारैर्दग्धनिर्व्वापितकृष्णवर्णकाष्ठखण्डैः, गोशकृद्भिः शुष्कैर्गोपुरीषैः, गवामिति पदं शकृद्रसादिषु सर्पिःपर्य्यन्तेषु संबध्यते। माक्षिके मधुनि, वसा शुद्धमांसस्नेहः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सारिवादिकषाये च कषाये चोत्पलादिके ।
निषेचयेत् पृथक् घनं ध्मातं ध्मातं पुनः पुनः ॥
ततोऽन्तरीक्षे सप्ताहं प्लोतबद्धं स्थितं जले ।
विशोष्य चूर्णयेन्मुक्तां स्फटिकं विद्रुमं तथा ॥
कालानुसारिवाञ्चैव शुचिराचाप्य योगतः ।
एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं निहितं भाजने शुभे ॥
दन्तस्फटिकवदूर्य्य-शङ्खशैलासनोद्भवे ।
शातकुम्भेऽथ शाङ्गे वा राजते वा सुसंस्कृते ॥
सहस्रपाकवत पूज्यं कृत्वा राज्ञः प्रयोजयेत् ।
तेनाञ्जिताक्षो नृपतिर्भवेत् सर्व्वजनप्रियः ।
अधृष्यः सर्व्वभूतानां दृष्टिरोगविवर्ज्जितः ॥ ४५ ॥
कुष्ठं चन्दनमेलाश्च पत्रं मधुकमञ्जनम् ।
मेषशृङ्गस्य पुष्पाणि वक्रं रत्नानि सप्त च ॥
उत्पलस्य बृहत्योश्च पद्मस्यापि च केशरम् ।
नागपुष्पमुशीराणि पिप्पली तुत्थमुत्तमम् ॥
कुक्कुटाण्डकपालानि दार्व्वीं पथ्यां सरोचनाम् ।
मरिचान्यक्षमज्जानं तुल्याश्च गृहगोपिकाम् ॥

अन्तरीक्षे तथा जले पानीये। प्लोतबद्धं कर्पटबद्धम्। केचिच्छिक्यारोपितं पानीयमा कथयन्ति। विशोष्य सप्तरात्रादनन्तरं तदञ्जनं शोषयित्वेत्यर्थः। मुक्ता मौक्तिकं, विद्रुमं कालानुसारिवा तगरमूलं, जेज्जटस्तु द्वितीयसारिवामाह। शुचिरिति वैद्यविशेषणम्। प्रक्षिप्य, योगतोऽल्पमात्रया। अन्ये तु सौवीराञ्जनादीनां चतुर्थांशेन मुक्तादिचूर्णं प्र व्याख्यानयन्ति। निहितं निक्षिप्तम्। अमनो वीजकः, शातकुम्भे सुवर्णमये, शाङ्गें मेषशृ केचिदत्र स्फटिकवैदूर्य्यादिभाजनपाठं न पठन्ति; ते चात्र पात्राणां ताम्ररजतसुवर्णानां शुभ गृह्णन्ति। सहस्रपाकवत् शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषादिना, पूज्यं पूजनीयम्। कृत्वेति पदं निहित सम्बन्धनीयम्। केचित सहस्रपाकवत् पूजां कृत्वेति पठन्ति। अधृष्यः अगम्यः। सर्व्व देवासुरगन्धर्व्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागानामष्टानाम्। दृष्टिरागविवर्ज्जितमिति केचित् रागशब्देन संपश्यतः षडपि येऽभिहितास्तु काचाः इति व्याख्यानयन्ति ॥ ४५ ॥

कुष्ठमित्यादि। वक्रं तगरं, रत्नानि सप्त पद्मरागमरकतनीलवैदूर्य्यमुक्ताप्रवालहेमानि। उत् नीलोत्पलस्य, पुष्पाणि कुसुमानि, बृहत्योः कण्टकारीद्वयस्यापि कुसुमानि, तुत्थमुत्तमं मयूरग्री केचित् तुत्थं खर्परिकातुत्थं, उत्तमं मयूरग्रीवाख्यतुत्थमिति व्याख्यानयन्ति, गृहगोपिका गृहगो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कृत्वा सूक्ष्मं शुचिश्चूर्णं न्यसेदभ्यर्च्च्य पूर्व्ववत् ।
एतद् भद्रोदयं नाम सदैवार्हति भूमिपः ॥ ४६ ॥
वक्रं समरिचञ्चैव मांसी शैलेयमेव च ।
तुल्यांशानि समानैस्तैः समग्रैश्च मनःशिला ॥
पत्रस्य भागाश्चत्वारो द्विगुणं सर्व्वतोऽञ्जनम् ।
तावच्च यष्टिमधुकं पूर्व्ववच्चतदञ्जनम् ॥ ४७ ॥
मनःशिलां देवकाष्ठं रजन्यौ त्रिफलोषणम् ।
लाक्षालशुनमञ्जिष्ठा सैन्धवैलाः समाक्षिकाः ॥
रोध्रं सावरकं चूर्णमायसं ताम्रमेव च ।
कालानुसारिवाञ्चैव कुक्कुटाण्डदलानि च ॥
तुल्यानि पयसा पिष्ट्वा गुटिकां कारयेद् बुधः ।
कण्डूतिमिरशुक्लार्म्म-रक्तराज्युपशान्तये ॥ ४८ ॥
कांस्यापमार्ज्जनमसी मधुकं सैन्धवं नतम् ।
एरण्डमूलञ्च समं बृहत्यंशद्वयान्वितम् ॥
आजेन पयसा पिष्ट्वा ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् ।
सप्तकृत्वस्तु ता वर्त्त्यश्छायाशुष्का रुजापहाः ॥ ४९ ॥

गृहकारिकेत्यन्ये । न्यसेत् शुभे भाजने प्रक्षिपेत् । अभ्यर्च्च्य शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषादिना पूजां कृत्वा । पूर्व्ववत् यादृग्गुणं पूर्वाञ्जनं तादृग्गुणमेतदपि स्यादित्यर्थः । अन्ये तु पूर्व्ववत् शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषादिनाऽभ्यर्च्च्येत्याहुः । भद्रोदयं भद्रस्य कल्याणस्य उदयो लाभो यस्मात्तत्तथा ; अन्ये तु भद्र उदयो यस्येत्याहुः ॥ ४६ ॥

वक्रमित्यादि । समानैस्तैः समग्रैश्च मनःशिलेति समभागैः सर्व्वद्रव्यैः समा मनःशिलेत्यर्थः । पत्रस्य भागाश्चत्वार इति आद्यद्रव्यात् पत्रकस्य चत्वारो भागाः । द्विगुणं सर्व्वतोऽञ्जनं सर्व्वस्मादेव समुदिताञ्जनचूर्णाद् द्विगुणं सौवीराञ्जनम् ; अन्ये तु अञ्जनशब्देन स्रोतोजरसाञ्जनमाहुः । तावच्च यष्टीमधुकं सौवीराञ्जनप्रमाणं यष्टीमधुकमित्यर्थः । अन्ये तु सर्व्वद्रव्यसमं यष्टीमधुकमिच्छन्ति । पूर्व्ववत् पूर्व्वमष्टौ भागानञ्जनस्येति यदुक्तमञ्जनं तत्तुल्यमेतदप्यञ्जनं फलश्रुत्या शङ्खादिध्वनिपूजनेन भाजनस्थापनेन च । अस्याग्रे केचिदुशीराद्यञ्जनं पठन्ति, तच्चाभावान्न लिखितम् ॥ ४७ ॥

मनःशिलेत्यादि । ऊषणं मरिचम् ॥ ४८ ॥

कांस्यापमार्ज्जनमसीत्यादि । कांस्यापमार्ज्जनमसी कांस्यापमार्ज्जनस्योल्लेखननीलिका, नतं तगरमूलं, बृहत्यंशद्वयान्वितं बृहतीफलयोर्बृहतीमूलयोर्वा आद्यद्रव्याद् यदंशद्वयं तेन समन्वितम् ॥ ४९ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पथ्यातुत्थकयष्ट्याह्व स्तुल्यैर्मरिचषोडशा ।
पथ्या सर्व्वविकारेषु वर्त्तिः शीताम्बुपेषिता ॥ ५० ॥
रसक्रियाविधानेन यथोक्तविधिकोविदः ।
पिण्डाञ्जनानि कुर्व्वीत यथायोगमतन्द्रितः ॥ ५१ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे क्रियाकल्पो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

पथ्यातुत्थकेत्यादि । मरिचस्य षोडशभागो यस्याः सा मरिचषोडशा वर्त्तिः । पथ्या हिता; सा पुनः शुष्का वर्त्तिरञ्जनेऽवचार्य्यमाणा नयने क्षतादिजननीत्याशङ्क्य तस्याः प्रयो... रसक्रियाविधानेनेत्यादि । रसक्रियाविधानेन रसक्रियाया यद् विधानं नातितनु नातिघनं ... पलेपक्षममङ्गुल्युपलेपक्षमं वा तेनेत्यर्थः । पिण्डाञ्जनानि वर्त्यञ्जनानि शिलापट्टे पिष्टानि वा । एतेनैतदुक्तं— न कदाचिदपि शुष्कवर्त्या नयनमञ्ज्यादिति तात्पर्य्यार्थः । ... मिति यथा नयने क्षतादयो न भवेयुरित्यर्थः । अतन्द्रितोऽनलसः । केचिदमुं श्लो... व्याख्यानयन्ति, तच्च विस्तरभयान्न लिखितम् ॥ ५१ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
क्रियाकल्पव्याख्यानामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो नयनाभिघातप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

अभ्याहते तु नयने बहुधा नराणां संरम्भरागतुमुलासु रुजासु धीमान् ।
नस्यास्यलेप-*-परिषेचनतर्पणाद्यमुक्तं पुनः क्षतजपित्तजशूलपथ्यम् ॥
दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्य्यात् स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ॥ २ ॥
स्वेदाग्निधूमभयशोकरुजाभिघातैरभ्याहतामपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् ।
सद्योहते नयन एष विधिस्तदूर्द्ध्वं स्यन्देरितो भवति दोषमवेक्ष्य कार्य्यः ॥ ३ ॥

क्रियाकल्पानन्तरं शारीरदोषनिमित्तानां नयनामयानामुक्तत्वाद् बाह्यनिमित्तस्यावशिष्टत्वाच्चिकित्सार्थं नयनाभिघातप्रतिषेधाध्यायारम्भो युक्त इत्यत आह - अथात इत्यादि । अभिघातशब्देन अत्राभिघातजनिता वेदनादयः, तेषां प्रतिषेधश्चिकित्सितम् । स चाभिघातो मूर्त्तेन दण्डादिना अमूर्त्तेन भयशोकादिना वा ॥ १ ॥

तमेवाभिघातं मूर्त्तदण्डादिजं चिकित्साभेदयोगिनं दर्शयन्नाह—अभ्याहते इत्यादि । नराणां बहुधा अभ्याहते नयने सति संरम्भरागतुमुलासु रुजासु नस्यास्यलेपादं कर्म्म क्षतजपित्तजशूलपथ्यं यदुक्तं तथा स्निग्धादिभिर्दृष्टिप्रसादजननं विधिं धीमानाशु कुर्य्यादिति पिण्डार्थः । बहुधा बहुप्रकारम् । तथा च विदेहः—"तीक्ष्णाञ्जनातिपरिक्लिष्टेषु नेत्रेषु वातातपधूमरजव्यापारकीटमक्षिकामशकस्पर्शादिभिरभिहतेषु सलिलक्रीडाजागरणलङ्घनाप्लुताभिद्रुतेषु श्रान्तक्लान्तेषु भयार्दितेषु दिवाकराग्निचन्द्रग्रहनक्षत्रक्रमणकर्म्मविविधरूपप्रेक्षणाद्यभिहतेषु दुर्बलेषु नेत्रेषु रागदाहतोदशोफपाकघर्षादिवेदनासु"—इति । संरम्भरागाभ्यां तुमुलाः सङ्कुलाः संरम्भरागतुमुलाः तासु । अन्ये तु संरम्भश्च रागश्च तुमुलश्च संरम्भरागतुमुलास्तासु ; तुमुलाः प्रचण्डाः, संरम्भः श्वयथुः, इत्यर्थं वदन्ति । क्षतजपित्तजशूलपथ्यमिति रक्ताभिष्यन्दहितं पित्ताभिष्यन्दहितञ्चेत्यर्थः । अन्ये तु अभिघातजो हि वायुः शोणितपित्तं दूषयन् ताभ्यामेवावृतः शूलं करोतीति तद्धितमिति व्याख्यानयन्ति । दृष्टिप्रसादनं नयनगोलकप्रसादनम् ॥ २ ॥

अभ्याहते तु नयने बहुधा नराणामित्यत्र मूर्त्तानां दण्डादीनामभिघाते यच्चिकित्सितमभिहितं तदेव चिकित्सितममूर्त्तानामपि स्वेदादीनामभिघातेऽतिदिशन्नाह - स्वेदाग्निधूमभयेत्यादि । तथैव चिकित्सेत् पूर्वोक्तप्रकारेण चिकित्सेत् । एवं सप्ताहादर्व्वागेव । अभ्याहते तु नयनेनमित्यत्र पूर्ववाक्ये बहुधात्वं मूर्त्तदण्डाद्यभिघातस्य बोध्यम्, इहामूर्त्ताभिघातचिकित्सितमभिधीयते । इदानीं पूर्वोक्तो विधिः सप्ताहादर्व्वागेव कार्य्यस्तदूर्द्ध्वमन्यो विधिरित्याह - सद्योहत इत्यादि । सद्योहते सप्ताहादर्व्वागेवेत्यर्थः । एष विधिः पूर्वोक्तो विधिः । तदूर्द्ध्वं सप्ताहादूर्द्ध्वं । स्यन्देरितो वाताभिष्यन्दोक्तो विधिः ॥ ३ ॥

* नस्यप्रलेपपरिषेचनतर्पनाद्यमिति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अभ्याहतं नयनमीषदथास्यवाष्पसंस्वेदितं भवति तन्निरुजं क्षणेन ॥४॥
साध्यं क्षतं पटलमेकमुभे तु कृच्छ्रे, त्रीणि क्षतानि पटलानि विवर्ज्जयेत् तु।
स्यात् पिच्चितश्च नयनं ह्यति चावसन्नं स्रस्तं च्युतश्च हतदृक् च भवेत् तु याप्यम्।
विस्तीर्णदृष्टितनुरागमसत्प्रदर्शि साध्यं यथास्थितमनाविलदर्शनञ्च ॥६॥
प्राणोपरोधवमनक्षवकण्ठरोधैरुन्नम्यमाशु नयनं यदतिप्रविष्टम्।
नेत्रे विलम्बिनि विधिर्विहितः पुरस्तादुच्छिङ्घनं शिरसि वाय्यवसेचनञ्च।
षट्सप्ततिर्नयनजा य इमे प्रदिष्टा रोगा भवन्त्यमहतां महताञ्च तेभ्यः।
स्तन्यप्रकोपकफमारुतपित्तरक्तैर्बालाक्षिवर्त्मभव एव कुकूणकोऽन्यः ॥८॥
मृद्नाति नेत्रमतिकण्डुमथाक्षिकूटं नासाललाटमपि तेन शिशुः स निलम्।
सूर्य्यप्रभां न सहते स्रवति प्रबद्धं तस्याहरेद्रुधिरमाशु विनिर्लिखेच्च।
क्षौद्रायुतैश्च कटुभिः प्रतिसारयेत् तु मातुः शिशोरभिहितश्च विधिं विदध्यात्।

इदानीं किञ्चिदभ्याहतनयने विशेषचिकित्सितमाह—अभ्याहतमित्यादि। आस्य-फूत्कारजनितोष्मा ॥ ४ ॥

इदानीं पटलावगाहनविशेषेणाभिघातस्य साध्यकृच्छ्रसाध्यासाध्यविशेषमाह—साध्य-मित्यादि। केचिदमुं पाठं न पठन्ति। यादृङ्नयनं याप्यं तादृगाह—स्यात् पिच्चितं अवसन्नमन्तःप्रविष्टं, स्रस्तं शिथिलं, च्युतमवलम्बितं, विस्तीर्णं मण्डलं तथा तनुरागम् असत्प्रदर्शि स्यात् तदपि याप्यम्। साध्यमाह—साध्यमित्यादि ॥ ५। ६ ॥

अतिप्रविष्टनेत्रे चिकित्सितमाह—प्राणोपरोधेत्यादि। प्राणायामेन वमनेन क्षवथुना तथा कण्ठनिरोधनेन वा उन्नम्यमुन्नमनीयम्। अतिनिर्गतनयनस्य चिकित्सितमाह—नेत्रे विलम्बिनि अतिनिर्गते, विधिर्विहितः पुरस्तादिति 'भिन्नं नेत्रकर्म्मण्यमभिन्नं लम्बते' इत्यादिना प्रोक्तः। उच्छिङ्घनं नासिकया वायोरन्तःप्रवेशनम्। वाय्यवसेचनं शीतोदकपरिषेकः।

इदानीं वक्ष्यमाणकुकूणकेन षट्सप्ततेः संख्याधिक्यमित्याशङ्क्यमानमाह—षट्सप्ततिरि-त्यादि। य इमे नयनजा रोगाः षट्सप्ततिः प्रदिष्टास्तेऽमहतां बालानां तथा महताञ्च भवन्ति। षट्सप्ततिविकारेभ्यः स्तन्यप्रकोपादिभिर्बालाक्षिवर्त्मभव एव अन्यः कुकूणक इति समुदायार्थः। बालाक्षिवर्त्मभव एव न महतामक्षिवर्त्मनि, अन्योऽपरः। योऽसौ कुकूणको बालानामेव स कफाभिष्यन्दे अवरुद्धोऽतो न संख्यातिरेकः। स्तन्यप्रकोपकफमारुतपित्तरक्तैरित्यत्र प्रकोपजनितैः पिशितोदयाद् वा इत्यन्ये पठन्ति; अपरे तु 'पिशितोच्छ्रयात्' इति पठन्ति, तन्नेच्छति जेज्जटः ॥ ८ ॥

इदानीं तस्य कुकूणकस्य लक्षणमाह मृद्नातीत्यादि। नासाललाटमपि मृद्नाति। निरन्तरम्। कुकूणकस्य साधनमाह- तस्याहरेद्रुधिरमित्यादि। आहरेद्रुधिरं जलौकाभिः। विनिर्लिखेत् शेफालिकापत्रैः। कटुभिस्त्रिकटुकादिभिः। इदानीं बालस्यौषधाक्षमत्वान्मातुः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तं वामयेत् तु मधुसैन्धवसम्प्रयुक्तैः पीतं पयः खलु फलैः खरमञ्जरीणाम् ।
स्यात् पिप्पलीलवणमाक्षिकसंयुतैर्वा नैनं वमन्तमपि वामयितुं यतेत ॥ १० ॥
दत्त्वा वचामशनदुग्धभुजे प्रयोज्यमूर्द्ध्वं ततः फलयुतं वमनं विधिज्ञैः ॥ ११ ॥
जम्ब्वाम्रधात्र्यश्मणुदलैः परिधावनार्थं कार्य्यं कषायमवसेचनमेव चापि ।
आश्च्योतने च हितमत्र घृतं गुडूची-सिद्धं तथाहुरपि च त्रिफलाविपक्वम् ॥ १२ ॥
नेपालजामरिचशङ्खरसाञ्जनानि सिन्धुप्रसूतगुडमाक्षिकसंयुतानि ।
स्यादञ्जनं मधुरसामधुकाम्रकैर्वा कृष्णायसं घृतपयो मधु वापि दग्धम् ॥

माह—मातुरित्यादि । यः स्तन्यरोगचिकित्सिते 'स्तन्ये गते विकृतिमाशु भिषक्' इत्यादिविधिरभिहितः, तं शिशोर्या जननी तस्या विदध्यादिति पिण्डार्थः । अन्ये तु द्वयोरेवाभिहितं विधिमिच्छन्ति ॥ ९ ॥

इदानीं क्षीरपस्य बालस्य स्तन्यसात्म्यत्वात् स्तन्ययुक्तमेव वमनं निर्दिशन्नाह—तं वामयेदित्यादि । मधुसैन्धवसंयुतैः खरमञ्जरीणां फलैः सह पयः स्तन्यं पीतं तं बालं वामयेदिति सम्बन्धः । खरमञ्जरीणां फलैरपामार्गफलचूर्णैः । स्यादित्यादि । पिप्पलीसैन्धवादियुतैर्वा खरमञ्जरीणां फलचूर्णैः सह स्तन्यं पीतं वमनकृद्भवेदित्यर्थः । इदानीमुत्क्लिष्टदोषत्वात् स्वयं वमन्तं बालकं वमनयोगं दत्त्वा न वामयेदित्याह—नैनमित्यादि । एनमुत्क्लिष्टदोषत्वात् स्वयमेव वमन्तं वामयितुमन्यप्रकारेण वामयितुं न यतेत यत्नं न कुर्वीत, वमनातियोगभयात् ॥ १० ॥

क्षीरान्नादस्य तथाऽन्नादस्य च वमनमाह—दत्त्वा वचामित्यादि । अशनदुग्धभुजे क्षीरान्नादाय पूर्वोक्तमेव वमनं वचां दत्त्वा प्रयोज्यम् । अत ऊर्द्ध्वं क्षीरान्नावस्थातोऽनन्तरमन्नादस्य मदनफलयुतं पूर्वोक्तमेव वमनं सक्षीरमक्षीरं वा योज्यम् ॥ ११ ॥

इदानीं कुकूणके वर्त्मनः प्रक्षालनपरिषेकार्थं कषायमाह—जम्ब्वाम्रधात्र्यश्मणुदलैरित्यादि । धात्री आमलकी, अश्मणुः अश्मन्तकः, परिधावनार्थं प्रक्षालनार्थं, परिषेचनं परिषेक इत्यर्थः । प्रक्षालनपरिषेकावभिधाय पूरणार्थमकल्कघृतद्वयमाह—आश्च्योतने इत्यादि । आश्च्योतने अक्षिपूरणे । अत्र कुकूणके गुडूचीस्वरसेन घृतचतुर्गुणेन पक्वं, इदमेकमञ्जनं; त्रिफलाक्काथेन पक्वं, एतच्च द्वितीयम् ॥ १२ ॥

अधुना कुकूणकेऽञ्जनमाह—नेपालजत्यादि । नेपालजा मनःशिला । सिन्धुप्रसूतं सैन्धवम् । अपरमञ्जनमाह—स्यादञ्जनमित्यादि । मधुरसा मूर्वा । एतैर्मूर्वादिभिस्त्रिभिर्वाऽञ्जनं स्यात् । चूर्णाञ्जनमाह—कृष्णायसमित्यादि । कृष्णायसं कृष्णलोहचूर्णम् । एतत् कृष्णलोहादिकं चान्तर्धूमदग्धं चूर्णाञ्जनं भवेत् । तथा च विदेहः—'लौहचूर्णञ्च सर्पिश्च मधु क्षीरञ्च दाहयेत् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

व्योषं पलाण्डु मधुकं लवणोत्तमञ्च लाक्षाञ्च गैरिकयुतां गुटिकाञ्जनं वा।
निम्बच्छदं मधुकदार्व्वि सताम्रलोध्रमिच्छन्ति चात्र भिषजोऽञ्जनमंशतुल्यम्।
स्रोतोजशङ्खदधिसन्धवमर्द्धपक्षं शुक्रं शिशोर्नुदति भावितमञ्जनेन।
स्यन्दे कफादभिहितं क्रममाचरेच्च बालस्य रोगकुशलोऽक्षिगदं जिघांसुः॥ १४॥

समुद्र इव गम्भीरं नैव शक्यं चिकित्सितम्।
वक्तुं निरवशेषेण श्लोकानामयुतैरपि॥
सहस्रैरपि च प्रोक्तमर्थमल्पमतिर्नरः।
तर्कग्रन्थार्थरहितो नैव गृह्णात्यपण्डितः॥

एतच्चूर्णाञ्जनं पिष्टं कुमाराणां कुकूणके"– इति। गुटिकाञ्जनमाह—व्योषमित्यादि। पलाण्डुर्लशुनभेदः, मधुकं यष्टीमधु, लवणोत्तमं सैन्धवम्। गुटिकाञ्जनं वर्त्त्यञ्जनम्। अपरमञ्जनमाह– निम्बच्छदमित्यादि। दार्व्वी हरिद्राद्वयं; विदेहदर्शनात्। अत्र कुकूणके ... मित्यत्र गुटिकाशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः; तेन गुटिकाञ्जनमित्यर्थः। अंशतुल्यं निम्बच्छदादि समभागमित्यर्थः॥ १३॥

इदानीं कुकूणकप्रसङ्गेन बालानां शुक्रलेखनार्थमञ्जनमाह—स्रोतोजेत्यादि। अस्य कल्पनां विदेहदर्शनेन वृद्धवैद्या आहुः; तद् यथा—गव्येन दध्ना पिष्टाभ्यां शङ्खसैन्धवाभ्यां रसाञ्जनमर्द्धपक्षं सार्द्धसप्तरात्रमसकृल्लेपयेत्; ततोऽनन्तरं तत् स्रोतोजं रसाञ्जनं पिष्ट्वा कार्य्या, साऽञ्जनेन शिशोः शुक्रं नुदति स्फोटयतीत्यर्थः। केचित् स्रोतोऽञ्जनशब्देन सौवीरमाहुः। केचित् 'शुक्रं शिशोर्नुदति भावितमञ्जनेन' इत्यत्र 'आभावितं शिशुकरोगनुत्' इति पठन्ति। अन्ये तु 'ब्राह्मीरसेन परिभावितमञ्जनार्थं' इति पठन्ति, तन्नेच्छन्ति। पूर्व्वोक्तमेवौषधं शुक्रेऽतिदिशन्नाह स्यन्दे कफादभिहितमित्यादि। कफाद् यः स्यन्दस्तत्र यः क्रमोऽभिहितस्तं क्रमं बालस्याक्षिगदं जिघांसुर्योगकुशलो वैद्य आचरेत् कुर्य्यादिति सम्बन्धः। जिघांसुर्हन्तुमिच्छुः। केचित् स्यन्दे कफादभिहितं क्रमादित्यत्र 'स्यन्दक्रमं कफविनाशनम' इति पठन्ति। बालस्य कफाधिक्यात् कफस्यन्दक्रमं विदध्यात्। आचरेच्चेति चकारो भिन्नक्रमः, स च कफविनाशनमित्यत्र द्रष्टव्यः; ततोऽन्यमप्यवस्थाकुपितं वातं पित्तं रक्तं चानुबन्धमिहोक्तमवेक्ष्य वातपित्तस्यन्दानुक्रमं रक्ताभिष्यन्दक्रमं चावेक्ष्य यथादोषं योगमुपयोजयेदिति व्याख्यानयन्ति॥ १४॥

कुतः पुनः स क्रमोऽवस्थाविशेषेण स्वग्रन्थे आचार्य्येण न निबद्ध इत्याह—समुद्र इव गम्भीरमित्यादि। समुद्र इव गम्भीरं चिकित्सितं श्लोकानां सहस्रैरप्ययुतैर्निरवशेषेण वक्तुमशक्यमित्यर्थः; श्लोकानां सहस्रैरप्ययुतैः श्लोककोट्याऽपीत्यर्थः। यदि श्लोककोट्या वक्तुं न शक्यते तर्हि किं ग्रन्थकर्त्तुरशक्तिरित्याशङ्कमानमाह – प्रोक्तमित्यादि। अल्पमतिरपण्डितो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तदिदं बहुगूढ़ार्थं चिकित्सावीजमीरितम् ।
कुशलेनाभिपन्नं तद् बहुधाभिप्ररोहति ॥
तस्मान्मतिमता नित्यं नानाशास्त्रार्थदर्शिना ।
सर्व्वमूह्यमगाधार्थं शास्त्रमागमबुद्धिना १५ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे नयनाभिघातप्रतिषेधो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

यतस्तर्कग्रन्थार्थरहितोऽतः श्लोककोटयोक्तमप्यर्थं नैव गृह्णातीति सम्बन्धः; तर्कग्रन्थार्थरहितस्तर्कोणोहेन यो ग्रन्थार्थः शास्त्रार्थस्तेन रहित इत्यर्थः। तदिदमित्यादि। यस्मान्निरवशेषेण रोषावस्थानन्त्याच्चिकित्सितस्य वक्तुमशक्यत्वं, शक्यत्वे वा निरूपणस्य निष्फलता, तस्मात् कारणादिदं बहुगूढ़ार्थं चिकित्साया वीजमीरितमिति समुदायार्थः। तदेव चिकित्सावीजं कुशलेन ज्ञातमनेकधा प्ररोहतीत्याह - कुशलेनेत्यादि। कुशलेनावस्थाविदा वैद्येनाभिपन्नमधिगतं तद् बहुधा अभिप्ररोहति। चिकित्सावीजमिति वीजमिव बीजं, यथैकं बीजं सुभूमौ निक्षिप्तं मूलकाण्डशाखापल्लवादिनाऽनेकधा प्ररोहति तथेदमपीति चिकित्सावीजमित्यर्थः। यस्मात् कुशलेनाधिगतं चिकित्सावीजमनेकधा प्ररोहति तस्मात् कारणान्मतिमता नित्यं नानाशास्त्रार्थदर्शिना आगमबुद्धिना वैद्येन सर्व्वमगाधार्थं शास्त्रं नित्यमूह्यमिति सम्बन्धः। नानाशास्त्राणि शालाक्यानि। आगम आप्तानां शास्त्रं; तथा चोक्तं, —"सिद्धं सिद्धैः प्रमाणैस्तु हितं चात्र परत्र च। आगमः शास्त्रमाप्तानामाप्तास्तत्त्वार्थदर्शिनः" —इति ॥ १५ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
नयनाभिघातप्रतिषेधव्याख्यानामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विंशोऽध्यायः ।

अथातः कर्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

कर्णशूलं प्रणादश्च बाधिर्य्यं क्ष्वेड एव च ।
कर्णस्रावः कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च ॥
कृमिकर्णप्रतीनाहौ विद्रधिर्द्विविधस्तथा ।
कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवार्शश्चतुर्व्विधम् ॥
तथार्व्वुदं * सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्व्विधः ।
एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥ २ ॥

समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथाचरः समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।
करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः स कर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥ ३॥

इन्द्रियगतरोगसामान्याच्छ्रवणगतरोगविज्ञानीयारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात[...] गतशब्द आश्रितपर्य्यायः ॥ १ ॥

तानेव कर्णगतरोगान् नामभिः संख्यया चाह—कर्णशूलमित्यादि । कर्णशूलस्य कष्ट[...] प्रागेव निर्द्देशः । विद्रधिर्द्विविधः दोषविद्रधिः क्षतविद्रधिश्च ; अर्शांश्चतुर्व्विधं वातपित्त[...] पातैः ; अर्व्वुदं सप्तविधं वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा च, सप्तमं [...] तन्त्रे ; शोफश्चतुर्व्विधो वातपित्तकफसन्निपातैः । संख्येयनिर्द्देशादेव संख्यायां लब्ध[...] विंशतिरिति भूयः संख्याकरणं नियमार्थं, तेन च विदेहसंख्यया अधिकत्वं माभूदित्यर्थः ।

कर्णशूलमाह—समीरण इत्यादि । अन्यथाचर इति विमार्गगः । समन्ततः [...] कर्णयोः करोतीति सम्बन्धनीयम् । दोषैः कफपित्तरक्तैः, अन्ये तु वायोरेव वाय्वन्तरावा[...] वचनं समर्थयन्ति । स्वस्य स्वस्य दोषस्य अनतिक्रमेण यथास्वम् । दुराचरो दुःखेनोपचर्य्यत[...] अन्ये दुरासद इति पठन्ति, दुर्व्वार इति व्याख्यानयन्ति । यद्यपि शूलबाधिर्य्यविद्रध्यर्शः शोफाः प्राङ्निर्द्दिष्टास्तथापि कर्णरोगसंग्रहार्थं साध्यासाध्यविभागार्थञ्च पुनर्निर्द्दिष्टाः ; वातव्याधिनिदाने केवलवातज उक्तः, अत्र पुनर्द्दोषैरावृत इति न पौनरुक्त्यम् ॥ ३ ॥

---

* तथार्व्वुदमित्यत्र कर्णार्व्वुदमिति वा पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यदा तु नाडीषु विमार्गमागतः स एव शब्दाभिवहासु तिष्ठति ।
शृणोति शब्दान् विविधांस्तदा नरः प्रणादमेनं कथयन्ति चामयम् ॥ ४ ॥
स एव शब्दानुवहा यदा शिराः कफानुयातो व्यनुसृत्य तिष्ठति ।
तदा नरस्याप्रतिकारसेविनो भवेत् तु बाधिर्य्यमसंशयं खलु ॥ ५ ॥
श्रमात् क्षयाद्रुक्षकषायभोजनात् समीरणः शब्दपथे व्यवस्थितः ।
विरिक्तशीर्षस्य च शीतसेविनः करोति हि क्ष्वेडमतीव कर्णयोः ॥ ६ ॥
शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो जले प्रपाकादथवापि विद्रधेः ।
स्रवेत् तु पूयं श्रवणोऽनिलावृतः * स कर्णसंस्राव इति प्रकीर्त्तितः ॥ ७ ॥
कफेन कण्डूः प्रचितेन कर्णयोर्भृशं भवेत् स्रोतसि कर्णसंज्ञिते ॥ ८ ॥
विशोषिते श्लेष्मणि पित्ततेजसा नृणां भवेत् स्रोतसि कर्णगूथकः ॥ ९ ॥

कर्णनादमाह—यदा तु नाडीष्वित्यादि । विमार्गमागतः विरुद्धमार्गं प्राप्तः, विमार्गोऽत्र शिर एव, विमार्गगः तिर्य्यग्गो यदा तिष्ठति स एवेत्येवशब्देन कफाद्यावरणावृतः । अन्ये तु शब्दवहासु नाडीषु स एव वायुर्विमार्गगो यदा निरुद्ध्यति, तदा विविधान् शब्दान् नरः शृणोतीति व्याख्यानयन्ति । अस्य रोगस्यापीडाकरत्वादरोगत्वं माभूदिति द्योतनार्थमामयवचनम् ॥ ४ ॥

बाधिर्य्यमाह—स एष शब्दाभिवहास्वित्यादि । स एव शुद्धो वायुः कफानुयातः कफानुगतः । स एवेत्यत्रापिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन न केवलं शुद्धो वायुः श्लेष्मान्वितोऽपि वेत्यर्थः । व्यनुसृत्य विविधमार्गमावृत्य । अप्रतिकारसेविनः चिकित्सामकुर्व्वतः ॥ ५ ॥

कर्णक्ष्वेडमाह—श्रमादित्यादि । क्षयो धातुक्षयः । क्ष्वेडः शब्दः । कर्णनादः केवलवातारब्धो नानाविधशब्दान्वितः, कर्णक्ष्वेडस्तु दोषसंसृष्टवातारब्धो वंशघोषानुकारिशब्दान्वितः । तथाच विदेहः,—"मारुतः कफवाताभ्यां संसृष्टः शोणितेन च । कर्णक्ष्वेडं संजनयेत् क्ष्वेडनं वेणुघोषवत्" —इति ; एष कर्णनादक्ष्वेडयोर्भेदः ॥ ६ ॥

कर्णस्रावमाह—शिरोभिघातादित्यादि । विद्रधेः कर्णविद्रधेः ॥ ७ ॥

कर्णकण्डूमाह—कफेनेत्यादि । कर्णयोः प्रचितेन सञ्चितेन श्लेष्मणा कर्णस्रोतसि भृशमत्यर्थं कण्डूर्भवेदिति संबन्धः ॥ ८ ॥

कर्णगूथकमाह—विशोषित इत्यादि ; स्रोतसि सञ्चिते श्लेष्मणि पित्ततेजसा विशोषिते सति कर्णगूथको भवेदिति संबन्धः ॥ ९ ॥

* अनिलार्द्दित इति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स कर्णगूथो * द्रवतां यदा गतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते।
तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद् विकारः शिरसोऽभितापनः॥ १०॥
यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः।
तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णकस्तु सः † ॥ ११॥
क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेत् तथा दोषकृतोऽपरः पुनः।
स रक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत् प्रतोदधूमायनदाहचोषवान्॥ १२॥
भवेत् प्रपाकः खलु पित्तकोपतो विकोथविक्लेदकरश्च कर्णयोः॥ १३॥
स्थिते कफे स्रोतसि पित्ततेजसा विलाय्यमाने भृशसम्प्रतापनात्।
अवेदनो वाप्यथवा सवेदनो घनं स्रवेत् पूति स पूतिकर्णकः॥ १४॥
प्रदिष्टलिङ्गान्यर्शांसि तत्त्वतस्तथैव शोफार्बुदलिङ्गमीरितम्।
मया पुरस्तात् प्रसमीक्ष्य योजयेदिहैव तानि प्रयतो भिषग्वरः॥ १५॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे कर्णगतरोगविज्ञानीयो नाम विंशोऽध्यायः॥ २०॥

कर्णप्रतिनाहमाह—स कर्णेत्यादि। विलयनं पुनः स्नेहस्वेदाभ्याम्। कफमारुताभ्यां पातेन वा, विदेहोक्तत्वात्। शिरसोऽभितापनः सकलशिरोविकारकारीत्यर्थः॥ १०॥

कृमिकर्णमाह—यदेत्यादि। मूर्च्छन्ति पतन्ति। जन्तवो मांसकोथजाः कृमयः। सूक्ष्मकृमीन्। मक्षिका मम्भणाख्या नीलमक्षिकाः। तदञ्जनत्वादित्यादि। आद्यैर्भिषग्भिस्त- दञ्जनत्वाच्छ्रवणः कृमिकर्णको निरुक्त इति सम्बन्धः। तदञ्जनत्वात् कृमिलक्षणत्वात्। भिषग्भिर्विदेहादिभिः। अयं रोगः सान्निपातिकः, विदेहप्रोक्तत्वात्॥ ११॥

कर्णविद्रधिमाह—क्षताभिघातप्रभव इत्यादि। क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेदिति; एतेन क्षतविद्रधिर्दर्शितः। दोषकृतोऽपरः दोषजनितो द्वितीयो विद्रधिः। एतेन दोषजो स चतुर्विधः। क्षतविद्रधेर्लक्षणमाह—सरक्तपीतारुणमित्यादि। अस्रं रक्तम्। धूमायनं धूमनमिव वेदनाविशेषः। चोषवान् आचूष्यत इव। दोषविद्रधेर्लक्षणं दोषलिङ्गैरेव ज्ञा- सरक्तपित्तारुणेत्यादिना कर्णपाकलक्षणमुक्तमिति केचित् कथयन्ति; तच्च मह्यं न रोचते। जेज्जटादीनामीदृशोऽभिप्रायो नास्ति। कर्णपाकलक्षणमाह—भवेत् प्रपाक इत्यादि॥ १२॥

पूतिकर्णमाह—स्थित इत्यादि। घनं निरन्तरं वारंवारमित्यर्थः। अन्ये घनमिति विशेषणमाहुः। पूति पूयम्॥ १४॥

अर्शःशोफार्बुदान्याह—प्रदिष्टेत्यादि। शोफार्बुदलिङ्गं शोफस्य अर्बुदस्य च लक्षणं। तत्त्वतः परमार्थतः। प्रसमीक्ष्य सम्यग् विचार्य्य। भिषग्वरः प्रयोगज्ञो वैद्यः॥ १५॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे कर्णगतरोगविज्ञानीयव्याख्यानाम विंशोऽध्यायः॥ २०॥

---

* कर्णविट्कः इत्यन्यः पाठः। † कृमिकर्णको गद इति पाठान्तरम्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातः कर्णगतरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

सामान्यं कर्णरोगेषु घृतपानं रसायनम् ।
अव्यायामोऽशिरःस्नानं ब्रह्मचर्य्यमकत्थनम् ॥ २ ॥
कर्णशूले प्रणादे च वाधिर्य्यंक्ष्वेडयोरपि ।
चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥
स्निग्धं वातहरैः स्वेदैर्नरं स्नेहविरेचितम् ।
नाड़ीस्वेदैरुपचरेत् पिण्डस्वेदैस्तथैव च ॥ ३ ॥
विल्वैरण्डार्कवर्षाभू-दधित्थोन्मत्तशिग्रुभिः ।
वस्तगन्धाश्वगन्धाभ्यां तर्कारीयववेणुभिः ॥
आरनाले शृतैरेभिर्नाड़ीस्वेदः प्रयोजितः ।
कफवातसमुत्थानं कर्णशूलं निरस्यति ॥ ४ ॥
मीनकुक्कुटलावानां मांसजैः पयसापि वा ।
पिण्डैः स्वेदश्च कुर्व्वीत कर्णशूलनिवारणम् ॥ ५ ॥

अथात इत्यादि । प्रतिषेधश्चिकित्सितम् । कर्णरोगाणां सामान्यं चिकित्सितमाह—सामान्य-मित्यादि । घृतपानमत्रोर्द्ध्वभक्तिकम् । अशिरःस्नानं न शिरःस्नानमित्यर्थः । अकत्थनमभाषणम् । रसायनमित्यत्र रसाशनमिति केचित् पठन्ति, मांसरसेन सह भोजनमिति व्याख्यानयन्ति ॥ १।२ ॥

वातजानां चतुर्णां कर्णशूलादीनामेकहेतुत्वादेकामेव चिकित्सामाह—कर्णशूल इत्यादि । किं तत सामान्यं चिकित्सितमित्याह—स्निग्धमित्यादि । स्निग्धं स्नेहपानेनाभ्यङ्गेन च । स्नेह-विरेचितमेरण्डतैलादिभिः । स्वेदाध्याये व्यामार्द्धमात्रेत्यादिना नाड़ीस्वेदः प्रोक्तः, पिण्डस्वेदः कृशरापायसादिभिः । नाड़ीस्वेदोपयोगिद्रव्याण्याह—विल्वेत्यादि । वर्षाभूः श्वेतपुनर्नवा, दधित्थः कपित्थः, उन्मत्तो धत्तूरकः, शिग्रुः शोभाञ्जनकः. विटपशाकमन्ये । वस्तगन्धा बोबयिका । तर्कारी अरणिका, यववेणुभिरिति वेणुयवोऽन्नजातिः । विल्वैरण्डादिभिरारनालसिद्धैः केवलवातारब्धे कफावृतवातारब्धे च कर्णशूले स्वेदः प्रयोज्यः ; परं केवलवातजे शूले स्नेहपूर्व्वः स्वेदः, कफावृते पुनः रूक्षः स्वेद इति ॥ ३ । ४ ॥

पिण्डस्वेदोपयोगिद्रव्याण्याह—मीनकुक्कुटलावानामित्यादि । पयसाऽपि वेति घनीभूत-क्षीरपिण्डेनेत्यर्थः । एतैर्मीनादिभिर्मांसपिण्डैः पृथक् समस्तैर्वा स्वेदः कार्य्यः ॥ ५ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अश्वत्थपत्रखल्लं वा विधाय बहुपत्रकम्।
तदङ्गारैः सुसम्पूर्णं निदध्याच्छ्रवणोपरि ॥
यत् तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारसाधितात्।
तत् प्राप्तं श्रवणस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ ६ ॥
क्षौमगुग्गुल्वगुरुभिः सघृतैर्धूपयेच्च तम्।
भक्तोपरि हितं सर्पिर्वस्तिकर्म्म च पूजितम् ॥ ७ ॥
निरन्नो निशि तत् सर्पिः पीत्वोपरि पयः पिबेत्।
मूर्द्धबस्तिषु नस्ये च मस्तिष्के परिषेचने।
शतपाकं बलातैलं प्रशस्तञ्चापि भोजने ॥ ८ ॥
कण्टकारीमजाक्षीरे पक्त्वा क्षीरेण तेन च।
विपचेत् कुक्कुटवसां कर्णयोस्तत् प्रपूरणम् ॥ ९ ॥
तण्डुलीयकमूलानि फलमङ्कोलजं तथा।
अहिंस्राकेन्दुकान्मूलं सरलं देवदारु च ॥
लशुनं शृङ्गवेरञ्च तथा वंशावलेखनम्।
कल्कैरेषां तथाम्लैश्च पचेत् स्नेहं चतुर्व्विधम्।
वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं हितं तत् कर्णपूरणम् ॥ १० ॥

शुद्धवातजे शूले स्नेहविशेषस्वेदमुद्दिशन्नाह—अश्वत्थपत्रेत्यादि। खल्लमिति द्विकर्णि मित्यर्थः। अभ्यज्य तैलेन घृतेन वा, सात्यकिविदेहप्रोक्तत्वात् ॥ ६ ॥

कर्णस्वेदस्य पश्चात्कर्म्माह—क्षौमेत्यादि। क्षौममतसीवस्त्रं, बस्तिरत्र शिरोबस्तिः ॥ ७ ॥

इदानीं निरन्नस्य सायमेव कोष्णं पयो निर्द्दिशन्नाह—निरन्न इत्यादि। निरन्नः निशि कोष्णं पयोऽनुपानञ्च सर्पिः पिबेत। मूर्द्धेत्यादि। मस्तिष्कः शिरोबस्तिविशेषः स्नेहपिचुप्लोतादिनाऽवचार्य्यते। शतपाकं वातव्याधिपठितम्। बलातैलं मूढगर्भोक्तं, बलातैलमेव शतपाकं कृत्वोपयुज्यत इति व्याख्यानयन्ति ॥ ८ ॥

कण्टकारीमित्यादि। कण्टकारी चतुष्पलप्रमाणा, तदष्टगुणं क्षीरं, क्षीराच्चतुर्गुणमुदकं विपचेत्, तेन क्षीरेण कुक्कुटवसां कुडवप्रमाणां पचेत्, तत् कर्णयोः प्रपूरणम् ॥ ९ ॥

अपरमपि पूरणमाह—तण्डुलीयकेत्यादि। वंशावलेखनं वंशाच्छोलनम्। कल्कः पेषितः, स चाद्रवः, स चाष्टपलप्रमाणः, अम्लैः दधितक्रसुराचुक्रमातुलुङ्गरसैः प्रत्येकमष्टाधिकशतपलप्रमाणैः, स्नेहश्चतुर्व्विधः सर्पिस्तैलवसामज्जसंज्ञो द्वात्रिंशत्पलप्रमाणः ॥ १० ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लशुनार्द्रकशिग्रूणां मुरङ्ग्या मूलकस्य च ।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥ ११ ॥
शृङ्गवेररसः क्षौद्रं सैन्धवं तैलमेव च ।
कदुष्णं कर्णयोदयमेतद् वा वेदनापहम् ॥ १२ ॥
वंशावलेखनायुक्ते मूत्रे चाजाविके भिषक् ।
सर्पिः पचेत् तेन कर्णं पूरयेत् कर्णशूलिनः ॥ १३ ॥
महतः पञ्चमूलस्य काण्डमष्टादशाङ्गुलम् ।
क्षौमेणावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत् ततः ॥
यत् तैलं च्यवते तेभ्यो धृतेभ्यो भाजनोपरि ।
ज्ञयं तद् दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ १४ ॥
कुर्य्यादेवं भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले ।
मतिमान् दीपिकातैलं कर्णशूलनिवर्हणम् ॥ १५ ॥
अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तान् लवणान्वितान् ।
सन्निदध्यात् स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृते ॥
पुटपाकक्रमस्विन्नान् पीडयेदा रसागमात् ।
सुखोष्णं तद्रसं कर्णे दापयेच्छूलशान्तये ॥ १६ ॥

लशुनार्द्रकेत्यादि । शिग्रुः मधुशिग्रुः, मुरङ्गी द्वितीयः शोभाञ्जनकः, कदुष्ण ईषदुष्णः । एतेषां लशुनादीनां षण्णां स्वरसा व्यस्ताः समस्ता वा कर्णपूरणे देयाः ॥ ११ । १२ ॥

वंशेत्यादि । मूत्रे चाजाविके भिषगित्यत्र तन्त्रान्तरदर्शनाद् विपर्य्ययेण सर्पिःपाकः कर्त्तव्यः ; तेन पूर्व्वमाविके मूत्रे सर्पिः पक्तव्यं, पश्चादाज इति । अन्ये तु पूर्व्वमाविकमूत्रपक्वेन सर्पिषा कर्णपूरणं, पश्चादाजेन मूत्रेणेति विपर्य्ययं व्याख्यानयन्ति । केचित् सर्पिः पचेदित्यत्र तैलं पचदिति पठन्ति ; तन्न, सर्व्वनिबन्धैः परिहृतत्वात् ॥ १३ ॥

दीपिकातैलमाह—महत इत्यादि । काण्डं खण्डं, क्षौमेण अतसीवस्त्रेण, आवेष्ट्य 'त्रिभागम्' इति शेषः । धृतेभ्यो अधोमुखमिति शेषः । गृह्णाति अपहरति ॥ १४ ॥

कुर्य्यादेवमित्यादि । चकारादगुर्व्वैरण्डाग्निमन्थकाष्ठानि गृह्यन्ते ॥ १५ ॥

अर्काङ्कुरानित्यादि । अयं पाठः सर्व्वनिबन्धकारैरनार्षीकृतस्तस्मान्न व्याख्यातः ॥ १६ ॥

१४९

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कपित्थमातुलुङ्गाम्ल-शृङ्गवेररसैः शुभैः।
सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं तच्छूलविनिवृत्तये॥
कर्णं कोष्णेन चुक्रेण पूरयेत् कर्णशूलिनः।
समुद्रफेनचूर्णेन युक्त्या चाप्यवचूर्णयेत्॥
अष्टानामिह मूत्राणां मूत्रेणान्यतमेन वा।
कोष्णेन पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये॥
मूत्रेष्वम्लेषु वातघ्ने गणे च कथिते भिषक्।
पचेच्चतुर्विधं स्नेहं पूरणं तच्च कर्णयोः॥ १७॥
एता एव क्रियाः कुर्य्यात् पित्तघ्नैः पित्तसंयुते॥ १८॥
काकोल्यादौ दशक्षीरं तिक्तश्चात्र हितं हविः॥ १९॥
क्षीरवृक्षप्रबालेषु मधुके चन्दने तथा।
कल्कक्काथे परं पक्वं शर्करामधुकैः सरैः॥ २०॥
इङ्गुदीसर्षपस्नेहौ सकफे पूरणे हितौ।
तिक्तौषधानां यूषाश्च स्वेदाश्च कफनाशनाः॥ २१॥
सुरसादौ कृतं तैलं पञ्चमूले महत्यपि॥ २२॥

अष्टानामित्यादि। अष्टानां मूत्राणामन्यतमेनैकतमेन। मूलेष्वित्यादि। मूत्राणि ... मष्टानाम्। अम्लानि सुरामस्त्वारनालबीजपूरचुक्राणि। वातघ्नो गणो विदारिगन्धादिः। ...

वातजकर्णरोगे क्रियामभिधाय पित्तजकर्णशूलचिकित्सामाह—एता इत्यादि। ... दीपिकादयः क्रियाः। तत्र दीपिका अश्वत्थपत्रखल्लस्नेहसर्पिषा कर्णपूरणं; काञ्जिके... स्पर्शने पित्तहरत्वात्। पित्तसंयुते कर्णशूले इत्यर्थः॥ १८॥

पित्तजकर्णशूले सामान्यचिकित्सामभिधाय विशेषचिकित्सामाह- काकोल्यादौ... काकोल्यादिकल्केन दशगुणक्षीरं घृतं सिद्धं हितं, तथा तिक्तं तिक्तद्रव्यसंस्कृतम्; अन्ये... कुष्ठचिकित्सितोक्तं घृतं कथयन्ति। क्षीरवृक्षा न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षगर्दभाण्डाः, ते... क्काथेन काकोल्यादिकल्केन सिद्धं घृतं हितम्। मधुके चन्दने तथेति प्रत्येकं यष्टीमधु... क्काथकल्काभ्यां सिद्धम्। शर्करामधुकैरित्यत्र यष्टीमधुकद्वितयं, अत एव बहुत्वम्। ... द्रव्यैरित्यर्थः। जेज्जटाचार्य्यस्तु क्षीरवृक्षप्रबालेष्वित्येकं योगं कथयति, बिम्बीक्काथ ... तौ च योगावनार्षौ कथयन्ति॥ १९। २०॥

श्लेष्मजशूलस्य चिकित्सामाह- इङ्गुदीसर्षपेत्यादि। सकफे 'कर्णशूले' इत्य... तिक्तेत्यादि। स्वेदाश्च कफनाशना इति तापोष्मस्वेदा रूक्षाः॥ २१॥

सुरसादौ कृतमित्यादि। तैलद्वितयमेतत्॥ २२॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मातुलुङ्गरसः शुक्तं लशुनाद्रकयो रसः ।
एकैकः पूरणे पथ्यस्तलं तेष्वथवा कृतम् ॥ २३ ॥
तीक्ष्णा मूर्द्धविरेकाश्च कवलाश्चात्र पूजिताः ॥ २४ ॥
कर्णशूलविधिः कृत्स्नः पित्तघ्नः शोणितादृते ॥ २५ ॥
शूलप्रणादबाधिर्य्य-क्ष्वेडानान्तु प्रकीर्त्तितम् ।
सामान्यतो विशेषेण बाधिर्य्य पूरणं शृणु ॥ २६ ॥
गवां मूत्रेण विल्वानि पिष्ट्वा तलं विपाचयेत् ।
सजलञ्च सदुग्धञ्च बाधिर्य्ये कर्णपूरणम् ॥ २७ ॥
सितामधुकविम्बीभिः सिद्धं वाजे पयस्यपि ।
सिद्धं वा विम्बीनिःकाथे * शीतीभूतं तदुद्धतम् ॥
पुनः पचेद् दशक्षीरं सितामधुकचन्दनः ।
विल्वाम्बुगाढ़ं तत् तैलं बाधिर्य्य कर्णपूरणम् ॥ २८ ॥
वक्ष्यते यः प्रतिश्याये विधिः स च हितो भवेत् ॥ २९ ॥
वातव्याधिषु यश्चोक्तो विधिः स च हितो भवेत् ॥ ३० ॥

मातुलुङ्गरस इत्यादि । मातुलुङ्गरसादिना एकैकेनैव सिद्धं तैलं पूरणे पथ्यमित्यर्थः । तीक्ष्णा इत्यादि । तीक्ष्णा मूर्द्धविरेका इति अपामार्गवीजादिभिः । तीक्ष्णाः कवलाः पिप्पल्यादिभिः ॥ २३ । २४ ॥

शोणितशूलस्य चिकित्सामाह—कर्णेत्यादि । केचिदमुं पाठं न पठन्ति ॥ २५ ॥

शूलेत्यादि । पञ्जिकाकारस्तु सजलञ्च सदुग्धञ्च इत्यत्र पादिकं जलदुग्धाभ्यामिति पठति ॥२६।२७

सितामधुकेत्यादि । सितामधुकविम्बीभिः कल्किताभिश्छागीक्षीरे चतुर्गुणे पक्वं तिलतैलमुष्णमेव विम्बीकाथे मथित्वा शीतीभूतं पाणिनादाय पुनरपि विल्वफलकाथे विलोडितं सितशर्करायष्टीमधुरक्तचन्दनैः कल्कीकृतैर्दशगुणे क्षीरे विपचेत् । केचिद् विल्वाम्बुगाढ़मित्यत्र विम्बरम्बुगाढ़मिति पठन्ति ॥ २८ ॥

इदानीं बाधिर्य्ये कफानुबन्धोऽप्यस्तीत्यनागतावेक्षणेन सङ्क्षेपार्थमतिदेशेन चिकित्सामाह—वक्ष्यते य इत्यादि । सोऽप्यत्र पूजित इति 'नवं प्रतिश्यायमपास्य सर्व्वमुपाचरेत् सपिष एव पानैः' इत्यादिनोक्तः ॥ २९ ॥

शुद्धवातकृते पुनरतीतावेक्षणेन सङ्क्षेपार्थमतिदेशेन निर्दिशन्नाह—वातव्याधिष्वित्यादि । वातव्याध्युक्तो विधिः निवातब्रह्मचर्य्यादिकः ॥ ३० ॥

* विम्बीक्काथे विमथ्योष्णमिति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव कृमिकर्णके।
समानं कर्म्म कुर्व्वीत योगान् वैशेषिकानपि॥
शिरोविरेचनञ्चैव धूपनं पूरणं तथा।
प्रमार्ज्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत्॥ ३१॥
राजवृक्षादितोयेन सुरसादिगणेन वा।
कर्णप्रक्षालनं कार्य्यं चूर्णैरेषाञ्च पूरणम्॥
चूर्णं * पञ्चकषायन्तु कपित्थरसयोजितम्।
कर्णस्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह॥ ३२॥
सर्ज्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः।
योजितो मधुना वापि कर्णस्रावे प्रशस्यते॥ ३३॥
लाक्षासर्ज्जरसौ वापि चूर्णितौ † कर्णपूरणम्॥ ३४॥
सशवलं महावृक्ष-जम्ब्वाम्रप्रसवायुतम्।
कुलीरक्षौद्रमण्डूकी-सिद्धं तलञ्च पूजितम्॥ ३५॥
तिन्दुकान्यभया रोध्रं समङ्गामलकं मधु।
पूरणञ्चात्र पथ्यं स्यात् कपित्थरसयोजितम्॥ ३६॥

कर्म्म चिकित्साम्। किं तत् समानं कर्म्मेत्याह— शिरोविरेचनमित्यादि। पिचुकूर्च्चिकया कर्णप्रोञ्छनं, धावनं प्रक्षालनम्। वीक्ष्य वीक्ष्येति प्रत्येकं कर्णप्रस्रावा... पूयादिमलविशेषं दृष्ट्वा दृष्ट्वेत्यर्थः। राजवृक्षादितोयेनेत्यादि। राजवृक्षादिरा... समानं कर्म्माभिधाय वैशेषिकान् योगानाह— कर्णेत्यादि। पञ्चकषायमस्मिन्नेवाध्या... कान्यभया रोध्रं समङ्गामलकम्' इत्यादिना पठिष्यति, अन्ये तु आरग्वधशिरीषजम्बुस... पञ्चकषायचूर्णं कथयन्ति, तच्च टीकापञ्जिकाभ्यां नाङ्गीकृतम्। सर्ज्जत्वगित्यादि। ... वनकार्पासी। शैवलं दूर्व्वा, हठमित्यन्ये। महावृक्षः सेहुण्डः, प्रसवाः पल्लवाः। कु... शृङ्गी, मण्डूकी ब्राह्मीभेदः। शैवलादिकं प्रसवपर्य्यन्तं कषायद्रव्यं, कुलीरादिकञ्च क... पूजितं 'कर्णस्रावे कर्णपूरणम्' इत्यध्याहार्य्यम्॥ ३१—३५॥

तिन्दुकान्यभया रोध्रमित्यादि। समङ्गा अञ्जलिकारिका, वराहक्रान्ता इत्य... पञ्चकषायचूर्णम्॥ ३६॥

* चूर्णमित्यत्र क्वाथमित्यपि पाठः। † लाक्षा रसाञ्जनं सर्ज्जश्चूर्णितं वेति पा...

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रसमाम्रकपित्थानां मधूकधवशालजम् ।
पूरणार्थं प्रशंसन्ति तलं वा तद्विपाचितम् ॥ ३७ ॥
प्रियङ्गुमधुकाम्बष्ठा-धातकीशिलपर्णिभिः ।
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन वा ।
पचेत् तलं तदास्रावमवगृह्णाति पूरणात् ॥ ३८ ॥
घृष्टं रसाञ्जनं नार्य्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ।
प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सास्रावे पूतिकर्णके ॥ ३९ ॥
निर्गुण्डीस्वरसस्तलं सिन्धुधूमरजो गुड़ः ।
पूरणः पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥ ४० ॥
कृमिकर्णकनाशार्थं कृमिघ्नं योजयेद् विधिम् ।
वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्षपस्नेह एव च ॥ ४१ ॥
कृमिघ्नं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ।
गुग्गुलोः कर्णदौर्गन्ध्ये धूपनं श्रेष्ठमुच्यते ।
छर्द्दनं धूमपानञ्च कवलस्य च धारणम् ॥ ४२ ॥

रसमाम्रेत्यादि । आम्रादिपल्लवानां रसः स्वरस एव एकैकः समस्तो वा कर्णपूरणम्, तैर्विपक्वं वा तिलतैलं पूयस्रावे पूरणम् । प्रियङ्गुमधुकाम्बष्ठेत्यादि । प्रियङ्ग्वादिकल्कैः कपित्थ-पल्लवरसेन चतुर्गुणेन तिलतैलं सिद्धं कर्णस्रावापहम् । अम्बष्ठा सांकुरडा, शिला मनःशिला, पर्णी शालपर्णी ॥ ३७ । ३८ ॥

इदानीं पूतिकर्णस्य विशेषचिकित्सां योगद्वयेनाह—घृष्टमित्यादि ॥ ३९ । ४० ॥

कृमिकर्णे वैशेषिकमाह—कृमिकर्णकनाशार्थमित्यादि । कृमिघ्नो विधिः क्रिमिप्रतिषेधे वक्ष्य-माणः । अपरमपि विशेषचिकित्सितमाह—वार्त्ताकुधूम इत्यादि । परिणतशुष्कवार्त्ताकुधूमस्य पानं कर्णधूपनञ्च सार्षपस्नेहेन कर्णपूरणं, तन्त्रान्तरोक्तत्वात् ॥ ४१ ॥

कृमिकृतदौर्गन्ध्यचिकित्सामाह—कृमिघ्नमित्यादि । कृमिघ्नं विडङ्गसारचूर्णं, तच्च हरिताल-चूर्णेन युतं गोमूत्रेण पूरणं, गुग्गुलुना धूपनम् । छर्द्दनमित्यादि । केचिच्छर्द्दनादिकं क्रिया-त्रितयं त्रयाणामास्रावादीनां हितमाहुः, तन्न ; यतः कृमिकृतदौर्गन्ध्यसान्निध्याद् विदेहादिष्वस्य दर्शनाद् दौर्गन्ध्य एव छर्द्दनादित्रितयं हितम् ॥ ४२ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कर्णक्ष्वेड़े हितं तलं सार्षपञ्चव पूरणम् ।
विद्रधौ चापि कुर्व्वीत विद्रध्युक्तं चिकित्सितम् ।। ४३ ।।
प्रक्लद्य धीमांस्तलेन स्वेदेन प्रविलाप्य च ।
शोधयेत् कर्णविट्कन्तु भिषक् सम्यक्छलाकया ।। ४४ ।।
नाड़ीस्वेदोऽथ * वमनं धूमो मूर्द्धविरेचनम् ।
विधिश्च कफहृत सर्व्वः कर्णकण्डूमपोहति ।। ४५ ।।
अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।
ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत ।। ४६ ।।
कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्य्यात् पित्तविसर्पवत् ।। ४७ ।।
कर्णच्छिद्रे वर्त्तमानं कीटं क्लेदमलादि वा ।
श्रृङ्गेणापहरेद्धीमानथवापि शलाकया ।। ४८ ।।
शेषाणान्तु विकाराणां प्राक् चिकित्सितमीरितम् ।। ४९ ।।

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे कर्णगतरोगप्रतिषेधो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

कर्णक्ष्वेडे हितमित्यादि । कर्णक्ष्वेडे यत् सार्षपं तैलं पूरणे उक्तं तद् विद्रधावपि कुर्व्वीत केवलं तदेव कुर्व्वीत विद्रध्युक्तं चिकित्सितमपि कुर्व्वीतेत्यर्थः । वातजे आमे सवेदने तिलतैलेन सेकः, कफजे पुनः सार्षपतैलेनेति ॥ ४३ ॥

कर्णगूथचिकित्सामाह—प्रक्लेदेत्यादि ॥ ४४ ॥

कर्णकण्डूचिकित्सामाह— नाड़ीस्वेद इत्यादि । वमनं सस्वेदवमनं, धूमोऽत्र वैरेचनिकः।

कर्णप्रतीनाहे चिकित्सामाह— अथेत्यादि । क्रियां स्नेहस्वेदनस्यादिकां. प्राप्तां युक्ताम्।

कर्णपाके चिकित्सामाह – कर्णपाकस्येत्यादि । शीतालेपनपरिषेकादींश्च तच्चिकित्सितं कुर्य्यात् ॥ ४७ ॥

शारीरदोषभवकर्णगूथप्रत्याकर्षणचिकित्साप्रसङ्गेनागन्तुकीटमलादीनामाकर्षणचिकित्सामाह— कर्णच्छिद्र इत्यादि । श्रृङ्गेणापहरेत् 'आचूष्य' इति शेषः ॥ ४८ ॥

इदानीं शालाक्यसिद्धान्तेन चतुर्व्विधानामर्शसां सप्तविधानामर्ब्बुदानां चतुर्व्विधानां शोफानां किं चिकित्सितमिति पृष्टः शालाक्यतन्त्रस्य न्यूनतादोषं परिजिहीर्षुराह – शेषाणामित्यादि । शेषाणां चतुर्व्विधानामर्शसां सप्तविधानामर्ब्बुदानां चतुर्व्विधानां शोफानाञ्चेत्यर्थः। अर्शआदिचिकित्सिते । ईरितं प्रतिदोषं प्रत्यवस्थं सर्व्वमुक्तमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्हनविरचिते निबन्धसंग्रहे
कर्णगतरोगप्रतिषेधनामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

* स्नेहस्वेदोऽथेति वा पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो नासागतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

अपीनसः पूतिनासं * नासापाकस्तथैव च ।
तथा शोणितपित्तञ्च पूयशोणितमेव च ॥
क्षवथुभ्रंशथुर्दीप्तो नासानाहः परिस्रवः ।
नासाशोषेण सहिता दशैकाश्चेरिता गदाः ॥
चत्वार्य्यर्शांसि चत्वारः शोफाः सप्तार्बुदानि च ।
प्रतिश्यायाश्च ये पञ्च वक्ष्यन्ते सचिकित्सिताः ।
एकत्रिंशन्मितास्ते तु नासारोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥ २ ॥

आनह्यते यस्य विधूप्यते च प्रक्लिद्यते शुष्यति † चापि नासा ।
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत् तमपीनसेन ।
तञ्चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ ३ ॥
दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले संवासितो यस्य समीरणस्तु ।
निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां तं पूतिनासं प्रवदन्ति रोगम् ॥ ४ ॥

अथात इत्यादि । गतशब्द आश्रयवचनः, तेन नासाश्रितरोगविज्ञानमधिकृत्य कृतोऽध्यायो नासागतरोगविज्ञानीयाध्यायः ॥ १ ॥

नासारोगान् नामभिः संख्यया चाह—अपीनस इत्यादि । संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां भूयः संख्याकरणं नियमार्थं ; तेन विदेहोक्तसंख्यया अधिकत्वं माभूत् । 'अपीनसः पूतिपाकौ पित्तासृक् पूयशोणितम्' इति केचित् पठन्ति ॥ २ ॥

अपीनसलक्षणमाह—आनह्यत इत्यादि । आनह्यते कफेन पित्तशोषितेन आनह्यत इव । विधूप्यते धूमायत इव, पित्तात् ; प्रक्लिद्यते आर्द्रीभवति कफात् ; शुष्यति पित्तात् । गन्धरसान् गन्धान् रसांश्चेत्यर्थः ; अन्ये तु गन्धस्य रसा गन्धरसाः, रसतेर्गत्यर्थत्वात् ; याथातथ्येन गन्धं न जानातीत्यर्थः । व्यवस्येत् जानीयात् । केचिदमुं पाठमन्यथा पठन्ति, स चादर्शनान्न लिखितः ॥ ३ ॥

पूतिनासस्य लक्षणमाह - दोषैरित्यादि । रक्तमपि दोषत्वेन विवक्षितं, तेन दोषैरिति बहुवचनम् । विदग्धैर्मूर्च्छितैः, स्वरूपप्रच्युतैर्वा । संवासितः पित्तश्लेष्मरक्तैरात्मविकृतिगन्धेन मिश्रीकृतः । निरेति निर्गच्छति, पूतिः शटितगन्धो वायुः ॥ ४ ॥

---

* पूतिनस्यमिति वा पाठः ।

† पापच्यते क्लिद्यतीति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

घ्राणाश्रितं पित्तमरूंषि कुर्य्याद् यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाकः।
तं नासिकापाकमिति व्यवस्येत् विक्लेदकोथावपि यत्र दृष्टौ ॥ ५॥
चतुर्व्विधं द्विप्रभवं द्विमार्गं वक्ष्यामि भूयः खलु रक्तपित्तम् ॥ ६॥
दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तोर्ल्ललाटदेशेऽभिहतस्य तस्तु।
नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्रं तन् पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥ ७॥
घ्राणाश्रिते मर्म्मणि सम्प्रदुष्टे यस्यानिलो नासिकया निरेति।
कफानुयातो बहुशः सशब्दस्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥ ८॥
तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद् वा।
सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्म्मण्युद्घाटिते यः क्षवथुर्निरेति ॥ ९॥
प्रभ्रश्यते नासिकयैव यश्च सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु।
प्राक् सञ्चितो मूर्द्धनि पित्ततप्तस्तं भ्रंशथुं व्याधिमुदाहरन्ति ॥ १०॥
घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिःसरेद्धूम इवेह वायुः।
नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिन्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥ ११॥

नासापाकस्य लक्षणमाह—घ्राणाश्रितमित्यादि। अरूंषि व्रणान्। विक्लेद आर्द्र-
कोथः पूतिभावः, एतौ यत्र यस्मिन् विकारे दृष्टौ दर्शनं गतौ ॥ ५॥

रक्तपित्तलक्षणमनागतावेक्षणेन निर्द्दिशन्नाह - चतुर्व्विधमित्यादि। चतुर्व्विधं वाता-
सन्निपातात्मकम्। द्विप्रभवं द्वौ प्रभवौ यकृत्प्लीहानौ यस्य तं तथा; अन्ये तु लिङ्ग-
भेदेन द्विरुत्पत्तिकारणं मन्यन्ते; अपरे तु द्विप्रभवमामाशयपक्वाशयप्रभवमाहुः। द्विमार्गं
मार्गद्वयम् ॥ ६॥

पूयरक्तं दोषागन्तुनिमित्तं दर्शयन्नाह दोषैरित्यादि। विदग्धैः पित्तरक्ताधिक्याद्
परिणतिं प्राप्तैः। ललाटाभिघातोऽपि विरुद्धपाकं प्राप्तो मन्तव्यः ॥ ७॥

क्षवथुरपि दोषजश्चागन्तुजश्च, तत्र पूर्व्वं दोषजमेव निर्द्दिशन्नाह—घ्राणेत्यादि। घ्राण-
मर्म्मणि शृङ्गाटकाख्ये; घ्राणाश्रिते मर्म्मणीत्यत्र घ्राणाश्रिते श्लेष्मणीति केचित् पठन्ति॥

आगन्तुजं क्षवथुमाह—तीक्ष्णोपयोगादित्यादि। अतिजिघ्रतः आघ्रायतः। भावान्
तरुणास्थिमर्म्म नासावंशास्थिमर्म्म शृङ्गाटकसंज्ञम्। उद्घाटिते ऊर्द्ध्वं चालिते ॥ ९॥

भ्रंशथोर्ल्लक्षणमाह—प्रभ्रश्यत इत्यादि। प्रभ्रश्यतेऽत्यर्थमधः पतति नासिकयैव,न मुखे-

दीप्तलक्षणमाह—घ्राणे भृशमित्यादि। विनिःसरेन्निर्य्याति। वायुर्निश्वासः।
ज्वलितेव नासा स्यात् ॥ ११॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कफावृतो वायुरुदानसंज्ञो यदा स्वमार्गे विगुणः स्थितः स्यात् ।
घ्राणं वृणोतीव तदा स रोगो नासाप्रतीनाह इति प्रदिष्टः ॥ १२ ॥
अजस्रमच्छं सलिलप्रकाशं यस्याविवर्णं स्रवतीह नासा ।
रात्रौ विशेषेण हि तं विकारं नासापरिस्रावमिति व्यवस्येत् ॥ १३ ॥
घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोषिते च ।
समुच्छ्वसित्यूर्द्ध्वमधश्च कृच्छ्राद् यस्तस्य नासापरिशोष उक्तः ॥ १४ ॥
दोषैस्त्रिभिस्तैः पृथगेकशश्च ब्रूयात् तथार्शांसि तथैव शोफान् ॥ १५ ॥
शालाक्यसिद्धान्तमवेक्ष्य वापि सर्व्वात्मकं सप्तममर्ब्बुदन्तु ॥ १६ ॥
रोगः प्रतिश्याय इह प्रदिष्टः स वक्ष्यते पञ्चविधः पुरस्तात् ॥ १७ ॥

नासास्रोतोगता रोगास्त्रिंशदेकश्च कीर्त्तिताः ।
स्रोतःपथे यद् विपुलं कोशवच्चार्ब्बुदं भवेत् ॥
शोफाश्च शोफविज्ञाने नासास्रोतोव्यवस्थिताः ।
निदानेऽर्शांसि निर्द्दिष्टान्येवं तानि विभावयेत् ॥ १८ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे नासागतरोगविज्ञानीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

नासाप्रतीनाहलक्षणमाह—कफावृत इत्यादि । नासा प्रतिनह्यते बध्यत इव वातेनेति नासाप्रतीनाहः । नासापरिस्रावमाह—अजस्रमच्छमित्यादि । अजस्रमनवरतम् । अविवर्णमविशिष्टवर्णम् । अत्र रोगे स्रावः शृङ्गाटकाख्यस्रोतसि प्रविलायितात् कफात । व्यवस्येत् जानीयात् ॥ १२ । १३ ॥

नासाशोषलक्षणमाह घ्राणाश्रिते इत्यादि । गाढमतिशयेन । इदानीमुक्तानामर्शआदीनां सामान्येन लक्षणमाह—दोषैरित्यादि । पृथग्दोषैस्त्रीण्यर्शांसि, सन्निपातेनैकं, एवं चत्वार्य्यर्शांसि । तथैव शोफानिति शोफा अपि चत्वार इत्यर्थः । शालाक्यसिद्धान्तमवेक्ष्येति 'वातेन पित्तेन कफेन चापि' इत्यादिना निदानस्थाने षड़र्ब्बुदानि निर्द्दिष्टानि, सप्तमं सर्व्वात्मकं शालाक्यतन्त्रे । प्रतिश्यायस्यानागतावेक्षणेन सङ्क्षेपार्थं लक्षणं निर्द्दिशन्नाह—रोग इत्यादि ॥ १४—१७ ॥

ननु सर्व्वाङ्गगतानां कुष्ठादीनामप्यत्र नासायां सम्भवोऽस्तीति नासारोगाणां सङ्ख्यातिरेकमाशङ्क्याह—नासास्रोतोगता रोगा इत्यादि । नासास्रोतसि गता एव ये रोगास्त एव मयैकत्रिंशदुक्ताः, न पुनरत्र नासायां ये भवन्ति । नासागतशोफान् नासार्ब्बुदलक्षणेन पृथक् कुर्व्वन्नाह—स्रोत इत्यादि । कोशोऽन्तःपूरणवस्तु, यादृशमस्यान्तःपूरणवस्तु तादृशमन्तःपूरणकरं वस्तु शोथस्य नास्तीत्यर्थः । शोफाः पुनः कीदृशा इत्याह—शोफा इत्यादि । शोफो विज्ञानं येषां ते शोफविज्ञानाः; अथवा प्रागुक्तशोफानामिव विज्ञानं येषामिति । निदानेऽर्शांसीत्यादि । एष पाठो द्विरुक्तिभयान्निबन्धकारैर्न पठितः ॥ १८ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
नासागतरोगविज्ञानीयव्याख्यानाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातो नासागतरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

पूर्व्वोद्दिष्टे पूतिनस्ये च जन्तोः स्नेहस्वेदौ छर्द्दनं स्रंसनञ्च ।
युक्तं भक्तं तीक्ष्णमल्पं लघु स्यादुष्णं तोयं धूमपानञ्च काले ॥ २ ॥
हिङ्गु व्योषं वत्सकाख्यं शिवाटी लाक्षा वीजं सौरभं कट्फलञ्च ।
उग्रा कुष्ठं तीक्ष्णगन्धा विडङ्गं श्रेष्ठं नित्यञ्चावपीड़े करञ्जम् ।
एतद्द्रव्यः सार्षपं मूत्रयुक्तं तैलं धीमान्नस्यहेतोः पचेच्च ॥ ३ ॥
नासापाके पित्तहृत् संविधानं कार्य्यं सर्व्वं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च ।
हृत्वा रक्तं क्षीरवृक्षत्वचश्च साज्याः सेका योजनीयाश्च लेपाः ॥ ४ ॥
वक्ष्याम्यूर्द्ध्वं रक्तपित्तोपशान्तिं नाड़ीवत् स्यात् पूयरक्ते चिकित्सा ।
वान्ते सम्यक् चावपीड़ं वदन्ति तीक्ष्णं धूमं शोधनञ्चात्र नस्यम् ॥ ५ ॥

अथात इत्यादि । अपीनसपूतिनस्ययोश्चिकित्सामाह—पूर्व्वोद्दिष्टे इत्यादि । पूर्व्वो... अपीनसे इत्यर्थः । छर्द्दनं वमनं, स्रंसनं विरेकः । कृतशुद्धेरन्तःसंसर्गं नियमयन्नाह—युक्तमि... तोयस्य पानं नियमयन्नाह—उष्णं तोयमित्यादि । काले धूमपानकाले ॥ १ । २ ॥

तयोरेवावपीडमुद्दिशन्नाह—हिङ्गु व्योषमित्यादि । व्योषं त्रिकटुकम् । शिवाटी श्वेतगु... शेफालिकेत्यन्ये । उग्रा वचा, तीक्ष्णगन्धा शोभाञ्जनकः । अवपीड्य दीयत इत्यवपीडः ।... दमुमेव पाठमन्यथा पठन्ति, स चादर्शनान्न लिखितः । अपीनसपूतिनस्ययोरेतैरेवावपीड... र्नस्यार्थं तैलसाधनमाह—एतैर्द्रव्यैरित्यादि । केचित् 'अस्मिन् तैले युक्तितः सम्पचेत... वै स्रोतसि त्र्यक्षणार्थं' इति पठन्ति, स चाचार्य्यैरनार्षीकृतः ॥ ३ ॥

नासापाके भेषजमाह—नासापाके इत्यादि । बाह्यं लेपाभ्यङ्गपरिषेकादि, आभ्यन्त... राहारस्नेहपानविरेचनादि । साज्याः सघृताः ॥ ४ ॥

रक्तपित्तस्यानागतावेक्षणेन सङ्क्षेपार्थं चिकित्सितमाह—वक्ष्याम्यूर्द्ध्वमित्यादि । ऊर्द्ध्वं... पित्तप्रतिषेधे । उपशान्तिं चिकित्सितं 'नासाप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया प... इत्यादिकम् । पूयरक्तस्य विधानमाह—नाड़ीवदित्यादि । पूयरक्ते नाड़ीवत् नाड़ीतुल्या चिकि... या विसर्पनाड़ीस्तनरोगचिकित्सिते व्याख्याता । पूयरक्ते सामान्यां चिकित्सामभिधाय वि... चिकित्सामाह—वान्ते इत्यादि । अत्र पूयरक्ते; अन्ये तु 'अत्रेति नासापाके' इति व्याख्यानयन्ति... केचिद वान्ते सम्यगित्यादिकं क्षवथौ भ्रंशथौ च योजयन्ति ॥ ५ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

क्षेप्यं नस्यं मूर्द्धवैरेचनीयर्नाड्या चूर्णं क्षवथौ भ्रंशथौ च ।
कुर्य्यात् स्वेदान् मूर्द्धि वातामयघ्नान् स्निग्धान् धूमान् यद्यदन्यद्धितञ्च ॥६
दीप्ते रोगे पैत्तिकं संविधानं कुर्य्यात् सर्व्वं स्वादु यच्छीतलञ्च ॥ ७ ॥
नासानाहे स्नेहपानं प्रधानं स्निग्धा धूमा मूर्द्धवस्तिश्च नित्यम् ।
बलातलं सर्व्वथैवोपयोज्यं वातव्याधावन्यदुक्तञ्च यद् यत् ॥ ८ ॥
नासास्रावे घ्राणतश्चूर्णमुक्तं नाड्या देयं योऽवपीडश्च तीक्ष्णः ।
तीक्ष्णं धूमं देवदार्व्वग्निकाभ्यां मांसं वाऽऽजं युक्तमत्रादिशन्ति ॥ ९ ॥
नासाशोषे क्षीरसर्पिः प्रधानं सिद्धं तलञ्चाणुकल्पेन नस्ये ।
सर्पिःपानं भोजनं जाङ्गलैश्च स्नेहः स्वेदः स्नैहिकश्चापि धूमः ॥ १० ॥
शेषान् रोगान् घ्राणजान् सन्नियच्छेदुक्तं तेषां यद्यथा संविधानम् ॥ ११ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे नासागतरोगप्रतिषेधो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

क्षवथौ भ्रंशथौ च चिकित्सामाह—क्षेप्यमित्यादि । नस्यमिति प्रधमनमित्यर्थः, पञ्चविधत्वान्नस्यस्य । मूर्द्धवैरेचनीयैः शिरोविरेचनद्रव्यैः । प्रधमनेन क्षीणे कफे वाते च वृद्धे सति अनिलघ्नान् स्निग्धानित्यर्थः; अन्यदिति शिरोवस्तिमस्तिष्कादिकम् ॥ ६ ॥

दीप्तरोगस्य चिकित्सामाह—दीप्ते इत्यादि । संविधानं कर्म्मेत्यर्थः, सर्व्वं बाह्याभ्यन्तरम् । नासानाहचिकित्सामाह - नासानाहे स्नेहपानमित्यादि । स्नेहपानमुत्तरभक्तकम् । मूर्द्धवस्तिश्चेति चकारात् शाल्वणोपनाहादयो गृह्यन्ते । सर्व्वथैवेति पानाभ्यङ्गानुवासनशिरोवस्तिमस्तिष्कादिभिः सर्व्वैरेव प्रकारैः । अन्यदणुतैलादिकम् ॥ ७ । ८ ॥

नासास्रावचिकित्सामाह—नासास्रावे इत्यादि । उक्तं चूर्णं शिरोविरेचनद्रव्यकृतम् । तीक्ष्णोऽवपीडो हिङ्गु व्योषं वत्सकाख्यमित्यादिना इहैवाध्याये प्रोक्तः । अग्निकश्चित्रकः, अजमोदामन्ये । आजं मांसं भोजने इति शेषः ॥ ९ ॥

नासाशोषे चिकित्सामाह—नासाशोषे क्षीरसर्पिरित्यादि । क्षीरसर्पिराद्युक्तम् । प्रधानं श्रेष्ठम् । नस्ये नस्यविषये । अणुकल्पेनाणुतैलविधानेन वातव्याध्युक्तेन । सर्पिःपानमन्तर्भक्तकम् । जाङ्गलैरेणादिमांसैः स्नेहः स्वेद इत्यर्थः । स्नैहिको धूमो मधूच्छिष्टादिभिः ॥ १० ॥

अर्शःप्रभृतीनां चिकित्सामाह- शेषानित्यादि । शेषान् रोगानर्शःशोफादीन्, सन्नियच्छेत् चिकित्सेत् । उक्तं संविधानं स्वे स्वे चिकित्सिते ॥ ११ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
नासागतरोगप्रतिषेधव्याख्यानाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चतुर्व्विंशोऽध्यायः ।

अथातः प्रतिश्यायप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

नारीप्रसङ्गः शिरसोऽभितापो धूमो रजः शीतमतिप्रतापः ।
सन्धारणं मूत्रपुरीषयोश्च सद्यः प्रतिश्यायनिदानमुक्तम् ॥ २ ॥
चयं गता मूर्द्धनि मारुतादयः पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।
प्रकोप्यमाणा विविधैः प्रकोपणैर्नृणां प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥ ३ ॥
शिरोगुरुत्वं क्षवथोः प्रवर्त्तनं तथाङ्गमर्द्दः परिहृष्टरोमता ।
उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥ ४ ॥

अथात इत्यादि । वातं प्रति अभिमुखं श्यायो गमनं कफादीनां यत्र स प्रतिश्यायः; षेधश्चिकित्सितम् । तच्च चिकित्सितमलक्षितानां व्याधीनां न सम्भवति, अतः प्रतिश्याय पूर्व्वं सद्योजनकमेव निदानं निर्द्दिशन्नाह—नारीप्रसङ्ग इत्यादि । नारीप्रसङ्गो नारी प्रवृत्तिः । शिरोऽभितप्यते येन स शिरोऽभितापः । (शिरोऽभितापो धूमादिः, रजो नासाप्रविष्टा हेतवः ।) केचिदमुं पाठं न पठन्ति, तन्न ; यतः सर्व्वनिबन्धकारै पाठः ॥ १ । २ ॥

सद्योजनकं निदानमभिधाय चयादिक्रमेण कालान्तरजनकमपि निदानमाह– चय चयं गताः अर्थात् स्वे स्वे स्थाने सञ्चयं प्राप्ताः । मूर्द्धनीति मूर्द्धनि प्रतिश्यायकरा भ योजनीयम् । यदि स्वे स्वे स्थाने चितास्तत् कथं मूर्द्धनि प्रतिश्यायकरा इत्याह—प्रको इत्यादि । विविधैः प्रकोपणैः बलवद्विग्रहादिभिः क्रोधादिभिर्दिवास्वप्नादिभिश्च । अन्ये तु सञ्चयं प्राप्ता दोषा इति व्याख्यानयन्ति । ननु स्वस्थानवृद्धिः सञ्चयः, वातपित्तक शिरसि स्थानं नास्ति, तत् कथं मूर्द्धनि वातादीनां सञ्चयः ? सत्यं, 'यो वायुर्वक्त्रसञ्चारी दिना वायोः शिरसि स्थानमुक्तं, पित्तस्य त्वग्दृष्टिश्चेति शिरसि स्थानद्वयं, श्लेष्मणः शिरसि प्रसिद्धमेव, शिराणां सर्व्वगत्वाद्रक्तस्यापि शिरसि स्थानं, तस्मात् शिरसि गता इति युक्तम् ॥ ३ ॥

प्रतिश्यायस्य पूर्व्वरूपमाह - शिरोगुरुत्वमित्यादि । क्षवथोः प्रवर्त्तनं छिक्कायाः प्रवृत्तिः । मर्द्दो वेदनाविशेषः । परिहृष्टरोमता उद्धर्षितरोमता, रोमाञ्च इति यावत् । पृथग्विधा ज्वरारोचकादयः । पुरःसरा अग्रगामिणः पूर्व्वरूपाणीत्यर्थः ॥ ४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आनद्धा पिहिता नासा तनुस्रावप्रवर्त्तिनी ।
गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा ॥
क्षवप्रवृत्तिरत्यर्थं वक्त्रवरस्यमेव च ।
स्वरोपघातश्च भवेत् प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥ ५ ॥
उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके ।
कृशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेत् तृष्णाभिपीड़ितः ।
सधूमं सहसा वह्निं वमतीव च मानवः ॥ ६ ॥
कफः कफकृते घ्राणाच्छुक्लः शीतः स्रवेन्मुहुः ।
शुक्लावभासः शूनाक्षो * भवेद् गुरुशिरोमुखः † ।
शिरोगलौष्ठतालूनां कण्डूयनमतीव च ॥ ७ ॥
भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्माद् विनिवर्त्तते ।
सम्पक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्व्वप्रभवः स्मृतः ।
लिङ्गानि चैव सर्व्वेषां पीनसानाञ्च सर्व्वजे ॥ ८ ॥
रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तास्रावः प्रवर्त्तते ।
ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरुरोघातप्रपीड़ितः ॥
दुर्गन्धोच्छ्वासवदनस्तथा गन्धान् न वेत्ति च ।
मूर्च्छन्ति चात्र कृमयः श्वेताः कृष्णास्तथाणवः ।
कृमिमूर्द्धविकारेण समानश्चास्य लक्षणम् ॥ ९ ॥

वातजप्रतिश्यायस्य लक्षणमाह—आनद्धा पिहितेत्यादि । आनद्धा आध्माता पूरितेव । पिहिता रजःशूकपूर्णेव । पित्तप्रतिश्यायस्य लक्षणमाह—उष्ण इत्यादि । सपीतक ईषत्पीत इत्यर्थः । सधूममिति सधूममिव वह्निं नालया वमतीत्यर्थः । सहसा अकस्मात् ॥ ५ । ६ ॥

कफकृतप्रतिश्यायलिङ्गमाह—कफ इत्यादि । कफकृते प्रतिश्याये कफः स्रवेदिति सम्बन्धनीयम् । सान्निपातिकस्य लिङ्गं निर्द्दिशन्नाह—भूत्वेत्यादि । अकस्मात् कारणं विना । सर्व्वजे प्रतिश्याये सर्व्वेषां वातादिजानां प्रतिश्यायानां पीनसानां लिङ्गानि भवन्तीति योज्यम् । सान्निपातिकप्रतिश्यायोऽसाध्यः, विदेहोक्तत्वात् ॥ ७ । ८ ॥

रक्तजप्रतिश्यायस्य लक्षणमाह—रक्तजे इत्यादि । उरोघातस्तन्त्रान्तरोक्तलक्षणस्तेन प्रकर्षेण पीड़ितः । तदेव तन्त्रान्तरोक्तलक्षणं दर्शयति—"उरः क्षतं गुरु स्तब्धं पूतिपूर्णकफोरसः । सकासः सज्वरो ज्ञेय उरोघातः सपीनसः"—इति । मूर्च्छन्ति पतन्ति । अत्र रक्तजप्रतिश्याये । कृमयः सूक्ष्माः । कृमिमूर्द्धविकारेणेत्यादि । कृमिजस्य शिरोरोगस्य यल्लक्षणं तेन समानमस्य

* शुक्लाक्ष इति पाठान्तरम् । † गुरुशिरा नर इति वा पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रक्लिद्यति पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति।
मुहुरानह्यते चापि मुहुर्विव्रियते तथा॥
निश्वासोच्छ्वासदौर्गन्ध्यं तथा गन्धान् न वेत्ति च।
एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम्॥ १०॥
सर्व्वे एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः।
कालेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः॥
बाधिर्य्यमान्ध्यमघ्राणं घोरांश्च नयनामयान्।
कासाग्निसादशोफांश्च वृद्धाः कुर्व्वन्ति पीनसाः॥ ११॥

नवं प्रतिश्यायमपास्य सर्व्वमुपाचरेत् सर्पिष एव पानैः।
स्वेदैर्विचित्रैर्वमनैश्च युक्तैः कालोपपन्नैरवपीड़नैश्च॥ १२॥

.लक्षणमित्यर्थः। केचित् 'मूर्च्छन्ति चात्र कृमयः श्वेताः स्निग्धास्तथाऽणवः' इति पा[…] प्रतिश्यायलक्षणभिन्नं पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च— अत्रेति एषु सर्व्वेष्वेव प्रतिश्यायेषु[…]

इदानीमेकदोषजेऽपि प्रतिश्याये दुरुपचारतो दोषान्तरप्रकोपाद् दुष्टिगतस्य लि[…] प्रक्लिद्यतीत्यादि। इदानीं सर्व्वेषामेव प्रतिश्यायानामुपेक्षया मिथ्याहाराचारिणो नरस्य क[…] रोगान्तरारम्भकत्वं निर्दिशन्नाह— सर्व्वे इत्यादि। सर्व्वे एव प्रतिश्यायाः कालेन रोगजनना[…] तथा त एव प्रतिश्यायाः क्रमेण दुष्टपीनसा जायन्ते। के ते रोगा इत्याह— बाधिर्य्य[…] वृद्धाः प्रतिश्याया बाधिर्य्यादीन् कुर्व्वन्तीति पिण्डार्थः। प्रतिश्यायानां पक्वता 'पक्वं […] वलम्बमानं' इत्यादिना ज्ञेयाः; एतद्विपर्य्ययेण चामता। केचिद् वृद्धसुश्रुतोक्तम्—'[…] विरसं वक्त्रं नासास्रावो रुजाऽरतिः। शिरोगुरुत्वं क्षवथुर्ज्वरश्चामस्य लक्षणम्। तनुत्वमा[…] शिरोनासास्यलाघवम्। घनपीतकफत्वञ्च पक्वपीनसलक्षणम्'— इति प्रतिश्याया[…] लक्षणं पठन्ति॥ १०। ११॥

इदानीं प्रतिश्यायानां सामान्यं चिकित्सितमाह— नवं प्रतिश्यायमित्यादि। अपा[…] त्यज्य। सर्व्वेषां प्रतिश्यायानां वातात्मकत्वात् सर्व्वेषामेव सर्पिःपानम्। कालोपपन्नै[…] काललयोग्यैः। अवपीड़नैर्नस्यभेदैः। केचिदत्र 'पीनसानाञ्च सर्व्वेषां हेतुर्यस्मात् स[…] कफपित्ताधिकेऽप्यस्मात् मारुतं समुपक्रमेत्॥ तस्मादभिष्यन्दमुदीर्य्यमाणमुपाचरेदादि[…] धीमान्। घृतैः सहिङ्ग्वम्लकटूष्णसिद्धैः स्वेदैर्विचित्रैर्वमनैश्च तीक्ष्णैः॥ कटुत्रिकं चित्रक[…] तालीशपत्रं चविकाम्लसञ्ज्ञम्। विचूर्णितं जीरकचूर्णयुक्तमेलाच्छदत्वक्सुरभीकृतञ्च। पुराणेन गुडेन दद्यात् तत् पीनसानां परिपाचनार्थम्। पक्वं गुड़ञ्चापि कटुत्रिकेण […] प्रलिहेत् सुखोष्णम्॥ सर्पिर्गुड़ाभ्यां कटुकैश्च पक्वान् खादेच्च शक्तूनपि नातिशीतान्। […] चार्द्रकमादिशन्ति युक्तोषितं तत् परिपाचनार्थम्॥ शिरोविरेकं वमनञ्च केचिदामे न दा[…] ब्रुवन्ति"— इति पठन्ति। स च पाठो जेज्जटाचार्य्येण नाङ्गीकृतः॥ १२॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अपच्यमानस्य हि पाचनार्थं स्वेदो हितोऽम्लैरहिमश्च भोज्यम्।
निषेव्यमाणं पयसार्द्रकं वा सम्पाचयेदिक्षुविकारयोगैः॥ १३॥
पक्वं घनञ्चाप्यवलम्बमानं शिरोविरेकैरपकर्षयेत् तम्।
विरेचनास्थापनधूमपानैरवेक्ष्य दोषान् कवलग्रहैश्च॥ १४॥
निवातशय्यासनचेष्टनानि मूर्द्ध्नी गुरूष्णञ्च तथैव वासः।
तीक्ष्णा विरेकाः शिरसः सधूमा रुक्षं पलान्नं * विजया च सेव्या॥ १५॥
शीताम्बुयोषिच्छिशिरावगाह-चिन्तातिरुक्षाशनवेगरोधान्।
शोकञ्च मद्यानि नवानि चैव विवर्ज्जयेत् पीनसरोगजुष्टः॥ १६॥
छर्द्यङ्गसादज्वरगौरवार्त्तमरोचकारत्यतिसारयुक्तम्।
विलङ्घनैः पाचनदीपनीयरुपाचरेत् पीनसिनं यथावत्॥ १७॥
बहुद्रवैर्वातकफोपसृष्टं प्रच्छर्दयेत् पीनसिनं वयःस्थम्।
उपद्रवांश्चापि यथोपदेशं स्वैर्भेषजभोजनसंविधानैः।
जयेद् विदित्वा मृदुतां गतेषु प्राग्लक्षणेषूक्तमथादिशेच्च॥ १८॥

नवप्रतिश्यायस्य पाकार्थं चिकित्सामाह—अपच्यमानस्येत्यादि। अहिममुष्णं, भोज्यं भोजनम्। अपरमपि पाकार्थं योगमाह—निषेव्यमाणमित्यादि। आर्द्रकं पयसा पाययेदिक्षुविकारयोगैर्वा। इक्षुविकारा गुड़ादयः। केचित् 'निषेव्यमाण पयसार्द्रकं वा सम्पाचयेत् तत् कटुकोपयोगैः'—इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—दुग्धेन सहार्द्रकरसः पेयः अन्ये तु दुग्धेन सह नागरचूर्णं पेयमिति मन्यन्ते; कटुकोपयोगैः कटुद्रव्योपयोगैः। अस्याग्रे केचित् 'ग्राम्याणि मांसानि दधीनि मद्यं माषान् कुलत्थान् लवणं कटूनि। अम्लं तथा चामकमूलकञ्च तथा घनत्वं तरुणः प्रयाति'—इति पठन्ति; स च न पठनीयः, सर्व्वनिबन्धकारैः रहितत्वात्॥ १३॥

पक्वप्रतिश्यायस्य निवर्हणमाह—पक्वमित्यादि। पक्वप्रतिश्याये सेव्यमाह—निवातेत्यादि। आसनमुपवेशनं, चेष्टनं क्रीड़नम्। मूर्द्ध्नी मस्तकस्य। वासो वस्त्रम्। विजया हरीतकी॥ १४।१५॥

सेव्यमुद्दिश्य परिहार्य्यमाह—शीतेत्यादि। इदानीं सोपद्रवस्य पक्वप्रतिश्यायस्यावस्थिकं चिकित्सासूत्रमाह—छर्द्दीत्यादि। अरतिर्न क्वचिदवस्थितिश्चेतसः। पक्वप्रतिश्याये वमनावस्थां निदिशन्नाह बहुद्रवैरित्यादि। वातकफोपसृष्टं पीनसिनं बहुद्रवैर्वामयेदिति पिण्डार्थः। वयःस्थं तरुणम्। वान्ते सति किं कुर्य्यादित्याह – उपद्रवानित्यादि। यथोपदेशं यथाकथितम्। वक्ष्यमाणचिकित्सायाः कालमुद्दिशन्नाह—मृदुतामित्यादि। मृदुतां गतेष्वल्पीभूतेषु प्राग्लक्षणेषु आमप्रतिश्यायलक्षणेषु उक्तं वक्ष्यमाणं 'वातिके तु प्रतिश्याये पिबेत्' इत्यादिकं विधानमित्यर्थः। 'केचित् विदित्वा मृदुतान्तु तेषां प्राग्लक्षणानां विधिमादिशेच्च' इति पठन्ति॥ १६—१८॥

* यवान्नमिति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वातिके तु प्रतिश्याये पिबेत् सर्पिर्यथाक्रमम् ।
पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन च ।
नस्यादिषु विधिं कृत्स्नमवेक्षेतार्दितेरितम् ॥ १९ ॥
पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।
परिषेकान् प्रदेहांश्च कुर्य्यादपि च शीतलान् ॥
श्रीसर्ज्जरसपत्तङ्ग-प्रियङ्गुमधुशर्करा: ।
द्राक्षामधूलिकागोजी-श्रीपर्णीमधुकैस्तथा ।
युज्यन्ते कवलाश्चात्र विरेको मधुरैरपि ॥
धवत्वक्त्रिफलाश्यामा-तिल्वकैर्मधुकेन च ।
श्रीपर्णीरजनीमिश्रैः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
तैलं कालोपपन्नं तन्नस्यं स्यादनयोर्हितम् ॥ २० ॥
कफजे सर्पिषा स्निग्धं तिलमाषविपक्कया ।
यवाग्वा वामयेद् वान्तः कफघ्नं क्रममाचरेत् ॥
उभे बले बृहत्यौ च विडङ्गं सत्रिकण्टकम् ।
श्वेतामूलं सदाभद्रां वर्षाभूश्चात्र संहरेत् ।
तैलमेभिर्विपक्कन्तु नस्यमस्योपकल्पयेत् ॥ २१ ॥

वातिकप्रतिश्यायस्य चिकित्सामाह—वातिक इत्यादि । यथाक्रमं स्नेहपानक्रमे
प्रथमो गणो विदारिगन्धादिः । कृत्स्नं समस्तम् । अर्दितेरितं अर्दितचिकित्सितोक्तम् ॥

पित्तरक्तकृतयोः प्रतिश्याययोश्चिकित्सामाह—पित्तरक्तोत्थयोरित्यादि । मधुरकैः का
दिभिः । केचित् 'पित्तरक्तोत्थयोस्तिक्तैः कषायमधुरैर्घृतम्' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति
तिक्तानि पटोलादीनि । परिषेकानित्यादि । प्रदेहाः प्रलेपाः । श्रीरिति श्रीवेष्टकः नवर्ज
'गुग्गुली' इति लोके, सर्ज्जरसो राला, पत्तङ्गं रक्तचन्दनं ; मधूलिका गुडूची, मर्कट
गोजी गोजिह्विका, श्रीपर्णी काश्मरी । कवला गण्डूषभेदाः । अत्रेति पित्तरक्तोत्थयोः प्रतिश्
रित्यर्थः । मधुरैर्द्राक्षारग्वधमधुशर्करादिभिः । पित्तरक्तकृतयोः प्रतिश्याययोर्नस्यार्थं तैल
धवेत्यादि । धवत्वगादिकल्कैस्तैलचतुर्थांशैर्दशगुणे क्षीरे तैलं पचनीयम् । श्यामा त्रिवृत्, ति
पट्टिकारोध्रः । कालोपपन्नं निरामताकालयोग्यम् । अनयोः पित्तरक्तोत्थयोः प्रतिश्याययोः ।

कफजप्रतिश्यायचिकित्सामाह—कफजे इत्यादि । तिलमाषविपक्कया यवाग्वा इ
वामनीयद्रव्यसिद्धया वामयेत् । वान्तश्च कफघ्नं क्रममन्नसंसर्ज्जनाख्यमाचरेत् । उभे इत्
द्विबलादिभिः कल्कीकृतैस्तैलं सिद्धं नस्ये हितम् । त्रिकण्टको गोक्षुरकः । श्वेता श्वेत

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सरलाकिणिहीदारु-निकुम्भेङ्गुदिभिः कृताः ।
वर्त्तयश्चोपयोज्याः स्युर्धूमपाने यथाविधि ॥ २२ ॥
सर्पींषि कटुतिक्तानि तीक्ष्णधूमाः कटूनि च ।
भेषजान्युपयुक्तानि हन्युः सर्व्वप्रकोपजम् ॥
रसाञ्जने सातिविषे मुस्तायां भद्रदारुणि ।
तैलं विपक्वं नस्यार्थं विदध्याच्चात्र बुद्धिमान् ॥ २३ ॥
मुस्ता तेजोवती पाठा कट्फलं कटुका वचा ।
सर्षपाः पिप्पलीमूलं पिप्पल्यः सैन्धवाग्निकौ ॥
तुत्थं करञ्जवीजञ्च लवणं भद्रदारु च ।
एतैः कृतं कषायन्तु कवले सम्प्रयोजयेत् ।
हितं मूर्द्धविरेके च तैलमेभिर्विपाचितम् ॥ २४ ॥
क्षीरमर्द्धजले क्वाथ्यं जाङ्गलमृंगपक्षिभिः ।
पुष्पैर्विमिश्रं जलजैर्वातघ्नैरौषधैरपि ॥
हिमे क्षीरावशिष्टेऽस्मिन् घृतमुत्पाद्य यत्नतः ।
सर्व्वगन्धसितानन्ता मधुकं चन्दनं तथा ॥

सदाभद्रा काश्मरी । सरलेत्यादि । सरला त्रिवृत्, किणिही कटभी, दारु देवदारु, निकुम्भा दन्ती ॥ २१ । २२ ॥

सान्निपातिकप्रतिश्यायचिकित्सामाह—सर्पींषीत्यादि । सर्पींषि घृतानि । कटुतिक्तानि कटुतिक्तद्रव्यसिद्धानीत्यर्थः । कटूनि चेति चकारेण प्रत्येकवातादिषूक्ता क्रियाप्यनुक्ता समुच्चीयते । रसाञ्जने इत्यादि । अत्रेति सान्निपातिकप्रतिश्याये इत्यर्थः ॥ २३ ॥

मुस्तेत्यादि । तेजोवती काकमर्द्दनिका, अग्निकोऽजमोदा । मुस्तादिभिः कृतः कषायः सान्निपातिके प्रतिश्याये हितः; सर्व्वेषु प्रतिश्यायेषु हित इत्यन्ये ॥ २४ ॥

क्षीरमित्यादि । क्षीरं जाङ्गलमांसादिभ्योऽष्टगुणं, अर्द्धजले क्षीरादर्द्धं जलं, जाङ्गलैर्मृगपक्षिभिः एणादिभिर्लावादिभिश्च, जलजैः पुष्पैः नीलोत्पलादिभिः, वातघ्नैः विदारीगन्धादिभिः, घृतमुत्पाद्य 'तद् दुग्धं मथित्वा' इति वाक्यशेषः । सर्व्वगन्धा एलादिपरिपठिताः । सिता शर्करा,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आवाप्य विपचेद् भूयो दशक्षीरन्तु तद् घृतम् ।
नस्ये प्रयुक्तमुद्रिक्तान् प्रतिश्यायान् व्यपोहति ॥ २५ ॥
यथास्वं दोषशमनैस्तैलं कुर्य्याच्च यत्नतः ॥ २६ ॥
समूत्रपित्ताश्चोद्दिष्टाः क्रियाः क्रिमिषु * योजयेत् ।
यापनार्थं कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ २७ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे प्रतिश्यायप्रतिषेधो नाम चतुर्व्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अनन्ता उत्पलसारिवा, चन्दनं रक्तचन्दनं, आवाप्य प्रक्षिप्य । तद् घृतं क्षीरमथनाद् घृ... घृतं प्रतिश्यायान् सर्व्वानपोहति स्फोटयति । दोषशमनैर्वातपित्तश्लेष्महरद्रव्यगणैः । ... यथात्मीयम् । इदमेव तैलं सर्व्वेषामेव प्रतिश्यायानाम् ॥ २५ । २६ ॥

रक्तप्रतिश्याये कृमिसम्भवो दर्शितः, अतस्तेषामेव कृमीणां यापनार्थं चिकित्सामाह—... त्यादि । कृमिघ्ना याः क्रिया उद्दिष्टास्ता गोमूत्रपित्तयुक्ता यापनार्थं कर्त्तव्याः ; तथा कृमि... भेषजानि सुरसादीनि च कर्त्तव्यानि । बुद्धिमानूहापोहवान् वैद्यः । ये तु सर्व्वेषामेव... श्यायानां कृमिसम्भवत्वं मन्यन्ते तेऽमुं श्लोकमीदृशं व्याख्यानयन्ति—प्रत्येकं वातादि... याः क्रिया उद्दिष्टास्ता एव गोमूत्रपित्तयुक्ता यथास्वं कृमिषु योजयेत् ॥ २७ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
प्रतिश्यायप्रतिषेधव्याख्यानाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

---

* क्रिमिष्वित्यत्र क्रमश इति वा पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातः शिरोरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

शिरो रुजति मर्त्यानां वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।
सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण कृमिभिस्तथा ॥
सूर्य्यावर्त्तानन्तवाताद्धावभेदकशङ्खकैः ।
एकादशप्रकारस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् ।
बन्धोपतापैश्च भवेद् विशेषः शिरोऽभितापः स समीरणेन ॥ ३ ॥

तानेव शिरोरोगान् संख्यया आह—शिरो रुजतीत्यादि। त्रिभिरिति पृथगर्थद्योतनार्थम्। शिरो रुजति मर्त्यानामित्यत्र केचित् शिरोरोगा मनुष्याणामिति पठन्ति। रोगशब्दो यद्यपि सामान्यव्याधिवाचकस्तथाऽपि ये पीड़ाकरा व्याधयस्तेऽत्र गृह्यन्ते, तेन खालित्यादीनामत्रानुपादानमिति व्याख्यानयन्ति। एकादशप्रकारस्येत्यादि। एकादशैवात्र शिरोरोगाः। अन्यतो वातशब्देन अनन्तवातस्य सर्व्वगतनयनरोगविज्ञानीये प्रोक्तत्वात्। ब्रह्मदेवस्तु विदेहादिषु अनन्तवातस्य पृथक् पाठात् पृथगेवात्र पठनीयः, तेन चैकादश शिरोरोगा इति ब्रूते। अत्र केचिद् विदेहदर्शनात् सूर्य्यावर्त्तकविपर्य्ययमपि पठन्ति। तथाच तद्वचः—"तत्र वातानुगं पित्तं चितं शिरसि तिष्ठति। मध्याह्ने तेजसाऽर्कस्य तद् विवृद्धं शिरोरुजम्॥ करोति पैत्तिकीं घोरां संशाम्यति दिनक्षये। अस्तं गते प्रभाहीने सूर्य्ये वायुर्विवर्द्धते। पित्तं शान्तिमवाप्नोति ततः शाम्यति वेदना। एष पित्तानिलकृतः सूर्य्यावर्त्तविपर्य्ययः"—इति। केचित् सुश्रुताध्यायिनोऽनेन पाठेन सूर्य्यावर्त्तकविपर्य्ययं पठन्ति—"वातपित्तात् पुरोजाता रुजाऽपैत्यपराह्णतः। सूर्य्यावर्त्तः स तु प्रोक्तो विपरीते विपर्य्ययः" इति। असौ सूर्य्यावर्त्तविपर्य्ययश्चातुर्थिकविपर्य्ययवदसूत्रितोऽपि गृह्यते। अत्र केचित् "आलुण्ठ्य(ञ्च)ते कम्पति चापि मूर्द्धा सर्पन्ति मध्ये च पिपीलिका वा। स्कन्धः शिरश्चाप्यवघूर्णते च मूर्च्छा प्रलापश्च तथैव निद्रा। संज्ञाप्रणाशं जनयेद् विनिद्रां प्रातस्ततः पश्यति चातिचित्रम्। गृह्णाति मन्ये हृदयञ्च रूपैः सर्व्वैरमीभिः समभिद्रुतस्तु। तिस्रो हि रात्रीर्न स जातु जीवेत् तं शीर्षकं संप्रवदन्ति रोगम्"—इति पठन्ति। स च निबन्धकारैर्नाङ्गीकृतः॥ १। २॥

इदानीं वातिकशिरोरोगलक्षणमाह—यस्येत्यादि। अनिमित्तमीषत्कारणम्। तीव्रवचनात् पित्ते मध्याः रुजो, मन्दाः कफे इति बुध्यते। विशेष उपक्रमः। शिरोऽभितापः शिरोरोगः॥ ३॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

यस्योष्णमङ्गारचितं यथव * भवेच्छिरो धूमवती च नासा।
शीतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात्॥४॥
शिरोगलं यस्य कफोपदिग्धं गुरुप्रतिष्टब्धमथो हिमञ्च।
शूनाक्षिकूटं वदनञ्च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात्॥५॥
शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्व्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति॥६॥
रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च॥७॥
वसाबलासक्षतसम्भवानां शिरोगतानामिह संक्षयेण।
क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम्॥
संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षश्च विवृद्धिमेति॥८॥
निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सम्भक्ष्यमाणं स्फुटतीव चान्तः।
घ्राणाच्च गच्छत् सलिलं सरक्तं † शिरोऽभितापः कृमिभिः स घोरः।
सूर्य्योदयं या प्रति मन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपति गाढ़म्।
विवर्द्धते चांशुमता सहैव सूर्य्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च॥
शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च।
तं भास्करावर्त्तमुदाहरन्ति सर्व्वात्मकं कष्टतमं विकारम्॥१०॥

पैत्तिकशिरोरोगलक्षणमाह—यस्येत्यादि। कफजशिरोरोगलक्षणमाह—शिरोगले… उपदिग्धमुपलिप्तं, गुरु भारिकं, प्रतिष्टब्धमप्रचलितरूपमिव, हिमं शीतपूर्णमिव। शि… शिरोरोगः। अत्रानुक्तोऽपि विपर्य्ययसेवयोपशमो गृह्यते। शिरोगलमित्यत्र शिरोभवमि… पठन्ति॥४।५॥

सान्निपातिकशिरोरोगलक्षणमाह—शिरोऽभितापे इत्यादि। रक्तजशिरोरोगलक्षणमा… त्मक इत्यादि। पित्तजशिरोरोगाद्रक्तजे स्पर्शासहत्वमधिकम्॥६।७॥

क्षयजशिरोरोगस्य लिङ्गमाह—वसेत्यादि। वसाशब्द उपलक्षणार्थः; तेन देहस्ने… मेदोमज्जाशुक्राणि गृह्यन्ते। वसाबलासक्षतसम्भवानामित्यत्र केचित् असृग्वसाश्लेष्म… मिति पठन्ति; तन्नेच्छति गयी॥८॥

कृमिकृतशिरोरोगलक्षणमाह—निस्तुद्यते इत्यादि। निस्तुद्यते शूल्यते व्यथ्यते। स्फुटतीव शीर्य्यत इव। सूर्य्यावर्त्तमाह—सूर्य्योदयमित्यादि। सूर्य्यापवृत्तौ सूर्य्यास्तसमये… प्रवृत्तिनिवृत्ती भवत इति प्रतिपादयन् निमिराह—"स्वभावशीता तमसोऽभिमूला… भूतकफेन मार्गे। रुद्धे मरुत्कोपमियात् प्रभाते रुजं करोत्यत्र शिरोऽभितापे॥ मध्याह्ने… तापयोगात् कफे विलीने मरुति प्रपन्ने। स्वमार्गमायाति तदा दिनान्ते प्रशान्तिमाव…

* दह्येत धूप्येत शिरोऽक्षिनासमिति पाठान्तरम्। † सपूयमिति वा…

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां सम्पीड्य घाटासु रुजां सुतीव्राम् ।
कुर्वन्ति साक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥
गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान् ।
अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम् ॥ ११ ॥
यस्योत्तमाङ्गार्द्धमतीव जन्तोः सम्भेदतोदभ्रमशूलजुष्टम् ।
पक्षाद् दशाहादथवाप्यकस्मात् तस्यार्द्धभेदं त्रितयाद् व्यवस्येत् ॥ १२ ॥
शङ्खाश्रितो वायुरुदीर्णवेगः कृतानुयात्रः कफपित्तरक्तैः ।
रुजः सुतीव्राः प्रतनोति मूर्ध्नि, विशेषतश्चापि हि शङ्खयोस्तु ॥
सुकष्टमेनं खलु शङ्खकाख्यं महर्षयो वेदविदः पुराणाः ।
व्याधिं वदन्त्युद्गतमृत्युकल्पं भिषक्सहस्रैरपि दुर्निवारम् ॥ १३ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे शिरोरोगविज्ञानीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

पूर्वे" इति । सूर्यातपविलीनमस्तुलुङ्गकारणोत्पन्नसूर्यावर्त्त इति दृढबलाचार्यः । उष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्चेति पाठात् सूर्यावर्त्तविपर्ययः कथितो बोद्धव्यः । केचिदत्र 'आवर्त्तसंज्ञः स च सूर्यपूर्वो व्याधिर्मतः पित्तसमीरणाभ्याम्' इति पठन्ति ॥ ९ । १० ॥

अनन्तवातमाह—दोषास्तु दुष्टास्त्रय इत्यादि । सात्यकिप्रभृतिभिस्तु शिरःकम्परोगोऽसाध्यः पठितः ; अस्मिंस्तु शास्त्रे सान्निपातिकशिरोरोगोऽनन्तवात एवान्तर्भवति ॥ ११ ॥

अर्द्धावभेदमाह—यस्योत्तमेत्यादि । तस्यार्द्धभेदं पवनात् सपित्तादिति केचित्, 'त्रितयाद् व्यवस्येत्' इत्यत्र 'द्वितयात्' इति वा पाठः ॥ १२ ॥

शङ्खकलक्षणमाह—शङ्खाश्रित इत्यादि । कृतानुयात्रः कृतानुगमः । उद्गतमृत्युकल्पः उपस्थितमृत्युसमः । एष व्याधिस्तु त्र्यहान्मारयति, त्र्यहादनन्तरं कुशलेनोपक्रान्तः सिध्यति ॥ १३ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
शिरोरोगविज्ञानीयव्याख्यानाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

वातव्याधिविधिः कार्य्यः शिरोरोगेऽनिलात्मके ।
पयोऽनुपानं सेवेत घृतं तैलमथापि वा ॥
मुद्गान् कुलत्थान् माषांश्च खादेच्च निशि केवलान् ।
कटूष्णांश्च ससर्पिष्कानुष्णश्चानु पयः पिबेत् ।
पिबेद्वा पयसा तैलं तत्कल्कं वापि मानवः ॥ २ ॥
वातघ्नसिद्धैः क्षीरैश्च सुखोष्णैः सेकमादिशेत् ।
तत्सिद्धैः पायसैर्वापि सुखोष्णैर्लेपयेच्छिरः ॥
स्विन्नैर्वा मत्स्यपिशितैः कृशरैर्वा ससैन्धवैः ।
चन्दनोत्पलकुष्ठैर्वा सुश्लक्ष्णैर्मगधायुतैः ॥ ३ ॥
स्निग्धस्य तैलं नस्यं स्यात् कुलीररससाधितम् ।
वरुणादौ गणे क्षुण्णे क्षीरमर्द्धोदकं पचेत् ॥

वातव्याधिविधिरिति समस्तो वातव्याधिविधिर्बाह्य आभ्यन्तरोऽपि कर्त्तव्यः; बा
स्नेहस्वेदाभ्यङ्गपरिषेकोपनाहशिरोवस्तिनस्यादिः, आभ्यन्तरस्तु स्नेहपानानुवासना
पयोनुपानमिति वातस्य, पित्तानुबन्धस्य घृतं, कफानुबन्धस्य तैलम् । यद्यपि वातव्याधि
सितातिदेशेनैव घृततैलयोः पानं प्राप्तं, तथापि नियमार्थमेतद् वचनं ; अथवा पयोऽनुपा
अथवा स्नेहादिप्रयोगपरिसमाप्तौ प्रायोगिकमेतद् विधानम् । मुद्गानित्यादि । मुद्गानां वात
माषाणां श्लेष्मकरत्वेऽपि व्याधिप्रत्यनीकत्वाद् योगशक्तेरचिन्त्यत्वाच्चोपयोगः । कटूष्णान्वि
द्रव्यसंस्कृतान्, ससर्पिष्कान् सघृतान् । तैलं तिलतैलम् । तत्कल्कं मुद्गादिकल्कं ;
कल्कमाहुः, तन्नेच्छति गयी जेज्जटश्च ॥ १ । २ ॥

आभ्यन्तरविधिं प्रतिपाद्य बाह्यविधिमाह— वातघ्नसिद्धैरित्यादि । वातघ्नानि भद्रदा
सेको धारासेकः । तत्सिद्धैः पायसैः वातहरद्रव्यसिद्धगोक्षीरपायसैरित्यर्थः । लेपयेच्छि
स्विन्नैर्वा मत्स्यपिशितैरिति मत्स्यमांसैः स्विन्नैर्वा शिरस्युपनाहः । कृशरैर्वा त ति
माषकृतयवागवोपनाहः ; कृशरशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति । चन्दनादिभिर्वा श्लक्ष्णपिष्टै
स्निग्धस्येत्यादि । स्निग्धस्य कुलीररसचतुर्गुणे साधितं तैलं नस्यं स्यादिति पिण्डार्थः ।
दावित्यादि । क्षुण्णे जर्ज्जरीकृते । तस्मिन् विपक्वे क्षीरे त्विति वरुणादिगणसिद्धे क्षी

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

क्षीरशेषश्च तन्मथ्यं शीतं सारमुपाहरेत् ।
ततो मधुरकैः सिद्धं नस्ये तत् पूजितं हविः ।
तस्मिन् विपक्वे क्षीरे तु पेयं सर्पिः सशर्करम् ।। ४ ।।
धूमश्चास्य यथाकालं स्नैहिकं योजयेद् भिषक् ।
पानाभ्यञ्जननस्येषु बस्तिकर्म्मणि सेचने ।।
विदध्यात् त्र्यवृतं धीमान् बलातलमथापि वा ।
भोजयेच्च रसैः स्निग्धैः पयोभिर्वा सुसंस्कृतैः ।। ५ ।।
पित्तरक्तसमुत्थानौ शिरोरोगौ निवारयेत् ।
शिरोलेपैः ससर्पिष्कैः परिषेकैश्च शीतलैः ।।
क्षीरेक्षुरसधान्याम्ल-मस्तुक्षौद्रसिताजलैः ।
नलवञ्जुलकह्लार-चन्दनोत्पलपद्मकैः ।।
* शङ्खशैवलयष्ट्याह्व-मुस्ताम्भोरुहसंयुतैः ।
शिरःप्रलेपः सघृतैर्वैसर्पैश्च तथाविधैः ।। ६ ।।

साधितं काकोल्यादिप्रतिवापं यत् सर्पिस्तच्छर्कराप्रक्षेपं पेयमिति तात्पर्य्यार्थः । अन्ये तु 'तस्मिन् विपक्वे क्षीरे च' इति पठन्ति ; तस्मिन् वरुणादिक्काथे क्षीरे च साधितं सर्पिः सशर्करं पिबेदिति च व्याख्यानयन्ति । धूमश्चास्येत्यादि । यथाकालं यथावस्थं, मधूच्छिष्टप्रभृतिभिः स्नेहमिश्रैः कृतो धूमः स्नैहिकः । पानाभ्यञ्जनेत्यादि । त्रैवृतमपतानकचिकित्सितोक्तं, बलातैलं मूढगर्भचिकित्सितोक्तम् । भोजयेदित्यादि । रसैः मांसरसैः । सुसंस्कृतैर्वातहरद्रव्यसाधितैः ॥ ३—५ ॥

इदानीं पित्तजरक्तजयोस्तुल्यचिकित्सितत्वात् सङ्क्षेपार्थमुभयोरेकं चिकित्सितमाह—पित्तरक्तेत्यादि । शिरोलेपैर्मधुरकादिद्रव्यकृतैः, परिषेकैश्च शीतलैः क्षीरेक्षुरसादिकृतैः । तान्येव परिषेकद्रव्याण्याह—क्षीरेक्ष्वित्यादि । सिताजलं शर्करोदकम् । शिरोलेपद्रव्याण्याह—नलेत्यादि । नलः शुषिरपर्व्वा खनामख्यातः, वञ्जुलो वेतसः, कह्लारं रक्तोत्पलं, चन्दनं रक्तचन्दनं, उत्पलं नीलोत्पलं, शैवलं दूर्व्वा, अम्भोरुहं पद्मम् । वैसर्पैश्च तथाविधैरिति विसर्पचिकित्सितोक्तैः प्रलेपैः ; तानि तु उशीरलामज्जकचन्दनस्रोतोजमुक्तामणिगैरिकाणि । तथाविधैरिति वचनाद्रक्तपित्तविसर्पप्रलेपप्रकारैर्न तु कफवातविसर्पलेपद्रव्यप्रकारैरित्यर्थः । मधुरैः काकोल्यादिभिः । सर्पिरत्र मधुरद्रव्यसंस्कृतेन स्नेहेन कृतम् । पित्तरक्तसमुत्थानौ शिरोरोगौ निवारयेदित्यत्रापि सम्बन्धनीयम् ॥ ६ ॥

* वंशशैवलयष्ट्याह्वेति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मधुरैश्च सुखालेपैर्नस्यकर्म्मभिरेव च।
आस्थापनविरेकैश्च पथ्यश्च स्नेहवस्तिभिः॥
क्षीरसर्पिर्हितं नस्यं वसा वा जाङ्गला शुभा।
उत्पलादिविपक्वेन क्षीरेणास्थापनं हितम्॥
भोजनं जाङ्गलरसैः सर्पिषा चानुवासनम्।
मधुरः क्षीरसर्पिस्तु स्नेहने च सशर्करम्।
पित्तरक्तघ्नमुद्दिष्टं यच्चान्यदपि तद्धितम्॥ ७॥
कफोत्थितं शिरोरोगं जयेत् कफनिवारणैः।
शिरोविरेकैर्वमनस्तीक्ष्णगण्डूषधारणैः॥
अच्छञ्च पाययेत् सर्पिः स्वेदयेच्चाप्यभीक्ष्णशः।
शिरो मधूकसारेण स्निग्धस्याऽपि विरेचयेत्॥
इङ्गुदस्य त्वचा वापि मेषशृङ्ग्या च वा भिषक्।
आभ्यामेव कृतां वर्त्तिं धूमपाने प्रयोजयेत्।
घ्रेयं कट्फलचूर्णञ्च कवलाश्च कफापहाः॥

इदानीं रक्तजे पित्तजे च शिरोरोगे वमनं विहाय कर्म्मचतुष्टयं निर्द्दिशन्नाह—म रित्यादि। आस्थापनादिभिः पित्तरक्तसमुत्थितौ शिरोरोगौ निवारयेदिति सम्बन्धः। आस्थापनादिभिस्त्रिभिः सम्बन्धनीयः। पथ्यैर्हितैः। तेन वक्ष्यमाणोत्पलादिनाऽऽस्थापनं मधुरद्रव्यकृतं, स्नेहवस्तयस्तु मधुरकन्दक्षीरघृतादिकृताः। क्षीरसर्पिरत्र मथ्यमानक्षी नवनीतजातम्। आस्थापनोपयोगिद्रव्याण्याह—उत्पलेत्यादि। सर्पिषा चानुवास तदेव निर्द्दिशन्नाह—मधुरैरित्यादि। मधुरैः काकोल्यादिभिः, पक्वमिति शेषः। क्षीरमथनादुत्थितं, स्नेहने स्नेहवस्तौ, सशर्करं सितशर्कराचूर्णप्रक्षेपम्। अन्ये तु 'मधु सर्पिस्तु पक्वं पाने सशर्करम्' इति पठन्ति, तन्नेच्छति गयी। इदानीं सङ्क्षेपार्थमवि मपि चिकित्सितमाह—पित्तरक्तघ्नमित्यादि। अन्यदपि पानालेपनस्यादि रक्तपित्तघ्नं तदत्रापि हितमिति पिण्डार्थः॥ ७॥

इदानीं कफजशिरोरोगचिकित्सामाह— कफोत्थितमित्यादि। कफोत्थितं शिरोरोगं रणैर्जयेदिति सम्बन्धः; तानि च कफनिवारणानि शिरोविरेचनादीनि। अच्छञ्चेति अ वमननिर्ज्जितकफस्य प्रकुपितवातविजयार्थं सर्पिःपानं, अथवा सर्पिःपानं वमनस्य प्राक्कर्म क्ष्णशः पुनःपुनः। शिरोविरेचनावशेषितकफस्योपशमनार्थं धूममाह—आभ्यामित्यादि। मिङ्गुदीमेषशृङ्गीत्वग्भ्याम्। कट्फलचूर्णं घ्रेयं घ्रातव्यं, प्रधमनविशेषोऽयम्। कफाप

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सरलाकुष्ठशार्ङ्गेष्ठा-देवकाष्ठैः सरोहिषैः ।
क्षारपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैर्लेपयेच्छिरः ॥
यवषष्टिकयोश्चान्नं व्योषक्षारसमायुतम् ।
पटोलमुद्गकौलत्थैर्मात्रावद् भोजयेद्रसैः ॥ ८ ॥
शिरोरोगे त्रिदोषोत्थे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
सर्पिःपानं विशेषेण पुराणं वा दिशन्ति हि ॥ ९ ॥
क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो बृंहणो विधिः ।
पाने नस्ये च सर्पिः स्याद् वातघ्नमधुरैः शृतम् ।
क्षयकासापहश्चात्र सर्पिः पथ्यतमं विदुः ॥ १० ॥
कृमिभिर्भक्ष्यमाणस्य वक्ष्यते शिरसः क्रिया ।
नस्ये हि शोणितं दद्यात् तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ॥
मत्ताः शोणितगन्धेन समायान्ति यतस्ततः ।
तेषां निर्हरणं कार्य्यं ततो मूर्द्धविरेचनः ॥

हरद्रव्यकृताः । सरलेत्यादि । क्षारपिष्टैः क्षारोदकपिष्टैः, सलवणैरीषल्लवणैः । आहारमाह—यवेत्यादि । व्योषं त्रिकटुकं, क्षारो यवक्षारः, यवषष्टिकयोश्चान्नं त्रिकटुकेन कटूकृतं, यवक्षारेण लवणितं, पटोलादीनां यूषैः सह मात्रावद् भोजयेदिति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

अधुना त्रिदोषजशिरोरोगस्य सामान्यां चिकित्सामाह - शिरोरोगे इत्यादि । त्रिदोषघ्नो विधिरनन्तरोक्तवातादिजशिरोरोगघ्नो विधिः । सामान्यचिकित्सितमभिधाय विशेषचिकित्सितमाह—सर्पिःपानमिति । अत्र निबन्धकारैर्बहूक्तं, तच्च विस्तरभयान्न लिखितम् ॥ ९ ॥

क्षयजचिकित्सामाह—क्षयज इत्यादि । क्षयमासाद्य रक्तादिक्षयेष्वन्यतमं क्षयमवधार्य्य, शोणितादिक्रियानतिक्रमेण चिकित्सितमित्यर्थः ; अन्ये तु क्षयार्थं शोषप्रतिषेधमध्यायमासाद्य यो बृंहणो विधिराहारौषधाख्यः स कार्य्यः । पाने नस्ये चेत्यत्र चकारो भिन्नक्रमे सर्पिश्चेत्यत्र द्रष्टव्यः, तेन तैलमपि मधुरद्रव्यसंस्कृतं समुच्चीयते । क्षयकासापहं सर्पिः "कुलीरशुक्तिचटकैणलावान् निष्काथ्य वर्गं मधुरञ्च कृत्स्नम्" इत्यादिना प्रोक्तम् ॥ १० ॥

इदानीं क्रिमिजशिरोरोगावसरे सुदूरविसृतबहुक्रिमीणामुत्क्लेशनेनाहरणोपायमुदिशन्नाह—कृमिभिरित्यादि । क्रिमिभिर्भक्ष्यमाणस्यैव, भक्षितस्य दुःशक्यत्वात् ; शिरसः क्रिया वक्ष्यते इति सम्बन्धः । शोणितनस्यं कृमीणामुत्क्लेशनार्थं, स्रोतोमुखगमनार्थञ्च । मूर्च्छन्ति मूर्च्छिता भवन्ति मदयुक्ता भवन्ति । समायान्ति समागच्छन्ति । यतस्ततो नासास्रोतःप्रभृतिभिः तत्रागतानां कृमीणां कूर्च्चकादिभिर्निर्हरणं कर्त्तव्यम् । इदानीं कूर्च्चकादिभिरगम्यानां क्रिमीणां निर्हरणार्थं चिकित्सितमाह—तेषामित्यादि । मूर्द्धविरेचनैर्विडङ्गमरिचापामार्गशिग्रुवीजादिभिः ;

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ह्रस्वशिग्रुकवीजैर्वा कांस्यनीलीसमायुतैः ।
कृमिघ्नै रवपीड़श्च मूत्रपिष्टैरुपाचरेत् ॥
पूतिमत्स्ययुतान् धूमान् कृमिघ्नांश्च प्रयोजयेत् ।
भोजनानि कृमिघ्नानि पानानि विविधानि च ॥ ११ ॥
सूर्य्यावर्त्ते विधातव्यं नस्यकर्म्मादि भेषजम् ।
भोजनं जाङ्गलप्रायं क्षीरान्नविकृतिघृतम् ॥ १२ ॥
तथार्द्धभेदके व्याधौ प्राप्तमन्यच्च यद् भवेत् ।
शिरीषमूलकफलरवपीड़ोऽनयोर्हितः ॥
वंशमूलककर्पूररवपीड़ं प्रयोजयेत् ।
अवपीड़ो हितश्चात्र वचामागधिकायुतः ॥
मधुकेनावपीड़ो वा मधुना सह संयुतः ।
मनःशिलावपीड़ो वा मधुना चन्दनेन वा ।
तेषामन्ते हितं नस्यं सर्पिर्मधुरसान्वितम् ॥

गयी तु वक्ष्यमाणानि ह्रस्वशिग्रुकबीजानि शिरोविरेचनद्रव्याणि मन्यते । ह्रस्वशि- रित्यादि । कृमिघ्नैर्विड़ङ्गादिभिः । आहारमाह—भोजनानीत्यादि । क्रिमिघ्नानि कृमि- पठितानि धान्याम्लप्रभृतीनि सुरसादिसंस्कृतानि ॥ ११ ॥

सूर्य्यावर्त्तकचिकित्सामाह—सूर्य्यावर्त्ते इत्यादि । नस्यकर्म्मादीत्यादिशब्दात्स्नेहपानि- ग्रहशिरोबस्त्यादयः । अन्ये तु नस्यकर्म्म आदौ यस्य तन्नस्यकर्म्मादि, तच्च वमनं विहाय- कर्म्मचतुष्टयम् । ये तु सूर्य्यावर्त्तविपर्य्ययं पठन्ति तत्रापीदमेव चिकित्सितम् । आहारं यन्नाह—भोजनमित्यादि ॥ १२ ॥

अर्द्धावभेदकचिकित्सितमाह— तथाऽर्द्धभेदके इत्यादि । न केवलं सूर्य्यावर्त्ते नस्य- भेषजं जाङ्गलप्रायं भोजनं क्षीरान्नविकृतिघृतं प्रयोजयेत् तथाऽर्द्धावभेदकेऽपि । यद्भवेदिति अन्यदपि स्नेहसिराव्यधावपीड़कर्णशूलोक्तदीपिकातैलादि यत् प्राप्तं युक्तं कर्त्तव्यम् । गयी तु अन्यच्छब्देन वक्ष्यमाणं शिरीषमूलकफलैरित्यादिकमिच्छति । त्यादि । अनयोः सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदकयोः । अवपीड्य दीयत इत्यवपीडो नस्यभेद इत्यर्थः । त्यादि । अत्रेति अनयोः सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदकयोः । मधुकं यष्टिमधुकं, मनःशिलावपीडो योगः, चन्दनेन चेति द्वितीयः । केचिदत्र चन्दनशब्देन मधूकसारं व्याख्यानयन्ति । निर्ज्जितकफस्य पश्चात्कर्म्माह—तेषामित्यादि । तेषामवपीडानाम् अन्तेऽवसाने मधु- काकोल्यादिगणकल्कश्टतं घृतं नस्ये प्रयोज्यम् । अन्ये मधुरसां मूर्व्वां मन्यन्ते । कै- मित्यत्र तयोरिति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—अन्तेऽवपीड़ानामवसाने मधुरसान्वित-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सारिवोत्पलकुष्ठानि मधुकश्चाम्लपेषितम् ।
सर्पिस्तैलयुतो लेपो द्वयोरपि सुखावहः ॥ १३ ॥
एष एव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगे कफात्मके ॥ १४ ॥
अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्य्यावर्त्तहितो विधिः ।
शिराव्यधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥
आहारश्च विधातव्यो वातपित्तविनाशनः ।
मधुमस्तकसंयाव-घृतपूरश्च भोजनः ॥ १५ ॥
क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शङ्खके ।
जाङ्गलानां रसः स्निग्धराहारश्चात्र शस्यते ॥
शतावरीं तिलान् कृष्णान् मधुकं नीलमुत्पलम् ।
दूर्व्वां पुनर्नवाञ्चैव लेपे साध्ववचारयेत् ॥
महासुगन्धामथवा पालिन्दीश्चाम्लपेषिताम् ।
शीतांश्चात्र परीषेकान् प्रदेहानत्र योजयेत् ।
अवपीड़श्च देयोऽत्र सूर्य्यावर्त्तनिवारणः ॥ १६ ॥

सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदकयोर्नस्ये हितं, वातपित्तोत्तरावस्थायां घृतनस्यम् । इदानीं शिरोलेपमाह—सारिवेत्यादि । सारिवा प्रसिद्धा, उत्पलं नीलोत्पलम् । अम्लपेषितं काञ्जिकपेषितम् । द्वयोः सूर्य्यावर्त्तार्द्धावभेदकयोः । अयमपि शिरोलेपो वातपित्तोत्तरावस्थायां प्रयोक्तव्यः । एष इत्यादि । एष एवेति शिरीषफलाद्यवपीड़ः कफनिमित्ते शिरोरोगे प्रयोक्तव्यः । यद्यपि कफशिरोरोगस्य चिकित्सोक्ता तथाऽप्यवसरप्राप्तत्वात् पुनरुक्ता । अन्ये शिरोरोगे कफात्मके इत्यत्र क्षयात्मके इति पठन्ति । तन्नेच्छति जेज्जटाचार्य्यः । अपरे तु 'एभिरेव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगेऽनिलात्मके' इति पठन्ति । एभिरेवेति अनन्तरोक्तसारिवोत्पलकुष्ठादिभिः ॥ १३ । १४ ॥

केचिदत्रानन्तवातचिकित्सितं पठन्ति ; तदाह—अनन्तवाते इत्यादि । मधुमस्तकाः खजुकाः, संयावः कण्डकघृतैश्चातुर्जातककर्पूरसुगन्धः लप्सिकेति लोके, घृतपूरः घेवर इति प्रसिद्धः ॥ १५ ॥

शङ्खकचिकित्सामाह—क्षीरेत्यादि । क्षीरसर्पिरिति अर्द्दितचिकित्सितेऽक्षितर्पणार्थं यदुक्तम् । जाङ्गलानामित्यत्र केचिदौदकानामिति पठन्ति, तन्नेच्छति गयी । शिरोलेपमाह—शतावरीमित्यादि । शतावर्य्यादिभिः क्षीरपिष्टैः शिरोलेपः । महासुगन्धामित्यादि । महासुगन्धा उत्पलसारिवा, सर्पसुगन्धामपरे । पालिन्दी कालवल्ली । अम्लं काञ्जिकम् । अनुक्तानप्यत्र परिषेकप्रदेहान्निर्दिशन्नाह— शीतानित्यादि । शीतपरिषेकान् शीतवीर्य्यविदारिगन्धादिकाकोल्या-द्युत्पलादिकषायकृतान्, शीतप्रदेहानेतेषामेव कल्कैरम्लपिष्टैः कृतान् । अवपीड़ इत्यादि ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

क्रिमिक्षयकृतौ हित्वा शिरोरोगेषु बुद्धिमान्।
मधुतैलसमायुक्तैः शिरांस्यतिविरेचयेत्।
पश्चात् सर्षपतैलेन ततो नस्यं प्रयोजयेत्॥ १७॥
न चेच्छान्तिं व्रजन्त्येवं स्निग्धस्विन्नांस्ततो भिषक्।
पश्चादुपाचरेत् सम्यक् शिराणामथ मोक्षणैः॥ १८॥
षट्सप्ततिर्नेत्ररोगा दशाष्टादश कर्णजाः।
एकत्रिंशद् घ्राणगताः शिरस्येकादशेह तु॥
इति विस्तरतो द(दि)ष्टाः सलक्षणचिकित्सिताः।
संहितायामभिहिताः सप्तषष्टिर्मुखामयाः॥
एतावन्तो यथास्थूलमुत्तमाङ्गगता गदाः।
अस्मिन् शास्त्रे निगदिताः सङ्ख्यारूपचिकित्सितैः॥ १९॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे शिरोरोगप्रतिषेधो नाम षड्विंशोऽध्यायः॥ २६॥

सूर्य्यावर्त्तनिवारणोऽवपीडः 'शिरीषमूलकफलैरवपीडोऽनयोर्हितः' इत्याद्युक्तः। इदानीं शिरो- सामान्यचिकित्सामाह - क्रमीत्यादि। क्रमिक्षयकृतौ शिरोरोगौ परित्यज्यान्येषु शिरो- तैलसमायुक्तैः शिरोविरेचनद्रव्यैर्बुद्धिमान् वैद्यः शिरांसि अतिविरेचयेत्, नस्यं द- मूलानिलोन्मूलनत्वात् स्त्यानभूतकफविनाशनत्वाच्च सर्षपतैलेन नस्यम्। अन्ये तु 'पश्चा- सुखोष्णन्तु नस्यतस्तु प्रशस्यते' इति पठन्ति; तेषामयमभिप्रायः शिरोविरेचनेन कफे जि- वातपित्तजयार्थं सर्पिर्नस्यम्॥ १६। १७॥

इदानीमेतैरप्युपायैर्यदा शान्तिं शिरोरोगा न यान्ति तदा किं कर्त्तव्यमित्याह—न चे- मित्यादि॥ १८॥

इदानीं शालाक्यतन्त्रस्यार्थपिण्डमुक्तमुपसंहरन्नाह— षट्सप्ततिरित्यादि। दशाष्टाद- विंशतिरित्यर्थः। इतिशब्द उक्तस्मरणे। ये विस्तरतो द(दि)ष्टाः विस्तरेण विदेहादौ - यथास्थूलं स्थूलानतिक्रमेण, अणुशो भिद्यमानाः पुनरसंख्येयाः। अस्मिन्निति शालाक्यशास्त्रे

सद्बुद्धेः प्रसवः पदं सुयशसः सद्वैद्यवन्द्यः श्रिया-
मावासः सुकृती क्रियासु निपुणः श्रीडल्हणाख्यो भिषक्।
श्रीभादानकनाथसाहलनृपस्यातीव यो वल्लभः
शास्त्रं तस्य निबन्धसंग्रह इति ख्यातं धरित्रीतले॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्हनविरचिते निबन्धसंग्रहे
शिरोरोगप्रतिषेधो नाम षड्विंशोऽध्यायः॥ २६॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातो नवग्रहाकृतिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

बालग्रहाणां विज्ञानं साधनञ्चाप्यनन्तरम् ।
उत्पत्तिं कारणञ्चैव सुश्रुतैकमनाः शृणु ॥ २ ॥
स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च ।
शकुनी रेवती चैव पूतना चान्धपूतना ॥
पूतना शीतनामा च तथैव मुखमण्डिका ।
नवमो नैगमेषश्च यः पितृग्रहसंज्ञितः ॥ ३ ॥
धात्रीमात्रोः प्राक्प्रदिष्टापचाराच्छौचभ्रष्टान् मङ्गलाचारहीनान् ।
त्रस्तान् हृष्टांस्तर्ज्जितान् ताड़ितान् वा पूजाहेतोर्हिंस्युरेते कुमारान् ॥

शालाक्यतन्त्रानन्तरं कौमारतन्त्रं प्रारभ्यते—अथात इत्यादि । बालशब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । तत्र ग्रहा बालानां नव, अष्टौ पुनरबालानां भूतविद्यायां निर्द्दिष्टव्याः । आकृतिराकारो लिङ्गं कार्य्यभूतं, न तु स्वभावाख्यम् । तत्र प्रथमं कुमारतन्त्रस्यार्थपिण्डमुद्दिशन्नाह—बालग्रहाणामित्यादि । विज्ञानं विशिष्टज्ञानम् । साधनं चिकित्सितम् । उत्पत्तिः प्रभवः । कारणं हेतुः ॥ १ । २ ॥

इदानीं तेषां नवग्रहाणां नामान्याह—स्कन्दग्रह इत्यादि । प्रथमः प्रधानमादिर्वा । नवमो नैगमेष इति संख्यानिर्द्देशादेव संख्यायां लब्धायां भूयो नवम इति संख्याकरणं काश्यपादितन्त्रान्तरोक्ताधिकसंख्यानिराकरणार्थम् । पितृग्रहसंज्ञित इति बालस्यान्यग्रहेभ्यो रक्षकत्वात् पितेव ग्रहः सैव संज्ञा सञ्जाता यस्य स तथा । (न तु भूतविद्यावत् पितृलोकाभिहितग्रह इति) ॥ ३ ॥

कस्माद् ग्रहा बालान् विशन्तीत्याह—धात्रीत्यादि । धात्री स्तनपायिनी पोषयित्रीत्यर्थः, माता प्रसवित्री । प्राक्प्रदिष्टापचारादिति प्राक् शारीरस्थाने प्रदिष्टोऽपचारोऽकृत्यविधिः, मांससुरादीनां लौल्यादाचरणं वा । शौचं मूत्रपुरीषादिप्रक्षालनं, मङ्गलं स्वस्तिकस्रग्दामदूर्व्वावचासर्षपादिस्पर्शनं, आचारः पापविरोधी, त्रस्तान् उद्विग्नान्, हृष्टान् मुदितान् तर्ज्जितान् अन्येन केनचिद् विभीषितान्, ताडितान् अभिहतान् । कथं पूजा जायते ? कुसुमादिना भोजनादिना च । अतो हेतोः धात्रीमात्रोरपचाराद् दूषणाद्यन्वितान् बालान् । पूजा चात्रोपलक्षणं ; तेन रतिहेतोरपि हिंस्युरिति । ननु धात्रीमात्रोरपचाराद् बालानामनपराधित्वात् कथं ग्रहहिंसनं ? अत्रोच्यते—बालानां प्राक्तनकर्म्मयोगत एवापचारं कुरुतः । कुमारानित्युपलक्षणं ; तेन कुमारिका अपि हिंस्युः । एते ग्राह

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ऐश्वर्य्यस्थास्ते न शक्या विशन्तो देहं द्रष्टुं मानुषैर्विश्वरूपाः।
आप्तं वाक्यं तत्समीक्ष्याभिधास्ये लिङ्गान्येषां यानि देहे भवन्ति ॥४॥
शूनाक्षः क्षतजसगन्धिकः स्तनद्विड्‌ वक्रास्यो हतचलितैकपक्ष्मनेत्रः।
उद्विग्नः सुलुलितचक्षुरल्परोदी स्कन्दार्त्तो भवति च गाढमुष्टिवर्चाः ॥५॥
निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेत् ससंज्ञः संरब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव।
विण्मूत्रे सृजति विनद्य जृम्भमाणः फेनञ्च प्रसृजति तत्सखाभिपन्नः ॥६॥
स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः संस्राविव्रणपरिपीड़ितः समन्तात्।
स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकैर्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥७॥
रक्तास्यो हरितमलोऽतिपाण्डुदेहः श्यावो वा ज्वरमुखपाकवेदनार्त्तः।
रेवत्या व्यथिततनुश्च कर्णनासं मृद्नाति ध्रुवमभिपीड़ितः कुमारः ॥८॥

इत्यर्थः। कस्मात् ते ग्रहा देहं विशन्तो नोपलभ्यन्ते इत्याह—ऐश्वर्य्येत्यादि। एषां ग्रहाणां लिङ्गानि भवन्ति तानि आप्तं वाक्यं समीक्ष्याभिधास्ये कथयिष्ये इति पिण्डार्थः। वाक्यमाप्तैरुक्तं वाक्यम्; आप्ताश्च यथार्थवादिनः ॥ ४ ॥

स्कन्दग्रहार्त्तलक्षणमाह—शूनाक्ष इत्यादि। क्षतजसगन्धिकः रुधिरसमानगन्धिकः, गन्ध इत्यर्थः; अन्ये तु क्षतजं रक्तं तत्सगन्धिक ईषद्रुधिरगन्धिक इत्यर्थः। स्तनद्विट् स्त... वक्रास्यः वक्रमुखः। हतचलितैकपक्ष्मनेत्र इति हतं चलितं चैकपक्ष्म नेत्रे यस्य स तथा। उद्विग्नचित्तः। सुलुलितचक्षुः किञ्चिन्मिलितलोचनः। स्कन्दार्त्त इति स्कन्दविनोदनार्थं स्क... ग्रहस्तेनार्त्तः, स्कन्दोऽत्र न पुनर्भगवान् कार्त्तिकेयः। गाढे मुष्टिवर्च्चसी यस्य स तथा। गा... स्तब्धाङ्गः क्षतजसगन्धिकः स्तनद्विट् वक्रास्यो हतचरणैकपक्ष्मनेत्रः इति पठित्वा स्तब्धा... स तथा, हतानि एकपादैकपक्ष्मार्द्धनयनानि यस्य स तथा इति व्याख्यानयति ॥ ५ ॥

स्कन्दापस्मारार्त्तलक्षणमाह—निःसंज्ञ इत्यादि। संरब्धः सम्यक् कलितः सन् कर... हस्तपादाभ्यां नृत्यतीव नर्त्तनमिव करोति। विनद्य शब्दं कृत्वा; क्वचित् विनम्य इति तत्र गात्रविनमनं कृत्वा; विण्मूत्रे मुञ्चतीति व्याख्यानम्। तत्सखाभिपन्नः तच्छब्देन कथ्यते, तस्य सखा स्कन्दापस्मारः, तेनाक्रान्तः ॥ ६ ॥

शकुनिग्रहार्त्तलक्षणमाह—स्रस्ताङ्ग इत्यादि। स्रस्ताङ्गः शिथिलाङ्गः। भयचकितो... विहङ्गा अत्र मांसादा जलचराश्च। संस्राविव्रणपरिपीडितः पूयास्राविव्रणपरिपीडितः। ... सर्व्वतः। अत्रोक्तव्रणस्फोटयोर्विदीर्णाविदीर्णत्वेन भेदः। क्षतोऽभिभूतः ॥ ७ ॥

रेवतीग्रहार्त्तस्य लक्षणमाह—रक्तास्य इत्यादि। हरितमल इति मलोऽत्र विष्ठा ... ज्वरमुखपाकवेदनार्त्तः ज्वरार्त्तो मुखपाकवेदनार्त्तश्च। व्यथिततनुरिति सरुजशरीरः। अभि... रेवत्या इति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्रस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ विड्भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धिः।
छर्द्यार्त्तो हृषिततनूरुहः कुमारस्तृष्णालुर्भवति च पूतनागृहीतः ॥ ९ ॥
यो द्वेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्का-च्छर्दीभिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः।
दुर्वर्णः सततमधःशयोऽम्लगन्धिस्तं ब्रूयुर्भिषज इहान्धपूतनार्त्तम् ॥ १० ॥
उद्विग्नो भृशमतिवेपते प्ररुद्यात् संलीनः स्वपिति च यस्य चान्त्रकूजः।
विस्राङ्गो भृशमतिसार्य्यते च यस्त जानीयाद् भिषगिह शीतपूतनार्त्तम् ॥११॥
म्लानाङ्गः सुरुचिरपाणिपादवक्त्रो बह्वाशी कलुषशिरावृतोदरो यः।
सोद्वेगो भवति च मूत्रतुल्यगन्धिः स ज्ञेयः शिशुरथ वक्त्रमण्डिकार्त्तः ॥ १२॥
यः फेनं वमति विनम्यते च मध्ये सोद्वेगं विलपति चोर्द्ध्वमीक्षमाणः।
ज्वर्य्येत * प्रततमथो वसासगन्धिर्निःसंज्ञो भवति हि नैगमेषजुष्टः ॥ १३ ॥

पूतनाग्रहार्त्तलक्षणमाह—स्रस्ताङ्ग इत्यादि। न दिवा सुखं स्वपिति न च रात्रौ सुखं स्वपिति। सृजति मुञ्चति। स्रस्ताङ्गमित्यत्र केचित् स्वस्थाङ्ग इति पठन्ति, स्वस्थाङ्गोऽपि न दिवा न रात्रौ स्वपितीति व्याख्यानयन्ति ॥ ९ ॥

अन्धपूतनार्त्तलक्षणमाह—य इत्यादि। अधःशयोऽधोमुखशायी। अम्लगन्धिः काञ्जिकाद्यम्लद्रव्यगन्धिः ॥ १० ॥

शीतपूतनार्त्तलक्षणमाह—उद्विग्न इत्यादि। संलीनः सम्यग्लीनः, शय्यैकदेशे लग्न इत्यर्थः। विस्राङ्गो विस्रगन्धाङ्गः। 'उद्विग्नो भृशमति' इत्यत्र केचित् आक्रन्दत्यतिचकितः इति पठन्ति ॥ ११ ॥

मुखमण्डिकाग्रहार्त्तलक्षणमाह—म्लानाङ्ग इत्यादि। म्लानाङ्गो दुर्बलमध्यशरीरः। सुचिरपाणिपादवक्त्रमिति सुष्ठु रुचिरं शोभनं हस्तपादवक्त्रं यस्य सः। वक्त्रमण्डिकार्त्तो मुखमण्डिकार्त्तं इत्यर्थः ॥ १२ ॥

नैगमेषग्रहार्त्तलक्षणमाह—य इत्यादि। मध्ये मध्याङ्गे। सोद्वेगं सत्रासं, विलपति अतिशयेन शब्दं करोति, ऊर्द्ध्वमीक्षमाणः ऊर्द्ध्वं पश्यन्। विलपतीत्यत्र केचित् विहसतीति पठन्ति। ज्वर्य्येत प्रततं सततम्। वसासगन्धिः वसया तुल्यगन्धिः। निःसंज्ञः निर्गतसम्यग्ज्ञानः ॥ १३ ॥

---

* जीर्य्येतेत्यपि पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रस्तब्धो यः स्तनद्वेषी मुह्यते चाविशन् मुहुः।
तं बालं न चिराद्धन्ति ग्रहः सम्पूर्णलक्षणः॥ १४॥
विपरीतमतः साध्यं चिकित्सेदचिरार्द्दितम्।
गृहे पुराणहविषाऽभ्यज्य बालं शुचौ शुचिः॥
सर्षपान् प्रकिरेत् तेषां तैलैर्द्दीपञ्च कारयेत्।
सदा सन्निहितश्चापि जुहुयाद्धव्यवाहनम्॥
सर्व्वगन्धौषधीवीजगन्धमाल्यैरलङ्कृतम्।
अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति सन्ततम्॥
नमः स्कन्दाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः।
शिरसा त्वाभिवन्देऽहं प्रतिगृह्णीष्व मे बलिम्॥
नीरुजो निर्व्विकारश्च शिशुर्मे जायतां ध्रुवम्॥ १५॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे नवग्रहाकृतिविज्ञानीयो नाम सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

साम्प्रतमसाध्यग्रहार्त्तलक्षणमाह—प्रस्तब्ध इत्यादि। प्रस्तब्धोऽत्यर्थं स्तब्धाङ्गः। मुह्यते याति। आविशन् आवेशं कुर्व्वन् मुहुर्वारंवारम्॥ १४॥

साध्यग्रहार्त्तलक्षणमाह—विपरीतमित्यादि। विपरीतं प्रस्तब्धस्तनद्वेषादिलक्षणैर्युक्तम्। अचिरार्द्दितमल्पकालपीडितम्। साध्यस्य चिकित्सामाह—गृहे इत्यादि। पुराणहविषा घृतेन अभ्यज्य बालं चुपाटित्वा। शुचौ पवित्रदेशे, शुचिः भिषग् इति शेषः, तेषां तैलैः सर्षपतैलैः, दीपं कारयेत् दीपं प्रज्वालयेदित्यर्थः। सदेत्यादि। जुहुयात् होमं कुर्य्यादित्यर्थः, हव्यवाहनमग्निम्। कैर्जुहुयात्? सर्व्वगन्धौषधीबीजैरिति; सर्व्वगन्धा एलादिपरिपठिताः, बीजानि यवधान्यतिलादीनि, तैर्जुहुयात्। गन्धमाल्यैरलङ्कृतमग्निं बालं वा, संततं न सकृत्। अयं विधिः सर्व्वग्रहाणां सामान्यः। अग्नय इत्यादि। अग्निं हुत्वा ततो बलिं दद्यात्। तत्र यं मन्त्रमुच्चरेत् तमाह—नम इत्यादि॥ १५॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे नवग्रहाकृतिविज्ञानोयव्याख्यानाम सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातः स्कन्दग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

स्कन्दग्रहोपसृष्टानां कुमाराणां प्रशस्यते ।
वातघ्नद्रुमपत्राणां निष्क्वाथः परिषेचने ॥
तेषां मूलेषु सिद्धश्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
सर्व्वगन्धसुरामण्ड-कैडर्य्यावापमिष्यते ॥ २ ॥
देवदारुणि रास्नायां मधुरेषु द्रुमेषु च ।
सिद्धं सर्पिश्च सक्षीरं पानमस्मै प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥
सर्षपाः सर्पनिर्म्मोको वचा काकादनी घृतम् ।
उष्ट्राजाविगवाञ्चैव रोमाण्युद्धूपनं शिशोः ॥ ४ ॥
सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं बिल्वस्य कण्टकान् ।
मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितान्येव धारयेत् ॥ ५ ॥
रक्तानि माल्यानि तथा पताका रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्याः ।
घण्टा च देवाय बलिर्निवेद्यः सकुक्कुटः स्कन्दग्रहे हिताय ॥

नवग्रहाकृतिविज्ञानीयानन्तरं विज्ञातनवग्रहाकृतेश्चिकित्सितमुचितं ; तत्रापि स्कन्दग्रहस्य प्रथमत्वात् तत्प्रतिषेधाध्याय आरभ्यते - अथात इत्यादि ॥ १ ॥

स्कन्देत्यादि । उपसृष्टानां गृहीतानाम् । द्रुमग्रहणं विटपनिषेधार्थम् । स्कन्दग्रहप्रभावेण तेनाविष्टे बाले वायुः कुप्यतीति वातहरैः सेकादयः कार्य्याः ; अथवा वातघ्नद्रुमाः स्वप्रभावेण ग्रहावेशमपि निवर्त्तयन्ति, अचिन्त्यशक्तित्वात् । तेषामित्यादि । तेषां वातघ्नद्रुमाणां बिल्वादीनाम् । सर्व्वगन्धा एलादिपठिताः, सुरामण्डः सुराया उपर्य्यच्छो भागः, कैडर्य्यो महानिम्बः । एतेन बिल्वादिमूलक्वाथेन एलादीनां कल्केन सिद्धं तैलमभ्यञ्जने हितमिष्यत इति सिद्धन् ॥ २ ॥

देवदार्व्विंत्यादि । मधुरद्रुमा मधुरवृक्षाः, मधु(धू)कराजादनादयः । पानमन्नादस्य बालस्य ॥३

काकादनी काकजङ्घा । सोमवल्लीत्यादि । सोमवल्ली गुडूची, इन्द्रवल्ली मत्स्याण्डकः गण्डदूर्व्वेति लोके, मृगादनी इन्द्रवारुणी ॥ ४ । ५ ॥

बलिं निर्दिशन्नाह—रक्तानीत्यादि । तथा पताका रक्तेत्यर्थः । रक्ताश्च गन्धाः कुङ्कुमादिकाः । भक्ष्याः स्वस्तिकमोदकादयः । देवाय स्कन्दनाम्ने, स्कन्दग्रहे वक्ष्यमाणे चत्वराख्ये । हिताय

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्नानं त्रिरात्रं निशि चत्वरेषु कुर्य्यात् पुरं शालियवैर्नवैस्तु।
अद्भिश्च गायत्र्यभिमन्त्रिताभिः प्रज्वालनं व्याहृतिभिश्च वह्नेः॥ ६॥
रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पापनाशिनीम्।
अहन्यहनि कर्त्तव्या या भिषग्भिरतन्द्रितैः॥
तपसां तेजसाञ्चैव यशसां वपुषां तथा।
निधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु॥
ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः।
देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुहः॥
देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः।
गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च स ते शर्म्म प्रयच्छतु॥
रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः।
रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः॥ ७॥

इति सुश्रुत संहितायामुत्तरतन्त्रे स्कन्दग्रहप्रतिषेधो नामाष्टाविंशोऽध्यायः॥ २८॥

हितार्थं बालकस्य। वलिश्च शुचिना वैद्येन कृतस्नानेन शस्त्रहस्तेन रात्रौ दातव्यः। …मित्यादि। चत्वरेषु चतुष्पथेषु, अपरे चत्वरशब्देन त्रिपथं कथास्थानञ्चेत्याहुः। पुरं… अद्भिश्च गायत्र्यभिमन्त्रिताभिः स्नानमिति सम्बन्धनीयम्। व्याहृतिभिस्तिसृभिः सप्र… स्वाहान्ताभिः। स्कन्दग्रहे चत्वराख्ये शालियवैर्विरचितमण्डलाभ्यन्तरसद्मनि पुं… त्रिरात्रं रात्रौ वलिस्नानहोमाः कार्य्याः॥ ६॥

रक्षामित्यादि। रक्षा स्वस्त्ययनम्; मन्त्राणामचिन्त्यशक्तित्वान्मन्त्रमयी रक्षा पाप… तपसामित्यादि। वपुषामिति वपुषां निधानं स्थानमित्यनेन कामरूपत्वमुक्तम्। अव्ययं… ग्रहाः स्कन्दग्रहादिकाः, तेषां सेना तस्याः पतिः देवसेनापतिः। देवसेनारिपवो दैत्या… देवस्य रुद्रस्य, उमा पार्व्वती, कृत्तिकाः षट्संख्योपेताः सप्तर्षिभार्य्याः। शर्म्म सुखम्। क्रौं… पर्व्वतः तं सूदयति निहन्तीति क्रौञ्चसूदनः॥ ७॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
स्कन्दग्रहप्रतिषेधव्याख्यानामाष्टाविंशोऽध्यायः॥ २८॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः स्कन्दापस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

विल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः ।
परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये ।
सर्व्वगन्धविपक्वन्तु तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥
क्षीरवृक्षकषाये च काकोल्यादौ गणे तथा ।
विपक्तव्यं घृतं वापि पानीयं पयसान्वितम् ॥
उत्सादनं वचाहिङ्गु-युक्तं स्कन्दग्रहे हितम् ॥
गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखा घृतम् ।
वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धूपनेऽपि च ॥
अनन्तां कुक्कुटीं विम्बीं मर्कटीञ्चापि धारयेत् ।
पक्वापक्वानि मांसानि प्रसन्ना रुधिरं पयः ॥

स्कन्दप्रतिषेधानन्तरं प्रत्यासत्त्या स्कन्दापस्मारप्रतिषेधारम्भो युज्यत इत्याह—विल्व इत्यादि। गोलोमी दूर्व्वा। सर्व्वेत्यादि। सर्व्वगन्धा एलादिकाः, यथालाभमेलादिकल्केन विल्वशिरीषादीनां क्वाथेन तैलं पक्तव्यम्। अन्ये तु 'गन्धमूलविपक्वम्' इति पठन्ति ; गन्धाः सर्व्वगन्धाः पूर्व्वोक्ताः, मूलं गोमूत्रम्। क्षीरेत्यादि। क्षीरवृक्षकषाये चतुर्गुणे, पयसा दुग्धेन चतुर्गुणेन, काकोल्यादौ गणे कल्कीकृते स्नेहचतुर्थांशे घृतं विपक्तव्यम्। तद् घृतं किं कार्य्यमित्याह—पानीयं पातव्यम्, अन्नादेन इति शेषः। अन्ये तु पानीयं चतुर्गुणं दत्त्वा घृतं पक्तव्यमिति मन्यन्ते, शेषं पूर्व्ववत्। उत्सादनमित्यादि। उत्सादनमुद्वर्त्तनम्। स्कन्दग्रहे हितमित्यत्र चकारो लुप्तो ज्ञेयः, तेन स्कन्दग्रहे स्कन्दापस्मारे च हितम्। (एतदुद्वर्त्तनं हितम् इत्यत्रान्ये एतदुद्वर्त्तनेरितमिति पठन्ति ; तन्न उत्सादनस्यानुक्तत्वात्)। अनन्तेत्यादि। अनन्ता उत्पलसारिवा, कुक्कुटी कुक्कुटीशरीरवत् कुसुमचिता वल्ली स्फटिकरचितकुक्कुटाण्डतुल्यकन्दा, मर्कटी कपिकच्छुः। धारयेत् शरीरे इति बोद्धव्यम्। पक्वेत्यादि। प्रसन्ना सुरा, रुधिरं छागलस्य,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

भूतौदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणेऽवटे।
चतुष्पथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना॥
स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा।
विशाखसंज्ञश्च शिशोः शिवोऽस्तु विकृताननः॥ २॥

इति सुश्रुत संहितायामुत्तरतन्त्रे स्कन्दापस्मारप्रतिषेधो नामत्रिंशोऽध्यायः॥ २९॥

पयो दुग्धम्। भूतौदनः भूतानामोदनः सोपहारो बलिः, उत्स्विन्ना माषविकृतिर्बलिरि- अवटे गर्त्तायाम्। चतुष्पथे इत्यादि। अस्य बालकस्य। यतात्मना उपवासादियुतेन। कर्- इत्यत्र केचित् यथाविधि इति पठन्ति; स्कन्दप्रतिषेधोक्तस्नानविधानेनेति च व्याख्यान्ति। रक्षामन्त्रमाह—स्कन्देत्यादि। स्कन्दस्य कार्त्तिकेयस्य, दयितोऽभीष्टः, सखा मित्रं, विशा- इति स्कन्दापस्मारस्य द्वितीयं नाम। शिशोर्बालकस्य, शिवोऽस्तु कल्याणकृद् भवतु, विकृ- विकृतमुखः। विशाखसंज्ञस्येति केचित् पठन्ति, तत्र स्कन्दस्य विशेषणम्॥ १। २॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
स्कन्दापस्मारप्रतिषेधव्याख्यानामैकोनत्रिंशोऽध्यायः॥ २९॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2
RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः शकुनीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

शकुन्यभिपरीतस्य कार्य्यो वद्येन जानता ।
वेतसाम्रकपित्थानां निःक्काथः परिषेचने ॥
कषायमधुरैस्तैलं कार्य्यमभ्यञ्जने शिशोः ।
मधुकोशीरह्रीवेर-सारिवोत्पलपद्मकैः ॥
रोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठा-गरिकैः प्रदिहेच्छिशुम् ॥
व्रणेषूक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च ।
स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयेत् ॥
शतावरीमृगर्व्वारु-नागदन्तीनिदिग्धिकाः ।
लक्ष्मणां सहदेवाञ्च बृहतीञ्चापि धारयेत् ॥
तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला ।
वलिरेष करञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना ॥

स्कन्दापस्मारप्रतिषेधानन्तरं शकुनीप्रतिषेधारम्भः, स्कन्दादिग्रहप्रतिपादकसूत्रेऽस्या एवानन्तरोक्तत्वादित्याह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥

शकुनीत्यादि । अभिपरीतस्य व्याप्तस्य, बालस्येति शेषः । जानता बुद्धिमता । निष्क्काथः परिषेचने कार्य्यं इति सम्बन्धः । कषायेत्यादि । कषाया वटादयः, मधुराणि काकोल्यादीनि ; तत्र वटादीनां कषायः, काकोल्यादीनाञ्च कल्कः, ताभ्यां तैलं साध्यं ; प्रत्येकं वटादीनां काकोल्यादीनाञ्च कल्ककषायौ कल्पनीयावित्यन्ये । मधुकेत्यादि । उत्पलं नीलोत्पलम् । प्रदिहेत् लिम्पेत । व्रणेष्वित्यादि । व्रणेषु शकुनीजुष्टबालकव्रणेषु उक्तानि चूर्णानि द्विव्रणीयाध्याये कीर्त्तितानि मिश्रकोक्तानि च शोधनरोपणानि । पथ्यानि व्रणितोपासनीयोक्तानि शालिमुद्गदाडिमसैन्धवयवपटोलादीनि ; अन्ये तु पथ्यानीति चूर्णानीत्यस्य विशेषणं कुर्व्वन्ति, तत्र शकुनीजुष्टबालकव्रणानां सदाहपाकरक्तस्रावहराणि चूर्णानि प्रयोक्तव्यानीति सम्बन्धनीयम् ।

स्कन्देत्यादि । ‘ धूपनानि सर्षपा इत्यादीनि स्कन्दग्रहोक्तानि, तानीहापि शकुन्यामपि प्रयोजयेत् । शतावरीत्यादि । मृगैर्व्वारुरिन्द्रवारुणी, नागदन्ती दन्तिनी, सहदेवा पीतपुष्पा बला, बृहती स्थूलफला । तिलेत्यादि । एष तिलतण्डुलमित्यादिको बलिः । करञ्जेषु नक्तमालेषु ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

निष्कुटे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि।
स्कन्दग्रहोपशमनं घृतं तच्चेह पूजितम्।
कुर्य्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः॥
अन्तरीक्षचरा देवी सर्व्वालङ्कारभूषिता।
* अधोमुखी तीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु॥
दुर्द्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वरा।
लम्बोदरी शङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु॥ २॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे शकुनीप्रतिषेधो नाम त्रिंशोऽध्यायः॥ ३०॥

नियतात्मना संयतेन्द्रियेण। करञ्जेष्वित्यत्र अन्ये निकुञ्जेष्विति पठन्ति, निकुञ्जेषु ... निष्कुटे इत्यादि। निष्कुटे गृहोपवने, अन्ये निष्कुटं वनगहनमाहुः। यथाविधीति स्क... विधिः; तेन शालियवरचितमण्डले गायत्र्याभिमन्त्रितेन जलेन स्नानमिति लभ्यते। स्क... घृतं देवदारुणि रास्नायामित्यादिकं, चकारोऽत्र सोमवल्ल्यादीनामपि धारणं समु... जज्जटस्तु स्कन्दग्रहे धूपनानीत्यादिकधूपनपाठान्ते इदं घृतं पठति। कुर्य्यादित्यादि। शुभैरिति जातीपुष्पनीलोत्पलादिभिः। बालकरक्षामाह - अन्तरीक्षेत्यादि॥ २॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
शकुनीप्रतिषेधव्याख्यानाम त्रिंशोऽध्यायः॥ ३०॥

---

* अयोमुखीति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो रेवतीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

अश्वगन्धाजशृङ्गी च सारिवा सपुनर्नवा ।
सहे तथा विदारी च कषायाः सेचने हिताः ॥
तैलमभ्यञ्जने कार्य्यं कुष्ठे सर्ज्जरसेऽपि वा * ॥
धवाश्वकर्णककुभ धातकीतिन्दुकीषु च ।
काकोल्यादिगणे चव पानीयं सर्पिरिष्यते ॥
कुलत्थाः शङ्खचूर्णश्च प्रदेहः सार्व्वगन्धिकः ॥
गृध्रोलूकपुरीषाणि यवा यवफलो घृतम् ।
सन्ध्ययोरुभयोः कार्य्यमेतदुद्धूपनं शिशोः ॥
वरुणारिष्टकमयं रुचकं सन्दुकं तथा ॥

शकुनीप्रतिषधानन्तरं रेवत्यामपि मुखपाकवचनात् सव्रणत्वेनैकधर्म्मत्वाच्च रेवतीप्रतिषधाध्यायो युज्यत इत्याह— अथात इत्यादि ॥ १ ॥

अश्वगन्धेत्यादि । अजशृङ्गी कर्कटशृङ्गी, उत्तमारणीत्यन्ये । सहे मुद्गमाषपर्ण्यौ । सेचने हिताः प्रत्येकं समुदिताश्च । तैलमित्यादि । सर्ज्जरसो रालः पलङ्कषा गुग्गुलुः, नलदं जटामांसी, गिरिः गिरिकर्णिका ; अन्ये गिरिकदम्बो महाकदम्बः स्वनामख्यातः ; एतैः कुष्ठादिभिः कल्कीकृतैस्तैलं कार्य्यम् । धवेत्यादि । अश्वकर्णो गर्द्दभाण्डः, ककुभोऽर्ज्जुनः । तत्र धवादिकषाये काकोल्यादिकल्के च पानीयं सर्पिः पातव्यं घृतमिष्यते । अन्ये तु काकोल्यादिगणेनैव पानीयं घृतमिच्छन्ति, धवाश्वकर्णादीनि पश्चात् तैले सम्बध्नन्ति । कुलत्था इत्यादि । शङ्खचूर्णं सुदग्धशङ्खचूर्णम् । सर्व्वगन्धा एलादिकाः, तैः कृतो लेपः सार्व्वगन्धिकः । गृध्रेत्यादि । यवाः प्रसिद्धाः, यवफलो वंशः, अन्ये यवफला दुग्धिकेत्याहुः । वरुणारिष्टकमयं वरुणनिम्बकाष्ठघटितं, रुचकं ग्रीवाभरणं मणिकसंज्ञं धारयेत् । ब्रह्मदेवस्त्वरिष्टं फेनिलमाह । सैन्दुकमिति सिन्दुको निर्गुण्डी,

* इतःपरम्—पलङ्कषायां नलदे तथा गिरिकदम्बके इत्यधिकः पाठः क्वचिद् दृश्यते ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सततं धारयेच्चापि कृतं वा पौत्रजीविकम् ।
शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं तथा ॥
बलिर्निवेद्यो गोतोर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना ।
सङ्गमे च भिषक् स्नानं कुर्य्याद्धात्रीकुमारयोः ।
नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना ।
चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥
लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ।
रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीदतु ॥ २ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे रेवतीप्रतिषेधो नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

तत्काष्ठकृतं रुचकं; तत्फलकृतमित्यन्ये। पुत्रञ्जीवो मध्यवर्त्तुलतीक्ष्णाग्रफलो वृक्षस्तत्काष्ठकृतं रुचकं, तत्फलकृतमित्यन्ये। केचिदत्रारग्वधं पठन्ति। शुक्लेत्यादि। सुमनसः श्वेतकुसुमानि। निवेद्यो दातव्यः। गोतोर्थे सलिलगोपथे। प्रयतात्मना पवित्रेण। तदुक्तं—"सोपवासः शुचिर्नक्तं सशस्त्रो निर्हरेद् बलिम्" इति। सङ्गमे नदीद्वयमेलके। रक्षामन्त्रमाह—नानेत्यादि। अपरा देव्यो विविधभूषणा यां सेवन्ते सा देवी भो बालक ते तव प्रसादं करोतु लोके प्रसादकरा भवतु। रेवती शुष्करेवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे रेवतीप्रतिषेधो व्याख्यानामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

———

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

कपोतवङ्काऽरलुको वरुणः पारिभद्रकः ।
आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥ २ ॥
वचा वयःस्था गोलोमी हरितालं मनःशिला ।
कुष्ठं सर्ज्जरसश्चैव तलार्थे वर्ग इष्यते ॥ ३ ॥
हितं घृतं तुगाक्षीर्य्यां सिद्धं मधुरकेषु च ।
कुष्ठतालीशखदिर-चन्दनस्यन्दने तथा ॥ ४ ॥
देवदारुवचाहिङ्गु-कुष्ठं गिरिकदम्बकः ।
एलाहरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा ॥
गन्धनाकुलिकुम्भीके मज्जानो वदरस्य च ।
कर्कटास्थि घृतञ्चैव धूपनं सर्षपैः सह ॥ ५ ॥
काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जाश्च धारयेत् ॥ ६ ॥

रेवतीप्रतिषेधानन्तरं स्त्रीग्रहसामान्यात् पूतनाप्रतिषेधारम्भो युज्यत इत्याह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥

कपोतवङ्केत्यादि । कपोतवङ्का कबडवङ्केति लोके प्रसिद्धा ब्रह्मसुवर्च्चलापरपर्य्याया। आस्फोता सारिवा । वयःस्था ब्राह्मी, अन्ये गुडूचीमाहुः । गोलोमी दूर्व्वा । वर्ग इष्यते इति वर्गग्रहणं यथालाभं प्रक्षेपार्थम् । वचादीनां कल्ककषायाभ्यां तैलं साध्यम् ॥ २ । ३ ॥

हितमित्यादि । तुगाक्षीरी वंशलोचना, मधुरकेषु काकोल्यादिषु ; काकोल्यादिपाठात् तुगाक्षीरी प्राप्ता, पृथक्पाठो भागद्वयार्थं कुष्ठतालीशादीनां यथालाभनिषेधार्थो वा, ये तुगाक्षीरीं वंशरोचनानुकारिपार्थिवद्रव्यं मन्यन्ते तन्मते द्विरुक्तिर्नास्ति । कल्ककषायाभ्यां सिद्धं घृतं हितमिति सम्बन्धः । गिरिकदम्बको महाकदम्बः । गन्धनाकुली सुगन्धा रास्ना । कुम्भिका जलजा । जेजटाचार्य्यस्तु न पठत्येतद्देवदार्व्वादियोगद्वयमपि, गयी तु पठति ॥ ४ । ५ ॥

काकादनीमित्यादि । काकादनी काकतिन्दुकः, काला इत्यन्ये ; चित्रफला इन्द्रवारुणी,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मत्स्यौदनञ्च कुर्व्वीत कृशरां पललं तथा।
शरावसम्पुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे हरेत्॥
उच्छिष्टेनाभिषेकेण शिरसि स्नानमिष्यते *।
पूज्या च पूतना देवी बलिभिः सोपहारकैः॥
मलिनाम्बरसंवीता मलिना रुक्षमूर्द्धजा।
शून्यागाराश्रिता देवी दारकं पातु पूतना॥
दुर्द्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका।
भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना॥ ७॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे पूतनाप्रतिषेधो नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः॥ ३२।

चिंत्राण्डिकेत्यन्ये। मत्स्यौदनं मत्स्यभक्तं; पललं तिलपिष्टम्। शून्यगृहे हरेत् इ... गृहेतरे इत्यन्ये, तत्रतरे खण्डगृहे। केचिदत्रेदृशं पठन्ति हरेद् बलिं चोत्कुरटे इत्यादि; ... शून्यागारः, शून्याराम इत्यन्ये। उच्छिष्टेनेत्यादि। उच्छिष्टेनाभिषेकेण आचमनो... पूर्व्वकल्पेन स्नानम्। रक्षामन्त्रः--मलिनेत्यादि॥ ६। ७॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
पूतनाप्रतिषेधव्याख्यानाम द्वात्रिंशोऽध्यायः॥ ३२॥

---

* शिशोः स्नपनमिष्यते इति वा पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातोऽन्धपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

तिक्तकद्रुमपत्राणां कार्य्यः क्वाथोऽवसेचने ॥
सुरा सौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
तथा सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थमुपदिश्यते ॥
पिप्पल्यः पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु ।
शालपर्णी बृहत्यौ च घृतार्थमुपदिश्यते ॥
सर्व्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रेष्वक्ष्णोश्च शीतलः ॥
पुरीषं कौक्कुटं केशांश्चर्म्म सर्पत्वचं तथा ।
जीर्णाञ्च भिक्षुसङ्घाटीं धूपनायोपकल्पयेत् ॥
कुक्कुटीं मर्कटीं शिम्बीमनन्ताञ्चापि धारयेत् ॥
मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्पथे ।
निवेद्यमन्तश्च गृहे शिशो रक्षानिमित्ततः ॥
शिशोश्च स्नपनं कुर्य्यात् सर्व्वगन्धादिकैः शुभैः ॥
देवी बालमिमं प्रीता संरक्षत्वन्धपूतना ॥ २ ॥

इति सुश्रुत संहितायामुत्तरतन्त्रेऽन्धपूतनाप्रतिषेधो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

पूतनाप्रतिषधानन्तरं पूतनासामान्यादन्धपूतनाप्रतिषेधारम्भो युज्यत इत्याह—अथात [इ]त्यादि । तिक्तकेत्यादि । तिक्तकद्रुमा निम्बादयः, तत्पत्रक्वाथेन परिषेकः कार्य्यः । सुरेत्यादि । [स]ौवीरकं विरेचनाध्यायोपदिष्टकाञ्जिकप्रकारः । अत्र तैले सुरासौवीरके तैलात् प्रत्येकं [च]तुर्गुणे, कुष्ठादीनि कल्कद्रव्याणि चतुर्थांशानि । पिप्पल्य इत्यादि । वर्गो मधुरकः काकोल्यादिः, [व]र्गग्रहणं यथालाभनिषेधार्थं, पिप्पल्यादीनां कल्कक्वाथाभ्यां घृतं विपाच्य शीतीभूते घृते [म]धु क्षिपेत् । इदं घृतं पानाय । सर्व्वैरित्यादि । प्रदेहो लेपः । शीतलैरन्यैरपि द्रव्यैः । पुरीषं [क]ौक्कुटमिति कुक्कुटपुरीषं, केशांश्चर्म्म च कुक्कुटस्य, केशाश्चर्म्म च मानुषस्येत्येके; केचित् [च]र्म्मेति सर्पस्य वदन्ति, तेन चर्म्म त्वक् कञ्चुलिका सर्पस्य । जीर्णाञ्च भिक्षुसङ्घाटीमिति [भ]िक्षुरत्र शाक्यभिक्षुर्बौद्धाख्यः परिव्राजकश्च, तयोर्जीर्णसङ्घाटी जीर्णवस्त्रं; तदेकदेशो गृह्यते, [ए]कदेशेऽपि समुदायप्रवृत्तेः; भिक्षुरत्र शाक्यभिक्षुरेवेति जेज्जटः । कुक्कुटीमित्यादि । कुक्कुटी [स्]फटिकरचितकुक्कुटाण्डसदृशकन्दा कुक्कुटीशरीरवत् कुसुमचिता वल्ली । मर्कटी कपिकच्छुः, मर्कट-[श]ीत्यन्ये, शूकशिम्बीत्यपरे । अनन्ता सारिवा । अन्तश्च खण्डगृहाभ्यन्तरे । शिशोश्चेति चकारात् [म]ात्रयाश्च स्नपनम् । सर्व्वगन्धा एलादिकाः । देवी प्रीता सतीमं बालं रक्षत्विति सम्बन्धः ॥१।२॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्हनविरचिते निबन्धसंग्रहे
पूतनाप्रतिषेधव्याख्यानाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः शीतपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

कपित्थं सुवहां विम्बीं तथा विल्वं प्रचीबलम् ।
नदीभल्लातकञ्चापि * परिषेके प्रयोजयेत् ॥
वस्तमूत्रं गवां मूत्रं मुस्तञ्च सुरदारु च ।
कुष्ठञ्च सर्व्वगन्धांश्च तैलार्थमवचारयेत् ॥
रोहिणीसर्ज्जखदिर पलाशककुभत्वचः ।
निष्काथ्य तस्मिन् निष्काथे सक्षीरञ्च विपाचितम् † ॥
गृध्रोलूकपुरीषाणि वस्तगन्धामहेस्त्वचः ।
निम्बपत्राणि मधुकं धूपनार्थं प्रयोजयेत् ॥
धारयेदपि लम्बाञ्च गुञ्जां काकादनीं तथा ।
नद्यां मुद्गकृतश्चान्नैस्तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥
देव्यैर्देयश्चोपहारो वारुणी रुधिरं तथा ।
जलाशयान्ते बालस्य स्नपनञ्चोपदिश्यते ॥
मुद्गौदनाशना देवी सुराशोणितपायिनी ।
जलाशयालया देवी पातु त्वां शीतपूतना ॥ २ ॥

इति सुश्रुत संहितायामुत्तरतन्त्रे शीतपूतनाप्रतिषेधो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

अन्धपूतनाप्रतिषेधानन्तरं पूतनासामान्याच्छीतपूतनाप्रतिषेधारम्भो युज्यत इत्य... इत्यादि ॥ १ ॥

कपित्थमित्यादि । सुवहा गोधापदी । प्रचीबलो मत्स्याक्षकः, काकजङ्घेत्यन्ये । ... तकं नदीपिप्पलिका गण्डोपलीतिपर्य्याया । सर्व्वगन्धा एलादिकाः । अत्र तैले कुष्ठ... भागद्वयार्थः । रोहिणी कट्फलः । रोहिण्यादिक्काथे त्रिगुणे क्षीरैकभागे घृतं पचेत् । ... बोधयिका । अहेस्त्वचः सर्पस्य कञ्चुकाः । लम्बा तिक्तालाबूः । काकादनी का... नद्यामित्यादि । मुद्गकृतैरन्नैः मुद्गकृतैर्भक्ष्यैः, मुद्गौदनेनेति गयी । उपहारो बलिः । न... नद्याः समीपे । रक्षामाह—मुद्गेत्यादि ॥ २ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
शीतपूतनाप्रतिषेधव्याख्यानाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

---

* नन्दीं भल्लातकीमिति पाठो ग्रन्थान्तरेषु दृश्यते । † सक्षीरं विपचेद्घटे इति ...

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो मुखमण्डिकाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

कपित्थविल्वतर्कारी वांशीगन्धर्व्वहस्तकाः ।
कुवेराक्षी च योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥
स्वरसैर्भृङ्गवृक्षाणां तथाजहरिगन्धयोः ।
तलं वसाश्च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने शिशोः ॥
मधूलिकायां पयसि तुगाक्षीर्य्यां गणे तथा ।
मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि घृतं पचेत् ॥
वचा सर्ज्जरसः कुष्ठं सर्पिश्चोद्धूपने हितम् ।
धारयेदपि जिह्वाश्च चाषचीरल्लिसर्पजाः ॥
वणकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं तथा ।
मनःशिलाञ्चोपहरेद् गोष्ठमध्ये बलिं तथा ॥
पायसं सपुरोडाशं बल्यर्थमुपहारयेत् ।
मन्त्रपूताभिरद्भिश्च तत्रैव स्नपनं हितम् ।
अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी ।
गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां मुखमण्डिका ॥ २ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे मुखमण्डिकाप्रतिषेधो नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

शीतपूतनाप्रतिषेधानन्तरं स्त्रीग्रहसामान्यान्मुखमण्डिकाप्रतिषेधारम्भो युज्यत इत्याह- अथात इत्यादि। कपित्थेत्यादि। तर्कारी अरणिका, वांशी वंशलोचना, कुवेराक्षी काष्ठपाटला, पेटिकेत्यन्ये। भृङ्गवृक्षाणामिति वातहरविल्वादिकानां भृङ्गाः पत्रभङ्गाः, तदुपयोगिका वृक्षाः। अजहरिगन्धयोरिति वस्तगन्धाश्वगन्धयोः, अजाश्वगन्धाचतुर्गुणरसेन तैलं वसाञ्च संयोज्य यमकं पचेदिति मन्यन्ते; अजहरिगन्धयोरित्यत्र च तथैव हरिगन्धया इति पठन्ति। मधूलिकायामित्यादि। मधूलिका मर्कटहस्ततृणम्। पयसि गोक्षीरे। अत्र गयी पयःस्विनीति पठति, तत्र क्षीरविदारीगणे, तथा मधुरे काकोल्यादिके, पञ्चमूले कनीयसि शालपर्ण्यादिके। मधूलिकादिकल्ककाथाभ्यां घृतं पचेत्। वचेत्यादि। चाषः कर्णायसः, चीरल्लिः चिल्ल इति लोके, चाषादिजिह्वां धारयेत्। वर्णको रोचनिका कम्पिल्लक इत्यर्थः, कङ्कुष्ठमित्यन्ये। माल्यं पुष्पम्। अञ्जनं रसाञ्जनं, सौवीराञ्जनमित्यन्ये। पारदं शम्भुरेतः। पूर्व्वकल्पेन शाल्यादिकृतमण्डले गोष्ठमध्ये वर्णकादिबलिमुपहरेत्, अन्ये तु वर्णकादिद्रव्याणि मण्डलार्थं मन्यन्ते। पायसं क्षीरसंसिद्धास्तण्डुलाः, पुरोडाशः अष्टाकपालः पिष्टमयः कपालोपरि पक्वस्तृणाग्निना। मन्त्रेत्यादि मन्त्रपूताभिः गायत्र्या अभिमन्त्रिताभिः। तत्रैव गोष्ठमध्ये। रक्षामाह—अलङ्कृतेत्यादि ॥ १ । २ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
मुखमण्डिकाप्रतिषेधव्याख्यानाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो नैगमेषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

विल्वाग्निमन्थपूतीकाः काय्र्याः स्युः परिषेचने ।
सुरा सवीजं धान्याम्लं परिषेके च शस्यते ॥
प्रियङ्गुसरलानन्ता-शतपुष्पाकुटन्नटैः ।
पचेत् तैलं सगोमूत्रैर्दधिमस्त्वम्लकाञ्जिकैः ॥
पञ्चमूलद्वयक्काथे क्षीरे मधुरकेषु च ।
पचेद् घृतञ्च मेधावी खर्ज्जूरीमस्तकेऽपि वा ॥
वचां वयःस्थां गोलोमीं जटिलां वापि धारयेत् ।
उत्सादनं हितश्चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् ॥
सिद्धार्थकवचाहिङ्गु-कुष्ठञ्चैवाक्षतैः सह ।
भल्लातकाजमोदाश्च हितमुद्धूपनं शिशोः ॥
मर्क्कटोलूकगृध्राणां पुरीषाणि नवग्रहे ।
धूपः सुप्ते जने काय्र्यो बालस्य हितमिच्छता ॥

मुखमण्डिकाप्रतिषेधानन्तरं परिशिष्टत्वान्नैगमेषप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्याह—अथातो नै[illegible] प्रतिषेधमित्यादि ॥ १ ॥

विल्वाग्निमन्थेत्यादि । पूतीकश्चिरविल्वः । सुरा सवीजं धान्याम्लमित्यत्रान्ये सुरा[illegible] धान्याम्लैरिति पठन्ति ; तथा पाठे सवीजं धान्याम्लं वीजेन सह काञ्जिकमिति । [illegible] सुरास्थाने तथेति पठन्ति । सबीजमप्यत्र सौवीरमिति केचित् । प्रियङ्गुसरलेत्यादि । [illegible] शुक्ला त्रिवृत्, अनन्ता उत्पलसारिवा कुटन्नटं तगरं ; तत्र प्रियङ्ग्वादिकल्कं चतुर्थांशं, द्र[illegible] द्रव्यैश्चतुर्भिः प्रत्येकं समं तैलं पचेदिति क्रमः । पञ्चमूलद्वयक्काथे इति पञ्चमूलद्वयक्काथे द्र[illegible] क्काथे त्रिगुणे, क्षीरे घृतसमे, काकोल्यादिकल्कचतुर्थांशं, खर्ज्जूरीमज्जचतुर्थांशं वा घृतं प[illegible] पचेदित्यर्थः । वचामित्यादि । वयःस्था गुडूची, ब्राह्मीत्यन्ये, गोलोमी दूर्व्वा, जटिला [illegible] उत्सादनमुद्वर्त्तनम् । सिद्धार्थकेत्यादि । अक्षता यवाः । मर्क्कटेत्यादि । मर्क्कटादिपुरीषेण [illegible]

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तिलतण्डुलकं माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि।
कुमारपितृमेषाय वृक्षमूले निवेदयेत्॥
अधस्ताद् वटवृक्षस्य स्नपनश्चोपदिश्यते।
बलिं न्यग्रोधवृक्षेषु तिथौ षष्ठ्यां निवेदयेत्॥
अजाननश्चलाक्षिभ्रूः कामरूपी महायशाः।
बालं पालयिता * देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु॥ २॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे नैगमेष प्रतिषेधो नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३६॥

सुप्ते लोके बालस्य धूपनम्। तिलेत्यादि। विविधान् स्वस्तिकमोदकादीन्। कुमारपितृमेषायेति कुमाराणां पिता रक्षणात्मकत्वाद्, मेषो नैगमेषः, तस्मै नैगमेषाय। वृक्षमूले क्षीरवृक्षमूले। निवेदयेत् तिलादिकं बलिम्। रक्षामाह—अधस्तादित्यादि। स्नपनं गायत्र्यभिमन्त्रिताभिरद्भिः। बलिमपि तिलतण्डुलमित्यादिकं वटमूले षष्ठ्यां निवेदयेत्॥ २॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
नैगमेषप्रतिषे- व्याख्यानाम षट्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३६॥

---

* बालपितेति पाठभेदः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रहोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

नव स्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां य इमे ग्रहाः ।
श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः ॥
एते गुहस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः ।
सृष्टाः शरवणस्थस्य रक्षितस्यात्मतेजसा ॥
स्त्रीविग्रहा ग्रहा ये तु नानारूपा मयेरिताः ।
गङ्गोमाकृत्तिकानां ते भागा राजसतामसाः ॥
नैगमेषस्तु पार्व्वत्या सृष्टो मेषाननो ग्रहः ।
कुमारधारी देवस्य गुहस्यात्मसमः सखा ॥

नवग्रहाकृतिविज्ञानं चिकित्सितञ्चाभिधाय बालग्रहाणामुत्पत्तिं कारणञ्चाभिधातुं पत्त्यध्यायारम्भो युज्यत इत्याह—अथात इत्यादि । ग्रहाणां स्कन्दादीनां, उत्पत्तिः प्राप्तिः ; एतेन क्रीड़नार्थं नियोजनमत्रोत्पत्तिः, नाभूतप्रादुर्भावः ; कुतः ? तेषां नित्यत्वात्।

नवेत्यादि । विग्रहः शरीरं ; तत्र च स्कन्दस्कन्दापस्मारनैगमेषाः पुरुषशरीराः, स्त्रीशरीराः । एते इत्यादि । शरवणस्थस्य आत्मतेजसा रक्षितस्यापि रक्षार्थं कृत्तिकाः स्कन्दादयो ग्रहाः सृष्टा नियोजिता इत्यर्थः ; गुहस्य कार्त्तिकेयस्य, आत्मतेजसा स्वशक्त्या स्वभावरक्षितस्य गुहस्य रक्षकैः किं ? उच्यते—यथा स्वशक्त्या अनभिभवनीयस्यापि अन्ये देवा रक्षकाः, प्रभुधर्म्मत्वात् तद्वद् गुहस्यापि अन्ये ग्रहा रक्षकाः, प्रभुधर्म्म स्त्रीत्यादि । स्त्रीविग्रहा नारीशरीराः, नानारूपा मेषादिमुखाः, मया धन्वन्तरिणा कथिताः । ते स्त्रीविग्रहाः । भागा अंशाः, राजसतामसा मता रजस्तमोमयाः स्मृताः। सर्व्वग्रहाणां रजस्तमोमयत्वं, तथापि स्त्रीविग्रहाणामेवात्यर्थं रजस्तमोगुणभूयिष्ठत्वं ; त त्वाच्चातिशयेन हिंसात्मकत्वमिति तेभ्यो बालको रक्षितव्यः । नैगमेष इत्यादि । नैगमेषः मेषानन एडकमुखः, बालकौतुकाय सृष्टः । कुमारधारी कुमारपालयिता, कुमारहारी पठन्ति, तत्र कुमारान् हरतीत्यर्थः । आत्मसम आत्मतुल्यः, सखा मित्रम् । आत्मसम

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः सोऽग्निनाग्निसमद्युतिः ।
स च स्कन्दसखा नाम विशाख इति चोच्यते ॥
स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।
बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः ॥
बाललीलाधरो योऽयं देवो रुद्राग्निसम्भवः ।
मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैष प्रवर्त्तते ॥
कुमारः स्कन्दसामान्यादत्र केचिदपण्डिताः ।
गृह्णातीत्यल्पविज्ञाना ब्रुवते देहचिन्तकाः ॥ २ ॥
ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते ।
उपतस्थुर्ग्रहाः सर्व्वे दीप्तशक्तिधरं गुहम् ॥
ऊचुः प्राञ्जलयश्चैनं वृत्तिं नः संविधत्स्व वै ।
तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोदयत् ॥

आत्मोद्भव इति पठन्ति, तत्रात्मोद्भवः पुत्रः। स्कन्देत्यादि। अपस्मारविकारलिङ्गलिङ्गित-विकारित्वेन स्कन्दापस्मार इत्युच्यते। सोऽग्निना सृष्ट इति सम्बध्यते। विशाख इति स्कन्दापस्मारस्यापरं नाम। स्कन्द इत्यादि। त्रिपुरारिणा रुद्रेण सृष्टः। गुहस्य स्कन्दादिभ्यो भेदमाह—बाललीलाधर इत्यादि। लीला चेष्टा, रुद्राग्निसम्भव इति रुद्रसम्भवोऽग्निसम्भवश्च। मिथ्याचारेषु बालेष्वित्यर्थः। स्वयं न प्रवर्त्तते तदनुचरास्तु प्रवर्त्तन्ते, कुतः ? यतोऽस्य देवत्वाद् यागादिभिरेव वृत्तिः। बाललीलाधर इत्यत्र बाललीलाटन इत्यन्ये पठन्ति। कुमार इत्यादि। कुमारः कार्त्तिकेयः, स्कन्दसामान्यात् स्कन्दग्रहनामतुल्यत्वाद् बालं गृह्णातीति ये केचिदपण्डिता, देहचिन्तका वैद्या ब्रुवते तेऽल्पविज्ञाना अपण्डिताः ॥ २ ॥

के तर्हि बालान् गृह्णन्तीति पृष्ट आह—तत इत्यादि। ततो गुहरक्षार्थं नवग्रहेषु सृष्टेषु सत्सु, अनन्तरं सुरा देवास्तेषां सेना तस्याः पतौ स्वामिनि गुहे कृते सति, उपतस्थुः आगताः। शक्तिरायुधविशेषः। ऊचुः उक्तवन्तः। प्राञ्जलयः संयोजितहस्ताः एनं गुहं प्रति, एनमित्यत्र अन्ये देवेति गुहसम्बोधनं पठन्ति। किमूचुः ? वृत्तिं वर्त्तनं नोऽस्माकं संविधत्स्व कुरु वै स्फुटम्। आत्मवृत्त्यर्थमुपस्थितानां ग्रहाणां कार्त्तिकेयेन किं कृतमित्याह—तेषामित्यादि। ततः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ततो ग्रहांस्तानुवाच भगवान् भगनेत्रहृत्।
तिर्य्यग्योनिं मानुषञ्च दैवञ्च त्रितयं जगत्।
परस्परोपकारेण वर्त्तते धार्य्यतेऽपि च॥
देवा मनुष्यान् प्रीणन्ति तैर्य्यग्योनींस्तथैव च।
वर्त्तमानैर्यथाकालं शीतवर्षोष्णमारुतः॥
इज्याञ्जलिनमस्कार जपहोमव्रतादिभिः।
नराः सम्यक्प्रयुक्तैश्च प्रीणन्ति त्रिदिवेश्वरान्॥
भागधेयं विभक्तञ्च शेषं किञ्चिन्न विद्यते।
तद् युष्माकं शुभा वृत्तिर्बालेष्वेव भविष्यति॥
कुलेषु येषु नेज्यन्ते देवाः पितर एव च।
ब्राह्मणाः साधवश्चैव गुरवोऽतिथयस्तथा॥
निवृत्ताचारशौचेषु परपाकोपभोजिषु।
उत्सन्नबलिभिक्षेषु भिन्नकांस्योपभोजिषु॥
गृहेषु तेषु ये बालास्तान् गृह्णीध्वमशङ्किताः।
तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति॥

स्कन्दः शिवं देवमचोदयत् तेषां ग्रहाणामर्थं, ततो ग्रहवृत्तिप्रार्थनादनन्तरं स्कन्दः अचोदयत् प्रार्थितवान्। एवं ग्रहार्थे प्रार्थितः शङ्करः किं कृतवानित्याह—तत इत्यादि। प्रार्थनानन्तरं तान् ग्रहान् प्रति भगवान् भगनेत्रहृत् भगलोचनहारी रुद्र उक्तवान्। वानित्याह—तिर्य्यगित्यादि। तिर्य्यग्योनिमानुषदेवानां त्रितयं जगच्छब्दवाच्यं, परस्परोपकारेणान्योऽन्योपकारेण वर्त्तते, धार्य्यतेऽपि चेति चकारात् क्रियते च। तत्र ति गवादयः, ते मनुष्यानुपकुर्व्वन्ति वहनादिना; मानुषाश्च माषादिदानेन तिर्य्यग्योनीनु देवमानुषयोः परस्परोपकारमाह—देवा इत्यादि। यथाकालं शीतोष्णवर्षादीन् कु तिर्य्यग्योनींश्च प्रीणयन्तीति सम्बन्धः। देवेषु मानुषोपकारमाह—इज्येत्यादि। इ अञ्जलिः करद्वययोजनं, नमस्कारः प्रणामः, जप ओङ्कारपूर्व्वकं गायत्र्याद्यावर्त्तनं, हो संख्याहुतिभिर्व्वह्नौ हवनं, व्रतं प्रसिद्धं, सम्यक्प्रयुक्तैर्वेदोक्तविधानेन प्रयुक्तैः; इज्याञ्जलि सम्यक्प्रयुक्तैर्नरास्त्रिदिवेश्वरान् देवान् प्रीणयन्तीति सम्बन्धः। भागधेयमित्यादि धेयमंशसमूहः, विभक्तं देवादित्रितयेन सर्व्वमेव विभज्य गृहीतं, शेषमवशिष्टं, किञ्चि स्तत्तस्माद् बालग्रहरक्षार्थं सृष्टत्वाद् युष्माकं वृत्तिरपि भो ग्रहा बालेष्वेव भविष्यतीति। बालेषु वृत्तिं कल्पयन् शम्भुरपि दोषभाक् स्यादतः सापराधेषु वृत्तिमाह—कुलेष्वित्यादि न पूज्यन्ते, उत्सन्ने नष्टे बलिभिक्षे येषु तानि तथा, तेषु वृत्तिरिति। अत्र हिंसक

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् गृह्णन्ति चाप्यतः ।
ग्रहोपसृष्टा बालास्तु दुश्चिकित्स्यतमा मताः ॥
वैकल्यं मरणञ्चाशु ध्रुवं स्कन्दग्रहे मतम् ।
स्कन्दग्रहोऽस्त्युग्रतमः सर्व्वेष्वेव यतः स्मृतः ।
अन्यो वा सर्व्वरूपस्तु न साध्यो ग्रह उच्यते ॥ ३ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे ग्रहोत्पत्तिर्नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

पूजा चैवेति पुष्पादिना भोजनादिना चेत्यर्थः । एवमित्यादि । वैकल्यं विकलाङ्गता । ध्रुवं निश्चितम् । स्कन्देत्यादि । सर्व्वेष्वेव ग्रहेषु मध्ये स्कन्दग्रहो यतोऽस्त्युग्रतमः, अत एव तद्गृहीतस्य ध्रुवं मरणं, अथ कथञ्चिज्जीवति तदा वैकल्यमिति । अन्य इत्यादि । अन्यो वा स्कन्दापस्मारादिकः ॥ ३ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे ग्रहोत्पत्तिव्याख्यानाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो योनिव्यापत्प्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

प्रवृद्धलिङ्गं पुरुषं याऽत्यर्थमुपसेवते ।
रुक्षदुर्ब्बलबालायास्तस्या वायुः प्रकुप्यति ॥
स दुष्टो योनिमासाद्य योनिरोगाय कल्पते ।
त्रयाणामपि दोषाणां यथास्वं लक्षणेन तु ॥ २ ॥

विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्द्दिष्टा रोगसंग्रहे ।
मिथ्याचारेण याः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ।
जायन्ते वीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् ॥ ३ ॥

उदावर्त्ता तथा बन्ध्या विप्लुता च परिप्लुता ।
वातला चेति वातोत्थाः पित्तोत्था रुधिरक्षरा ॥
वामिनी स्रंसिनी वापि पुत्रघ्नी पित्तला च या ।
अत्यानन्दा च या योनिः कर्णिनी चरणाद्वयम् ॥
श्लेष्मला च कफाज् ज्ञया षण्डी च फलिनी तथा ।
महती * सूचीवक्त्रा च सर्व्वजेति त्रिदोषजा ॥ ४ ॥

ग्रहोत्पत्त्यध्यायानन्तरं तिर्य्यग्योनिं मानुषञ्चेति वचनेन योनेर्नामसङ्कीर्त्तनात् कु विकारकारणत्वाच्च योनेर्व्यापच्चिकित्सितार्थं योनिव्यापत्प्रतिषेधाध्यायारम्भो युज्यत इ अथात इत्यादि । योनिव्यापदो योनिरोगाः, तेषां प्रतिषेधश्चिकित्सितमिति ॥ १ ॥

प्रवृद्धेत्यादि । रुक्षदुर्ब्बलबाला या स्त्री प्रवृद्धलिङ्गमतिप्रलम्बमेहनं पुरुषमतिशे तस्या वायुः प्रकोपमापद्यते, स वायुः प्रकुपितः सन् पित्तश्लेष्माणौ कोपयति, अथवा वा श्लेष्माणौ स्वहेतुभिः कुपितौ गृहीत्वा योनिरोगाय कल्पते समर्थौ भवति । तेषां यो सामान्यज्ञानोपायमाह—त्रयाणामित्यादि । यथास्वं लक्षणेन योनिरोगं जानीयादित्यर्थः ।

वातजाः पञ्च योनिव्यापद आह—उदावर्त्तेत्यादि । उदावर्त्ता, बन्ध्या, विप्लुता, प वातला इति पञ्च वातोत्थाः । पित्तजाः पञ्चाह—रुधिरक्षरा, वामिनी, स्रंसिनी, पुत्रघ्नी, इति पञ्च पित्तोत्थाः । कफजाः पञ्चोच्यन्ते—अत्यानन्दा, कर्णिनी, चरणाद्वयं, श्लेष्म पञ्च कफोत्थाः । सन्निपातजाः पञ्चोच्यन्ते—षण्डी, फलिनी, महती, सूचिवक्त्रा, सर्व पञ्च सन्निपातजाः ॥ ४ ॥

---

* मेहनीति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सा फेनिलमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ।
वन्ध्यां नष्टार्त्तवां विद्याद् विप्लुतां नित्यवेदनाम् ॥
परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्म्मे रुजा भृशम् ।
वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीड़िता ।
चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥ ५ ॥
सदाहं प्रकिरत्यस्त्रं यस्याः सा लोहितक्षरा ।
सवातमुद्गिरेद् वीजं वामिनी रजसा युतम् ।
प्रस्रंसिनी स्यन्दते तु क्षोभिता दुःप्रसूश्च या * ॥
स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंस्रवात् ।
अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ।
चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ६ ॥
अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्म्मेण गच्छति ।
कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते ॥
मैथुनाचरणात् पूर्व्वा पुरुषादतिरिच्यते ।
वहुशश्चातिचरणादन्या वीजं न विन्दति ॥

वातजानां योनिव्यापदां पृथग्लक्षणमाह—सा फेनिलमित्यादि । या उदावर्त्ता योनिः सा फेनिलं फेनसहितं रज आर्त्तवं कृच्छ्रेण दुःखेन मुञ्चति । विप्लुता नित्यं रुजावती, परिप्लुता पुनर्व्यवाय एव पीडावतीत्यनयोर्भेदः । वातलेत्यादि । स्तब्धा तनटितेव । शूलं वातशूलं निस्तोदः सूचीभिरिव व्यधनम् । किं वातलायामेवानिलवेदना भवन्ति उतान्यास्वपीत्याह—चतसृष्वित्यादि । आद्यासु उदावर्त्तादिष्वपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

सदाहमित्यादि । अस्रमार्त्तवं, सदाहं क्षीयते रक्तं यस्यां सा लोहितक्षया इति केचित् पठन्ति । वीजं शुक्रम्, उद्गिरेत् वमेत्, रजसा युतमार्त्तवमिश्रम् । स्यन्दते स्रवति, क्षोभिता सञ्चालिता, दुःप्रसूः दुःखेन प्रसूयते, या एवंविधा योनिः सा प्रस्रंसिनीति सम्बन्धः । दुःप्रसूश्चेत्यत्रान्ये दुष्प्रजायिनीति पठन्ति, दुष्टीभूतापत्यमार्गेति व्याख्यानयन्ति । स्थितमित्यादि । स्थितं स्थितं गर्भं हन्ति नोत्पन्नमात्रम् । चतसृषु आद्यासु लोहितक्षरादिषु । पित्तलिङ्गोच्छ्रयः ओषचोषादिका वेदनाः ॥ ६ ॥

अत्यानन्देत्यादि । ग्राम्यधर्म्मेण मैथुनेन । कर्णिका मांसकन्दी । मैथुनेत्यादि । पूर्व्वा चरणा अतिरिच्यते मैथुनाचरणेऽधिका भवति ; अन्ये मैथुनेऽचरणा पूर्व्वमिति पठन्ति, शेषं समम् । पुरुषात् पूर्व्वमतिरिच्यते अत्यर्थं कण्डूयत इत्यर्थः । बहुशो अतिचरणात् मैथुनात् अन्या

* प्रस्रंसिनी स्रंसते च क्षोभिता दुष्प्रजायिनी । इति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्लेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डूयुक्तातिशीतला।
चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रितिर्भवेत् ॥ ७ ॥
अनार्त्तवस्तना षण्डी खरस्पर्शा च मैथुने।
अतिकायगृहीतायास्तरुण्याः फलिनी * भवेत् ॥
विवृतातिमहायोनिः सूचिवक्त्रातिसंवृता।
सर्व्वलिङ्गसमुत्थाना सर्व्वदोषप्रकोपजा ॥
चतसृष्वपि चाद्यासु सर्व्वलिङ्गोच्छ्रितिर्भवेत्।
पञ्चासाध्या भवन्तीमा योनयः सर्व्वदोषजाः ॥ ८ ॥
प्रतिदोषन्तु साध्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते।
दद्यादुत्तरवस्तींश्च विशेषेण यथोदितान् ॥ ९ ॥
कर्कशां शीतलां स्तब्धामल्पस्पर्शाञ्च मैथुने।
कुम्भीस्वेदैरुपचरेत् सानूपौदकसंयुतैः ॥

अतिचरणा वीजं गर्भाङ्कुरजननं न विन्दति न प्राप्नोति। बहुशश्चातिचरणी न तिष्ठति इति केचित् पठन्ति, अतिचरणा बहुशो मैथुनं व्रजति, तयोश्चरणातिचारा न तिष्ठति स्थितिं न करोतीत्यर्थः। श्लेष्मलेत्यादि। आद्यासु अत्यानन्दादिषु श्लेष्मलिङ्गं पैच्छिल्यकण्ड्वादिकाः ॥ ७ ॥

सान्निपातिकाः पञ्चोच्यन्ते। बन्ध्याषण्ड्योः सस्तनत्वनिस्तनत्वे विशेषतः। खरस्पर्शा चकारान्मैथुनद्वेषनिषेधः। अतिकायो बृहत्साधनो नरस्तेन गृहीताया फलिनीति संज्ञा, इत्यन्ये पठन्ति, तत्र अतिकायगृहीता या तरुणी सा अफलिनी अप्रजा इति। अतिविवृता महायोनिरुच्यते। सूचीवक्त्राऽतिसंवृता अत्यर्थसङ्कुचितमुखी, सङ्कुचितमुखी। सर्व्वलिङ्गा सर्व्वचिह्ना सर्व्वसमुत्थाना सर्व्वकारणा या सा सर्व्वजा कथ्यते। चतसृष्वपि चाद्यासु षण्डीप्रभृतिषु; सर्व्वलिङ्गोच्छ्रितिरिति रौक्ष्यतोदादिका वातलिङ्गं चोषादिकाः पित्तलिङ्गोच्छ्रितयः स्नेहकण्ड्वादिकाः श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रितयश्च ॥ ८ ॥

प्रतीत्यादि। साध्यासु योनिव्यापत्सु प्रतिदोषं यः स्नेहादिक्रमः स इष्यत इत्यर्थः। दोषस्य यः प्रत्यनीकः स्नेहस्तेन स्नेहेन संस्नेह्य संस्वेद्य ततो वमनादीन् साध्यास्ववचार्य यथोदितानिति वातादिभेदेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्कशामित्यादि। अल्पस्पर्शामिति अतिव्यवायक्रुद्धवातजनितसुप्तित्वात्। शीतलां तुमुलामिति पठन्ति, तत्र शूलतोदवेदनासङ्कुलामिति व्याख्या। कुम्भीस्वेदैः अ-

* खण्डलीति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मधुरौषधसंयुक्तान् वेशवारांश्च योनिषु ।
निक्षिपेद् धारयेच्चापि पिचुतैलमतन्द्रितः ॥
धावनानि च पथ्यानि कुर्व्वीतापूरणानि च ॥ १० ॥
ओषचोषान्वितासृक्तं कुर्य्याच्छीतं विधिं भिषक् ।
दुर्गन्धां पिच्छिलाञ्चापि चूर्णैः पञ्चकषायजैः ।
पूरयेद्राजवृक्षादि-कषायैश्चापि धावनम् ॥ ११ ॥
योन्यान्तु पूयस्राविण्यां शोधनद्रव्यसंभृतैः ।
सगोमूत्रैः सलवणैः पिण्डैरापूरणं हितम् * ॥ १२ ॥
बृहतीफलकल्कस्य द्विहरिद्रायुतस्य च ।
कण्डूमतीमल्पस्पर्शां पूरयेद् धूपयेत् तथा ॥ १३ ॥
वर्त्तिं प्रदद्यात् कर्णिन्यां शोधनद्रव्यसंभृताम् ॥
प्रस्रंसिनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत् ।
पिधाय वेशवारेण ततो बन्धं समाचरेत् ॥ १४ ॥
प्रतिदोषं विदध्याच्च सुरारिष्टासवान् भिषक् ।
प्रातः प्रातर्निषेवेत रसोनादुद्धृतं रसम् ।
क्षीरमांसरसप्रायमाहारं विदधीत च ॥ १५ ॥

मांसवातघ्नद्रव्यक्काथपूर्णां कुम्भीं कृत्वा भूमौ निखन्य तदुपरि शय्यां संस्थाप्याग्निसन्तप्तलौह-पाषाणगुडकान् क्काथे निक्षिप्य तदुत्थितैर्वाष्पस्वेदैर्योनिप्रदेशमात्रगामिभिरुपचरेत्; अन्ये तु कुम्भीं वातहरद्रव्यानूपौदकमांसपूर्णां सजलां कृत्वा प्रवृत्तोष्माणं गृह्णीयादिति व्याख्यानयन्ति। उपनाहविशेषमाह - मधुरेत्यादि। मधुराणि काकोल्यादीनि कल्कीकृतानि, तैर्युक्तान् वेशवारान् कृतान्नवर्गोक्तान् योनिषु निक्षिपेत्, पिचुतैलं पिचुना तूलकेन तैलं वातघ्नद्रव्यक्काथसिद्धं योनिषु धारयेत्। अतन्द्रितो निरन्तरकारीत्यर्थः। पिचुतैलं बलाश्वतमित्यन्ये। धावनानि प्रक्षालनानि। पथ्यानि वातहरौषधसिद्धानीत्यर्थः ॥ १० ॥

शीतं विधिं रक्तपित्तहरम्। दुर्गन्धां पित्तेन, पिच्छिलां कफेन। पञ्च कषाया न्यग्रोधोदुम्बर-प्लक्षाश्वत्थगर्द्दभाण्डाः। तच्चूर्णेन योनिं पूरयेत्। राजवृक्षादिरारग्वधादिः ॥ ११ ॥

शोधनद्रव्याणि मिश्रकोक्तानि। तथाशब्दाद्धूपनमपि बृहतीफलादिभिरेव ॥ १२—१५ ॥

---

* शोधनं हितमिष्यते इति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शुक्रार्त्तवादयो दोषाः स्तनरोगाश्च कीर्त्तिताः।
क्लैब्यस्थानानि मूढ़स्य गर्भस्य विधिरेव च॥
गर्भिणीप्रतिरोगेषु चिकित्सा चाप्युदाहृता।
तां सर्व्वथा प्रयुञ्जीत योनिव्यापत्सु बुद्धिमान्।
अपप्रजातारोगांश्च चिकित्सेदुत्तराद् भिषक्॥ १६॥

इति सुश्रुत संहितायामुत्तरतन्त्रे योनिव्यापत्प्रतिषेधो नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः॥ ३८।

इति कौमारभृत्यतन्त्रम्।

शुक्रेत्यादि। शुक्रार्त्तवादयो दोषाः शुक्रशोणितशुद्धिशारीरे सलक्षणचिकित्सिता; आदिशब्दाद्धात्रीस्तन्यदोषाश्च। स्तनरोगा विसर्पनाडीस्तनरोगनिदाने, तच्चिकित्सिते च उक्ता। क्लैब्यस्थानानि क्लैब्यकारणानि क्षीणबलीयवाजीकरणोदितानि। मूढगर्भस्येति त्यत्रापि सम्बध्यते, तेन मूढगर्भस्य स्थानानि कारणानि, विधिरेव च क्रिया चेत्यर्थः। पुनः गर्भनिदाने तच्चिकित्सिते चोक्तम्। गर्भिणीप्रतिरोगेष्विति गर्भिणीप्रतिरोगेषु गर्भिण्या मासं प्रतिरोगेषु रक्तस्रावादिषु चिकित्सोक्ता। चिकित्सा चेति चकाराद् गर्भिण्याः स्व चिकित्सा उदाहृता गर्भिणीव्याकरणशारीरे। केचित् गर्भिणीप्रतिरोगेष्वित्यत्र गर्भि मासेषु इति पठन्ति। तां चिकित्सां योनिव्यापत्स्वपि सर्व्वथा प्रयुञ्जीतेत्यर्थः। अ अकालप्रसूता, तस्या रोगान् ज्वरादिकान्। तानुत्तरादुत्तरतन्त्रोक्तज्वरादिचिकित्सितात्। चकार उत्तरतन्त्रादित्यत्र योजनीयः। तेनापप्रजातारोगानुत्तरादुत्तरतन्त्रोक्ताच्चिकित्सेत्; दपतानकादीन् संहितोक्तेन विधिना चिकित्सेदित्यर्थः। अन्ये तु उत्तरान् इति उत्तरकालभाविनोऽपतानकादीन् भिषक् चिकित्सेत्, स्वैश्चिकित्सितैरिति शेषः॥ १६॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
योनिव्यापत्प्रतिषेधव्याख्यानामाष्टत्रिंशोऽध्यायः॥ ३८॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

येनामृतमपां मध्यादुद्धृतं पूर्व्वजन्मनि ।
यतोऽमरत्वं सम्प्राप्तास्त्रिदशास्त्रिदिवेश्वरात् ।
शिष्यास्तं देवमासीनं पप्रच्छुः सुश्रुतादयः ॥
व्रणस्योपद्रवाः प्रोक्ता व्रणिनामप्यतः परम् ।
समासाद् व्यासतश्चैव ब्रूहि नो भिषजां वर ॥

कुमारतन्त्रानन्तरं कायचिकित्सारम्भः ; यतः कुमारतन्त्रावसाने 'अपप्रजातारोगांश्च चिकित्सेदुत्तराद् भिषक्' इति वाक्ये उत्तरादित्यनेन कायचिकित्सितस्य सूचितत्वात्, अथवा कुमाराणामपि ज्वराद्युत्पत्तौ सत्यां कायचिकित्सितस्योपयोगित्वात् । अत्र कायशब्देन दोषधातुमलसङ्घात उच्यते, तेन कायस्थितानां ज्वरादीनां चिकित्सा कायचिकित्सा, मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । अन्ये कायशब्देन कायाग्निं वदन्ति, यतोऽग्निं व्याप्य वै ज्वरादयो भवन्ति । अपरे दुष्टकायः कायः, तस्य चिकित्सा कायचिकित्सेत्याहुः । तस्यामपि कायचिकित्सायां बहुषूपद्रवेषु रुद्रकोपसम्भवतया ज्वरस्य गरीयस्त्वात् पूर्व्वं ज्वरप्रतिषेधारम्भ इत्याह—अथात इत्यादि । अथशब्दोऽनन्तरार्थः । कुतोऽनन्तरमित्याह—अत इति ; अस्मात् पूर्व्वाध्यायादित्यर्थः, अतःशब्दो हेतौ वा, यतोऽयं ज्वरो रुद्रकोपसम्भवतया गरीयानतो हेतोरित्यर्थः । प्रतिषेधश्चिकित्सा । विर्विशेषे विविधप्रकारे च ; आङ् अभिव्याप्तौ, आभिमुख्ये वा ; व्याख्यास्यामः प्रकर्षेण कथयिष्यामः ॥ १ ॥

इदानीं ज्वरप्रतिषेधरूपां धन्वन्तरिस्तुतिं प्रतिपादयन् ज्वरप्रतिपादनहेतुकं धन्वन्तरिं गुरुं प्रति शिष्याणां प्रश्नमाह—येनामृतमपामित्यादि । येन धन्वन्तरिणा अपां मध्यात् क्षीरार्णवमध्यात् उद्धृतमानीतम्, पूर्व्वजन्मनि देवत्वे सति यतो यस्मात् त्रिदशेश्वरात् धन्वन्तरेः अमरत्वं सम्प्राप्ताः अमृतदानेन ; त्रिदशा देवा अमृतप्राप्त्या अमरत्वं सम्प्राप्ताः, तं देवं धन्वन्तरिनामानम् आसीनमुपविष्टं पप्रच्छुः पृष्टवन्तः । जेजटाचार्य्यस्तु 'त्रिदशास्त्रिदशेश्वराः' इति पठित्वा यतो यस्मात् धन्वन्तरेस्त्रिदशा देवा अमृतप्राप्त्या अमरत्वं सम्प्राप्ताः सन्तः त्रिदशेश्वराः सञ्जाता इति व्याख्यानयन्ति । अत्र येनामृतमित्यादिश्लोके अमृतामरयोर्नाम ज्वरप्रतिषेधादौ मङ्गलार्थमुक्तम् । यद्यपि प्राक् सुश्रुतस्य प्रश्नकर्तृत्वेन प्राधान्यं, तथाऽप्यत्र सर्व्वेषामनुग्रहाय प्रश्नेऽधिकारः । किं पप्रच्छुरित्याह—व्रणस्योपद्रवा इत्यादि । व्रणस्योपद्रवा वेदनावर्णास्रावादयः प्रोक्ता व्रणास्रावविज्ञानीयादिषु । व्रणिनामिति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उपद्रवेण जुष्टस्य व्रणः कृच्छ्रेण सिध्यति ।
उपद्रवास्तु व्रणिनः कृच्छ्रसाध्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
प्रक्षीणबलमांसस्य शेषधातुपरिक्षयात् ।
तस्मादुपद्रवान् कृत्स्नान् ब्रूहि नः सचिकित्सितान् ।
सर्व्वकायचिकित्सासु ये दृष्टाः परमर्षिणा ॥ २ ॥
तेषां तद् वचनं श्रुत्वा प्राब्रवीद् भिषजां वरः ।
ज्वरमादौ प्रवक्ष्यामि स रोगानीकराट् स्मृतः ॥
रुद्रकोपाग्निसम्भूतः सर्व्वभूतप्रतापनः ।
तैस्तैर्नामभिरन्येषां सत्त्वानां परिकीर्त्त्यते ॥

व्रणिनः पुरुषाः, तेषामुपद्रवा ज्वरातीसारादयः, तान् समासात् सङ्क्षेपतः व्यास
रात्, हे भिषजांवर नोऽस्माकं ब्रूहि । अन्ये तु व्रणस्योपद्रवा वर्णास्राववेदनादयः
व्रणिनामपि समासात् प्रोक्ताः ; तथा च –"विसर्पः पक्षघातश्च सिरास्तम्भोऽपतानकः ।
व्रणरुजा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥ कासश्छर्द्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः । षोड
प्रोक्ता व्रणिनां व्रणचिन्तकैः"—इति ; व्यासतश्चातः परं ब्रूहीति व्याख्यानयन्ति ।
व्रणितोपद्रवाणामनभिहितत्वात् तान् प्रति प्रश्नः, किं तर्हि सोपद्रवस्य कृच्छ्रेण व्रणप्रशा
तोपद्रवाणाञ्च कृच्छ्रसाध्यत्वमिति हेतुद्वयेन पुनः शिष्याणां प्रश्नमाह—उपद्रवेण जुष्ट
उपद्रवेण ज्वरादिना युक्तस्य पुरुषस्य ; अन्ये तु उपद्रवेण जुष्टस्तु इति व्रणविशेषणं
तन्मते उपद्रवेण व्रणवेदनादिना जुष्टो व्याप्तः । कृच्छ्रेण कष्टेन । व्रणिन उपद्रवा ज
विसर्पादिका इत्यन्ये । कीदृशस्य व्रणिन उपद्रवा कृच्छ्रसाध्याः इत्याह—प्रक्षीणबलमांसस्य
बलमुत्साहलक्षणं, मांसमुपचयलक्षणम् । शेषधातवो मेदःप्रभृतयः, तेषां परिक्षयात्
तु मांसाश्रयत्वान्मांसग्रहणेनैव ग्रहणम् । तस्मादिति यस्मादुपद्रवजुष्टस्यातिकृच्छ्रं
कृत्स्नान् समस्तानुपद्रवान् सचिकित्सितान् नोऽस्माकं ब्रूहीति सम्बन्धः । सर्व्वका
सास्विति सर्व्वस्मिन् काये चिकित्सा तासु । ये दृष्टा उपद्रवा ज्वरादयः । परमर्षिणा धन्व
अत्र चिकित्साशब्देन प्रतिकार उच्यते ; अन्ये त्वत्र चिकित्साशब्देन चिकित्साशास्त्र
मूलतन्त्राणामौपधेनवौरभ्रादीनां चिकित्साशास्त्राणामवरोधं मन्यन्ते ; अपरे 'षट्सु
चिकित्सासु' इति पठन्ति, तेषां मते षट्शब्देन अग्निवेशभेडजतूकर्णहारीतक्षारपाणिपरा
षट् चिकित्सा लभ्यन्ते ; अत्र पक्षे परमर्षिणा इत्यत्र परमर्षिभिरिति पाठः ॥ २ ॥

तेषामित्यादि । तेषां शिष्याणाम् । भिषजांवरो धन्वन्तरिः । ज्वरमादावित्यादि ।
ज्वरः, रोगानीकराडिति रोगसमूहस्य राजा । तैस्तैर्नामभिः पाकलाभितापखोरकभ्रमा

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

जन्मादौ निधने चैव प्रायो विशति देहिनः ।
अतः सर्व्वविकाराणामयं राजा प्रकीर्त्तितः ॥
ऋते देवमनुष्येभ्यो नान्यो विषहते तु तम् ।
कर्म्मणा लभते तस्माद् देवत्वं मानुषादपि ॥
पुनश्चैव च्युतः स्वर्गान्मानुष्यमनुवर्त्तते ।
तस्मात् ते देवभावेन सहन्ते मानुषा ज्वरम् ।
शेषाः सर्व्वे विपद्यन्ते तैर्य्यग्योना ज्वरार्दिताः ॥ ३ ॥
स्वेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्गग्रहणं तथा ।
विकारा युगपद् यस्मिन् ज्वरः स परिकीर्त्तितः ॥ ४ ॥
दोषैः पृथक् समस्तैश्च द्वन्द्वैरागन्तुरेव च ।
अनेककारणोत्पन्नः स्मृतस्त्वष्टविधो ज्वरः ॥ ५ ॥
दोषाः प्रकुपिताः स्वेषु कालेषु स्वैः प्रकोपणैः ।
व्याप्य देहमशेषेण ज्वरमापादयन्ति हि ॥ ६ ॥

अन्येषां सत्त्वानां गजाश्वादीनाम् । इदानीमुक्तमेव रोगसमूहराट्त्वं सहेतुकं कृत्वा प्रतिपादयति—जन्मेत्यादि । प्रायो विशेषेण । तिर्य्यग्योनयस्तेन पीड़िता विपद्यन्त एवेति प्रतिपादयितुं ज्वरप्रभावमाह—ऋते इत्यादि । ऋते विना । नान्यो विषहते नान्यः सोढुं शक्नोति । देवाः स्वतपोमाहात्म्यात् सहन्ते ; मनुष्याः कथं सोढुं समर्थाः ? उच्यते—कर्म्मणेत्यादि । एनं पाठं केचिन्न पठन्ति, ईदृशे क्रमे निश्चयो नास्ति यत् स्वर्गाच्च्युतो मानुष एव भवति ॥ ३ ॥

इदानीं ज्वरस्य स्वरूपमाह—स्वेदावरोध इत्यादि । स्वेदावरोधः स्वेदानिर्गमः ; एतच्च प्रायिकं लक्षणं, पैत्तिके स्वेदनिर्गमात् । सन्ताप इति सन्तापयतीति संशब्दान्मानसोऽपि तापोऽभिप्रेतः ; तथा चोक्तं—'सन्तापो देहमानस' इति । सर्व्वाङ्गग्रहणं वेदनया । युगपदिति एककाले । स्वेदावरोध इत्यत्र वेगोपरोधः इत्यन्ये पठन्ति ; वेगोपरोधो वातमूत्रपुरीषादीनामनिर्गमः ॥ ४ ॥

अतःपरं हेतुभेदाज्ज्वरस्यानेकत्वमाह—दोषैरित्यादि । पृथक् त्रयः, समस्तैर्दोषैरेकः, द्वन्द्वजास्त्रयः, आगन्तुरेकः, एवमनेककारणोत्पन्नोऽपि ज्वरोऽष्टविधत्वं न त्यजति ॥ ५ ॥

ज्वरस्य सम्प्राप्तिमाह—दोषाः प्रकुपिता इत्यादि । दोषाः प्रकुपिताश्चानुपूर्व्व्यात्, स्वेषु कालेषु प्रावृट्शरद्वसन्तेषु अहोरात्रिकेषु च ; एतेन प्राकृतो ज्वर उक्तः । स्वैः प्रकोपणैरिति बलवद्विग्रहादिक्रोधादिदिवास्वापादिभिर्व्रणप्रश्नोक्तैः । अनेन च वैकृतः । ब्रह्मदेवस्तु सन्निपातप्रकोपस्य हेतूनत्र पृथगाह ; यथा—"विषमाध्यशनात्यशनं लकुचामफलं शिलोच्चये सलिलम् । पिण्याकमाम-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दुष्टाः स्वहेतुभिर्दोषाः प्राप्यामाशयमुष्मणा ।
सहिता रसमागत्य रसस्वेदप्रवाहिणाम् ॥
स्रोतसां मार्गमावृत्य मन्दीकृत्य हुताशनम् ।
निरस्य वहिरुष्माणं पक्तिस्थानाच्च केवलम् ॥
शरीरं समभिव्याप्य स्वकालेषु ज्वरागमम् ।
जनयन्त्यथ वृद्धिश्च स्ववर्णश्च त्वगादिषु ॥ ७ ॥
मिथ्यातियुक्तैरपि च स्नेहाद्यैः कर्म्मभिर्नृणाम् ।
विविधादभिघाताच्च रोगोत्थानात् प्रपाकतः ॥
श्रमात् क्षयादजीर्णाच्च विषात् सात्म्यर्त्तु पर्य्ययात् ।
ओषधीपुष्पगन्धाच्च शोकात् नक्षत्रपीड़या * ॥

मूलकसर्षपशाकं यवैः कृता च सुरा ॥ कृशशुष्कामिषशाकं यावकमशनञ्च पञ्चै
व्यापन्नाम्बुसुरादधिकन्दं पिडकोच्छ्रितिर्देहे ॥ मृद्विषगरादिभक्षणमनार्त्तवं दुर्दिनं पुरोवात
परिवर्त्तभूतावेशौ पीडा ग्रहर्क्षसम्भूता ॥ अनुचितभेषजगन्धाघ्राणं पापस्य कर्म्मणोऽभ्याख्या
स्वेदादीनां मिथ्यायोगः पुराकृतं कर्म्म ॥ स्त्रीणां विषमप्रसवो मिथ्यायोगः प्रसूतानाम्
स्वेदादीनां रसायनस्यापि च व्यापत् ॥ एते हेतव उक्ताः प्रकोपणे सन्निपातस्य"—इति।
सामस्त्येन। आपादयन्ति जनयन्ति। अन्ये 'दोषाः प्रकुपिता गाढ़मपथ्याहारसेवि
पठन्ति। अत्र गाढशब्देन प्राकृतः, अपथ्याहारसेविन इत्यनेन वैकृतः। अन्ये ज्वरसं
पाठेन पठन्ति, तद् यथा—दुष्टाः स्वहेतुभिरित्यादि। दुष्टाः प्रकुपिताश्चयादिरूपेण, स्वे
प्राकृतं ज्वरं, स्वहेतुभिराद्यसम्प्राप्तिश्लोकव्याख्यातैर्बलवद्विग्रहादिभिर्वैकृतम्। उष्मणा
सहिता धातूष्मणा दोषोष्मणा वा सहिता दोषा रसं हृदयस्थमागत्य हुताशनं जठराग्निं
कृत्य उष्माणमग्नेरेव पक्तिस्थानादग्निस्थानात् वहिः निरस्य निक्षिप्य केवलं सर्वं
आर्त्तवेषु अहोरात्रिकेषु च ज्वरागमं जनयन्ति, अथवा वृद्धिमागतस्य; स्ववर्णं नखत्वगादि
जनयन्ति ॥ ६ । ७ ॥

न केवलमेवं स्वप्रकोपणैर्व्रणप्रश्नोक्तैः प्रकुपिता दोषा ज्वरमापादयन्ति, अपि तु
कारणैरित्यत आह—मिथ्यातियुक्तैरित्यादि। मिथ्यातियुक्तैः अयथाविधियुक्तैरतियुक्तैश्च।
स्नेहस्वेदवमनविरेचनादिकैः। नृणां ज्वरो दोषैः प्रवर्त्तते इति सम्बन्धः; प्रवर्त्तते इत्य
प्यति इति केचित्। विविधादभिघातात् शस्त्रलोष्टकाष्ठादिप्रहारात्, रोगोत्थानात्
विद्रध्यादयस्तेषामुत्थानात्; प्रपाकस्तेषामेव। श्रमादतिव्यायामात्, क्षयाद्राजयक्ष्मणः।
जीर्णात्। सात्म्यर्त्तुपर्य्ययात् सात्म्यविपर्य्ययात् ऋतुविपर्य्ययाच्च। ओषधीशब्दस्यादौ
लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन विषौषधीपुष्पगन्धात्। नक्षत्रं जन्मनक्षत्रं, तस्य पीड़ा तथा क्रूरग्रहा

* कोपान्नक्षत्रपीड़नादिति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अभिचाराभिशापाभ्यां मनोभूताभिशङ्कया ।
स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाहितैः ।
स्तन्यावतरणे चैव ज्वरो दोषैः प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥
तैर्वेगवद्भिर्बहुधा समुद्भ्रान्तैर्विमार्गगैः ।
विक्षिप्यमाणोऽन्तरग्निर्भवत्याशु वहिश्चरः ॥
रुणद्धि चाप्यपांधातुं यस्मात् तस्माज्ज्वरातुरः ।
भवत्यत्युष्णगात्रश्च ज्वरितस्तेन चोच्यते ॥ ९ ॥
श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥
जृम्भाङ्गमर्दौ गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
अप्रहर्षश्च शीतश्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥
सामान्यतो विशेषात् तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनन्दनम् ॥
सर्व्वलिङ्गसमवायः सर्व्वदोषप्रकोपजे ।
द्वयोर्द्वयोस्तु रूपेण संसृष्टं द्वन्द्वजं विदुः ॥ १० ॥

तथा। अभिचारो यन्त्रमन्त्राद्यभिपीड़नं, अभिशापो द्विजगुरुसिद्धानामभिशपनं, ताभ्याम्। मनोभूताभ्यामभिशङ्काशब्दः सम्बध्यते, अभिशङ्काशब्देन अभिषङ्गत्वं कथ्यते, तेन मनोऽभिषङ्गेण कामाद्यभिषङ्गेणेत्यर्थः ; भूतशब्देन देवादिग्रहा उच्यन्ते,तेन देवादिग्रहाभिषङ्गेणेत्यर्थः। अपप्रजातानामसम्यक्प्रसूतानाम्, अहितैः कृत्वा। स्तन्यस्य क्षीरस्य अवतरणे प्रथममुन्मुखीभवने ॥ ८ ॥

एवं ज्वरहेतूनुदाहृत्य यथा उष्णगात्रत्वं स्यात् तथा दर्शयति - तैर्वेगवद्भिर्बहुधेत्यादि। तैर्दोषैः वेगवद्भिः प्रसरणशीलैः, समुद्भ्रान्तैरितश्चेतश्च विक्षिप्तैः, विमार्गगैस्तिर्य्यग्गतैः, विक्षिप्यमाणः प्रेर्य्यमाणः। अन्तरग्निर्बहिश्चरो भवति रोमकूपैरिति शेषः, अपांधातुं स्वेदं रुणद्धि। स एव वहिर्निःसृतोऽन्तरग्निर्यस्मादपांधातुं रुणद्धि तस्मादत्युष्णसर्व्वाङ्गो भवति, यतोऽत्युष्णसर्व्वाङ्गः स्यात् तेन कारणेन ज्वरित इत्युच्यते। अन्ये तु ज्वरितस्तेन चोच्यते इत्यत्र न च स्विद्यति सर्व्वशः इति पठन्ति (व्याख्यानयन्ति च सर्व्वत्र न स्विद्यति, क्वचित् स्विद्यतीत्यर्थः) ॥ ९ ॥

इदानीं पूर्व्वरूपमाह—श्रम इत्यादि। अरतिः शयनासनादौ सर्व्वत्रापि सुखाभावः, नयनप्लवो नयनयोरश्रुपूर्णता, आतपादिष्वित्यादिशब्दग्रहणाच्छय्यासनप्रदणम्, तमोऽन्धकारदर्शनम्, अप्रहर्ष आनन्दाभावः, उत्पत्स्यति भाविनि ज्वरे, सामान्यतः सर्व्वस्मिन्नेव ज्वरे। प्रत्येकदोषजज्वरे पूर्व्वरूपमाह—विशेषात् तु जृम्भात्यर्थमित्यादि। न अन्नाभिनन्दनमन्नानभिलाषः ॥ १० ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठमुखशोषणम्।
निद्रानाशः क्षतः स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥
शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्र-वैरस्यं बद्धविट्कता।
जृम्भाध्मानं तथा शूलं भवत्यनिलजे ज्वरे ॥ ११ ॥
वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः।
कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥
प्रलापः कटुता वक्त्रे मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥ १२ ॥
गौरवं शीतमुत्क्लेशो रोमहर्षोऽतिनिद्रता।
स्रोतोरोधो रुगल्पत्वं प्रसेको मधुरास्यता ॥
नात्युष्णगात्रता च्छर्दिरङ्गसादोऽविपाकिता।
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥ १३ ॥

वातादिजत्वेन ज्वरस्य लक्षणान्याह—वेपथुरित्यादि। वेपथुः कम्पः। विषमो वे कदाचिदतिशयितः कदाचिन्मन्दश्च वेगः। क्षुतः स्तम्भः क्षुत् छिक्का तस्याः स्तम्भो 'क्षुत' इत्यत्र अन्ये 'क्षव' इति पठन्ति; तन्मते क्षवः छिक्का, स्तम्भो गात्रस्य। ननु मोक्षेऽपि छिक्का स्यात्, तत् कथं ज्वरागममोक्षयोर्ज्ञानं? उच्यते— अपरवेपथ्वादिवातज्वरल मभावाज्ज्वरमोक्षो बोद्धव्यः। रौक्ष्यमेव चेति गात्राणां (रूक्षग्रहणेनैव कृष्णारुणत्वं ज्ञेयं); चकारात् कृष्णविण्मूत्रत्वं समुच्चीयते; अन्ये तु गात्राणां रौक्ष्यमेव च इत्यत्र मलनेत्रता इति पठन्ति। शिरसः पृथगुपादानमत्यर्थं शिरोरुग् भवतीति ज्ञापनार्थं गात्ररुगित्यनेनैव तत्प्राप्तेः। जृम्भाध्माने भ्रमः शूलामत्यन्ये पठन्ति ॥ ११ ॥

वेग इत्यादि। प्रलापः कटुता वक्त्रे इत्यत्र प्रलापस्तिक्तवक्त्रत्वमिति केचित् पठन्ति पूगफलेनेव मत्तता ॥ १२ ॥

गौरवमित्यादि। गौरवं गात्राणां, उत्क्लेशः श्लेष्मनिष्ठीवनं, प्रसेको लालास्रावः, ऽङ्गग्लानिः। अन्ये त्वेवं पठन्ति—'स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता। पुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ॥ गौरवं शीतमुत्क्लेशो रोमहर्षोऽतिनिद्रता। प्रतिश्या कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता' इति। स्तैमित्यं निश्चलत्वं ज्वरितस्य, वेगोऽपि स्तिमि स्थितो निश्चलः, अन्ये तु स्तिमितो वेगो मन्द उद्गमः ॥ १३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

निद्रानाशो भ्रमः श्वासस्तन्द्रा सुप्ताङ्गताऽरुचिः ।
तृष्णा मोहो मदः स्तम्भो दाहः शीतं हृदि व्यथा ॥
पक्तिश्चिरेण दोषाणामुन्मादः श्यावदन्तता ।
रसना परुषा कृष्णा सन्धिमूर्द्धास्थिजा * रुजः ॥
निर्भुग्ने कलुषे नेत्रे कर्णौ शब्दरुगन्वितौ ।
प्रलापः स्रोतसां पाकः कूजनं चेतनाच्युतिः ॥
स्वेदमूत्रपुरीषाणामल्पशः सुचिरात् स्रुतिः ।
सर्व्वज सर्व्वलिङ्गानि विशेषश्चात्र मे शृणु ॥ १४ ॥
नात्युष्णशीतोऽल्पसंज्ञो भ्रान्तप्रेक्षी हतस्वरः ।
खरजिह्वः शुष्ककण्ठः स्वेदविण्मूत्रवर्ज्जितः ॥
सास्रो निर्भुग्नहृदयो भक्तद्वेषी हतप्रभः ।
श्वसन् निपतितः शेते प्रलापोपद्रवायुतः ॥
तमभिन्यासमित्याहुर्हतौजसमथापरे ।
सन्निपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्यमपरे विदुः ॥ १५ ॥

एकैकदोषजं ज्वरमभिधाय साम्निपातिकमाह—निद्रानाश इत्यादि। भ्रमश्चक्रारूढस्येव भ्रमणम्। तन्द्रालक्षणमुच्यते 'इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः। निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत्''-इति। सुप्ताङ्गता गात्राणां स्पर्शाज्ञता, मोहोऽत्र मूर्च्छा, मदः पूगफलेनेव मत्तता, स्तम्भः स्तब्धता। उन्मादो मानसो विकारः। रसना जिह्वा, परुषा कर्कशा। सन्धि-मूर्द्धास्थिजा रुज इति सन्धिरुजा मूर्द्धरुजा अस्थिरुजा च; अन्ये सन्ध्यादिस्थाने लोठनं शिरसो रुजा इति पठन्ति, लोठनं शिरसो विधूननम्। निर्भुग्ने कुटिले, कलुषे मलिने। शब्दरुगन्वितौ शब्दान्वितौ रुगन्वितौ च कर्णौ भवतः। प्रलापोऽसम्बद्धभाषणम्। स्रोतसां मुखनासादिरन्ध्राणाम्। कूजनमव्यक्तशब्दोत्थानं कण्ठे। चेतनाच्युतिः चित्तनाशः। अल्पशः सुचिरात, स्रुतिरिति अल्पमल्पं कृत्वा चिरकालेन निःसरतीत्यर्थः। निद्रानाश इत्यादिपाठेन विकृतिविषमसमवेतस्य सन्निपातस्य लक्षणमभिधाय प्रकृतिसमसमवेतस्य लक्षणमाह—सर्व्वजे इत्यादि। सर्व्वदोषजे सर्व्वलिङ्गानि प्रत्येकवातादिज्वरोक्तलक्षणानि। इदानीमभिन्यासादिसंज्ञाभिः सन्निपातभेदमाह—विशेषमित्यादि। विशेषं भेदम्। अत्र सन्निपातज्वरे। नात्युष्णशीतः साधारणाङ्गस्पर्शः। भ्रान्तप्रेक्षी सर्व्वपदार्थायथार्थदर्शी। सास्रोऽश्रुपूर्णनेत्रः। निर्भुग्नहृदयः कुटिलहृदयः। श्वसन् श्वासं कुर्व्वन्। निपतित एव शेते, एतेन विकलाङ्ग उक्तः। प्रलाप एवोपद्रवस्तेन आयुतोऽत्यर्थंयुक्तः। तं सन्निपातभेदम्। मतभेदेन सन्निपातज्वरस्य कृच्छ्रसाध्यत्वमसाध्यत्वञ्चोच्यते

* सन्धिमूर्द्धस्थिता इति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणमेनं हतौजसम्।
सन्न्यस्तगात्रं सन्न्यासं विद्यात् सर्व्वात्मके ज्वरे॥ १६॥
ओजो विस्रंसते यस्य पित्तानिलसमुच्छ्रयात्।
स गात्रस्तम्भशीताभ्यां शयनेप्सुरचेतनः॥
अपि जाग्रत् स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलापवान्।
संहृष्टरोमा स्रस्ताङ्गो मन्दसन्तापवेदनः।
ओजोनिरोधजं तस्य जानीयात् कुशलो भिषक्॥ १७॥
सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा।
पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा॥ १८॥

—सन्निपातज्वरमित्यादि। असमस्तलक्षणत्वे कृच्छ्रसाध्यत्वं, समस्तलक्षणत्वे विग्रहाग्नौ च नष्टे सत्यसाध्यत्वम्॥ १४। १५॥

अभिन्यासस्य भेदमाह—निद्रेत्यादि। तमेव निद्रोपेतमभिन्यासं विद्यात्, एवं क्षीणं हतौजसं विद्यात्, तमेव च सन्न्यस्तगात्रं सन्न्यासमिति। केचिदमुमभिन्यासप्रतिपादकं न पठन्ति। निद्रोपेतमभिन्यासमित्यादिपाठस्याग्रे 'प्रलिम्पन्निव गात्राणि पर्व्वणां गौरवं' इत्यादिना 'मन्दज्वरप्रलापस्तु सशीतः स्यात् प्रलेपकः' इत्यन्तेनापरतन्त्रोक्तपाठेन प्रलेपकं केचित् पठन्ति, तच्च न पठनीयं; 'तथा प्रलेपको ज्ञेय' इत्यादिपाठेन स्वतन्त्रे तस्य पठितत्वेन 'नित्यं मन्दज्वर' इत्यादिना क्षारपाणिप्रोक्तं वातबलासकलक्षणमपरे पठन्ति, तदपि न, 'प्रलेपकं वातबलासकं च' इत्यनेन तस्योक्तेः। नित्यं मन्दज्वर इत्यादिपाठस्याग्रे अन्ये लक्षणमधीयन्ते,—"पुष्पेभ्यो गन्धरजसी तेजस्विभ्यो यदाऽनिलः। उपादाय मनुष्यस्य पानौ नियच्छति॥ सौक्ष्म्यादनुसृतो धातून् मर्म्माण्यपि च तेजसा। कर्म्म चित्तं तदाऽस्याभ्येति मारुतः॥ कर्म्मादिषु निरुद्धेषु स्वपितीति सुहृज्जनः। मन्यते स्युपरते सति॥ तस्यादितः शिरोरोगः ससंज्ञस्येव जायते। विगन्धश्च सुगन्धश्च स मूर्च्छति॥ तृणपुष्पकमित्येवं ज्वरं विद्याद् विचक्षणः"—इति; तच्चौषधीगन्धजे ज्वरे चान्तर्भूतत्वान्नाध्येयमिति॥ १६॥

केचिदत्र हतौजसलक्षणं पठन्ति; यथा—ओजो विस्रंसते यस्येत्यादि। स ज्वरी गात्र... शीताभ्यां कृत्वा शयनेप्सुः स्वपितुमिच्छुः, जाग्रदवस्थायां स्वप्नावस्थायाञ्च चेतनारहितः। तस्य सन्निपातिन एतद्गात्रस्तम्भादिकमोजोनिरोधजं लक्षणं जानीयात्। यद्यपि तन्त्रान्तरे सन्निपातभेदास्त्रयोदश प्रोक्ताः, तथाऽपि दोषोत्कर्षापकर्षतारतम्येन धात्वावरणभेदेन च सन्निपातानामानन्त्यान्नेह प्रदर्शिताः॥ १७॥

सन्निपातज्वरस्य मोक्षवधयोरवधिमाह—सप्तमे दिवसे प्राप्ते इत्यादि। शीघ्रमध्यमन्द... वातादीनां सप्तमे दिने वाताधिकः सन्निपातज्वरः, दशमे दिने पित्ताधिकः, द्वा...

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्विदोषोच्छ्रायलिङ्गास्तु द्वन्द्वजास्त्रिविधाः स्मृताः ॥
* तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ।
कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
पर्व्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥
स्तैमित्यं पर्व्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम् ।
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥
लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा ।
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ॥ १९—२१ ॥

श्लेष्माधिको विमुञ्चति मलपाकात्, हन्ति च धातुपाकात् ; यदि हि तस्य दीर्घंजीवनं(ने)कर्म्मास्ति तदा मलपाको भवति, अन्यथा धातुपाकः । अन्ये तु सप्ताहेऽभिन्यासः, दशाहे हतौजाः, द्वादशाहे सन्न्यासः, मलपाकात् प्रशमं याति धातुपाकाद्धन्तीति मन्यन्ते । धातुपाकस्य लक्षणमाह— "संबाध्यमानो हृदि नाभिदेशे गात्रेषु वा पाकरुजोज्जिंतेषु । पक्वेष्विवावैति रुजं ज्वरार्त्तः स धातुपाकी कथितो भिषग्भिः"— इति । शकुनैररिष्टैर्वा मरणकारी धातुपाकी(को) ज्ञेय इति वृद्धाः । द्वादशेऽपि वेत्यत्रापिशब्दाद् आलुकिप्रोक्तः सन्निपातज्वरस्य मोक्षवधयोरवधिः प्राप्यते । तेन "सप्तमी द्विगुणा या तु नवम्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च बधाय च" इति लब्धम् । पुनर्घोरतर इति पुनःशब्दात् पूर्व्वं घोर आसीत् ततः पुनर्घोरतर इति लभ्यते ॥ १८ ॥

इदानीं प्रकृतिसमसमवेतास्त्रिविधा द्वन्द्वजज्वरा उच्यन्ते— द्विदोषोच्छ्रायलिङ्गा इत्यादि । द्विदोषोच्छ्रायेत्युच्छ्रायग्रहणं द्वयोर्दोषयोः स्वकारणोच्छ्रितत्वज्ञापनार्थं, त्रिविधत्वमत्र समवृद्ध द्विदोषजापेक्षयेति । इदानीं विकृतिविषमसमवेतान् द्वन्द्वजज्वरानाह— तृष्णेत्यादि । कण्ठास्यशोषः कण्ठशोषो मुखशोषश्च । वमथुः छर्द्दिः । यतोऽयं विकृतिविषमसमवेतः अतो वातपैत्तिके ज्वरे रोमहर्षारुच्योरभिधानं, कफपैत्तिके तन्द्राभिधानम् । स्तैमित्यं निश्चलत्वं ज्वरितस्य, पर्व्वणां भेदो ग्रन्थिस्फुटनं, शिरोग्रहः शिरो गृहीतमिव मन्यते, प्रतिश्यायो नासास्रावः । लिप्तेत्यादि । लिप्तास्यता तिक्तास्यता च । जेज्जटाचार्य्यस्तु द्वन्द्वजज्वरपाठमेकमेव पठति— जृम्भेत्यादिना । अयं वा पठनीयः पूर्व्वो वा, न तु द्वयम् ॥ १९—२१ ॥

---

* जृम्भाध्मानमदोत्कम्प-पर्व्वभेदपरिक्षयाः ।
तृट्प्रलापाभितापाः स्युर्ज्वरे मारुतपैत्तिके ॥
शूलकासकफोत्क्लेश-शीतवेपथुपीनसाः ।
गौरवारुचिविष्टम्भा वातश्लेष्मसमुद्भवे ॥
शीतदाहारुचिस्तम्भ-स्वेदमोहमदभ्रमाः ।
कासाङ्गसादहृल्लासा भवन्ति कफपैत्तिके ॥ इति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

क्षामाणां ज्वरमुक्तानां मिथ्याहारविहारिणाम् ।
दोषः स्वल्पोऽपि संवृद्धो देहिनामनिलेरितः ॥
सततान्येद्युष्कत्र्याख्य-चातुर्थान् सप्रलेपकान् ।
कफस्थानविभागेन यथासङ्ख्यं करोति हि ॥
अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते ।
ततश्चामाशयं प्राप्य दोषः कुर्य्याज्ज्वरं नृणाम् * ॥
तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां प्राणनाशनः ।
दुश्चिकित्स्यतमो मन्दः सुकष्टो धातुशोषकृत् ॥ २२ ॥
कफस्थानेषु वा दोषस्तिष्ठन् द्वित्रिचतुर्षु वा ।
विपर्य्ययाख्यान् कुरुते विषमान् कृच्छ्रसाधनान् ॥ २३ ॥

द्वन्द्वजज्वरमभिधायेदानीं विषमज्वरान् सततादीनाह—क्षामाणामित्यादि । क्षामाणां ... हारविहारिणां ज्वरमुक्तानाञ्च मिथ्याहारविहारिणां दोषः स्वल्पोऽपि अपथ्यैः कृत ... पुनर्मिथ्याहारविहाराभ्यामभिसंवृद्धो वातप्रेरितः सन् सततादीन् यथासंख्यं कफस्थान... करोतीति सम्बन्धः । कफस्थानानि आमाशयोरःकण्ठशिरःसन्धयो यथासंख्यं कफ... आमाशयस्थः सततं करोति, स च प्रतिदिनं कालद्वयानुवर्त्तनात् किञ्चिन्न्यूनः, उरःस्थ... कण्ठस्थस्तृतीयकं, शिरःस्थश्चतुर्थकं, सन्धिस्थः प्रलेपकं, सर्व्वेषु कफस्थानेषु व्यवस्थि... सन्ततं करोतीति ज्ञातव्यम् । दोषशब्दोऽत्र पृथगद्वन्द्वसमस्तरूपो वातादिर्ग्राह्यः । ... वातस्यापि स्थितस्य वाह्यहेतुप्रचुरीभूतेनापरेण वातेन सम्भवति । यथा उरआदि... ऽन्येद्युष्कादीन् करोति तथाह—अहोरात्रादित्यादि । अहोरात्रादुरःस्थो दोष आमा... अन्येद्युष्कं करोति अन्यस्मिन् दिवसे, कण्ठस्थितो द्वाभ्यामहोरात्राभ्यां तृतीयकं ... शिरःस्थितः स्थानत्रयमतिक्रम्य चतुर्थकं चतुर्थदिवसे, सन्धिषु स्थितो नित्यमेव प्रलेपकं ... च राजयक्ष्मिणामेव । प्रलेपकलक्षणमाह—तथा प्रलेपको ज्ञेय इत्यादि । दुश्चिकित्स्यतम... भावेन सन्निपातात्मकत्वात् । मन्दो मन्दवेगः । सुकष्ट इति हेतुफलभावेन मारणात्मक...

विषमज्वरानभिधाय तद्विपर्य्ययज्वरानाह—कफस्थानेष्वित्यादि । कफस्थानयोरा... शययोस्तिष्ठन् दोषोऽन्येद्युष्कविपर्य्ययं करोति ; कस्तद्विपर्य्ययः ? अहोरात्रे पूर्व्वाह्ण... मुक्त्वा समस्ताहोरात्रं भवतीति । एवं त्रिषु कफस्थानेषु कण्ठोरआमाशयेषु तिष्ठन् दो... विपर्य्ययं करोति, यस्तृतीयदिने विमुञ्चति । चतुर्षु कफस्थानेषु शिरःकण्ठो... तिष्ठन् दोषश्चतुर्थकविपर्य्ययं करोति, स चतुर्थेऽह्नि मुञ्चतीति । सततस्य तु विपर्य्ययो ... एकस्मिन्नेव कफस्थाने स्थितेन दोषेण तत्करणाद् व्याधिस्वभावाद् वा । कफस्थाने... इत्यत्र दोषशब्दः पृथगद्वन्द्वसमस्तदोषप्रतिपादकः ॥ २३ ॥

* दोष इत्यत्र घोरमिति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

परो हेतुः स्वभावो वा विषमे कैश्चिदीरितः ।
आगन्तुश्चानुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ॥ २४ ॥
वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति तज्ज्ञास्तृतीयकञ्चापि चतुर्थकञ्च ।
औपत्यके मद्यसमुद्भवे च हेतुं ज्वरे पित्तकृतं वदन्ति ॥
प्रलेपकं वातबलासकञ्च कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः ।
मूर्च्छानुबन्धा विषमज्वरा ये प्रायेण ते द्वन्द्वसमुत्थितास्तु ॥ २५ ॥
त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥ २६ ॥

विषमज्वराणां नियतैककालागमने एकीयमतेन हेतुमाह—पर इत्यादि । परो भूतादिः, हेतुः कारणं, स्वभावो वेति विषमज्वरे हेतुरित्यर्थः । अन्ये तु विषमज्वरे स्वभावो वा पर उत्कृष्टो हेतुः कैश्चिदाचार्य्यैरीरित इति व्याख्यानयन्ति । विषमज्वरे भूतादिर्हेतुरुक्तस्तस्य समर्थनमाह—आगन्तुरित्यादि । प्रायशो बाहुल्येन, आगन्तुर्भूतादिः, अनुबन्धः कारणं, हीति यस्मादर्थे ॥२४॥

इदानीमुक्तानामन्येषाञ्चारम्भकदोषकथनायाह—वातेत्यादि । यद्यपि तन्त्रान्तरे कफपित्तात् त्र्यहग्राहीत्यादिना तृतीयचतुर्थकयोर्द्वन्द्वदोषसमुद्भवत्वं प्रतिपादितं, तथापि स्वतन्त्रे पित्तश्लेष्मलिङ्गत्वेऽपि तयोर्वाताधिकत्वं ज्ञेयम् । औपत्यके पर्व्वतासन्नभूमिसमुद्भवे ज्वरे । पित्तकृतमिति तत्र औपत्यकमद्यसमुद्भवयोः पित्तं कारणं हेतुं वदन्ति ; तत्र औपत्यके ज्वरे पर्व्वतासन्नभूमिस्थितानां तीक्ष्णोष्णवीर्य्याणामुग्रगन्धानामोषधीनां पित्तकारित्वं, मद्यसमुद्भवे तु मद्यमेव पित्तकारी हेतुः । अन्ये तु 'औपत्यपानात्ययसम्प्रभूते हेतुं ज्वरे पित्तमुदाहरन्ति' इति पठन्ति । प्रलेपके यद्यपि वायुरेव प्रेरयिता, तथाऽपि सन्धीनां श्लेष्मस्थानत्वाच्छ्लेष्मोत्कटोऽयं, अन्यशास्त्रोपपन्नार्थास्तद्विदेभ्य एव ज्ञातव्या इति प्रमाणात् तन्त्रान्तराद् वा वातबलासको ज्ञेयः । तथाच—"नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति । स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी"—इति । मूर्च्छानुबन्धेत्यादि । मूर्च्छानुबन्धाः सततमूर्च्छा ये विषमज्वरास्ते प्रायेण द्वन्द्वसमुच्छ्रिताः ; एवंविधास्ते विषमा दुश्चिकित्स्याश्च भवन्ति । मुञ्चानुबन्धा इत्येके पठन्ति ; तत्र मुञ्चन्ति अनुबध्नन्ति ये ते मुञ्चानुबन्धाः सततकादयः सविपर्य्ययाः । केचित् मुक्त्वाऽनुबन्धान् इति पठन्ति ; तत्र अनुबन्धान् अनुबन्धज्वरानेव विषमान् मुक्त्वा येऽन्ये विषमज्वरास्ते द्वन्द्वसमुत्थिता इति । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—अनुबन्धानुपद्रवज्वरान् मुक्त्वा येऽन्ये मौलाः सततकादयो विषमज्वरत्वेनाभिमतास्ते प्रायेण द्वन्द्वसमुत्थिताः ; प्रायोग्रहणात् पृथक्समस्तैश्च जन्यन्ते इति ॥ २५ ॥

अतः परं सततादीनां शीतदाहपूर्व्वत्वेन द्वैविध्यमाह—त्वक्स्थावित्यादि । तयोः श्लेष्मानिलयोः, प्रशान्तयोः स्वकालापगमात् प्रत्यनीकप्राप्त्या वा । अन्ते दाहं करोति चेत्यत्र चकारात्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च।
प्रशान्ते कुरुतस्तस्मिन् शीतमन्ते च तावपि * ॥ २७ ॥
द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ।
दाहपूर्व्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमः स्मृतः॥
प्रसक्तश्चाभिघातोत्थश्चेतनाप्रभवस्तु यः॥ २८ ॥
रात्र्यह्नोः षट्सु कालेषु कीर्त्तितेषु यथा पुरा।
प्रसह्य विषमोऽभ्येति मानवं बहुधा ज्वरः।
स चापि विषमो देहं न कदाचिद् विमुञ्चति॥
ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते।
वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते॥

मोहमूर्च्छादयः। तस्मिन् पित्ते। तावपि श्लेष्मानिलौ; अपिशब्दाद् वमथुतन्द्रादयः। ... ज्वरौ दोषत्रयजौ तथाऽप्यत्र दोषद्वयोक्त्या संसर्गजावित्युक्तं, एककार्य्यकरत्वात् क... व्यपदेशाद् वेत्यन्ये। तयोर्दाहपूर्व्वशीतपूर्व्वकयोः। कष्टः कृच्छ्रसाध्य इति विशेषण... दत्यर्थं दुःसाध्यत्वं दर्शितं; दाहपूर्व्वोऽत्यन्तकष्टसाध्यः शीतपूर्व्वः सुखसाध्य इति कु... रचिन्त्यत्वात्। अभिघातकामादिजयोरप्यत्यन्तकष्टत्वं दर्शयन्नाह—प्रसक्त इत्यादि। ... प्रकर्षेण सङ्गी, एतच्चाभिघातोत्थचेतनाप्रभवज्वरयोर्विशेषणम्। अभिघातोत्थः का... घातजः। चेतनाप्रभवः कामादिजः॥ २६—२८॥

इदानीं सततादीनां स्वकालेषूद्गमं दर्शयति—रात्र्यह्नोरित्यादि। षट्सु काले... मध्याह्नापराह्णप्रदोषार्द्धरात्रप्रत्यूषेषु, कीर्त्तितेषु कथितेषु, यथा पुरा येन प्रकारेण पूर्वे... ध्याये। तत्र पूर्व्वाह्णप्रदोषयोः कफस्य, मध्याह्नार्द्धरात्रयोः पित्तस्य, अपराह्णप्रत्यूषयोर्वा... इति; एवं पूर्व्वोक्तकथितेषु स्वस्वदोषप्रकोपकालेषु प्रसह्य हठाद् विषमो ज्वरोऽभ्येति अभि... व्याप्य मानवमागच्छति। बहुधेति अहोरात्रे कालद्वयं, एककालं, एकदिनान्तरं... नन्तरम्। अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—बहुधा कदाचिच्छीतः, कदाचिदुष्णः; कदाचि... कदाचिदंसाद्यवयवेषु; नियतकालं चिरकालमल्पकालञ्चेति। एतेन विषमज्वराणामा... विषमज्वराणामुपशान्तवेगानामपि देहावस्थानं दर्शयति—स चापीत्यादि। विषमो वि... समाहारत्वेन कार्श्यादिति सिद्धे यत् कार्श्येभ्य इति बहुवचनं तेन लक्षणान्तरं... तथाच—"शिरसो गौरवं ग्लानिर्नातिश्रद्धा च भोजने। माधुर्य्यमथ वैरस्यं वि... पुनः॥ वक्त्रस्य जायते यस्मात् प्रवेगेऽपि गते सति। तस्मात् तु नियतो लीनः शरीरे वि...

* तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः इति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

धात्वन्तरस्थो लीनत्वान्न सौक्ष्म्यादुपलभ्यते ।
अल्पदोषेन्धनः क्षीणः क्षीणेन्धन इवानलः ॥ २९ ॥
दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ।
धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥
सततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ।
मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः ॥
कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ।
केचिद् भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ॥ ३० ॥

—इति । यदि वेगापगमेऽपि न विमुच्यते तर्हि किमिति नोपलभ्यत इत्याह – धात्वन्तरस्थो लीनत्वादित्यादि । एकस्माद् धातोरन्यो धातुः धात्वन्तरं तत्रस्थः, अन्ये तु धात्वन्तरशब्देन सप्त कलाः कथयन्ति । लीनत्वादेकदेशस्थितत्वात्, सौक्ष्म्यादणुत्वात् । अल्पदोषेत्यादि । अल्पदोष इव इन्धनत्वेन क्षीणोऽल्पीभूतो ज्वरः ; अल्पदोषा एव इन्धनं यस्य स अल्पदोषेन्धनः इत्यन्ये ॥ २९ ॥

इदानीं भोजभालुकिपुष्कलावतप्रभृतीनां शल्यतन्त्वविदां मतेन विषमज्वरोत्पत्तिमभिधाय कायचिकित्साविदामग्निवेशादीनां मतेन धातुस्थानैर्द्दोषैर्विषमज्वराणामुत्पत्तिं दर्शयति—दोष इत्यादि । अहितसम्भूतोऽपथ्याद वृद्धिं गतः । ज्वरोत्सृष्टस्य ज्वरमुक्तस्य, वाशब्देन कृशस्येति समुच्चीयते । क्षामाणामित्यादिना कफस्थानविभागेन प्राक् सततादयो दर्शिताः, अत्र तु धात्वन्तरगतभेदेनेति न पुनरुक्तता । इदानीं रसादीनां धातूनां मध्ये यं य धातुमाश्रित्य दोषो यं यं विषमज्वरमारभते तं तं दर्शयन्नाह—सततं रसरक्तस्थ इत्यादि । रसरक्तस्थो दोषः सततं ज्वरं करोति, येऽपि दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततज्वरमिति पठन्ति तैरपि प्रायोग्रहणाद्रसोऽङ्गीकर्त्तव्यः, यतो रसमादाय दोषा ज्वरमापादयन्ति । अन्ये तु सततमित्यत्रैव सन्ततमिति पठन्ति, तत्र सन्ततमित्येतस्याग्रे सततमिति शब्दो लुप्तो ज्ञेयः ; तेन रसस्थः सन्ततं रक्तस्थः सततमिति व्याख्यानयन्ति । केचित् तु सततपर्य्यायं सन्ततं मन्यन्ते । सन्ततज्वरस्य विषमज्वरत्वं नास्ति, तत्सन्निधौ पाठान्तरेण व्याख्यानान्तरेण च यद् ग्रहणं तत् सन्ततापेक्षया सततादीनां विषमत्वाद् विषमत्वप्रतिपादनार्थम् ; अन्यथा किमपेक्ष्यैषां विषमत्वं भवेत् । स दोषः पिशिताश्रितोऽन्येद्युष्कं कुर्य्यादिति सम्बन्धः । मेदोगतो दोषस्तृतीयेऽह्नि कुर्य्यात् तृतीयकं ज्वरमिति बोद्धव्यम् । घोरं कष्टकारिणम् । अन्तकं यमसदृशं, मारणात्मकत्वाच्चिरं क्लेशनत्वाच्च । इदानीं धात्वन्तरस्थदोषारब्धत्वेऽपि सततकादावेकीयमतेन भूताभिषङ्गं हेतुमाह—केचिदित्यादि । भूताभिषङ्गो ग्रहावेशः । पूर्व्वं दोषप्रस्तावे दोषोत्थिता एव परं विषमज्वरा भूतादिजा अपि भवन्तीति प्रतिपादनार्थं षरो हेतुः स्वभावो वा इत्यादि पठितं ; इह तु धात्वाश्रितप्रकरणत्वादिति न पौनरुक्त्यम् ॥ ३० ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा।
सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते॥
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते।
अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते।
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः॥ ३१॥
वातेनोदीर्य्यमानाश्च ह्रियमाणाश्च सर्व्वतः।
एकद्विदोषा मर्त्यानां तस्मिन्नेवोदितेऽहनि।
वेलां तामेव कुर्व्वन्ति ज्वरवेगे मुहुर्म्मुहुः॥
(वातेनोद्धूयमानस्तु यथा पूर्य्येत सागरः।
वातेनोदीरितास्तद्वत् दोषाः कुर्व्वन्ति वै ज्वरान्॥
यथा वेगागमे वेलां छादयित्वा महोदधेः।
वेगहानौ तदेवाम्भस्तत्रैवान्तर्मिधीयते॥
दोषवेगोदये तद्वदुदीर्य्येत ज्वरोऽस्य वा।
वेगहानौ प्रशाम्येत यथा(न्तः)म्भः सागरे तथा)॥ ३२॥

सन्निपातारब्धस्य सन्ततज्वरस्य सप्तमे दिवसे प्राप्ते इत्यादिना मोक्षबधयोरवधिं इदानीमेकदोषजद्विदोषजस्य विसर्गकालावधिद्वारेण लक्षणमाह—सप्ताहमित्यादि। स नैरन्तर्य्येण, अविसर्गी अविसर्ज्जनशीलः। अयञ्च सुखसाध्यः; यदुक्तं—"सन्ततज्वर एवात्र दुर्ब्बलकारणः। एकदोषो द्विदोषो वा सुखसाध्यः प्रकीर्त्तितः" इति। सततादीनां लक्षण अहोरात्र इत्यादि। पूर्व्वाह्णादीनां कालानां मध्ये कालद्वयमनुवर्त्तते। एककालमिति अन्ये ज्वरः अहोरात्रादन्यस्मिन्नहोरात्रे एककालमागच्छतीत्यर्थः। तृतीयकस्तृतीयेऽह्नीत्यत्रैकका सम्बध्यते। चतुर्थकश्चतुर्थेऽह्नीत्यत्रापि एककालमिति योज्यम्। अत्र दोषोत्कर्षापक मधिककालत्वं हीनकालत्वमपि च ज्ञातव्यं, न तु नियमः॥ ३१॥

इदानीं धातुस्थदोषारब्धानां विषमज्वराणामुद्गमकालं पूर्व्वोक्तमेवाह—वातेनेत्यादि। त पूर्व्वे, उदिते कथिते विषमज्वराणां सम्बन्धिन्यहनि दिने, मानुषाणामेकद्विदोषाः पृथगुद स्थिता वातेनोत्कटीक्रियमाणा ह्रियमाणा आकृष्यमाणाश्च सर्व्वतः, तामेव पूर्व्वाह्णादि ज्वरवेगविषये मुहुर्म्मुहुः कुर्व्वन्ति। ज्वरवेगात् इति केचित्; तत्र ज्वरवेगाद्धेतोस्तां वेलां कु केचिदत्र वातेनोद्धूयमानास्तु इत्यादिकं यावत् प्राप्ते प्राप्ते प्रवर्त्तते इत्यन्तं ग्रन्थपाठं स च उक्तार्थः, अतः सर्व्वैरपि निबन्धकारैः परिहृतः, तस्मान्न पठनीयः॥ ३२॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विविधेनाभिघातेन ज्वरो यः सम्प्रवर्त्तते ।
यथादोषप्रकोपन्तु तथा मन्येत तं ज्वरम् ॥ ३३ ॥
श्यावास्यता विषकृते दाहातीसारहृद्ग्रहाः ।
अभक्तरुक् पिपासा च तोदो मूर्च्छा बलक्षयः ॥
ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुक् वमथुः क्षवः ॥
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमरोचकः ।
हृदये वेदना चास्य गात्रञ्च परिशुष्यति ॥
भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः ॥
अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णाभिजायते ।
भूताभिषङ्गादुद्वेग-हास्यकम्पनरोदनम् ॥ ३४ ॥
श्रमक्षयाभिघातेभ्यो देहिनां कुपितोऽनिलः ।
पूरयित्वाखिलं देहं ज्वरमापादयेद् भृशम् ॥ ३५ ॥
रोगाणान्तु समुत्थानाद् विदाहागन्तुतस्तथा ।
ज्वरोऽपरः सम्भवति तैस्तैरन्यैश्च हेतुभिः ।
दोषाणां स तु लिङ्गानि कदाचिन्नातिवर्त्तते ॥ ३६ ॥

इदानीं वातादिकृतान् सप्तज्वरानभिधाय आगन्तुज्वरमनेकभेदभिन्नं दर्शयन्नाह—विविधेनाभिघातेनेत्यादि । विविधेनेति शस्त्रलोष्टकाष्ठादिना, दोषप्रकोपजत्वेपि आद्यनिमित्तेन व्यपदेशादभिघातज इत्युच्यते ॥ ३३ ॥

केषुचिद् विशिष्टेषु निमित्तेषु वैशेषिकं लक्षणमाह—श्यावास्यतेत्यादि । विषस्य त्रिदोषकरत्वेऽप्यत्यन्तपित्तकरत्वात् श्यावास्यता स्यात् । अभक्तरुक् अरोचकः । ओषधिगन्धजे मूर्च्छेत्यादि । वमथुः छर्द्दिः, क्षवः छिक्का । कामजे इत्यादि । चित्तविभ्रंशः किंकर्त्तव्यतामूढ़त्वम् । भयादित्यादि । प्रलापोऽसम्बद्धभाषणं ; यद्यपि प्रलाप इति सामान्यं लक्षणं तथापि निदानादिभिः कृत्वा विशेषो ज्ञातव्य इति । वेपथुः कम्पः । अभिचारेत्यादि । अभिचारो मन्त्रादिभिर्मारणप्रयोगः, अभिशापो ब्रह्मर्षिगुरुसिद्धानामाक्रोशः । भूताभिषङ्गादित्यादि । भूतानां देवादिग्रहाणामभि समन्ततो भावेन सङ्गो भूताभिषङ्गः । उद्वेग उद्विग्नचित्तता ॥ ३४ ॥

श्रमादिजानां ज्वराणां सम्प्राप्तिद्वारेण लक्षणमाह—श्रमेत्यादि । पूरयित्वा व्याप्य ॥ ३५ ॥

इदानीमन्यथागन्तुज्वरं विवक्षुराह—रोगाणामित्यादि । रोगाणां विद्रध्यादीनां ; विदाहागन्तुतस्तथेति विदाहतः पाकात्, तेषामेव, आगन्तुतः अभिघातात्, अपक्वविद्रध्यादिपाटनादित्यर्थः ; अन्ये तु विदाहतः सामान्यसन्तापात्, आगन्तुतः सामान्याभिघातादिभिरिति व्याख्यानयन्ति । ज्वरोऽपरोऽन्यः, भेदात् । तैस्तैरन्यैश्च हेतुभिरिति विद्रध्यादिसमुत्थानात् प्रागुक्तैरन्यैश्च ज्वर-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यश्चास्योपजायते ॥
रक्तनिष्ठीवनं दाहः स्वेदश्छर्दनविभ्रमौ।
प्रलापः पिटिका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥
पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता।
उष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥
भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्दिरेव च।
दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥
भेदोऽस्थ्नां कुञ्च(ज)नं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च
विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥
तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा।
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्म्मच्छेदश्च मज्जगे ॥

कारिभिर्हेतुभिः। स त्विति स पुनर्ज्वरो हेतुभेदाद् भिन्नोऽपि वातादीनां लिङ्गानि नाति… परित्यज्य याति ॥ ३६ ॥

केचिदत्र रसादिधातुगतज्वरस्य लक्षणं पठन्ति, "रसस्थे तु ज्वरे वत्स लक्षणानि… मे। गुरुत्वं दैन्यमुत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ ॥ रागोष्णपिटिकास्तृष्णा सरक्तं ष्ठीवनं … दाहो मूर्च्छाऽरुचिश्छर्दिः प्रलापो रक्तसंस्थिते ॥ पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता। … ऽन्तर्म्मोहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ वेगस्तीव्रः पिपासा च मूर्च्छा छर्दिः प्र… गन्धस्य चासहत्वञ्च मेदःस्थे ग्लान्यरोचकौ ॥ विरेकवमने चोभे त्वस्थिभेदः प्रकूजनम्। वि… गात्राणां श्वासश्चास्थिगते ज्वरे ॥ हिक्का कासो महाश्वासस्तमसश्च प्रवेशनम्। म… वहिः शैत्यं दाहोऽन्तश्चैव मज्जगे ॥ तस्मान्मरणमाप्नोति शुक्रस्याप्युपसर्पणे। शेफसः … मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः" इति। एतच्च न पठनीयम्। कुतः? यतः सर्व्वंशरीरं … व्याप्तं, सततादिभिश्च रसादिधातव इति कुतोऽपरो रसादिधातुगतज्वरावकाश इति रसं… ज्वराणां पाठो न पठनीय एवेति जेज्जटाचार्य्याभिमतम्। श्रीगयदासाचार्य्येण चायं पा… इशः पठितो व्याख्यातश्च, तन्मतानुसारिभिरस्माभिरपि पठ्यते व्याख्यायते च। गुरु… गुरुता गात्राणाम्। सदनञ्च गात्राणामेव। दैन्यं ग्लानिः। अस्येति प्राणिनः। यद्यपि… धातुप्राप्ता सन्तत एवायं तथाऽप्यनुक्तधात्वाश्रितलक्षणकथनार्थमत्र निर्देशः। रक्त… मोहो विगतचित्तता। पिण्डिकेत्यादि। पिण्डिकोद्वेष्टनं जङ्घाक्रोड़े जानुनोऽधोभागे पीडा। … ऽन्तः अन्तर्द्दाहः। विक्षेपोऽङ्गविक्षेपः। भृशमित्यादि। असहिष्णुता क्रोधनत्वं, केचित्तु … स्यासहिष्णुत्वमिति मन्यन्ते। कुञ्चनं सङ्कोचः, स च सान्निध्यादस्थ्नामित्यनेन सम्बध्यते। … इत्यादि। तमःप्रवेशनमन्धकारदर्शनम्। महाश्वासो वक्ष्यमाणलक्षणः। मर्म्मच्छेदश्चेति…

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मरणं प्राप्नुयात् तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः॥
दग्ध्वेन्धनं यथा वह्निर्धातून् हत्वा यथा विषम्।
कृतकृत्यो व्रजेच्छान्तिं देहं हत्वा तथा ज्वरः॥
वातपित्तकफोत्थानां ज्वराणां लक्षणं यथा।
तथा तेषां भिषग् ब्रूयाद् रसादिष्वपि बुद्धिमान्॥
समस्तैः सन्निपातेन धातुस्थमपि निर्दिशेत्।
द्वन्द्वजं द्वन्द्वजैरेव दोषैश्चापि वदेत् कृतम्॥
गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया।
आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च॥ ३७॥
हतप्रभेन्द्रियं क्षीणमरोचकनिपीड़ितम्।
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्ज्जयेत्॥ ३८॥

छेदनमिव। शुक्रस्थानगत इति ननु शुक्रगे ज्वरे मरणमित्युक्तं तन्न, शुक्रं सर्व्वदेहगतं ततश्च रसादिधात्वभिभवेनापि शुक्रप्राप्तेस्तद्गतेऽपि मरणमिति। नैवं, सर्व्वशरीरस्थस्यापि शुक्रस्य कलान्तरितत्वेन त्वचां क्रमेण मर्म्मप्राप्तेः। यदेयवमनुक्रमादेव शुक्रं ज्वरेण कथं प्राप्यत इति चेत्, धात्वन्तराननतिक्रम्य शुक्रमार्गगमनादिति; शुक्रगतो ज्वरोऽपरव्यापाराभावाद् देहघातेनैवोपशाम्येतीति दर्शयति—दग्ध्वेत्यादि। मृतशरीरे उष्माभावाज्ज्वरोपशमो ज्ञायते, विषाक्तकाण्डविद्धसर्पदष्टमृगादेर्मरणाद् विषोपशान्तिः प्रतीयते। इदानीं धातुगतानामपि ज्वराणामुक्तैरेव वातादिज्वरलक्षणैर्दोषात्मकत्वेनावगम इति दर्शयति—वातेत्यादि। यथा येन प्रकारेण वातादिज्वराणां लक्षणं, तथा तेन प्रकारेण तेषां वातादिज्वराणां रसादिषु सप्तसु धातुषु गतानां लक्षणं बुद्धिमान् भिषक् ब्रूयादिति सम्बन्धः। समस्तैर्दोषलक्षणैः। द्वन्द्वजं ज्वरं द्वन्द्वजैरेवेति द्विदोषजनितैः। दोषैश्चापीति दोषलक्षणैः धातुस्थं वदेदिति। गम्भीर इत्यादि। आनद्धत्वेन दोषपुरीषविबन्धेन। आनद्धत्वेन चेत्यत्र चकारात् प्रलापभ्रमसन्ध्यस्थिशूलादिपरिग्रहः; एतद्विपर्य्ययेणान्ये ज्वरा ज्ञेयाः॥ ३७॥

गम्भीरज्वरस्यासाध्यत्वमाह—हतेत्यादि। हतप्रभेन्द्रियं हतशरीरदीप्तिं तथा हतश्रोत्रचक्षुरादिशक्तिकम्। अन्ये प्रभाशब्देन इन्द्रियशक्तिं वदन्ति, तेन हतेन्द्रियशक्तिकमित्यर्थः। गम्भीर इव गम्भीरोऽन्तर्वेगः, तीक्ष्णोऽतिदुःसहो वहिरन्तश्च वेगः, ताभ्यामन्योन्यमार्त्तं पीड़ितं; एतेन क्षीणं गम्भीरार्त्तं विवर्ज्जयेत्, तीक्ष्णवेगार्त्तञ्च क्षीणमिति। अरोचकनिपीड़ितमित्यत्र दुरात्मानमुपद्रुतमिति तथा उपद्रवनिपीड़ितमिति च केचित् पठन्ति। दुरात्मानं दुःखितान्तःकरणं, उपद्रुतं ज्वरोपद्रवैः। अपरे दुरात्मभिरुपद्रुतम् इति पठन्ति, तत्र प्रेतभूतपिशाचरक्षोभिः पीड़ितम्॥ ३८॥

१५८

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हीनमध्याधिकैर्दोषैस्त्रिसप्तद्वादशाहिकः।
ज्वरवेगो भवेत् तीव्रो यथापूर्व्वं सुखक्रियः॥
कालो ह्येष यमश्चैव नियतिर्मृत्युरेव च।
तस्मिन् व्यपगते देहाज्जन्मेह पुनरुच्यते।
इति ज्वराः समाख्याताः कर्म्मेदानीं प्रवक्ष्यते॥ ३९॥
ज्वरस्य पूर्व्वरूपेषु वर्त्तमानेषु बुद्धिमान्।
पाययेत घृतं स्वच्छं ततः स लभते सुखम्॥
विधिर्मारुतजेष्वेष पैत्तिकेषु विरेचनम्।
मृदु प्रच्छर्द्दनं तद्वत् कफजेषु विधीयते॥
सर्व्वद्विदोषजेषूक्तं यथादोषं विकल्पयेत्।
अस्नेहनीयोऽशोध्यश्च संयोज्यो लङ्घनादिना॥ ४०॥
रूपप्राग्रूपयोर्विद्यान्नानात्वं वह्निधूमवत्।
अव्यक्तरूपेषु हितमेकान्तेनापतर्पणम्॥

अतोऽनन्तरं तीक्ष्णवेगस्य सुखक्रियत्वमाह– हीनेत्यादि। हीनैर्दोषैस्त्र्यहं सुखक्रियं मध्यैः सप्ताहं, अधिकैर्द्वादशाहानीति। अत्र हीनमध्यत्वं वृद्ध्यपेक्षया। यथापूर्व्वं सुखं द्वादशाहिकात्तीक्ष्णवेगात् साप्ताहिकः सुचिकित्स्यः, साप्ताहिकात्तीक्ष्णवेगात् त्र्याहिकः सुचि... हीनमध्याधिकैर्दोषैस्त्रिसप्तद्वादशाहिक इति यदुक्तं तदत्रावधिमात्रद्योतकं; तेन दोषतारतम्य भेदानामानन्त्यादुक्तावधेर्न्यूनो न्यूनतरो न्यूनतमो, अधिकोऽधिकतरोऽधिकतमोऽप्यवधिः... इदानीं कालनामभिर्विशेषणैर्मारणात्मकत्वं ज्वरस्य सूचयन् तन्मुक्तस्य पुनर्जन्म प्रति... काल इत्यादि। इतिशब्दो निदानपरिसमाप्तौ। कर्म्मेत्यादि। कर्म्म चिकित्सा॥ ३९॥

ज्वरस्येत्यादि। ज्वरस्येति निरामवातजनितस्य। घृतं पुराणं, तस्य कार्ये... विशेषगुणकारित्वात्। स्वच्छं सुष्ठु अच्छं केवलं, स्वच्छवचनाद् द्रव्यान्तरयोगो निषि... संस्कारः पाकेन कालेन च। मारुतजेषु श्रमक्षयादिकुपितवातज्वरपूर्व्वरूपेषु, न त्व... पूर्व्वोत्पन्नेषु सामवातज्वरपूर्व्वरूपेषु। अत एव बुद्धिमान् पाययेदित्युक्तम्। एष सर्पिः... सुखमिति तावदच्छं केवलं घृतं पातव्यं यावत् सुखं प्राप्नोति, तदनन्तरं लघुभोजनादि... पित्तज्वरपूर्व्वरूपेषु। मृदु 'अतीक्ष्णम्। तद्वन्मृदु। कफजेषु कफज्वरपूर्व्वरूपेषु। ... सर्व्वेषु सन्निपातज्वरपूर्व्वरूपेषु, द्विदोषजेषु द्वन्द्वज्वरपूर्व्वरूपेषु, उक्तं यथादोषं सर्पि... विकल्पयेदवधारयेत्। इदानीं घृताद्यनर्हस्य ज्वरपूर्व्वरूपे किं विधेयमित्याह–अस्ने... इत्यादि। अस्नेहनीयोऽजीर्णितरुणज्वरीत्यादिकः। अशोध्यो वमनविरेचनायोग्यः। ... नेत्यादिग्रहणात् षडङ्गादिशृतशीतोष्णोदकादिकं गृह्यते॥ ४०॥

अथ नवज्वरे स्नेहसंशोधनवर्ज्जनात् कथं पूर्व्वरूपे तदुपदेश इत्याह—रूपप्राग्रूपे... रूपप्राग्रूपयोर्नानात्वं पृथक्त्वं वह्निधूमवत् विद्यात्; वह्निधूमदृष्टान्तेन नानात्वमनयोर्व... वत्, अतोऽनयोर्ज्ञाने यत्नो विधेयः। पूर्व्वरूपे चिकित्सितमभिधाय रूपे चिकित्...

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आमाशयस्थे दोषे तु सोत्क्लेशे वमनं परम् ।
आनद्धः स्तिमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः ।
कुर्य्यादनशनं तावत् ततः संसर्गमाचरेत् ॥ ४१ ॥
न लङ्घयेन्मारुतजे क्षयजे मानसे तथा ।
अलङ्घ्याश्चापि ये पूर्व्वं द्विव्रणीये प्रकीर्त्तिताः ॥ ४२ ॥
अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।
ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षा-रुचिलाघवकारकम् ॥ ४३ ॥
सृष्टमारुतविण्मूत्रं क्षुत्पिपासाऽसहं लघुम् ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात् सुलङ्घितम् ॥ ४४ ॥

प्रव्यक्तरूपेष्वित्यादि । एकान्तेन अतिशयेन । अतर्पणमत्रोपवासः, शेषाणामपतर्पणभेदानामवस्थाविशेषेण वक्ष्यमाणत्वात् । तेनामाशयानुपूर्व्व्योत्पन्नेषु ज्वरेषूपवासार्हेषु हितमित्यर्थः । अवस्थाविशेषेणापतर्पणविशेषमाह—आमाशयस्थे इत्यादि । हृल्लासलालाप्रसेकादिना दोषोत्क्लेशो ज्ञेयः । लङ्घनं कियन्तं कालं कार्य्यमित्याह—आनद्ध इत्यादि । यावन्तं कालमातुरः स्तिमितैर्दोषैरप्रचलितरूपैरानद्धो बद्ध इव भवेत् तावन्तं कालं लङ्घयेदिति सम्बन्धः । स्तिमितत्वञ्च दोषाणामामरसावनद्धत्वात् । तत आनद्धत्वे निवृत्ते अन्नाभिलाष सति संसर्गं पेयादिक्रममाचरेत् । अन्ये श्लोकोत्तरार्द्धमन्यथा पठन्ति—"कालं तावन्तमश्नीयाल्लघ्वन्नन्तु विरिक्तवत्" इति । लघ्वन्नमिति अत्रान्नद्रव्यकृतं लघ्वन्नं, विरिक्तवदित्यनेन मात्रालघुत्वम् ॥ ४१ ॥

उचितस्यापि लङ्घनस्य क्वचिन्निषेधमाह—न लङ्घयेदित्यादि । क्षयजे धातुक्षयजे यक्ष्मज्वरे वा, मानसे कामक्रोधादिसम्भूते । अलङ्घ्याः "गर्भिणीवृद्धबालदुर्बलभीरुभिः" इत्यनेनोक्ताः । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—मारुतजे ज्वरे न लङ्घयेत्; किम्भूते ? क्षयजे । एतेन धातुक्षयप्रकुपितवातज इत्युक्तं; अथवा क्षयजे न लङ्घयेत्; किम्भूते ? मारुतजे । एतेन यक्ष्मज्वरे मारुतसम्भूते न लङ्घयेत् । (यः सामावस्थायां मारुतज्वरो यक्ष्मज्वरश्च स लङ्घनीय एव, निरामे मारुतजे ज्वरे न लङ्घयेत्) ॥ ४२

अतो लङ्घनवर्णनमाह—अनवस्थितदोषाग्नेरित्यादि । अनवस्थितदोषाग्नेरिति पुरुषस्य इति शेषः । तत्र दोषा अनवस्थिताः स्थानान्तरगमनात्, वह्निश्चानवस्थितो बहिर्विक्षिप्तत्वात् । आहारेच्छा हृदि काङ्क्षा, मुखोपनीतस्याहारस्य रसनेन्द्रियस्येच्छा रुचिः ॥ ४३ ॥

सम्यग्लङ्घितलक्षणमाह—सृष्टमारुतविण्मूत्रमित्यादि । सृष्टमारुतविण्मूत्रमिति अधःप्रवृत्तवातपुरीषमूत्रं, क्षुत्पिपासासहमिति सम्यग्लङ्घनादेकस्मिन्नेव काले ये क्षुत्पिपासे समवेते भवतस्ते सोढुमशक्तम् । तथाच तन्त्रान्तरं—"वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे । हृदयोदरकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥ स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये । कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि—" इति । लघुमङ्गगौरवादिरहितम् । आत्मा अन्तःकरणम् । क्षामं सर्व्वाक्षमम् । एवम्भूतं सुलङ्घितं विद्यात् ॥ ४४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

बलक्षयस्तृषा शोषस्तन्द्रानिद्राभ्रमक्लमाः ।
उपद्रवाश्च श्वासाद्याः सम्भवन्त्यतिलङ्घनात् ॥ ४५ ॥
दीपनं कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनम् ।
कफवातज्वरार्त्तेभ्यो हितमुष्णाम्बु तृट्छिदम् ॥
तद्धि मार्द्दवकृद्दोष-स्रोतसां शीतमन्यथा ।
सेव्यमानेन तोयेन ज्वरः शीतेन वर्द्धते ॥ ४६ ॥
पित्तमद्यविषोत्थेषु शीतलं तिक्तकैः शृतम् ।
गाङ्गेयनागरोशीर-पर्पटोदीच्यचन्दनैः ॥ ४७ ॥

अतिलङ्घनलक्षणमाह—बलक्षय इत्यादि । बलक्षय इति कालजयुक्तिजसहजानां हानिः, अथवा बलक्षय ओजःक्षयः । शोषो मुखशोषः । तन्द्रा शारीरोक्तलिङ्गा निद्रा प्रसिद्धा । ननु श्लेष्मणा निद्रा उत्पद्यते, अतिलङ्घनात् तु श्लेष्मक्षये जाते कथं सा सत्यं ; निद्रेव निद्रेत्युपमया चेष्टोपरमान्निद्रात्वेन विवक्षिता । अन्ये तु तन्द्रानिद्रयो प्रश्लेषं मन्यन्ते, ततश्चानिद्रेति व्याख्यानयन्ति । भ्रमश्चक्रारूढस्येव भ्रमणं, क्लमो आदिशब्दात् कासस्वरक्षयच्छर्द्दिहिक्कादयः । तन्त्रान्तरोक्तपर्व्वभेदादीन्यतिलङ्घनलक्षणा लक्षणोक्तप्रसङ्गात्मेन्द्रियादिवैपरीत्यादधिगन्तव्यानि ॥ ४५ ॥

अर्द्धावशिष्टोदकगुणमाह—दीपनमित्यादि । कफविच्छेदि स्त्यानश्लेष्मणो विच्छे वातज्वरार्त्तेभ्य इति बहुवचननिर्देशात् कफज्वरार्त्तवातज्वरार्त्तकफवातज्वरार्त्तेभ्यो हि यद्यपि पानीयवर्गे उष्णोदकगुणा वर्णितास्तथाऽपि तत्रोक्तगुणेभ्योऽधिकविधानार्थमत्रो तर्ह्येते गुणास्तत्रैव कुतो न निर्द्दिष्टाः ? स्वस्थातुरयोरप्युष्णोदकस्य हितत्वापादनार्थं दकं मार्द्दवकृत् मृदुकारं ; दोषस्रोतसां दोषवहस्रोतसाम्, अथवा दोषाणां स्रोतस विदधाति । एवंगुणमप्युष्णोदकं ज्वरेऽल्पं देयमित्याहुराचार्य्याः । शीतोदकगुण मन्यथेत्यादि । शीतमकथितम् । अन्यथा उष्णोदकगुणविपरीतगुणम् । किं शीतोद गुणविपरीतमेव स्यादुतान्यत् किमपि कुरुत इत्याह – सेव्यमानेनेत्यादि ॥ ४६ ॥

इदानीं शृतशीतस्य गुणमाह—पित्तेत्यादि । पित्तमद्यविषोत्थेषु ज्वरेषु तिक्तकैः जलं देयं, केवलं वा शृतशीतलं जलं देयं, तन्त्रान्तरवचनात् । तान्येव तिक्त गाङ्गेयेत्यादि । गाङ्गेयं मुस्तम्, उदीच्यं वालकं, चन्दनं रक्तचन्दनम् । कल्पनोच्यते सर्व्वद्रव्यं कर्षमात्रमुदकप्रस्थे क्वाथ्यार्द्धशृतं कृत्वा प्रयोक्तव्यं ; वृद्धवैद्यास्तु गाङ्गेया पलमुदकाढके पक्त्वाऽर्द्धोदकमवशेषयन्ति । यद्यप्यतिक्ता शुण्ठी तथाऽपि पाचनीय त्वादस्मिन् योगे प्रक्षेपः । तन्त्रान्तरे तु "कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रा अर्द्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ"—इति । पञ्जिकाकारस्तु पूर्व्वार्द्धमेव पठति तिक्तकैस्तिक्तद्रव्यैः पर्पटादिभिरिति च व्याख्यानयति ॥ ४७ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरार्त्तानां ज्वरापहा।
अन्नकाले हिता पेया यथास्वं पाचनैः कृता ॥ ४८ ॥
बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात् परं ज्वरे।
* लङ्घनान्ते यवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते ॥
तदा तं मुखवैरस्य-तृष्णारोचकनाशनैः।
कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् ॥ ४९ ॥
पञ्चमूलीकषायन्तु पाचनं पवनज्वरे।
सक्षौद्रं पैत्तिके मुस्त-कटुकेन्द्रयवैः कृतम् ॥
पिप्पल्यादिकषायन्तु कफजे परिपाचनम्।
द्वन्द्वजेषु तु संसृष्टं दद्यादथ विवर्ज्जयेत्।
पीताम्बुर्लङ्घितो भुक्तोऽजीर्णी क्षीणः पिपासितः ॥ ५० ॥ †

दीपनीत्यादि। अन्नकाले स्वस्थवृत्ताभिधास्यमाने विसृष्टे विण्मूले इत्यादिके, दिनान्ते इत्यन्ये। यथास्वं पाचनैः कृता पञ्चमूलीप्रभृतिभिः संस्कृता। अन्ये तु पाचनैरित्यत्र बहुवचनमाद्यर्थं, तेन दीपनपाचनसंशमनीयादिभिः संस्कृतेति व्याख्यानयन्ति। पुनः पेयागुणाभिधानमुष्णोदकगुणाभिधानवत्, अतो न पुनरुक्तिः ॥ ४८ ॥

कृतलङ्घनादेर्ज्वरिणो यस्यामवस्थायां पाचनं देयं तामाह—बहुदोषस्येत्यादि। ननु तन्त्रान्तरे स्वेदतिक्तकरसौ पाचनार्थमुक्तौ, तावत्र कस्मान्न निर्द्दिष्टौ? सत्यं, उष्णोदकविधानेन तावत् कफवातज्वरस्य स्वेदो लब्धः, षडङ्गकल्पनया पानीयसंस्कारेण च तिक्तकरसो गृहीत इत्यत्र द्वावपि निर्द्दिष्टौ। मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैरिति वक्ष्यमाणैर्मरुत्पित्तकफज्वरपाचनैः, वातादिलक्षणत्वाद् वदनवैरस्यादीनाम्। कषायैः क्वाथैः। आमदोषपाचनार्थं यवागूः कथमामे प्रयुज्यते? सत्यं, द्विप्रकारा ह्यामता—प्रभूता अल्पा च, तत्र प्रभूतामतां विहायाल्पामतायां प्रयुज्यत इति न दोषः ॥ ४९ ॥

तान्येव पाचनानि प्रतिदोषमाह—पञ्चमूलीत्यादि। पञ्चमूली महती। अन्ये तु कफानुगे वातज्वरे महती, पित्तानुगे च कनीयसी, इति द्विविधामपि पञ्चमूलीं गृह्णन्ति। संसृष्टं मिश्रम्। सन्निपातचिकित्सा द्वन्द्वजचिकित्सायामेवान्तर्भूता, अतः पृथङ्नोक्ता। येषां पाचनमहितं तानाह—अथेत्यादि। विवर्ज्जयेत् पाचनमिति शेषः। पीताम्बुः सद्य एव पीतोदकः। लङ्घितः कृतोपवासः। भुक्तः सद्य एव कृताहारः। अजीर्णी अपरिपक्वभोजनः ॥ ५० ॥

---

* लङ्घनाम्बुयवागूभिरिति पाठान्तरम्।

† इतःपरम्—तीक्ष्णे ज्वरे गुरौ देहे विबद्धेषु मलेषु च।
सामदोषं विजानीयात् ज्वरं पक्वमतोऽन्यथा ॥ इत्यधिकः पाठः क्वचित्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2
RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च।
पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम्।
दोषप्रकृतिवैकृत्यादेकेषां पक्वलक्षणम् ॥ ५१ ॥
हृदयोद्वेष्टनं तन्द्रा लालास्रुतिररोचकः।
दोषाप्रवृत्तिरालस्यं विबन्धो बहुमूत्रता ॥
गुरूदरत्वमस्वेदो न पक्तिः शकृतोऽरतिः।
स्वापः स्तम्भो गुरुत्वञ्च गात्राणां वह्निमार्दवम् ॥
मुखस्याशुद्धिरग्लानिः प्रसङ्गी बलवान् ज्वरः।
लिङ्गैरेभिर्विजानीयाज्ज्वरमामं विचक्षणः ॥ ५२ ॥
सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम्।
दशरात्रात् परं केचिद् दातव्यमिति निश्चिताः ॥

इदानीं पक्वदोषलक्षणमाह—मृदावित्यादि। तद् वक्ष्यमाणशमनशोधनाख्यमौषधम्। प मतमाह—दोषप्रकृतिवैकृत्यादित्यादि। दोषप्रकृतिवैकृत्यादिति ज्वरोत्पादिकाया दोष रुच्छ्रिताया अन्यथात्वादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

इदानीं सामान्यमामज्वरलक्षणमाह—हृदयोद्वेष्टनमित्यादि। हृदयोद्वेष्टनं हृदयस्य मिव। दोषाप्रवृत्तिर्वातादीनां निश्चलता। विबन्धो विड्वातयोरप्रवर्त्तनम्। अरतिः चिदवस्थितिश्चेतसः। अग्लानिरीषच्छान्तिः। प्रसङ्गी संसक्तः। एतानि लक्षणानि सप्तरात्रं यावद् भवन्ति। अमुं पाठं पञ्जिकाकारो 'लालाप्रसेको हृल्लासो हृदयाशुद्ध तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ॥ क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः। ज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम्' इत्यादिना ग्रन्थेन पठति ॥ ५२ ॥

इदानीं कषायरसस्यौषधस्योपयोगकालं परमतेनाह—सप्तेत्यादि। औषधं कषाय न तु तिक्तरसमेव, तस्य सामेऽप्युपयोगार्हत्वात्। ननु 'मृदौ ज्वरे लघौ देहे' इ पक्वलक्षणेऽभिहिते भेषजदानमुक्तं, तत् कथं सप्तरात्रादित्यादिकं परमतमङ्गीक्रियते। सप्तरात्रादर्वाक् पाचनस्यापि निषेधार्थं सप्तरात्रग्रहणं, दशाहादनन्तरमविद्यमानेऽपि लक्षण औषधं देयमिति दर्शनार्थञ्च दशरात्रग्रहणम्। निश्चिता निश्चयकारिणो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते ।
अचिरज्वरितस्यापि देयं स्याद् दोषपाकतः ॥ ५३ ॥
भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।
शोधनं शमनीयन्तु करोति विषमज्वरम् ॥ ५४ ॥
च्यवमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत मलं सदा ।
अतिप्रवर्त्तमानञ्च साधयेदतिसारवत् ॥ ५५ ॥
यदा कोष्ठानुगाः पक्वा विबद्धाः स्रोतसां मलाः ।
अचिरज्वरितस्यापि तदा दद्याद् विरेचनम् ॥
पक्वो ह्यनिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन् महात्ययम् ।
विषमं वा ज्वरं कुर्य्याद् बलव्यापदमेव च ॥
तस्मान्निर्हरणं कार्य्यं दोषाणां वमनादिभिः ।
प्राक्कर्म्म वमनञ्चास्य कार्य्यमास्थापनं तथा ॥
विरेचनं तथा कुर्य्याच्छिरसश्च विरेचनम् ।
क्रमशो बलिने देयं वमनं श्लैष्मिके ज्वरे ॥

यदा पुनः सप्ताहादर्व्वागपि पित्तज्वरोऽल्पदोषश्च शीघ्रं पाकं यायात् तदौषधं देयमित्याह—पैत्तिके इत्यादि। अल्पकालसमुत्थितेऽपि पैत्तिके ज्वरे यदौषधं देयं दातव्यं भवेत् तत् तदा देयमिति पिण्डार्थः। वाशब्दाद् वातश्लेष्मादिज्वरे दोषपाके सति औषधं देयम् ॥ ५३ ॥

कस्माद् दोषाणां पाके सति औषधं देयमित्याह—भेषजमित्यादि। शोधनमौषधमामदोषस्य पुरुषस्य ज्वरं ज्वलयति दीपयतीत्यर्थः; शमनीयन्तु पुनरौषधं दत्तं विषमज्वरं करोति। केचित् ज्वलयति इत्यत्र वर्द्धयति इति पठन्ति। इदानीं ज्वरिणामावस्थिकं कर्त्तव्यमाह—च्यवमानमित्यादि। उत्क्लिष्टमिति यतो ज्वरेणामाशयाच्चालितमत एव च्यवमानं, मलं वातादिकं, सदा आमावस्थायां पक्वावस्थायाञ्च। अतिसारवदित्यनेन पाचयन् संग्रहं नयेदित्यर्थः सूच्यते। मलोऽत्र न पुरीषमेव, अनिर्गमने वमनादिभिर्निर्हरणोपदेशात् ॥ ५४ । ५५ ॥

तर्हि कदा शोधनं प्रयोज्यमित्याह—यदा कोष्ठानुगा इत्यादि। विरेचनमत्र शोधनं, न त्वधोरेचनमेव। केचित् पूर्व्वत्र अस्मिंश्च वाक्ये मलं पुरीषं कथयन्ति। पक्वदोषोपेक्षणे दूषणमाह—पक्व इत्यादि। अनिर्हृतो वमनादिना, महात्ययं गम्भीरं, बलव्यापदं बलापचयं कुर्य्यात्। तस्मादित्यादि। निर्हरणमीषद्धरणम्। इदानीं क्रमशो वमनादिपरिपाटीमाह—प्रागित्यादि। यद्यपि प्रथमं लङ्घनस्योपदेशस्तथाऽप्यवस्थाप्राप्तत्वाद् वमनस्यापि प्राक्कर्म्मत्वम्। क्रमश इति क्रमेण, न युगपत्; अथवा लङ्घनपाचनानन्तरं स्नेहादिना कोष्ठप्राप्तेषु दोषेषु मध्यमावस्थायां ज्वरस्येति क्रमशो देयम्। प्राक्कर्म्म वमनं चास्येत्यत्र चकारादग्रेऽनुवासनमित्यपि। यादृशास्य

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पित्तप्राये विरेकस्तु कार्य्यः प्रशिथिलाशये।
सरुजेऽनिलजे कार्य्यं सोदावर्त्त निरूहणम्।
कटीपृष्ठग्रहार्त्तस्य दीप्ताग्नेरनुवासनम्॥
शिरोगौरवशूलघ्नमिन्द्रियप्रतिबोधनम्।
कफाभिपन्ने शिरसि कार्य्यं मूर्द्धविरेचनम्॥
दुर्ब्बलस्य समाध्मातमुदरं सरुजं दिहेत्।
दारुहैमवतीकुष्ठ-शताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः।
अम्लपिष्टैः सुखोष्णैश्च पवने तूर्द्ध्वमागते॥
रुद्धमूत्रपुरीषाय गुदे वर्त्तिं निधापयेत्।
पिप्पलीपिप्पलीमूल-यमानीचव्यसाधिताम्।
पाययेत यवागूं वा मारुताद्यनुलोमनीम्॥ ५६॥
शुद्धस्योभयतो यस्य ज्वरः शान्तिं न गच्छति।
सशेषदोषरुक्षस्य तस्य तं सर्पिषा जयेत्॥ ५७॥

पुंसो यदात्मके ज्वरे वमनादिकं प्रयुज्यते तदाह—बलिने इत्यादि। बलिने पुरुषाय ... ज्वरे वमनं देयं, 'आमाशयस्थे दोषे तु सोत्क्लेशे' इत्यादिना या पूर्व्वं वमनावस्था कथि... जातायामित्यर्थः। पित्तप्राये पित्तबाहुल्ये, प्रशिथिलाशये अस्तब्धपक्वाशये। तुशब्दाद् क... पित्ते देयम्। तथाच—"उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याधावामाशयाश्रये। वमनार्थं प्रयुञ्जीत ... देहमदूषयन्"—इति। सरुजे कोष्ठरुग्युक्ते। सोदावर्त्ते सविबन्धे। शिरोगौरवशूलघ्न... मूर्द्धविरेचनमिति। जीर्णज्वरे मूर्द्धविरेचनं न तु तरुणज्वरे परं सान्निपातिकं विहाय, सा... पुनः संज्ञाप्रबोधनार्थं तरुणेऽपि प्रयुज्यते। पञ्जिकाकारस्तु क्रमेण बलिने देयं वमनं ... ज्वरे इत्यत्र आमाशयस्थे दोषे तु सोत्क्लेशे वमने परम् इत्यादि पूर्व्वोक्तमेव पाठं पठति। ... परं दुर्ब्बलस्योदरलेपमाह—दुर्ब्बलस्येत्यादि। दारु देवदारु हैमवती वचा, अम्लं ... वर्त्तिविषयमाह—पवने इत्यादि। वर्त्तिरत्र दारुहैमवत्यादिभिः कृता, अन्ये तु मदन... पिप्पल्यादिभिर्यौगिकैर्द्रव्यैः कृता इति व्याख्यानयन्ति। ऊर्द्ध्वगतपवने रुद्धमूत्रपुरी... किं कुर्य्यादित्याह—पिप्पलीत्यादि॥ ५६॥

सशेषदोषत्वाद् रूक्षत्वाच्च ज्वरेऽप्रशाम्यति सति रूक्षस्य शुद्धस्य प्रतीकार... शुद्धस्येत्यादि॥ ५७॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कृशञ्चैवाल्पदोषश्च शमनीयैरुपाचरेत्।
उपवासैर्बलस्थन्तु ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते ॥ ५८ ॥
क्लिन्नां यवागूं मन्दाग्निं तृषार्त्तं पाययेन्नरम्।
तृट्छर्द्दिदाहघर्म्मार्त्तं मद्यपं लाजतर्पणम्।
सक्षौद्रमम्भसा पश्चाज्जीर्णे यूषरसौदनम् ॥
उपवासश्रमकृते क्षीणे वाताधिके ज्वरे।
दीप्ताग्निं भोजयेत् प्राज्ञो नरं मांसरसौदनम् ॥
मुद्गयूषौदनश्चापि हितः कफसमुत्थिते।
स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः ॥ ५९ ॥
दाड़िमामलमुद्गानां यूषश्चानिलपैत्तिके।
ह्रस्वमूलकयूषेण भोजयेत् कफवातिके।
पटोलनिम्बयूषस्तु पथ्यः पित्तकफात्मके ॥ ६० ॥
दाहच्छर्द्दियुतं क्षामं निरन्नं तृष्णयार्द्दितम्।
सिताक्षौद्रयुतं लाज-तर्पणं पाययेत च ॥ ६१ ॥
कफपित्तपरीतस्य ग्रीष्मेऽसृक्पित्तिनस्तथा।
मद्यनित्यस्य न हिता यवागूस्तमुपाचरेत्।
यूषैरम्लैरनम्लैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितैः ॥ ६२ ॥

शोधनविधिमभिधाय संशमनविधिमाह—कृशमित्यादि। उपवासैरिति भोजनपरित्यागैः। जेज्जटाचार्य्यस्तु उपवासस्यापि संशमनीयत्वाद् विशिष्टविषये तन्नियोगमाह—उपवासैरित्यादि। उपवासैरिति बहुवचनाद् दशविधमपि लङ्घनं यथावस्थं योज्यम्। तथा च—"चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ। पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्" —इति। ईदृशे च व्याख्याने संशमनप्रस्तावेऽपि पुनः शोधनमभिहितं भवति ॥ ५८ ॥

संशमनेष्वाहारस्य वरत्वात् तदभिधानमाह—क्लिन्नामित्यादि। क्लिन्नामल्पसिक्थत्वेन ; क्लिन्नामित्यत्र तन्वं ति केचित् पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः। यवाग्वनर्हस्य तर्पणमाह—तृडित्यादि। हित इति 'अन्नकाले' इति शेषः। स इत्यादि। स एव मुद्गयूष एव ॥ ५९ ॥

द्वन्द्वज्वराणां पथ्यमाह—दाड़िमेत्यादि। ह्रस्वमूलको लघुमूलकः। लाजतर्पणं पाययेतेत्यत्र द्रवानुक्तेः शीतोदकेन लाजतर्पणपानं, केचिच्छृतशीतेन पानमिच्छन्ति, अन्ये तु ज्वरापहैः फलरसैः पानं लाजतर्पणस्य पथ्यमाहुः ॥ ६० । ६१ ॥

इदानीं प्रशस्ताया यवाग्वा विशिष्टविषयेऽहितत्वं दर्शयन्नाह—कफपित्तपरीतस्येत्यादि। कफपित्तपरीतस्य कफपित्ताभ्यां मिलिताभ्यां व्याप्तस्य। यद्यपि रक्तपित्तप्रतिषेधे घृतमिश्राया यवाग्वा हितत्वमभिधास्यति, तथाप्यत्र ज्वरे सति रक्तपित्ते यवागूरहिता, संयोगे पुनस्तथेति तस्य यवागूरहिता। तस्य पथ्यमाह—तमुपाचरेदित्यादि। यूषैरम्लैरनम्लैर्वेति विकल्पः सात्म्यापेक्षया

१५९

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मद्यं पुराणं मन्दाग्नेर्यवान्नोपहितं हितम्।
सव्योषं वितरेत् तक्रं कफारोचकपीड़िते॥
कृशोऽल्पदोषो दीनश्च नरो जीर्णज्वरार्द्दितः।
विबद्धः सृष्टदोषश्च रुक्षः पित्तानिलज्वरी॥
पिपासार्त्तः सदाहो वा पयसा स सुखी भवेत्।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम्॥ ६३॥
सर्व्वज्वरेषु सुलघु मात्रावद् भोजनं हितम्।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम्॥ ६४॥
ज्वरितो हितमश्नीयाद् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत्।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा॥ ६५॥

अग्न्यपेक्षया च। यूषजाङ्गलरसोपदेशोऽपि सात्म्यापेक्षया अवस्थापेक्षया च। यूषो मुद्गा… कफपित्तपरीतादीनां दाहाद्यभिभूतानां यूषरसोपदेशस्तत्र कालिको मन्तव्यः॥ ६२॥

इदानीं शमनत्वान्मद्यतक्रेऽवस्थावशेन द्रव्यान्तरोपहिते हिततया दर्शयन्नाह—मद्यमि… मद्यं पुराणं सम्यक् पक्वं, दीपनीयत्वात् कफघ्नत्वाच्च। तक्रप्रयोगमाह—सव्योषमि… सव्योषं त्रिकटुकसंस्कृतं, वितरेत् दद्यात्। क्षीरावस्थामाह—कृश इत्यादि। दीनः हि… विबद्धदोषोऽप्रवृत्तदोषः, सृष्टदोषश्च्युतदोषः। ननु यदि विबद्धदोषे क्षीरं प्रयुज्यते त… प्रच्युतेऽपि प्रयुज्यते? सत्यं, उभयशक्तिकत्वात् प्रच्युतेऽपि प्रयुज्यते; अथवा प्रच्यु… स्तोकस्तोकेन यस्य प्रवर्त्तते, अत्र सोऽभिप्रेतः; ततः सम्यग्दोषप्रवर्त्तनार्थं मेद… च्युतदोषेऽपि प्रयुज्यते इत्यर्थः। एष पाठो निबन्धकारैः कियन्मात्रः पठितः कियन्मात्रश्च… अस्माभिर्वृद्धपठितत्वात् सर्व्वोऽपि लिखितः। तरुणज्वरे पयः पीतं सत् किं कुर्यादि… तदेवेत्यादि। तदेवेति पयः। तरुणे तरुणज्वरे॥ ६३॥

इदानीं सर्व्वज्वरोचितस्याहारस्य यथाकालमुपयोगमाह— सर्व्वज्वरेष्वित्यादि। सुल… रक्तशाल्यादि, मात्रावदल्पं, वेगापाये ज्वरवेगहानौ, अन्यथा उक्तप्रकारवैपरीत्येन, तद्… हि यस्मादर्थे। केचित् वेगापाये इत्यत्र दिनापाये इति पठन्ति; दिनान्ते इति च व्याख्या… सर्व्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावल्लघु भोजयेत् इतीदृशं पूर्व्वार्द्धं केचित् पठन्ति, स च लि… दृश्यते॥ ३४॥

इदानीं जीर्णज्वरितस्यारुचावपि हितभोजनोपदेशमाह—ज्वरित इत्यादि। ज्व… ज्वरिणो यदि हितभोजने कथञ्चिदरुचिस्तदा हितमेवानेकप्रकाराभिः कल्पनाभिर्दु… अरुचिनिवृत्त्यर्थं ज्वरितोऽश्नीयात्। तथाच तन्त्रान्तरे—"सातत्यात् स्वाद्वभावाच्च पथ्यं… मागतम्। कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः"—इति। कस्मादेवं विधम… ज्वरितोऽश्नीयादित्याह—अन्नकाले ह्यभुञ्जान इत्यादि। अन्ये तु यद्यस्य जीर्णज्वरि… स्यात्तदा अहितमप्यश्नीयादिति व्याख्यानयन्ति। ननु यद्यरुचौ सत्यामहितभोजनं हि…

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स क्षीणः कृच्छ्रतां याति यात्यसाध्यत्वमेव च ।
तस्माद्रक्षेद् बलं पुंसां बले सति हि जीवितम् ॥
गुर्व्वभिष्यन्दकाले च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ।
न तु तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा ॥ ६६ ॥
सन्ततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ।
ज्वरं सम्भोजनैः पथ्यैर्लघुभिः समुपाचरेत् ॥
मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।
आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥
पटोलपत्रं वार्त्ताकं कठिल्लं पापचलिकम् ।
कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां बालमूलकम् ॥
पत्रं गुडूच्याः शाकार्थ ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥
लावान् कपिञ्जलानेणान् पृषताञ्छरभाञ्छशान् ।
कालपुच्छान् कुरङ्गांश्च तथैव मृगमातृकान् ॥

गुर्व्वभिष्यन्द्यकाले च इत्याद्युत्तरोक्तश्लोकेन सह कथं न विरोधः ? सत्यं, अहितस्य सातत्यसेवननिराकरणार्थं गुर्व्वभिष्यन्द्यकाले चेत्यादिश्लोकः । गुर्व्वित्यादि । अभिष्यन्दि दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदप्राप्तिजननम् । कथञ्चन सकृदपि । तुशब्दो यस्मादर्थे, तेन यस्मादहितं भुक्तं भोजनं ज्वरितस्य न आयुषोऽर्थे सुखार्थे वा भवति तस्माद् गुर्व्वादि न भक्षयेत् । यद्यपि कैश्चिन्निबन्धकारैरेष पाठो न पठितस्तथापि सर्व्वनिबन्धोपजीविना मया पञ्जिकाकारपठितत्वात् पठितः ॥ ६५ । ६६ ॥

इदानीं दुर्ब्बलस्य चिरोत्थिते ज्वरे पथ्यसम्भोजनैर्बृंहणविधिमाह—सन्ततमित्यादि । सन्ततं नित्यलग्नं, विषमं सततान्येद्युष्कादिकम् । सम्भोजनैर्यथेष्टभोजनैः । मुद्गान् मसूरांश्चणकानित्यादि । पूर्व्वं दोषप्रत्यनीकत्वदर्शनार्थं मुद्गादियूषाणामुपादानं, अत्र तु विकारप्रत्यनीकत्वदर्शनार्थम्, अतो न पुनरुक्तिः । पटोलपत्रमित्यादि । कठिल्लं पुनर्नवाशाकं, पापचैलिकं पाठाशाकं, गोजिह्वां गोजीशाकम् । लावानित्यादि । कपिञ्जलो गौरतित्तिरिः, एणः कृष्णमृगः, पृषतश्चित्रमृगः, चीतल इति लोके, शरभोऽष्टपादुष्ट्रप्रमाणो महाशृङ्गः, कालपुच्छः स च प्रसिद्धः,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मांसार्थे मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत्।
सारसक्रौञ्चशिखिनः कुक्कुटांस्तित्तिरांस्तथा।
गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः॥
ज्वरितानां प्रकोपन्तु यदा याति समीरणः।
तदैतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपादिताः॥ ६७॥
परिषेकावगाहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च।
(स्नानाभ्यङ्गदिवास्वप्न-शीतव्यायामयोषितः।)
कषायगुरुरुक्षाणि क्रोधादीनि तथैव च॥
सारवन्ति च भोज्यानि वर्ज्जयेत् तरुणज्वरी।
तथैव नवधान्यादि वर्ज्जयेच्च समासतः॥ ६८॥
अनवस्थितदोषाग्नेरेभिः सन्धुक्षितो ज्वरः।
गम्भीरतीक्ष्णवेगत्वं यात्यसाध्यत्वमेव च॥

कुरङ्गश्चतुःश्टङ्गः भेडुली इति लोके। मांसार्थे मांसप्रयोगे; केचिन्मांसार्थे बृंहणार्थे इति … नयन्ति, मांसं मांसेन वर्द्धते इत्युक्तत्वात्। अतः परं सारसादीनामप्रशस्तत्वं परमते … न्नाह— सारसक्रौञ्चशिखिन इत्यादि। सारसो रक्तचन्चुकः पक्षिविशेषः, क्रौञ्चः … प्रसिद्धः, शिखी मयूरः, तित्तिरः कृष्णतित्तिरिः, तित्तिरिशब्द अकारान्तोऽप्यस्ति। यद्यपि … वर्गे कुक्कुटतित्तिरी परमुष्णौ दर्शितौ न सारसादयस्तथाप्यत एव विधानात् उष्णौ मयूरः … इति दर्शनात् सारसादयोऽप्युष्णा ज्ञेयाः। निषिद्धानामपि सारसादीनामवस्थायां … माह – ज्वरितानामित्यादि॥ ६७॥

इदानीं नवज्वरे यानि वर्ज्जनीयानि तान्याह—परिषेकेत्यादि। परिषेको धारा … अवगाहः जलपूर्णकटाहादौ निमज्जनम्। स्नेहान् स्नेहपानम्। संशोधनानि वमनादीनि। … कषायद्रव्यकृतः क्वाथः। क्रोधादीनीत्यत्र आदिशब्दाच्छोकादीनि। सारवन्ति … भिष्यन्दीनि च। नवधान्यादिवर्गस्तक्रान्तो व्रणितोपासनीयोक्तः। समासतः सङ्क्षेपतः। … परिषेकादिवर्ज्जनमामज्वरलक्षणानन्तरं पठितुमुचितं स्यात्, तथापि नवज्वरे भेषजस्यात्यन्त … ज्ञापनार्थं तत्र नोक्तम्। केचिदमुमेव पाठमीदृशं पठन्ति—'परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् सं… च। सारवन्ति च भोज्यानि वर्ज्जयेत्तरुणज्वरी॥ तथैव नवधान्यानि क्रोधादीनि … इति; व्याख्यानयन्ति च– स्नाननिषेधादवगाहनिषेधो बोद्धव्यः, अभ्यङ्गनिषेधश्च स्नेहे … क्रोधादीनि चेत्यत्र चकारात् कषायो ग्रहीतव्यः॥ ६८॥

इदानीं नवज्वरे परिषेकादिसेवनात् किं स्यादित्याह—अनवस्थितेत्यादि। अनवस्थित … नवज्वरिणः, एभिः परिषेकादिभिः सन्धुक्षितो वृद्धो ज्वरो गम्भीरादिवेगित्वं यातीति …

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शीततोयदिवास्वप्न-क्रोधव्यायामयोषितः ।
न सेवेत ज्वरोत्सृष्टो यावन्न बलवान् भवेत् ॥
मुक्तस्यापि ज्वरेणाशु दुर्ब्बलस्याहितैर्ज्वरः ।
प्रत्यापन्नो दहेद् देहं शुष्कं वृक्षमिवानलः ॥
तस्मात् कार्य्यः परीहारो ज्वरमुक्तैर्विरिक्तवत् ।
यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद् दोषतः प्राणतस्तथा ॥ ६९ ॥
ज्वरे प्रमोहो भवति स्वल्पैरप्यपचेष्टितैः ।
निषण्णं भोजयेत् तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् ॥ ७० ॥
अरोचके गात्रसादे वैवर्ण्येऽङ्गमलादिषु ।
शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नरः ॥ ७१ ॥
न जातु स्नापयेत् * प्राज्ञः सहसा ज्वरकर्शितम् ।
तेन सन्दूषितो ह्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥ ७२ ॥

अनवस्थितदोषा विमार्गगाः, वह्निरनवस्थितो वहिर्गमनात् । इदानीं ज्वरमुक्तस्य शीततोयादिनिषेधार्थमाह—शीतेत्यादि । ज्वरोत्सृष्टो ज्वरविमुक्तः । इदानीं ज्वरमुक्तस्य शीततोयादिसेवनात् किं स्यादित्याह – मुक्तस्येत्यादि । अहितैः शीततोयादिभिः, प्रत्यापन्नः पुनरागतः, दहेत् विनाशयेत् । यस्मादहितसेवनात् पुनरागतो ज्वरो देहं दहेत्, तस्मादहितानां परिहारो ज्वरमुक्तेन पुरुषेण कार्य्य इति पिण्डार्थः । प्रकृतिस्थः स्याद् दोषतः प्राणतस्तथेति दोषाणामविकृतकार्य्यकारित्वेन दोषतः प्रकृतिस्थत्वं ज्ञेयं, व्यायामादिसेवनसामर्थ्येन च प्राणतः प्रकृतिस्थत्वं ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥

ज्वरे आयासनिषेधार्थमाह—ज्वरे इत्यादि । ज्वरे ज्वरकर्शिते पुरुषे । प्रमोहोऽत्र मूर्च्छा । अपचेष्टितैरुत्थानचङ्क्रमणादिभिः । निषण्णं शय्यायामेव आसीनमुपविष्टमिति यावत्, मूत्रोच्चारौ च कारयेदित्यत्रापि निषण्णमिति सम्बन्धनीयम् । उच्चारो विष्ठा ॥ ७० ॥

अतः परं ज्वरोपशमेऽरोचकादिप्रतिषेधार्थमाह—अरोचके इत्यादि । गात्रसादोऽङ्गग्लानिः । शान्त इव शान्तो लीनज्वर इत्यर्थः, नतु सर्व्वथोपशान्तज्वरः, यस्मादुपशान्तज्वरेऽरोचकादीनामभाव एव । शोध्यः शोधनीयः । अनुबन्धभयात् पुनरुद्भवशङ्कया ॥ ७१ ॥

अतः परं ज्वरकर्शितस्य स्नाननिषेधमाह— न जातु स्नापयेदित्यादि । जातु कथञ्चन । प्राज्ञो वैद्यः । सहसा शीघ्रं, यावद् बलं प्राप्नोतीत्यर्थः । तेन स्नानेन ॥ ७२ ॥

---

* तर्पयेदिति वा पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चिकित्सेच्च ज्वरान् सर्व्वान् निमित्तानां विपर्य्ययः।
श्रमक्षयाभिघातोत्थे मूलव्याधिमुपाचरेत् ॥ ७३ ॥
स्त्रीणामपप्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः।
तत्र संशमनं कुर्य्याद् यथादोषं विधानवित् ॥
अतः संशमनीयानि कषायाणि निबोध मे।
सर्व्वज्वरेषु देयानि यानि वद्येन जानता ॥ ७४ ॥
पिप्पलीसारिवाद्राक्षा-शतपुष्पाहरेणुभिः।
कृतः कषायः सगुडो हन्याच्छ्वसनजं ज्वरम् ॥ ७५ ॥
शृतं शीतकषायं वा गुडूच्याः पेयमेव तु ॥ ७६ ॥

इदानीं सङ्क्षेपतः सर्व्वज्वरचिकित्सामाह—चिकित्सेदित्यादि। निमित्तानां कारणानां वि… विपरीतैः; यथा—सन्तर्पणोत्थेऽपतर्पणम्, अपतर्पणजे सन्तर्पणमिति। श्रमक्षया… इत्यादि। मूलव्याधिमित्यत्र व्याधिशब्दो दोषे प्रवर्त्तते, कारणे कार्य्योपचारात्; तेन … वायुं, श्रमादिभिर्वातकोपादित्यर्थः। स्त्रीणामित्यादि। अपप्रजाताः पतितगर्भाः स्त्रियः… ज्वरः, तथा स्तन्यावतरणे च स्त्रीणां यो ज्वरः, तत्र संशमनं कुर्य्यादिति पिण्डार्थः। यथा… यस्य दोषस्य तत्र प्रकोपो भवेत् तस्य प्रत्यनीकं संशमनं कुर्य्यादित्यर्थः। संशमनशब्देन … गृहीतम्। केचिदमुं पाठं न पठन्ति श्रीजेज्जटाचार्य्यपठितत्वादस्माभिः पठितः। एवं … चिकित्सामुपदिश्य अधुना संशमनकषायान् विवक्षुराह—अत इत्यादि। निबोध … मे मत्सकाशात् ॥ ७३। ७४ ॥

इदानीं प्रथमं वातज्वरे संशमनमाह—पिप्पलीत्यादि। सारिवा उत्पलसारिवा … रेणुका। श्वसनजं वातजम्। पिप्पल्यादिद्रव्यपलमुदकस्य षोड़शभिः पलैस्तत्क्वाथ … शिष्टं पलचतुष्टयं गृहीत्वा गुड़कर्षसंयुक्तं पाययेत्। तथा चोक्तम्—"भेषजात् … जलं क्वाथ्यं पलं मतम्। चतुर्भागावशेषन्तु पेयमेवं सुखार्थिना"—इति। क्वाथ्यद्र… पलं प्रमाणं तदुत्तमानां; तथा चोक्तम्,—"उत्तमस्य पलं मानं त्रिभिः कर्षश्च मध्यमे। … पलार्द्धञ्च स्नेहक्वाथौषधेषु च"—इति। वृद्धवैद्याश्च मध्यमप्रमाणेनाष्टौ शरावानुदकस्य … भागावशेषितं शरावमेकं गृह्णन्ति, शेषं सममेव व्याख्यानयन्ति; गुडावापमपि … मन्यन्ते ॥ ७५ ॥

शृतमित्यादि। शृतमनन्तरोक्तकल्पनया क्वाथीकृतम्। उष्णोदकपाचिताद् द्रव्याद् … षिताद् यो रसोऽभिनिर्य्याति स शीतकषायशब्दवाच्यः। तथा चोक्तं—"द्रव्यादापोत्थितात् … संस्थितान्निशि। कषायो योऽभिनिर्य्याति स शीतः समुदाहृतः—" इति। …

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

बलादर्भश्वदंष्ट्राणां कषायं पादशेषितम् ।
शर्कराघृतसंयुक्तं पिबेद् वातज्वरापहम् ॥ ७७ ॥
शतपुष्पावचाकुष्ठ-देवदारुहरेणुकाः ।
कुस्तुम्बुरूणि नलदं मुस्तञ्चैवाप्सु साधयेत् ।
क्षौद्रेण सितया चापि युक्तः क्वाथोऽनिलात्मके ॥ ७८ ॥
द्राक्षागुडूचीकाश्मर्य्य-त्रायमाणाः ससारिवाः ।
निःक्वाथ्य सगुड़ं क्वाथं पिबेद् वातकृते ज्वरे ॥ ७९ ॥
गुडूच्याः स्वरसो ग्राह्यः शतावर्य्याश्च तत्समः ।
निहन्यात् सगुड़ः पीतः सद्योऽनिलकृतं ज्वरम् ॥ ८० ॥
घृताभ्यङ्गस्वेदलेपानवस्थासु च योजयेत् ॥ ८१ ॥
श्रीपर्णीचन्दनोशीर-परूषकमधूकजः ।
शर्करामधुरो हन्ति कषायः पैत्तिकं ज्वरम् ॥ ८२ ॥
पीतं पित्तज्वरं हन्यात् सारिवाद्यं सशर्करम् ।
सयष्टीमधुकं हन्यात् तथैवोत्पलपूर्व्वकम् ।
शृतं शीतकषायं वा सोत्पलं शर्करायुतम् ॥ ८३ ॥

कफानुबन्धवातज्वरे, पित्तानुबन्धे तु शीतकषायपानमिति । बलादर्भश्वदंष्ट्राणामित्यादि । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः, कषायः पूर्व्वोक्तकल्पनया कथितः । शर्कराघृतयोः प्रमाणं कर्षम् ॥ ७६ । ७७ ॥

शतपुष्पेत्यादि । हरेणुका रेणुका, कुस्तुम्बुरु धान्यकं, नलदं शोरम् । शर्कराक्षौद्रप्रमाणं पूर्व्ववत् । शतपुष्पादिहरेणुकान्तैरेको योगः परं शर्कराहीनः ; कुस्तुम्बुरुप्रभृतिभिश्च द्वितीयः । द्राक्षागुडूचीत्यादि । काश्मर्य्यं गाम्भारीफलम् । सगुडमिति क्वाथोपरि कर्षप्रमाणस्य गुड़स्य पश्चान्निक्षेपः । घृतेत्यादि । ननु यथाप्रतिज्ञं कषायेषु वाच्येषु स्नेहनाद्युपदेशः कुतोऽभिधीयते ? उच्यते—वातज्वरप्रतीकारप्रस्तावात् । अवस्थासु शीतोद्गमादिषु । तत्र जीर्णज्वरे त्वग्गते घृताभ्यङ्गः, शीतोद्गमे च स्वेदलेपाविति ॥ ७८ ८१ ॥

पैत्तिकज्वरसंशमनमाह—श्रीपर्णीत्यादि । श्रीपर्णीशब्देन गाम्भारीफलं, चन्दनं रक्तचन्दनं, परूषकं स्वनामप्रसिद्धं, मधूको गुडपुष्पस्तस्यापि फलं ग्राह्यम् । यावत्प्रमाणया शर्करया मधुरः क्वाथो भवति तावत्येव शर्करा प्रक्षेप्तव्या, वृद्धवैद्या आदिद्रव्यसमां शर्करामाहुः ॥ ८२ ॥

पीतं पित्तज्वरमित्यादि । सारिवाद्यं सारिवादिद्रव्यगणजातं कषायकल्पनया निःक्वाथ्य कर्षप्रमाणशर्करायुतं पीतं सत् पित्तज्वरं हन्यादिति सम्बन्धः । सयष्टीमधुकमित्यादि । उत्पलादिगणोक्तं द्रव्यजातं सयष्टीमधुकं निःक्वाथ्य पीतं सत् पित्तज्वरं हन्यादिति सम्बन्धः । यद्यपि उत्पलादिगणेनैव यष्टीमधुकं प्राप्तं तथापि पुनः सयष्टीमधुकमिति यत् कृतं तद् यष्टीमधुकस्य भागद्वयप्रतिपादनार्थम् । शृतमित्यादि । शृतं शीतकषायं वेति विकल्पो दाहादितारतम्या-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गुडूचीपद्मरोध्राणां सारिवोत्पलयोस्तथा ।
शर्करामधुरः क्वाथः शीतः पित्तज्वरापहः ॥ ८४ ॥
द्राक्षारग्वधयोश्चापि काश्मर्य्यस्याथवा पुनः ।
स्वादुतिक्तकषायाणां कषायैः शर्करायुतैः ।
सुशीतैः शमयेत् तृष्णां प्रवृद्धां दाहमेव च ॥ ८५ ॥
शीतं मधुयुतं तोयमाकण्ठाद् वा पिपासितम् ।
वामयेत् पाययित्वा तु तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥ ८६ ॥
क्षीरैः क्षीरिकषायैश्च सुशीतैश्चन्दनैर्युतैः ।
अन्तर्दाहे विधातव्यमेतैश्चान्यैश्च शीतलैः ॥ ८७ ॥
पद्मकं मधुकं द्राक्षां पुण्डरीकमथोत्पलम् ।
यवान् भृष्टानुशीराणि समङ्गां काश्मरीफलम् ॥

द्यपेक्षया । सोत्पलमित्यत्र आदिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन उत्पलादिगणसहितम्, उत्पला... गणकृतमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

गुडूचीत्यादि । पद्मं कमलम्, उत्पलमीषन्नीलम् । एते च सर्व्वे एवानन्तरोक्ताः ... कषायाः शीतकषाया वा दोषादिबलं दृष्ट्वा वैद्येन योज्याः ॥ ८४ ॥

इदानीं पित्तज्वरे आवस्थिकं क्रममाह—द्राक्षारग्वधयोरित्यादि । द्राक्षारग्वधयोरेको ... योगः, काश्मर्य्यस्याथवेति द्वितीयः, स्वादुतिक्तकषायाणामिति तृतीयः । आरग्वधः कृतमालः ... काश्मर्य्यं गाम्भारीफलम् । स्वादुतिक्तकषायाणामिति स्वादूनि द्राक्षामधुकसारिवादीनि, ति... दुरालभापर्पटककिराततिक्तकप्रभृतीनि, कषायाणि पद्मोत्पलप्रभृतीनि, तेषां कषायैः । ... रिति शीतकषायैरेवेति कार्त्तिककुण्डाचार्य्यः, जेज्जटाचार्य्यस्तु पूर्व्वं क्वथितैः पश्चाच्छीतीकृतै... मन्यते ॥ ८५ ॥

पित्तज्वरेऽपरमावस्थिकं कार्य्यमाह—शीतं मधुयुतमित्यादि । यद्यपि संशमनप्रकरणे ... नोपयुक्तं, तथापि प्रवृद्धायां तृष्णायां वमनस्यापि संशमनकार्य्यकरत्वादुपदेशः ॥ ८६ ॥

क्षीरैरित्यादि । क्षीरिकषायैर्वटादिक्वाथैः, विधातव्यं पानलेपनपरिषेकावगाहादि... कार्त्तिककुण्डस्तु बहिःपरिमार्ज्जनमेवेच्छति । अन्यैश्च शीतलैः काकोल्यादिभिः शीतवीर्य्यैः ... शीतस्पर्शैरपीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

पित्तज्वरावस्थायां शीतकषायमाह—पद्मकं मधुकमित्यादि । समङ्गा अञ्जलिकारिका ... क्रान्तामपरे । यद्यपि काश्मरीफलमित्युक्तं तथापि काश्मरीफलमज्जा गृह्यते, अत्यन्तपित्त...

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

निदध्यादप्सु चालोड्य निशापर्य्युषितं ततः ।
क्षौद्रेण युक्तं पिबतो ज्वरदाहौ प्रशाम्यतः ;
जिह्वातालुगलक्लोम-शोषे मूर्द्ध्नि च दापयेत् ॥ ८८ ॥

केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ।
शर्करादाड़िमाभ्यां वा द्राक्षाखर्ज्जूरयोस्तथा ।
वैरस्ये धारयेत् कल्कं गण्डूषश्च तथा हितम् ॥ ८९ ॥

सप्तच्छदं गुडूचीञ्च निम्बं स्फूर्ज्जकमेव च ।
क्वाथयित्वा पिबेत् क्वाथं सक्षौद्रं कफजे ज्वरे ॥ ९० ॥

निदध्यात् धारयेत् । अप्सु चालोड्येति अर्द्धक्वथिताम्बुनि प्रतप्ते आलोड्येत्यर्थः; अथवा अनुष्णमपि वार्य्यौषधान्वितं पर्य्युषितं शीतकषायम्, अविशेषात् । ज्वरदाहौ प्रशाम्यत इति ज्वरश्च दाहश्च, तौ प्रशाम्यतः ; एतेन ज्वरसंयुक्तो दाहः शाम्यति, तथा ज्वरं विनाऽपि यो दाहः सोऽपि शाम्यतीत्यर्थः । अन्ये तु ज्वरो दाहश्च शाम्यति इति पठन्ति । तत्र पाठे ज्वरोऽपि शाम्यतीति लभ्यते । अनेन शीतकषायविधानेनान्यान्यपि शीतकषायाणि कार्य्याणि । केचित् पद्मकं मधुकं द्राक्षां पुण्डरीकमथोत्पलम् इति पाठं न पठन्ति । पित्तज्वरावस्थायां मूर्द्धप्रलेपमाह—जिह्वातालुगलक्लोमेत्यादि । क्लोम तिलकम् । मूर्द्ध्नि मस्तके । दापयेत् पद्मकादिशीतकषायस्य जिह्वादिशोषे मस्तकरुजासु चाभ्यन्तरमुपयोगः स्पर्शो चेति व्याख्यानयन्ति । ननु कषायाधिकारे कथं मूर्द्ध्नि लेपो गण्डूषश्च निर्द्दिश्यते ? उच्यते—कषायाणीति बाहुल्येन निर्द्देशात् ; यथा छत्रिणः, तेनादोष इति ॥ ८८ ॥

पित्तज्वरे आवस्थिकं क्रममाह—केशरमित्यादि । केशरादिर्मधुसैन्धवसंयुतमित्यन्त एको योगः, शर्करादिः खर्ज्जूरयोस्तथेत्यन्तो द्वितीयः । वैरस्ये मुखवैरस्ये । धारयेत् मुखे इति शेषः । कल्को दृषदि पेषितः सद्रवः । तथा हितमिति विशिष्टदोषारब्धज्वरप्रत्यनीकमित्यर्थः । केचित् जिह्वाताल्वादिशोषे मातुलुङ्गकेशरस्यैव केवलं मधुसैन्धवयुक्तस्य मूर्द्ध्नि धारणमिच्छन्ति, तथा द्राक्षाखर्ज्जूरकल्कस्य शर्करादाडिमयुतस्य वैरस्ये आस्ये धारणमिच्छन्ति । यद्यपि मुखवैरस्यं वातलिङ्गं, तथापि पित्तादपि वैरस्यं ज्ञेयं, तन्त्रान्तरोक्तत्वात् । केचित् 'पद्मकं मधुकं द्राक्षां' इत्यादिकं 'गण्डूषश्च तथा हितं' इति पर्य्यन्तं न पठन्ति ; स च पाठः पठनीयः, सर्व्वनिवन्धकारैः पठितत्वात् ॥ ८९ ॥

कफज्वरसंशमनान्याह—सप्तच्छदमित्यादि । सप्तच्छदः सप्तपर्णः, स्फूर्ज्जको वनकुरण्टकाकारः फणिज्झकापरपर्य्यायः । क्वाथमित्यत्र कल्कमित्यन्ये । पिबेत् परं शीतीकृतं, मधुन उष्णेन सह निषिद्धत्वात् ; मधु चात्र क्वाथ्यद्रव्यचतुर्थांशम् ॥ ९० ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कटुत्रिकं नागपुष्पं हरिद्रा कटुरोहिणी।
कौटजञ्च फलं हन्यात् सेव्यमानं कफज्वरम्॥ ९१॥
हरिद्रां चित्रकं निम्बमुशीरातिविषे वचाम्।
कुष्ठमिन्द्रयवान् मूर्व्वां पटोलञ्चापि साधितम्।
पिबेन्मरिचसंयुक्तं सक्षौद्रं कफजे ज्वरे॥ ९२॥
सारिवातिविषाकुष्ठ-पुराख्यैः सदुरालभैः।
मुस्तेन च कृतः क्वाथः पीतो हन्यात् कफज्वरम्॥ ९३॥
मुस्तं वृक्षकबीजानि त्रिफला कटुरोहिणी।
परूषकाणि च क्वाथः कफज्वरविनाशनः॥ ९४॥
राजवृक्षादिवर्गस्य कषायो मधुसंयुतः।
कफवातज्वरं हन्याच्छीघ्रं कालेऽवचारितः॥ ९५॥
नागरं धान्यकं भार्गीमभयां सुरदारु च।
वचां पर्पटकं मुस्तं भूतीकमथ कट्फलम्॥
निःक्काथ्य कफवातोत्थे क्षौद्रहिङ्गुसमन्वितम्।
पातव्यं श्वासकासघ्नं श्लेष्मोत्सेके गलग्रहे।
हिक्कासु कण्ठश्वयथौ शूले हृदयपार्श्वजे॥ ९६॥

कटुत्रिकमित्यादि। नागपुष्पं नागकेशरम्। सेव्यमानमसकृदुपयोगात्। हरिद्रां मूर्व्वा चोरस्नायुः, सक्षौद्रमित्यत्र सगुड़मित्यन्ये पठन्ति॥ ९१। ९२॥

सारिवातिविषाकुष्ठेत्यादि। पुरो गुग्गुलुः। मुस्तमित्यादि। वृक्षकबीजानि इ इदानीं यद्यप्युद्देशशास्त्रसामर्थ्यात् कफज्वरचिकित्सानन्तरं सन्निपातज्वरचिकित्सितं तथापि सन्निपाते द्वन्द्वजचिकित्सा कर्त्तव्येति दर्शनार्थं पूर्व्वं द्वन्द्वजचिकित्सा वृक्षादिवर्गस्येत्यादि। राजवृक्षादिरारग्वधादिः, कालेऽवचारित औषधकाले दत्तः। वातपित्तद्वन्द्वजक्रमं विहाय वातश्लेष्मद्वन्द्वजचिकित्सितं प्रथमं यदत्र कृतं तत् ज्वरेऽपि वातश्लेष्मद्वन्द्वजचिकित्सितं विधेयमिति दर्शनार्थम्॥ ९३—९५॥

नागरमित्यादि। भूतीकं सुगन्धितृणं रोहिषमिति प्रसिद्धम्। निःक्काथ्य पूर्व्वोक्त कल्पनया। मधु कर्षप्रमाणम्। हिङ्गु माषकप्रमाणं, "माषिके हिङ्गुसिन्धूत्थे" इति श्लेष्मोत्सेके श्लेष्मवृद्धौ। हृदयपार्श्वजे इत्यत्रापि शूले इति सम्बध्यते। एष योगः कट्फलादिः। केचिदमुं पाठं देवदार्व्वभयेत्यादिना पठन्ति॥ ९६॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वला(एला)पटोलत्रिफला-यष्ट्याह्वानां वृषस्य च ।
क्वाथो मधुयुतः पीतो हन्ति पित्तकफज्वरम् ॥ ९७ ॥
कटुकाविजयाद्राक्षा-मुस्तपर्पटकैः कृतः ।
कषायो नाशयेत् पीतः श्लेष्मपित्तभवं ज्वरम् ॥ ९८ ॥
भार्गीवचापर्पटक-धान्यहिङ्गुभयाघनैः ।
काश्मर्य्यनागरैः क्वाथः सक्षौद्रः श्लेष्मपित्तजे ॥ ९९ ॥
सशर्करामक्षमात्रां कटुकामुष्णवारिणा ।
पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ॥ १०० ॥
किराततिक्तममृतां द्राक्षामामलकं शठीम् ।
निःक्वाथ्य वातपित्तोत्थे तं क्वाथं सगुड़ं पिबेत् ॥ १०१ ॥
रास्ना वृषोऽथ त्रिफला राजवृक्षफलैः सह ।
कषायः साधितः पीतो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ १०२ ॥
सर्व्वदोषसमुत्थे तु संसृष्टानवचारयेत् ।
यथादोषोच्छ्रयश्चापि ज्वरान् सर्व्वानुपाचरेत् ॥ १०३ ॥
वृश्चीर(व)विल्ववर्षाभ्वः पयश्चोदकमेव च ।
पचेत् क्षीरावशिष्टन्तु तद्धि सर्व्वज्वरापहम् ॥ १०४ ॥

वलापटोलत्रिफलेत्यादि । विजया हरीतकी । भार्गीवचेत्यादि । अक्षमात्रां कर्षप्रमाणाम् ॥ ९७—१०० ॥

किराततिक्तमित्यादि । जेज्जटाचार्य्यस्तु सन्निपातज्वरचिकित्सां पठित्वा द्वन्द्वजचिकित्सां पठति, दोषैः पृथक् समस्तैश्च द्वन्द्वैरागन्तुभिस्तथेत्युक्तत्वात् ॥ १०१ । १०२ ॥

इदानीं समसन्निपातज्वरचिकित्सामाह—सर्व्वदोषेत्यादि । सर्व्वदोषसमुत्थे समसन्निपाते । संसृष्टानवचारयेदिति वातादिविहितान् कषायानेकीकृत्य प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । अस्याग्रे केचित् 'वर्द्धनैः क्षपणैर्वापि' इत्यादिकं पाठं पठन्ति, स च वर्त्तमानेषु पुस्तकेषु न दृश्यते, अतो न लिखितः । विषमसन्निपातचिकित्सामाह—यथादोषोच्छ्रयमित्यादि । यथादोषोच्छ्रयमिति यस्य दोषस्य उच्छ्रयो भवति तद्दोषप्रतीकारेणेत्यर्थः । सर्व्वान् विषमसन्निपातज्वरान् । एतत् सामान्यं सर्व्वेषामेव ज्वराणां चिकित्सितेषु आगन्तूनामपि चिकित्सिते च ॥ १०३ ॥

सामान्यसन्निपातचिकित्सां निर्द्दिदिक्षुरादौ क्षीरस्य जीवनतया क्षीरप्रयोगमाह— वृश्चीरेवेत्यादि । वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा, वर्षाभूः रक्तपुनर्नवा । पचेदिति "द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषं कर्त्तव्यं क्षीरपाके त्वयं विधि"— इति परिभाषया । केचिदग्रिमश्लोकोक्त-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उदकांशास्त्रयः क्षीरं शिंशपासारसंयुतम्।
तत् क्षीरशेषं क्वथितं पेयं सर्व्वज्वरापहम्॥ १०५॥
नलवेतसयोर्मूले मूर्व्वायां देवदारुणि।
कषायं विधिवत् कृत्वा पेयमेतज्ज्वरापहम्॥
(हरिद्रा भद्रमुस्तश्च त्रिफला कटुरोहिणी।
पिचुमन्दः पटोली च देवदारु निदिग्धिका॥
एषां कषायः पीतस्तु सन्निपातज्वरं जयेत्।
अविपक्तिं प्रसेकञ्च शोफं कासमरोचकम्॥)
त्रफलो वा ससर्पिष्कः क्वाथः पेयस्त्रिदोषजे॥ १०६॥
अनन्तां बालकं मुस्तां नागरं कटुरोहिणीम्।
सुखाम्बुना प्रागुदयात् पाययेताक्षसम्मितम्।
एष सर्व्वज्वरान् हन्ति दीपयत्याशु चानलम्॥ १०७॥
द्रव्याणि दीपनीयानि तथा वैरेचनानि च।
एकशो वा द्विशो वापि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत्॥ १०८॥

मेवोदकप्रमाणमिच्छन्ति। अन्ये एनं योगद्वयं मन्यन्ते, तन्त्रान्तरोक्तत्वात्; वृश्चीरादि योगः, वर्षाभ्वादिर्द्वितीयः॥ १०४॥

सन्निपातेऽपरमपि क्षीरयोगमाह—उदकांशास्त्रय इत्यादि। उदकांशास्त्रयः क्षीरांश... क्षीरस्याष्टौ पलानि, शिंशपासारः पलप्रमितः॥ १०५॥

नलवेतसयोरित्यादि। कषायं विधिवत् कृत्वेति पूर्व्वोक्तकषायकल्पनया। क्षीण... मवस्थायामयमपि योगो देयः। केचिन्नलवेतसादियोगं न पठन्ति; स च पठनीयः, ... कारैः पठितत्वात्॥ १०६॥

अनन्तामित्यादि। अनन्ता दुरालभा। सुखाम्बुना अलोष्णोदकेन पलप्रमितेन। ... दिति अत्रोदयः सूर्य्यस्य बोद्धव्यः, न तु ज्वरस्य; तेन सूर्य्योदयात् पूर्व्वं देयं, एतेन ... अक्षसम्मितं कर्षसमम्। सुखाम्बुना प्रागुदयात् इत्यत्र पिष्ट्वा सुखाम्बुना कल्कं ... पठन्ति॥ १०७॥

इदानीमुक्तानुक्तसंग्रहार्थमाह—द्रव्याणि दीपनीयानीत्यादि। दीपनीयानि पि... वैरेचनानि त्रिवृदभयादीनि, ज्वरघ्नानि दीर्घज्वरघ्नानि। प्रयोजयेत् दोषबलमपेक्ष्य सर्व... ज्वरावस्थायामेकशो द्विशो वा दीपयेत्। ये त्वेवं वदन्ति—पिप्पल्यादीनि प्रायशः ... तानि च ज्वरे न प्रायोगिकान्युष्णवीर्य्यत्वात्; विरेचनान्यपि गुरुत्वादयौगिकानि; ते... शास्त्रावबोधो नास्ति, पिप्पल्यादीनां ज्वरे पठितत्वात्॥ १०८॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सर्पिर्मध्वभयातैल-लेहोऽयं सर्व्वजं ज्वरम् ।
शान्तिं नयेत् त्रिवृच्चापि सक्षौद्रा प्रबलं ज्वरम् ॥ १०९ ॥
ज्वरे तु विषमे कार्य्यमूर्द्ध्वञ्चाधश्च शोधनम् ।
घृतं प्लीहोदरोक्तं वा निहन्याद् विषमज्वरम् ॥
गुड़प्रगाढ़ां त्रिफलां पिबेद् वा विषमार्द्दितः ।
गुड़ूचीनिम्बधात्रीणां कषायं वा समाक्षिकम् ।
प्रातः प्रातः ससर्पिष्कं रसोनमुपयोजयेत् ॥ ११० ॥
त्रिचतुर्भिः पिबेत् क्वाथं पञ्चभिर्वा समन्वितैः ।
मधुकस्य पटोलस्य रोहिण्या मुस्तकस्य च ।
हरीतक्याश्च सर्व्वोऽयं त्रिविधो योग इष्यते ॥ १११ ॥

सर्पिरित्यादि । प्रबलं दाहादिसमन्वितम् । लेहावस्था च तन्त्रान्तराज् ज्ञेया । तथाच तन्त्रान्तरं—"पथ्यातैलघृतक्षौद्रैर्लेहो दाहश्रमज्वरान् । कासासृक्पित्तवीसर्पश्वासान् हन्ति वमीरपि"—इति । सक्षौद्रा विषमज्वरं इति केचित् पठन्ति ; तन्न, विषमज्वरस्य परतोऽभिधास्यमानत्वात् ॥ १०९ ॥

इदानीं विषमज्वरचिकित्सामाह—ज्वरे त्वित्यादि । ऊर्द्ध्वं शोधनं वमनं, तच्च कफाधिके विषमज्वरे । अधःशोधनं विरेचनं, तच्च पित्ताधिके । एतेन सर्व्वेष्वेव विषमज्वरेषु कफपित्ताधिकतया वमनविरेचने प्रयोक्तव्ये इत्युक्तम् । अन्ये तु विषमज्वरे इत्यत्र यद्यपि विषमज्वरशब्देन सन्ततं विहायान्ये विषमज्वराः प्रोक्ताः, तथाप्यत्र तृतीयचतुर्थकौ ग्राह्यौ, यतस्तयोरेव साधारणं वातादिहरमास्थापनविरेचनवमनादिकं युक्तमिति व्याचक्षते । घृतमित्यादि । प्लीहोदरोक्तं घृतं षट्पलं, तच्च कफोत्तरे विषमज्वरे देयं, तीक्ष्णत्वात् । गुडप्रगाढामित्यादि । गुडप्रगाढां किञ्चिदधिककर्षगुड़प्रतिवापयुतां त्रिफलां पिबेत्, क्वथितामिति शेषः । विषमार्द्दितो विषमज्वरपीडितः । गुडूचीनिम्बधात्रीणामित्यादि । धात्री आमलकी । एष योगश्चातुर्थकज्वरघ्नः, समानतन्त्रोक्तत्वात् । प्रातः प्रातः ससर्पिष्कमित्यादि ॥ ११० ॥

मधुकादीनां हरीतक्यन्तानां द्रव्याणां त्रिभिः, चतुर्भिः, पञ्चभिर्वा द्रव्यैः समन्वितैः कृतं क्वाथं पिबेदिति सम्बन्धः । मधुकं यष्टीमधु, रोहिणी कटुका, मुस्तं प्रसिद्धम् । सर्व्वोऽयं त्रिविधो योग इष्यते, अयं मधुकादियोगस्त्रिप्रकारो वक्ष्यते । कथं ? मधुकपटोलरोहिणीभिस्त्रिरेको योगः, मधुकपटोलरोहिणीमुस्तकैश्चतुर्भिर्द्वितीयः, मधुकपटोलरोहिणीमुस्तकहरीतकीभिः पञ्चभिस्तृतीयः, एवं त्रयो योगाः । केचिन्मुस्तकस्थाने वत्सकं पठित्वान्यथा व्याख्यानयन्ति ; तद्यथा—मधुकादिहरीतकीपर्य्यन्तानां द्रव्याणां रसभेदवत् त्रियोगचतुष्कसंयोगपञ्चसंयोगसंस्कृतं क्वाथं पिबेत् ; तद्यथा—मधुकपटोलरोहिणीभिः, मधुकपटोलवत्सकैः, मधुकपटोलहरीतकीभिः, मधुकरोहिणीवत्सकैः, मधुकरोहिणीहरीतकीभिः, मधुकवत्सकहरीतकीभिः, पटोलरोहिणीवत्सकैः,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सर्पिःक्षीरसिताक्षौद्र-मागधीर्वा यथाबलम् ।
दशमूलीकषायेण मागधीर्वा प्रयोजयेत् ॥
पिप्पलीवर्द्धमानं वा पिबेत् क्षीररसाशनः ।
ताम्रचूड़स्य मांसेन पिबेद् वा मद्यमुत्तमम् ॥ ११२ ॥
कोलाग्निमन्थत्रिफला-क्वाथे दध्ना घृतं पचेत् ।
तिल्वकावापमेतद्धि विषमज्वरनाशनम् ॥ ११३ ॥
पिप्पल्यतिविषाद्राक्षा-सारिवाबिल्वचन्दनैः ।
कटुकेन्द्रयवोशीर-सिंहीतामलकीघनैः ॥
त्रायमाणास्थिराधात्री-विश्वभेषजचित्रकैः ।
पक्वमेतैर्घृतं पीतं विजित्य विषमाग्निताम् ॥

पटोलवत्सकहरीतकीभिः, पटोलरोहिणीहरीतकीभिः, रोहिणीवत्सकहरीतकीभिः, एवं त्रि... द्वंशविकल्पा भवन्ति ; मधुकपटोलरोहिणीवत्सकैः, मधुकपटोलरोहिणीहरीतकीभिः, मधुक... वत्सकहरीतकीभिः, मधुकपटोलवत्सकहरीतकीभिः, पटोलरोहिणीवत्सकहरीतकीभिः, एवं पञ्च विकल्पाः ; मधुकरोहिणीवत्सकपटोलकहरीतकीभिः पञ्चभिरेकः ; इत्थं त्रिप्रकार... षोडश विकल्पा भवन्ति, ते च सूक्ष्ममतिना वैद्येन दोषापेक्षया प्रयोक्तव्याः ॥ १११ ॥

सर्पिःक्षीरसिताक्षौद्रेत्यादि । सर्पिःप्रभृतीनां समुदितानामयं प्रयोगो विषमज्व... दशमूलीकषायेण पातव्यकषायकल्पनया क्वथितेन कर्षप्रमाणां पिप्पलीं पिबेत्, ... पिप्पलीवर्द्धमानो न भवति । वर्द्धमानपिप्पलीप्रयोगमाह— पिप्पलीवर्द्धमानमित्यादि । ... पिप्पलीप्रयोगो वातव्याधिचिकित्सितमवलोक्य कर्त्तव्यः । ताम्रचूडस्येत्यादि । ताम्रचूड... मद्यमुत्तमं मार्द्वीकं सस्यकञ्च । जेज्जटाचार्य्यस्तु मार्द्वीकस्थाने माध्वीकमाह । कुक्कु... सहोत्तममद्यपानं वातप्रधानस्य मन्दाग्नेश्च । एतानि वक्ष्यमाणानि पूर्व्वोक्तानि च यद्यपि ... पठितानि, तथापि जीर्णज्वरेऽपि देयानि ॥ ११२ ॥

कोलाग्निमन्थत्रिफलेत्यादि । कोलं पञ्चकोलं, तिल्वकः पट्टिकारोध्रः । कल्पनामाह—पञ्च... द्रव्याणां पलशतं, पानीयपलानि द्वादशाधिकानि पञ्चशतानि, एकीकृत्य विपचेत्, याव... मष्टाविंशत्यधिकशतं निष्पद्यते ; तेन क्वाथेन चतुर्गुणेन तथा चतुर्गुणेन च दध्ना ... पलप्रमितं घृतम्, अष्टपलप्रमाणं तिल्वकावापं दत्त्वा पचेत् । अनेन विधिनाऽनुक्त... तैलघृतानि पाचनीयानि । ब्रह्मदेवाचार्य्यस्तु पञ्चकोलादीनां कषायत्रयेण पृथक् स्नेह... तथा चतुर्थेन दध्ना स्नेहचतुर्गुणेन च घृतं तिल्वकावापं साधयति ; तच्च प्रमाद... पञ्चकोलादिकषायत्रयस्य जेज्जटादिष्वनुक्तेः ॥ ११३ ॥

पिप्पल्यतिविषेत्यादि । सारिवा उत्पलसारिवा सुगन्धमूला, सिंही बृहतक...

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

जीर्णज्वरशिरःशूल-गुल्मोदरहलीमकम्।
क्षयकासं ससन्तापं पार्श्वशूलानपास्यति ॥ ११४ ॥
गुडूचीत्रिफलावासा-* त्रायमाणायवासकैः।
क्वथितैर्विधिवत् पक्वमेतैः कल्कीकृतैः समः ॥
द्राक्षामागधिकाम्भोद-नागरोत्पलचन्दनैः।
पीतं सर्पिः क्षयश्वास-कासाजीर्णज्वरान् जयेत् ॥ ११५ ॥
कलशीबृहतीद्राक्षा-त्रायन्तीनिम्बगोक्षुरैः।
बलापर्पटकाम्भोद-शालपर्णीयवासकैः ॥
पक्वमुत्क्वथितैः सर्पिः कल्कैरेभिः समन्वितैः।
शठीतामलकीभार्गी-मेदाकतकपौष्करैः † ॥
क्षीरद्विगुणसंयुक्तं जीर्णज्वरमपोहति।
शिरःपार्श्वरुजाकास-क्षयप्रशमनं परम् ॥ ११६ ॥
पटोलीपर्पटारिष्ट गुडूचीत्रिफलावृषैः।
कटुकाम्बुदभूनिम्ब-यासयष्ट्याह्वचन्दनैः ॥
दार्व्वीशक्रयवोशीर-त्रायमाणाकणोत्पलैः।
धात्रीभृङ्गरजोऽभीरु-काकमाचीरसैर्घृतम् ॥
सिद्धमाश्वपचीकुष्ठ-ज्वरशुक्राज्जुनव्रणान्।
हन्यान्नयनवदन-कर्णजान् घ्राणजान् गदान् ॥ ११७ ॥

तामलकी दरफलिका भूम्यामलकीति लोके, स्थिरा शालपर्णी, तेषां कल्ककषायाभ्यां घृतं साधयेत् ॥ ११४ ॥

गुडूचीत्रिफलेत्यादि। एभिः द्राक्षादिभिः ॥ ११५ ॥

कलशीत्यादि। कलशी पृश्निपर्णी, त्रायन्ती त्रायमाणा, अम्भोदो मुस्ता। एभिः शठ्यादिभिः। अनुक्तमपि चतुर्गुणं जलं देयं, तद्विना पाको न स्यादिति वृद्धभिषजः ॥ ११६ ॥

पटोलीपर्पटारिष्टेत्यादि। पटोल्यादीनां कुष्ठान्तानां कल्कैः, धात्र्यादीनां स्वरसैश्च घृतं पाचनीयम्। अरिष्टो निम्बः, वृषो वासकः, अम्बुदो मुस्तं, भूनिम्बः किराततिक्तकः, यासो दुरालभा, शक्रयवः इन्द्रयवः, उत्पलं कुष्ठम् ॥ ११७ ॥

* वासेत्यत्र रास्नेति वा पाठः। † मेदामलकपौष्करैरिति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विडङ्गत्रिफलामुस्त-मञ्जिष्ठादाड़िमोत्पलैः।
प्रियङ्ग्वेलैलवालूक-चन्दनामरदारुभिः॥
बर्हिष्ठकुष्ठरजनी-पर्णिनीसारिवाद्वयैः।
हरेणुकात्रिवृद्दन्ती-वचातालीशकेशरैः॥
द्विक्षीरं विपचेत् सर्पिर्मालतीकुसुमैः सह।
विषमज्वरकश्वास-गुल्मोन्मादगरापहम्॥
एतत् कल्याणकं नाम सर्पिर्माङ्गल्यमुत्तमम्।
अलक्ष्मीग्रहरक्षोऽग्नि-मान्द्यापस्मारपापनुत्॥
शस्यते नष्टशुक्राणां बन्ध्यानां गर्भदं परम्।
मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं रेतोमार्गरुजापहम्॥ ११८॥
एतैरेव तथाद्रव्यैः सर्व्वगन्धैश्च साधितम्।
कपिलाया घृतप्रस्थं सुवर्णमणिसंयुतम्॥
तत्क्षीरेण सहैकध्यं प्रसाध्य कुसुमैरिमैः।
सुमनश्चम्पकाशोक-शिरीषकुसुमैर्घृतम्॥
तथा नलदपद्मानां केशरर्दाड़िमस्य च॥
तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे साधकस्यातुरस्य च।
कृतं मनुष्यदेवाय ब्राह्मणैरभिमन्त्रितम्॥
दत्तं सर्व्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणकं घृतम्।
दर्शनस्पर्शनाभ्यान्तु सर्व्वरोगहरं शिवम्॥

विडङ्गत्रिफलामुस्तेत्यादि। उत्पलं नीलोत्पलं, एला सूक्ष्मैला, एलवालुकं कुष्ठगन्धि रक्तचन्दनं, अमरदारुः देवदारुः, बर्हिष्ठं वालुकं, रजनीद्वयं पिण्डहरिद्रा दारुहरिद्रा च, पर्णिनी शालपर्णी पृश्निपर्णी च, सारिवाद्वयं सारिवा उत्पलसारिवा च। विडङ्गादिद्रव्यकल्क प्रमाणं गव्यघृतप्रस्थञ्चोदकस्य चतुर्भिः प्रस्थैः साधयेत्। कार्त्तिककुण्डस्तु इदं घृतमन्य स चादर्शनान्न लिखितः॥ ११८॥

महाकल्याणकमाह—एतैरेव तथा द्रव्यैरित्यादि। एतैर्द्रव्यैस्तथा सर्व्वगन्धैश्च कपि सुवर्णादियुक्तं, तत्साधितं सर्पिरेतैः सुमनादिजैः कुसुमैः कपिलाक्षीरेण सहैकध्यं प्रसाध्य ब्राह्मणैरभिमन्त्रितं, वैद्यातुरयोः प्रशस्ततिथ्यादौ मनुष्यदेवाय राज्ञे दत्तमिदं घृतं सर्व्वज्वरान् हन्तीति पिण्डार्थः। एतैः कल्याणकोक्तैर्विडङ्गादिभिः, सर्व्वगन्धैः मणिभिः स्फटिकादिभिः। तत्क्षीरेण कपिलाक्षीरेण। सुमना जाती, वृतं युक्तं,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अधृष्यः सर्व्वभूतानां वलीपलितवर्ज्जितः ।
अस्याभ्यासाद् घृतस्येह जीवेद् वर्षशतत्रयम् ॥ ११९ ॥
गव्यं दधि च मूत्रञ्च क्षीरं सर्पिः शकृद्रसः ।
समभागानि पाच्यानि कल्कांश्चैतान् समावपेत् ॥
त्रिफलां चित्रकं मुस्तं हरिद्रे द्वे विषां वचाम् । *
विड़ङ्गं त्र्यूषणं चव्यं सुरदारु तथैव च ।
पञ्चगव्यमिदं पानाद् विषमज्वरनाशनम् ॥ १२० ॥
पञ्चगव्यमृते गर्भात् पाच्यमन्यद् वृषेण च ।
वलयाथ परं पाच्यं गुडूच्या तद्वदेव तु ।
जीर्णज्वरे च शोफे च पाण्डुरोगे च पूजितम् ॥ १२१ ॥
एतेनैव तु कल्पेन घृतं पञ्चाविकं पचेत् ।
पञ्चाजं पञ्चमहिषं चतुरुष्ट्रमथापि वा ॥ १२२ ॥
त्रिफलोशीरसम्पाक-कटुकातिविषान्वितः † ।
शतावरीसप्तपर्ण-गुडूचीरजनीद्वयैः ॥
चित्रकत्रिवृतामूर्व्वा-पटोलारिष्टबालकैः ।
किराततिक्तकवचा-विशालापद्मकोत्पलैः ॥

पद्मं लोहितपद्मम् । साधकस्य वैद्यस्य । मनुष्यदेवाय नृपतये । अधृष्योऽजेयः । एतद्घृतं पाकद्वयसाधितं बोद्धव्यम् ॥ ११९ ॥

गव्यमित्यादि । शकृद्रसो गोपुरीषोत्थरसः । पाच्यानि पचनीयानि । कल्कप्रमाणमत्र स्नेहचतुर्थांशम् ॥ १२० ॥

अगर्भपञ्चगव्यमाह पञ्चगव्यमृतेगर्भादित्यादि । अन्यत् द्वितीयं पञ्चगव्यम् । ऋते गर्भादिति द्वितीयं पञ्चगव्यं कल्कं विना पचनीयं, एतेनैतदुक्तं भवति—पूर्व्वं पञ्चगव्यं सकल्कं, एतच्च द्वितीयमकल्कं ; फलञ्च तुल्यम् । इदानीं पञ्चगव्योक्तत्रिफलादिकल्केन वृषादिपृथक्स्वरसत्रयेण घृतत्रयस्य साधनं निर्द्दिशन्नाह—वृषेण चेत्यादि । तद्वदिति पूर्व्वोक्तकल्पनयेत्यर्थः । तद्वच्छब्दो घृतत्रयेऽपि सम्बध्यते ॥ १२१ ॥

इदानीं पञ्चगव्योक्तविधिना पञ्चाविकादीनि घृतानि पचनीयानीति दर्शयन्नाह—एतेनैव तु कल्पेनेत्यादि । अनेनैव कल्पेन पूर्व्वोक्तपञ्चगव्यविधिना । चतुरुष्ट्रं शकृद्रसवर्ज्जनेन । त्रिफलेत्यादि ।

* हरिद्रातिबिषे वचामिति वा पाठः ।   † विषाघ्नैरिति वा पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सारिवाद्वययष्ट्याह्व-चविकारक्तचन्दनैः।
दुरालभापर्पटक-त्रायमाणाटरूषकैः॥
रास्नाकुङ्कममञ्जिष्ठा-मागधीनागरैस्तथा।
धात्रीफलरसैः सम्यग्द्विगुणैः साधितं हविः॥
परिसर्पज्वरश्वास-गुल्मकुष्ठनिवारणम्।
पाण्डुप्लीहाग्निमान्देष्वभ्य एतदेव परं हितम्॥ १२३॥
पटोलकटुकादार्व्वी-निम्बवासाफलत्रिकम्।
दुरालभापर्पटक-त्रायमाणाः पलोन्मिताः॥
प्रस्थमामलकानाञ्च काथयेत् सलिलार्म्मणे।
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
कल्कैः कुटजभूनिम्ब घनयष्ट्याह्वचन्दनैः।
सपिप्पलीकैस्तत्सिद्धं चक्षुष्यं शुक्रयोर्हितम्॥
घ्राणकर्णाक्षिवदन-वर्त्मरोगव्रणापहम्॥
रक्तपित्तकफस्वेद क्लेदपूयाङ्गशोषणम्।
कामलाज्वरवीसर्प गण्डमालाहरं परम्॥ १२४॥
शृतं पयः शर्करा च पिप्पल्यो मधुसर्पिषी।
पञ्चसारमिदं पेयं मथितं विषमज्वरे।
क्षतक्षीणे क्षये श्वासे हृद्रोगे चैतदिष्यते॥ १२५॥
लाक्षाविश्वनिशामूर्व्वा-मञ्जिष्ठास्वर्ज्जिकामयैः।
षड्गुणेन च तक्रेण सिद्धं तलं ज्वरान्तकृत्॥ १२६॥

शुक्रयोर्नेत्रगतरोगयोः। पञ्चसारमाह—शृतं पय इत्यादि। शृतं पयः क्वथितं दुग्धं, मथितं इति शेषः॥ १२२—१२५॥

इदानीमन्तःपरिमार्ज्जनमभिधाय बहिःपरिमार्ज्जनार्थं तैलमाह—लाक्षेत्यादि। विश्व निशा हरिद्रा, मूर्व्वा चोरस्नायुः, आमयं कुष्ठम्। लाक्षादिकल्कस्याष्टौ पलानि, तैलस्य पलानि, तैलात् षड्गुणेन तक्रेण तैलं साधनीयम्। ज्वरान्तकृत् शीतपूर्व्वंदाहपूर्व्वं कारीत्यर्थः॥ १२६॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

क्षीरिवृक्षासनारिष्ट-जम्बूसप्तच्छदार्ज्जुनैः ।
शिरीषखदिरास्फोटामृतवल्लयटरूषकैः ॥
कटुकापर्पटोशीर-वचातेजोवतीघनैः ।
साधितं तलमभ्यङ्गादाशु जीर्णज्वरापहम् ॥ १२७ ॥
निर्व्विषैर्भुजगैर्नागैर्विनीतैः कृततस्करैः ।
त्रासयेदागमे चैनं तदहर्भोजयेन्न च ॥
अत्यभिष्यन्दिगुरुभिर्वामयेद् वा पुनःपुनः ।
मद्यं तीक्ष्णं पाययेत घृतं वा ज्वरनाशनम् ॥
पुराणं वा घृतं काममुदारं वा विरेचनम् ।
निरूहयेद् वा मतिमान् सुस्विन्नं तदहर्नरम् ॥ १२८ ॥
अजाव्योश्चर्म्मरोमाणि वचा कुष्ठं पलङ्कषा ।
निम्बपत्रं मधुयुतं धूपनं तस्य दापयेत् ।
वैड़ालं वा शकृद् योज्यं वेपमानस्य धूपनम् ॥ १२९ ॥

क्षीरिवृक्षेत्यादि । क्षीरिवृक्षा न्यग्रोधादयः, असनो वीजकः, अरिष्टो निम्बः, सप्तच्छदः सप्तपर्णः अर्ज्जुनः ककुभः, आस्फोटा सारिवा अर्को वा, तेजोवती काकमर्द्दनिका । क्षीरिवृक्षादिकल्केनाष्टपलमितेन तैलप्रस्थं चतुर्गुणजलेन साधयेत् ॥ १२७ ॥

इदानीं विषमज्वराणां विशिष्टावस्थायां भूताभिषङ्गजादीनां वा विषमज्वराणां चिकित्सामाह – निर्व्विषैरित्यादि । निर्व्विषैर्भुजगैः डुण्डुभाहिपताकाप्रभृतिभिः, नागैर्हस्तिभिः, विनीतैः हस्तिशिक्षाविद्भिर्विनम्रीकृतैः, कृततस्करैः मिथ्याध्यारोपितचौरैः । आगमे ज्वरागमकाले, यस्माज्ज्वरारम्भोन्मुखस्य दोषस्य निर्व्विषभुजगादिभयात् क्षुभितेन वायुना विक्षेपणं क्रियते तस्माज्ज्वरानुत्पादो ज्वरकालविस्मारकत्वाद् वा । तदहरिति ज्वरागमनदिने, न भोजयेन्न चाश्नीयात्; शेषदोषक्षपणार्थम् । अत्यभिष्यन्दिगुरुभिरित्यादि । अत्यभिष्यन्दिगुरुभिः क्षीरदधियवागूभिः मदनफलसंस्कृताभिर्वामयेत्, तदहरिति शेषः । अत्यभिष्यन्द्यादिभिर्यद् वमनं तद् बलरक्षणार्थम् । मद्यं तीक्ष्णमित्यादि । घृतं वा ज्वरनाशनं षट्पलं ; यदेवं 'घृतं प्लीहोदरोक्तं यत्' इत्यनेन तस्योक्तः कुतः पुनरभिधानम् ? उच्यते, कामं तत्पानस्य तदहः प्रतिपादनार्थम् । पुराणं घृतमौषधार्थैं संस्कृतं पाययेत् । कामं स्वेच्छया, उदारं विरेचनमपीडाकरं, नत्वप्रशिथिलाशयस्य विरेचनानर्हस्य विधेयम् । तं विरेचनार्थं पुनर्निरूहयेत् । तदहरिति सर्व्वत्र सम्बन्धनीयम् ॥ १२८ ॥

विषमज्वरे धूपनमाह—अजेत्यादि । अजा छागी, अविर्मेषी, पलङ्कषा गुग्गुलुः । विषमज्वरोक्तोऽप्यसौ योगो जीर्णज्वरे भूतविषमज्वरे च प्रयोक्तव्यः, समानतन्त्रोक्तत्वात् । अवस्थाविशेषेण धूपनमाह– वैड़ालमित्यादि । वैड़ालं शकृत् विड़ालविष्ठा ॥ १२९ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पिप्पली सैन्धवं तैलं नेपाली चेक्षणाञ्जनम्।
उदरोक्तानि सर्पींषि यान्युक्तानि पुरा मया।
कल्पोक्तश्चाजितं सर्पिः सेव्यमानं ज्वरं जयेत् ॥ १३० । १३१ ॥
भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनपूजनैः * ।
जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं विज्ञानाद्यैश्च मानसम् ॥
श्रमक्षयोत्थे भुञ्जीत घृताभ्यक्तो रसौदनम्।
अभिशापाभिचारोत्थौ ज्वरौ होमादिना जयेत् ॥
दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीड़जौ।
अभिघातज्वरे कुर्य्यात् क्रियामुष्णविवर्ज्जिताम् ॥
कषायमधुरां स्निग्धां यथादोषमथापि वा।
ओषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रसाधनैः ॥ १३२ ॥

विषमज्वरेऽञ्जनमाह—पिप्पलीत्यादि। यद्यपि अञ्जनमित्युक्तेऽपि नेत्राञ्जनं प्राप्त, प्यत्रेक्षणाञ्जनमिति यदुक्तं तदभ्यङ्गवाचिनोऽञ्जनशब्दस्य निषेधार्थम्। इदानीं विषमज्वरे चिकित्सितमाह—उदरोक्तानि सर्पींषीत्यादि। कल्पोक्तं कल्पस्थानोक्तम्। अजितम... केचित् 'यान्युक्तानि पुरा मया' इत्यत्र कुर्य्यात् सर्व्वगणेषु च इति पठन्ति, सर्व्वज्वरे... च व्याख्यानयन्ति। अपरे तु सर्व्वज्वरेषु च इति पठन्ति ॥ १३० । १३१ ॥

भूतज्वरे चिकित्सितमतिदेशेनाह—भूतविद्यासमुद्दिष्टैरित्यादि। बन्धः समन्त्र... आवेशनं समन्त्रसर्षपादिताड़नं, पूजनं बल्युपहारस्तुत्यादिभिः। यद्यपि निदाने... विषादिज्वरस्योपदेशः पश्चाद्भूताभिषङ्गजस्य, तथाप्यत्र पूर्व्वं यद्भूताभिषङ्गज्वरचिकि... तद् भूतविद्यासमुद्दिष्टस्य विधेर्विषमज्वरेऽपि हितत्वं बोधयति। विज्ञानाद्यैरिति मा... विज्ञानाद्यैर्जयेदिति सम्बन्धः। आदिशब्दाद् धैर्य्यस्मृतिज्ञानसमाधयो गृह्यन्ते। मा... शोकक्रोधभयजम्। विज्ञानाद्यैरित्यत्र 'मनःसान्त्वैश्च' इति केचित् पठन्ति, मनःप्रसा... व्याख्यानयन्ति। श्रमक्षयोत्थे भुञ्जीतेत्यादि। यद्यपि रसौदनभोजनं पूर्व्वमेवोक्तं, घृताभ्यङ्गयोगादधिकफलदर्शनार्थमत्रोक्तम्। अभिशापाभिचारोत्थावित्यादि। अभिशापः... माक्रोशः, अभिचारो यन्त्रमन्त्रादिभिरवपीडनं, आदिशब्दात् शान्तिप्रायश्चित्तम... दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरित्यादि। स्वस्त्ययनमाशीर्व्वादः, आतिथ्यमतिथिपूजनम्। ... सूचकं निर्घातादि, ग्रहा आदित्यादयः। अभिघातज्वरे कुर्य्यादित्यादि। यस्माद् वा... ऽभिघातज्वरस्तस्मादेवंभूतास्तत्र क्रियाः कार्य्याः। ओषधीगन्धविषजावित्यादि। विष...

* पूजनैरित्यत्र ताड़नैरिति वा पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कषायश्च हितं तत्र * सर्व्वगन्धकृत तथा ।
निम्बदारुकषायं वा हितं सौमनसं तथा ॥
यवान्नविकृतिः सर्पिर्मद्यश्च विषमे हितम् ।
सम्पूजयेद् द्विजान् गाश्च देवमीशानमम्बिकाम् ॥ १३३ ॥
कफवातोत्थयोश्चापि ज्वरयोः शीतपीड़ितम् ।
दिह्यादुष्णेन वर्गेण परश्चोष्णो विधिर्हितः ॥
सिञ्चेत् कोष्णैरारनाल-शुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ।
दिह्यात् पलाशैः पिष्टैर्वा सुरसार्ज्जकशिग्रुजैः ॥
क्षारतलेन चाभ्यङ्गः सशुक्तेन विधीयते ।
पानमारग्वधादेश्च क्वथितस्य विशेषतः ॥
अवगाहः सुखोष्णश्च वातघ्नक्वाथसंयुतः ।
जित्वा शीतं क्रमैरेभिः सुखोष्णजलसेचितम् ॥

विषपित्तचिकित्सितैरित्यर्थः। अन्ये 'विषपीतप्रसाधनैः' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—विषपीतस्य यानि प्रसाधनानि चिकित्सितानि तैरित्यर्थः। ओषधीगन्धविषजज्वरयोरपरमपि योगमाह—कषायमित्यादि। सर्व्वगन्धकृतमेलादिकृतं, सौमनसं जातीकृतम्। भूताभिषङ्गादिजानां ज्वराणां विषमज्वरमध्ये व्यतिक्रमेण यदुपादानं तद् भूताभिषङ्गादिजा अपि ज्वराः प्रायेण वैषम्येण भवन्तीति बोधयति। यवान्नविकृतिरित्यादि। यवान्नविकृतिर्यवभक्ष्यविकाराः। सर्पिर्मद्ययोर्विषमज्वरेऽत्यन्तहितत्वोपादानार्थं पुनरभिधानम्। अन्ये 'यावान्नविकृतिः' इति पठन्ति; यावान्नो यवौदनः, विकृतिर्यवविकारः; यद्यपि यवविकृतिशब्देनैव यवौदनो लब्धस्तथापि यवौदनस्यात्यन्तहितत्वोपादानार्थं यावान्नग्रहणमिति च व्याख्यानयन्ति। विषमज्वरे युक्तिव्यपाश्रय चिकित्सितमभिधायेदानीं दैवव्यपाश्रयमाह - सम्पूजयेदित्यादि। ईशानो महेश्वरः, अम्बिका चण्डी, द्विजादिपूजनाद् दुरितोपशान्तिर्धर्म्मोत्पत्तिश्च ॥ १३२ । १३३ ॥

इदानीं जीर्णज्वराणां द्वन्द्वजानां बहिःपरिमार्ज्जनप्रलेपाभिषेकाभ्यङ्गशयनानुलेपनस्त्रीसंवाहनादिकमाह—कफवातोत्थयोश्चापि ज्वरयोरित्यादि। दिह्यात् लिम्पेत। उष्णेन वर्गेण भद्रदार्व्वादिना सुरसादिना एलादिना वा। परश्चोष्णो विधिरिति पर उत्कृष्टः, उष्णो विधिः स्वेदः। आरनालं काञ्जिकं, शुक्तं चुक्रं तच्च तण्डुलाम्बुसौवीरादिभिः कृतसन्धानं, तथा च तन्त्रान्तरे पठ्यते—"प्रस्थमेकं तु भक्तस्य त्रयं सौवीरकस्य च। अर्द्धं प्रस्थं तु दध्नश्च भिषगम्लस्य दापयेत् ॥ पलषोडशकञ्चैव शोधितस्यार्द्रकस्य च। सैन्धवं पिप्पलीञ्चैव चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ॥ स्थापयेत् सुदृढं भाण्डे सर्पिषा परिभाविते। हेमन्ते वासराण्यष्टौ वसन्ते षट् दिनानि च ॥ प्रावृट्काले चतुरहं वर्षास्वपि च वासयेत्। अत ऊर्द्ध्वं क्षिपेच्चूर्णं चातुर्जातात् पलद्वयम्"—इत्यादि। अस्य

* जयेत् कषायश्च हितमिति पाठभेदः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रवेश्यौर्णिककार्पास-कौशेयाम्बरसंवृतम्।
शाययेद् ग्लानदेहश्च कालागुरुविभूषितम्॥
स्तनाढ्या रूपसम्पन्नाः कुशला नवयौवनाः।
भजेयुः प्रमदा गात्रैः शीतदैन्यापहाः शुभाः॥
शरच्छशाङ्कवदना नीलोत्पलदलेक्षणाः।
स्फुरितभ्रुलताभङ्ग-ललाटतटकल्पनाः॥
* प्रलम्बिविलसत्काञ्च्यो विम्बीफलनिभाधराः।
कृशोदर्य्योऽतिविस्तीर्ण-जघनोद्वहनालसाः॥
कुङ्कुमागुरुदिग्धाङ्ग्यो घनतुङ्गपयोधराः।
सुगन्धिधूपितश्लक्ष्ण-स्रस्तांशुकविभूषणाः॥
गाढमालिङ्गयेयुस्तं तरुं वनलता इव।
प्रह्लादश्चास्य विज्ञाय ताः स्त्रीरपनयेत् पुनः॥
तासामङ्गवरश्लेष-निवारितहिमज्वरम्।
भोजयेद्धितमन्नञ्च यथा सुखमवाप्नुयात्॥ १३४॥

शुक्तस्य गुणवर्णनं बहुत्वान्न लिखितम्। पलाशैः पत्रैः। अज्जंकः कुठेरकः, अन्ये सितपर्णासमाहुः; शिग्रुः शोभाञ्जनानुकारी विटपः, शोभाञ्जनमपरे। क्षारतैलं क्षारेण सिद्धं तैलं क्षारतैलमाहुः; अपरे तन्त्रान्तरोक्तं 'शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षार' इत्यादिकं क्षारतैलमिच्छन्ति; तन्न, तस्य सशुक्त सशुक्तेनेति विशेषणवैयर्थ्यात्। अवगाहो द्रवपूर्णभाजने निमज्जनं, सुखोष्ण ईषदुष्णः। कर्मौर्णि उष्णवर्मप्रलेपादिभिः। प्रवेश्य 'निवातागारे' इति शेषः। और्णिका नानाप्रकाराः कम्बल कार्पासाः कार्पासतन्तुरचिताः, कौशेयाः कोशकारक्रिमिलालातन्तुरचिताः 'तसर' इति लोके ग्लानदेहमित्यादि। एवम्भूताः स्त्रियो ग्लानदेहं कृष्णागुरुविभूषितं पुरुषं मृदुमर्दनार्थं गात्रैः कृत्वा भजेयुरिति सम्बन्धः। कुशलाः कामसूत्रज्ञाः। दैन्यं क्लिष्टचेतनात्वम्। शरच्छशाङ्कवद इत्यादि। एवम्विधाश्च ललनास्तं पुरुषं गाढमालिङ्गयेयुरिति सम्बन्धः। प्रह्लादमित्यादि। अस्य पुरुषस्य प्रह्लादं हर्षं ज्ञात्वा ताः पूर्व्वोक्तवनिता अपनयेत्, अन्यथा तत्संसर्गान्महाननर्थं इति हितमन्नं वातश्लेष्महरमाहारम्। 'अवगाहः सुखोष्णश्च वातघ्नक्राथसंयुतः' इत्यत्र 'अवगाहः सुखोष्णश्च वातघ्नः क्राथभोजने' इति केचित् पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—वातघ्नोऽवगाहः कार्यः सुखोष्णे च क्राथभोजने कार्य्यं। अत्र द्वितीयश्चकारो लुप्तो ज्ञेयः; तेन क्राथभोजनेऽपि वात बोद्धव्ये। प्रवेश्यौर्णिकेत्यत्र प्रवेण्यौर्णिके इति केचित् पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—प्रवेणी इति बाणाख्यो वस्त्रविशेषः। कालागुरुविभूषितमित्यत्र कृष्णागुरुविभावितमिति केचित् पठन्ति कृष्णागुरुलिप्तमिति च व्याख्यानयन्ति॥ १३४॥

* प्रलम्बविम्बप्रचलद्बिम्बीफलनिभाधरा इति वा पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दाहाभिभूते तु विधिं कुर्य्याद् दाहविनाशनम् ।
मधुफाणितयुक्तेन निम्बपत्राम्भसापि वा ।
दाहज्वरार्त्तं मतिमान् वामयेत् क्षिप्रमेव च ॥
शतधौतघृताभ्यक्तं दिह्याद् वा यवशक्तुभिः ।
कोलामलकसंयुक्तः शुक्तधान्याम्लसंयुतैः ॥
अम्लपिष्टैः सुशीतैश्च फेनिलापल्लवैस्तथा ।
अम्लपिष्टैः सुशीतैर्वा पलाशतरुजैर्दिहेत् ॥
बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकस्य च ।
लिप्तेऽङ्गे दाहतृण्मूर्च्छा सर्व्वथैव प्रशाम्यति ॥ १३५ ॥
यवार्द्धकुडवं पिष्ट्वा मञ्जिष्ठार्द्धपलं तथा ।
अम्लप्रस्थशतोन्मिश्रं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
एतत् प्रह्लादनं तैलं ज्वरदाहविनाशनम् ॥ १३६ ॥

दाहाभिभूते इत्यादि । दाहविनाशनविधिर्वक्ष्यमानः । ननु यथा शीतप्रतीकारे पूर्व्वं कफवातोत्थयोश्चापि ज्वरयोः शीतपीडितमित्युक्तं तथात्रापि पित्तज्वराभिभूत इति कथं नोक्तं ? सत्यं, ज्वररहितदाहं असौ विधिः कार्य्य इति दर्शनार्थम् । मधुफाणितयुक्तेनेत्यादि । मधुफाणितमिश्रेण इति केचित् पठन्ति । ते च अपि वा इति शब्दं पादपूरणार्थं वर्णयित्वा निम्बपत्राम्भसेत्यस्य विशेषणमाचक्षते । यद्यपि कफे वमनं प्रयुज्यते न पित्ते, तथापि प्रवृद्धं पित्तं क्वचिद् वमनेनापि निर्ह्रियते । तथाच तन्त्रान्तरं—"स्वस्थानगतमुत्क्लिष्टमग्निनिर्व्वापकं भिषक् । पित्तं ज्ञात्वा विरेकेण वमनेनाथवा हरेत्"—इति । अपरे तु मधुफाणितमिश्रेण निम्बपत्राम्भसा पिबेत इति पठन्ति । शतधौतघृताभ्यक्तमित्यादि । शतवारान् शीतजलेन धौतं फेनिलं घृतं शतधौतघृतम् । दिह्यात् लिम्पेत् । शुक्तं चुक्रं, धान्याम्लं काञ्जिकं ; शुक्तधान्याम्लसंयुतैरित्यत्रापरे तु धान्याम्लैरपि बुद्धिमान् इति पठन्ति ; तत्र धान्याम्लयुक्तैर्यवशक्तुभिरिति ज्ञेयम् । अम्लपिष्टैरित्यादि । अम्लं काञ्जिकं, फेनिला उपोदिका । तथाशब्दात् कोलामलकशुक्तसंयुक्तैः फेनिलापल्लवैर्लिम्पेदिति ज्ञेयम् । अम्लपिष्टैः सुशीतैरित्यादि । पलाशतरुजैः पलाशपल्लवैः । अरिष्टो निम्बः, फेनिलावृक्षो वा । फेनकल्पनामाह—बदरीपल्लवान् काञ्जिकपिष्टान् काञ्जिकपूर्णभाजने निक्षिप्य करेण विलोडयेत्, ततो यः फेन उत्तिष्ठेत् तेन लिम्पेत् ॥ १३५ ॥

प्रह्लादनतैलमाह—यवार्द्धकुडवमित्यादि । अम्लप्रस्थशतोन्मिश्रं काञ्जिकप्रस्थशतयुक्तम् ॥ १३६ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

न्यग्रोधादिर्गणो यस्तु काकोल्यादिश्च यो गणः।
उत्पलादिर्गणो यस्तु पिष्टैर्वा तैः प्रलेपयेत् ॥
तत्कषायाम्लसंसिद्धाः स्नेहाश्चाभ्यञ्जने हिताः।
तेषां शीतकषाये वा दाहार्त्तमवगाहयेत् ॥
दाहवेगे त्वतिक्रान्ते तस्मादुद्धृत्य मानवम्।
परिषिच्याम्बुभिः शीतैः प्रलिम्पेच्चन्दनादिभिः ॥
सानन्दा दीनमनसमाश्लिषेयुर्वराङ्गनाः।
पेलवक्षौमसंवीताश्चन्दनार्द्रपयोधराः ॥
बिभ्रत्योऽब्जस्रजश्चित्रा मणिहारविभूषिताः।
भजेयुस्ताः स्तनैः शीतैः स्पृशन्त्योऽम्बुरुहैः सुखैः ॥
प्रह्लादश्चास्य विज्ञाय ताः स्त्रीरपनयेत् पुनः।
हितश्च भोजयेदन्नं तथाप्नोति सुखं महत् ॥
पित्तज्वरोक्तं शमनं विरेकोऽन्यद्धितश्च यत् ॥ १३७ ॥
निर्हरेत् पित्तमेवादौ दोषेषु समवायिषु।
दुर्निवारतरं तद्धि ज्वरार्त्तेषु विशेषतः ॥

तत्कषायाम्लसंसिद्धा इति न्यग्रोधादिकाकोल्याद्युत्पलादिक्वाथकाञ्जिकविपक्वा इत्यर्थः। तेषामित्यादि। तेषां न्यग्रोधादीनाम्। दाहवेगे त्वतिक्रान्ते इत्यादि। तस्मात् न्यग्रोधादि-प्रभृतिशीतकषायावगाहात्। चन्दनादिना चन्दनादिगणेन; अपरे तु चन्दनं श्रीचन्दनम्, आदिशब्दादुशीरलामज्जकादय इति व्याख्यानयन्ति। सानन्दा दीनमनसमित्यादि। दीनमनसं क्लिष्टचित्तम्। आश्लिषेयुः आलिङ्गेयुः। पेलवं सुकुमारं, क्षौमं दुकूलं पट्टवस्त्रमित्यर्थः। संवीताः सम्यगाच्छादिताः। बिभ्रत्यो धारयन्त्यः, अब्जस्रज उत्पलादिमालाः, चित्रा नानावर्णाः। भजेयु-रित्यादि। ताः स्त्रियः, अम्बुरुहैः सुखैरुत्पलादिभिर्विकचैः स्पृशन्त्यः, स्तनैः कृत्वा भजेयुरिति पिण्डार्थः। हितमन्नं पित्तहरम्। ज्वरदाहेऽतिदेशेनापरमपि चिकित्सितमाह—पित्तज्वरोक्त-मित्यादि। अन्यदपि यद्धितं भवेत् तत् कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १३७ ॥

इदानीं दाहप्रतीकारप्रस्तावे संसर्गज्वरे तावत् प्रकृतिकालापेक्षया क्वचित् सन्निपातेऽपि [illegible] स्यादौ प्रतीकारार्थमाह—निर्हरेदित्यादि। समवायिषु संसर्गिषु, नतु सन्निपातेषु, तत्र प्रतीकार-स्यादावुक्तत्वात्। पित्तान्वितसंसर्गस्य द्वित्वात् समवायिष्वित्यत्र बहुवचनं न सम्भवति, तदर्थं कालप्रकृत्यपेक्षया सन्निपातेऽपि कफविरोधेनादौ कदाचित् पित्तस्य प्रतिक्रिया कार्य्येति दर्शनार्थं बहुवचनम्। अन्ये तु शमयेत् पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति [illegible] समवायिषु ज्वरेषु सन्निपातज्वरेष्वादौ पित्तं शमयेत् लङ्घनाम्बुयवाग्वादिभिः प्रकृतिस्थं कुर्य्या[illegible]

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

छर्द्दिमूर्च्छापिपासादीनविरोधाज्ज्वरस्य तु ।
उपद्रवान् जयेच्चापि प्रत्यनीकेन हेतुना ॥ १३८ ॥
विशेषमपरश्चात्र शृणूपद्रवनाशनम् ।
मधुकं रजनी मुस्तं दाड़िमश्चाम्लवेतसम् ।
अञ्जनं तिन्तिड़ीकश्च नलदं पत्रमुत्पलम् ॥
त्वचं व्याघ्रनखञ्चैव मातुलुङ्गरसो मधु ।
दिह्यादेभिर्ज्वरार्त्तस्य मधुशुक्तयुतैः शिरः ॥
शिरोऽभितापसम्मोह-वमिहिक्काप्रवेपथून् ।
प्रदेहो नाशयत्येष ज्वरितानामुपद्रवान् ॥ १३९ ॥

यस्मादग्निमुपहत्य ज्वरो भवति, अग्निश्च पित्तान्तर्गतः, तस्मात् पित्तसंशमने आदौ यत्नः कार्य्यः । तथा चोक्तं—"समवाये तु दोषाणां पूर्व्वं पित्तमुपाचरेत् । ज्वरे चैवातिसारे च सर्व्वंत्रान्यत्र मारुतम्"—इति । ननु सन्निपातज्वरेष्वादावन्यत्रामश्लेष्मणो निर्हरणं कथितं, तथा च—"सन्निपातज्वरे पूर्व्वं कुर्य्यादामविशोषणम् । पश्चाच्छ्लेष्मणि संक्षीणे शमयेत् पित्तमारुतौ"—इति, तत् कथमत्र सन्निपातेष्वादौ पित्तशमनं ? सत्यं, शमनशब्देनात्र प्रकृतिस्थापनमुच्यते न निर्हरणमित्यदोषः । दुर्निवारतरमिति वातकफावपि समवाये दुर्निवारौ पित्तञ्च दुर्निवारतरम् । हि यस्मादर्थे । अत्र निबन्धकारैर्बहूक्तं तच्च शिष्यबुद्धिव्याकुलहेतुत्वात् परिहृतम् । इदानीं ज्वरचिकित्सितमभिधायोपद्रवचिकित्सितमाह—छर्द्दिमूर्च्छेत्यादि । छर्द्यादीनुपद्रवान् ज्वरस्याविरोधेन प्रत्यनीकेन हेतुना जयेदिति सम्बन्धः । ननु छर्द्यादय उपद्रवाः कथं प्रोच्यन्ते, यावता ज्वरलक्षणान्येतानि ? सत्यं, ये ज्वरेण सहोत्पन्नाश्छर्द्यादयस्ते ज्वरलक्षणानि, ये तु ज्वरस्योत्तरकालजास्त उपद्रवाः ; तथा चोक्तं—"व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः । उपक्रमाविरोधी च स उपद्रव उच्यते"—इति । यद्यपि प्रागुक्तात्—'सोपद्रवमन्योऽन्याविरोधेनोपचरेद् बलवन्तमुपद्रवं च'-इति वाक्यादेवान्योऽन्याविरोधेन चिकित्सा सिद्धा, तथापि 'अविरोधाज्ज्वरस्य' इति यत् पुनरुक्तं तन्नियमार्थं ; तेन बलवन्तमुपद्रवं विहायान्यत्र सर्व्वत्राप्यविरोधेनैव चिकित्सा कर्त्तव्येति ; अन्ये तु पूर्व्वं सामान्येनोक्तमत्र तु विशेषेणेति न दोषः । प्रत्यनीकेन स्वचिकित्सितेन । यद्येवं तर्हि हेतुनेति पदं व्यर्थं ; तन्न, युक्तिव्यपाश्रयदैवव्यपाश्रयसत्त्वावजयेतित्रिप्रकारस्यापि चिकित्सितस्य संग्रहार्थत्वात् ; अथवा हेतुग्रहणं हेतुविपरीतप्राप्त्यर्थं, यस्मात् त्रिविधमौषधं—हेतुविपरीतं व्याधिविपरीतं, तदर्थकारि चेति ॥ १३८ ॥

विशेषमपरमित्यादि । अञ्जनं रसाञ्जनं, नलद मांसी, पत्रं पत्रकं, उत्पलं नीलोत्पलं, व्याघ्रनखो नखः । मधुशुक्तं जम्बीररसकृतः सन्धानविशेषः, तथा चोक्तं—"जम्बीरस्य फलरसं पिप्पली चूर्णसंयुतम् । मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् ॥ मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तं प्रकीर्त्तितम्"—इति ; दिह्यात् लिम्पेत् । शिरोऽभितापः शिरोरुक् । सम्मोहो मूर्च्छा ॥ १३९ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मधूकमथ ह्रीबेरमुत्पलानि मधूलिकाम्।
लीढ्वा चूर्णानि मधुना सर्पिषा च जयेद् वमिम्।
कफप्रसेकासृक्पित्त-हिक्काश्वासांश्च दारुणान्॥ १४०॥
लिहन् ज्वरार्त्तस्त्रिफलां पिप्पलीश्च समाक्षिकाम्।
कासे श्वासे च मधुना सर्पिषा स सुखी भवेत्॥ १४१॥
विदारी दाड़िमं लोध्रं दधित्थं वीजपूरकम्।
एभिः प्रदिह्यान्मूर्द्धानं तृड्दाहार्त्तस्य देहिनः॥ १४२॥
दाड़िमस्य सितायाश्च द्राक्षामलकयोस्तथा।
वैरस्ये धारयेत् कल्कं गण्डूषश्च यथाहितम्।
क्षीरेक्षुरसमाक्षीक-सर्पिस्तैलोष्णवारिभिः॥ १४३॥
शून्ये मूर्द्ध्नि हितं नस्यं जीवनीयमृतं घृतम्॥ १४४॥
चूर्णितैस्त्रिफलाश्यामा-त्रिवृत्पिप्पलिसंयुतैः।
सक्षौद्रः शर्करायुक्तो विरेकस्तु प्रशस्यते॥
पक्वे पित्तज्वरे रक्ते चोर्द्ध्वगे वेपथौ तथा।
कफवातोत्थयोरेवं स्नेहाभ्यङ्गैर्विशोधयेत्॥
हृतदोषो भ्रमार्त्तस्तु लिह्यात् क्षौद्रसिताभयाः॥ १४५॥
वातघ्नमधुरैर्योज्या निरूहा वातजे ज्वरे।
विभज्य दोषं प्राणञ्च यथास्वं चानुवासनाः॥ १४६॥

मधूकमित्यादि। ह्रीवेरं बालकं, मधूलिका जलयष्टी॥ १४०॥

लिहन् ज्वरार्त्तस्त्रिफलामित्यादि। अत्र योगे यन्मधुनो वारद्वयमुपादानं तदेकत्र ... पेष्यद्रव्यवत् प्रमाणं, अन्यस्य त्वालोडनवत्प्रमाणम्॥ १४१॥

विदारीमित्यादि। दधित्थं कपित्थम्। दाडिमस्येत्यादि। वैरस्ये मुखवैरस्ये। क्षीरेक्षु... माक्षीकेत्यादि। माक्षीकं मधु, अत्रापि मुखवैरस्ये धारयेदिति योजनीयम्। शून्ये इत्यादि। ... रिक्ते। जीवनीयानि काकोल्यादीनि दश। तथा चोक्तं—"जीवन्ती काकोल्यौ द्वे मेदे मुद्ग... पर्ण्यौ च। जीवकर्षभकौ मधुकञ्चेति गणो जीवनीयाख्यः॥ १४२—१४४॥

चूर्णितैरित्यादि। श्यामा वृद्धदारकः। ऊर्द्ध्वगे ऊर्द्ध्वप्रवृत्ते रक्ते। कफवातोत्थयोरेवमित्य... विशोधयेद् विशुद्धिं नयेत्, शमं नयेदिति तात्पर्य्यार्थः। कफवाताविति कर्म्मपदं शेषे... योजनीयम्। हृतेत्यादि। हृतदोषोऽपि यो भ्रमार्त्तो भवेत्, स क्षौद्रेण सिताभया लिह्या... पिण्डार्थः। इदानीं बातज्वरे निरूहद्रव्याण्याह—वातघ्नमधुरैरित्यादि। वातघ्ना भद्रदार्व्वा... मधुराः काकोल्यादयः। विभज्य दोषं प्राणञ्चेति हीनमध्योत्तमादिभेदेन दोषं बलञ्च वीक्ष्य...

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उत्पलादिकषायाद्याश्चन्दनोशीरसंयुताः ।
शर्करामधुराः शीताः पित्तज्वरहरा मताः ॥ १४७ ॥
आम्रादीनां त्वचं शङ्खं चन्दनामलकोत्पलैः * ।
गैरिकाञ्जनमञ्जिष्ठा-मृणालान्यथ पद्मकम् ॥
श्लक्ष्णपिष्टन्तु पयसा शर्करामधुसंयुतम् ।
सुपूतं शीतलं वस्तिं दूयमानाय दापयेत् ॥
ज्वरदाहापहं तेषु सिद्धञ्चैवानुवासनम् ॥ १४८ ॥
आरग्वधगणक्वाथाः पिप्पल्यादिसमायुताः ।
सक्षौद्रा एव देयाः स्युः † कफज्वरविनाशनाः ॥
कफघ्नैरेव संसिद्धा द्रव्यैश्चाप्यनुवासना ॥ १४९ ॥
संसर्ग सन्निपाते च संसृष्टा वस्तयो हिताः ।
संसृष्टैरेव संसृष्टा द्रव्यैश्चाप्यनुवासनाः ॥ १५० ॥

तेनाल्पप्रकुपितदोषे अल्पो निरुहो, मध्यमे मध्यमः, उत्तमे उत्तमः ; एवं बलेऽपि । यथास्वं चानुवासना इति वातहरद्रव्यसाधितस्नेहानुवासना योज्या इति ॥ १४५ । १४६ ॥

पित्तज्वरे निरूहद्रव्याण्याह—उत्पलादिकषायाद्या इत्यादि । आद्याः प्रधानाः । उत्पलादिकषायाद्या इत्यादि विशेषणयुक्ता निरूहा ज्ञेयाः । पित्तज्वरे निरूहद्रव्याण्यभिधायापराण्यपि निरूहद्रव्याण्याह—आम्रेत्यादि । आम्रादीनां न्यग्रोधादिगणान्तर्भूतत्वात् पूर्वंद्रव्याणि विहाय आम्रादिकानि द्रव्याणि नन्दीवृक्षकपर्य्यन्तानि ग्राह्याणि । चन्दनं रक्तचन्दनं, उत्पलं नीलोत्पलं, अञ्जनं स्रोतोऽञ्जनं, तदभावे रसाञ्जनं सौवीराञ्जनं वा, मृणालं बिसं, पद्मकं पद्मकाष्ठं ; वस्तिर्निरूहवस्तिः । पित्तज्वरेऽनुवासनद्रव्याण्यतिदेशेनाह - ज्वरदाहापहमित्यादि । तेषु न्यग्रोधादित्वक्प्रभृतिषु ॥ १४७ । १४८ ॥

कफज्वरे निरूहद्रव्याण्याह—आरग्वधेत्यादि । देयाः स्युर्दातव्या भवेयुः, निरूहा इति शेषः । अन्ये तु "आरग्वधादिसंसिद्धाः कफजे क्षौद्रसंयुताः । ज्वरं हन्युर्निरूहाश्च तत्सिद्धाश्चानुवासनाः" - इति पठन्ति । कफजेऽनुवासनमाह—कफघ्नैरित्यादि । कफघ्नैर्द्रव्यैरारग्वधादिभिः ॥ १४९ ॥

संसर्गसन्निपातयोर्निरूहद्रव्याण्याह— संसर्गे इत्यादि । संसर्गे सन्निपातादौ, संसृष्टा मिलिताः, वस्तयो निरूहा इति । संसर्गसन्निपातयोरतिदेशे नानुवासनद्रव्याण्याह— संसृष्टैरित्यादि । संसृष्टैः संमिलितैः, संसृष्टा मिलिताः ॥ १५० ॥

---

* चन्दनं मधूकोत्पले इति वा पाठः । † सक्षौद्रमूत्रा देयाः स्युरिति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वातरोगापहाः सर्व्वे स्नेहा ये सम्यगीरिताः।
विना तैलं त एव स्युर्योज्या मारुतजे ज्वरे ॥ १५१ ॥
निखिलेनोपयोज्याश्च त एवाभ्यञ्जनादिषु।
पैत्तिके मधुरैस्तिक्तैः सिद्धं सर्पिश्च पूज्यते।
श्लैष्मिके कटुतिक्तैश्च संसृष्टानीतरेषु च ॥ १५२ ॥
हृतावशेषं पित्तन्तु त्वक्स्थं जनयति ज्वरम्।
पिबेदिक्षुरसं तत्र शीतं वा शर्करोदकम् ॥
शालिषष्टिकयोरन्नमश्नीयात् क्षीरसंप्लुतम्।
कफवातोत्थयोरेव स्वेदाभ्यङ्गौ प्रयोजयेत् ॥ १५३ ॥
घृतं द्वादशरात्रात् तु देयं सर्व्वज्वरेषु च।
तेनान्तरेणाशयं स्वं गता दोषा भवन्ति हि ॥ १५४ ॥

इदानीं वातज्वरेऽनुवासनविषये तैलनिषेधमाह—वातरोगापहा इत्यादि। सर्व्वे स्नेहाः सर्पिस्तैलवसामज्जानः, योज्याः अनुवासने इति शेषः ॥ १५१ ॥

वातज्वरेऽनुवासननिषिद्धस्यापि तैलस्याभ्यङ्गादौ प्रयोगमाह—निखिलेनेत्यादि। निखिलेन सामस्त्येन। एतेन तैलस्यापि ग्रहणम्। त एव सर्पिस्तैलवसामज्जान एव। एते चत्वारः स्नेहाः व्यस्ताः समस्ता वा संस्कृताश्च प्रयोज्याः। अत एव षट्कट्वरादितैलमपि शस्यते। पित्तज्वरे पुनरभ्यङ्गार्थं विशिष्टं स्नेहमाह—पैत्तिके मधुरैरित्यादि। पूज्यते अभ्यङ्गादिषु। श्लैष्मिके पानाभ्यङ्गार्थं स्नेहविशेषमाह—श्लैष्मिके इत्यादि। कटुतिक्तैश्चेत्यत्र सर्पिः सिद्धमिति योजनीयम्। यद्यपि कफस्य तुल्यगुणं सर्पिस्तथापि विशिष्टसंस्कारवशात् कफेऽपि सर्पिः प्रयुज्यते। अन्ये तु चकारादनुक्तमपि तैलं कथयन्ति; तन्न, अन्यतन्त्रसंवादाभावात्। संसर्गसन्निपातेष्वभ्यङ्गार्थं विशिष्टस्नेहमाह- संसृष्टानीतरेषु चेति।—संसृष्टानि सर्पिरादीनि अन्योऽन्यमिश्राणि वा वातादिहरद्रव्यैर्मिश्रैरेव साधितानि च; इतरेषु सन्निपातेषु ॥ १५२ ॥

इदानीं हृतावशेषस्य पित्तस्य प्रतीकारमाह—हृतावशेषमित्यादि। तत्र हृतावशेषपित्तज्वरे। अनु मोदनम्। यद्यपि त्वक्स्थिते पित्ते बहिःपरिमार्ज्जनं युक्तं नान्तःपरिमार्ज्जनं, तथापि तद्वीर्य्यं रसस्य सर्व्वतोगमनादन्तःपरिमार्ज्जनमुक्तम्। इदानीं कफवातयोरपि हृतावशेषयोः प्रतीकार माह—कफवातोत्थयोरेवेत्यादि। कफवातोत्थयोरिति हृतावशेषकफवातज्वरयोरित्यर्थः ॥ १५३ ॥

अधुना यावता कालेन ज्वरे सर्पिर्देयं तावन्तं कालं सकारणं दर्शयन्नाह—घृतमित्यादि। सर्व्वज्वरेषु चेति ये ज्वरा लङ्घनोष्णोदकपानपेयापाचनैस्तु पक्वास्तेषु सर्व्वज्वरेषु द्वादशाहादूर्द्ध्वं घृतं देयम्। तेनान्तरेण तेनावसरेण तेन कालेनेत्यर्थः, द्वादशरात्रादूर्द्ध्वमिति तात्पर्य्यार्थः। आशयं स्वं गता दोषा इति स्थानमात्मीयं प्राप्ता वातादयो भवन्ति, पाकप्राप्तत्वात्। यद्यपि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले बलीयते ।
तेन व्याकुलचित्तस्तु म्रियमाण इवेहते ॥ १५५ ॥
लघुत्वं शिरसः स्वेदो मुखमापाण्डु पाकि च ।
क्षवथुश्चान्नकाङ्क्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥ १५६ ॥
शम्भुक्रोधोद्भवो घोरो बलवर्णाग्निसादकः ।
रोगराड्रोगसंघातो ज्वर इत्युपदिश्यते ॥
व्यापित्वात् सर्व्वसंस्पर्शात् कृच्छ्रत्वादन्तसम्भवात् ।
अन्तको ह्येष भूतानां ज्वर इत्युपदिश्यते ॥ १५७ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

दशाहात् परं वा ज्वरपाको भवति तथाऽपि सन्निपातज्वरस्य द्वादशाहेन पाको भवतीति दर्शनार्थं द्वादशाहग्रहणम् । केचिदत्र नस्यार्थं घृतं पठन्ति ; तन्न पठनीयं, नस्यार्थघृतस्य गण्डूषोत्तरं प्रागेव पठितत्वात् ॥ १५४ ॥

शान्तिं गच्छत्यपि ज्वरे यथा क्लेशातिशयो भवति तथा दर्शयन्नाह—धातूनित्यादि । मोक्षकाले धातूंश्चालयन् दोषो बलीयते बलीवाचरतीति पिण्डार्थः । ननु प्रक्षीणावस्थायां कस्माद्दोषो बलीवाचरति ? सत्यं, प्रभावात् ; यथा दीपो निर्व्वाणावस्थायां महतीं ज्वालां प्रदर्शयन् निर्व्वाणं याति, तद्वदयमपि ज्वरारम्भको दोषो बलीयत इति । केचित् बलीयते बलीयान् गच्छति इति व्याख्यानयन्ति, ईयते इति ईधातोर्दिवादिकस्य कर्त्तरि प्रयोगात् । अपरे तु अवलीयते इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च— अवलीयते तादृग्रूपेण नोपलभ्यते । तेन दोषेण, म्रियमाण इवेहते मुमूर्षुवद्गात्रविक्षेपणादिकां क्रियां करोतीत्यर्थः ॥ १५५ ॥

ज्वरमुक्तलक्षणमाह लघुत्वमित्यादि । लघुत्वं शिरस इति शिरोलघुत्वं, आपाण्डु ईषत्पाण्डु, क्षवथुः छिक्का । ज्वरातीसारयोर्महाव्याधित्वान्मुक्तिलक्षणं कथितं नान्येषाम् । केचिदाचार्य्या धातून् प्रक्षोभयन् दोष इत्यादिकमनन्तरोक्तं सन्निपातज्वरमुक्तिलक्षणं लघुत्वं शिरस इत्यादिकं चेतरज्वरमुक्तिलक्षणमिति ब्रुवते ॥ १५६ ॥

इदानीं ज्वरस्यातिशयेन प्रतीकरणाय गरीयस्त्वं दर्शयन्नाह—शम्भुक्रोधोद्भव इत्यादि । एतैर्हेतुभिर्ज्वरोऽन्तक इत्युपदिश्यत इति सम्बन्धः । व्यापित्वमस्य पुरुषपश्वादिसर्व्वप्राणिव्यापनात्, सर्व्वसंस्पर्शित्वं समनस्केन्द्रियस्य देहस्य तापनात्, कृच्छ्रत्वमग्नेरुपघातादत्यन्तपीडाकरत्वाद् वा, अन्तसम्भवत्वञ्चापरव्याधिग्रस्तस्यापि पुरुषस्य ज्वरेणैव प्राणनाशित्वात् । अन्तक इव अन्तकः, अन्तकारित्वात् । यद्यप्ययमध्यायो निबन्धकारैरन्यक्रमपाठैः पठितः, तथापि मया यथा गुरुणोपदिष्टस्तेन क्रमेण पठितः ॥ १५७ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लणविरचिते निबन्धसंग्रहे
ज्वररोगप्रतिषेधव्याख्यानमेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

गुर्व्वतिस्निग्धरुक्षोष्ण-द्रवस्थूलातिशीतलः ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैरसात्म्यैश्चापि भोजनैः ॥ * ॥
स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषाद् भयात् ।
शोकाद् दुष्टाम्बुमद्यातिपानात् सात्म्यर्त्तुपर्य्ययात् ॥
जलाभिरमणैर्वेग-विघातैः क्रिमिदोषतः ।
नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ २ ॥

ज्वरप्रतिषेधानन्तरमग्न्युपघातपूर्व्वकत्वसामान्यादतीसारप्रतिषेधारम्भः प्राप्तः । अथेत्यादि । अतिसरणमतीसारः, तस्य प्रतिषेधः चिकित्सितं ; तथा चोक्तं—"अतिरत्यर्थवचने, सरतिर्गति-कर्म्मणि । तस्मादत्यन्तसरणादतीसार इति स्मृतः" इति ॥ १ ॥

यतो विज्ञातेऽतिसारे चिकित्सितं क्रियतेऽतस्तद्विज्ञानार्थं पूर्व्वं निदानमाह - गुर्व्वतिस्निग्धे-त्यादि । गुरु मात्रागुणविपाकेभ्यः । अतिशब्दः स्निग्धादिभिः स्थूलान्तैः प्रत्येकं सम्बध्यते । स्थूलं स्थूलावयवं पिष्टान्नादि । यद्यपि गुरुग्रहणेनैव स्निग्धस्थूलयोः प्राप्तिस्तथाप्यतिशयेनाती-सारहेतुत्वापादनार्थं तयोर्ग्रहणम् । विरुद्धं हिताहितीयोक्तम्, अध्यशनमजीर्णभोजनम्, अजी-र्णानि आमविदग्धादीनि । स्नेहाद्यैरिति स्नेहवमनविरेचननिरूहानुवासनैः । अतियुक्तैरतियो-युक्तैः । मिथ्याप्रयुक्तैरसम्यग्युक्तैः, यद्यपि मिथ्याप्रयुक्तैरित्यनेनैवातियोगः प्राप्तस्तथाऽप्यतिशये-नातीसारहेतुत्वापादनार्थमतियोगग्रहणम् । विषात् दूषीविषात् । दुष्टाम्बुमद्यातिपानात् वीर्य्य-विपाकस्पर्शैर्दुष्टमम्बु, मद्यं पुनर्दुष्टं नवं व्यापन्नमकालजं वा, तयोराधिक्येन पानात् । सात्म्यर्त्तु-पर्य्ययात् सात्म्यविपर्य्ययात् ऋतुविपर्य्ययाच्चेत्यर्थः । यदेवं तर्हि असात्म्यैश्चापि भोजनैरिति निष्फलं ; तन्न, विशेषहेतुत्वात् । जलातिरमणैः पानीयातिक्रीडनैः । वेगविघातैर्मूत्रादिवेगा-वरोधैः । कृमिदोषतः कृमिप्रकोपात् । केचिदाचार्य्या गुर्व्वतिस्निग्धरूक्षेत्यादिसूत्रात् पूर्व्वमती-सारस्य प्रागुत्पत्तिं पठन्ति, तद्यथा,—"दीर्घसत्रेण यजतः पृषध्रस्य महात्मनः । आलम्भाय पशवः क्षीणास्ततो गावः प्रकल्पिताः ॥ तासामुपाकृतानाञ्च गवामत्यर्थसेवनात् । असात्म्यत्वादथो-त्वाद् गौरवाच्च विशेषतः ॥ अतिस्नेहाच्च संक्षीणो जाठरोऽग्निस्तदा किल । अतीसारः पुरोत्पन्नो दोषधातुमलाश्रयः ॥ अथ तेनैव कल्पेन सम्प्रत्येष महागदः" इति ॥ २ ॥

---

* विषमैश्चापीति वा पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

संशम्यापां धातुरन्तः कृशानुं वर्चोमिश्रो मारुतेन प्रणुन्नः ।
वृद्धोऽतीवाधः सरत्येव यस्माद् व्याधिं घोरं तं त्वतीसारमाहुः ॥
एकैकशः सर्व्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः ।
केचित् प्राहुर्नैकरूपप्रकारं नैवेत्येवं काशिराजस्त्ववोचत् ॥
दोषावस्थास्तस्य नैकप्रकाराः काले काले व्याधितस्योद्भवन्ति ॥ ३ ॥

हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोद-गात्रावसादानिलसन्निरोधाः ।
विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ४ ॥

लक्षणं तस्य वक्ष्यते इत्यभिधाय सम्प्राप्तिरपि लक्षणं भवत्यतो हेतोर्निरुक्तिद्वारेण सम्प्राप्तिमाह—संशम्यापां धातुरित्यादि । यस्मादन्तरग्निं संशम्य अपां धातुरेवम्भूतोऽतीवाधः सरति तस्मादतीसारमाचार्य्या आहुरिति पिण्डार्थः । संशम्य मन्दीकृत्य । अपांधातुः कायद्रवः श्लेष्मपित्तरसादिकः । अन्ये तु कफदुष्टं रसं स्वेदञ्चापांधातुशब्देनाहुः । वर्चोमिश्रः पुरीषयुक्तः । प्रणुन्नः प्रेरितः । वृद्धो वृद्धिं गतः । इदानीमतीसाराणां संख्यामाह—एकैकश इत्यादि । संख्येयनिर्द्देशादेव संख्यायां लब्धायां षष्ठ इति संख्याकरणं नियमार्थं ; तेन द्वन्द्वजा अतीसारा न भवन्ति, व्याधिस्वभावादिति सूचितम् । येऽन्ये तन्त्रान्तरीया वातादिभिर्व्यस्तैः समस्तैश्च चत्वारो, भयशोकाभ्याञ्च द्वौ, इत्यनया परिपाट्या षट्त्वं मन्यन्ते, तेषामीदृशोऽभिप्रायः—आमजोऽतीसारः सन्निपातजेऽवरुद्धः, 'आमाजीर्णात् प्रद्रुताः क्षोभयन्तः' इत्युक्तत्वात् । कैश्चित् हारीतादिभिर्द्वन्द्वजादिभेदेन बहवोऽतिसाराः पठिताः, ते धन्वन्तरेरनभिमताः, अतस्तन्निषेधार्थमाह—केचित् प्राहुरित्यादि । केचिन्नैकरूपप्रकारमतीसारमाहुः ; कुतः ? द्वन्द्वजरक्तातीसारादिभेदेन बहुप्रकारत्वात्, काशिराजश्च तमतीसारमेव द्वन्द्वजादिभेदेन बहुप्रकारमिति हेतोर्नैवावोचत् ; कोऽसौ हेतुर्यद्वशादनन्तप्रकारं तं नावोचदित्याह—दोषावस्था इत्यादि ; दोषावस्था आमपक्वरक्ताद्याः, तस्यातीसारिणः, काले काले स्वे स्वे काले ; तत्र प्रथमा आमावस्था, ततः पक्वावस्था तथा पित्तातीसारे पित्तलसेवनाद्रक्तातीसारावस्था भवति ; एवमेकदोषावस्थेऽप्यतीसारे दोषान्तरानुबन्धेन द्वन्द्वजाभासता ज्ञेया । एतेनैतदुक्तम्—अतीसारः षट्प्रकार एव, याश्च आमपक्वरक्तान्यदोषानुबन्धाद्यास्तत्रानेकप्रकारा अवस्थास्ता दोषाणामेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

इदानीमतीसारस्य पूर्व्वरूपमाह— हृन्नाभिपायूदरेत्यादि । हृत् हृदयं, पायु गुदं, तोदशब्दो हृदादिभिः कुक्षिपर्य्यन्तैः प्रत्येकं सम्बध्यते । यद्यप्युदरग्रहणेनैव नाभिकुक्षी अपि प्राप्येते, तथापि नाभिकुक्ष्यभिधानं विशेषेण तत्र तोदो भवतीति दर्शनार्थम् । पुरःसराणि पूर्व्वरूपानीत्यर्थः ॥ ४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शूलाविष्टः सक्तमूत्रोऽन्त्रकूजी स्रस्तापानः सन्नकट्यूरुजङ्घः।
वर्च्चो मुञ्चत्यल्पमल्पं सफेनं रूक्षं श्यावं सानिलं मारुतेन ॥ ५ ॥
दुर्गन्ध्युष्णं वेगवन्मांसतोय-प्रख्यं भिन्नं स्विन्नदेहोऽतितीक्ष्णः।
पित्तात् पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णामूर्च्छादाहपाकज्वरार्त्तः ॥ ६ ॥
तन्द्रानिद्रागौरवोत्क्लेशसादी वेगाशङ्की सृष्टविट्कोऽपि भूयः।
शुक्लं सान्द्रं श्लेष्मणा श्लेष्मयुक्तं भक्तद्वेषी निःस्वनं हृष्टरोमा ॥ ७ ॥
तन्द्रायुक्तो मोहसादास्यशोषी वर्च्चः कुर्य्यान्नैकवर्णं तृषार्त्तः।
सर्व्वोद्भूतः सर्व्वलिङ्गोपपत्तिः कृच्छ्रश्चायं बालवृद्धेष्वसाध्यः ॥ ८ ॥
तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य वाष्पावेगः पक्तिमाविध्य जन्तोः। *
कोष्ठं गत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं तच्चाधस्तात् काकणन्तीप्रकाशम् ॥
वर्च्चोमिश्रं निष्पुरीषं सगन्धं निर्गन्धं वा सार्य्यते तेन कोष्ठात्।
शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥ ९ ॥

इदानीं वातातीसारस्य लक्षणमाह—शूलाविष्ट इत्यादि। शूलाविष्टः शूलार्द्दितः। सक्तमूत्रो विबद्धमूत्रः। अन्त्रकूजी गुड़गुड़शब्दयुक्तः। स्रस्तापानोऽधश्च्युतगुदः; सन्नकट्यूरुजङ्घः शिथिल-कट्यूरुजङ्घः। अल्पमल्पमिति चान्यातिसारापेक्षया। सानिलं सशब्दवातयुतम्। श्यावशब्दोऽत्र व्रणास्रावोक्तारुणभस्मकपोतास्थिवर्णानुपलक्षयति ॥ ५ ॥

पित्तातीसारलक्षणमाह—दुर्गन्धीत्यादि। एवम्भूतः पुरुष एवम्भूतं वर्च्चः पित्तादतीसार्य्यते इति सम्बन्धः। वेगवदतिशयेन सवेगम्। मांसतोयप्रख्यं मांसधावनोदकसदृशम्। भिन्नं स्फुटितम्, अतितीक्ष्णमतिशयेन तीक्ष्णं, तच्च मक्षिकाणामपसर्पणेन ज्ञेयम्। दाहो गुदे [illegible] पाको गुदे एव ज्ञेयः ॥ ६ ॥

श्लेष्मातिसारलक्षणमाह—तन्द्रानिद्रेत्यादि। तन्द्रा शारीरोक्तलक्षणनिद्राभेदः, उत्क्लेशः थूत्करणं, सादो अङ्गग्लानियुक्तः। सृष्टविट्क इत्यादि। सृष्टविट्कोऽपि पुरुषो भूयः पुनर्वेगाशङ्की भवतीत्यर्थः। सान्द्रं घनम्। निःस्वनं निःशब्दम्। हृष्टरोमा उद्धर्षितरोमा ॥ ७ ॥

इदानीं सन्निपातातीसारलक्षणमाह—तन्द्रायुक्त इत्यादि। नैकवर्णं किं तर्हि सर्व्वदोषवर्णं। सर्व्वलिङ्गोपपत्तिः सर्व्वलिङ्गप्राप्तिः ॥ ८ ॥

शोकजलक्षणमाह—तैस्तैर्भावैरित्यादि। एवम्भूतस्य पुरुषस्य बाष्पावेगः कोष्ठं गत्वा, पक्तिमाविध्य, रक्तमस्य क्षोभयतीति सम्बन्धः। तैस्तैर्भावैर्बन्धुवियोगादिभिः, शोचतः शोकं कुर्वतः बाष्पावेगः शोकोत्थतेज उद्रेकः, पक्तिमग्निं पक्तिहेतुत्वात्, आविध्य आकुलीकृत्य, क्षोभयन्

* वाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोरिति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आमाजीर्णोपद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषाः सम्प्रदुष्टाः सभक्तम्।
नानावर्णं नैकशः सारयन्ति कृच्छ्राज्जन्तोः षष्ठमेनं वदन्ति। १०॥
संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति।
पुरीषं भृशदुर्गन्धं विच्छिन्नञ्चामसंज्ञितम् *॥
एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य तु।
लाघवञ्च मनुष्यस्य तस्य पक्वं विनिर्दिशेत्॥ ११॥

वच्चेति रक्तं, अधस्तादिति पदं क्षोभयतीत्यनेन सम्बन्धनीयं, अन्ये सार्य्यते तेन इत्यत्र सम्बध्नन्ति। काकणन्ती गुञ्जा। सगन्धं निर्गन्धं वेति सपुरीषापुरीषत्वादित्यर्थः। केचिदत्र अल्पाशनस्येत्यस्यानन्तरं शोकोत्पन्न इत्यतः प्रागन्यथा पठन्ति 'शुष्कं भुक्तं तेज ऊष्मगृहीतं कोष्ठं गत्वा रक्तमत्यर्थमुष्णम्। गुञ्जाप्रख्यं प्रेरयेच्चाप्यधस्ताद् वर्च्चोयुक्तं निष्पुरीषं सगन्धम्॥ निर्गन्धं वा सार्य्यते सोऽतिसारः' इति। व्याख्यानयन्ति च—शुष्कं शुष्कतां गतं, अल्पत्वात्; भुक्तं भोजनं, तेजः शोकोत्थं तेजः, ऊष्मगृहीतम् ऊष्मणा गृहीतम्॥ ९॥

आमातीसारलक्षणमाह—आमाजीर्णेत्यादि। दोषाः संप्रदुष्टाः कोष्ठं क्षोभयन्तः सन्तो नानावर्णं कृच्छ्रात् सरुक् एकशो न अपितु बहुशः सारयन्तीति पिण्डार्थः। आमाजीर्णोपद्रुताः आमाख्येनाजीर्णेनोदीरिताः, क्षोभयन्तश्चालयन्तः, मलमिति शेषः। सभक्तं ससिक्थम्। अत्र पुनः षष्ठसंख्यावचनं नियमार्थं, तेन भयस्नेहाजीर्णविसूचिकार्शोऽजीर्णादिनिमित्ता अतीसारा न पृथग्गणनीयाः, यतस्ते दोषजेष्वेवान्तर्भूताः। एनमामजम्। केचित् संप्रदुष्टाः सभक्तमित्यत्र धातुसङ्घान् मलांश्चेति पठन्ति; धातुसङ्घान् रक्तादीन्, मलान् पुरीषादीन्, दूषयित्वा इति शेषः, इति च व्याख्यानयन्ति। यद्यपि सर्व्वातीसाराणामादावामातीसारत्वं, तथापि प्रभूतामजनितत्वादामजस्य पृथगुपादानं, एवं सान्निपातिकत्वेऽप्यस्य पृथगुपादानं समाधेयम्॥ १०॥

इदानीमामलक्षणमाह—संसृष्टमेभिर्दोषैरित्यादि। संसृष्टमेभिर्दोषैः पूर्व्वनिर्दिष्टैर्वातादिलिङ्गैर्गुरुतरैर्व्याप्तमित्यर्थः। अवसीदति ब्रुडति। विच्छिन्नमल्पाल्पप्रवर्त्तकं; विच्छिन्नमित्यत्र पिच्छिलमिति केचित् पठन्ति। आमलक्षणमभिधाय पक्वलक्षणमाह—एतान्येवेत्यादि। एतान्येव लिङ्गानि अनन्तरोक्तापक्वलिङ्गानि। चकारात् कफदुष्टिरहितं पुरीषं समुच्चीयते। मनुष्यस्य इत्यत्र पुरीषस्य इति केचित् पठन्ति; व्याख्यानयन्ति च—यद्यपि न्यस्तमप्स्ववसीदतीत्यस्य वैपरीत्येनैव पुरीषलाघवं प्राप्तं, तथापि पुनर्लाघवोपादानं कफदुष्टिरहितत्वबोधनाय। ननु कफसंसृष्टः पक्वोऽपि मलो निमज्जति तत् कथं पक्वकफातीसारज्ञानं? उच्यते—तदितरलक्षणैरेव॥ ११॥

* पिच्छिलञ्चामसंज्ञकमिति वा पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सर्पिर्मेदोवेशवाराम्बुतैलमाजं क्षीरं क्षौद्ररूपं स्रवेद् यत् ।
मञ्जिष्ठाभं मस्तुलुङ्गोपमं वा विस्रं शीतं प्रेतगन्ध्यञ्जनाभम् ॥
राजीमद् वा चन्द्रकैः सन्ततं वा पूयप्रख्यं कर्द्दमाभं तथोष्णम् ।
हन्यादेतद् यत् प्रतीपं भवेच्च क्षीणं हन्युश्चोपसर्गाः प्रभूताः ॥ १२ ॥

असंवृतगुदं क्षीणं दुरा-(ध्मात)-त्मानमुपद्रुतम् ।
गुदे पक्वे गतोष्माणमतीसारकिणं त्यजेत् ॥ १३ ॥

शरीरिणामतीसारः सम्भूतो येन केनचित् ।
दोषाणामेव लिङ्गानि कदाचिन्नातिवर्त्तते ॥
स्नेहाजीर्णनिमित्तस्तु बहुशूलप्रवाहिकः ।
विसूचिकानिमित्तस्तु चान्योऽजीर्णनिमित्तजः ।
विषार्शःक्रिमिसम्भूतो यथास्वं दोषलक्षणः ॥ १४ ॥

इदानीमतीसाराणां परिहारार्थमसाध्यलक्षणमाह—सर्पिरित्यादि । वेशवारं विशिष्टसंस्कारसंस्कृतं मांसं खानिस्कापरपर्य्यायं, तेन मिश्रमम्बु वेशवाराम्बु ; रूपशब्दः सर्पिरादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । मस्तुलुङ्गोऽर्द्धविलीनचतुःस्नेहाकारो मस्तकमज्जा तत्सदृशम् । विस्रमामगन्धि, शटितमृतकगन्धतुल्यगन्धमित्यर्थः । अञ्जनाभं सौवीराञ्जनाभम् । राजीमन्नीलपीतादिरेखायुक्तम् । चन्द्रकैर्मयूरपिच्छाभैः, सन्ततं व्याप्तम् । यत् प्रतीपं यथास्वदोषलिङ्गेभ्यो विपरीतलिङ्गम्; अन्ये तु अरिष्टलिङ्गमाहुः । उपसर्गा उपद्रवाः, ते च तन्त्रान्तरे पठिता ज्वरशोफादयः, उक्तञ्च—"शोफं शूलं ज्वरं तृष्णां श्वासं कासमरोचकम् । छर्दिं हिक्काञ्च मूर्च्छाञ्च दृष्ट्वातीसारिणं त्यजेत्" इति । प्रभूता बहवः । एते उपद्रवाः क्षीणमतीसारिणं हन्युरिति योजनीयम् । असंवृतगुदमसङ्कुचितगुदमित्यर्थः । क्षीणमुत्साहोपचयबलरहितं, दुरात्मानमजितेन्द्रियम् । उपद्रुतमवारणीयोक्तैरुपद्रवैर्जुष्टम् । गुदे पक्व गतोष्माणं गुदे पक्व सति यस्य ऊष्मा बहिर्निर्गतो भवेत् तादृशमतिसारिणं त्यजेत् । केचित् दुरात्मानमित्यत्र सदाध्मातमिति पठन्ति, सदाध्मानयुक्तमिति च व्याख्यानयन्ति ॥ १२ । १३ ॥

इदानीं षट्संख्याधिक्यशङ्कानिषेधार्थमितराणामतीसाराणां दोषजेष्वेवान्तर्भावार्थमाह—शरीरिणामित्यादि । येन केनचित् हेतुना इति शेषः । यस्माद् बहुनिमित्तजोऽप्यतीसारो दोषलिङ्गानि नातिवर्त्तते नातिक्रामति तस्माद् यथास्वदोषलक्षणादतीसारो ज्ञेय इत्यर्थः । एवं च षट्संख्याधिक्यम् । केचित् शरीरिणामतीसारः इत्यादिपाठमामजातिसारलक्षणादनन्तरं पठन्ति, युक्तश्चायं तथैव पाठः; परं जेज्जटाचार्य्यवचनानुरोधेनात्र पठितः; जेज्जटाचार्य्यं विहायान्ये टीकाकारा अस्यानन्तरं पाठं न पठन्ति, क्षोदक्षमत्वाभावात् ॥ १४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः।
अतः सर्व्वेऽतिसारास्तु ज्ञेयाः पक्वामलक्षणैः ॥ १५ ॥
तत्रादौ लङ्घनं कार्य्यमतीसारेषु * देहिनाम्।
ततः पाचनसंयुक्तो यवाग्वादिक्रमो हितः ॥
अथवा वामयित्वामे शूलाध्माननिपीड़ितम्।
पिप्पलीसैन्धवाम्भोभिर्लङ्घनाद्यैरुपाचरेत् ॥
कार्य्यञ्च वमनस्यान्ते प्रद्रवं लघुभोजनम्।
खड्यूषयवागूषु पिप्पल्याद्यञ्च योजयेत् ॥
अनेन विधिना चामं यस्य वै नोपशाम्यति।
हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेत् प्रातः स मानवः ॥ १६ ॥

इदानीमामपक्वलक्षणज्ञाने भिषजो यत्नातिशयं प्रतिपादयन्नाह—आमपक्वक्रममित्यादि। पक्वामलक्षणैः पूर्व्वोक्तैरेव ॥ १५ ॥

इदानीं चिकित्सावसरः—तत्रादौ लङ्घनमित्यादि। तत्रेति वाक्योपक्रमे। लङ्घनमुपवासः। आदौ प्रथमतः। यस्मात् सर्व्वं एवातीसारा आदावामत्वं भजन्तेऽत आमशमनार्थमादौ लङ्घनं, ततो लङ्घनादनन्तरम्। आदिशब्दाद् यूषरसादयो गृह्यन्ते। एतद् यवागूयूषरसादिकं यद्यस्य हितं भवति तत्तदवस्थां बुद्ध्वा दद्यात्। केचित् तत्रादौ लङ्घनं कार्य्यमित्यस्य स्थाने हितं लङ्घनमेवादौ इत्यादिपाठं पठन्ति, स च मया न दृष्ट इति न दर्शितः। अवस्थाविशेषेण पक्षान्तरमाह—अथवा वामयित्वेत्यादि। आमेऽतीसारे शूलादिपीडितं पुरुषं पिप्पलीसैन्धवाम्भोभिर्वामयित्वा लङ्घनाद्यैरुपाचरेदिति सम्बन्धः। लङ्घनाद्यैरिति लङ्घनस्वेदोष्णोदकपानादिभिः। ननु अग्निमान्द्यादतीसारप्रवृत्तिः, तत् कथमग्निमान्द्यजनकस्य वमनस्य तत्रोपदेशः? सत्यम्, अतिप्रवृत्तदोषप्रतिबन्धार्थञ्च वमनं प्रयुज्यते। वमनादनन्तरं यत् कार्य्यं तदाह—कार्य्यमित्यादि। प्रद्रवं प्रकृष्टद्रवं यवागूयूषादि। ननु भोजनातीसारे द्रवस्य निषेधो दर्शितस्तत् कथमत्र द्रवाणां यवाग्वादीनां प्रयोगः? सत्यं, भोजे केवलस्यैव द्रवस्य निषेधो न संस्कृतस्येत्यदोषः। अन्ये तु प्रगतद्रवं प्रद्रवं कथयन्ति। तन्न, अतीसारे यवागूपदेशात्। खड्यूषयवागूषु पिप्पल्याद्यञ्च योजयेदिति ख(ष)ड्यूषः कपित्थदाडिममरिचादिभिः सुपक्वं तक्रम्, अन्ये तु षडा दाडिमतक्रशाकादिसंस्कृता द्रवाः, यूषा मुद्गमसूरादिकृताः। खडयूषादिभिरपच्यमानेऽतीसारे पाचनार्थमाह—अनेन विधिना चाममित्यादि। आममामातीसारः। प्रातःशब्दो निरन्नताद्योतकः ॥ १६ ॥

* कार्य्यं पूर्व्वरूपेष्वित्यपि पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आमातिसारिणां कार्य्यं नादौ संग्रहणं नृणाम्।
तेषां दोषा विबद्धाः प्राग् जनयन्त्यामयानिमान्॥
प्लीहपाण्ड्वामयानाह-मेहकुष्ठोदरज्वरान्।
शोफगुल्मग्रहण्यर्शः-शूलालसकहृद्ग्रहान्॥ १७॥
सशूलं बहुशः कृच्छ्राद् विबद्धं योऽतिसार्य्यते।
दोषान् सन्निचितान् वाथ पथ्याभिः संप्रवर्त्तयेत्॥
योऽतिद्रवं प्रभूतश्च पुरीषमतिसार्य्यते।
तस्यादौ वमनं कुर्य्यात् पश्चाल्लङ्घनपाचनम्॥
स्तोकं स्तोकं विबद्धं वा सशूलं योऽतिसार्य्यते।
अभयापिप्पलीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत्॥ १८॥
आमे च लङ्घनं शस्तमादौ पाचनमेव वा।
योगाश्चात्र प्रवक्ष्यन्ते त्वामातीसारनाशनाः॥ १९॥
कलिङ्गातिविषाहिङ्गु-सौवर्चलवचाभयाः।
देवदारुवचामुस्ता-नागरातिविषाभयाः॥
अभया धान्यकं मुस्तं बालकं विल्वमेव च।
मुस्तं पर्पटकं शुण्ठी वचा प्रतिविषाभयाः॥

आमातिसारे आदौ संग्रहाद् दोषमाह—आमातीसारिणामित्यादि। तेषामामातिसारिणां विबद्धा विशेषेण बद्धा संगृहीता इत्यर्थः। अन्ये आमातीसारिणामित्यादिपाठस्य स्थाने 'दोष-स्तम्भनमादौ तु न कर्त्तव्यं विजानता। तस्यादौ बध्यमानस्तु बली कुर्य्यादुपद्रवान्' इति पठन्ति, अपरे तु अन्यथा पाठं पठन्ति, स चाप्रसिद्ध इति न दर्शितः॥ १७॥

इदानीमावस्थिकं क्रममाह—सशूलमित्यादि। विबद्धं विबद्धमिव अल्पाल्पप्रवृत्तिः। सन्निचितान् सञ्चयगतान्, प्रवृद्धानित्यर्थः। संप्रवर्त्तयेदित्यत्र बहुश इति सम्बन्धनीयम्। यस्मात् सन्निचिताः शूलकारिणो दोषा विरेचनेनाधःपतन्ति तस्मादतीसारेऽपि विरेचनं प्रयुज्यते। अपरमावस्थिक-माह—योऽतिद्रवमित्यादि। यस्माद् वमनमूर्द्ध्वमार्गहरणद्वारेणोदकधातोरुच्छेदकारी तस्मा-प्रयुज्यते। स्तोकमित्यादि। वाशब्दोऽभयापिप्पलीकल्कैरित्यत्र सम्बन्धनीयः। यद्यपि 'सशूलं बहुशः' इत्यनेनैव स्तोकं विबद्धमित्यस्यार्थः प्राप्तः, तथापि पिप्पलीसंयोगस्याधिकस्य दर्शनार्थं पुनर्वि-धानम्। तत्र लङ्घनं परं यदि तस्यैव विकल्पकार्थमाह—आमे च लङ्घनमित्यादि। आमातीसारे लङ्घनं कार्य्यं परं यदि लङ्घने क्षमं शरीरमन्नानभिलाषश्च भवति, अतो विपर्य्यये सर्वं पाचनमिति। योगाश्चात्रेत्यादि। योगाः पाचनयोगाः॥ १८। १९॥

तानेव पाचनयोगानाह— कलिङ्गेत्यादि। कलिङ्गा इन्द्रयवाः। प्रतिविषा श्यामकन्दा ...

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अभयातिविषा हिङ्गु वचा सौवर्च्चलं तथा ।
चित्रकं पिप्पलीमूलं वचाकटुकरोहिणी ॥
पाठा वत्सकबीजानि हरीतक्यो महौषधम् ।
मूर्व्वा निर्द्दहनी पाठा त्र्यूषणं गजपिप्पली ॥
सिद्धार्थका भद्रदारु शताह्वा कटुरोहिणी ।
एला सावरकं कुष्ठं हरिद्रे कौटजा यवाः ॥
मेषशृङ्गी त्वगेले च कृमिघ्नं वृक्षकाणि च ।
वृक्षादनी वीरतरुर्बृहत्यौ द्वे सहे तथा ॥
अरलुत्वक् च तैन्दुकी दाड़िमी कौटजी शमी ।
पाठा तेजोवती मुस्तं पिप्पली कौटजं फलम् ॥
पटोलं दीप्यको विल्वं हरिद्रे देवदारु च ।
विडङ्गमभया पाठा शृङ्गवेरं घनं वचा ॥
वचा वत्सकबीजानि सैन्धवं कटुरोहिणी ।
हिङ्गु वत्सकबीजानि वचाविल्वशलाटु च ॥
नागरातिविषे मुस्तं पिप्पल्यो वात्सकं फलम् ।
महौषधं प्रतिविषा मुस्तञ्चेत्यामपाचनाः ॥
प्रयोज्या विंशतिर्योगाः श्लोकार्द्धविहितास्त्विमे ।
धान्याम्लोष्णाम्बुमद्यानां पिबेदन्यतमेन वा ॥
निःक्वाथान् वा पिबेदेषां सुखोष्णान् साधुसाधितान् ।
निखिलेनोपदिष्टोऽयं विधिरामोपशान्तये ॥ २० ॥

विषाभेदः । महौषधं शुण्ठी । मूर्व्वा चोरस्नायुः, निर्द्दहनी चित्रकः, त्र्यूषणं त्रिकटुकम् । सिद्धार्थकाः श्वेतसर्षपाः, कटुरोहिणी कटुका । सावरकं रोध्रं, हरिद्रे हरिद्राद्वयं, कौटजा यवा इन्द्रयवाः । मेषशृङ्गी कर्कटशृङ्गी, त्वक् त्वचा, कृमिघ्नं विडङ्गं, वृक्षकः कुटजः, वृक्षादनी बन्दाकः, वीरतरुः शरः, बृहत्यौ क्षुद्रफला स्थूलफला च, द्वे सहे मुद्गपर्णी माषपर्णी च । अरलुः श्योनकभेदः तस्य त्वक्, अन्ये श्योनाकमरलुशब्देनाहुः ; त्वक्शब्दोऽर्थवशात्तिन्दुकी चेत्यादिष्वपि सम्बन्धनीयः । तेजोवती काकमर्द्दनिका । दीप्यको यवानी, अन्ये अजमोदामाहुः । शृङ्गवेरं शुण्ठी, बिल्वशलाटु कोमलं विल्वं, वात्सकं फलमिन्द्रयवाः । श्लोकार्द्धविहिता अर्द्धश्लोकैः कृता इत्यर्थः । धान्याम्लादीनां मध्यादन्यतमेन कलिङ्कादिचूर्णं पिबेत् । एतेषां निःक्वाथान् साधु साधितान् मात्रया साधितान् पिबेदिति । एतद वृद्धवैद्या नेच्छन्ति, बहुद्रव्यसाधिताम्बुसंस्कृताहारस्यारुचिकरत्वात् ॥ २० ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पयस्युत्क्वाथ्य मुस्तानां विंशतिं त्रिगुणाम्भसि ।
क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्त्यामं शूलमेव च ॥
हरीतकीमतिविषां हिङ्गु सौवर्च्चलं वचाम् ।
पिबेत् सुखाम्बुना जन्तुरामातीसारपीड़ितः ॥ २१ ॥
पटोलं दीप्यकं विल्वं वचापिप्पलिनागरम् ।
मुस्तं कुष्ठं विड़ङ्गञ्च पिबेद् वापि सुखाम्बुना ॥ २२ ॥
शृङ्गवेरं गुडूचीञ्च पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ २३ ॥
लवणान्यथ पिप्पल्यो विड़ङ्गानि हरीतकी ।
चित्रकं शिंशपा पाठा शार्ङ्गेष्टा लवणानि च ॥
हिङ्गु वृक्षकवीजानि लवणानि च भागशः ।
हस्तिदन्त्यथ पिप्पल्यः कल्कावक्षसमौ स्मृतौ ॥
वचा गुडूचीकाण्डानि योगोऽयं परमो मतः ॥
एते सुखाम्बुना योगा देयाः पञ्च सतां मताः ॥ २४।२५ ॥
निवृत्तेष्वामशूलेषु यस्य न प्रगुणोऽनिलः ।
स्तोकं स्तोकं रुजामच्च सशूलं योऽतिसार्य्यते ॥
सक्षारलवणैर्युक्तं मन्दाग्निः प्रपिबेद् घृतम् ।
क्षीरनागरचाङ्गेरी-कोलदध्यम्लसाधितम् ॥
सर्पिरच्छं पिबेद् वापि शूलातिसारशान्तये ।
दध्ना तैलं घृतं पक्वं सव्योषजातिचित्रकैः ।
सविल्वपिप्पलीमूल-दाड़िमैर्वा रुगन्वितैः ॥ २६ ॥
निखिलो विधिरुक्तोऽयं वातश्लेष्मोपशान्तये ।
तीक्ष्णोष्णवर्ज्ज्यमेनन्तु विदध्यात् पित्तजे भिषक् ॥ २७ ॥
यथोक्तमुपवासान्ते यवागूश्च प्रशस्यते ।
बलयोरंशुमत्याश्च श्वदंष्ट्राबृहतीषु च ॥
शतावर्य्याश्च संसिद्धाः सुशीता मधुसंयुताः ।
मुद्गादिषु च यूषाः स्युर्द्रव्यैरेतैः सुसंस्कृताः ।
मृदुभिर्दीपनैस्तिक्तैर्द्रव्यैः स्यादामपाचनम् ॥ २८ ॥

सशूलेऽतिसारे योगानाह—पयसीत्यादि । यवागूविषये यूषमाह- मुद्गादिषु चाऽपि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हरिद्रातिविषा पाठा वत्सबीजं रसाञ्जनम् ।
रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे वीजानि कुटजस्य च ॥
पाठा गुडूची भूनिम्बस्तथैव कटुरोहिणी ।
एतैः श्लोकार्द्धनिर्दिष्टैः क्राथाः स्युः पित्तपाचनाः ॥ २९ ॥
मुस्तं कुटजवीजानि भूनिम्बं सरसाञ्जनम् ।
दार्व्वी दुरालभा विल्वं बालकं रक्तचन्दनम् ॥
चन्दनं बालकं मुस्तं भूनिम्बं सदुरालभम् ।
मृणालं चन्दनं रोध्रं नागरं नीलमुत्पलम् ॥
पाठा मुस्तं हरिद्रे द्वे पिप्पली कौटजं फलम् ।
फलत्वचं वत्सकस्य शृङ्गवेरं घनं वचा ।
षड़ेतेऽभिहिता योगाः पित्तातीसारनाशनाः ॥ ३० ॥

मुद्गादिष्वित्यादिशब्दाद् वनमुद्गकलायमसूरादिवर्गग्रहणम् । द्रव्यैरेतैरिति बलादिभिः । क्राथकल्पना अत्रापि पूर्व्ववत । पैत्तिके आमातीसारे परं पाचनमाह—मृदुभिर्दीपनैरित्यादि । एवंविशिष्टैस्तिक्तैर्दुरालभागुडूच्यतिविषाप्रभृतिभिरामपाचनं पित्तातीसारे बोद्धव्यम् । ननु तिक्तानि शीतवीर्य्याणि कथमामातीसारे पाचनानि ? उच्यते, ज्वरातीसारादौ तिक्तान्यपि पाचनान्येवाभिमतानि ; उक्तञ्च, 'स्वेदनं लङ्घनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः । पाचनान्यविपक्वानां' इति । अन्ये तु तिक्तकानि अर्कागरुप्रभृतीन्युष्णवीर्य्याणि पाचनीयानि ; नान्यानि, तेषां शीतवीर्य्यत्वात् । अतीसारे अर्कादीनामयौगिकत्वात् तान्येव तिक्तद्रव्याण्याह—हरिद्रातिविषापाठेत्यादि । हरिद्रादिभिः पित्तपाचनाः क्राथाः श्लोकार्द्धनिर्दिष्टाः स्युरिति सम्बन्धः ॥ २१—२९ ॥

अपरान् योगान् सिद्धतमान् सामपित्तपाचनार्थमाह—मुस्तमित्यादि । भूनिम्बं किरातं, सरसाञ्जनं रसाञ्जनसहितम् । दार्व्वी दारुहरिद्रा, विल्वं विल्वफलम् । मृणालं पद्मनालं, चन्दनं रक्तचन्दनं, रोध्रं शावरं, नागरं शुण्ठी । घनं मुस्तम् । अभिहिता योगाः 'श्लोकार्द्धेन' इति शेषः । पूर्व्वेभ्यो विंशतियोगेभ्यो हरिद्रातिविषेत्यादियोगास्तथा मुस्तं कुटजवीजानीत्यादयो योगाः सिद्धतमाः, अतः पृथक् पठिताः । वातकफोत्थयोरतीसारयोः पाचनेन वातकफपाकात् पित्तानुबन्धः स्यादतस्तत्संशमनार्थं मुस्तं कुटजवीजानीत्यादयो योगा निर्दिष्टा इति केचिद् व्याख्यानयन्ति । अत एव पक्वातीसारचिकित्सितप्रकरणात् प्राक् पित्तारब्धपक्वातीसारस्य चिकित्सा तैरभिहिता ॥ ३० ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विल्वशक्रयवाम्भोद बालकातिविषाकृतः।
कषायो हन्त्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम् ॥ ३१ ॥
मधुकोत्पलविल्वाब्द-ह्रीवेरोशीरनागरैः।
कृतः क्वाथो मधुयुतः पित्तातीसारनाशनः ॥ ३२ ॥
यदा पक्वोऽप्यतीसारः सरत्येव मुहुर्मुहुः।
ग्रहण्या मार्द्दवाज्जन्तोस्तत्र संस्तम्भनं हितम् ॥ ३३ ॥
समङ्गा धातकीपुष्पं मञ्जिष्ठा लोध्रमुस्तकम्।
शाल्मलीवेष्टकं रोध्रं वृक्षदाडिमयोस्त्वचौ ॥
आम्रास्थिमध्यं लोध्रश्च विल्वमध्यं प्रियङ्गवः।
मधुकं शृङ्गवेरश्च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥
चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातीसारनाशनाः।
उक्ता य उपयोज्यास्ते सक्षौद्रास्तण्डुलाम्बुना ॥ ३४ ॥

अतः परमपरं सिद्धतमं योगमाह—विल्वेत्यादि। विल्वं विल्वफलं कोमलं, शक्रयवा इन्द्रयवाः, अम्भोदो मुस्ता, अतिविषाकृत इति कृतग्रहणं शीतकषायादिनिवृत्त्यर्थम्। का योगश्चिरप्रवृत्तेऽपि सामे सशोणिते दृश्यते ॥ ३१ ॥

मधुकोत्पलविल्वाब्देत्यादि। मधुकं यष्टिमधु, उत्पलं नीलोत्पलम्। अब्दं मुस्ता, ह्रीवेरं बालकं; मधुकादिद्रव्यैः कृतः क्वाथः सुशीतो मधुयुतः पित्तातीसारनाशनो भवतीति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥

पक्वातीसारस्य सरणे किं कार्य्यमित्याह—यदा पक्वोऽप्यतीसार इत्यादि। ग्रहण्या मार्दवादग्निस्तम्भात्। संस्तम्भनं संग्रहणम् ॥ ३३ ॥

तानेव स्तम्भनयोगानाह—समङ्गा धातकीपुष्पमित्यादि। समङ्गा लज्जालुका, अन्ये वराहक्रान्तामाहुः। शाल्मलीवेष्टकः शाल्मलीनिर्य्यासकः, अन्ये वेष्टकं वृन्तमाहुः; वृक्षः कुटजः। आम्रास्थिमध्यमाम्रफलमज्जा। शृङ्गवेरं शुण्ठी, दीर्घवृन्तत्वक् अरलुत्वक्, अन्ये श्योनाकत्वगित्याहुः। चत्वार एते योगाः श्लोकार्द्धोक्ताः। अन्ये तु 'समङ्गाधातकीपुष्पमञ्जिष्ठारोध्रमुस्तकम्, शाल्मलीवेष्टकं वापि विदध्याद् योगमुत्तमम्' इत्येकेनैव शाल्मलीवेष्टकेनापरं पञ्चमं योगं मन्यन्ते, अत एव च 'एते हि पञ्चयोगाः स्युः पक्वातीसारनाशनाः' इति पठन्ति। सर्वेऽपि पक्वातीसारनाशनाः स्युः। अन्ये तु पित्तातीसारनाशना इति व्याख्यानयन्ति। कथमेते योगा उपयोज्या इत्याह—उक्ता इत्यादि। ये योगाः समङ्गादिका उक्तास्ते सक्षौद्रास्तण्डुलाम्बुना उपयोज्या इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मौस्तं कषायमकं वा पेयं मधुसमायुतम् ।
लोध्राम्बष्ठाप्रियङ्ग्वादीन् गणानेवं (नवान्) प्रयोजयेत् ॥ ३५ ॥
पद्मां समङ्गां मधुकं विल्वजम्बूशलाटु च ।
पिबेत् तण्डुलतोयेन सक्षौद्रमगदङ्करम् ॥ ३६ ॥
कच्छुरामूलकल्कं वाऽप्युदुम्बरफलोपमम् ॥ ३७ ॥
पयस्या चन्दनं पद्मा सिता मुस्ताब्जकेशरम् ।
पक्वातीसारं योगोऽयं जयेत् पीतः सशोणितम् ॥ ३८ ॥
निरामरूपं शूलार्त्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितम् ।
नरं रुक्षमवेक्ष्याग्निं सक्षारं पाययेद् घृतम् ॥ ३९ ॥
बलाबृहत्यंशुमती-कच्छुरामूलसाधितम् ।
मधूक्षितं समधुकं पिबेच्छूलैरभिद्रुतः ॥ ४० ॥

मौस्तं कषायमेकमित्यादि । कषायमेकं वेति कथमेतदुच्यते मधुपानीययोरपि विद्यमानत्वात् ? नैवं, तयोः संस्कारत्वेनाप्रधानत्वात् । अयं योगः पक्वपित्तरक्तातीसारे विशेषेण बोद्धव्यः । सामान्ये पक्वातीसारे केचिन्मन्यन्ते, तथा चोक्तं 'पक्वातीसारिणे देयो मुस्ताक्वाथः समाक्षिकः' इति । लोध्राम्बष्ठादिप्रियङ्ग्वादीन् गणानेवमिति क्वाथान् कृत्वा मधुप्रक्षेपेण सहोपयोजयेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

पद्मां समङ्गामित्यादि । पद्मा भार्गी, समङ्गा लज्जालुका, विल्वजम्बूशलाटु चेति विल्वफलं कोमलं, जम्बूफलञ्च कोमलम् । अगदङ्करमत्रातीसारहरमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

कच्छुरामूलकल्कं वेत्यादि । कच्छुरा कङ्कतिका, तन्मूलकल्कमुदुम्बरफलोपमं कर्षप्रमाणं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना पिबेदिति सम्बध्यते । पयस्या चन्दनमित्यादि । पयस्या अर्कपुष्पी, अन्ये क्षीरिकामाहुः, क्षीरकाकोलीमपरे चन्दनं रक्तचन्दनं, पद्मा भार्गी, सिता शर्करा, अब्जकेशरं पद्मकेशरम् । सशोणितमिति पित्तातीसारमेव नतु रक्तातीसारं, तच्चिकित्साया वक्ष्यमाणत्वात् । पक्वातीसारं योगोऽयमित्यत्रान्ये पित्तातीसारं योगोऽयमिति पठन्ति । पीत इति क्वथितकषायविधिनेत्यर्थः ॥ ३७ । ३८ ॥

इदानीं घृतपानार्हमतीसारिणमाह—निरामरूपमित्यादि । पक्वातीसारप्रस्तावे निरामरूपमिति प्राप्तमतस्तदभिधानमतिशयेन निरामरूपप्रापणार्थम् । अवेक्ष्याग्निं दीप्तमिति शेषः । सक्षारं यवक्षारसहितं, स्वर्जिकाक्षारसहितमित्यन्ये । निरामरूपमित्याद्यारभ्य वातचिकित्सितं मूलसान्यथासंभूतेरित्यन्ये वदन्ति ॥ ३९ ॥

बलाबृहत्यंशुमतीत्यादि । घृतं इत्यनुवर्त्तते । मधूक्षितमीषन्मात्रमधुयुक्तमित्यर्थः । समधुकं यष्टीमधुसहितं, वक्ष्यमाणयोगे यष्टीमधुकस्य प्रक्षेपदर्शनादत्रापि प्रक्षेपः । शूलैरभिद्रुतः शूलैरार्त्तः ॥ ४० ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दार्व्वीविल्वकणाद्राक्षा-कटुकेन्द्रयवैर्घृतम् ।
साधितं हन्त्यतीसारं वातपित्तकफात्मकम् ॥ ४१ ॥
(दध्ना चाम्लेन सम्पक्वं सव्योषाजाजि चित्रकम् ।
सचव्यपिप्पलीमूलं दाड़िमैर्वा रुगर्दितः ॥)
पयो घृतञ्च मधु च पिबेच्छूलैरभिद्रुतः ।
सिताजमोदकट्वङ्ग-मधुकैरवचूर्णितम् ॥ ४२ ॥
अवेदनं सुसम्पक्वं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितम् ।
नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ ४३ ॥
त्वक्पिण्डं दीर्घवृन्तस्य पद्मकेशरसंयुतम् ।
काश्मरीपद्मपत्रैश्चावेष्ट्य सूत्रेण तं दृढ़म् ॥
मृदावलिप्तं सुकृतमङ्गारेष्ववकूलयेत् ।
स्विन्नमुद्धृत्य निष्पीड्य रसमादाय तं ततः ॥
शीतं मधुयुतं कृत्वा पाययेतोदरामये ।
जीवन्तीमेषशृङ्ग्यादिष्वेवं द्रव्येषु साधयेत् ॥ ४४ ॥

दार्व्वीविल्वकणाद्राक्षेत्यादि । दार्व्वी दारुहरिद्रा, कणा पिप्पली । अतीसारं वातपित्तक- त्मकं व्यस्तैः समस्तैश्च दोषैरारब्धम् । पयो घृतमित्यादि । क्षीरघृतमधूनि समांशानि शर्कराज- मोदारलुयष्टीमधुकैश्चूर्णितैरवचूर्ण्य शूलैरभिद्रुतः पिबेदिति सम्बन्धः ॥ ४१ । ४२ ॥

पुटपाकस्य विषयमाह—अवेदनं सुसम्पक्वमित्यादि । नानावर्णमित्यनेन सान्निपातिकोऽ- पुटपाकस्य विषय इति दर्शितम् ॥ ४३ ॥

पुटपाकविधिमाह—त्वक्पिण्डमित्यादि । दीर्घवृन्तस्य अरलुकस्य । अवकूलयेत् उदरामयोऽत्रातीसारः ; अरलुकस्य त्वचं पद्मकेसरञ्च समभागं गृहीत्वा संपिष्य तत्पिण्डं काश्मरीपत्रपुटके निक्षिप्य सूत्रेणावेष्ट्य मृत्तिकया निर्धूमखदिराङ्गारेषु तावत् पचेत् यावद् रक्तवर्णता भवति, ततोऽङ्गारेभ्य आकृष्य तत्पिण्डं निष्पीड्य स्वरसं गृहीत्वा शीतीभूतं प्रमितमधुमहितमतीसारे क्वाथमात्रया पाययेत् । अनेन विधिना सर्व्वपुटपाककल्पना । सुकृतमिति कुशवेष्टितमिति व्याख्यानयन्ति, तन्मते सूत्रेणावेष्ट्य इति पाठो नास्ति । मेषशृङ्ग्यादिष्वेवमित्यादि । जीवन्ती उत्तरापथे महाकन्दा कर्कोटिकासदृशपत्रा, मूलिनी महाप्रताना । आदिशब्दात् पाठाशटीप्रभृतीनां ग्रहणम् । एवमिति यथा पुटपाकविधिरेवमत्रापीत्यर्थः । अन्ये त्वेवं पठन्ति—'जीवन्तीमेषशृङ्गेषु चैवं वृन्तेषु इति ॥ ४४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तित्तिरिं लुञ्चितं सम्यक् निष्कृष्टान्त्रन्तु पूरयेत् ।
न्यग्रोधादित्वचां कल्कैः पूर्व्ववच्चावकूलयेत् ॥
रसमादाय तस्याथ सुस्विन्नस्य समाक्षिकम् ।
शर्करोपहितं शीतं पाययेच्चोदरामये ॥ ४५ ॥
लोध्रचन्दनयष्ट्याह्व-दार्व्वीपाठासितोत्पलान् ।
तण्डुलोदकसम्पिष्टान् दीर्घवृन्तत्वगन्वितान् ॥
पूर्व्ववत् कूलितात् तस्माद्रसमादाय शीतलम् ।
मध्वाक्तं पाययेच्चैतत् कफपित्तोदरामये ॥ ४६ ॥
एवं प्ररोहैः कुर्व्वीत वटादीनां विधानवत् ।
पुटपाकान् यथायोगं जाङ्गलोपहितान् शुभान् ॥ ४७ ॥

तित्तिरिं लुञ्चितमित्यादि । तित्तिरिं कृष्णतित्तिरिं ; निष्कृष्टान्त्रमित्युपलक्षणं, तेन तुण्डपाद-वर्ज्जितमिति च लभ्यते । पूर्व्ववच्चावकूलयेदिति कृष्णतित्तिरिं पादतुण्डान्त्रवर्ज्जितं कृत्वा न्यग्रोधादिवल्कलकल्केन कोष्ठं पूरयित्वा काश्मरीपद्मपत्रपुटके निक्षिप्य कुशैरावेष्ट्य मृत्तिकया लिप्त्वा खदिराङ्गारेषु पचेत् ; स्वरसप्रमाणं मधुशर्कराप्रक्षेपप्रमाणं पूर्व्ववदिति । श्रीब्रह्मदेवस्तु व्याख्यानयति—न्यग्रोधादीत्यादिशब्दात् पलाशनन्दीवृक्षादीनां ग्रहणं, कुतः ? तेषां संग्राहकत्वात् ; नतु सामस्त्येन न्यग्रोधादिगणस्य ; कुतः ? स्तम्भकत्वात् ; तथाचोक्तं—'संग्राहि स्तम्भनाद् भिन्नं यथा तदभिदध्महे । आग्नेयगुणभूयिष्ठं तोयांशं परिशोषयेत् ॥ संगृह्णाति मलं तत् स्याद् ग्राहि शुण्ठ्यादयो यथा । समीरगुणभूयिष्ठं शीतत्वाद् यन्नभस्वतः ॥ विधाय वृद्धिं स्तभ्नाति स्तम्भनं तद् यथा वटः" इति । अयञ्च वातपित्तातीसारे कर्त्तव्यः ॥ ४५ ॥

लोध्रचन्दनयष्ट्याह्वेत्यादि । लोध्रादिनीलोत्पलान्तानरलुत्वक्सहितान् तण्डुलोदकसंपिष्टान् पूर्व्ववत्कूलितान् पुटपाकविधिना पक्वान्, अस्मात् पिष्टस्विन्नरोध्रादिकल्कात् रसं गृहीत्वा शीतं मधुयुतं पाययेदिति सम्बन्धः ॥ ४६ ॥

एवं प्ररोहैरित्यादि । एवं पूर्व्वोक्तप्रकारेण, वटादीनां प्ररोहैः शाखाधोभागनिःसृतजटाभिरित्यर्थः । आदिशब्दात् प्लक्षगर्द्दभाण्डादिप्ररोहाणां ग्रहणम् । विधानवत् यथायोगमवस्थापेक्षमित्यर्थः । जाङ्गलोपहितानिति अत्र जाङ्गलशब्देन लावककपिञ्जलादीनां ग्रहणं, लघुत्वात् । वटाद्यवरोहजाङ्गलमांसपुटपाककल्पना पूर्व्ववत् ॥ ४७ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

बहुश्लेष्म सरक्तञ्च मन्दवातं चिरोत्थितम्।
कौटजं फाणितश्चापि हन्त्यतीसारमोजसा।
अम्बष्ठादिमधुयुतं पिप्पल्यादिसमन्वितम्॥ ४८। ४९॥
पृश्निपर्णीबलाविल्व-बालकोत्पलधान्यकैः।
सनागरैः पिबेत् पेयां साधितामुदरामयी॥ ५०॥
अरलुत्वक् प्रियङ्गुश्च मधुकं दाड़िमाङ्कुरान्।
आवाप्य पिष्ट्वा दधनि यवागूं साधयेद् द्रवाम्।
एषा सर्व्वानतीसारान् हन्ति पक्वानसंशयम्॥ ५१॥
रसाञ्जनं सातिविषं त्वग्वीजं कौटजं तथा।
धातकीनागरञ्चैव पाययेत् तण्डुलाम्बुना।
सशूलं रक्तजं घ्नन्ति योगा मधुसमन्विताः॥ ५२॥
मधुकं बिल्वपेश्यश्च शर्करामधुसंयुताः।
अतीसारं निहन्युश्च शालिषष्टिकयोः कणाः।
तद्वल्लीढ़ं मधुयुतं बदरीमूलमेव तु॥ ५३॥

बहुश्लेष्म सरक्तमित्यादि। फाणितमिव फाणितं, स्त्यानमध्वाकृति। ओजसा शक्त्या प्र-प्रभावेण। अत्र कल्पना - बृहत्फलशुक्लकुसुमस्निग्धपत्रस्य पुन्नामधेयस्य कुटजस्य वल्कं गृहीत्वा षोडशगुणे अष्टगुणे चतुर्गुणे वा जले क्वाथयित्वा अर्द्धावशिष्टं क्वाथमादाय वस्त्रगालितं कृत्वा पुनस्तावत् पचेत् यावत् पक्वफाणिताकृतिः स्यात्, ततस्तन्मध्येऽम्बष्ठादिमधुपिप्पल्यादीनि चतुर्थांशं निक्षिप्य अवतार्य्यमिति। अन्ये तु कुटजत्वक्स्वरसं गृहीत्वा तावत् क्वाथयेद् यावत् फाणिताकृतिर्भवतीति व्याख्यानयन्ति॥ ४८। ४९॥

पृश्निपर्णीत्यादि। विल्वं विल्वफलं कोमलं, उत्पलं नीलोत्पलं, सनागरैः सशुण्ठीकैः, उदरामयी अतीसारी। पेयार्थं क्वाथकल्पना पूर्व्ववत्॥ ५०॥

अरलुत्वगित्यादि। दाड़िमाङ्कुरान् दाड़िमकोमलपत्राणि। अरलुत्वगादीन् पिष्ट्वा दध्नि निक्षिप्य यवागूं साधयेदित्यर्थः। अत्र पिष्ट्वेति यदुक्तं तदरलुत्वगादिक्वाथेन यवागूसाधननिषेधार्थं। साधयेद् द्रवामिति यथा नातिसान्द्रा भवतीत्यर्थः। एषा यवागूः। पक्वातिसारश्च-पक्वाभिधानस्य प्राप्तस्य पुनर्ग्रहणेन एषा यवागूः पक्वातीसारे अतिशयेन हितेति ज्ञापयति॥ ५१॥

रसाञ्जनमित्यादि। एते योगाः। सशूलं रक्तजं अतीसारमिति शेषः। अन्ये तु योगोऽयं मधुसंयुतः इति पठित्वा एक एव योगोऽयमिति मन्यते॥ ५२॥

मधुकमित्यादि। शालिषष्टिकयोः कणा इति अत्रापि शर्करामधुसंयुता इति सम्बन्धः। अयमपरो योगो मधुकं विल्वपेश्यश्चेत्यादियोगस्याग्रे कैश्चित् पठ्यते। तद्यथा - 'योगान् संग्राहिणश्चान्यान् पिबेत् सक्षौद्रशर्करान्। न्यग्रोधादिषु कुर्य्याच्च पुटपाकान् यथेरितान्' इति॥ ५३॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

बदर्य्यर्ज्जुनजम्ब्वाम्र-शल्लकीवेतसत्वचः ।
शर्कराः क्षौद्रसंयुक्ताः पीता घ्नन्त्युदरामयम् ॥
एतैरेव यवागूश्च षड़ा-(मण्डा)-न् यूषांश्च कारयेत् ।
पानीयानि च तृष्णासु द्रव्येष्वेतेषु बुद्धिमान् ॥ ५४ ॥
कृतं शाल्मलिवृन्तेषु कषायं हिमसंज्ञितम् ।
निशापर्य्युषितं पेयं सक्षौद्रं मधुकान्वितम् ॥ ५५ ॥
विबद्धवातविट् शूल-परीतः सप्रवाहिकः ।
सरक्तपित्तश्च पयः पिबेत् तृष्णासमन्वितः ॥
यथामृतं तथा क्षीरमतीसारेषु पूजितम् ।
चिरोत्थितेषु तत् पेयमपां भागैस्त्रिभिः शृतम् ।
दोषशेषं हरेत् तद्धि तस्मात् पथ्यतमं स्मृतम् ॥
हितः स्नेहविरेको वा वस्तयः पिच्छिलाश्च ये ।
पिच्छिलास्वरसे सिद्धं हितश्च घृतमुच्यते ॥ ५६ ॥

बदर्य्यर्ज्जुनेत्यादि । अर्ज्जुनः ककुभः ; बदर्य्यादीनां त्वचः शर्कराक्षौद्रयुताः पीता उदरामयमतीसारं घ्नन्तीत्यर्थः । एतैरेव यवागूश्चेत्यादि । एतैरेव वदर्य्यादिभिः । षडा दाडिमगोरसादिना घनपल्लवफलादिभिः कृताः । रसाञ्जनं सातिविषं इत्यादिकं द्रव्येष्वेतेषु वुद्धिमान् इत्यन्तं रक्तातीसारचिकित्सितं कार्त्तिकाचार्य्यो न पठति, रक्तातीसारस्यानङ्गीकृतत्वात्; पित्तातीसारावस्थायाञ्च यो रक्तातीसारस्तस्य चिकित्सा पित्तातिसारी यो मर्त्यं इत्यादिना वक्ष्यमाणास्ति, श्रीजेज्जटाचार्य्येणैष पाठो विमृश्यैव सर्व्वोऽपि पठितस्तन्मतानुसारिणा श्रीब्रह्मदेवेनापि ॥ ५४ ॥

कृतं शाल्मलिवृन्तेषु कषायमित्यादि । कषायं हिमसंज्ञितमिति शीतकषायमित्यर्थः ; नतु क्वथितं, हिमशब्दोपादानात् । शीतकषायविधिमाह—द्रव्यचूर्णमुपादाय अहोरात्रं तुल्ये जले स्थापयेत्, ततो मृदितं वस्त्रपूतं पलचतुष्टयप्रमाणं मधु यष्टीमधु च कर्षप्रमाणं प्रक्षिप्य पेयमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

चूर्णादीनभिधाय क्षीरपानस्य विषयमाह—विबद्धवातविट् शूलपरीत इत्यादि । विबद्धः अवरुद्धो वातो विट् च यस्य सः, तथा शूलपरीतः, तथा प्रवाहिकायुक्तः, तथा रक्तपित्तान्वित इति विषयचतुष्टयमस्य क्षीरस्य । पयः पिबेदित्युक्तं तत् कीदृशं पेयमित्याह—अपां भागैरित्यादि ; अपां भागैरित्युपादानात् केवलजलेन क्षीरसाधनमत्रोक्तम् । दोषशेषहारित्वं क्षीरस्य प्रभावात् । तत् क्षीरम्, हि यस्मादर्थे । स्नेहविरेकोऽत्र विरेचनीयद्रव्यसंस्कृतेन स्नेहेन स्वभावेन विरेचनस्नेहेन वा । वस्तयः पिच्छिलाश्च ये वस्तयो वस्तिविकारोक्ता वक्ष्यमाणाश्च । पिच्छिला अरलुशाल्मलीप्रभृतयः, तेषां स्वरसे सिद्धं घृतं वस्तौ हितमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शकृता यस्तु संसृष्टमतिसार्य्येत शोणितम्।
प्राक् पश्चाद् वा पुरीषस्य सरुक् सपरिकर्त्तिकः।
क्षीरिशुङ्गाशृतं सर्पिः पिबेत् सक्षौद्रशर्करम्॥ ५७॥
दार्व्वीत्वक्पिप्पलीशुण्ठी-लाक्षाशक्रयवैर्घृतम्।
संयुक्तं भद्ररोहिण्या पक्वं पेयादिमिश्रितम्।
त्रिदोषमप्यतीसारं पीतं हन्ति सुदारुणम्॥ ५८॥
गौरवे वमनं पथ्यं यस्य स्यात् प्रबलः कफः।
ज्वरे दाहे सविड्बन्धे मारुताद् रक्तपित्तवत्॥ ५९॥
सम्पक्वे बहुदोषे च विबन्धे मूत्रशोधनैः।
कार्य्यमास्थापनं क्षिप्रं तथा चैवानुवासनम्॥ ६०॥
प्रवाहणे * गुदभ्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे।
मधुराम्लशृतं तैलं सपिर्वाप्यनुवासनम्॥ ६१॥

अवस्थावशेन चिकित्सितमाह—शकृतेत्यादि। शकृता पुरीषेण संसृष्टं, सरुक् सशूलं, सपरिकर्त्तिकः वस्तिगुदमेढ्रेषु परिकृन्तनमिव वातवेदना परिकर्त्तिका तत्सहित इत्यर्थः। क्षीरिशुङ्गा वटाश्वत्थादीनां नूतनपत्राङ्कुराः। घृतपाकप्रमाणं स्नेहाध्यायोक्तं, क्षौद्रशर्कराप्रक्षेपः प्रत्येकं कर्षप्रमाणः॥ ५७॥

तस्यामेवावस्थायामपरमपि घृतमाह—दार्व्वीत्वगित्यादि। दार्व्वीत्वक् दारुहरिद्रात्वक्। अन्ये दार्व्वी दारुहरिद्रा, त्वक् त्वचमाहुः। भद्ररोहिणी कटुका। दार्व्वीत्वगादिभिर्भद्ररोहिणीपर्य्यन्तैः स्नेहचतुर्थांशैरुदकचतुर्गुणं घृतं पक्वं पेयायवागूप्रभृतिभिर्युक्तं पीतं त्रिदोषमप्यतीसारं हन्तीति सम्बन्धः॥ ५८॥

प्रागामावस्थायां वमनमभिधायेदानीं पक्वावस्थायामपि वमनमाह—गौरवे वमनमित्यादि। गौरवे जठरगौरवे, रक्तपित्तवदिति यथा रक्तपित्तेऽधोगते वमनं तथा अतीसारेऽपि गौरवादिषु यस्य पुरुषस्य प्रबलः कफो भवेत्, मारुतात् विड्बन्धे च सति वमनं पथ्यमिति सम्बन्धः। ननु वमनं कथमतीसारघ्नम्? उच्यते—द्रवश्लेष्मणः क्षयाद् विपरीतमार्गचिकित्साप्रभावाद् वा॥ ५९॥

आस्थापनानुवासनविषयमाह—सम्पक्व इत्यादि। सम्पक्वे अतीसारे इति शेषः। विबन्धे वातादीनामप्रवृत्तौ। मूत्रशोधनैस्तृणपञ्चमूलीपाषाणभेदगोक्षुरप्रभृतिभिः। आस्थापनं निरूहः॥ ६०॥

अनुवासनस्यापरं विषयमाह—प्रवाहणे इत्यादि। गुदभ्रंशे गुदनिःसरणे, मधुरैः काकोल्यादिभिः, अम्लैर्वीजपूरककपित्थचुक्रिकावृक्षाम्लकाञ्जिकादिभिः॥ ६१॥

* प्रवाहेणेति पाठभेदः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गुदपाकस्तु पित्तेन यस्य स्यादहिताशिनः ।
तत्र पित्तहराः सेकास्तत्सिद्धाश्चानुवासनाः ॥ ६२ ॥
दधिमण्डसुराविल्व-सिद्धं तैलं समारुते ।
भोजने च हितं क्षीरं कच्छुरामूलसाधितम् ॥ ६३ ॥
अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सरुग् य उपवेश्यते ।
यदा वायुर्विबद्धश्च पिच्छावस्तिस्तदा हितः ॥ ६४ ॥
प्रायेण गुददौर्ब्बल्यं दीर्घकालातिसारिणाम् ।
भवेत् तस्माद्धितं तेषां गुदे तैलावचारणम् ॥ ६५ ॥
कपित्थशाल्मलीफञ्जी वनकार्पासिदाड़िमाः * ।
यूथिका कच्छुरा शेलुः शणश्चुच्चूश्च दाधिकाः † ॥

गुदपाक इत्यादि । यस्यातीसारिणः, अहिताशिनः अपथ्यभोजिनः । तत्र गुदपाके पित्तहरा सेकाः क्षीरेक्षुरसशर्करोदकमधुरौषधकषायैः कृताः, तत्सिद्धाः पित्तहरैः सिद्धा अनुवासनाः स्नेहाः । यद्यपि गुदपाकः पित्तेनैव स्यात् तथापि 'गुदे पक्वे गतोष्माणमतीसारकिणं त्यजेत्' इति यो गुदपाकोऽभिहितस्तत्परिहारार्थमहिताशित्वेन प्रकुपितपित्तजनितगुदपाकचिकित्सार्थञ्च गुदपाकस्तु पित्तेन इत्युक्तम् ॥ ६२ ॥

तैलानुवासनविषयमाह—दधीत्यादि । दधिमण्डो दधिमस्तु । दधिमण्डादिभिः सिद्धं तैलमनुवासने देयमित्यर्थः । समारुते अतीसारे इति शेषः । कच्छुरा कङ्कतिका, शूकशिम्बा इत्येके, दुरालभा इत्यन्ये ॥ ६३ ॥

पिच्छावस्तेर्विषयमाह—अल्पाल्पमित्यादि । बहुशो बहून् वारान्, सरुक् सवेदनं, य उपवेश्यते अतिसार्य्यते, तस्य तदा पिच्छावस्तिर्हित इति सम्बन्धः । पिच्छावस्तिः पिच्छिलद्रव्यैः कृतः; स च बदय्यैरावतीशेलुशाल्मलीत्यादिना निरूहक्रमोक्तः; जेजटाचार्य्यस्तु अत्रैवाध्याये वक्ष्यमाणानां कपित्थशाल्मलीफञ्जीत्यादिद्रव्याणां कल्कपिण्डं पुटपाकविधिना संस्वेद्य निष्पीड्य रसमानीय तेन रसेन सक्षीरेण पिच्छावस्तिर्देयः, अथवा कपित्थादिद्रव्यकल्कं क्षीरेणालोड्य पिच्छा वस्तिर्देयः इति मन्यते ॥ ६४ ॥

दीर्घकालातिसारिणां गुददौर्ब्बल्ये चिकित्सितमाह—प्रायेण गुददौर्ब्बल्यमित्यादि । तैलावचारणं पिचुसेकानुवासनैः; सदाहे गुददौर्ब्बल्ये पुनर्घृतमवचारणीयम् ॥ ६५ ॥

अतीसारशूले चिकित्सितमाह —कपित्थशाल्मलीत्यादि । फञ्जी पाठाभेदः, अन्ये भार्गीमाहुः । कच्छुरा कङ्कतिका, अन्ये दुरालभामाहुः । शेलुः श्लेष्मातकः । दाधिका दध्ना संस्कृताः । हितशब्दोऽत्र वक्ष्यमाणः सम्बध्यते, स चार्थाद् बहुवचनान्तो द्रष्टव्यः । कपित्थादयश्चुच्चूपर्य्यन्ता दध्ना

* वटकार्पासदाड़िमाः इति वा पाठः । † चुच्चूः सदाधिक इति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका।
बला श्वदंष्ट्रा विल्वानि पाठानागरधान्यकम्॥
एष आहारसंयो(गो)गे हितः सर्व्वातिसारिणाम्।
तिलकल्को हितश्चात्र मौद्गो मुद्गरसस्तथा॥ ६६॥
पित्तातिसारी यो मर्त्यः पित्तलानि निषेवते।
पित्तं प्रदुष्टं तस्याशु रक्तातीसारमावहेत्।
ज्वरं शूलं तृषां दाहं गुदपाकञ्च दारुणम्॥ ६७॥
यो रक्तं शकृतः पूर्व्वं पश्चाद् वा प्रतिसार्य्यते।
स पल्लवैर्वटादीनांससर्पिः साधितं पयः॥
पिबेत् सशर्कराक्षौद्रमथवाप्यभिमथ्य तत्।
नवनीतमथो लिह्यात् तक्रञ्चानुपिबेत् ततः॥ ६८॥
प्रियालशाल्मलीप्लक्ष-शल्लकीतिनिशत्वचः।
क्षीरे विमृदिताः पीताः सक्षौद्रा रक्तनाशनाः॥ ६९॥

संस्कृता हिता इत्यर्थः। पेयाद्युपयोगद्रव्याण्याह—शालपर्णीत्यादि। एष शालपर्ण्यादिः। आहार संयोगे पेयादिसंस्कारे; संस्कारश्च शालपर्ण्यादिद्रव्यपलचतुष्टयं जलाढके साधयित्वा अर्द्धशेषे तेन पेयादि साधनीयं; वृद्धवैद्यास्तु बहुद्रव्यसाधिताम्बुसंस्कृताहारस्यारुचिकरत्वादाढकेऽम्भसि पलमात्रं द्रव्यं साधयन्ति। भक्तादिसाधने द्रवप्रमाणं तन्त्रान्तराज्ज्ञेयं; तथाहि—"भक्तं पञ्चगुणे तोये यवागूं षड्गुणे पचेत्। चतुर्द्दशगुणे पेयां विलेपीञ्च चतुर्गुणे"—इति। एष शालपर्ण्यादि दंशाङ्गत्वेन प्रसिद्धः। तिलकल्क इत्यादि। मौद्गो मुद्गस्य कल्कः॥ ६६॥

इदानीं पित्तातीसारस्यैवावस्थाविशेषं रक्तातीसारमाह—पित्तातिसारी यो मर्त्यं इत्यादि। पित्तलान्येवान्नपानादीनि। दारुणं कष्टसाध्यम्॥ ६७॥

पित्तातीसारस्यैवावस्थान्तरमभिधाय चिकित्सितमाह—यो रक्तमित्यादि। सः पित्तातिसार युक्तः पुरुषः। वटादीनां न्यग्रोधादीनां; अत्र न्यग्रोधादिपल्लवानां पलार्द्धं, क्षीरपलचतुष्टयं चतुर्गुणं जलञ्च दत्त्वा साधयित्वा क्षीरावशेषं ग्राह्यं, तच्च घृतकर्षैकयुतं मध्याग्निः पिबेत् अभिमथ्य विलोड्य। तत्क्षीरं तदुत्पन्नं नवनीतञ्च शर्करामधुयुतं लिह्यादित्यर्थः। अन्ये वटादिपल्लवशृतं क्षीरं मधुघृतशर्करादियुक्तं पिबेदिति मन्यन्ते; तत एव च नवनीतं केवलं लिह्यात्, ततस्तक्रं पिबेदिति वदन्ति॥ ६८॥

प्रियालशाल्मलीप्लक्षेत्यादि। प्रियालादीनां त्वचः पृथक् पृथक् पेयाः सामस्त्येन वा। प्रियालः श्चारः, प्लक्षः पर्कटी, तिनिशः स्यन्दनः। क्षीरे अजाक्षीरे, तन्त्रान्तरोक्तत्वात्। विमृदिताः आलोडिताः। सक्षौद्रा मधुसहिताः॥ ६९॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मधुकं शर्करां लोध्रं पयस्यामथ सारिवाम् ।
पिबेच्छागेन पयसा सक्षौद्रं रक्तनाशनम् ॥ ७० ॥
मञ्जिष्ठां सारिवां लोध्रं पद्मकं कुमुदोत्पलम् ।
पिबेत् पद्मां च दुग्धेन च्छागेनासृक्प्रशान्तये ॥ ७१ ॥
शर्करोत्पललोध्राणि समङ्गा मधुकं तिलाः ।
तिलाः कृष्णाः सयष्ट्याह्वाः समङ्गाः चोत्पलानि च ॥
तिला मोचरसो लोध्रं तथैव मधुकोत्पलम् ।
कच्छुरा तिलकल्कश्च योगाश्चत्वार एव तु ।
आजेन पयसा पेयाः सरक्ते मधुसंयुता ॥ ७२ ॥
द्रवे सरक्ते स्रवति बालबिल्वं सफाणितम् ।
सक्षौद्रतैलं प्रागेव लिह्यादाशु हितं हि तत् ॥ ७३ ॥
कोशकारं घृते भृष्टं लाजचूर्णं सिता मधु ।
सशूलं रक्तपित्तोत्थं लीढं हन्त्युदरामयम् ॥ ७४ ॥
बिल्वमध्यं समधुकं शर्कराक्षौद्रसंयुतम् ।
तण्डुलाम्बुयुतो योगः पित्तरक्तोत्थितं जयेत् ॥ ७५ ॥

मधुकं शर्करां लोध्रमित्यादि । पयस्या अर्कपुष्पी । मञ्जिष्ठां सारिवामित्यादि । पद्मकं प्रसिद्धं, कुमुदं श्वेतं, उत्पलं नीलं, पद्मा भार्गी । मञ्जिष्ठादीनि कल्कीकृतानि चूर्णितानि वा छागदुग्धेन पिबेदित्यर्थः ॥ ७० । ७१ ॥

शर्करोत्पललोध्राणीत्यादि । समङ्गा वराहक्रान्ता । तिलाः कृष्णाः कृष्णतिलाः, सयष्ट्याह्वा यष्टीमधुसहिताः । मोचरसः शाल्मलीनिर्य्यासः । कच्छुरा कङ्कतिका । सरक्ते पुरीषे स्रवति इति शेषः । शर्करेत्यादिचत्वारो योगाः श्लोकार्द्धिका मधुसहिताः सरक्ते पुरीषे छागदुग्धेन पेया इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

सरक्ते अद्रवे च पुरीषे सरति चिकित्सितमभिधाय सरक्तद्रवातीसारिणश्चिकित्सितमाह—द्रवे सरक्ते इत्यादि । द्रवे द्रवमले, उदकधाताविन्यन्ये । फाणितं काकवी, सक्षौद्रतैलं मधुतैलसहितं, प्रागेवेति भोजनात् पूर्व्वं हितम् । आशु हितमित्यत्र हितकरमित्यन्ये पठन्ति ॥ ७३ ॥

कोशकारमित्यादि । कोशकार इक्षुभेदः । अत्र विधिः—निस्त्वचं कोशकारस्य सूक्ष्मखण्डं घृते भृष्ट्वा पेषयित्वा लाजशर्कराचूर्णमिश्रं मधुना लिहन् रक्तपित्तोत्थं सशूलमुदरामयमतीसारं हन्तीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

बिल्वमध्यमित्यादि । अवस्थावशेन पित्ताद् रक्ताद् वा उत्थितं, नतु रक्तपित्ताभ्यामेवोत्थितं ; एवं सत्यतीसाराणां सप्तत्वं स्यात् ॥ ७५ ॥

१६५

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

योगान् सांग्राहिकांश्चान्यान् पिबेत् सक्षौद्रशर्करान् ।
न्यग्रोधादिषु कुर्य्याच्च पुटपाकान् यथेरितान् ॥
गुदपाके च य उक्तास्तेऽत्रापि विधयः स्मृताः ।
रुजायां चाप्रशाम्यन्त्यां पिच्छावस्तिर्हितो भवेत् ॥ ७६ । ७७ ।
सक्तविड् * दोषबहुलं दीप्ताग्निर्योऽतिसार्य्यते ।
विड़ङ्गत्रिफलाकृष्णा-कषायैस्तं विरेचयेत् ॥
अथवैरण्डसिद्धेन पयसा केवलेन वा ।
यवागूर्वितरेत् तस्य वातघ्नदीपनैः कृताः ॥ ७८ ॥
दीप्ताग्निर्निष्पुरीषो यः सार्य्यते फेनिलं शकृत् ।
स पिबेत् फाणितं शुण्ठी-दधितैलपयोघृतम् ॥
स्विन्नानि गुड़तैलाभ्यां भक्षयेद् बदराणि च ।
स्विन्नानि पिष्टवद् वापि समं विल्वशलाटुभिः ॥

अत्र सांग्राहिकानिति सामान्योक्तावपि पित्तातिसारोक्तानिति प्रत्येतव्यम्, औपयिकत्वात् ननु न्यग्रोधादिषु पुटपाका दर्शिताः, तत् कथं पुनरभिधीयन्ते ? उच्यते—न्यग्रोधादिषु कुर्य्या च्चेति यथेरितान् पुटपाकान् कुर्य्यादिति योजनात्। गुदपाके चेत्यादि। ये उक्ताः सेकादय पित्तरक्तोत्थितेऽतीसारे हिताः। अवस्थावशेन पुनः पिच्छावस्तिमाह - रुजायामित्यादि ॥ ७६।७७।

इदानीमवस्थापेक्षमतीसारे विरेचनमाह—सक्तविडित्यादि। सक्तविट् विबद्धपुरीषः। दो बहुलमिति दोषशब्दोऽत्र पुरीषवचनः, तेन पुरीषबहुलमित्यर्थः। तमतीसारिणं विडङ्गादिक वि रेचयेदित्यर्थः। अथवेत्यादि। एरण्डमूलसिद्धेन केवलेन क्षीरेण विरेचयेदिति सम्ब विरेचितस्य किं कार्य्यमित्याह यवागूरित्यादि। वातघ्नैर्दीपनैरिति शालिपर्ण्यादिभिः। न स्तोकं स्तोकं विबद्धमित्यादावसम्यक्प्रवर्त्तमाने पुरीषे विरेचनमुक्तम्, अत्रातिप्रवर्त्तमाने कथं वि उच्यते—अत्रातीसारातिप्रवर्त्तकस्य प्रकुपितपित्तस्य विरेचनेन निराकरणादित्यदोषः ॥ ७८ ॥

अतोऽतीसारस्यैवावस्थान्तरान्वितस्य निःसारकसंज्ञकस्य लक्षणं चिकित्सितञ्चाह दीप्ता निष्पुरीषो य इत्यादि। निष्पुरीषः क्षीणवर्च्चाः, फेनिलं शकृत् फेनवत् पुरीषमित्यर्थः। फा काकवी, तैलं तिलतैलं, पयो दुग्धं, फाणितमित्यादिकं घृतान्तमेकीकृत्य पिबेदित्यर्थः। द्वितीयं योगमाह – स्विन्नानीत्यादि। तृतीययोगमाह—स्विन्नानीत्यादि। स्विन्नानि बदराणि शेषः। पिष्टवदिति पिष्टस्वेदनविधिनेत्यर्थः। समं विल्वशलाटुभिः बालविल्वफलैः सहेत्य एतेन विल्वशलाटुभिः सह बदराणि पिष्टस्वेदनविधिना स्विन्नानि शीतीभूतानि गुड़तैला

* रक्तविड़िति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दध्नोपयुज्य कुल्माषान् श्वेतामनुपिबेत् सुराम् ।
शशमांसं सरुधिरं समङ्गां सघृतं दधि ।
खादेद् विपाच्य सेवेत मृद्वन्नं शकृतः क्षये ॥ ७९ ॥
संस्कृतो यमके माष-यवकोलरसः शुभः ।
भोजनार्थं प्रदातव्यो दधिदाड़िमसाधितः ॥
विड़ं विल्वशलाटूनि नागरञ्चाम्लपेषितम् ।
दध्नः सरश्च यमके भृष्टो वर्च्चःक्षये हितम् ॥ ८० ॥
सशूलं क्षीणवर्च्चा यो दीप्ताग्निरतिसार्य्यते ।
स पिबेद् दीपनयुक्तं सर्पिः संग्राहकैः सह ॥ ८१ ॥
वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।
प्रवाहमाणस्य मुहुर्मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ८२ ॥

अश्नीयादित्यर्थः । अन्ये त्वन्यथा पठन्ति—'सुखिन्नान् पिष्टवद् वापि माषान् विल्वशलाटुभिः' इति । माषानिति क्षीणपुरीषस्य पुरीषजननार्थं माषोपदेशः । चतुर्थं योगमाह—दध्नोपयुज्येत्यादि । कुल्माषान् आस्तरस्विन्नान् यवपिष्टमयान् । श्वेतां सुरां पैष्टीम् । कुल्माषान् दध्ना सहोपयुज्य पैष्टीं सुरां पिबेदित्यर्थः । पञ्चमं योगमाह— शशमांसमित्यादि । समङ्गा लज्जालुका, दधिसंयुतं कल्कं शशरुधिरेणैव प्राश्नीयान्मलसंक्षये इति । अन्ये समङ्गामित्यत्र समांशमिति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—शशमांसरुधिरेण समांशं तुल्यं कृत्वा सघृतं सदधि विपाच्य खादेदित्यर्थः । सेवेत मृद्वन्नमिति मृद्वन्नमत्र पुरीषजनकं माषादिकं संस्कृतम् । शकृतः क्षये पुरीषक्षये ॥ ७९ ॥

वर्च्चःक्षये यूषप्रयोगमाह—संस्कृत इत्यादि । यमके घृततैले, रसोऽत्र क्वाथः ; माषादियूषो घृततैलसंस्कृतो दधिदाड़िमाभ्यां सह साधितश्च क्षीणपुरीषस्य भोजनार्थं प्रदातव्य इत्यर्थः । क्षीणवर्च्चसः अपरं योगमाह— विडमित्यादि । विड़ं लवणभेदः, दध्नः सरो दध्न उपरितनो भागः । यमके घृततैले ॥ ८० ॥

विशिष्टावस्थाहितमष्टमयोगमाह—सशूलमित्यादि । दीपनैश्चित्रकादिभिः, संग्राहकैर्धातकी-विल्वशलाटुप्रभृतिभिः । यः क्षीणपुरीषो दीप्ताग्निरतिसार्य्यते स चित्रकादिधातक्यादिद्रव्यचूर्ण-युक्तमपक्वमेव सर्पिः पिबेदित्यर्थः ॥ ८१ ॥

इदानीं प्रवाहिकासंज्ञमतीसारभेदमाह— वायुरित्यादि । निचितं सञ्चयप्राप्तं, बलासं श्लेष्माणं नुदति प्रेरयति, अधस्ताद् गुदमार्गे, प्रवाहमाणस्य प्रेर्य्यमाणस्य, मुहुर्वारंवारं, मलाक्तमिषत्पुरीष-मिश्रं, श्लेष्माणमिति शेषः ; एतेनैतदुक्तं भवति—यत्र रोगे वातप्रेरितं कफं पुरुषः प्रेरयति, तां प्रवाहिकां कफं प्रवाहमाणस्य प्रेर्य्यमाणस्य तज्ज्ञाः प्रवदन्तीति सम्बन्धः । बलासमित्युपलक्षणं, तेन पित्तं रक्तं वा निचितमिति ज्ञेयम् ॥ ८२ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रवाहिका वातकृता सशूला पित्तात् सदाहा सकफा कफाच्च ।
सशोणिता शोणितसम्भवा तु ताः स्नेहरुक्षप्रभवा मतास्तु ।
तासामतीसारवदादिशेच्च लिङ्गं क्रमञ्चामविपक्वताञ्च ॥ ८३ ॥
न शान्तिमायाति विलङ्घनैर्या योगैरुदीर्णा यदि पाचनैर्वा ।
तां क्षीरमेवाशु शृतं निहन्ति तैलं तिलाः पिच्छिलवस्तयश्च ॥ ८४ ॥
आर्द्रैः कुशैः संपरिवेष्टितानि वृन्तान्यथार्द्राणि हि शाल्मलीनाम् ।
पक्वानि सम्यक् पुटपाकयोगेनापोथ्य तेभ्यो रसमाददीत ॥
क्षीरं शृतं तैलहविर्विमिश्रं कल्केन यष्टीमधुकस्य वापि ।
वस्तिं विदध्याद् भिषगप्रमत्तः प्रवाहिकामूत्रपुरीषसङ्गे ॥ ८५ ॥
द्विपञ्चमूलीकथितेन शूले प्रवाहमाणस्य समाक्षिकेण ।
क्षीरेण चास्थापनमग्र्यमुक्तं तैलेन युञ्ज्यादनुवासनञ्च ॥ ८६ ॥
वातघ्नवर्गे लवणेषु चैव तैलञ्च सिद्धं हितमन्नपाने ॥ ८७ ॥
लोध्रं विडं विल्वशलाटु चैव लिह्याच्च तैलेन कटुत्रिकाढ्यम् ॥ ८८ ॥

वातादिभेदेन प्रवाहिकामाह—प्रवाहिका वातकृतेत्यादि । स्नेहरूक्षप्रभवा इति स्नेहरूक्षाभ्यां प्रभवो यासां तास्तथा ; एतच्च प्रायिकम् । ताः प्रवाहिकाः । तासामित्यादि । तासां प्रवाहिकाणां, यद्यपि वातादिभेदेन प्रागेव प्रवाहिकाणां लक्षणमुक्तं ; तथाप्यतीसारवदादिशेच्च लिङ्गमित्यभिधानमधिकलिङ्गज्ञापनार्थम् । क्रमं क्रियाक्रमम् । आमविपक्वतामामतां विपक्वताञ्चेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

लङ्घनाद्युपक्रमैर्या प्रवाहिका न प्रशाम्यति तां कथं चिकित्सेदित्याह—न शान्तिमित्यादि । उदीर्णा उत्कटा या प्रवाहिका लङ्घनैः पाचनयोगैर्वा शान्तिं न याति तां क्षीरादिकं हन्तीति सम्बन्धः । पिच्छावस्तिमाह—आर्द्रैः कुशैरित्यादि । वस्तिं पिच्छावस्तिम् ; अस्य प्रमाणं निरूहोक्तविधिनोक्तं ज्ञातव्यम् । अप्रमत्तः सावधानः ॥ ८४।८५ ॥

अवस्थाविशेषे आस्थापनोपदेशमाह—द्विपञ्चमूलीत्यादि । द्विपञ्चमूलीक्वथितेन दशमूलीक्वथितेन । आस्थापनं निरूहः । अग्र्यं श्रेष्ठम् । क्षीरपाककल्पेन दशमूलीसाधितेन क्षीरेण मधुयुक्तेनास्थापनं श्रेष्ठमुक्तं, प्रवाहमाणस्य शूले भवतीति सम्बन्धः । अनुवासनमाह—तैलेनेत्यादि । द्विपञ्चमूलीसाधितक्षीरसिद्धेन तैलेनानुवासनं युञ्ज्यादित्यर्थः, न पुनरपक्वतैलेन, तस्य व्याधिकरत्वात् ॥ ८६ ॥

अन्नसंस्कारार्थं पानार्थञ्च तैलमाह—वातघ्नवर्गे इत्यादि । वातघ्नवर्गे विदारिगन्धादौ, लवणेषु सैन्धवसौवर्चलादिषु, अत्र विदारिगन्धादिक्वाथेन सैन्धवाद्यावापेन सिद्धं तैलमन्नसंस्कारे पाने च हितमित्यर्थः । अन्ये तु लवणेषु चेत्यत्र मधुरेषु इति पठन्ति, एवमन्यत्र दृष्टत्वात् ॥ ८७ ॥

लेहप्रयोगमाह—लोध्रं विडमित्यादि । कटुत्रिकाढ्यमिति त्रिकटुप्रधानं स्पष्टत्रिकटुकमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दध्ना ससारेण समाक्षिकेण भुञ्जीत निःसा(निश्वा)रकपीड़ितस्तु ।
सुतप्तकुप्यक्कथितेन वापि क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन ॥
शूलार्द्दितो व्योषविदारिगन्धा-सिद्धेन दुग्धेन हिताय भोज्यः ।
वातघ्नसांग्राहिकदीपनीयैः कृतान् षड़ांश्चाप्युपभोजयेच्च ॥
खादेच्च मत्स्यान् रसमाप्नुयाच्च वातघ्नसिद्धं सघृतं सतैलम् ।
एणाव्यजानान्तु वटप्रवालैः सिद्धानि सार्द्धं पिशितानि खादेत् ॥
मेध्य(घ्य)स्य सिद्धन्त्वथवापि रक्तं वस्तस्य दध्ना घृततैलयुक्तम् ।
खादेत् प्रदेहैः शिखिलावजैश्च भुञ्जीत यूषैर्दधिभिश्च मुख्यैः ।
माषान् सुसिद्धान् घृतमण्डयुक्तान् खादेच्च दध्ना मरिचोपदंशान् ॥ ८९ ॥

लोध्रादिकं लीढ्वा भोजनमाह—दध्ना ससारेणेत्यादि। दध्ना ससारेण उपरितनस्निग्धभाग-साराख्यसहितेन, समाक्षिकेण मधुसहितेन, एवंविधेन दध्ना सह भोजनं कुर्व्वीतेत्यर्थः। निःसारकः प्रवाहिकाभेदः पुरीषक्षयापरपर्य्यायः, तेन पीडितः; अन्ये तु निःसारकाभिधानेन अतिसारः प्रवाहिका चोच्यते इति मन्यन्ते, अत्रोक्तयोगानामुभयहितत्वापादनार्थम्। नन्वयमर्थः 'तासामतीसारवदादिशेच्च' इत्यनेन प्राप्तः, पुनरत्राभिधानेन किं प्रयोजनं ? उच्यते—अत्रोक्तयोगाः प्रवाहिकायां विशेषेण हिता इति ज्ञापनार्थम्। सुतप्तेत्यादि।—सुतप्तसुवर्णरूप्येतरलोहप्रक्षेपक्कथितेन क्षीरेण; अन्ये त्वघटितं रूप्यादिकं कुप्यमाचक्षते; केचित् कुप्यस्थाने कूर्पमिति पठन्ति; व्याख्यानयन्ति च-कूर्पो दक्षिणापथे पाषाणविशेषः शङ्खमुण्डाकृतिः रसायनवादेषु प्रयुज्यते। एवंविधेन क्षीरेण वा भुञ्जीतेति सम्बध्यते। व्योषं त्रिकटु। विदारिगन्धे त्वत्रादिशब्दो लुप्तो ज्ञेयः, तेन विदारिगन्धादिगणो गृह्यते। त्रिकटुविदारिगन्धादिगणसिद्धेन क्षीरेण शूलार्द्दितो निःसारकी हिताय भोज्य इति सम्बन्धः। वातघ्नेत्यादि।—वातघ्नानि शालपर्ण्यादीनि, भद्रदार्व्वादीनीत्यन्ये; सांग्राहिकाणि विल्वपाठाचाङ्गेरीप्रभृतीनि; दीपनीयानि चित्रकशुण्ठ्यादीनि। षडा सदाडिमा गोरसादीनां घनाः। कृताः संस्कृताः। मत्स्यान् सांग्राहिकान् रोहितशकुलादीन्। रसं लावादिमांसरसम्। आप्नुयात् पिबेत्, धातूनामनेकार्थत्वात्। वातघ्नानि शालपर्णीपृश्निपर्णीबृहत्यादीनि, तैः सिद्धं; बदरादिसंस्कृतमित्यन्ये व्याख्यानयन्ति। सघृतं सतैलमिति घृततैलेन भृष्टं, वातघ्नसिद्धं घृततैलभृष्टं मांसरसमाप्नुयादिति सम्बन्धः। एणाव्यजानामित्यादि।—एणः कृष्णसारः, अविर्मेड़ः, अजा छागी, वटप्रवालैः वटकोमलपल्लवैः, पिशितानि मांसानि; एणादीनां पिशितानि वटप्रवालैः सह सिद्धानि खादेदिति सम्बन्धः। मेध्यस्येत्यादि।—मेधो यज्ञस्तदर्हो मेध्यः तस्य; एतेन मैदुरस्येत्युक्तं, यज्ञे तस्यार्हत्वात्। रक्तं स्त्यानं रक्तं, अत एव खादेदित्युपपन्नम्। वस्तस्य छागस्य। दध्नेति दध्ना सहितमित्यर्थः। मेध्यस्य इत्यत्रान्ये मेध्यञ्च इति पठन्ति; तत्र मेध्यमिति रक्तस्य विशेषणम्; मेध्यस्य वस्तस्य रक्तं घृततैलभृष्टं दध्ना संस्कृतं खादेदिति सम्बन्धः। खादेत् प्रदेहैरित्यादि। पाकेन घनीभूता रसाः प्रदेहाः, तैः। शिखी मयूरः, कुक्कुट इत्यन्ये। प्रलेपै-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

महारुजे मूत्रकृच्छ्रे भिषग् वस्तिं प्रदापयेत्।
पयोमधुघृतोन्मिश्रं मधुकोत्पलसाधितम्॥
स वस्तिः शमयेत् तस्य रक्तं दाहमथो ज्वरम्।
मधुरौषधसिद्धश्च हितं तस्यानुवासनम्।
रात्रावहनि वा नित्यं रुजार्त्तो यो भवेन्नरः॥ ९०॥
यथा यथा सतैलः स्याद् वातशान्तिस्तथा तथा।
प्रशान्ते मारुते वापि शान्तिं याति प्रवाहिका।
तस्मात् प्रवाहिकारोगे मारुतं शमयेद् भिषक्॥ ९१॥
पाठाजमोदा कुटजस्य वीजं शुण्ठी समा मागधिकाश्च पिष्टाः।
सुखाम्बुपीताः शमयन्ति रोगं मेध्याण्डसिद्धं सघृतं पयो वा।
शुण्ठीं घृतं सक्षवकं स तलं विपाच्य लिह्यामयमाशु हन्यात्॥

रित्यन्ये पठन्ति। तत्रापि स एवार्थः। शिखिलावजैः प्रदेहैश्च सह संस्कृतं तद्रक्तं खादेदिति सम्बध्नीयात्; अन्ये प्रदेहैरिति भुञ्जीतेत्यत्र सम्बध्नन्ति। यूषैः माषादियूषैः। माषानित्यादि। सुसिद्धान् सुस्विन्नान्, घृतमण्डस्तु घृतस्य स्त्यानस्य उपरिस्थो भागस्तेन युक्तान्, मरिचोद्दंशान् मरिचावचूर्णितान्; सुस्विन्नान् माषान् घृतमण्डमिश्रान् मरिचावचूर्णितान् खादेदिति सम्बन्धः॥ ८९॥

आहारमुपदिश्य वस्तिमाह—महारुजे इत्यादि। वस्तिं निरूहम्। मधुकं यष्टीमधु, उत्पलं नीलोत्पलम्। मधुकनीलोत्पलसाधितेन क्वाथेन क्षीरमधुघृतोन्मिश्रितेन वस्तिं भिषक् प्रदापयेत्, स च दत्तः सन् रक्तमित्यादिकं शमयेदिति सम्बन्धः। यद्यपि प्रवाहिकायां प्रागेव वस्तिर्वि-हितस्तत्प्रसङ्गेनैतावपि वस्ती अभिधेयौ भवतः, तथाप्यत्र विशिष्टावस्थायां मिश्रारकसंज्ञायां महा-रुजाद्यनुबन्धे विशिष्टौ वस्ती प्रतिपादितौ। निरूहवस्तिमभिधायानुवासनमाह—मधुरौषधसिद्ध-मित्यादि। मधुरौषधानि काकोल्यादीनि तैः सिद्धं; रुजार्त्तो यो नरो भवेत् तस्य मधुरौषधसिद्ध-मनुवासनं रात्रौ दिने वा हितमिति सम्बन्धः। यद्यपि रात्रावनुवासनं निषिद्धं तथापि कि-शूलार्त्तौ रुग्दाहज्वरसद्भावे सति रात्रावपि देयम्॥ ९०॥

प्रवाहिकारोगेऽनुवासनसाफल्यमाह—यथेत्यादि। याति उपशान्तं गच्छतीत्यर्थः॥ ९१॥

प्रवाहिकारोगे दीपनीयौषधमाह—पाठाजमोदेत्यादि। सुखाम्बु ईषदुष्णाम्बु। पाठादयः पिप्पल्यन्ताः समास्तुल्याः पिष्टाः सुखाम्बुना पीता रोगं प्रवाहिकाख्यं शमयन्तीति सम्बन्धः। मेध्याण्डसिद्धमित्यादि। मेध्याण्डं छागलाण्डं, तत्सिद्धं पयः क्षीरं सघृतं प्रवाहिकां शमयेदित्य-त्रापि सम्बध्यते। क्षीरपाकविधिः प्रागुक्तः। शुण्ठीमित्यादि। क्षवकः छिक्काकरः फणिज्झकाख्यो लोके छिंकिनी इति प्रसिद्धः। अत्र विधिः- शुण्ठीक्षवककल्कं सघृततैलमवलेहविधिना वि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गजाशनाकुम्भिकदाडिमानां रसैः कृता तैलघृते सदध्नि ।
बिल्वान्विता पथ्यतमा यवागूर्धारोष्णदुग्धस्य तथा च पानम् ॥ ९२ ॥
लघूनि पथ्यान्यथ दीपनानि स्निग्धानि भोज्यान्युदरामयेषु ।
हिताय नित्यं वितरेद् विभज्य योगांश्च तांस्तान् भिषगप्रमत्तः ॥ ९३ ॥

तृष्णापनयनी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी ।
ज्वरे चैवातिसारे च यवागूः सर्व्वदा हिता ॥ ९४ ॥
रौक्ष्याज्जाते क्रिया स्निग्धा रुक्षा स्नेहनिमित्तजे ।
भयजे सान्त्वनापूर्व्वा शोकजे शोकनाशिनी ॥
विषार्शःक्रिमिसम्भूते हिता चोभयशर्म्मदा ।
छर्द्दिमूर्च्छातृडाद्यांश्च साधयेदविरोधतः ॥ ९५ ॥
समवाये तु दोषाणां पूर्व्वं पित्तमुपाचरेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सर्व्वत्रान्यत्र मारुतम् ॥ ९६ ॥

लीढ़ा आमय प्रवाहिकाख्यमाशु हन्यादिति सम्बन्धः । गजाशनेत्यादि । गजाशना शल्लकी, कुम्भिका पानीयकुम्भिका, रसैः क्वाथैः, कृता संस्कृता । बिल्वान्विता बिल्वगर्भान्विता । शल्लक्यादिक्वाथैर्बिल्वगर्भान्विता तैलघृते संस्कृता दध्नि सिद्धा यवागूः पथ्यतमेति सम्बन्धः । प्रवाहिकायां क्षीरपानस्य पथ्यतमत्वमाह—धारोष्णदुग्धस्येत्यादि । तथेति पथ्यतममित्यर्थः ॥ ९२ ॥

इदानीमुपसंहारमाह—लघूनीत्यादि । भोज्यानि भोजनप्रकारान् उदरामयेषु अतीसारप्रवाहिकाख्येषु वितरेत् दद्यात् । विभज्येति दोषविशेषमवस्थाञ्च । अन्ये तु 'पथ्यानि योगांश्च विभज्य' इति सम्बध्नन्ति । योगांश्च तांस्तानिति लघुदीपनस्निग्धान् । अप्रमत्तः सावधानः ॥ ९३ ॥

एकान्तहितत्वार्थं यवाग्वा गुणकीर्त्तनमाह—तृष्णापनयनीत्यादि । तृष्णापनयनी पिपासाहरी। सर्व्वदा सर्व्वास्ववस्थासु, यतो ज्वरातिसारयोरग्निमान्द्यं भवति, यवागूश्चाग्निदीप्तिकरी, अतः सर्व्वदा हिता ॥ ९४ ॥

रोगप्रत्यनीकं चिकित्सितमभिधाय हेतुविपरीतमाह—रौक्ष्यादित्यादि । रूक्षाज्जाते अतीसारे इति शेषः; स्निग्धा क्रिया हिता इति शेषः । भयजे अतीसारे सान्त्वनापूर्व्वा सामप्रयोगपूर्व्वा । शोकजे पुत्रमित्रकलत्रादिवियोगजे । विषादिसम्भूतेऽतीसारे उभयशर्म्मदा विषार्शःक्रिमिहिता तज्जनितातिसारे हिता चेत्यर्थः, एतेन हेतुव्याधिप्रत्यनीका क्रियोक्ता । अतीसारोपद्रवचिकित्सितमाह—छर्द्दीत्यादि । अविरोधतः इति मूलव्याधेः इति शेषः ॥ ९५ ॥

नन्वतीसारे त्रयाणां दोषाणां द्वयोर्वा संयोगे पूर्व्वं को दोष उपचर्य्यत इत्याह—समवाये तु दोषाणामित्यादि । समवायोऽत्र संयोगः, दोषाणामिति त्रयाणां द्वयोर्वा । किं दोषाणां संयोगे सर्व्वत्रापि पूर्व्वं पित्तमुपचरणीयमित्याह—ज्वरे चैवेत्यादि । सर्व्वत्रान्यत्र मारुतमिति ज्वरातीसारौ विहायान्येषु रोगेषु सर्व्वत्र वातमुपाचरेदित्यर्थः । यद्यपि ज्वरचिकित्सिते शमयेत्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग् वायुश्च गच्छति।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः॥ ९७॥
कर्म्मजा व्याधयः केचिद् दोषजाः सन्ति चापरे।
कर्म्मदोषोद्भवाश्चान्ये कर्म्मजास्तेष्वहेतुकाः॥
नश्यन्ति त्वक्रियाभिस्ते क्रियाभिः कर्म्मसंक्षये।
शाम्यन्ति दोषसम्भूता दोषसंक्षयहेतुभिः॥
तेषामल्पनिदाना ये प्रतिकष्टा भवन्ति च।
मृदवो बहुदोषा वा कर्म्मदोषोद्भवास्तु ते।
कर्म्मदोषक्षयकृता तेषां सिद्धिर्विधीयते॥ ९८॥

पित्तमेवादौ इत्यादिना ज्वरे दोषाणां समवाये पूर्व्वं पित्तमुपाचरेदिति प्रोक्तं तथाप्यत्र ज्वरे चैवेति पुनर्यदुक्तं तज्ज्वरेऽतिशयेन पूर्व्वं पित्तमुपाचरेदिति प्रतिपादनार्थम्। ये च तन्त्रान्तरीया अतीसारे पूर्व्वं वातोपक्रममिच्छन्ति तेषामयमभिप्रायः—यत्रातीसारे कफवातसमवायः स्यात् तत्र पूर्व्वं वातमुपाचरेत्, यस्मात् पाचनेन आमकफक्षयाद् वायोर्वृद्धिः॥ ९६॥

इदानीमतीसारनिवृत्तिलक्षणमाह—यस्योच्चारमित्यादि। उच्चारं पुरीषम्। सम्यगिति प्रवृत्तिशङ्कारहितम्। वातोऽत्राधोवातः। दीप्ताग्नेरिति प्रथमावस्थापेक्षया, तेन अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरिति वक्ष्यमाणं न विरुध्यते। लघुकोष्ठस्य उदरगौरवरहितस्य। स्थितो निवृत्तः। उदरामयोऽतीसारः॥ ९७॥

अवश्यं वक्तव्यत्वादस्य वस्तुन एष प्रदेश इत्यतोऽत्र व्याधीनां कर्म्मजादिभेदेन त्रैविध्यमाह—कर्म्मजा व्याधय इत्यादि। तत्र पथ्यरतानां सद्वृत्तरतानां शास्त्रोक्ताहारविहारसेविनां हेमन्ते शिशिरे रक्तपित्ताद्युत्पद्यते, वसन्ते वातव्याध्युत्पत्तिः; प्रावृषि श्लेष्मव्याध्युत्पत्तिरित्यादि निमित्तमन्तरेण ये चोत्पद्यन्ते ते कर्म्मजाः; यान् पुनरसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणाम-लक्षणैः मिथ्याहारविहारैः शास्त्रविरुद्धैरासेव्यमानैर्दोषाः कुपिता व्याधीन् जनयन्ति ते दोषजाः; उभयहेतुजाः कर्म्मदोषजाः। तेषां मध्ये कर्म्मजानां तत्र लक्षणमाह— कर्म्मजास्तेष्वहेतुकाः; तेषु कर्म्मजादिषु त्रिषु कर्म्मजा अहेतुका दोषागन्तुहेतुरहिताः। नश्यन्तीत्यादि ते कर्म्मजा, तु पुनः अक्रियाभिरचिकित्साभिः, क्रियाभिः प्रायश्चित्तजपहोमोपहारादिरूपाभिः। कर्म्मसंक्षये व्याधि-जनककर्म्मक्षये ये व्याधयोऽहेतुका उत्पद्यन्ते अक्रियाभिश्च कर्म्मक्षये सति नश्यन्ति ते कर्म्मजा इति सम्बन्धः। दोषजानां लक्षणमाह—शाम्यन्तीत्यादि। ये दोषसंक्षयहेतुभिः शाम्यन्ति ते दोषजा इत्यर्थः। कर्म्मदोषजानां लक्षणमाह—तेषामित्यादि। तेषां कर्म्मादिजानाम्। अल्प-निदाना अल्पकारणा अल्पोत्पादकदोषाः। प्रतिकष्टा इति प्रतिशब्द इत्थम्भूतार्थे; तेनेत्थम्भूता अपि ये कष्टा भवन्ति, बहुदोषारब्धाश्च ये मृदवो भवन्ति, ते कर्म्मदोषोद्भवा व्याधय इति सम्बन्धः। कर्म्मदोषोद्भवानां चिकित्सितमाह—कर्म्मेत्यादि। तेषामुभयजानाम्। कर्म्म-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः ।
अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥
तस्मात् कार्य्यः परीहारस्त्वतीसारे विरिक्तवत् ।
यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद् दोषतः प्राणतस्तथा ॥ ९९ । १०० ॥
षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ।
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता ॥ १०१ ॥
ग्रहण्या वलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीं श्रितः ।
तस्मात् सन्दूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्प्रदुष्यति ॥ १०२ ॥
एकशः सर्व्वशश्चैव दोषैरत्यर्थमूच्छ्रितैः ।
सा दुष्टा वहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्वद्धं मुहुर्द्रवम् ।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्व्वेदविदो जनाः ॥ १०३ ॥

दोषक्षयकृता इति कर्म्मक्षयकृता यागदानमन्त्रबल्युपहारदेवताराधनगुरुपूजनादिना, दोषक्षयकृता स्नेहस्वेदनवमनादिना । सिद्धिः साधनं, विधीयते क्रियते ॥ ९८ ॥

प्रकृतमिदानीं प्रस्तूयते—तत्रानुत्पन्नातीसारस्यापि ग्रहणीरोगसम्भवमाह - दुष्यतीत्यादि । दुष्यति विकृतिं याति । ग्रहणी पित्तधरा कला वह्नेरधिष्ठानत्वेन सञ्ज्ञाता । जन्तोः प्राणिनः, अग्निसादनहेतुभिः अग्निनिर्व्वापणकारणैः, एतेनातीसारं विनापि ग्रहणीरोगसम्भव उक्तः । उत्पन्नातीसारस्य यथा ग्रहणीरोगोत्पत्तिस्तथा दर्शयन्नाह—अतीसारे इत्यादि । निवृत्तेऽपीत्यपिशब्दादनिवृत्तेऽपि । भूयः पुनरपि । ग्रहणीमिति अग्न्यधिष्ठानम् । तस्मादित्यादि यस्मात् पुनर्दूषितो वह्निर्ग्रहण्याख्यमधिष्ठानं दूषयति तस्मादतीसारे विरिक्तवत् परीहारः कार्य्य इति सम्बन्धः । परीहारकालावधिमाह—यावदित्यादि ॥ ९९ । १०० ॥

अथ केयं ग्रहणी यां दूषितो वह्निर्दूषयतीत्याह—षष्ठी पित्तधरेत्यादि । या कला परिकीर्त्तिता गर्भव्याकरणे शारीरे प्रोक्ता ॥ १०१ ॥

यथाऽग्नौ दूषिते सति ग्रहणी प्रदुष्यति तथा दर्शयति—ग्रहण्या इत्यादि । हि यस्मादर्थे, यस्माद् ग्रहण्या अग्नेरधिष्ठानभूताया बलमग्निः, स चाप्यग्निर्ग्रहणीं श्रितो ग्रहणीमाश्रितः, तस्मादग्नौ प्रदूषिते ग्रहणी सम्प्रदुष्यतीति ॥ १०२ ॥

कैः प्रदुष्यतीत्याह—एकश इत्यादि । अत्यर्थमुच्छ्रितैः अत्यन्तवृद्धैः, एकशो वातादिभिः, सर्व्वशः सर्व्वैर्दोषैः, सा ग्रहणी दुष्टा सती भुक्तमन्नं बहुशो बहून् वारान् आममपक्वमेव विमुञ्चति । किं सा दुष्टा सती आममेव परं विमुञ्चतीत्याह—पक्वं वेत्यादि । आयुर्व्वेदविदोऽष्टाङ्गज्ञाः ॥ १०३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तस्योत्पत्तौ विदाहोऽन्ने सदनालस्यतृट्क्लमाः ।
बलक्षयोऽरुचिः कासः कर्णक्ष्वेडोऽन्त्रकूजनम् ॥ १०४ ॥
अथ जाते भवेज्जन्तुः शूनपादकरः कृशः ।
पर्व्वरुग्लौल्यतृट्छर्दि-ज्वरारोचकदाहवान् ।
उद्गिरेच्छुक्ततिक्ताम्ल-लोहधूमामगन्धिकम् ।
प्रसेकमुखवैरस्य-तमकारुचिपीड़ितः ॥ १०५ ॥
वाताच्छूलाधिकैः पायु-हृत्पार्श्वोदरमस्तकैः ।
पित्तात् सदाहैर्गुरुभिः कफात् त्रिभ्यस्त्रिलक्षणः ॥
दोषवर्णैर्नखैस्तद्वद् विण्मूत्रनयनाननैः ।
हृत्पाण्डूदरगुल्मार्शः-प्लीहाशङ्की च मानवः ॥ १०६ ॥

अतो ग्रहणीरोगस्य पूर्व्वरूपमाह – तस्योत्पत्तावित्यादि । तस्य ग्रहणीरोगस्य । विदाहोऽन्ने इ भुक्तं विदह्यतीत्यर्थः । सदनमङ्गसादः, आलस्यमनुत्साहः, तृट् पिपासा, क्लमो विनापि व्याया श्रमः । कर्णक्ष्वेड़ोऽनेकविधहुङ्कारादिशब्दश्रवणम् । विदाहोऽन्ने इत्यत्रान्ये विदाहोऽन्नः इ पठन्ति, अन्तः कोष्ठेऽन्नं विदाहमापादयतीति व्याख्यानयन्ति च ॥ १०४ ॥

पूर्व्वरूपानन्तरं रूपमाह—अथेत्यादि । पर्व्वरुक् सन्धिपीड़ा, लौल्यं सर्व्वरसेषु लोलुपत् उद्गिरेत् वमेत् । शुक्तं चुक्रम् । गन्धशब्दो लोहादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । प्रसेको लालास्र तमकः श्वासविशेषः, अन्ये तु तमकं मोहमाचक्षते । पीड़ितशब्दः प्रसेकादिभिः प्रत्येकं सम्ब अत्र पाठे निर्म्मांसो वा कृशः इत्यन्ये पठन्ति, तत्र निर्म्मांसोऽत्यन्तक्षीणमांसः, कृशः मांसः । अत्रारोचकशब्दोपादानादेवारुचिः प्राप्ता, पुनररुच्यभिधानमस्मिन् रोगे, रुचे, वै सूचनार्थम् ॥ १०५ ॥

अत ऊर्द्ध्वं वातादिभेदेन ग्रहणीलक्षणान्याह – वातादित्यादि । पायुर्गुदः, हृत् हृदयं, द्वे ; पाय्वादिमस्तकान्तैः शूलाधिकैर्व्वाताद् ग्रहणीरोगो ज्ञातव्य इति ; एवं सर्व्वत्र सम्बन्धः एभिरेव पाय्वादिभिः सदाहैः पित्ताद् ग्रहणी, गुरुभिः पाय्वादिभिः कफात्, त्रिलक्षणैरिति धिकैः सदाहैर्गुरुभिः पाय्वादिभिः ; त्रिभ्यो दोषेभ्यः, ग्रहणी इति शेषः । किमेतैरेव ग्रहणीरोगो ज्ञेयोऽथवान्यैरपीत्याह—दोषवर्णैरित्यादि । दोषवर्णैरिति कृष्णारुणनील सितपाण्डुभिर्नखैः, तद्वदिति कृष्णादिवर्णैर्विड़ादिभिश्च ग्रहणीरोगो ज्ञेय इति शेषः । हृत्पा दरादिरोगाशङ्की च मानवो भवति, प्रवर्द्धमाने ग्रहणीरोगे इति वाक्यशेषः ॥ १०६ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यथादोषोच्छ्रयं तस्य विशुद्धस्य यथाक्रमम् ।
पेयादिं वितरेत् सम्यग् दीपनीयोपसम्भृतम् ॥
ततः पाचनसंग्राहि-दीपनीयगणत्रयम् ।
पिबेत् प्रातः सुरारिष्ट-स्नेहमूत्रसुखाम्बुभिः ।
तक्रेण वाथ तक्रं वा केवलं हितमुच्यते ॥
क्रिमिगुल्मोदराशोंघ्नीः क्रियाश्चात्रावचारयेत् ।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकश्चात्र घृतं वा प्लीहनाशनम् ॥
कल्केन मगधादेश्च चाङ्गेरीस्वरसेन वा ।
चतुर्गुणेन दध्ना च घृतं सिद्धं हितं भवेत् ॥

अत ऊर्द्ध्वं ग्रहणीरोगचिकित्सितमाह— यथेत्यादि । दोषोच्छ्रयो दोषोद्रेकः । तस्येति ग्रहणीरोगिणः । तत्र यथादोषोच्छ्रयं विशुद्धस्येति वातोद्रेके निरूहेण, पित्तोद्रेके विरेकेण, कफोद्रेके वमनेन । यथाक्रममिति यथास्वं शुद्धिप्रकरणोक्तक्रमेणेत्यर्थः । पेयादिमित्यादिशब्दाद् विलेपीयूषमुद्गोदनादिकम्, वितरेत् दद्यात्, सम्यक् यथोक्तम् । दीपनीयोपसम्भृतमिति पञ्चकोलाद्यग्निदीपनद्रव्ययुक्तम् । यथादोषोच्छ्रयमित्यत्रान्ये यथादोषबलमिति पठन्ति, तत्र दोषबलानतिक्रमेण विशुद्धस्येत्यर्थः । तत इत्यादि । तत इति पेयादिक्रमानन्तरम् । पाचनसंग्राहिदीपनीयगणत्रयमिति गणशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते ; तेन पाचनद्रव्यगणो हरिद्रादिः, संग्राही गणोऽम्बष्ठादिः, दीपनीयगणः पिप्पल्यादिः, एतद् गणत्रयं दोषकालसात्म्याद्यपेक्षया सुरारिष्टादिभिस्तक्रान्तैः प्रातः पिबेदित्यर्थः । तक्रं वेत्यादि संग्राहिदीपनीयलघुत्वात् "एका शान्तिरनेकस्य" इति वचनात् । क्रिम्यादिघ्नी क्रियात्रापि करणीयेत्याह—क्रिमीत्यादि । अत्रेति ग्रहणीरोगे । अवचारयेत् प्रयोजयेत् । ननु ग्रहणीरोगो वातादिभेदेन चतुर्व्विधः प्रोक्तः, तत् कथं चिकित्सितं तथा नोक्तं ? उच्यते—यथादोषोच्छ्रयमित्यत्राप्यनुवर्त्तनीयम् ; तेन क्रिम्यादिघ्नी क्रिया यथादोषोच्छ्रयमवचारयेदिति न दोषः । हिङ्ग्वादिचूर्णादिकं ग्रहण्यामप्यतिदिशन्नाह—चूर्णमित्यादि । हिङ्ग्वादिचूर्णं महावातव्याध्युक्तं, घृतं वा प्लीहनाशनमिति षट्पलादिकं, अवचारयेदित्यत्रापि सम्बध्यते । चाङ्गेरीघृतमाह—कल्केनेत्यादि । मगधादेः पिप्पल्यादेः । चाङ्गेरी अम्लपत्रिका, तस्याः स्वरसेन स्नेहचतुर्गुणेन, पिप्पल्यादिकल्केन स्नेहचतुर्थांशेन, दध्ना च चतुर्गुणेन सिद्धं घृतं हितं भवेदित्यर्थः । इदानीं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सर्व्वथा दीपनं सर्व्वं ग्रहणीरोगिणां हितम्।
ज्वरादीनविरोधाच्च साधयेत् स्वैश्चिकित्सितैः ॥ १०७ ॥

इति सुश्रुतसंहितायामुत्तरतन्त्रेऽतिसार-प्रतिषेधो नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

ग्रहणीरोगेऽशेषसंग्रहार्थमाह—सर्व्वथेत्यादि। सर्व्वथा सर्व्वप्रकारेण। दीपनमग्निदीपनम्, यदग्निदीपनं तत् सर्व्वं ग्रहणीरोगिणां सर्व्वथा हितमिति सम्बन्धः। अतोऽनन्तरं ग्रहणीरोगोपद्रवाणां ज्वरारोचकादीनां प्रतिकारमाह—ज्वरादीनित्यादि। ज्वरादीनित्यादिशब्दादरोचकहृद्रोगकरपादशोफादीनां ग्रहणम्। अविरोधाच्चेति मूलव्याधेरिति शेषः। यद्यपि निबन्धकारैरयमध्यायो व्यस्तपाठेन पठितस्तथापि मया मद्गुरुणा येन क्रमेणोपदिष्टस्तथाऽयं पठितो व्याख्यातश्च ॥ १०७ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
अतिसारप्रतिषेधव्याख्यानाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातः शोषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।
दुर्विज्ञेयो दुर्निवारः शोषो व्याधिर्महाबलः ॥
संशोषणाद् रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ।
क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते पुनः ॥
राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः ।
तस्मात् तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुः पुनर्जनाः ॥ २ ॥

अतीसारप्रतिषेधानन्तरं शोषऽप्यतीसारसम्भूतेरथवा ज्वरातीसाराभ्यां शोषस्योत्पत्तेः शोषप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्यत आह— अथात इत्यादि । अथेत्यादिकं पूर्ववद् व्याख्येयम् । शोषप्रतिषेधं शोषचिकित्सितम् ॥ १ ॥

ननु शोषचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञां कृत्वा निदानाभिधाने को हेतुः ? उच्यते—अज्ञातरोगस्य वैद्यस्य चिकित्सायां प्रागल्भ्यं न स्यादतो निदानारम्भ इति ; तथा चोक्तं— "रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम्"—इति । प्रागेव विकारस्वभावाभिधानाय वाक्यमाह—अनेकरोगानुगत इत्यादि । अनेकरोगा उपद्रवसंज्ञकाः, तैरनुगत आश्रितः । बहवो रोगाः श्वासकासाङ्गसादकफसंस्रवादयः पुरोगमाः पूर्वरूपत्वेनोपस्थिता यस्य स तथा । दुर्विज्ञेय इति त्रिदोषलिङ्गत्वादंशांशबलविकल्पनाभिः प्रकुपितदोषाणां लिङ्गदर्शनात् । दुर्निवार इति दोषाणां परस्परविरुद्धोपक्रमत्वात् ; दुर्निवारत्वाच्च कृच्छ्रोऽयं महाबलः । इदानीमस्य व्याधेर्यथा शोष-क्षय-राजयक्ष्मेति नामानि तथाह—संशोषणाद्रसादीनामित्यादि । क्रिया चिकित्सा, कायवाङ्मानसं वा कर्म्म, तस्य क्षयकरत्वात् । राज्ञ इति द्विजानामिति शेषः । चन्द्रमसश्चन्द्रस्य, आमयो यक्ष्मा रोगः, केचिदिति आत्रेयप्रभृतयः ; यस्मादेष आमयो द्विजानां राज्ञश्चन्द्रमसश्चन्द्रस्याभूत् तस्मात् तं रोगं केचित् पुनर्जना राजयक्ष्मेति ब्रुवते ; यतोऽयं यक्ष्मा रोगो रोगाणां राजा अतो राजयक्ष्मेति वाग्भटो व्याख्यानयति । किलेति वार्त्तायाम् । एवं खलु यथा श्रूयते—पूर्वं दक्षनामा प्रजापतिरभूत्, तस्य बह्व्यो दुहितरो बभूवुः, तेन च सप्ताधिका विंशतिः कन्यकाश्चन्द्राय विवोढुं दत्ताः, स चन्द्रमास्तासु मध्ये रोहिण्यामेवानुरक्तो बभूव, ततश्च सशोकाभिरश्विन्यादिभिर्दुहितृभिरात्मपितरि दक्षसंज्ञके चन्द्रस्य रोहिण्यामासक्तिवृत्तान्तो निवेदितः, ततो दुहितॄणां वार्त्तामाकर्ण्य, चन्द्रमाहूय सर्व्वास्वपि निजपुत्रीषु समतया वर्त्तनाय चन्द्रोऽभिहितः, स च तथेति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स व्यस्तैर्जायते दोषैरिति केचिद् वदन्ति हि।
एकादशानामेकस्मिन् सान्निध्यात् तन्त्रयुक्तितः।
क्रियाणामविभागेन प्रागेकोत्पादनेन च॥
एक एव मतः शोषः सन्निपातात्मको ह्यतः।
उद्रेकात् तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि॥ ३॥
क्षयाद् वेगप्रतीघातादाघाताद् विषमाशनात्।
जायते कुपितैर्दोषैर्व्याप्तदेहस्य देहिनः॥ ४॥

स्वीकृत्यापि स्वगुरोर्वचनमनादृत्य न तासु समवर्त्तत, ततो दक्षप्रजापतेः क्रोधो निश्वासरूपेण मूर्त्तिमान् भूत्वा निःसृत्य यक्ष्मरूपेण रोहिण्यामतिप्रसङ्गेनाविलं चन्द्रमाविशत्, ततोऽसौ तेन रोगेणाभिभूतः सन् गतप्रभो गतोत्साहश्च सञ्जातः, गुरुवचनातिक्रमेण दोषं मत्वा तमेव दक्षनामानं गुरुं शरणं गतवान्, ततोऽनन्तरं देववैद्याभ्यामश्विभ्यां स चिकित्सितः, ततः प्राप्तबलश्चन्द्रो रराजातीव सुप्रभो लब्धगुरुप्रसादः (अश्विभ्यां चिकित्सितोऽभूत्)। एवञ्च सति कर्म्मदोषजो व्याधिरिति दर्शितम्॥ २॥

एकीयमतेनास्य व्याधेः पृथग्दोषजत्वमाह—स व्यस्तैरित्यादि। स व्याधिः। व्यस्तैः पृथग्भूतैः। परमतनिराकरणाय स्वमतमाह—एकादशानामित्यादि। एकादशानामिति स्वरभेदशूलादीनाम्। एकस्मिन्निति राजयक्ष्मरोगे; अन्ये तु राजयक्ष्मातुर इति व्याख्यानयन्ति, सान्निध्यादिति विद्यमानत्वात्। तन्त्रयुक्तितः अर्थयुक्तितः; अन्ये तन्त्रेत्यत्र तत्रेति पठन्ति; तत्र तस्मिन्, युक्तितो युक्तिवशादिति व्याख्यानयन्ति। का सा युक्तिः? यद्वशेनैक एव शोष इत्याह—क्रियाणामविभागेनेति। चिकित्सानामपृथक्त्वेन दर्शितत्वादित्यर्थः। एकत्वे तृतीयं हेतुमाह—प्रागेकोत्पादनेन चेति। यस्मात् पूर्व्वं दक्षेण क्रुद्धेनैकस्योत्पादनं कृतम्। हि यस्मादर्थे; यस्माच्छोषस्यैकत्वे हेतुत्रितयमत्रोक्तमत एक एव शोषः सन्निपातात्मको मत इति सम्बन्धः। ननु यदि सन्निपातात्मक एक एवायं तत् कथमत्र एकैकदोषपृथग्लिङ्गज्ञानमित्याह—उद्रेकादित्यादि। उद्रेकादाधिक्यात्। तत्र शोषे। हिशब्दो हेतौ, स च हेतुर्बहुप्रकारोऽपि चतुर्विधत्वं न त्यजति॥ ३॥

तमेव चतुर्व्विधं हेतुमाह—क्षयाद् वेगप्रतीघातादित्यादि। क्षयात् रसादिशुक्रान्तानां धातूनां क्षयात्। वेगप्रतीघातात् वातमूत्रपुरीषादीनां प्रवृत्त्युन्मुखानामवरोधात्। आघातात् पतनादितः, अयथाबलमारम्भादिति बोद्धव्यम्। विषमाशनादिति अप्राप्तातीतकालबह्वल्पभोजनात्। क्षयादित्यादिहेतुभिः कुपितैर्दोषैर्व्याप्तदेहस्य शोषो जायते इति सम्बन्धः। अन्ये त्वेवं पठन्ति—'वेगाघातात् पूरणाद् वा सङ्घातात् संक्षयादपि' इति; व्याख्यानयन्ति च पूरणं विषमाशनमिति मतं, सङ्घातोऽत्र साहसः, शेषं पूर्व्ववद् व्याख्येयम्॥ ४॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कफप्रधानैर्दोषैर्हि रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।
अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तरम् ।
क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानवः ॥ ५ ॥
भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् ।
स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥ ६ ॥
स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं संलोचश्चांसपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥
शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ७ ॥
एकादशभिरेतैर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।
कासातीसारपार्श्वार्त्ति-स्वरभेदारुचिज्वरैः ॥

कफप्रधानैरित्यादि । कफप्रधानैरुत्कटकफैः । हिशब्दो हेतौ । रसवर्त्मस्वित्यत्रादिशब्दो लुप्तो ज्ञेयः; वर्त्म मार्गः, तेन रसादिवाहिनीषु धमनीष्वित्यर्थः । अपरप्रकारेण धातुक्षयाद्राजयक्ष्म-सम्भवं दर्शयन्नाह—अतीत्यादि । अतिव्यवायिनः अत्यर्थं ग्राम्यधर्म्मसेविनः । क्षीणे रेतसि शुक्रे, शुक्रक्षयश्च मेढ्रवृषणवेदनेत्यादिना ज्ञेयः । अनन्तरं रेतसः क्षयादित्यर्थः । क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे इति परं यदि स्त्रीभ्यो न निवर्त्तते । ननु रसवर्त्मरोधाद्रसेन रक्तस्याबृंहणात्तदपचयः, रक्तापचयाच्च मांसस्यापचय इत्यादिपूर्व्वपूर्व्वधातुक्षीणतया कृत्वा शुक्रस्य युक्तः क्षयः, शुक्रक्षये तु पूर्व्वधातूनां कथं क्षयः ? उच्यते—यथा महाजलाधारपरिक्षये तत्र प्रविशतां जलप्रायाणां (जन्तूनां) क्षयस्तद्वदत्रापीति । स्वमार्गावरोधाद्रसोऽसञ्चरन् किं करोति ? हृदये विदह्यते, कासवेगेन मुखमार्गात् पिच्छिलबहलविस्रहरितपीतश्वेतः प्रवर्त्तते ॥ ५ ॥

इदानीं मध्यबलदोषारब्धस्य शोषस्य षड्रूपाणि दर्शयन्नाह—भक्तद्वेषो ज्वर इत्यादि । स्वरभेदः घर्घरादिस्वरः ॥ ६ ॥

षड्रूपाणि निर्द्दिश्य दोषभेदेनैकादशरूपाणि बलवत्समदोषारब्धस्य शोषस्य दर्शयन्नाह—स्वरभेद इत्यादि । सलोचो लुञ्चनमिव, अंसयोः पार्श्वयोः, संलोच इत्यत्रान्ये सङ्कोचो इति पठन्ति, तत्र सङ्कोचनमिवेत्यर्थः । शिरसः परिपूर्णत्वं कफेन इति शेषः । अभक्तच्छन्दो भक्तारुचिः । कण्ठस्य चोद्ध्वंसः कण्ठभङ्गः, अन्ये उद्ध्वंस उत्कासिकेति व्याख्यानयन्ति । स्वर-भेदादिलिङ्गत्रयं राजयक्ष्मणि वातेन, ज्वरादीनि चत्वारि पित्तेन, शिरसः परिपूर्णत्वादीनि चत्वारि कफेन; एवं षड्रूपाण्यपि वातादिभेदेन ज्ञेयानि ॥ ७ ॥

इदानीं रूपप्रस्तावाद् बहुरूपान्वितस्यासाध्यत्वमाह—एकादशभिरित्यादि । एतैरेभिः स्वर-भेदोऽनिलाच्छूलमित्यादिकैः, षड्भिर्वापीति भक्तद्वेषो ज्वर इत्यादिभिः, अपिशब्दात्त्रिभिर्वा

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

त्रिभिर्वा पीड़ितं लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः ।
जह्याच्छोषार्दितं जन्तुमिच्छन् सुविपुलं यशः ॥ ८ ॥
व्यवायशोकस्थाविर्य्य-व्यायामाध्वोपवासतः ।
व्रणोरःक्षतपीड़ाभ्यां शोषानन्ये वदन्ति हि ॥ ९ ॥
व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
पाण्डुदेहो यथापूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥ १० ॥
प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।
विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरभिलक्षितः ॥ ११ ॥
जराशोषी कृशो मन्द-वीर्य्यबुद्धिबलेन्द्रियः ।
श्वसनोऽरुचिमान् भिन्न-कांस्यपात्रहतस्वरः ॥
ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं तथैवारतिपीड़ितः ।
सम्प्रस्रुतास्यनासाक्षः सुप्त-(शुष्क)-रूक्षमलच्छविः ॥ १२ ॥

श्वासकासासृगामयैस्तन्त्रान्तरोक्तैः, समन्वितमिति समुच्चीयते । जह्यादिति त्यजेत्, परं वह्नौ मन्दे बलमांसक्षये सतीति बोद्धव्यम् । ननु सर्व्वरूपादर्द्धत्रिरूपौ लघुतरौ, तत् कथं तावप्यसाध्यौ। उच्यते—बलवह्न्यपचये कालप्रकर्षात् तयोरपि महत्वात् ; एतेन सर्व्वरूपोपपन्न एवासाध्यः, इतरौ तु कालप्रकर्षेणेति । अयं पाठः पुस्तकान्तरेष्वन्यथा पठ्यते, स च निबन्धकारैर्न पठितः ॥ ८ ॥

एकीयमतेन शोषभेदान् निर्दिशन्नाह—व्यवायशोकेत्यादि । व्यवायः स्त्रीसेवा ; शोकः पुत्रादि-वियोगेन चित्तोद्वेगः ; स्थाविर्य्यं वृद्धत्वं, अन्ये वार्द्धक्यमिति पठन्ति, तत्राप्येकोऽर्थः ; व्यायामः शरीरायासजनकं कर्म्म ; अध्वा दीर्घमार्गाटनं ; व्यवायाद्युपवासान्तैर्हेतुभिस्तथा व्रणपीड़या उरः-क्षतपीड़या चान्ये शोषान् वदन्तीति सम्बन्धः ॥ ९ ॥

व्यवायशोषिणो लक्षणान्याह—व्यवायेत्यादि । शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरिति शुक्रक्षये मेढ्रवृषणवेदना इत्यादिभिः । यथापूर्व्वमिति यथापूर्व्वं तत्र शुक्रस्य पूर्व्वं मज्जा, मज्ज्ञोऽस्थि, अस्थ्नो मेदः, मेदसो मांसं, मांसस्य रक्तमित्येवं क्षीयन्ते धातवः प्राग्वदेव दर्शितन्यायात्, परं यदि क्षीणं न निवर्त्तते ॥ १० ॥

शोकशोषिणमाह—प्रध्यानशील इत्यादि । प्रध्यानशीलश्चिन्तापरः । स्रस्ताङ्गोऽवसन्नगात्रः। तादृश इति व्यवायशोषितवदभिलक्षितः, परं शुक्रक्षयकृतैर्लिङ्गैर्विना ; एतेन पाण्डुदेह इत्यर्थः ॥११॥

जराशोषिणमाह—जराशोषी कृशो मन्देत्यादि । मन्दशब्दो वीर्य्यादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते। वीर्य्यं शक्तिः, बलमोजो हृदि स्थितं सप्तधातुधामभूतम् । पुनररुचिकथनमत्यन्तारोचक-ख्यापनार्थम् । सम्प्रस्रुतेत्यादि सम्प्रस्रुतशब्द आस्यादिभिस्त्रिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते। आस्यं मुख-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः ।
प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥ १३ ॥
व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
उरःक्षतकृतैर्लिङ्गैः संयुक्तश्च क्षताद् विना ॥ १४ ॥
रक्तक्षयाद् वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमः स्मृतः ॥ १५ ॥
व्यायामभाराध्ययनैरभिघातातिमैथुनैः ।
कर्म्मणा चाप्युरस्येन वक्षो यस्य विदारितम् ॥
तस्योरसि क्षते रक्तं पूयः श्लेष्मा च गच्छति ।
कासमानश्छर्दयेच्च पीतरक्तासितारुणम् ॥
सन्तप्तवक्षाः सोऽत्यर्थं दूयनात् परिताम्यति ।
दुर्गन्धवदनोच्छ्वासो भिन्नवर्णस्वरो नरः ॥ १६ ॥

कुहरम्, अक्षि लोचनम् । सुप्त (शुष्क)-रूक्षत्वं प्रभायाः, रूक्षत्वञ्च मलस्य ; यद्यपि सुप्तरूक्षत्वं त्वचि भवति न प्रभायां, तथापि मञ्चाः क्रोशन्तीतिवदुपचारात् प्रभायां बोद्धव्यम् । जेज्जटाचार्य्यस्तु जराशोषिणो लक्षणमत्र न पठति, सप्ततेस्तूर्द्ध्वं क्षीयमाणेत्यादिना आतुरोपक्रमणीये उक्तत्वात् ॥ १२ ॥

अध्वशोषिणमाह—अध्वप्रशोषीत्यादि । स्रस्ताङ्गः शिथिलगात्रावयवः । प्रसुप्तगात्रावयव इत्यनेन अकर्म्मण्यशरीरप्रदेश उक्तः । शुष्कशब्दः क्लोमादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते ; क्लोम तिलकं, आननं मुखकुहरम् । सम्भृष्टपरुषच्छविरिति दग्धस्येव परुषा छविर्यस्येत्यर्थः ; केचित् सम्भृष्टपरुषच्छविरित्यत्र संसृष्टपरुषच्छविरिति पठित्वा संसृष्टा परुषा छविर्यस्य स इति व्याख्यायन्ति । यद्यपि जराशोष्यनन्तरं व्यायामशोषी वाच्यो नाध्वशोषी, तथाप्यध्वशोषिलक्षणानां व्यायामशोषिण्यतिदेशात् पूर्व्वमत्राध्वशोषी निर्द्दिष्टः । यदेवं तर्हि व्यायामशोषिलक्षणान्येव कुतोऽध्वशोषिणि नातिदिश्यन्ते ? सत्यं, उरःक्षतलिङ्गानामधिकानां व्यायामशोषिणि सद्भावात् । केचिदत्र तृडङ्गमर्द्दौर्बल्यपारुष्यैरर्द्दितोऽध्वना इति पाठं पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः ॥ १३ ॥

व्यायामशोषिणमाह - व्यायामशोषी भूयिष्ठमित्यादि । एभिरेवेति अनन्तरोक्तैरध्वशोषिलक्षणैरित्यर्थः । उपवासशोषिलक्षणं दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयोक्तं 'तत्र वातलाहारसेविनः' इत्यादिकं ज्ञातव्यम् । व्रणशोषिलक्षणमाह—रक्तक्षयादित्यादि । व्रणशोषिणो वैशेषिकलक्षणानुपदेशात् सामान्यलक्षणं ज्ञेयम् । यदेवं कुतोऽस्य पृथगभिधानमिति चेत्, विशिष्टकारणतया असाध्यतमत्वख्यातेः ॥ १४ । १५ ॥

उरःक्षतशोषिणमाह—व्यायामेत्यादि । कर्म्मणा चाप्युरस्येनेति धनुराकर्षणादिनेत्यर्थः । क्षते अतिदारिते । असितमीषत्कृष्णं, अरुणमीषद्रक्तम् । दूयनादतिवेदनात्, परिताम्यति मोहं याति । दुर्गन्धशब्दो वदनोच्छ्वासाभ्यां सम्बध्यते ॥ १६ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

केषाञ्चिदेवं शोषो हि कारणैर्भेदमागतः ।
न तत्र दोषलिङ्गानां समस्तानां निपातनम् ॥
क्षया एव हि ते ज्ञेयाः प्रत्येकं धातुसंज्ञिताः ।
चिकित्सितन्तु तेषां हि प्रागुक्तं धातुसंक्षये ॥ १७ ॥

श्वासाङ्गसादकफसंस्रवतालुशोषच्छर्द्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥
स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठ-गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्येच्छुष्कांस्तरून् पवनधूमदवार्दितांश्च ॥ १८ ॥

महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीड़ितम् ।
शूनमुष्कोदरञ्चैव यक्ष्मिणं परिवर्ज्जयेत् ॥ १९ ॥
उपाचरेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नवम् ॥ २० ॥
स्थिरादिवर्गसिद्धेन घृतेनाजाविकेन च ।
स्निग्धस्य मृदु कर्त्तव्यमूर्द्ध्वञ्चाधश्च शोधनम् ॥

एकीयमतमाह—केषाञ्चिदित्यादि । केषाञ्चिदाचार्य्याणां मते एवं व्यवायादिभिरनेकैः कार[णैः]
कृत्वा हि यस्मात् शोषो भेदमागतः; अत एक एव स्वमते शोषो नेतरे व्यवायादिजाः। कु[तो]
व्यवायादिजाः शोषा न भवन्तीत्याह—न तत्रेत्यादि । तत्र तेषु व्यवायादिजेषु। यदि
व्यवायादिजाः शोषाः न भवन्ति तर्हि किंनामधेया भवन्तीत्याह– क्षया एवेत्यादि। ते व्यवा[या]
दिजाः क्षया एव, किंविशिष्टाः ? प्रत्येकं धातुसंज्ञिताः धातुक्षयसंज्ञका इत्यर्थः। यतः शुक्रा[दि]
विलोमेन व्यवायादिभिर्धातूनां यथापूर्व्वं संक्षयात् । तेषां किञ्चिच्चिकित्सितमाह—चिकि[त्सितं]
तु तेषामित्यादि । धातुसंक्षये दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयाध्याये ॥ १७ ॥

इदानीमेकीयमतं प्रदर्श्य सम्प्राप्त्यनन्तरं राजयक्ष्मणः पूर्व्वरूपाण्याह श्वासाङ्गसाद[कफ]
संस्रवेत्यादि । अङ्गसादोऽङ्गानामनुत्साहः, अग्निसादोऽग्निमान्द्यम् । मदः पूगफलेनेव म[द्]
मांसपरो मांसाभिलाषी । रिरंसुः रन्तुमिच्छुः । शल्लकी गोधानुकारी वज्रशकलः शल्लक [इति]
लोके प्रसिद्धः, नीलकण्ठो मयूरः, गृध्रः आमिषाशी योजनदृष्टिः । कपयो वानराः। कृक[लासः]
कृकण्टकः गिरगिट इति पूर्व्वदेशीया भाषन्ते । तं शोषिणं वाहयन्ति प्रापयन्ति, स द[र्शनं]
ननु सम्प्राप्त्यनन्तरं पूर्व्वरूपेषु वक्तव्येषु कथं रूपाण्यभिधाय पूर्व्वरूपोपादानं कृतम् ? उ[च्यते]
रूपाण्यव्यक्तानि पूर्व्वरूपाण्यस्येति प्रतिपादनार्थम् ॥ १८ ॥

वर्ज्ज्यमाह – महाशनमित्यादि । मुष्को वृषणम् । यक्ष्मिणमित्यत्रान्ये शोषिणमिति पठन्ति।
उपक्रम्यमाह —उपाचरेदात्मवन्तमित्यादि । आत्मवन्तं जितेन्द्रियम् तदेव चिकि[त्सित]
माह—स्थिरादिवर्गसिद्धेनेत्यादि । स्थिरादिर्विदारिगन्धादिः । मृदु यत् कर्शनं न भवति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आस्थापनं तथा कार्य्यं शिरसश्च विरेचनम् ।
यवगोधूमशालींश्च रसैर्भुञ्जीत शोधितः ।
दृढेऽग्नौ बृंहयेच्चापि निवृत्तोपद्रवं नरम् ॥ २१ ॥
व्यवायशोषिणं प्रायो भजन्ते वातजा गदाः ।
बृंहणीयो विधिस्तस्मै हितः स्निग्धोऽनिलापहः ॥ २२ ॥
काकानुलूकान् नकुलान् बिड़ालान् गण्डूपदान् व्यालबिलेशयाखून् ।
गृध्रांश्च दद्याद् विविधैः प्रवादैः ससैन्धवान् सर्षपतैलभृष्टान् ॥
देयानि मांसानि च जाङ्गलानि मुद्गाढ़कीसूपरसाश्च हृद्याः ।
खरोष्ट्रनागाश्वतराश्वजानि देयानि मांसानि सुकल्पितानि ।
मांसोपदंशांश्च पिबेदरिष्टान् मार्द्वीकयुक्तान् मदिराश्च सेव्याः ॥ २३ ॥
अर्कामृताक्षारजलोषितेभ्यः कृत्वा यवेभ्यो विविधांश्च भक्ष्यान् ।
खादेत् पिबेत् सर्पिरजाविकं वा कृशो यवाग्वा सह भक्तकाले ॥

आस्थापनं निरूहः । तथेति मृद्वित्यर्थः । शिरसो विरेचनं नस्यम् । शोधितस्य पश्चात् कर्म्म आह— यवगोधूमेत्यादि । रसैः जाङ्गलमांसरसैः । बृंहणविषयमाह— दृढेऽग्नावित्यादि । निवृत्तोपद्रव-मिति प्रशान्तस्वरभेदादिकमित्यर्थः ॥ २० । २१ ॥

इदानीं व्यवायशोषिणो विशिष्टं चिकित्सितमाह— व्यवायेत्यादि । व्यवायशोषिणमित्यादि-वाक्यं केचिन्नेच्छन्ति, क्रियाणाञ्चाविभागेन इत्युक्तस्य व्याघातात् ॥ २२ ॥

शोषिणां यानि मांसान्यादेयानि तान्याह— काकानुलूकान् नकुलानित्यादि । बिड़ाला ग्राम्यादि-भेदेन षट्प्रकारा मार्ज्जाराः ; तथा च— "ग्राम्यो वन्यस्तोयजातः पक्षिमार्ज्जारविज्जकौ । सुगन्ध-वृषणश्चेति मार्ज्जाराः षट् प्रकीर्त्तिताः" इति । व्याला व्याघ्रादयः, बिलेशयाः श्वाविच्छल्लकीप्रभृतयः, आखुरत्र वृक्षमूषिकः । विविधैः प्रवादैरिति "काकांस्तित्तिरिशब्देन मत्स्यशब्देन चोरगान् । भूम्यमत्स्यान्त्रशब्देन दद्याद् गण्डूपदानपि" इत्यादिभिर्नानाप्रकारैर्वचनैः । एवम्प्रकारेण दाने किं प्रयोजनमिति चेत्? अजुगुप्सया भक्षणं भक्षितस्य चानुल्लेखनम् । तथा चोक्तं— "जानन् जुगुप्सु-र्नैवाद्याद् भुक्तं वा पुनरुल्लिखेत् । तस्माच्छद्मोपसिद्धानि मांसान्येतानि दापयेत्" इति । जाङ्गलानि जङ्घालविष्किरप्रतुदजानि, शेषजाङ्गलवर्गाणामत्र विशेषेणाभिधानात् । यद्यपि जाङ्गलशब्देनैव गृध्रादयोऽपि लब्धास्तथाप्यत्यन्तबृंहणत्वाद् गृध्रादीनां पृथगुपादानम् । मुद्गाढकीसूपरसाः स्रोतः-शुद्धिकरत्वाद् देयाः । नागो हस्ती, अश्वतरो वेशरः । सुकल्पितानि वेशवारीकृतानि नानाप्रकार-प्रकल्पितानि । तथा च वृद्धभोजः—"खरोष्ट्राश्वतरं नागं मांसं मांसाभिवृद्धये । दद्यान्माहिष-शब्देन वेसवारीकृतं भिषक्" इति । मांसोपदंशानरिष्टान् अभयारिष्टप्रभृतीन्, मार्द्वीकयुक्तान् द्राक्षासवयुक्तान्, मदिरा मद्यम् । भक्ष्यान्निर्द्देष्टुमाह— अर्कामृतक्षारजलोषितेभ्य इत्यादि । अर्क-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सर्पिर्मधुभ्यां त्रिकटु प्रलिह्याच्चव्याविडङ्गोपहितं क्षयार्त्तः।
मांसादमांसेषु घृतञ्च सिद्धं शोषापहं क्षौद्रकणासमेतम्॥
द्राक्षासितामागधिकावलेहः सक्षौद्रतैलः क्षयरोगघाती।
घृतेन चाजेन समाक्षिकेण तुरङ्गगन्धातिलमाषचूर्णम्॥
सिताश्वगन्धामगधोद्भवानां चूर्णं घृतक्षौद्रयुतं प्रलिह्यात्।
क्षीरं पिबेद् वाप्यथ वाजिगन्धा-विपक्वमेवं लभते च पुष्टिम्।
तदुत्थितं क्षीरघृतं सिताढ्यं प्रातः पिबेद् वाथ पयोऽनुपानम्॥ २४॥
उत्सादने चापि तुरङ्गगन्धा योज्या यवाश्चैव पुनर्नवे च॥ २५॥
कृत्स्ने वृषे तत्कुसुमैश्च सिद्धं सर्पिः पिबेत् क्षौद्रयुतं हिताशी।
यक्ष्माणमेतत् प्रबलञ्च कासं श्वासञ्च हन्यादपि पाण्डुताञ्च॥ २६॥
शकृद्रसा गोऽश्वगजान्यजानां क्वाथा मिताश्चापि तथैव भागैः।
मूर्व्वाहरिद्राखदिरद्रुमाणां क्षीरस्य भागस्त्वपरो घृतस्य॥

गुडूचीक्षारपानीयोषितेभ्यो यवेभ्यो भक्ष्यान् कृत्वा खादेदिति सम्बन्धः। उषितेभ्यो रात्रौ स्थितेभ्यः। अर्कादिभस्म चतुर्गुणेन जलेन गालयित्वा पचेद् यावदर्द्धावशिष्टं भवति। तथाचोक्तं—"पाना भोजनायाथ भस्म स्राव्यं चतुर्गुणे। जलेऽर्द्धमवशिष्टे(ष्टं) तु क्षाराम्भो ग्राह्यमिष्यते" इति पिबेदित्यादि। अजाविकञ्चेति आजं वा आविकं वेत्यर्थः। अजेत्यत्र ह्रस्वत्वं छन्दोऽनुरोधात्। भक्तकाले भोजनकाले। सर्पिर्मधुभ्यामित्यादि। उपहितं संयुक्तम्। मांसादमांसेष्वित्यादि। मांसादा गृध्रादयः, तन्मांसरसे चतुर्गुणे सिद्धं सर्पिः क्षौद्रपिप्पलीयुक्तं शोषापहं भवति। क्षौद्रदन्तिकणेति केचित् पठन्ति। द्राक्षेत्यादि। अवलेहोऽयम्। सिताश्वगन्धेत्यादि। सिता मगधोद्भवा पिप्पली। क्षीरमित्यादि। वाजिगन्धाविपक्वं सामान्यक्षीरपाकपरिभाषया। वाजि अश्वगन्धा। तदुत्थितं क्षीरघृतमित्यादि। तदुत्थितमश्वगन्धाविपक्वक्षीरोत्थं, क्षीरघृतं विलोड़िताद्दुद्भूतं घृतम्॥ २३। २४॥

उद्वर्त्तनमुपचर्य्यार्थमाह—उत्सादने इत्यादि। उत्सादनमुद्वर्त्तनम्। तुरङ्गगन्धा अश्व पुनर्नवे श्वेतरक्ते द्वे। ननु शोषे बृंहणमुपयुज्यते, एताश्च विलेखनाः, ततः कथं तदुपयोगः? सत्यं, वाह्योपयोगेन तेषां बृंहणत्वेनोपयोगात्॥ २५॥

कृत्स्ने इत्यादि। कृत्स्ने वृषे इति समूलपत्रशाखाङ्कुरे। वासकाङ्गेभ्यः क्वाथे, वासकपुष्पैः, कल्कीकृतैरिति शेषः। सिद्धं सर्पिरिति चतुर्गुणक्वाथेन पुष्पकल्केनाष्टमभागेन तथा चोक्तं—"शणस्य कोविदारस्य वृषस्य च पृथक् पृथक्। कल्काढ्यत्वान्न शंसन्ति पुष्प चतुष्पलम्" इति॥ २६॥

शकृद्रसा इत्यादि। गोऽश्वगजाविच्छगलीनां प्रत्येकं शकृद्रसाः, तथैव मूर्व्वाहरिद्रा

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भागान् दशैतान् विपचेद् विधिज्ञो दत्त्वा त्रिवर्गं मधुरञ्च कृत्स्नम् ।
कटुत्रिकञ्चैव सभद्रदारु घृतोत्तमं यक्ष्मनिवारणाय ॥ २७ ॥
द्वे पञ्चमूल्यौ वरुणं करञ्जं भल्लातकं विल्वपुनर्नवे च ।
यवान् कुलत्थान् बदराणि भार्गीं पाठां हुताशं समहीकदम्बम् ॥
कृत्वा कषायं विपचेद्धि तस्य षड्भिर्हि पात्रघृं तपात्रमेकम् ।
व्योषं महावृक्षपयोऽभयाश्च चव्यं सुराख्यं लवणोत्तमञ्च ॥
एतद्धि शोषं जठराणि चैव हन्यात् प्रमेहांश्च सहानिलेन ॥ २८ ॥
गोऽश्वाव्यजेभैणखरोष्ट्रजातैः शकृद्रसक्षीररसक्षतोत्थैः ।
द्राक्षाश्वगन्धामगधासिताभिः सिद्धं घृतं यक्ष्मविकारहारि ॥ २९ ॥
एलाजमोदामलकाभयाक्ष-गायत्र्यरिष्टासनशालसारान् ।
विडङ्गभल्लातकचित्रकोग्रा-कटुत्रिकाम्भोदसुराष्ट्रजांश्च ॥
पक्त्वा जले तेन पचेद्धि सर्पिस्तस्मिन् सुसिद्धे त्ववतारिते च ।
त्रिंशत्पलान्यत्र सितोपलाया दत्त्वा तुगाक्षीरिपलानि षट् च ॥

द्रुमाणां क्वाथभागैर्मिताः स्वल्पा भागाः, तथा क्षीरस्यापरो नवमो भागः, घृतस्य दशम इति, एतान् दशभागान् त्रिवर्गादिकेन कल्केन विपचेदिति सम्बन्धः। मूर्व्वा चोरस्नायुः। खदिर द्रुमाणामिति द्रुमग्रहणं मध्यमवयसः खदिरस्य ग्रहणार्थम्। त्रिवर्गः त्रिफला। मधुरञ्च कृत्स्नं काकोल्यादिकम्, अपरेऽष्टवर्गमाहुः ॥ २७ ॥

द्वे पञ्चमूल्यावित्यादि। द्वे पञ्चमूल्यौ दशमूलमित्यर्थः। विल्वस्य पृथक्पाठादत्र फलं ग्राह्यम्। हुताशः चित्रकः, महीकदम्बो मुण्डितिका। कृत्वा कषायमिति दशमूलादीनामष्टषष्ठ्यधिकानि सप्तशतपलानि चतुर्गुणेनाम्भसा निःक्वाथ्य चतुर्भागावशिष्टः क्वाथो ग्राह्यः। तस्य क्वाथस्य, पात्रैः षड्भिः। कल्कद्रव्याण्याह – व्योषमित्यादि। व्योषं त्रिकटुकं, महावृक्षपयः सेहुण्डक्षीरं, सुराख्यं देवदारु, लवणोत्तमं सैन्धवम्; केचित् लवणोत्तममित्यत्र मगधोद्भवामिति पठित्वा पिप्पलीमिति व्याख्यानयन्ति। प्रमेहांश्च सहानिलेनेति वातिकानपि प्रमेहान् हन्तीत्यर्थः; एतच्च स्तुतिपरं, वातिकमेहानामसाध्यत्वात् ॥ २८ ॥

गोऽश्वाव्यजेभैणेत्यादि। गोऽश्वादीनां शकृद्रसक्षीरमांसरसरुधिरैः द्राक्षादीनां कल्केन सिद्धं घृतं यक्ष्मविकारान् हन्तीति सम्बन्धः। इभा हस्तिनी, एणः कृष्णसारः। क्षीरं यथासम्भवं ग्राह्यं, न तु सर्व्वेषाम् ॥ २९ ॥

एलाजमोदेत्यादि। एलादिकान् सुराष्ट्रजान्तान् कषायकल्पेन विपाच्य, तेन क्वाथेन सर्पिं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रस्थे घृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात् क्षौद्रं ततो मन्थहतं विदध्यात्।
पलं पलं प्रातरतः प्रलिह्यात् पश्चात् पिबेत् क्षीरमतन्द्रितश्च॥
एतद्धि मेध्यं परमं पवित्रं चक्षुष्यमायुष्यमथो यशस्यम्।
यक्ष्माणमाशु व्यपहन्ति चैतत् पाण्ड्वामयञ्चैव भगन्दरञ्च॥
श्वासञ्च हन्ति स्वरभेदकास-हृत्प्लीहगुल्मग्रहणीगदांश्च।
न चात्र किञ्चित् परिवर्ज्जनीयं रसायनञ्चैतदुपास्यमानम्॥ ३०॥
प्लीहोदरोक्तं विहितञ्च सर्पिस्त्रीण्येव चान्यानि हितानि चात्र॥ ३१॥
उपद्रवांश्च स्वरवंकृतादीन् जयेद् यथास्वं प्रसमीक्ष्य शास्त्रम्॥ ३२॥
अजाशकृन्मूत्रपयोघृतासृङ्मांसालयानि प्रतिसेवमानः।
स्नानादिनानाविधिना जहाति मासादशेषं नियमेन शोषम्॥ ३३॥

विंपचेदिति सम्बन्धः। तस्मिन् क्काथ सिद्ध पूते शर्करायास्त्रिंशत्पलानि दद्यात्, तुगाक्षीर्य्याश्च षट्पलानि, तथा घृतस्य प्रस्थे द्विगुणं द्विप्रस्थमितं क्षौद्रं दद्यात्। अक्षं विभीतकं, गायत्री खदिरः, अरिष्टो निम्बः, असनो वीजकः, शालः प्रसिद्धः, सारशब्दः खदिरादिभिः सम्बध्यते। उग्रा वचा, अम्भोदो मुस्तं, सुराष्ट्रजा तुवरमृत्तिका। तुगाक्षीरी वंशलोचनं, अन्ये वंशलोचनानुकारिपार्थिवद्रव्यमाहुः। मन्थहतं खजविलोड़ितम्। अतो अस्माद्रसायनात्। अतन्द्रितः अनलसः। मेध्यं मेधाजनकम्॥ ३०॥

अत्र रसायनेऽपराण्यपि घृतान्यतिदेशेनाह—प्लीहोदरोक्तं विहितमित्यादि। प्लीहोदरोक्तं षट्पलकं, त्रीण्येव चान्यानि उदरोक्तान्येव; तद्यथा—एकं हरीतकीचूर्णप्रस्थमित्यादिकं, द्वितीयं गव्ये पयसि महावृक्षक्षीरमित्यादि, तृतीयं चव्यचित्रकदन्त्यतिविषा इत्यादिकम्। अत्र शोषे एतानि स्रोतोऽवरोधशान्त्यर्थं रेचनत्वेन हितानि॥ ३१॥

स्वरभेदादीनां चिकित्सितमतिदेशेनाह—उपद्रवांश्च स्वरवैकृतादीनित्यादि। यथास्वं यत् यदात्मीयं स्वरभेदादिशास्त्रं, तत् प्रसमीक्ष्येत्यर्थः॥ ३२॥

इदानीमजायाः सर्व्वप्रकारेणोपयोगमाह—अजाशकृन्मूत्रेत्यादि। अजाशकृदादिकं यथासम्भवं स्नानादिविधिना पुरुषः सेवमानोऽशेषं शोषं मासाज्जहातीति सम्बन्धः। अजाशब्दः शकृदादिभिः रालयान्तैः प्रत्येकं सम्बध्यते। आलयं गृहम्, अजानामेव॥ ३३॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रसोनयोगं विधिवत् क्षयार्त्तः क्षीरेण वा नागबलाप्रयोगम् ।
सेवेत वा मागधिकाविधानं तथोपयोगं जतुनोऽश्मजस्य ॥ ३४ ॥
शोकं स्त्रियं क्रोधमसूयनञ्च त्यजेदुदारान् विषयान् भजेत ।
वद्यान् द्विजातींस्त्रिदशान् गुरूंश्च वाचश्च पुण्याः शृणुयाद् द्विजेभ्यः ॥ ३५ ॥

इति सुश्रुतसंहितायामुत्तरतन्त्रे शोषप्रतिषेधो नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

रसोनयोगमित्यादि । विधिवद् यथाशास्त्रम् । क्षीरेणेति नागबलाप्रयोगमागधिकाविधानाभ्यां सम्बध्यते । तथेति क्षीरेणेत्यर्थः । जतुनोऽश्मजस्य शिलाजतुनः ॥ ३४ ॥

इदानीं परिहार्य्यमाह—शोकं स्त्रियमित्यादि । क्रोधः पराभिद्रोहलक्षणः ; असूयनं परगुणेषु दोषारोपणम् । इदानीं दैवव्यपाश्रयां चिकित्सामाह —उदारानित्यादि ; उदारा विषया धर्म्माविरुद्धा मनोऽनुकूलाश्च शब्दादयः । भजेत सेवेत । द्विजातीन् विप्रान्, त्रिदशान् देवान्, गुरून् पितृमातृप्रभृतीन् । पुण्या वाचो वेदोक्ता रुद्रस्तुतिप्रभृतयः ॥ ३५ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
शोषप्रतिषेधव्याख्यानामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः ।
जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥
हृद्वस्त्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः ।
चयापचयवान् वृत्तः स गुल्म इति कीर्त्तितः ॥ २ ॥
पञ्च गुल्माश्रया नृणां पार्श्वे हृन्नाभिवस्तयः ।
गुपितानिलमूलत्वाद् गूढ़मूलोदयादपि ।
गुल्मवद् वा विशालत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते ॥ ३ ॥

शोषप्रतिषेधानन्तरं रिष्टोक्तक्रमानुक्रमेण गुल्मप्रतिषेधारम्भो युज्यत इत्याह—अथातो गुल्मप्रतिषेधमित्यादि ॥ १ ॥

तत्र निदानानन्तरीयकत्वात् प्रतिषेधस्यादौ गुल्मानां हेतुसम्प्राप्तिसंख्या आह—यथोक्तैरित्यादि । यथोक्तैः कोपनैः व्रणप्रश्नोक्तैर्बलवद्विग्रहादिक्रोधादिदिवास्वप्नादिभिः । आमपक्वाग्निरक्तमूत्राशयहृदयोण्डुकफुष्फुसाश्च कोष्ठशब्दवाच्याः, तथा चोक्तम्—'स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते' इति । गुल्मः पञ्चविधः—पृथग्दोषैस्त्रयः, समस्तैरेकः, रक्तेनापरः, एवं पञ्चविधः । एतच्च प्रायोवचनं, द्वन्द्वजगुल्मानां सद्भावात् । तथा चोक्तम्—"व्यामिश्रलिङ्गानपरांस्तु गुल्मांस्त्रीनादिशेद् भेषजकल्पनार्थम्—" इति, तथा व्रणप्रश्नोक्तप्रसरतया पञ्चदशप्रकारगुल्मसम्भवात् । यथोक्तैः कोपनैरित्यादिर्हेतुः, दोषाः कुपिता इत्यादिः सम्प्राप्तिः, स पञ्चविध इत्येषा संख्या । गुल्मस्य रूपमाह—हृद्वस्त्योरन्तरे ग्रन्थिरित्यादि । हृद्वस्त्योः हृदये च वस्तौ च, वा तयोरेवान्तरे ; तेन सर्व्वमुदरमाक्षिप्तम् । सञ्चारी चलनशीलः, वाताधिक्यात् । अचल एकस्थानशायी, वायोरल्पत्वात् । चयापचयवान् कदाचिदुपचितः कदाचिदपचित इति, विचित्रक्रियत्वाद् वायोः । वृत्तो वर्त्तुलः । केचित् हृन्नाभ्योरन्तरे इति पठन्ति ; ते च नाभिग्रहणेनैव सामीप्याद् वस्तिं गृह्णन्ति । चयापचयवानित्यत्र स्थिरोपचयवान् इति केचित् पठन्ति, स्थिर उपचयो वृद्धिर्यस्य स इति च व्याख्यानयन्ति ॥ २ ॥

इदानीं तत्राप्युदरे पञ्चगुल्माश्रयानाह—पञ्चगुल्माश्रया इत्यादि । सुबोधमेतत् । कार्त्तिकुण्डस्त्वेनं पाठं स व्यस्तैर्जायते दोषैरित्यादिवाक्यादनन्तरं पठति । अथ गुल्मनिरुक्तिमाह—गुपितानिलमूलत्वादित्यादि । गुपितानिलमूलत्वात् आकुलीकृतवायुमूलत्वात्, एतेन सर्व्वगुल्मानां वायुः कारणम् । गूढ़मूलोदयादिति गूढ़मूलाः कन्दादयः, तेषामिवोदयादुत्पत्तेः ; अन्ये

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स यस्मादात्मनि चयं गच्छत्यप्स्विव बुद्बुदः ।
अन्तः सरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ॥ ४ ॥
स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ।
पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥ ५ ॥
सदनं मन्दता वह्नेराटोपोऽन्त्रविकूजनम् ।
विण्मूत्रानिलसङ्गश्च सौहित्यासहता तथा ।
द्वेषोऽन्ने वायुरूर्द्ध्वश्च पूर्व्वरूपेषु गुल्मिनाम् ॥ ६ ॥
हृत्कुक्षिशूलं मुखकण्ठशोषो वायोर्निरोधो विषमाग्निता च ।
ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु ॥ ७ ॥

गूढमूलो गुल्मकारण उदयो यस्य स तथा तस्मात्, मूलस्य वायोर्गूढत्वमावृतत्वमुच्यते तत्प्रकोपद्वैविध्यात्; तथा च—"वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च" —इति । गुल्मवत् मनुष्यादिसंहतिवत् । विशालत्वाद् विस्तीर्णत्वात् । एतेनैतदुक्तं भवति—यथा संहतिविशेषेणावस्थिता मनुष्यवृक्षादयो गुल्मव्यपदेशं भजन्ते मनुष्यगुल्मो वृक्षगुल्म इति, एवमत्रापि । दृष्टान्तत्रयं गुल्मस्य दोषत्रयोद्भवत्वप्रदर्शनार्थम् । गुपितानिलमूलत्वादित्यत्र कुपितानिलमूलत्वादिति केचित् पठन्ति । तत्रापि स एवार्थः । गूढमूलोदयादित्यत्रापरे गूढगुल्मोदयादिति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—गूढस्य लतादिवृतस्य गुल्मस्येव वर्त्तुलविटपस्येव उदयादुत्पत्तेर्गुल्म इत्यर्थः ॥ ३ ॥

इदानीं यथा न पच्यते गुल्मस्तथाऽऽह—स यस्मादित्यादि । स गुल्मो यस्मात् कारणादात्मनि स्वावयवे चयं निचयं गच्छति याति; अप्स्विव बुद्बुद उद्गच्छति उद्गतिं याति, तथा गुल्मरूपोऽपि दोषः स्वावयवे उद्गच्छति उद्गतिं याति; अन्तः अभ्यन्तरे, सरति भ्राम्यति । एवम्भूतः प्रायेण वातिको भवति, स च न पच्यते; इतरे च गुल्मा यदा रक्तादिदूष्यमधिष्ठायावतिष्ठन्ते तदा कदाचित् पच्यन्ते । तथा चोक्तम्—"रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् क्रियामनुपलभ्य वा । यदि गुल्मो विदह्येत शस्त्रं तत्र भिषग्जितम्"—इति । अथैवमन्तर्विद्रधेर्गुल्मस्य च शीघ्रमन्दपाकित्वेन भेदः ॥ ४ ॥

इदानीं स पञ्चविध उच्यते इत्यस्यैव विवरणमाह—स व्यस्तैर्जायते दोषैरित्यादि । स गुल्मः, व्यस्तैः एकैकैः, उच्छ्रितैः प्रकुपितैः; रक्तेन आर्त्तवरक्तेन; चकारात् धातुरक्तेनापि गुल्मो जायते, स च पुंसां स्त्रीणाञ्च भवति; तस्य च पृथगुपादानं न कृतं, पैत्तिकगुल्मसमानलक्षणतया तत्रैवावरोधात् ॥ ५ ॥

गुल्मपूर्व्वरूपाण्याह—सदनमित्यादि । आटोप उदरापूरः । सङ्गो निरोधः । सौहित्यासहता तृप्त्यक्षमत्वम् । वायुरूर्द्ध्व सन्ततोद्गार इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वातगुल्मलक्षणमाह—हृत्कुक्षिशूलमित्यादि । विषमाग्निता चेति चकारान्मुखवैरस्यं ग्राह्यम् । ते ते विकाराः स्तम्भकम्पादयः । केचिद् वातगुल्मलक्षणं आध्मानशूले भवतोऽतिमात्रमित्यादिना पाठेन पठन्ति; स चाभावान्न लिखितः ॥ ७ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्वेदज्वराहारविदाहदाहास्तृष्णाङ्गरागः कटुवक्त्रता च ।
पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ॥ ८ ॥
स्तैमित्यमन्नेऽरुचिरङ्गसादश्छर्द्दिः प्रसेको मधुरास्यता च ।
कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु ॥
सर्व्वात्मकः सर्व्वविकारयुक्तः सोऽसाध्य उक्तः क्षतजञ्च वक्ष्ये ॥ ९ ॥
नवप्रसूताऽहितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा ॥
वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ।
पत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणञ्चाप्यपरं निबोध ॥
न स्पन्दते नोदरमेति वृद्धिं भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ।
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्यमसृग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः ॥ १० ॥

पित्तगुल्मलक्षणमाह—स्वेदेत्यादि । आहारविदाहः भुक्तमात्रस्याहारस्याम्लिकादिसद्भावः । पित्तस्य लिङ्गानि भ्रममदमूर्च्छादीनि । पित्तगुल्मलक्षणमपि केचिदन्यपाठेन पठन्ति । यथा—'अम्लीभवत्यन्नमथो ज्वरश्च दाहः पिपासा कटुवक्त्रता च । पित्तस्य लिङ्गानि च कीर्त्तितानि भवन्ति पित्तप्रभवे तु गुल्मे' इति ॥ ८ ॥

कफगुल्मलक्षणमाह—स्तैमित्यमित्यादि । स्तैमित्यं स्तिमितता । अन्ने अरुचिः अन्नानभिलाषः । प्रसेको लालास्रावः । कफस्य लिङ्गानि गौरवशैत्यादीनि । कफगुल्ममपि केचित् "अन्ने द्विलिप्सा गुरुगात्रता च छर्द्दिः प्रसेको मधुरास्यता च" इत्यादिपाठेन पठन्ति, सोऽप्यभावान्न दर्शितः । सन्निपातगुल्मलक्षणमाह—सर्व्वात्मक इत्यादि । सर्व्वविकारयुक्तः प्रत्येकवातादिगुल्मोक्तलक्षणसहितः । सर्व्वात्मके सर्व्वरुजोपपत्तिरिति केचित् पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च सर्व्वलिङ्गोपपत्तिरिति वक्तव्ये सर्व्वरुजोपपत्तिरिति यत् कृतं तन्महारुजत्वप्रतिपादनार्थम् । केचिदत्र निचयगुल्मं पुरीषलसिकारक्तजन्यं दक्षिणपार्श्वाश्रितं पठन्ति । तस्य विशेष उच्यते—"सिराजालपरिच्छन्नो दाहरागज्वरान्वितः । कूर्म्मवद्रक्तपर्य्यन्तस्त्रिदोषः स न सिध्यति"—इति । केचिच्च गुल्मानन्तरं विशेषमुपस्तम्भनामान्तरं पठन्ति—"पयो ह्यम्लसमायुक्तं दधिभावं व्रजेद् यथा । यत्नहीनस्य गुल्मोऽपि तथोपस्तम्भतां व्रजेत् ॥ अम्भोवहे स्तम्भयित्वा स्रोतसी कोष्ठसंश्रितः । उदरे प्रति सन्तिष्ठेत् स्तम्भन्तु तं विदुः"—इति । आर्त्तवरक्तजगुल्मं हेत्वादिभिराह—क्षतजमित्यादि । क्षतजशब्देनात्र रक्तमुच्यते, कारणे कार्य्योपचारात् । आमगर्भः षण्मासं यावत् । ऋतावित्यत्रापि अहितभोजनेति सम्बध्यते । पैत्तस्य पित्तजगुल्मस्य । विशेषणं विशेषम् । निबोध जानीहि । न स्पन्दते न वर्द्धते अङ्गैरिति शेषः । अन्ये तु परतो निषेधस्योभयत्र सम्बन्धाद् स्पन्दते इत्येव वर्णयन्ति; पिण्डितः स्पन्दत एवेत्यर्थः ; तथाचोक्तम्—'यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैः' इति । गर्भिणीनां लिङ्गानि श्रमादीनि सदनान्तान्यत्र व्याधिस्वभावाद् भवन्ति । तं रक्तगुल्मम् । गर्भकालातिगमे प्रसूतिकालेऽतिक्रान्ते ; प्रसूतिकालादनन्तरं पिण्डीभूते रक्तगुल्मे स्नेहादिनोपस्कृतदेहायाः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वातगुल्मार्द्दितं स्निग्धं युक्तं स्नेहविरेचनैः ।
उपाचरेद् यथाकालं निरूहैः सानुवासनैः ॥
पित्तगुल्मार्द्दितं स्निग्धं काकोल्यादिघृतेन तु ।
विरिक्तं मधुरैर्योगैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
श्लेष्मगुल्मार्द्दितं स्निग्धं पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
तीक्ष्णैर्विरिक्तं तद्रूपैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नार्य्याः कार्य्यः क्रियाविधिः ॥
विशेषमपरश्चास्याः शृणु रक्तविभेदनम् ।
पलाशक्षारतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥
दद्यादुत्तरवस्तिंश्च पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
उष्णर्वा भेदयेद् भिन्ने विधिरासृग्दरो हितः ॥ ११ ॥

साध्यत्वम् । उक्तञ्च—"ज्वरे तुल्यतुर्दोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम्" इति । केचिदेवं व्याख्यानयन्ति—मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्य इति वक्तव्ये तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्यमिति यद् कृतं तद्रक्तगुल्मे सम्यगुपचिते प्रसूतिकालादर्व्वागपि चिकित्सा करणीयेति बोधयति ॥ ९ । १० ॥

अतः परं चिकित्सामाह—वातगुल्मार्द्दितमित्यादि । स्निग्धमवस्थापेक्षया चतुर्भिरपि स्नेहैः । यथाकालमिति पक्षाद् विरेको वान्तस्येत्यादिनोक्तस्य कालस्यानतिक्रमेणेत्यर्थः ; यथाकालमित्यत्र यथायोगमिति पठित्वा यथावस्थमिति व्याख्यानयन्ति । पित्तगुल्मार्द्दितमित्यादि । मधुरैर्योगै-रारग्वधादिभिः क्षीरशर्करादिभिश्च ; अन्ये तु भित्त्वा द्विधेक्षुमित्याद्युक्तैर्मधुरैर्योगैरिति व्याख्या-नयन्ति । निरूहैः समुपाचरेन्मधुरैरेव । श्लेष्मगुल्मार्द्दितमित्यादि । तीक्ष्णैर्दन्तीद्रवन्ती-प्रभृतिभिः । तद्रूपैर्निरूहैस्तीक्ष्णैः 'आरग्वधादिभिः क्काथः' इत्यादिभिरित्यर्थः । सर्व्वगुल्मेषु स्नेहस्वेदौ प्रयोज्यौ, वातारब्धत्वात् । सन्निपातोत्थिते गुल्मे इत्यादि । ननु पूर्व्वं सान्निपातिको गुल्मोऽ-साध्य उक्तः, तत् कथं त्रिदोषघ्नो विधिर्हित इत्युच्यते ? सत्यं, यथा विषमसन्निपातजो गुल्मो-ऽसाध्यस्तथा समसन्निपातजोऽभिनवो बलवति पुरुषे कृच्छ्रसाध्यः, अतोऽत्र चिकित्सितमुक्तम् । तथाचोक्तं—"सन्निपातोत्थितो गुल्मश्चिरोत्थोऽसमदोषजः । वर्ज्जनीयोऽन्यथा कृच्छ्रसाध्यो बलवतो मतः"—इति । पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या इत्यादि । पित्तवत् पित्तगुल्मवत् । पित्तगुल्मचिकित्सया प्रतिकृतस्य रक्तगुल्मस्य विशेषचिकित्सामाह—विशेषमपरश्चास्या इत्यादि । पलाशक्षारतोयेन पलाशभस्मगालितेन जलेन । केचित्तोयशब्दं क्काथे वर्णयन्ति । स च क्षारक्काथः स्नेहोपयोगोक्त-विधिना कार्य्यः । पिप्पल्यादिगणकल्कक्काथाभ्यां साधितघृतेन । उष्णैरिति पिप्पल्यादिप्रभृतिभिः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आनूपौदकमज्जानो वसा तैलं घृतं दधि ।
विपक्वमेकतः शस्तं वातगुल्मेऽनुवासनम् ॥ १२ ॥
जाङ्गलकशफानान्तु वसा सर्पिश्च पैत्तिके ॥ १३ ॥
तैलं जाङ्गलमज्जान एवं गुल्मे कफोत्थिते ॥ १४ ॥
धात्रीफलानां स्वरसे षडङ्गं विपचेद् घृतम् ।
शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मिने ॥ १५ ॥
चित्रकव्योषसिन्धूत्थ-पृथ्वीकाचव्यदाड़िमैः ।
दीप्यकग्रन्थिकाजाजी-हवुषाधान्यकैः समैः ॥
दध्यारणालबदर-मूलकस्वरसैर्घृतम् ।
तत् पिबेद् वातगुल्माग्नि-दौर्ब्बल्याटोपशूलनुत् ॥ १६ ॥

विधिरासृग्दर इति रक्तपित्तोक्तो विधिः; कुत एतत् ? असृग्दरे रक्तपित्तविध्यतिदेशा असृग्दरविध्यतिदेशेन रक्तपित्तविध्यतिदेशं कुर्व्वंन्न तज्ज्ञापयति—अधोगतरक्तपित्तचिकित्सित कार्य्यमिति ॥ ११ ॥

वातगुल्मेऽनुवासनमुद्दिशन्नाह—आनूपौदकमज्जान इत्यादि । आनूपा गजगवयादयः, औदक मत्स्यादयः । वसापि आनूपादीनामेव । विपक्वमेकत इति एतच्च स्नेहमेकीकृत्य विप अर्थाद् वातहरैर्द्रव्यैरिति बोद्धव्यम् ॥ १२ ॥

पैत्तिके गुल्मेऽनुवासनमाह—जाङ्गलैकशफानामित्यादि । अत्र जाङ्गलशब्देन जङ्घाल प्रधानतया गृह्यते । एकशफा अश्ववेशरादयः । वसा सर्पिश्चेति अत्रापि विपक्वमिति सम्ब तेनैतद्द्वयं पित्तहरैर्द्रव्यैर्विपक्वं पैत्तिके गुल्मेऽनुवासनं योज्यमिति ॥ १३ ॥

कफगुल्मेऽनुवासनमाह—तैलं जाङ्गलमज्जान इत्यादि । एवमिति कफहरद्रव्यैर्विपक्व वासनं शस्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

वातादिजगुल्मेष्वनुवासनमभिधाय वातापहघृतान्याह—धात्रीफलानामित्यादि । धात्री स्वरसे चतुर्गुणे ; षडङ्गमिति षट्पलकं ; तेनात्र पञ्चकोलयवक्षारकल्कमिति लभ्यते । सैन्धवोपेतमिति शर्करासैन्धवप्रक्षेपयुक्तं तद् घृतं वातगुल्मिने हितमित्यर्थः ॥ १५ ॥

चित्रकादिघृतमाह—चित्रकव्योषेत्यादि । पृथ्वीका हिङ्गुपत्रिका, कृष्णजीरक इत्यन्ये; दी ऽजमोदा, ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । समैरिति 'कल्कीकृतैः' इत्यध्याहार्य्यम् । दध्यादीनि स्वरसान्तानि प्रत्येकं घृतच्चतुर्गुणानि ॥ १६ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हिङ्गुसौवर्च्चलाजाजी-विड़दाड़िमदीप्यकैः ।
पुष्करव्योषधान्याम्ल-वेतसक्षारचित्रकैः ॥
शठीवचाजगन्धैला-सुरसैश्च विपाचितम् ।
शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥ १७ ॥
विड़दाड़िमसिन्धूत्थ-हुतभुग्व्योषजीरकैः ।
हिङ्गुसौवर्च्चलक्षार-रुग्वृक्षाम्लाम्लवेतसैः ॥
वीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधि चतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत् प्लीहशूलजित् ॥ १८ ॥
रसोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम् ।
सुरारणालदध्यम्ल-मूलकस्वरसैः सह ॥
व्योषदाड़िमवृक्षाम्ल-यवानीचव्यसैन्धवैः ।
हिङ्ग्वम्लवेतसाजाजी-दीप्यकैश्च समांशिकैः ॥
सिद्धं गुल्मग्रहण्यर्शः-श्वासोन्मादक्षयज्वरान् ।
कासापस्मारमन्दाग्नि-प्लीहशूलानिलान् जयेत् ॥ १९ ॥
दधि सौवीरकं सर्पिः क्वाथौ मुद्गकुलत्थजौ ।
पञ्चाढ़कानि विपचेदावाप्य द्विपलान्यथ ॥
सौवर्च्चलं सर्ज्जिकाञ्च देवदार्वथ सैन्धवम् ।
वातगुल्मापहं सर्पिरेतद् दीपनमेव च ॥ २० ॥

हिङ्ग्वाद्यं घृतमाह —हिङ्गुसौवर्च्चलेत्यादि । धान्यं धान्यकम् । अजगन्धा बोवयिका । सुरसः तुलसी । हिङ्ग्वादीनां सुरसान्तानां कल्के दध्ना चतुर्गुणेन विपाचितं सर्पिः शूलादिहरमिति सम्बन्धः ॥ १७ ॥

दाधिकसंज्ञं घृतमाह—विड़दाड़िमसिन्धूत्थेत्यादि । हुतभुक् चित्रकः, क्षारो यवक्षारः, रुक् कुष्ठं, वृक्षाम्लं तिन्तिडीकम् । बीजपूरकरसोऽत्र चतुर्गुणः, द्रवद्रव्यत्वात् ॥ १८ ॥

रसोनादिघृतमाह—रसोनस्वरसे इत्यादि । पञ्चमूलरसान्वितमिति विल्वादिपञ्चमूलक्काथान्वितम् । आरणालं काञ्जिकं, दध्यम्लं दधिमस्तु । दीप्यकोऽजमोदा । रसोनस्वरसादिमूलकस्वरसान्तैः षड्भिर्द्रवैर्घृतसमैः, व्योषादिद्रव्यैः कल्कितैः सर्पिश्चतुर्थांशैः, सिद्धं सर्पिर्गुल्मादीन् जयेदिति सम्बन्धः ॥ १९ ॥

दधि सौवीरकमित्यादि । दध्यादीनि चत्वारि पृथगाढ़कप्रमाणानि, सौवर्च्चलादीनि द्विपलान्यावाप्य सर्पिराढ़कं विपचेत् ; अयमत्र सिद्धः पाठः, पारम्पर्य्याविच्छेदस्मरणात् । वर्त्तमानपुस्तकेषु चायं पठ्यते—कुलत्थमूलकक्काथेत्यादि ॥ २० ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तृणमूलकषाये तु जीवनीयैः पचेद् घृतम्।
न्यग्रोधादिगणे वापि गणे वाप्युत्पलादिके।
रक्तपित्तोत्थितं घ्नन्ति घृतान्येतान्यसंशयम्॥ २१॥
आरग्वधादौ विपचेद् दीपनीययुतं घृतम्।
क्षारवर्गे पचेच्चान्यत् पचेन्मूत्रगणेऽपरम्।
घ्नन्ति गुल्मं कफोद्भूतं घृतान्येतान्यसंशयम्॥ २२॥
यथादोषोच्छ्रयश्चापि चिकित्सेत् सान्निपातिकम्॥ २३॥
चूर्णं हिङ्ग्वादिकं वापि घृतं वा प्लीहनाशनम्।
पिबेद् गुल्मापहं काले सर्पिस्तैल्वकमेव वा॥ २४॥

पित्तजरक्तजगुल्मयोर्घृतान्याह—तृणमूलकषाये इत्यादि। अत्र तृणमूलशब्दात् तृणपञ्चमूलकषाये इति बोद्धव्यम्। जीवनीयैरिति काकोल्यादिभिः कल्कीकृतैरित्यर्थः। न्यग्रोधादिगणे क्वाथीकृते इति ज्ञेयम्। वापीत्यपिशब्दो जीवनीयैः पचेद् घृतमिति समुच्चिनोति। एवमुत्पलादावपि ग्राह्यम्। रक्तपित्तोत्थितं गुल्ममिति शेषः॥ २१॥

कफगुल्मे घृतान्याह—आरग्वधादौ विपचेदित्यादि। आरग्वधादाविति क्वाथीकृते। दीपनीययुतमिति पिप्पल्यादिकल्कयुतम्; एकं घृतम्। क्षारवर्गे इति मुष्ककादारभ्य यावत्तथा कोशातकीरिति क्षारवर्गे, मुष्ककादिगणे इत्यन्ये व्याख्यानयन्ति। अत्रापि दीपनीययुतमिति सम्बध्यते, तेन क्षारवर्गद्रवे पिप्पल्यादिकल्कयुतं घृतं पचेदित्यर्थः; द्वितीयं घृतमित्यर्थः। पचेन्मूत्रगणेऽपरमिति मूत्रगणे गोमूत्रादिकेऽष्टसंख्यकेऽपरं तृतीयं घृतम्। अत्रापि दीपनीययुतमिति सम्बध्यते। 'मूत्रगणेऽपरम्' इत्यत्रान्ये 'दीपनीयगणेऽपरम्' इति पठन्ति, तच्च टीकाकारा अवर्णयन्ति। केचिदिदं कफगुल्मचिकित्सितं वातगुल्मचिकित्सानन्तरं पठित्वा वातावरककफशान्तये कफहन्तॄण्यपि घृतानि वातगुल्मे शस्तानीति व्याख्यानयन्ति॥ २२॥

एवं घृतान्यभिधायाधुना सान्निपातिके दोषोद्रेकेण घृतचूर्णादिभिश्चिकित्सितमाह—यथेत्यादि। यथादोषोच्छ्रयं यो यो दोष उच्छ्रित उत्कटस्तच्चिकित्सया चिकित्सेदित्यर्थः। यथादोषोच्छ्रयमित्यत्रान्ये यथादोषबलमिति पठन्ति; तत्राप्येकोऽर्थः॥ २३॥

तच्च यथादोषोच्छ्रयं चिकित्सितं वाते जिते सति कार्य्यमिति; वातहरविधिमाह—चूर्णमित्यादि। चूर्णं हिङ्ग्वादिकमिति हिङ्गुत्रिकटुकेत्यादिना वातव्याध्युक्तम्। घृतं वा प्लीहनाशनमिति षट्पलकमित्यर्थः। यद्यपि षट्पलं घृतं तन्त्रान्तरे कफगुल्महरत्वेन दर्शितं, तथाऽप्यत्र विलक्षणैकद्रव्यत्वाद् वातगुल्महरत्वम्। काले उत्पन्नमात्र एव षट्पलकं घृतं हितं, काले अवस्थायामित्यन्ये। सर्पिस्तैल्वकमिति तिल्वकः पट्टिकालोध्रः, तेन संस्कृतं तैल्वकं, वातव्याध्युक्तं वा॥ २४॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तिलेक्षुरकपलाश-सार्षपं यवनालजम् ।
भस्म मूलकजञ्चापि गोऽजाविखरहस्तिनाम् ॥
मूत्रेण महिषीणाञ्च पालिकैश्चाव चूर्णितैः ।
कुष्ठसैन्धवयष्ट्याह्व-नागरक्रिमिघातिभिः ॥
साजमोदैश्च दशभिः सामुद्राच्च पलैर्युतम् ।
अयःपात्रेऽग्निनाल्पेन पक्त्वा लेह्यमथोद्धरेत् ॥
तस्य मात्रां पिबेद् दध्ना सुरया सर्पिषापि वा ।
धान्याम्लेनोष्णतोयेन कौलत्थेन रसेन वा ।
गुल्मं वातविकारांश्च क्षारोऽयं हन्त्यसंशयम् ॥ २५ ॥
स्वर्ज्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकजोऽपि वा ।
तलेन शमयेत् पीतो गुल्मं पवनसम्भवम् ।
पीतं सुखाम्बुना वापि स्वर्ज्जिकाकुष्ठसैन्धवम् ॥ २६ ॥
वृश्चीव-(र)-मुरुबूकञ्च वर्षाभूवृ हतीद्वयम् ।
चित्रकञ्च जलद्रोणे पक्त्वा पाकावशेषितम् ॥
मागधीचित्रकक्षौद्र-लिप्ते कुम्भे निधापयेत् ।
मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णार्द्धसंयुतम् ॥

पानीयं क्षारमाह—तिलेत्यादि । इक्षुरकः कोकिलाक्षकः । नागरकस्थाने केचित् त्र्यूषणं पठन्ति । क्रिमिघाति विड़ङ्गम् । तिलादीनां मूलकान्तानां भस्म गवादिमूत्रगणेन चतुर्गुणेन क्षारकल्पेन परिस्राव्य कुष्ठादिभिरजमोदान्तैः पालिकैः सामुद्रात् समुद्रलवणाद् दशभिः पलैश्चूर्णितैर्युतं लौहपात्रे मृदुना चाग्निना लेह्यं पक्त्वा उद्धरेदिति सम्बन्धः । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—तिलादि-भस्मपलशतं गवादिमूत्रेण चतुर्गुणेन निःक्वाथ्य पादभागिकमवशेष्य, तच्चतुर्थांशं कुष्ठादिचूर्ण-मावाप्य तावत् पचेद् यावल्लेह्यं भवति । दध्नेत्याद्यनेकावलोडनद्रव्योपदेशो दोषकालाग्न्यपेक्षया । वातविकारान् तूनीप्रभृतीन् ॥ २५ ॥

श्लोकेन योगद्वयमाह—स्वर्जिकेत्यादि । क्षारो यवक्षारः । तत्र स्वर्जिकाकुष्ठसहितो यवक्षार स्तैलेनेत्येको योगः ; केतकिजोऽपि वेत्यत्रापि क्षार इति सम्बध्यते, तेन केतकिजोऽपि वा क्षारस्तैले-नेति द्वितीयो योगः । गौड़ास्तु केतकिक्षारः स्वर्ज्जिकाकुष्ठसहितस्तैलेनेत्येकमेव योगं मन्यन्ते । क्षारावलेहमभिधाय चूर्णमाह—पीतमित्यादि । सुखाम्बुना ईषदुष्णोदकेन । गुल्मं हन्तीत्यत्रापि सम्बध्यते ॥ २६ ॥

वृश्चीवाद्यरिष्टमाह—वृश्चीवेत्यादि । वृश्चीवः शुक्लपुनर्नवा । उरुबूकः शुक्लैरण्डः । वर्षाभूः रक्तपुनर्नवा । बृहतीद्वयमिति एका अणुफला, द्वितीया कण्टकिनी स्थूलफला । वृश्चीवादीनां

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वुसोषितं दशाहन्तु जीर्णभक्तः पिबेन्नरः।
अरिष्टोऽयं जयेद् गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥ २७ ॥
पाठानिकुम्भरजनीत्रिकटुत्रिफलाग्निकम्।
लवणं वृक्षवीजञ्च तुल्यं स्यादनवं गुड़म् ॥
पथ्याभिः सहितं चूर्णं गवां मूत्रयुतं पचेत्।
गुटिकास्तद् घनीभूतं कृत्वा खादेदभुक्तवान् ॥
गुल्मप्लीहाग्निसादांस्तान् नाशयेयुरशेषतः।
हृद्रोगं ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगञ्च दारुणम् ॥ २८ ॥
सशूले सोन्नतेऽस्पन्दे दाहपाकरुगन्विते।
गुल्मे रक्तं जलौकोभिः शिरामोक्षेण वा हरेत् ॥ २९ ॥
सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः।
कटुत्रिकसमायुक्ता हिताः पाने च गुल्मिनाम् ॥ ३० ॥
पेया वातहरैः सिद्धाः कौलत्थाः संस्कृता रसाः।
खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥ ३१ ॥

चित्रकान्तानामाढ़कम्; अन्ये पलशतं मन्यन्ते, द्रोणेऽम्भसि पलशतमित्यादिपरिभाषितत्वात्। पादावशेषितं चतुर्थांशावशिष्टं क्वाथं, मगधादिप्रमाणं यावन्मात्रेण कुम्भस्य सम्यग्लेपनं भवति, पथ्याचूर्णार्द्धसंयुक्तं हरीतकीचूर्णाष्टपलसंयुतम्। बुसोषितं बुसमध्ये स्थितम्। जीर्णभक्तः परि-णताहारः लघुकोष्ठ इति यावत्। पिबेत् प्रातरेव ॥ २७ ॥

पाठेत्यादि। निकुम्भा दन्ती। अग्निकश्चित्रकः, 'अग्निमन्थ' इत्यन्ये, 'मोरट' इत्यपरे। वृक्षवीजमिन्द्रयवः। अनवं गुड़ं पुराणं गुड़म्। पाठादिचूर्णं समपुराणगुड़युतं खादेत्, अथवा तदेव चूर्णं हरीतकीभिः सह गोमूत्रेण पचेत्, तच्च घनीभूतं गुटिकाः कृत्वा प्रातरेव खादेत्; हरीतकीप्रमाणं चूर्णाच्चतुर्थांशं, गोमूत्रन्तु चतुर्गुणम् ॥ २८ ॥

इदानीमवस्थायां गुल्मे रक्तमोक्षणमाह—सशूले इत्यादि। अस्पन्दे अचले। पाकरुगन्विते पाकवेदनायुक्ते, जलौकोभी रक्तं हरेत् गुल्मस्थाने एव, शिरामोक्षेण तु वाह्वोः, तन्त्रान्तरोक्तत्वात्। केचित् 'अलाबुपातनञ्चापि गुल्मे शस्तं कफात्मके' इति पठन्ति। गुल्मिनां जाङ्गलरसस्य पान-माह—सुखोष्णा इत्यादि। सुखोष्णा ईषदुष्णाः। जाङ्गलरसा जङ्घालविष्किरमांसरसाः संस्कृताः सुस्निग्धाः सम्यक् स्नेहसंस्कृताः। हिता इति यथादोषमिति शेषः ॥ २९। ३० ॥

भोजनार्थमाह—पेयेत्यादि। वातहरैर्भद्रदार्व्वादिभिः। संस्कृताः स्नेहादिभिः। खलाः कपित्थ-दाड़िमतक्रशाकादिसंस्कृताः कचिला इति प्रसिद्धाः। सपञ्चमूलाः पञ्चमूलसहिताः, एतेन पञ्च-मूलसहितैः कपित्थादिभिः कृता इत्यर्थः। भोजने हिता यथादोषमित्युपस्कारः ॥ ३१ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

बद्धवर्च्चोऽनिलानान्तु सार्द्रकं क्षीरमिष्यते।
कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ॥ ३२ ॥
गुल्मिनः सर्व्वं एवोक्ता दुर्व्विरेच्यतमा भृशम्।
अतश्चैतांस्तु सुस्विन्नान् स्रंसनेनोपपादयेत् ॥ ३३ ॥
विम्लापनाभ्यञ्जनानि तथा संदहनानि च।
उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः शाल्वणादयः ॥
उदरोक्तानि सर्पींषि मूत्रवर्त्तिक्रियास्तथा।
लवणानि च योज्यानि यान्युक्तान्यनिलामये ॥ ३४ ॥
वातवर्च्चोनिरोधे तु सामुद्रार्द्रकसर्षपैः।
कृता पायौ विधातव्या वर्त्तयो मरिचोत्तराः ॥ ३५ ॥
दन्तीचित्रकमूलेषु तथा वातहरेषु च।
कुर्य्यादरिष्टान् सर्व्वांश्च श्लोकस्थाने यथेरितान्।
खादेद् वाप्यङ्कुरान् भृष्टान् पूतीकनृपवृक्षजान् ॥ ३६ ॥

अवस्थावशेन गुल्मे भोजनविशेषमाह—बद्धेत्यादि। बद्धवर्च्चोऽनिलानां निरुद्धपुरीषवायूनाम्। सार्द्रकमार्द्रकसहितम्। इष्यते भोजने इति शेषः। आन्तरोपचारमभिधायावस्थायां बाह्योपचारं स्वेदमाह—कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदानित्यादि। कुम्भीप्रभृतिस्वेदाः स्वेदाध्याये अभिहिताः। निपुणतया स्वेदान् कारयेत्। वातश्लेष्मात्मके सशूले कठिने च गुल्मे गुल्मिनो विरेकमाह—गुल्मिन इत्यादि। सुस्विन्नानिति स्नेहो हि स्वेदेनैवाक्षिप्तः, तेन सम्यक् स्निग्धस्विन्नान्। स्रंसनेन विरेकेण। उपपादयेत् योजयेत् ॥ ३२। ३३ ॥

किं गुल्मे विरेक एव कार्य्यं उतान्यदपीत्याह—विम्लापनाभ्यञ्जनानीत्यादि। विम्लापनमङ्गुल्यादिना गुल्मस्य मर्द्दनं, दहनं जाम्बवौष्ठादिना। शाल्वणादय इत्यत्रादिशब्दः प्रकारे; तेन शाल्वणप्रकारा अन्येऽप्युपनाहस्वेदाः पच्यमानाभिमुखे गुल्मे कार्य्याः। उदरोक्तानि सर्पींषि हरीतकीचूर्णप्रस्थमित्यादिकानि। मूत्रवर्त्तिक्रियास्तथेति उदरोक्ता वमनशिरोविरेचनद्रव्याणामित्यादिकाः। लवणानि पत्रलवणस्नेहलवणकल्याणलवणानि। अनिलामये वातव्याधौ। केचित् सर्पींषीत्यस्याग्रे चूर्णा इति पठित्वा नाराचकादय इति व्याख्यानयन्ति ॥ ३४ ॥

इदानीं मूत्रवर्त्तिप्रयोगावस्थामपरवर्त्तिञ्चाह—वातेत्यादि। सामुद्रं समुद्रलवणं, समुद्रफेनमपरे। मरिचोत्तरा मरिचप्रधानाः ॥ ३५ ॥

दन्तीचित्रकमूलेष्वित्यादि। वातहरेषु विदारिगन्धाप्रभृतिषु। श्लोकस्थाने यथेरितानिति यथा सूत्रस्थाने विरेचनकल्पे आसवकरणमुक्तं, तेनैव प्रकारेणात्रापि दन्त्यादिक्काथेऽरिष्टानासवान् कुर्य्यात्। अन्ये तु श्लोकस्थाने इत्यत्र द्वितीयं स्थानशब्दं लुप्तं वर्णयन्ति, लुप्तस्थानशब्देन

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ऊर्द्ध वातमनुष्यश्च गुल्मिनं न निरूहयेत् ।
पिबेत् त्रिवृन्नागरं वा सगुडां वा हरीतकीम् ।
गुग्गुलुं त्रिवृतां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ॥
मूत्रमद्यपयोद्राक्षा-रसैर्वीक्ष्य बलाबलम् ।
एवं पीलूनि पि(भृ)ष्टानि पिबेत् सलवणानि तु ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकसैन्धवैः ।
युक्ता हन्ति सुरा गुल्मं शीघ्रं काले प्रयोजिता ॥ ३७।३८ ॥
बद्धविण्मारुतो गुल्मी भुञ्जीत पयसा यवान् ।
कुल्माषान् वा बहुस्नेहान् भक्षयेल्लवणोत्तरान् ॥ ३९ ॥
अथास्योपद्रवः शूलः कथञ्चिदुपजायते ।
शूलं निखानितमिवासुखं येन तु वेत्त्यसौ ॥
तत्र विण्मूत्रसंरोधः कृच्छ्रोच्छ्वासः स्थिराङ्गता ।
तृष्णा दाहो भ्रमोऽन्नस्य विदग्धपरिवृद्धिता ॥

गुल्मप्रतिषेधं गृह्णन्ति । तेनात्रोक्तवृश्चीवाद्यरिष्टवद्दन्त्यादिक्काथे मधुपथ्याचूर्णप्रक्षेपेणारिष्टकर्त्तं, सूत्रस्थानोक्तप्रकारेण वासवकरणम् । खादेदित्यादि । अङ्कुरान् कोमलपल्लवान् । भृष्टानिति 'स्नेहेन' इति शेषः ; अन्ये अग्निना भृष्टानित्याहुः, तन्मते वातकारिणोऽप्यङ्कुरा व्याधिप्रत्यनीकत्वाद् गुल्मे हिताः । पूतीकश्चिरबिल्वः, नृपवृक्षो गिरिमालकः ॥ ३६ ॥

इदानीं गुल्मे हितस्यापि निरूहस्यावस्थायां निषेधमाह—ऊर्द्ध्वातमित्यादि । ऊर्द्ध्वातमूर्द्ध्वातयुक्तं गुल्मिनं मनुष्यं न निरूहयेदिति सम्बन्धः । केचिदिमं पाठं न पठन्ति । पिबेदित्यादि । पिबेदिति वक्ष्यमाणेन मूत्रमद्यादिद्रवेण ; अन्ये पानीयेन पिबेदित्याहुः । त्रिवृन्नागरमित्येको योगः, सगुडां वा हरीतकीमिति द्वितीयः । गुग्गुलुमित्यादि । द्रवन्ती चित्रापत्रा दन्तीभेदः । पयो दुग्धं, द्राक्षारसः द्राक्षास्वरसः । वीक्ष्य बलाबलमिति दापादीनामिति वाक्यशेषः । अत्रापि पिबेदिति सम्बन्धनीयम् । एवमित्यादि । एवमिति मूत्रादिभिरित्यर्थः (भृष्टानि स्नेहेन) । पिप्पलीत्यादि । सुरा पैष्टी । हन्तीत्यत्र शीघ्रमिति सम्बध्यते । काले आध्मानादिकायामवस्थायाम् ॥ ३७ । ३८ ॥

बद्धेत्यादि । पयसा दुग्धेन । यवान् वाट्यादिकृतान् । कुल्माषान् यवपिष्टमयान् भक्षयेत् लवणोत्तरान् सैन्धवप्रधानान् ॥ ३९ ॥

इदानीं गुल्मोपद्रवमाह—अथेत्यादि । अस्य गुल्मस्य, उपद्रवः पश्चात्कालभावी कथञ्चित् स्वहेतुभिरित्यर्थः । शूल उपजायते । शूलं निखानितमिव कीलकं निखानितमिवेत्यर्थः । तस्योपद्रवस्य दोषविशेषेण लिङ्गं संख्याञ्चाह—तत्रेत्यादि । तत्रेत्युपद्रवे शूले । स्थिराङ्गता कठिन-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रोमहर्षोऽरुचिश्छर्द्दिर्भुक्तवृद्धिर्जडाङ्गता ।
वाय्वादिभिर्यथासङ्ख्यं मिश्रैर्वा वीक्ष्य योजयेत् ॥ ४० ॥
पथ्यात्रिलवणं क्षारं हिङ्गुतुम्बुरुपौष्करम् ।
यवानीश्च हरिद्राश्च विडङ्गान्यम्लवेतसम् ॥
विदारीत्रिफलाऽभीरु-शृङ्गाटीगुड़शर्कराः ।
काश्मरीफलयष्ट्याह्व-परूषकहिमानि च ॥
षड्ग्रन्थातिविषादारु-पथ्यामरिचवृक्षकान् ।
कृष्णामूलकचव्यश्च नागरक्षारचित्रजान् ॥
उष्णाम्लकाञ्जीकक्षीर-तोयैः श्लोकसमापनान् ।
यथाक्रमं विमिश्रांश्च द्वन्द्वे सर्व्वांश्च सर्व्वजे ॥ ४१ ॥
तथैव सेकावगाह-प्रदेहाभ्यङ्गभोजनम् ।
शिशिरोदकपूर्णानां भाजनानाञ्च धारणम् ॥
वमनोन्मर्द्दनस्वेद-लङ्घनक्षपणक्रियाः ।
स्नेहादिश्च क्रमः सर्व्वो विशेषेणोपदिश्यते ॥ ४२ ॥

द्धता। अन्नस्य विदग्धपरिवृद्धिता अन्नस्य विदाहे शूलस्य परिवृद्धिर्भवतीत्यर्थः। भुक्तवृद्धिरिति भुक्तस्य वृद्धिः भुक्तमात्रे शूलस्य वृद्धिर्भवतीत्यर्थः। जड़ाङ्गता अङ्गानां जड़ता। मिश्रैरिति द्वन्द्वैः सान्निपातिकैश्चेत्यर्थः। विण्मूत्रसंरोध इत्यादिकं वातजशूललक्षणं, तृष्णादाह इत्यादिकं पित्तज-शूललक्षणं, रोमहर्षोऽरुचिरित्यादिकं श्लेष्मजशूललक्षणं, द्विदोषलिङ्गं द्वन्द्वैः, सर्व्वलिङ्गं समस्तैः। अतः परमुपद्रवशूलस्य चिकित्सितमाह—वीक्ष्येत्यादि। वीक्ष्येति वातादिभेदेन शूलमित्यर्थः। त्रिलवणं सैन्धवसौवर्च्चलबिड़ानि। क्षारो यवक्षारः। अभीरुः शतावरी, शृङ्गाटी जलजं द्रव्यं त्रिकण्टकफलं। गुड़शर्करा गाङ्गेटीफलम्। हिमं चन्दनम्। षड्ग्रन्था वचा। वृक्षक इन्द्रयवः। मूलकं पिप्पलीमूलम्। उष्णशब्दोऽम्लकाञ्जिकादिभिः सम्बध्यते। श्लोकसमापनान् योगान् इति शेषः। यथाक्रममिति पथ्याद्यम्लवेतसान्तमुष्णाम्लकाञ्जिकेन वातिके, विदार्य्यादिहिमान्त-मुष्णक्षीरेण पैत्तिके, षड्ग्रन्थादिचित्रकान्तमुष्णतोयेन श्लैष्मिके; विमिश्रं द्वन्द्वे इति पथ्यादि-विदार्य्यादी वातपैत्तिके, पथ्यादिषड्ग्रन्थादी वातश्लैष्मिके, विदार्य्यादिषड्ग्रन्थादी पित्त-श्लैष्मिके, सर्व्वांश्च पथ्यादीन् त्रीन् सन्निपाते ॥ ४० । ४१ ॥

किमेतदेवोपद्रवशूले कार्य्यमुतान्यदपीत्याह—तथैवेत्यादि। तथैवेति यथासंख्यमित्यर्थः। तेन सेकादिकं वातिके, शिशिरोदकादिकं पैत्तिके, वमनादिकं श्लैष्मिके। स्नेहादिक्रमश्च यथा-दोषं यथावस्थं सर्व्वेषामेव, द्वन्द्वजे द्वयं, सान्निपातिके समस्तम्। क्षपणक्रिया अन्या अपि कफ-क्षयकरी ॥ ४२ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वल्लूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकानि वदलम् ।
न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥ ४३ ॥
विना गुल्मेन यच्छूलं गुल्मस्थानेषु जायते ।
निदानं तस्य वक्ष्यामि रूपञ्च सचिकित्सितम् ॥ ४४ ॥
वातमूत्रपुरीषाणां निग्रहादतिभोजनात् ।
अजीर्णाध्यशनायास-विरुद्धान्नोपसेवनात् ।
पिष्टान्नशुष्कमांसानामुपयोगात् तथैव च ॥
एवंविधानां द्रव्याणामन्येषाञ्चोपसेवनात् ।
वायुः प्रकुपितः कोष्ठे शूलं सञ्जनयेद् भृशम् ॥
निरुच्छ्वासो भवेत् तेन वेदनापीड़ितो नरः ।
शङ्कुस्फोटनवत् तस्य यस्मात् तीव्राश्च वेदनाः ।
शूलासक्तस्य लक्ष्यन्ते तस्माच्छूलमिहोच्यते ॥ ४५ ॥

गुल्मोपद्रवमभिधाय गुल्मे वर्ज्जमाह—वल्लूरं मूलकमित्यादि । वल्लूरं शुष्कमांसम् । वैदलं मुद्गवनमुद्गादिकम् । आलुकं पिण्डालुकादिभेदेनानेकप्रकारम् । मधुराणि फलानि क्षीरि-वृक्षफलानि चोचमोचादीनि च । चकारादेवंविधान्यन्यान्यपि वर्ज्जानि । अस्याग्रे केचित् 'लध्वन्नं दीपनं स्निग्धमुष्णं वातानुलोमनम् । बृंहणञ्च भवेद् यच्च तद्धितं सर्व्वगुल्मिनाम् । स्थानेऽवसेको रक्तस्य बाहुमध्ये शिराव्यधः । स्वेदोऽनुलोमनञ्चैव प्रशस्तं सर्व्वगुल्मिनाम्' इत्यादिकं पठन्ति ; स चाभावात्र लिखितः । (इति डल्लणेनान्यग्रन्थदर्शनादुक्तम्) ॥ ४३ ॥

गुल्मोपद्रवं शूलमभिधायेदानीं केवलं शूलमाह—विनेत्यादि । गुल्मस्थानेषु गुल्मप्रतिदेशकेषु । अन्ये विना गुल्मेनेत्यादिश्लोकं परित्यज्य अथातः शूलप्रतिषेधं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञां पठित्वा वातमूत्रपुरीषाणां निग्रहादित्यादिना पृथगेव शूलाध्यायं पठन्ति; ते च पूर्व्वोक्तं पाठं त्यजन्ति । अपरे विना गुल्मेनेत्यादिकं समस्तमपि असौश्रुतं भणित्वा परित्यजन्ति । अस्माभिस्तु सर्व्वमतानुसारिभिर्जेज्जटाभिप्रायेण पठितः ॥ ४४ ॥

शूलस्य हेतुं सम्प्राप्तिञ्चाह—वातमूत्रपुरीषाणामित्यादि । निग्रहात् वेगकालेऽवरोधात् । अजीर्णमामविदग्धादिभेदभिन्नम् । अध्यशनं साजीर्णभोजनम् । आयासः शरीरायासजनकं कर्म । विरुद्धान्नं हिताहितीयोक्तम् । विरूढानां विगतरोहाणामङ्कुरितानां वा । एवंविधानां दोषप्रकोपणानाम् । कोष्ठे सर्व्वस्मिन्नुदरे । निरुच्छ्वासः निरुद्धोच्छ्वासः । तेन शूलेन । वातमूत्रपुरीषाणां निग्रहादित्यादिरन्येषाञ्चोपसेवनादित्यन्तो हेतुः, वायुः प्रकुपित इत्यादिश्च सम्प्राप्तिः । तत् कस्माच्छूलमुच्यत इत्याह—शङ्कित्यादि । शङ्कुस्फोटनवत् कीलकाहननवत्तीव्रा वेदना, तस्य व्याधितस्य, शूलासक्तस्य शूलिनः ; एतेनैतदुक्तं भवति—यथा कस्यचित् कीलकाहननेन तीव्रा वेदना लक्ष्यते तद्वत्तस्य यस्माद् वेदना लक्ष्यते तस्माच्छूलमिहोच्यते ॥ ४५ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

निराहारस्य यस्यैव तीव्रं शूलमुदीर्य्यते ।
प्रस्तब्धगात्रो भवति कृच्छ्रेणोच्छ्वसितीव च ॥
वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः ।
एतैर्लिङ्गैर्विजानीयाच्छूलं वातसमुद्भवम् ॥ ४६ ॥
तृष्णा दाहो मदो मूर्च्छा तीव्रं शूलं तथैव च ।
शीताभिकामो भवति शीतेनैव प्रशाम्यति ।
एतैर्लिङ्गैर्विजानीयाच्छूलं पित्तसमुद्भवम् ॥ ४७ ॥
शूलेनोत्पीड्यमानस्य हृल्लास उपजायते ।
अतीवपूर्णकोष्ठत्वं तथैव गुरुगात्रता ।
एतत् श्लेष्मसमुत्थस्य शूलस्योक्तं निदर्शनम् ॥ ४८ ॥
सर्व्वाणि दृष्ट्वा रूपाणि निर्दिशेत् सान्निपातिकम् ।
सन्निपातसमुत्थानमसाध्यं तं विनिर्दिशेत् ॥ ४९ ॥
शूलानां लक्षणं प्रोक्तं चिकित्साञ्च निबोध मे ।
आशुकारी हि पवनस्तस्मात् तं त्वरया जयेत् ॥
तस्य शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ।
पायसैः कृशरापिण्डैः स्निग्धैर्वा पिशितैर्हितः ॥
त्रिवृच्छाकेन वा स्निग्धमुष्णं भुञ्जीत भोजनम् ।
चिरविल्वाङ्कुरान् वापि तैलभृष्टांस्तु भक्षयेत् ॥

वातशूललक्षणमाह—निराहारस्येत्यादि । पित्तशूललक्षणमाह—तृष्णेत्यादि । शीताभिकामः शीताभिलाषः । प्रशाम्यति शूलमिति शेषः ॥ ४६ । ४७ ॥

कफशूललक्षणमाह—शूलेनेत्यादि । हृल्लासस्थूत्करणम् । निदर्शनं लक्षणम् ॥ ४८ ॥

सान्निपातिकशूललक्षणमाह—सर्व्वाणीत्यादि । ननु कैश्चित् पूर्व्वाचार्य्यैर्दोषभेदेन नियतं स्थानं शूलस्योक्तम् । तथाहि—"वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति, पित्तात्मकञ्चापि वदन्ति नाभ्याम् । हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं, सर्व्वेषु देशेषु च सन्निपातात्"—इति ; तत् कथमत्र तथा नोक्तम् ? सत्यं, कुपितदोषाणां स्वाशये पराशये च व्याध्युत्पादकत्वान्न नियतं स्थानमस्ति, अतस्तथा नोक्तम् । चिकित्सामित्यादि । निबोध जानीहि । मे मत्सकाशात् । आशुकारीत्यादि । आशुकारी शीघ्रमत्ययकारित्वात् । हि यस्मात् । तं वातम् । तस्येत्यादि ।—तस्य पुरुषस्य, शूलाभिपन्नस्य वातिकशूलाक्रान्तस्य ; अन्ये तु तस्य वातस्य यच्छूलं तेनाक्रान्तस्येत्याहुः । स च स्वेदः कैर्द्रव्यैः कार्य्य इत्याह—पायसैरित्यादि । पायसो दुग्धसिद्धास्तण्डुलाः । कृशरापिण्डैः तिलतण्डुलमाषकृतयवागूपिण्डैः । हित इति स्वेद इति शेषः । भोजनमाह —त्रिवृच्छाकेनेत्यादि । स्निग्धादि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वैहङ्गांश्च रसान् स्निग्धान् जाङ्गलान् शूलपीड़ितः।
यथालाभं निषेवेत मांसानि विलशायिनाम् ॥ ५० ॥
सुरा सौवीरकं चुक्रं मस्तूदश्वित् तथा दधि।
सकाललवणं पेयं शूले वातसमुद्भवे ॥
कुलत्थयूषो युक्ताम्लो लावकीयूषसंस्कृतः।
ससैन्धवः समरिचो वातशूलविनाशनः ॥ ५१ ॥
विड़ङ्गशिग्र कम्पिल्ल-पथ्याश्यामाम्लवेतसान्।
सुरसामश्वमूत्रीश्च सौवर्च्चलयुतान् पिबेत्।
मदेन्न वातजं शूलं क्षिप्रमेव प्रशाम्यति ॥ ५२ ॥
पृथ्वीकाजाजिचविका-यवानीव्योषचित्रकाः।
पिप्पल्यः पिप्पलीमूलं सैन्धवञ्चेति चूर्णयेत् ॥
तानि चूर्णानि पयसा पिबेत् काम्बलिकेन वा।
मध्वासवेन चुक्रेण सुरासौवीरकेण वा ॥
अथवैतानि चूर्णानि मातुलुङ्गरसेन वा।
तथा बदरयूषेण भावितानि पुनःपुनः।
तानि हिङ्गुप्रगाढ़ानि सह शर्करया पिबेत् ॥

गुणं भोजनं त्रिवृच्छाकेन सह भुञ्जीतेति पिण्डार्थः। चिरविल्वाङ्कुरानित्यादि। अङ्कुराः शुङ्गाः। वैहङ्गांश्चेत्यादि। जाङ्गलान् वैहङ्गान् लावादिकृतानित्यर्थः। विलेशयाः श्वाविच्छल्लकादयः॥४९॥५०॥

सुरा सौवीरकमित्यादि। सुरा पिष्टभवा। सौवीरकं काञ्जिकभेदः। चुक्रं शुक्तम्। मस्तु दधिमस्तु। उदश्वित् अर्द्धोदकं तक्रम्। तथेति यथालाभमित्यर्थः। काललवणशब्देन यद्यपि निर्गन्धसौवर्च्चलमुच्यते, तथाप्यत्र गन्धवत्सौवर्च्चलं ग्राह्यं, तन्त्रान्तरोक्तत्वात्। कुलत्थयूष इत्यादि। युक्तं मात्रयोपहितमम्लं दाड़िमादिकं यत्र स युक्ताम्लः। लावकीयूषसंस्कृत इति लावकेन कृतो यूषो लावकीयूषः, तेन संस्कृतः ॥ ५१ ॥

विड़ङ्गमित्यादि। शिग्रुः विटपशाकं, शोभाञ्जनमपरे। श्यामाऽरुणमूला त्रिवृत्। सुरसा तुलसी। अश्वमूत्री शल्लकी ॥ ५२ ॥

पृथ्वीकेत्यादि। पृथ्वीका हिङ्गुपत्रिका। अजाजी उत्तरापथे जीरकविशेषः। काम्बलिकं दधिमस्त्वम्लसिद्धयूषेण। चुक्रं शुक्तम्। सौवीरकं विरेचनद्रव्यविकल्पकथितम्। पक्षान्तरमाह—अथवेत्यादि। एतानि पूर्व्वोक्तानि चूर्णानि, वीजपूरकरसेन बदरयूषेण पुनः पुनर्भावितानि हिङ्गूत्कटानि शर्करया सह मातुलुङ्गरसेनैव पिबेदिति ...

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सह दाड़िमसारेण वर्त्तिः कार्य्या भिषग्जिता ।
सा वर्त्तिर्वातिकं शूलं क्षिप्रमेव व्यपोहति ।
गुड़तैलेन वा लीढ़ा पीता मदेन वा पुनः ॥ ५३ ॥
बुभुक्षाप्रभवे शूले लघु सन्तर्पणं हितम् ।
उष्णैः क्षीरैर्यवागूभिः स्निग्धैर्मांसरसैस्तथा ॥ ५४ ॥
वातशूले समुत्पन्ने रुक्षं स्निग्धेन भोजयेत् ।
सुसंस्कृताः प्रदेयाः स्युर्घृतपूरा विशेषतः ॥
वारुणीञ्च पिवेज्जन्तुस्तथा सम्पद्यते सुखी ।
एतद् वातसमुत्थस्य शूलस्योक्तं चिकित्सितम् ॥ ५५ ॥
अथ पित्तसमुत्थस्य क्रियां वक्ष्याम्यतः परम् ।
स सुखं छर्द्दयित्वा तु पीत्वा शीतोदकं नरः ।
शीतलानि च सेवेत सर्व्वाण्युष्णानि वर्ज्जयेत् ॥
मणिराजतताम्राणि भाजनानि च सर्व्वशः ।
वारिपूर्णानि तान्यस्य शूलस्योपरि निक्षिपेत् ॥
गुड़शालियवाः क्षीरं सर्पिःपानं विरेचनम् ।
जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ॥
रसान् सेवेत पित्तघ्नान् पित्तलानि विवर्ज्जयेत् ।
पालाशं धान्वनं वापि पिबेद् यूषं सशर्करम् ॥

सह दाड़िमसारेणेत्यादि । तैरेव चूर्णैर्दाड़िमसारेण सह भिषग्जिता वैद्येन वर्त्तिर्वा कार्य्या । सा च वर्त्तिर्गुड़तैलेन लीढ़ा मदेन वा पीता सती वातिकं शूलं क्षिप्रमेव हन्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

बुभुक्षाप्रभवे इत्यादि । लघ्विति मात्रया स्वभावेन च । सन्तर्पणं भोजनम् । उष्णैरिति क्षीरादिभिः सम्बध्यते । वातेत्यादि । सुसंस्कृताः शुण्ठीमरिचादिभिः । प्रदेया दातव्याः । घृतपूरा घृतपूपा इत्यर्थः । वारुणी सुरा । तथा तेन प्रकारेण । सुखी सम्पद्यते सुखी भवतीत्यर्थः । उपसंहारमाह—एतद् वातसमुत्थस्येत्यादि ॥ ५४ । ५५ ॥

वातशूलोपक्रममभिधायेदानीं पित्तशूलचिकित्सामाह—अथेत्यादि । अथेति वाक्यालङ्कारे, वाक्योपक्रमे इत्यन्ये । तदेव चिकित्सितमाह—स इत्यादि । स पित्तशूली नरः, शीतोदकं पीत्वा, सुखं यथा भवति तथा छर्द्दयित्वा, शीतलानि भजेत, उष्णानि सर्व्वाणि वर्ज्जयेदिति पिण्डार्थः । मणिराजतताम्राणीत्यादि । राजतं रूप्यमयम् । सर्व्वशः आमुखात् । अस्य पित्तशूलिनः । गुड़ेत्यादि । पित्तघ्नान् रसान् जाङ्गलवर्गे यानि निर्द्दिष्टानि पित्तहराणि मांसानि तत्कृतान् रसानित्यर्थः । पित्तलानीत्यादि । पित्तलानि अन्नपानादीनि । पालाशं यूषं मांसाद-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

परूषकाणि मृद्वीका-खर्ज्जूरोदकजान्यपि ।
तत् पिबेच्छर्करायुक्तं पित्तशूलनिवारणम् ॥ ५६ ॥
अशने भुक्तमात्रे तु प्रकोपः श्लैष्मिकस्य च ।
वमनं कारयेत् तत्र पिप्पलीवारिणा भिषक् ॥
रुक्षः स्वेदः प्रयोज्यः स्यादन्याश्चोष्णाः क्रिया हिताः ।
पिप्पली शृङ्गवेरञ्च श्लेष्मशूले भिषग्जितम् ॥ ५७ ॥
पाठां वचां त्रिकटुकं तथा च कटुरोहिणीम् ।
चित्रकस्य च निर्य्यूहे पिबेद् यूषं सहार्ज्जकम् ॥ ५८ ॥
एरण्डफलमूलानि मूलं गोक्षुरकस्य च ।
शालपर्णीं पृश्निपर्णीं बृहतीं कण्टकारिकाम् ॥
दद्याच्छृगालविन्नाञ्च सहदेवां तथैव च ।
महासहां क्षुद्रसहां मूलमिक्षुरकस्य च ॥
एतत् सम्भृत्य सम्भारं जलद्रोणे विपाचयेत् ।
चतुर्भागावशेषन्तु यवक्षारयुतं पिबेत् ॥

मांसरसमित्यर्थः । धान्वनं जाङ्गलमांसरसम् । परूषकाणीत्यादि । परूषकाणि परूषकफलानि । उदकजानि पद्मानि ॥ ५६ ॥

श्लैष्मिकशूलचिकित्सामाह—अशने इत्यादि । अशने भोजने । श्लैष्मिकस्य श्लेष्मशूलस्य । तत्र श्लैष्मशूले । पिप्पलीवारिणा पिप्पलीयुक्तपानीयेन, अन्ये वारिशब्दं क्वाथे वर्त्तयन्ति, अपरे पिप्पलीशब्देन मदनफलबीजानि कथयन्ति । रूक्षः स्वेदः प्रयोज्य इत्यादि ।—रूक्षः स्वेदः स्निग्धरहितः करीषादिकृतः । पिप्पलीशृङ्गवेरप्रयोगश्चूर्णकल्कक्काथादिविधिना ॥ ५७ ॥

पाठामित्यादि । पाठादीनि द्रव्याणि चूर्णितानि कल्कितानि वा चित्रकस्य निर्य्यूहे क्वाथे पिबेदित्येको योगः । यूषं सहार्ज्जकमिति द्वितीयो योगः । यूषं शूलहरशिम्बिधान्ययूषम् । अर्ज्जकः कुठरकः ॥ ५८ ॥

एरण्डद्वादशकमाह—एरण्डेत्यादि । शृगालविन्ना पृश्निपर्णीभेदः । महासहा माषपर्णी, क्षुद्रसहा मुद्गपर्णी । इक्षुरकः कोकिलाक्षकः । सम्भृत्य एकीकृत्य । एरण्डादिद्रव्यसम्भारश्चतुर्ष्षष्टि-पलप्रमितः, तुलाप्रमित इत्यन्ये । प्रसह्य बलात्कारेण । पिबेदित्यनेनाभ्यवहारेणात्र सूच्यते; तं तृष्णायां पानमाचमनं वा तेन कार्य्यं, अन्यथा द्रोणचतुर्थांशस्य साधितस्य जलस्यापरकाले पलद्वयपाने वैयर्थ्यं स्यात् । यद्यप्ययं योगः सर्व्वशूलहरस्तथाप्यत्यन्तकफशूलहरत्वादत्रोक्तः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वातिकं पैत्तिकं वापि श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।
प्रसह्य नाशयेच्छूलं छिन्नाभ्रमिव मारुतः ॥ ५९ ॥
पिप्पल्यः स्वर्ज्जिकाक्षारो यवश्चित्रक एव च ।
सेव्यञ्चैव समानीय भस्म कुर्य्याद् विचक्षणः ।
तदुष्णवारिणा पीतं श्लेष्मशूले भिषग्जितम् ॥ ६० ॥
रुणद्धि मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः ।
स संरुद्धः करोत्याशु साध्मानं गुड़गुड़ायनम् ॥
सूचीभिरिव निस्तोदः कृच्छ्रोच्छ्वासी तदा नरः ।
नान्नं वाञ्छति नो निद्रामुपैत्यर्त्तिनिपीड़ितः ।
पार्श्वशूलः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः ॥ ६१ ॥
तत्र पुष्करमूलानि हिङ्गु सौवर्च्चलं विड़म् ।
सैन्धवं तुम्बुरुं पथ्यां चूर्णं कृत्वा तु पाययेत् ॥
पार्श्वहृद्बस्तिशूलेषु यवक्वाथेन संयुतम् ।
सर्पिः प्लीहोदरोक्तं वा घृतं वा हिङ्गुसंयुतम् ॥
वीजपूरकसारं वा पयसा सह साधितम् ।
एरण्डतैलमथवा मद्यमस्तुपयोरसैः ।
भोजयेच्चापि पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ॥ ६२ ॥

केचित् मूलं चेक्षुरकस्येत्यत्र दद्याच्चेक्षुवालिकामिति पठित्वा खगालीमिति व्याख्यानयन्ति । पिप्पल्य इत्यादि । सेव्यमुशीरं, तद् भस्म ॥ ५९ । ६० ॥

यद्यपि चत्वारः शूलाः, तथापि दोषधातुमलसंसर्गादायतनविशेषान्निमित्ततश्चैषां विकल्प इति कृत्वा पार्श्वादिशूलमाह—रुणद्धीत्यादि । स वायुः । आध्मानमुदरापूरः । गुड़्गुड़ायनमव्यक्तशब्दः । नो निद्रामुपैति न निद्रां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

पार्श्वशूले चिकित्सितमाह—तत्रेत्यादि । पुष्करमूलादीनि द्रव्याणि चूर्णं कृत्वा पार्श्वादिशूलेषु यवक्वाथेन संयुतं पाययेदिति पिण्डार्थः । यद्यप्ययं योगोऽपतन्त्रकेऽपि पठितस्तथाप्यम्लवेतसाभावात् पुनः पठितः । सर्पिः प्लीहोदरोक्तमित्यादि प्लीहोदरोक्तं सर्पिः षट्पलं, हिङ्गुसंयुतं घृतं वा प्रसिद्धमेव । पयसा क्षीरेण, साधितं क्वथितं, बीजपूरकसारं बीजपूरकफलबीजम्, अत्रापि पाययेदिति सम्बध्यते । केचित् बीजपूरकसारं वा इत्यत्र पिबेद् बीजकसारञ्चेति पठन्ति । एरण्डतैलमित्यादि—एरण्डतैलं वा मद्यादिभिर्यथासात्म्यं यथादोषञ्च प्रातरेव पिबेत्, जीर्णे च क्षीरेण जाङ्गलरसेन वा भोजयेत् ॥ ६२ ॥

१७०

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रकुप्यति यदा कुक्षौ वह्निमाक्रम्य मारुतः ।
तदास्य भोजनं भुक्तं सोपस्तम्भं न पच्यते ॥
उच्छ्वसित्यामशकृता शूलेनाहन्यते मुहुः ।
नैवासने न शयने तिष्ठन् स लभते सुखम् ।
कुक्षिशूल इति ख्यातो वातादामसमुद्भवः ॥ ६३ ॥
वमनं कारयेत् तत्र लङ्घयेद् वा यथाबलम् ।
संसर्गपाचनं कुर्य्यादम्लैर्दीपनसंयुतैः ॥ ६४ ॥
नागरं दीप्यकं चव्यं हिङ्गु सौवर्च्चलं विड़म् ।
मातुलुङ्गस्य बीजानि तथा श्यामोरुबूकयोः ।
बृहत्याः कण्टकार्य्याश्च क्वाथं शूलहरं पिबेत् ॥ ३५ ॥
वचा सौवर्च्चलं हिङ्गु कुष्ठं सातिविषाभया ।
कुटजस्य च वीजानि सद्यः शूलहराणि तु ॥
विरेचने प्रयुञ्जीत ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ।
स्नेहवस्तीन् निरूहांश्च कुर्य्याद् दोषनिवर्हणान् ॥
उपनाहाः स्वेहस्वेदा धान्याम्लपरिषेचनम् ।
अवगाहाश्च शस्यन्ते यच्चान्यदपि तद्धितम् ॥ ६६ ॥

कुक्षिशूलमाह—प्रकुप्यतीत्यादि । आक्रम्य मन्दीकृत्य । सोपस्तम्भं स्तब्धतान्वि[illegible] उच्छ्वसिति उच्छ्वासं करोति पुरुष इति शेषः । आमशकृता अपक्वपुरीषेण । तिष्ठन् ऊर्द्धीभवन्[illegible]

कुक्षिशूले चिकित्सामाह—वमनं कारयेत्तत्रेत्यादि । तत्र कुक्षिशूले । यथाबलं बलस[illegible] क्रमेण । संसर्गपाचनं पेयादिक्रमपाचनम् । अम्लैर्दाड़िमतक्रादिभिः । दीपनसंयुतैरिति प[illegible] कोलयुतैः । क्वाथमाह– नागरं दीप्यकमित्यादि । नागरादिक्वाथं हिङ्गुसौवर्च्चलबिड़प्रक्षेपं पिबे[illegible] पिण्डार्थः । बीजानीतिशब्दो मातुलुङ्गादिभिः कण्टकारीपर्य्यन्तैः सह सम्बध्यते । श्यामा [illegible] दारकः । उरुबूकः रक्तैरण्डः, शुक्लैरण्डमपरे । बृहती अणुफला स्थूलफला वा ॥ ६४ । ६५ ॥

कुक्षिशूले विरेचनमाह—वचेत्यादि । वचादीनि कुटजवीजान्तानि सद्यःशूलहराणि विरे[illegible] दोषबलाबलं ज्ञात्वा प्रयुञ्जीतेति पिण्डार्थः । दोषबलाबलमित्यत्रादिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, [illegible] प्रकृत्यादीनपि ज्ञात्वेत्यर्थः । किं कुक्षिशूले विरेचनमेव युज्यते इतान्यदपीत्याह—स्नेहवस्ती[illegible] त्यादि । कुक्षिशूले उपनाहादिस्वेदस्य प्रशस्तत्वमाह—उपनाहा इत्यादि । उपनाहाः शाल्व[illegible] प्रकाराः । धान्याम्लं काञ्जिकम् । अवगाहो वातहरद्रवपूर्णद्रोण्यादिनिमज्जनम् । यच्चान्यदपीत्या[illegible]

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः ।
हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासारोधकं परम् ।
स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतसम्भवः ॥ ६७ ॥
तत्रापि कर्म्माभिहितं यदुक्तं हृद्विकारिणाम् ॥ ६८ ॥
संरोधात् कुपितो वायुर्वस्तिमावृत्य तिष्ठति ।
वस्तिवङ्क्षणनाभीषु ततः शूलोऽस्य जायते ।
विण्मूत्रवातसंरोधी वस्तिशूलः स मारुतात् ॥ ६९ ॥
नाभ्यां वङ्क्षणपार्श्वेषु कुक्षौ मेढ्रान्त्रमर्द्दकः ।
मूत्रमावृत्य गृह्णाति मूत्रशूलः स मारुतात् ॥ ७० ॥
वायुः प्रकुपितो यस्य रुक्षाहारस्य देहिनः ।
मलं रुणद्धि कोष्ठस्थं मन्दीकृत्य तु पावकम् ॥
शूलं सञ्जनयंस्तीव्रं स्रोतांस्यावृत्य तस्य हि ।
दक्षिणं यदि वा वामं कुक्षिमादाय जायते ॥
सर्व्वत्र वर्द्धते क्षिप्रं भ्रमन्नथ स घोषवान् ।
पिपासा वर्द्धते तीव्रा भ्रमो मूर्च्छा च जायते ॥
उच्चारितो मूत्रितश्च न शान्तिमधिगच्छति ।
विट्शूलमेतज्जानीयाद् भिषक् परमदारुणम् ॥ ७१ ॥

तद्धितं कुक्षिशूलहितं यदन्यदपि भवति तदस्य शस्यते इत्यर्थः। हृच्छूलमाह—कफेत्यादि। अवरुद्धो रुद्धः। रसमूर्च्छितो रससंयुतः। उच्छ्वासारोधकं उच्छ्वासस्य आ समन्ताद् वोधकमित्यर्थः। एतत् हृच्छूलं यस्मात् हृद्रोगविलक्षणं तस्माद्धृद्रोगाद्भिन्नं, तथा सम्प्राप्तिभेदाच्च ॥ ६६ । ६७ ॥

हृच्छूले हृद्रोगोक्तां क्रियामतिदिशन्नाह—तत्रापि कर्म्माभिहितमित्यादि। यद् हृद्विकारिणां हृद्रोगिणां कर्म्मोक्तं तदत्रापि हृच्छूलेऽभिहितमिति पिण्डार्थः ॥ ६८ ॥

वस्तिशूलमाह— संरोधादित्यादि। संरोधात् मूत्रपुरीषादीनामित्यर्थः वस्तिः मूत्राधारः, वङ्क्षणः गण्डकः ॥ ६९ ॥

मूत्रशूलमाह—नाभ्यामित्यादि। यदा मेढ्रान्त्रमर्द्दको वायुरावृत्य अवरुध्य मूत्रं गृह्णाति, तदा नाभ्यादिषु शूलो जायते। स च मारुतात् मूत्रशूलो ज्ञेयः ॥ ७० ॥

पुरीषशूलमाह—वायुरित्यादि। एवम्भूतस्य देहिनो वह्निं मन्दीकृत्य स्रोतांसि चावृत्य प्रकुपितो वायुस्तीव्रं शूलं संजनयन् कोष्ठस्थं मलं रुणद्धि, तस्य च दक्षिणं वामं वा कुक्षिं गृहीत्वा

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

क्षिप्रं दोषहरं कार्य्यं भिषजा साधु जानता ।
स्वेदनं शमनञ्चैव निरूहाः स्नेहवस्तयः ॥
पूर्व्वोद्दिष्टान् पाययेत योगान् कोष्ठविशोधनान् ।
उदावर्त्तहराश्चास्य क्रियाः सर्व्वाः सुखावहाः ॥ ७२ ॥
अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुतां गते ।
स्थिरीभूतन्तु तत् कोष्ठे वायुरावृत्य तिष्ठति ॥
अविपाकगतं ह्यन्नं शूलं तीव्रं करोत्यति ।
मूर्च्छाध्मानं विदाहश्च हृदुत्क्लेशं बिलम्बिकाम् ॥
विरिच्यते छर्दयति कम्पतेऽथ विमुह्यति ।
अविपाकाद् भवेच्छूलस्त्वन्नदोषसमुद्भवः ॥ ७३ ॥
वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्त्तयः ।
क्षाराश्चूर्णानि गुटिकाः शस्यन्ते शूलनाशनाः ।
गुल्मावस्थाः क्रियाः कार्य्या यथावत् सर्व्वशूलिनाम् ॥ ७४ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे गुल्मप्रतिषेधो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

शूलाय जायते, स च सर्व्वत्र भ्रमन् घोषवान् शब्दयुक्तो वर्द्धते इति पिण्डार्थः। सर्वार्द्धे:
सञ्जातपुरीषवेगः। नाधिगच्छति न प्राप्नोति। परमदारुणमतिशयकष्टकारि ॥ ७१ ॥
इदानीं वस्तिशूलादीनां सामान्यचिकित्सामाह—क्षिप्रमित्यादि। दोषहरं शोधनम्॥ ७२॥
अतिमात्रमित्यादि। अविपाकगतमविपाकं प्राप्तम्। तस्य चिकित्सितमाह—वमनमित्यादि
इदानीमुपसंहारमाह—गुल्मावस्था इत्यादि। यथावत् यथावस्थम् ॥ ७३। ७४ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
गुल्मरोगप्रतिषेधव्याख्यानाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातो हृद्रोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

वेगाघातोष्णरुक्षान्नैरतिमात्रोपसेवितैः ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैरसात्म्यैश्चापि भोजनैः ॥
दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः ।
कुर्व्वन्ति हृदये बाधां हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥ २ ॥
चतुर्व्विधः स दोषैश्च क्रिमिभिश्च पृथक् पृथक् ।
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि चिकित्सितमनन्तरम् ॥ ३ ॥
आयम्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा ।
निर्म्मथ्यते दीर्य्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि च ॥ ४ ॥

गुल्मप्रतिषेधानन्तरं स्थानसामीप्यान्नामसङ्कीर्त्तनाद् वा हृद्रोगप्रतिषेधो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥

इदानीं प्रतिज्ञानन्तरं पूर्व्ववद् हृद्रोगस्य हेतुसम्प्राप्ती आह—वेगेत्यादि। एतैर्वेगाघातादिहेतुभिर्विगुणाः कुपिता दोषा हृदयं गत्वा रसं दूषयित्वा हृदये बाधां कुर्व्वन्ति, तं हृद्रोगं प्रचक्षते आचार्य्या इति सम्बन्धः। वेगाघात इत्यत्र आघातशब्दो द्विरावर्त्तयितव्यः, तेन वेगाघात आघातश्च ; तत्र वेगाघातो वेगावरोधः, आघातो लगुडादिप्रहारः। विरुद्धं हिताहितीयोक्तम्, अध्यशनं साजीर्णभोजनम्, अजीर्णमामविदग्धादिकम्। बाधाग्रहणं बाधावैचित्र्यज्ञापनार्थम्। वेगाघातादिरसात्म्यभोजनान्तो हेतुः, दूषयित्वेत्यादिका सम्प्राप्तिः। हृद्रोगे पूर्व्वरूपानभिधानमव्यक्तलक्षणानामेव पूर्व्वरूपत्वेनाभिमतत्वात् ; अन्ये जातिमात्रपरिच्छेदात् पूर्व्वरूपावगमः ॥२॥

तस्य संख्यामाह—चतुर्व्विध इत्यादि। स हृद्रोगः दोषैरेकैकैः सन्निपतितैश्च, क्रिमिभिरिति क्रिमिभिः सहेत्यर्थः। ननु तन्त्रान्तरे पञ्च हृद्रोगाः पठिताः, तत् कथमत्र चत्वारः ? सत्यं, त्रिदोषहृद्रोगोत्तरावस्थैव क्रिमिहृद्रोगः, तेन न पञ्च हृद्रोगाः। पृथक् पृथगित्यादि। अनन्तरं लक्षणानन्तरमित्यर्थः ॥ ३ ॥

वातिकहृद्रोगलक्षणमाह—आयम्यत इत्यादि। आयम्यते दीर्घीक्रियत इव, मारुतजे हृद्रोगे, तुद्यते प्रतोदेन व्यथ्यत इव, निर्म्मथ्यते विलोड्यत इव, दीर्य्यते आरयेव, पाट्यते द्विधाक्रियत इव ॥ ४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तृष्णोषादाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदयक्लमः।
धूमायनश्च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च ॥ ५ ॥
गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिः स्तम्भोऽग्निमार्दवम्।
माधुर्य्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥ ६ ॥
उत्क्लेशः ष्ठीवनं तोदः शूलो हृल्लासकस्तमः।
अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च क्रिमिजे भवेत् ॥ ७ ॥
भ्रमक्लमौ सादशोषौ ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः।
क्रिमिजे क्रिमिजातीनां श्लैष्मिकाणाञ्च ये मताः ॥ ८ ॥
वातोपसृष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम्।
द्विपञ्चमूलक्वाथेन सस्नेहलवणेन तु ॥

पैत्तिकहृद्रोगलक्षणमाह—तृष्णेत्यादि। ऊषा प्रादेशिको दाहः। चोषः चूष्यत इव वेदनाविशेषः। पैत्तिके पित्तजे हृद्रोगे। धूमायनं धूमोद्गमनमिव ॥ ५ ॥

श्लैष्मिकहृद्रोगलक्षणमाह—गौरवमित्यादि। स्तम्भो जडिमा। बलासावतते श्लेष्मच्छन्ने। त्रिदोषजहृद्रोगलक्षणमाह—उत्क्लेश इत्यादि। ष्ठीवनं थूत्करणम्। हृल्लासो लालास्रुतिः। तमोऽन्धकारदर्शनं श्वासो वा। तम इत्यत्र 'सान्निपातिके भवेत्' इति वाक्यशेषः। तत्र तोदशूलौ वातेन, उत्क्लेशहृल्लासष्ठीवनानि श्लेष्मणा, तमः पित्तेनेति। केचित् 'अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च कृमिजे भवेत्' इत्यन्तं सान्निपातिकहृद्रोगलक्षणं मन्यन्ते। त्रिदोषजहृद्रोगस्यैवापचारात् क्रिमीन् प्राप्तस्य लक्षणमाह—अरुचिरित्यादि। कृमिजे इति त्रिदोषजहृद्रोग एवापचारेणोत्तरावस्थायां कृमिनिपातात् कृमिज इत्युच्यते। तथाच तन्त्रान्तरम्—"त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते। तिलक्षीरगुडादीनि ग्रन्थिस्तस्योपजायते ॥ मर्म्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चापुगच्छति। संक्लेदात् कृमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः"—इति, अतो न संख्यातिरेकः। केचित् सान्निपातिको हृद्रोगो व्याधिस्वभावान्न भवत्येवेत्याहुः; तन्न, समानतन्त्रे त्रिदोषजदर्शनात् ॥ ६-७ ॥

वातादिजानां कृमिहीनानां हृद्रोगिणामुपद्रवानाह—भ्रम इत्यादि। भ्रमश्चक्रारूढस्येव भ्रमणं। क्लमोऽनायासः श्रमः। सादोऽङ्गसादः। शोषो मुखस्य धातूनाञ्च। यद्यपि भ्रमादयो वातपित्तात्मकास्तथापि व्याधिस्वभावाच्छ्लैष्मिकेऽपि भवन्ति। कृमिजस्योपद्रवानाह—कृमिजे कृमिजातीनामित्यादि। श्लैष्मिकाणामिति कृमिजातीनामित्यस्य विशेषणम्। तेन श्लैष्मिकाणां कृमिजातीनां य एव उपद्रवास्त एव कृमिजे हृद्रोगे मता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं वातहृद्रोगचिकित्सामाह—वातोपसृष्टे इत्यादि। वातोपसृष्ट हृदये वातहृद्रोगे इत्यर्थः। यद्यपि वाते वमनं न शस्तं, तथापि वातस्य कफस्थानगतत्वादत्र वमनं शस्तं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पिप्पल्येला वचा हिङ्गु यवभस्मानि सैन्धवम् ।
सौवर्च्चलमथो शुण्ठीमजमोदाञ्च चूर्णितम् ॥
फलधान्याम्लकौलत्थ-दधिमद्यासवादिभिः ।
पाययेत विशुद्धञ्च स्नेहेनान्यतमेन वा ॥
भोजयेज्जीर्णशाल्यन्नं जाङ्गलैः सघृतै रसैः ।
वातघ्नसिद्धं तैलञ्च दद्याद् वस्तिं प्रमाणतः ॥ ९ ॥
श्रीपर्णीमधुकक्षौद्र-सितोत्पलजलैर्वमेत् ।
पित्तोपसृष्टे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ॥
घृतं कषायांश्चोद्दिष्टान् पित्तज्वरविनाशनान् ।
तृप्तस्य च रसैस्तु रुच्यैर्मधुरैः सघृतैर्भिषक् ।
सक्षौद्रं वितरेद् वस्तिं तैलं मधुकसाधितम् ॥ १० ॥
वचानिम्बकषायाभ्यां वान्तं हृदि कफात्मके ।
चूर्णन्तु पाययेतोक्तं वातजे भोजयेच्च तम् ।
फलादिमथ मुस्तादिं त्रिफलां वा पिबेन्नरः ॥

तथा पित्तजेऽपि । वमनानन्तरं यत् कार्य्यं तदाह—पिप्पलीत्यादि । यवभस्म यवक्षारः । फलानि मातुलुङ्गादिफलानि, तेषां रसोऽभिप्रेतः । मद्यासवौ मद्यवर्गोक्तौ । स्नेहेनान्यतमेन वा चतुःस्नेहमध्ये एकेन स्नेहेनेत्यर्थः । वातहृद्रोगे पथ्यमाह—भोजयेदित्यादि । किं वातहृद्रोगे एतदेव कार्य्यमुतान्यदपीत्याह—वातघ्नसिद्धमित्यादि । वातघ्नसिद्धं भद्रदार्व्वादिपक्कम् । प्रमाणतः यथाप्रमाणम् ॥ ९ ॥

पित्तहृद्रोगे वमनमाह—श्रीपर्णीत्यादि । श्रीपर्णी काश्मरी, मधुकं यष्टीमधु, सिता शर्करा, उत्पलं कुष्ठम् । अत्र जलशब्दो न क्वाथत्वेन सर्व्वत्र सम्बन्धनीयः, क्षौद्रादीनां क्वाथेऽनुपयोगात् । सेवेत मधुरैरित्यादि । मधुरैः शृतं काकोल्यादिभिः पक्कम् । पित्तज्वरविनाशनान् कषायान् चन्दनोशीरश्रीपर्णीत्यादिनोक्तान् । पित्तहृद्रोगे स्नेहवस्तिमाह—तृप्तस्येत्यादि । रसैस्तु रुच्यैरेणादिमांसरसैः । मधुरैरम्लादिसंस्कृतैः । मधुकसाधितमेकेनैव यष्टीमधुकेन पक्कं ; अन्ये जीवनीय साधितमाहुः ॥ १० ॥

श्लैष्मिकहृद्रोगे चिकित्सामाह—वचेत्यादि । श्लेष्महृद्रोगे वचानिम्बकषायाभ्यां वान्तं वातजे हृद्रोगे उक्तं चूर्णं पिप्पल्येलेत्यादिकं पाययेदिति पिण्डार्थः । न केवलं तच्चूर्णं पाययेत् भोजयेच्च तमिति तं वातजे हृद्रोगे उक्तं चूर्णं भोजयेच्च भक्तेन सह खादेदित्यर्थः । फलादिमथ मुस्तादिमित्यादि ।—फलादिः मदनफलादिः संशोधनसंशमनीयोक्तः । मुस्तादिः द्रव्यसंग्रहणी-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्यामात्रिवृत्कल्कयुतं घृतं वापि विरेचनम् ।
बलातैलैर्विदध्याच्च वस्तिं वस्तिविशारदः ॥ ११ ॥
क्रिमिहृद्रोगिणं स्निग्धं भोजयेत् पिशितौदनम् ।
दध्ना वा पललोपेतं त्र्यहं पश्चाद् विरेचयेत् ॥
सुगन्धिभिः सलवणैर्योगैः साजाजिशर्करैः ।
विडङ्गाढं धान्याम्लं पाययेताप्यनन्तरम् ॥
हृदयस्थाः पतन्त्येवमधस्तात् क्रिमयो नृणाम् ।
यवान्नं वितरेच्चास्य सविडङ्गमतः परम् ॥ १२ ॥

इति सुश्रुत संहितायामुत्तरतन्त्रे हृद्रोगप्रतिषेधो नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

योक्तः । श्यामात्रिकवृत्कल्कयुतमित्यादि ।—श्यामा वृद्धदारकः । अत्र पिबेदिति सम्बन्धः । बलातैलैरित्यादि । वातादिचिकित्सितं सर्व्वमेवानुक्तमपि त्रिदोषजे कार्य्यम् ॥ ११ ॥

कृमिहृद्रोगचिकित्सामाह—कृमिहृद्रोगिणमित्यादि । पिशितौदनं सपललं दध्ना सह कृमिहृद्रोगिणं त्र्यहं भोजयेत् कृमीणामुत्क्लेशनार्थं ; पिशितं मांसं, पललोपेतं भृष्टतिलचूर्णयुक्तम् । क्रिम्युत्क्लेशानन्तरं किं कुर्य्यादित्याह—पश्चादित्यादि । सुगन्धिभिर्योगैर्विरेचनकल्पोक्तैः 'स्वर्णक्षौद्रसंयुक्तं' इत्यादिभिः । सलवणैर्योगैरिति 'समास्त्रिवृन्नागरकाभयाः स्युः' इत्यादिभिः । साजाजिशर्करैरिति सुगन्धियोगसलवणयोगविशेषणं, साजाजिकानां वैरेचनिकानामनिर्द्देशात्, तेन, अजाजिशर्करासहितैः सुगन्धिभिर्योगैरथवा सलवणैरप्यजाज्यादियुक्तैर्विरेचयेत् । पीतविरेकस्यानुपानमाह – विडङ्गाढ्मित्यादि । विडङ्गाढ्ं विडङ्गोत्कटम् । धान्याम्लं काञ्जिकम् । एवं पूर्व्वोक्तेन विधानेन । केचित् सलवणैरित्यत्र सपललैरिति पठित्वा सम्भृष्टतिलकल्कैः सुगन्धियोगैर्विरेचयेदिति व्याख्यानयन्ति । कृमिहृद्रोगे वमनं न योज्यं, कृमिजर्ज्जरहृदयत्वात्; अत एव सुगन्धियोगैर्विरेचनमुक्तं, वमनशङ्काभयात् । धान्याम्लपानादनन्तरं किं कुर्य्यादित्याह-यवान्नं वितरेदित्यादि । वितरेत् दद्यात् । अत इति विरेकात् ॥ १२ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
हृद्रोगप्रतिषेधव्याख्यानाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातः पाण्डुरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः, यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम् ।
निषेवमाणस्य विदूष्य रक्तं कुर्व्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुभावम् ॥
पाण्डामयोऽष्टार्द्धविधः प्रदिष्टः पृथक् समस्तैर्युगपच्च दोषैः ।
सर्व्वेषु चैतेष्विह पाण्डुभावो यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः ॥ २ ॥

हृद्रोगप्रतिषेधानन्तरं संख्यासाम्यात्तीक्ष्णाम्लकटुकादिहृद्रोगचिकित्सितस्य हेतुत्वात् पाण्डुरोगप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्याह—अथात इत्यादि । अत्रादिशब्दद्वयं लुप्तं द्रष्टव्यं, तेन पाण्ड्वादिरोगादिप्रतिषेधमिति । तत्र प्रथमेनादिशब्देन कृष्णपीतमिश्रा वर्णा ग्राह्याः, कामलादयो द्वितीयेन ; अपरे तु पाण्डुवर्णाधिक्यात् सर्व्वे एव पाण्डुरोगाः प्रोच्यन्त इति मत्वा एकमेवादिशब्दं लुप्तं वर्णयन्ति ; ते च आदिशब्दात् कामलादीन् गृह्णन्ति । अपरे त्वादिशब्दं विनापि कामलादीन् गृह्णन्ति, पाण्डुरोगान्तर्भावात्तेषामिति ॥ १ ॥

पाण्डुरोगस्य हेतुसम्प्राप्ती आह –व्यवायमम्लमित्यादि । व्यवायादीनि निषेवमाणस्य पुरुषस्य दुष्टा दोषा रक्तं विदूष्य त्वचि पाण्डुभावं कुर्व्वन्तीति पिण्डार्थः । व्यवायः स्त्रीसेवा, स च सर्व्वदोषप्रकोपकः, अन्ये तु वातपित्तप्रकोपकत्वं व्यवायस्य मन्यन्ते भारहरणादौ क्रोधादौ च तत्पाठात् । अम्ललवणयोः पित्तकफकरत्वम् । मृत्तिका सर्व्वदोषप्रकोपणी, नानाविधत्वात् ; तथा चोक्तम्—"कषाया मारुतं, पित्तमूषरा, मधुरा कफम् । कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद् भुक्तं विरूक्षयेत्"—इति । दिवास्वप्नस्त्रिदोषप्रकोपकः । तीक्ष्णं पित्तकोपि । एवं यथास्वं यथासम्भवं हेतुरुक्तः । विदूष्य रक्तमित्यादिका सम्प्राप्तिः । अतीव तीक्ष्णमित्यत्रादिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः ; तेन पिष्टपयोमाषतिलादीनां ग्रहणम् । केचित् मृन्मद्यमत्स्यामिषतीक्ष्णपिष्टपयोदिवास्वप्नतिलेक्षुमाषान् । निषेवमाणस्य इति पठन्ति, शेषं समम् । तेऽपि लुप्तादिशब्दाद् व्यवायादीनि गृह्णन्ति । अपरे अतीव तीक्ष्णमित्यत्र अतीव रूक्षमिति पठन्ति । संख्यामाह—पाण्डूरित्यादि । अष्टार्द्धविधश्चतुर्व्विधः ; कथं चतुर्व्विध इत्याह—पृथगित्यादि । पृथग्दोषैस्त्रयः, समस्तैरेकः । युगपदिति पदं दोषत्रयस्यैककालप्रकोपसूचनार्थम् । यद्यपि तन्त्रान्तरे मृजः पाण्डुरोगः पञ्चमः कथितः, तथाप्यत्र मृजस्त्रिदोषज एवान्तर्भूतः, वक्ष्यमाणाश्च कामलादयः पाण्डुरोगस्यैव पर्य्यायाः, अतोऽत्र चत्वार एव । केचित् पाण्ड्वामयस्त्वष्टविध इति पठन्ति । तन्मते पृथग्दोषैस्त्रयः, समस्तैरेकः, मृद्भक्षणादेकः, द्वे कामले च, एको हलीमकः, एवं पाण्डुरोगोऽष्टविधः । तथाच तन्त्रान्तरम्—"वातेन पित्तेन कफेन चापि त्रिदोषमृद्भक्षणसम्भवः स्यात् । द्वे कामले चैकहलीमकश्च स चाष्टधैवं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

त्वक्स्फोटनं ष्ठीवनगात्रसादौ मृद्भक्षणं प्रेक्षणकूटशोथः।
विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ३॥
स कामलापानकिपाण्डुरोगः कुम्भाह्वयो लाघर(व)कोऽलसाख्यः।
विभाष्यते लक्षणमस्य कृत्स्नं विबोध वक्ष्याम्यनुपूर्व्वशस्तम् ॥ ४॥
कृष्णेक्षणं कृष्णशिरावनद्धं तद्वर्णविण्मूत्रनखाननञ्च।
वातेन पाण्डुं मनुजं व्यवस्येद् युक्तं तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥ ५॥
पीतेक्षणं पीतशिरावनद्धं तद्वर्णविण्मूत्रनखाननञ्च।
पित्तेन पाण्डुं मनुजं व्यवस्येद् युक्तं तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥ ६॥
शुक्लेक्षणं शुक्लशिरावनद्धं तद्वर्णविण्मूत्रनखाननञ्च।
कफेन पाण्डुं मनुजं व्यवस्येद् युक्तं तथान्यस्तदुपद्रवैश्च ॥ ७॥
सर्व्वात्मके सर्व्वमिदं व्यवस्येद् वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः ॥ ८॥

त्विह पाण्डुरोगः''—इति। यद्यपि वातादिभेदेन कृष्णादिवर्णत्वमभिधास्यति, तथाप्यस्य विकारस्य पाण्डुवर्णाधिक्यात् पाण्डुरोगव्यपदेश इति दर्शयन्नाह सर्व्वेषु चैतेष्विह पाण्डुभाव इत्यादि ॥ २॥

इदानीं पाण्डुरोगपूर्व्वरूपाण्याह—त्वगित्यादि। त्वक्स्फोटः त्वचां स्फुटनम्। ष्ठीवनं थूत्करणम्। यद्यप्यत्र मृद्भक्षणं कथितं, तथापि मृद्भक्षणे इच्छा गम्यते। प्रेक्षणमक्षि। अविपाक आहारस्य। पुरःसराणि अग्रेसराणि ॥ ३॥

तस्यैव पाण्डुरोगस्य पर्य्यायानाह—स इत्यादि। स रोगः कामलादिकाभिः संज्ञाभिः विभाष्यते त्रिविधं भाष्यते। अस्येति कामलादिपर्य्यायैर्निर्द्दिष्टस्य रोगस्य। अनुपूर्व्वशः पूर्व्वं पूर्व्वमनुपूर्व्वेणेत्यर्थः। तं पाण्डुरोगम् ॥ ४॥

वातिकपाण्डुरोगलक्षणमाह—कृष्णेक्षणमित्यादि। कृष्णेक्षणं कृष्णाक्षिकम्। तद्वर्णविण्मूत्रनखाननं कृष्णवर्णविण्मूत्रनखाननमित्यर्थः। तदुपद्रवैर्वातोपद्रवैः ॥ ५॥

पैत्तिकपाण्डुरोगलक्षणमाह—पीतेत्यादि। तद्वर्णं पीतवर्णम्। तदुपद्रवैः पित्तोपद्रवैरित्यर्थः।
श्लैष्मिकपाण्डुरोगलक्षणमाह—शुक्लेत्यादि। तद्वर्णं शुक्लवर्णं, तदुपद्रवैः कफोपद्रवैः ॥ ६।७॥

सान्निपातिकपाण्डुरोगलक्षणमाह—सर्व्वात्मके सर्व्वमिदमित्यादि। सर्व्वात्मके सान्निपातिके पाण्डुरोगे सर्व्वं समस्तं इदं वातादिजपाण्डुरोगलक्षणं, व्यवस्येत् जानीयात्। इदानीं पाण्डुरोगपर्य्यायभूताया अपि कामलाया लक्षणमाह—वक्ष्यामीत्यादि। ननु यदि पाण्डुरोगस्य पर्य्यायः कामला, तत् कथं तस्य लक्षणान्युक्तानि ? सत्यं, यथा पाण्डुरोगाणां वातादिकृतं प्रतिस्वं भेदो विद्यते तथास्यापीति न दोषः ; एतेन कामलादीनां संज्ञानां विशिष्टावस्थाविषयत्वं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यो ह्यामयान्ते सहसान्नमम्लमद्यादपथ्यानि च तस्य पित्तम् ।
करोति पाण्डु वदनं विशेषात् पूर्व्वरितौ तन्द्रिबलक्षयौ च ॥ ९ ॥
भेदस्तु तस्याः खलु कुम्भसाह्वः शोफो महांस्तत्र च पर्व्वभेदः ॥ १० ॥
ज्वराङ्गमर्द्दभ्रमसादतन्द्रा-क्षयान्वितो लाघर(व)कोऽलसाख्यः ॥ ११ ॥
तं वातपित्ताद्धरिपीतनीलं हलीमकं नाम वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १२ ॥
उपद्रवास्तेष्वरुचिः पिपासा च्छर्द्दिर्ज्वरो मूर्द्धरुजाग्निसादः ।
शोफस्तथा कण्ठगतोऽबलत्वं मूर्च्छा क्लमो हृदयवपीडनञ्च ॥ १३ ॥

विशिष्टत्वं, पर्य्यायत्वं पाण्डुरोगत्वापरित्यागात् । तान्येव लिङ्गान्याह—य इत्यादि । लिङ्गानि वक्ष्याम्यथ कामलाया इत्यभिधाय कामलाकारणवचनं भविष्यन्त्या अपि तस्याः परिज्ञानार्थम् । आमयान्ते पाण्डुरोगान्ते अन्यरोगान्ते च । सहसा शीघ्रम् । अन्नमम्लमम्लभोजनम् । पाण्डुमित्यत्र देहमिति शेषः । पूर्व्वैरितौ तन्द्रिबलक्षयौ चेति शारीरस्थाने गर्भव्याकरणाध्याये तन्द्रा कथिता, सूत्रस्थाने दोषादिक्षयवृद्ध्यध्याये बलक्षय इत्यर्थः । ननु तन्द्राशब्दस्य व्युत्पादितत्वात् कथं तन्द्रिबलक्षयाविति ? सत्यं, कृष्यादेराकृतिगणत्वेनेक्प्रत्ययान्तत्वेन साधु । अन्ये तन्द्राबलत्वं प्रथमोदितञ्चेति पठन्ति ; तत्रापि स एवार्थः । अपरे प्रथमोदितांश्चेति पठन्ति ; ते च पाण्डुरोगोक्तलिङ्गविशेषान् गृह्णन्ति । पाण्डुवदनमित्यत्र पीतवदनमिति केचित् पठन्ति, तज्ज्ञानार्थं टीकाकारा भाषन्ते ॥ ८ । ९ ॥

इदानीं कामलाभेदमाह—भेद इत्यादि । तत्रेति कुम्भसाह्वे । पर्व्वभेदः सन्धिपीडा । कुम्भसाह्वस्तन्त्रान्तरे कुम्भकामलेति कथ्यते । तस्यैव कुम्भसाह्वस्यावस्थायां संज्ञान्तरमाह—ज्वराङ्गमर्द्देत्यादि । स एव कुम्भसाह्वो ज्वरादियुक्तो लाघरकोऽलसाख्यः स्यादिति पिण्डार्थः । लाघरकः कथ्यते अलसकश्च कथ्यत इत्यर्थः । अङ्गमर्द्दो वेदनाविशेषः, स्फुटनिकेत्यपरे । अपरे पाण्डुरोग एव ज्वरादियुक्तः कुम्भसाह्वः कथ्यत इति मन्यन्ते । अस्यैव अवस्थाभेदं पानकीति तन्त्रान्तरीयाः पठन्ति । तद् यथा—"सन्तापो भिन्नवर्च्चस्त्वं बहिरन्तश्च पीतता । पाण्डुता नेत्ररोगश्च पानकीलक्षणं वदेत्"—इति ॥ १० । ११ ॥

इदानीं हलीमकलक्षणमाह—तमित्यादि । तं पाण्डुरोगम् । कुम्भसाह्वो यदा हरितपीतनीलः स्यात् तदा तज्ज्ञाः कायचिकित्साविदो हलीमकं नाम वदन्ति । हरि हरितं, नीलं श्यावम् । केचित्तु 'तं वातपित्ताभिपरीतलिङ्गं' इति पठित्वा वातपित्ताभ्यामभिपरीतं सम्बद्धं लिङ्गं यस्य तथेति व्याख्यानयन्ति ॥ १२ ॥

इदानीं पाण्डुरोगोपद्रवानाह—उपद्रवा इत्यादि । तेषु पाण्डुरोगेषु । मूर्द्धरुजा शिरोव्यथा । अबलत्वं निर्बलत्वम् । सोपद्रवस्य पाण्डुरोगस्य कृच्छ्रसाध्यत्वमसाध्यत्वञ्च यथावस्थं बोद्धव्यम् ॥ १३

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

साध्यन्तु पाण्ड्वामयिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोर्द्ध्वमधश्च शुद्धम्।
सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णयुतैः प्रयोगैः ॥
पिबेद् घृतं वा रजनीविपक्वं यत् त्रैफलं तैल्वकमेव वापि।
विरेचनद्रव्यकृतं पिबेद्वा योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥
मूत्रे निकुम्भार्द्धपलं विपाच्य पिबेदभीक्ष्णं कुड़वार्द्धमात्रम्।
खादेद् गुड़ं वाप्यभयाविपक्वमारग्वधादिक्कथितं पिबेद् वा ॥
अयोरजोव्योषविड़ङ्गचूर्णं लिह्याद्धरिद्रां त्रिफलान्वितां वा।
सर्पिर्मधुभ्यां विदधीत वापि शास्त्रप्रदेशाभिहितांश्च योगान् ॥ १४ ॥

इदानीं चिकित्सितमाह—साध्यमित्यादि। साध्यपाण्डुरोगज्ञानं वक्ष्यमाणासाध्यलक्षणविपर्य्ययादरिष्टलक्षणवैपरीत्याच्च। घृतेनेति कटुरकल्याणकदाधिकमहातिक्तपञ्चगव्यादिना, अन्ये केवलेनैव गव्यघृतेनेत्याहुः। यदत्र पाण्डुरोगेषु घृतेनैव स्नेहनमुक्तं तत्तेषां पित्तभूयिष्ठत्वाद्रक्तदूष्यत्वाच्च। यद्यपि पाण्डुरोगे ऊर्द्ध्वशोधनं निषिद्धं, तथापि ऋतुदेशप्रकृतिकालशरीरापेक्षया मृदु वमनं देयम्। तथा च तन्त्रान्तरम्—"कालञ्च देशप्रकृती शरीरं समीक्ष्य दद्याद् वमनं विधिज्ञः। वान्तस्य तीक्ष्णान्यनुलोमनानि कल्पोपदिष्टानि भिषग् विदध्यात्"—इति। वमनानन्तरं वक्ष्यमाणैः शालिप्रभृतिभिः कृतसंसर्ज्जनक्रमस्य दोषशमनार्थमाह—सम्पादयेदित्यादि। शुद्धं पाण्डुरोगिणमेवम्भूतैः प्रयोगैर्वक्ष्यमाणयोगैः शेषदोषशमनार्थं सम्पादयेत् सम्यग् योजयेदित्यर्थः। ननु सर्पिर्मधुहरीतकीयुक्तमेकमेवायोरजोयोगमभिधास्यति तत् कथं प्रयोगैरिति बहुवचनं? सत्यं, प्रदेशान्तरोक्तानां नवायसप्रभृतीनामत्र शस्तत्वात्। पिबेद् घृतं वेत्यादि। रजनीविपक्वं हरिद्राकल्कसाधितम्। त्रैफलं त्रिफलासाधितम्। तैल्वकमिति तिल्वकः पट्टिकारोध्रः तेन साधितमित्यर्थः; अन्ये तैल्वकं वातव्याध्युक्तमाहुः। विरेचनद्रव्यकृतमित्यादि। त्रिवृतादिसंस्कृतं घृतं; वैरेचनिकान् योगान् विरेचनद्रव्यविकल्पोक्तान्, तांश्च घृतेन पिबेत्। इदानीं पाड्डुरोगेऽपराण्यपि विरेचनान्याह—मूत्रे इत्यादि। निकुम्भा दन्ती, तस्या अर्द्धपलं मूत्रे षोड़शगुणे विपाच्य, चतुर्भागावशिष्टं कुड़वार्द्धमात्रं पलद्वयमात्रं, विरेकाय पिबेदित्यर्थः। गुड़ इक्षुविकृतिः। अभयाविपक्वं हरीतकीक्वाथविपक्वं, अन्ये अभयाविपक्वं गुड़कं सहरीतकीप्रभृतिकमाहुः। अपरे 'अभयाविमिश्रम्' इति पठन्ति। मुहुर्वैरेचनिकयोगनिर्द्देशात् पाण्डुरोगे विरेचनस्यात्यन्तहितत्वं ज्ञेयम्। किं पाण्डुरोगे पूर्व्वोक्तमेव कार्य्यमुतान्यदपीत्याह—अय इत्यादि। अयोरजोव्योषविड़ङ्गचूर्णमित्येको योगः। हरिद्रां त्रिफलान्वितामिति द्वितीयो योगः। अयोरजः लोहचूर्णम्। व्योषं त्रिकटुकम्। लिह्यादित्यत्र मधुसर्पिर्भ्यामिति सम्बन्धनीयम्। हरिद्रां पिण्डहरिद्राम्। केचित् हरिद्राशब्देन आदौ दारुशब्दलोपात् दारुहरिद्रां गृह्णन्ति। विदधीत वापीत्यादि। विदधीत कुर्व्वीत। शास्त्रप्रदेशाभिहितांश्च योगान् शास्त्रेऽन्यप्रदेशोक्तान् नवायसादीन् ॥ १४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हरेच्च दोषान् बहुशोऽल्पमात्रान् श्वयेद्धि दोषेष्वतिनिर्हृतेषु ।
धात्रीफलानां रसमिक्षुजञ्च मन्थं पिबेत् क्षौद्रयुतं हिताशी ॥ १५ । १६ ॥
उभे बृहत्यौ रजनीं शुकाख्यां काकादनीञ्चापि सकाकमाचीम् ।
आदारिबिम्बीं सकदम्बपुष्पीं विपाच्य सर्पिर्विपचेत् कषाये ॥
तत् पाण्डुतां हन्त्युपयुज्यमानं क्षीरेण वा मागधिकां यथाग्नि ।
हितश्च यष्टीमधुकं कषायं चूर्णं समं वा मधुनावलिह्यात् ॥ १७ ॥
गोमूत्रयुक्तं त्रिफलादलानां दत्त्वायसं चूर्णमनल्पकालम् ।
प्रवालमुक्ताञ्जनशङ्खचूर्णं लिह्यात् तथा काञ्चनगैरिकोत्थम् ॥ १८ ॥

इदानीं पाण्डुरोगे यच्छोधनमुक्तं तदल्पमात्रया कर्त्तव्यमित्याह—हरेच्च दोषानित्यादि। बहुशो बहून् वारान्। अल्पमात्रान् स्तोकस्तोकान्। कस्मात् स्तोकान् स्तोकान् हरेदित्याह—श्वयेद्धि दोषेष्वित्यादि। श्वयेत् श्वयथुं प्राप्नुयात्। हि यस्मादर्थे। अत्र पाठान्तरं—'हरेच्च दोषान् बहुशोऽल्पमात्रान् शुद्धेषु दोषेष्वभिनिर्हृतेषु' इति। शुद्धेषु दुष्टिरहितेषु, अभिनिर्हृतेष्वित्यभिशब्दः सम्यगर्थः, अतियोगस्यानिष्टत्वात्। धात्रीफलानामित्यादि। धात्रीफलानामामलकफलानां स्वरसं क्षौद्रयुतं पिबेदित्येको योगः। इक्षुजं रसं क्षौद्रयुतमिति द्वितीयः। मन्थमिति "शक्तवः सर्पिषाऽभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः"—इत्याद्युक्तलक्षणं क्षौद्रयुतमिति तृतीयः। तथा च तन्त्रान्तरम्—"पिबेत् सुशीतलान् मन्थान् घृताक्तान् मधुसंयुतान्। सक्षौद्रं वा रसं धात्र्या इक्षोर्वापि हिताशनः"—इति। तन्त्रान्तरे पाण्डुरोगे मन्थशब्देन विशिष्टो मन्थ उच्यते। तद्यथा—"धात्रीफलरसे शक्तूनिक्षूणाञ्च रसे तथा। पाण्डुर्मधुसमायुक्तं पिबेन्मन्थं सुशीतलम्" इति ॥ १५ । १६ ॥

उभे इत्यादि। शुकाख्या चर्म्मकारवटः, अन्ये शुकशिम्बामाहुः। काकादनी काकतिन्दुकः। आदारिबिम्बीं सकदम्बपुष्पीमित्यादि।—आदारी वेल्लन्तरसदृशपुष्पा आलिरिति लोके, बिम्बी रास्नानुकारिविटपा लोहितफला च; कार्त्तिककुण्डस्तु आदारिशिम्बो आउलिरिति प्रसिद्धेति व्याख्यानयति। कदम्बपुष्पी भूमिकदम्बः अलम्बुषामपरे। एतानि कषायकल्पेन विपाच्य, तस्मिन् कषाये सर्पिर्घृतं विपचेत्। क्षीरेण वेत्यादि। मागधिका वा क्षीरेण सह यथाग्नि उपयुज्यमाना पाण्डुतां हन्तीत्यर्थः। हितञ्चेत्यादि। यष्टीमधुककषायं मधुना सममित्येको योगः। चूर्णं वा यष्टीमधुकस्य मधुना सह लिह्यादिति द्वितीयः। अन्ये 'चूर्णं समं वा मधुनावलिह्यात्' इत्यत्र 'चूर्णं लिहेद् वा मधुना द्वितीयम्' इति पठन्ति; तत्रापि स एवार्थः ॥ १७ ॥

गोमूत्रयुक्तमित्यादि। त्रिफलादलानां चूर्णमायसं चूर्णं दत्त्वा गोमूत्रयुक्तमनल्पकालं चिरकालं लिह्यात्। त्रिफलादलानामिति दलशब्दोऽष्ठीलापरिहारार्थम्। अन्ये 'गोमूत्रयुक्तं त्रिफलादलानां' इत्यत्र 'गोमूत्रपीतत्रिफलादलानां' इति पठन्ति, गोमूत्रभावितत्रिफलादलानामिति व्याख्यानयन्ति। प्रवालेत्यादि। प्रवालो विद्रुमः, मुक्ता मौक्तिकं, अञ्जनं रसाञ्जनम्। तथेति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आजं शकृद वा कुड़वप्रमाणं विड़ं हरिद्रा लवणोत्तमञ्च।
पृथक्पलांशानि समग्रमेतच्चूर्णं हिताशी मधुनावलिह्यात् ॥ १९ ॥
मण्डूरलोहाग्निविड़ङ्गपथ्याव्योषांशकः सर्व्वसमानताप्यः।
मूत्रासुतोऽयं मधुनावलेहः पाण्ड्वामयं हन्त्यचिरेण घोरम् ॥ २० ॥
विभीतकायोमलनागराणां चूर्णं तिलानाञ्च गुड़श्च मुख्यः।
तक्रानुपानो वटकाप्रयुक्तः क्षिणोति घोरानपि पाण्डुरोगान् ॥ २१ ॥
सौवर्च्चलं हिङ्गु किराततिक्तं कलायमात्राणि सुखाम्बुना वा।
मूर्व्वाहरिद्रामलकञ्च लिह्यात् स्थितं गवां सप्त दिनानि मूत्रे ॥ २२ ॥
मूलं बलाचित्रकयोः पिबेद् वा पाण्ड्वामयार्त्तोऽक्षसमं हिताशी ॥ २३ ॥
सुखाम्बुना वा लवणेन तुल्यं शिग्रोः फलं क्षीरभुजोपयोज्यम् ॥ २४ ॥

गोमूत्रयुक्तमनल्पकालं लिह्यादित्यर्थः। काञ्चनगैरिकोत्थमित्यत्रापि तथेति सम्बध्यते; तेन सुवर्णगैरिकचूर्णं गोमूत्रयुतं चिरकालं लिह्यादित्यर्थः। 'गोमूत्रपीतां त्रिफलां सुपिष्टां' इति केचित् पठन्ति, गोमूत्रपीतां गोमूत्रभावितां मधुनावलिह्यादिति व्याख्यानयन्ति ॥ १८ ॥

आजमित्यादि। आजं शकृत् छागलीपुरीषम् कुड़वप्रमाणं चतुष्पलमात्रम्। विड़ं लवणम्। लवणोत्तमं सैन्धवम्। पृथक्पलांशानि बिड़ादीनि पृथक्पलमात्राणीत्यर्थः। समग्रं समस्तम् ॥ १९ ॥

इदानीं पाण्डुरोगे सिद्धतमं योगमाह - मण्डूरेत्यादि। मण्डूरं लोहकिट्टानुकारि द्रव्यम्। अग्निश्चित्रकः। व्योषं त्रिकटुकम्। मण्डूरादीनां व्योषपर्य्यन्तानामंशः समो भागो यस्मिन् स तथेत्यर्थः। ताप्यो माक्षिकधातुः। मूत्रासुतः मूत्रे उषितः मूत्रसन्धित इत्यर्थः ॥ २० ॥

अपरमपि सिद्धतमं योगमाह- विभीतकेत्यादि। अयोमलं लोहसिङ्घाणकम्। तिलानां कृष्णतिलानामपि चूर्णम्। गुड़श्च मुख्य इति सर्व्वसमो गुड़ो नार्द्धगुड़ इत्यर्थः। क्षिणोति। हिनस्ति। यद्यप्येतद् योगद्वयमनार्षं तथापि सिद्धतमत्वेनास्मद्गुरुसम्मतत्वादस्माभिः पठितम् ॥ २१ ॥

सौवर्च्चलमित्यादि। सौवर्च्चलादीनामेकत्वेन निर्द्दिष्टानां बहुवचनान्तं कलायमात्राणीति विशेषणं सौवर्च्चलादीनां प्रत्येकं कलायमात्रेति प्रमाणबोधनार्थम्। सुखाम्बुना वा ईषदुष्णाम्बुना लिहेदिति वाक्यशेषः। वाशब्दोऽत्र योगापेक्षया। मूर्व्वेत्यादि। मूर्व्वादिकं सप्त दिनानि गवात् मूत्रे स्थितं लिह्यात्। मूर्व्वा चोरस्नायुः। बलाचित्रकयोः समुदितयोर्मूलकल्कं वा अक्षसमं हिताशी पाण्डुरोगार्त्तो मूत्रेण सुखाम्बुना वा पिबेदित्यर्थः। कार्त्तिककुण्डस्तु 'मूर्व्वाहरिद्रामलकं पिबेद् वा स्थितं गवां सप्तदिनानि मूत्रे' इति पठति ; तत्र तन्त्रयुक्तिवशात् 'यत्र तत्' इति पदं द्रष्टव्यं, तेन यत्र मूर्व्वादिकं स्थितं तत् पिबेदित्यर्थः। तथाच तन्त्रान्तरम्—"निशामलकमूर्व्वाभिर्भावितं सप्त वासरान्। गोमूत्रं पिबतः पाण्डुः कामला च प्रणश्यति"—इति। सुखाम्बुना उष्णोदकेन। लवणेन सैन्धवेन। तुल्यं समम्। शिग्रोः फलं शोभाञ्जनकफलम्। क्षीर

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

न्यग्रोधवर्गस्य पिबेत् कषायं शीतं सिताक्षौद्रयुतं हिताशी।
शालादिकञ्चाप्यथ सारचूर्णं धात्रीफलं वा मधुनावलिह्यात्॥ २५। २६॥
विडङ्गमुस्तत्रिफलाजमोद-परूषकव्योषविनिर्दहन्यः।
चूर्णीकृता वा गुडशर्करे च तथैव सर्पिर्मधुनी शुभे च॥
सम्भारमेतद् विपचेन्निधाय सारोदके सारवतो गणस्य।
जातञ्च लेह्यं मतिमान् विदित्वा निधापयेन्मोक्षकजे समुद्गे॥
हन्त्येष लेहः खलु पाण्डुरोगं सशोथमुग्रामपि कामलाञ्च॥ २७॥
सशर्करा कामलिनां त्रिभण्डी हिता गवाक्षी सगुडा च शुण्ठी।
कालेयके चापि घृतं विपक्वं हितञ्च तत् स्याद्रजनीविमिश्रम्॥ २८॥

मात्रमित्यनुवर्त्तनीयं, सैन्धवस्यापि हिङ्गुवदधिकमात्रस्यानभिमतत्वात्। क्षीरभुजा दुग्धाशनेन। उपयोज्यं पानादिविधिना॥ २२—२४॥

न्यग्रोधवर्गस्येत्यादि। न्यग्रोधवर्गस्य न्यग्रोधादिगणस्य। कषायं क्वाथपाकपरिभाषया कथितम्। शालादिकं चाप्यथ सारचूर्णमित्यादि। शालसारादिचूर्णं मधुनावलिह्यात्, आमलकचूर्णं चेत्यर्थः॥ २५। २६॥

विडङ्गमुस्तत्रिफलेत्यादि। एतानि विडङ्गादिद्रव्याणि चूर्णीकृतानि, सारवतो गणस्य सारोदके शालसारादिगणसारक्वाथे, निधाय निक्षिप्य, तथा शुभे निर्म्मले कृत्वा गुडशर्करे सर्पिर्म्मधुनी च निक्षिप्य ऐकध्यं तावत् पचेद् यावल्लेह्यं स्यात्, ततश्च सञ्जातलेह्यं विदित्वा मतिमान् वैद्यो मोक्षकजे समुद्गे मोक्षकमये सम्पुटे निधापयेत् निक्षिपेदिति पिण्डार्थः। विनिर्दहनो चित्रकः। गुडशर्कराविडङ्गादिद्रव्यचूर्णप्रमाणं सारोदकचतुर्थांशेन मधुसर्पिःप्रमाणमपि तथैव। ननु उष्णयोगेन मधु विरुध्यते, तत् कथं मधुना सहावलेहपाकः? सत्यं, उष्णेन सह मधुनोऽभ्यवहारे विरोधो न पाके; तथा च तन्त्रान्तरं—'सक्षौद्रां शर्करां पक्त्वा' इत्यादि। यद्यप्यत्र पाण्डुरोगचिकित्सितं सामान्येनोक्तं, तथाप्येतदेव चिकित्सितं द्रव्यस्वरूपेण विकल्प्य यथादोषं योज्यम्। तथा च तन्त्रान्तरम्—"पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थमिदमुक्तं चिकित्सितम्। विकल्प्यैवञ्च भिषजा यथा दोषबलं प्रति॥ स्नेहप्रायं पवनजे तिक्तशीतन्तु पत्तिके। श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्णं, मिश्रं स्यात् सान्निपातिके" इति॥ २७॥

अतः परं कामलाचिकित्सितमाह—सशर्करेत्यादि। त्रिभण्डी त्रिवृत्, सशर्करा कामलिनां हिता। गवाक्षी इन्द्रवारुणी, सा सगुडा हिता, शुण्ठ्यपि सगुडा। कालेयके इत्यादि। कालेयकं दारुहरिद्रानुकारि द्रव्यं तत्कल्कसाधितं घृतं, रजनीविमिश्रं हरिद्राचूर्णप्रक्षेपयुतम्॥ २८॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

धातुं नदीजं जतु शलजं वा कुम्भाह्वये मूत्रयुतं पिबेद् वा।
मूत्रे स्थितं सैन्धवसम्प्रयुक्तं मासं पिबेद् वापि हि लोहकिट्टम्॥ २९॥
दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसं वा गोमूत्रनिर्व्वापितमष्टवारान्।
विचूर्ण्य लीढं मधुनाचिरेण कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्यात्॥ ३०॥
सिन्धूद्भवं वाग्निसमश्च कृत्वा सिक्त्वा च मूत्रे सकृदेव तप्तम्।
लौहञ्च किट्टं बहुशश्च तप्त्वा निर्व्वाप्य मूत्रे बहुशस्तथैव॥
एकीकृतं गोजलपिष्टमेतदैकध्यमावाप्य पचेदुखायाम्।
यथा न दह्येत तथा विशुष्कं चूर्णीकृतं पेयमुदश्विता तत्।
तक्रौदनाशी विजयेत रोगं पाण्डुं तथा दीपयतेऽनलञ्च॥ ३१॥
द्राक्षागुडूच्यामलकीरसैश्च सिद्धं घृतं लाघर(व)के हितञ्च॥
गौड़ानरिष्टान् मधुशर्कराश्च मूत्रासवान् क्षारकृतांस्तथैव।
स्निग्धान् रसानामलकैरुपेतान् कोलान्वितान् वापि हि जाङ्गलानाम्।
सेवेत शोफाभिहितांश्च योगान् पाण्डुामयी शालियवांश्च नित्यम्॥ ३२॥

कुम्भाह्वयचिकित्सामाह—धातुमित्यादि। नदीजं धातुं सुवर्णमाक्षिकम्। तच्च मूत्रयुतं पिबेत्। जतु शैलजं वेति शिलाजतु वा मूत्रयुतं पिबेत्। मूत्रे स्थितमित्यादि। गोमूत्रे मास-मुषितं लोहकिट्टं लोहमलं तेनैव मूत्रेण चूर्णितं सैन्धवयुक्तं कुम्भाह्वये पिबेत्। लोहकिट्टमित्यत्र हिरण्यकिट्टमिति केचित् पठन्ति ; तन्नेच्छन्ति निबन्धकाराः हिरण्यस्यामलत्वात्॥ २९॥

कुम्भाह्वये सिद्धतमं योगमाह—दग्ध्वेत्यादि। सिन्धूद्भवं सैन्धवम्। अग्निसमं कृत्वा विभीतकाग्निना अग्निवर्णं कृत्वेत्यर्थः। सकृत् एकवारम्। लौहं च किट्टमिति लोहसिंहाणक-मित्यर्थः। निर्व्वाप्य निर्व्वापितं कृत्वा। एकीकृतं समभागेन मिश्रीकृतं, गोजलपिष्टं निर्व्वा-पणावशिष्टपञ्चगुणे गोमूत्रे पिष्टम्, उखायां स्थाल्यां निक्षिप्य मुखं पिधाय यथा वाष्पो बहि-र्निःसरति यथा न दह्येत तथा विपचेत्। ततश्च विशुष्कं चूर्णीकृतमुदश्विता मथितेन सह पेयम्, जीर्णे च तक्रौदनं भोजयेदित्यर्थः। अयमसौश्रुतोऽपि पूर्व्वोक्तहेतुत्वादस्माभिः पठितः। अस्य योगस्य तन्त्रान्तरे विभीतकलवणमिति संज्ञा॥ ३०। ३१॥

इदानीं लाघर(व)कचिकित्सामाह—द्राक्षेत्यादि। इदानीं तन्त्रान्तरोक्तान् सर्व्वानिवासवा-रिष्टादीन् भोजनञ्च संगृह्णन्नाह—गौड़ानित्यादि। गौड़ानरिष्टान् अभयारिष्टादीन्। मधुशर्करासवौ मधुशब्देन मध्वासवः, स च लोहारिष्टप्रभृतिकः ; शर्कराशब्देन शर्करासवः। मूत्रासवान् कुष्ठ-चिकित्सितोक्तान्। क्षारकृतानासवान् श्लीपदपठितान्। स्निग्धान् रसान् स्नेहभृष्टान् जाङ्गलानां मांसरसान् ; आमलकैरुपेतान् आमलकफलसंस्कृतान्, कोलान्वितान् वेति बदरसंस्कृतान्; विकल्पाभिधानं सात्म्यापेक्षया। शोफाभिहितान् योगान् देवदारुशुण्ठीरसादिकान्। शालयो रक्तशाल्यादयः॥ ३२॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्वासातिसारारुचिकासमूर्च्छातृट्छर्दिशूलज्वरशोफदाहान् ।
तथाविपाकस्वरभेदसादान् जयेद् यथास्वं प्रसमीक्ष्य शास्त्रम् ॥ ३३ ॥
अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं म्लानं तथान्तेषु च मध्यशूनम् ।
गुदे च शेफस्यथ मुष्कशूनं प्रताम्यमानश्च विसंज्ञकल्पम् ।
विवर्जयेत् पाण्डुकिनं यशोऽर्थी तथातिसारज्वरपीड़ितश्च ॥ ३४ ॥

इति सुश्रुतसंहितायामुत्तरतन्त्रे पाण्डुरोगप्रतिषेधो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पाण्डुरोगोपद्रवचिकित्सामाह—श्वासेत्यादि। एतान् श्वासादीनुपद्रवान्, यथास्वं शास्त्रं यथात्मीयं चिकित्साशास्त्रं प्रसमीक्ष्य जयेत्। केचिदमुं पाठमन्यथा पठन्ति—'तृष्णां ज्वरं छर्दिमथातिसारं मूर्च्छां क्षयं श्वासमनन्नलिप्साम्। तथाविपाकस्वरभेदसादान् जयेद् यथावत् प्रसमीक्ष्य शास्त्रम्'—इति। ननु ज्वरातिसारान्वितस्य तस्यासाध्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् कुतो ज्वरातिसारयोश्चिकित्सातिदेशः? उच्यते, अचिरोत्थितयोस्तयोः सतोः पाण्डुरोगिणः प्रतिकार्य्यत्वात् ॥ ३३ ॥

इदानीमनुपक्रम्यस्य पाण्डुरोगिणो लक्षणमाह—अन्तेषु शूनमित्यादि। अन्तेषु हस्तपादमुखेषु। परिहीनमध्यं कृशमध्यकायम्। म्लानं कृशम्। गुदे च शेफसीत्यत्रापि शूनमिति सम्बन्धनीयं, शेफो योनिलिङ्गम्। मुष्कशूनमण्डकोषशूनम्। यद्यपि मध्यशूनमित्यनेनैव गुदादिशोफः प्राप्तः, तथाप्यन्ते म्लानतां विनापि गुदादिशोफी त्याज्य इति दर्शनार्थं गुदादिशोफकथनम्। प्रताम्यमानं मूर्च्छन्तम्। विसंज्ञकल्पं विचेतनप्रायम्। यद्यपि मूर्च्छयैव विसंज्ञकल्पमिति प्राप्तं, तथाप्यभिधानं विसंज्ञकल्पस्य विशेषेणासाध्यताप्रतिपादनार्थम्। अतिसारज्वरपीड़ितमतिसारज्वराभ्यां पीड़ितमित्यर्थः। यद्यपि पानकीहलीमकचिकित्सितं नोक्तं, तथापि पाण्डुरोगचिकित्सितं तयोरपि कर्त्तव्यम् ॥ ३४ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे पाण्डुरोगप्रतिषेधो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

क्रोधशोकभयायास-विरुद्धान्नातपानलान् ।
कट्वम्ललवणक्षार-तीक्ष्णोष्णातिविदाहिनः ॥
नित्यमभ्यस्यतो दुष्टो रसः पित्तञ्च कोपयेत् ।
विदग्धं स्वगुणैः पित्तं विदहत्याशु शोणितम् ।
ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्द्ध्वञ्चाधो द्विधापि वा ।
आमाशयाद् व्रजदूर्द्ध्वमधः पक्वाशयाद् व्रजेत् ।
विदग्धयोश्चाप्युभयोर्द्वि धाभागं प्रवर्त्तते ।
केचित् सयकृतः प्लीह्नः प्रवदन्त्यसृजो गतिम् ॥ २ ॥
ऊर्द्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ॥ ३ ॥

पाण्डुरोगप्रतिषेधानन्तरं दूष्यसाम्याद्रक्तपित्तप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥

निदानानन्तरीयकत्वात् प्रतिषेधस्यादौ रक्तपित्तनिदानभूते हेतुसम्प्राप्ती आह क्रोधशोकभयायासेत्यादि । क्रोधादीनि नित्यमभ्यस्यतो निषेवमाणस्य पुरुषस्य दुष्टिं गतो रसः पित्तं प्रकोपयेत्, ततश्च विदग्धं दुष्टं पित्तं स्वगुणैस्तीक्ष्णोष्णादिभिः शोणितं विदहति प्रदूषयति, तत ऊर्द्ध्वमधो वा रक्तं प्रवर्त्तत इति पिण्डार्थः ; तीक्ष्णमुष्णकट्वम्ललवणक्षारव्यतिरिक्तं ज्योतिष्मत्यशानं फलादिकम् । आयासः श्रमः । विरुद्धान्नं हिताहितीयोक्तम् । क्रोधशोकेत्यादिर्हेतुः, नित्यमभ्यस्यत इत्यादिः सम्प्राप्तिः । कट्वम्ललवणेत्यत्र केचित् 'तीक्ष्णमुष्णाम्ललवणं दिवास्वप्नं विशेषयत्' इति पठन्ति । तद्रक्तं यथोर्द्ध्वमधो वा द्विधापि वा प्रवर्त्तते तथा दर्शयन्नाह - आमाशयादित्यादि । यद्यपि रक्तस्य यकृत्प्लीहस्थानत्वादामाशयपक्वाशयाभ्यां प्रवर्त्तनं न सम्भवति, तथापि प्रकुपितरक्तस्य तत्रापि गमनात् प्रवर्त्तनं ताभ्यां सम्भवत्येव । विदग्धयोश्चाप्युभयोरिति दुष्टयोरामपक्वाशययोरित्यर्थः । तयोश्च दुष्टिः दुष्टरुधिरसंयोगात् । एकीयमतमाह—केचिदित्यादि। सयकृतः कालखण्डसहितात् । एतदप्यनुमतम्, अप्रतिषेधात् । अस्मिन् पाठे अङ्गीकृतेऽपि पूर्ववाक्येन सह न विरोधः, यतो यकृत्प्लीहाभ्यामेव रक्तं प्रवर्त्तते परमामपक्वाशयमधिष्ठाय ॥ २ ॥

त्रिप्रकारस्य रक्तपित्तस्य साध्ययाप्यासाध्यत्वमाह—ऊर्द्ध्वमित्यादि । ऊर्द्ध्वं साध्यमिति यदा दौर्ब्बल्याद्युपद्रवहीनं मांसप्रक्षालनाभमित्याद्यसाध्यलक्षणरहितमेकदोषानुगं भवति तदा साध्यं, यदा तु तदेव शान्तिं गत्वा पुनर्भवति मार्गान्तरं वा याति अल्पोपद्रवमल्पासाध्यलक्षणयुक्तं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ।
लोहगन्धिश्च निश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ४ ॥
वाह्यासृग्लक्षणैस्तस्य सङ्ख्यादोषोच्छ्रितीर्विदुः ॥ ५ ॥
दौर्ब्बल्यश्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुता दाहमूर्च्छा
भुक्ते चान्ने विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीड़ा ।
तृष्णा कण्ठस्य भेदः शिरसि च दवनं पूतिनिष्ठीवनञ्च
द्वेषो भक्तेऽविपाको विरतिरपि रते रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ ६ ॥

द्विदोषानुगञ्च भवति तदा याप्यं, यदा च बहूपद्रवयुक्तं बह्वसाध्यलक्षणयुक्तं त्रिदोषानुगतञ्च भवति तदा असाध्यम् । अधो याप्यमिति अल्पोपद्रवमसाध्यलक्षणहीनं द्विदोषानुगञ्च भवति तदा अधोगं याप्यं ; यदा च त्रिदोषानुगमसाध्यलक्षणयुक्तं तदा वर्ज्यं, यदा चैकदोषानुगं निरुपद्रवं वर्ज्यलक्षणासंयुक्तं तदा साध्यम् । असाध्यं युगपद्गतमिति यदा त्रिदोषानुगं बहूपद्रवमसाध्यलक्षणयुक्तं भवति तदा असाध्यं, यदा चान्यथा तदा याप्यमित्यर्थः । युगपद्गतमुभयमार्गप्रवृत्तमित्यर्थः । अथ पूर्व्वरूपमाह—सदनमित्यादि । सदनमङ्गम्लानिः । कण्ठधूमायनं कण्ठे धूमोद्गमनमिव वेदनेत्यर्थः । अस्मिन् रक्तपित्ते । रक्तपित्तस्य संख्यां दोषोच्छ्रयञ्चातिदेशेनाह—वाह्यासृग्लक्षणैस्तस्येत्यादि । वाह्यासृग्लक्षणैरिति शोणितवर्णनीयोक्तैः फेनिलमरुणमित्यादिभिः, तस्य रक्तपित्तस्य, संख्या सप्तविधा । ननु पित्तेन विदग्धेन विदग्धं रक्तं रक्तपित्तमुच्यते, तत् कथं पित्तादपि पृथगुद्दिश्यते ? उच्यते, तद्रक्तान्तरेण संसर्गात् । दोषोच्छ्रितिर्दोषाधिक्यम् ॥ २—५ ॥

इदानीं रक्तपित्तोपद्रवानाह—दौर्ब्बल्यश्वासकासेत्यादि । वमथुः छर्द्दिः । मदः पूगफलेनेव मत्तता । अधृतिः असन्तोषः । अतुल्या असाधारणा । कण्ठस्य भेदः कण्ठक्षणनम् । शिरसि च दवनं सन्तापः । विरतिरपि रतेः सुखस्यापि विनाशो भवतीत्यर्थः । उपसर्गा उपद्रवाः । भुक्ते चान्ने विदाह इत्यत्र भुक्त घोरो विदाह इत्यन्ये पठन्ति । तत्र सप्तमी षष्ठ्यर्थे, तेन भुक्तस्य आहारस्य घोरो महान् विदाह इत्यर्थः । कण्ठस्य भेद इत्यत्र कोष्ठस्य भेद इत्यपरे पठन्ति ; कोष्ठशब्देन कोष्ठस्थो मलस्तस्य भेद इति च व्याख्यानयन्ति । तदेतत् पाठद्वयमूर्द्ध्वाधःप्रवृत्तिरूपं यथासम्भवं बोद्धव्यं, एकत्र द्वयोरप्यनौपयिकत्वात् । शिरसि च दवनमित्यत्र प्रविततसिरता इति केचित् पठन्ति, सिराततगात्रतेति व्याख्यानयन्ति । विरतिरपि रतेरित्यत्र अपरे विनतिरपि भवेत् इति पठन्ति ; विनतिः शरीरस्य विनमनम् । अपरे विकृतिरपि भवेत् इति पठन्ति, तत्रापि कायस्याकुञ्चनात्मिका विकृतिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मांसप्रक्षालनाभं क्वथितमिव च यत् कर्द्दमाम्भोनिभं वा
मेदःपूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम्।
यत् कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकुणपं यत्र चोक्ता विकारा-
स्तद् वर्ज्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति।' ७॥
नादौ संग्राह्यमुद्रिक्तं यदसृग् बलिनोऽश्नतः।
तत् पाण्डुग्रहणीकुष्ठ-प्लीहगुल्मज्वरावहम्॥ ८॥
अधःप्रवृत्तं वमनरूर्द्ध्वमार्गं विरेचनैः।
जयेदन्यतरच्चापि क्षीणस्य शमनैरसृक्॥ ९॥
अतिप्रवृद्धदोषस्य पूर्व्वं लोहितपित्तिनः।
अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्त्तव्यमपतर्पणम्॥

असाध्यरक्तपित्तलक्षणमाह—मांसप्रक्षालनाभमित्यादि। मांसप्रक्षालनाभं मांसधाव-तोयाभम्। कर्द्दमाम्भोनिभं कर्द्दमेन मिश्रितं यदम्भस्तोयं तन्निभम्। मेदःपूयास्रकल्पं मेदःपूयास्र-सदृशमित्यर्थः। अतिकुणपं शटितशवगन्धि। उक्ता विकारा दौर्ब्बल्यश्वासादयः, 'प्रभूता' इति वाक्यशेषः। तद्वर्ज्यमिति ऊर्द्ध्वाधोमार्गत्वेन साध्यं याप्यञ्च यदुक्तं भवति तदप्येवंविधमसाध्यम्। सुरपतिधनुरिन्द्रधनुः। क्वथितमिव च यत् इत्यत्र क्वथितमिव यकृत् इति पठित्वा पक्वमांस-खण्डतुल्यमिति व्याख्यानयन्ति॥ ७॥

आदौ बलवति रक्तपित्ते संग्रहणनिषेधमाह—नादौ संग्राह्यमुद्रिक्तमित्यादि। यदसृग-मुद्रिक्तमतिशयेन वृद्धिं गतं, तद् बलयुक्तस्याश्नतश्च पुरुषस्यादौ न संग्राह्यं; यस्मात्तत् संगृहीतं सत् पाण्ड्वादिरोगावहं भवति॥ ८॥

तर्हि तत्र किं कुर्य्यादित्याह—अधःप्रवृत्तं वमनैरित्यादि। संशोधनार्हस्य बलवतो नरस्याधो-रक्तपित्तं बहुदोषं वमनैर्जयेत्, एवंविधस्योर्द्ध्वगं विरेचनैरित्यर्थः। ननु अधोगं वातानुगं भवति ऊर्द्ध्वगञ्च कफानुगं, तत् कथं तयोर्वमनविरेचने युज्येते? सत्यं, व्याधिप्रत्यनीकत्वाद् युज्येते एव; तथाच तन्त्रान्तरं—"अधोगं वमनैर्धीमानूर्द्ध्वगं रेचनैर्जयेत्"—इति। अन्यतरद्वेति ऊर्द्ध्व-गमधोगं वा क्षीणस्य पुरुषस्य शमनैर्जयेदिति न वमनविरेकैः; तथा च तन्त्रान्तरम्—"ऊर्द्ध्वं वाप्यधोगं वा क्षीणस्य शमनैर्जयेत्"—इति॥ ९॥

इदानीं संशोधनार्हस्य लङ्घनमपि हितमिति दर्शयन्नाह - अतिप्रवृद्धदोषस्येत्यादि। अत्यर्थं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लङ्घितस्य ततः पेयां विदध्यात् स्वल्पतण्डुलाम् * ।
तर्पणं पाचनं लेहान् सर्पींषि विविधानि च ॥ १० ॥
द्राक्षामधुककाश्मर्य्य-सितायुक्तं विरेचनम् ।
यष्टीमधुकयुक्तश्च सक्षौद्रं वमनं हितम् ॥ ११ ॥
पयांसि शीतानि रसाश्च जाङ्गलाः सतीनयूषाश्च सशालिषष्टिकाः ।
पटोलशेलुसुनिषण्णयूथिका वटातिमुक्ताङ्कुरसिन्दुवारजम् ॥
हितश्च शाकं घृतसंस्कृतं सदा तथैव धात्रीफलदाड़िमान्विताः ।
रसाश्च पारावतशङ्खकूर्म्मजास्तथा यवाग्वोऽभिहिता घृतोत्तराः ॥
सन्तानिकाश्चोत्पलवर्गसाधिते क्षीरे प्रशस्ता मधुशर्करोत्तराः ।
हिमाः प्रदेहा मधुरा गणाश्च ये घृतानि पथ्यानि च रक्तपित्तिनाम् ॥१२।१३

लङ्घनम् । लङ्घनादनन्तरं किं कुर्य्यादित्याह—लङ्घितस्येत्यादि । विदध्यात् कुर्य्यात् । किं रक्तपित्ते पेयामेव विदध्यादुतान्यदपीत्याह—तर्पणमित्यादि । तर्पणमिति मृद्वीकामधुकादिसाधितजलेन सशर्करेणालोड़िताः सघृतक्षौद्रा लाजशक्तवः । पाचनं ह्रीबेरचन्दनोशीरपर्पटमुस्तसाधितजलपानम् । लेहानिति वक्ष्यमाणान् मधुकशोभाञ्जनकादिपुष्पैः कृतान् सघृतक्षौद्रान् । विविधानि सर्पींषि वासाघृतादीनि । तत्राधोगे पेया हिता यदि मारुतो बली न स्यात्, मारुतश्चेद् बली भवति तदा मांसरस एव ; ऊर्द्धगे च तर्पणं हितम् । तथा च तन्त्रान्तरम्—"अधोवहे यवाग्वादि न चेत् स्यान्मारुतो बली । ऊर्द्धगे तर्पणं शस्तं यथादोषमथापि वा"—इति । केचित् 'लङ्घितस्य ततो युक्त्या लङ्घनमवचारयेत्' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—युक्त्या मात्रया प्रत्यनीकञ्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

पूर्व्वमुद्दिष्टं यद् वमनविरेचनं तयोर्द्रव्याण्याह—द्राक्षामधुककाश्मर्य्येत्यादि । द्राक्षादियुक्तं विरेचनद्रव्यकल्पोक्तं मृदु विरेचनं, यष्टीमधुकक्षौद्रयुक्तं वमनद्रव्यविकल्पोक्तं मृदु वमनं हितम् ॥ ११

वमनविरेचनद्रव्याण्यभिधाय भोजनद्रव्याणि प्रतिपादयति—पयांसीत्यादि । शीतानि उत्पलादिद्रव्यकथितशीतानि,तानि तु पित्तप्राये । जाङ्गलरसा एणादिलावादिकृताः,ते च वातानुबन्धे । सतीनयूषा वर्त्तुलकलाययूषाः, ते च कफानुगे रक्तपित्ते हिताः । पटोलेत्यादि । शेलुः दक्षिणापथजं शाकं, श्लेष्मान्तकमपरे । सुनिषण्णकः शिरवालिका, चतुष्पर्णीत्यपरे । अतिमुक्त आवन्तकः । अङ्कुराः कोमलपल्लवाः पटोलादीनाम् । सिन्दुवारः निर्गुण्डी । एतान्यपि शाकानि कफानुगे शस्तानीति । पटोलेत्यत्र केचित् जीवन्तीति पठन्ति । रसाश्चेत्यादि । जाङ्गलरसाभिधानेनैव पारावतरसस्यापि परिग्रहे तदभिधानं विशेषेण रक्तपित्ते हितत्वापादनार्थम् । धात्रीदाड़िमे संस्कारार्थम् । यवाग्वोऽभिहिताः । घृतोत्तरा सन्तानिका घृतस्योपरितनः स्त्यानो भागः । घृतप्रधानाः ।

* रसयूषौ प्रदातव्यौ सुरभिस्नेहसंस्कृतावित्यधिकः पाठः क्वचित् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मधूकशोभाञ्जनकोविदारजैः प्रियङ्गुकायाः कुसुमैश्च चूर्णितैः ।
भिषग् विदध्याच्चतुरः समाक्षिकान् हिताय लेहानसृजः प्रशान्तये ॥ १४ ॥
लिह्याच्च दूर्व्वावटजांश्च पल्लवान् मधुद्वितीयान् सितकर्णिकस्य च ।
हितश्च खर्ज्जूरफलं समाक्षिकं फलानि चान्यान्यपि तद्गुणान्यथ ॥ १५ ॥
रक्तातिसारप्रोक्तांश्च योगानत्रापि योजयेत् ॥
शुद्धेक्षुकाण्डमापोथ्य नवे कुम्भे हिमाम्भसा ।
योजयित्वा क्षिपेद्रात्रावाकाशे सोत्पलन्तु तत् ॥
प्रातः स्रुतं क्षौद्रयुतं पिबेच्छोणितपित्तवान् ।
पिबेच्छीतकषायं वा जम्ब्वाम्राज्र्जुनसम्भवम् ॥
उदुम्बरफलं पिष्ट्वा पिबेत् तद्रसमेव वा ॥

हिमाः प्रदेहा इत्यादि । हिमाः प्रदेहाः शीता लेपाः ; ते च न्यग्रोधादिप्रभृतिशीतलगणकृताः । मधुरा गणाः काकोल्यादयः । ते च पानादिना योज्याः । घृतानि मधुरगणसाधितानि तन्त्रान्तरसंवादात् । पथ्यानि हितानि ॥ १२ । १३ ॥

मधूकेत्यादि । मधूकादिपुष्पैरेकैकैश्चूर्णितैस्त्रयो लेहाः, प्रियङ्गुकायाः कुसुमैश्चतुर्थो लेहः । अपरानपि लेहानाह—लिह्यादित्यादि । दूर्व्वावटपल्लवान् मधुद्वितीयान् लिह्यादित्येको योगः । सितकर्णिकः श्वेतकर्णिकारः, तस्यापि पल्लवान् मधुद्वितीयान् लिह्यादिति द्वितीयो योगः । केचित् समुदितमेकं योगं मन्यन्ते ; तन्नेच्छन्ति निबन्धकाराः, समानतन्त्रसंवादात् । 'दूर्व्वावटजांश्च पल्लवान्' इत्यत्रापरे 'दुग्धद्रुमपल्लवान्' इति पठित्वा वटादिपल्लवानिति व्याचक्षते । किं रक्तपित्ते एतदेव हितमुतान्यदपीत्याह—हितमित्यादि । समाक्षिकं समधु । अनुक्तसंग्रहायाह—फलानि चान्यान्यपीत्यादि । अन्यानि फलानि काश्मर्य्यादीनि । तद्गुणानि खर्ज्जूरफलतुल्यगुणानि ॥ १४ । १५ ॥

इदानीं रक्तपित्तेऽतिदेशेन चिकित्सामाह—रक्तातीसारप्रोक्तांश्चेत्यादि । रक्तातीसारप्रोक्तान् योगान् 'प्रियालमल्लिका' इत्यादीन् । अस्याग्रे कार्त्तिककुण्डः 'नीलोत्पलानां मधुना भस्म वारि परिस्रुतम्' इत्यादियोगं पठति, स च जेज्जटाचार्य्येण सक्षौद्रमिन्दीवरभस्मेत्यादिना अग्रे पठितः । शुद्धेक्षुकाण्डमापोथ्येत्यादि । शुद्धेक्षुकाण्डानि निर्वल्कलेक्षुकाण्डानि, आपोथ्य अवक्षुद्य । हिमाम्भसा योजयित्वेत्यादि शीतलजलेन योजयित्वा नवे घटे रात्रावाकाशे निरावरणस्थाने क्षिप्त्वा धारयेत्, ततश्च प्रातःकाले स्रुतं गालितं नीलोत्पलचूर्णमधुभ्यां युतं शोणितपित्तवान् नरः पिबेत् । पिबेदित्यादि । पिबेदित्यत्र मधुयुतमित्यनुक्तमपि सम्बध्यते, समानतन्त्रसंवादात् । उदुम्बरफलमित्यादि । उदुम्बरफलं पिष्ट्वा तद्रसं गृहीत्वा मधुयुतं पिबेत् । इदानीं रक्तपित्ते

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

त्रपुषीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
पिबेदक्षसमं कल्कं यष्टीमधुकमेव वा ।
चन्दनं मधुकं रोध्रमेवमेवं समं पिबेत् ॥
करञ्जवीजमेवं वा सिताक्षौद्रयुतं पिबेत् ।
मज्जानमिङ्गुदस्यैवं पिबेन्मधुकसंयुतम् ॥
सुखोष्णं लवणं वीजं कारञ्जं दधिमस्तुना ।
पिबेद् वापि त्र्यहं मर्त्यो रक्तपित्ताभिपीड़ितः ।
रक्तपित्तहराः शस्ताः षड़ेते योगसत्तमाः ॥ १६ ॥
पथ्याश्चैवावपीड़ेषु घ्राणतः प्रस्रुतेऽसृजि ।
अतिनिस्रुतरक्तो वा क्षौद्रयुक्तं पिबेदसृक् ।
यकृद् वा भक्षयेदाजमामं पित्तसमायुतम् ॥ १७ ॥

पलाशवृक्षस्वरसे विपक्वं सर्पिः पिबेत् क्षौद्रयुतं सुशीतम् ।
वनस्पतीनां स्वरसैः कृतं वा सशर्करं क्षीरघृतं पिबेद् वा ॥
द्राक्षामुशीराण्यथ पद्मकं सिताः पृथक् पलांशान्युदके समावपेत् ।
स्थितं निशां तद्रुधिरामयं जयेत् पीतं पयो वाम्बुसमं हिताशिनः ॥ १८ ॥
तुरङ्गवर्च्चःस्वरसं समाक्षिकं पिबेत् सिताक्षौद्रयुतं वृषस्य वा ।
लिहेत् तथा वास्तुकवीजचूर्णं क्षौद्रान्वितं तण्डुलसाह्वयं वा ॥

सिद्धतमान् षड्योगानाह—त्रपुषीमूलकल्कमित्यादि । सक्षौद्रं कर्षोन्मितमधुसहितं, तण्डुलाम्बुना कल्काच्चतुर्गुणेनेत्यर्थः । अक्षसमं कर्षप्रमाणं, एवमेवेति सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुनेत्यर्थः । करञ्जवीजादियोगद्वयं कफानुबन्धे ऊर्द्धगे शस्तम् । मज्जानमिङ्गुदस्येत्यादि । सितामधुयुतमेव(क)मेव पिबेदित्यर्थः । अनन्तरोक्ता षड्योगा घ्राणगे रक्तेऽवपीड़नेऽपि योज्या इत्याह—पथ्या हिताः अनन्तरोक्तास्त्रपुषीमूलकल्कमित्यादिषड्योगाः इति शेषः । असृगिति शरीरधातुसामान्यादेणादीनामित्यर्थः । यकृत् कालखण्डम् ॥ १६ । १७ ॥

वनस्पतीनां बटादीनाम् । क्षीरघृतं क्षीरोत्थं घृतम् । पयो वाम्बुसममिति दुग्धं जलञ्च तुल्यमित्यर्थः । केचिदेवं पठन्ति—'वासाकषायं ससितं पिबेद् वा तुरङ्गवर्च्चःस्वरसं समाक्षिकम्' इति । लिहेत् तथा वास्तुकबीजचूर्णमित्यादि । वास्तुकवीजचूर्णं टङ्कवास्तुकवीजचूर्णं क्षौद्रान्वितं लिहेत् । तण्डुलसाह्वयं वेति तण्डुलीयं क्षौद्रान्वितं वा लिह्यादित्यर्थः । केचिदेवं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लिह्याच्च लाजाञ्जनचूर्णमेकमेवं सिताक्षौद्रयुतां तुगाख्याम्।
द्राक्षां सितां तिक्तकरोहिणीञ्च हिमाम्बुना वा मधुकेन युक्ताम्।
पथ्यामहिंस्रां रजनीं घृतञ्च लिह्यात् तथा शोणितपित्तरोगो ॥ १९ ॥
वासाकषायोत्पलमृत्प्रियङ्गु-लोध्राञ्जनाम्भोरुहकेशराणि।
पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि जह्यात् पित्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु ॥ २० ॥
गायत्रिजम्ब्वर्ज्जुनकोविदार-शिरीषरोध्राशनशाल्मलीनाम्।
पुष्पाणि शिग्रोश्च विचूर्ण्य लेहो मध्वन्वितः शोणितपित्तरोगे ॥ २१ ॥
सक्षौद्रमिन्दीवरभस्मवारि करञ्जवीजं मधुसर्पिषी च।
जम्ब्वर्ज्जुनाम्रक्कथितञ्च तोयं घ्नन्ति त्रयः पित्तमसृक् च योगाः ॥ २२ ॥

पठन्ति—'सतण्डुलीयं मधुनावलेहयेत् सितायुतं वास्तुकमूलमेव वा' इति। लिह्याच्चेत्यादि। लाजा भृष्टधान्यानि। अञ्जनं रसाञ्जनम्। एकं प्रधानं, एवं क्षौद्रेणेत्यर्थः। लाजाञ्जनचूर्णमित्यत्र कालाञ्जनचूर्णमिति केचित् पठन्ति; तत्र कालाञ्जनं सौवीराञ्जनम्। सिताक्षौद्रयुतामित्यादि। तुगाख्या वंशरोचनानुकारि पार्थिवं द्रव्यं, अन्ये वंशरोचनामाहुः; ताञ्च सिताक्षौद्रयुतां लिह्यात्। द्राक्षां सितामित्यादि। द्राक्षादीनि त्रीणि द्रव्याणि यष्टीमधुकेन युतानि शीतोदकेन वा लिह्यात्। पथ्यामित्यादि। पथ्या हरीतकी, रजनी हरिद्रा, एतानि हरीतकी प्रभृतीनि द्रव्याणि घृतेन सह लिह्यात्। अयं योगः कण्ठगे प्रसृते च रक्तपित्ते योज्यः। केचित् रजनीं घृतञ्चेत्यत्र रजनीद्वयञ्चेति पठन्ति, ते च शीतोदकेनैव लेह्यमिच्छन्ति; अयं पाठः समानतन्त्रविरोधादन्याय्यः ॥ १८। १९ ॥

इदानीं वेगवति रक्तपित्ते सिद्धतमं योगमाह—वासाकषायोत्पलेत्यादि। उत्पलं नीलोत्पलं, मृत् केदारमृत्तिका, अम्भोरुहकेशरं पद्मकेशरम्। कल्पनामाह पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि जह्यादित्यादि: वासाकषायमुत्पलमृदादिचूर्णप्रक्षेपं सिताक्षौद्रयुतं पीत्वा नरो रक्तपित्तशोणितमुद्रिक्तं वेगमाशु जह्यात् शीघ्रं परित्यजेत् ॥ २० ॥

गायत्रिजम्ब्वर्ज्जुनकोविदारेत्यादि। गायत्री खदिरः, अर्ज्जुनः ककुभः, कोविदारः काञ्चनारः, अशनो वीजकः। शिग्रुः शोभाञ्जनकः ॥ २१ ॥

इदानीं रक्तपित्ते त्रीन् योगानाह सक्षौद्रमिन्दीवरभस्मेत्यादि। इन्दीवरभस्मवारि इन्दीवरक्षारोदकं सक्षौद्रं पिबेदित्येको योगः। करञ्जवीजं मधुसर्पिषा चेति करञ्जवीजं मधुसर्पिषा वा लिह्यादिति द्वितीयो योगः। जम्ब्वर्ज्जुनाम्रक्कथितञ्च तोयमित्यादि। जम्ब्वादिक्कथितं तोयं सक्षौद्रं पिबेदिति तृतीयो योगः। एषु मध्ये अन्त्यौ योगौ कण्ठान्तःस्थिते रक्तपित्ते योज्यौ ॥ २२ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मूलानि पुष्पाणि च मातुलुङ्ग्याः पिष्ट्वा पिबेत् तण्डुलधावनेन।
घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया पयो वा।
द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद् वा सशर्करञ्चेक्षुरसं हिमं वा॥ २३। २४॥
शीतोपचारं मधुरञ्च कुर्य्याद् विशेषतः शोणितपित्तरोगे॥ २५॥
द्राक्षाघृतक्षौद्रसितायुतेन विदारिगन्धादिविपाचितेन।
क्षीरेण चास्थापनमग्र्यमुक्तं हितं घृतञ्चाप्यनुवासनार्थम्॥ २६॥
प्रियङ्गुरोध्राञ्जनगैरिकोत्पलैः सुवर्णकालीयकशङ्खचन्दनैः।
सिताश्वगन्धाम्बदयष्टिकाह्वयमृणालसौगन्धिकतुल्यपेषितैः॥
निरूह्य चैनं पयसा समाक्षिकैर्घृतप्लुतैः शीतजलावसेचितम्।
क्षीरौदनं भुक्तमथानुवासयेद् घृतेन यष्टीमधुसाधितेन च॥
अधोवहं शोणितमेष नाशयेत् तथातिसारं रुधिरस्य दुस्तरम्।
विरेकयोगे त्वति चैव शस्यते वाम्यश्च रक्ते विजिते बलान्वितः॥ २७॥

मूलानीत्यादि। मातुलुङ्गो बीजपूरकः, मधुकर्कटी इत्यन्ये। घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयमित्यादि। घ्राणप्रवृत्त रक्तपित्ते सशर्करं पानीयं दुग्धं वा सशर्करं नासिकया देयम्। केचित् नासिकया इत्यत्र नासिकयोरिति पठन्ति। घ्राणप्रवृत्तेऽपरमपि नस्ययोगमाह—द्राक्षारसमित्यादि। द्राक्षारसं सशर्करं नासिकया पिबेत्, क्षीरघृतं क्षीरमथनोद्भूतं तद् वा सशर्करं नासिकया पिबेत्, इक्षुरसं हिमं वा तथैव पिबेत्, इत्थं त्रयो योगाः कल्पनीयाः। तथा च तन्त्रान्तरं—"द्राक्षारसस्य नस्यं नस्यं वा क्षीरसर्पिषः सपदि। इक्षो रसस्य नस्यं सशर्करं रक्तनुद् भवति"—इति॥ २३। २४॥

सर्व्वतन्त्रोक्तचिकित्सासंग्रहार्थमाह—शीतोपचारमित्यादि। शीतोपचारं दाहादिषु बाह्येऽपि कुर्य्यादिति। रक्तपित्ते आस्थापनार्थं क्षीरमनुवासनार्थञ्च घृतमाह—द्राक्षेत्यादि। विदारिगन्धादिगणसाधितेन क्षीरेण घृतक्षौद्रसितायुतेनास्थापनं रक्तपित्तेऽग्र्यमुक्तं, तथा चानुवासनार्थं घृतं हितम्। तच्च घृतं यष्टीमधुकसाधितं, अपक्वस्य स्नेहस्य व्यापत्करत्वात्। अन्ये विदारिगन्धादिसाधितक्षीरेण घृतपाकमिच्छन्ति॥ २५। २६॥

अपरेऽपि रक्तपित्ते आस्थापनानुवासने आह—प्रियङ्गुरोध्राञ्जनगैरिकोत्पलैरित्यादि। अञ्जनं सौवीराञ्जनम्। गैरिकं सामान्यगैरिकम्। उत्पलं नीलोत्पलं; नागकेशरमपरे। सुवर्णं सुवर्णगैरिकम्, अन्तलोपात्। कालीयकं दारुहरिद्रानुकारि द्रव्यम्। अम्बुदो मुस्ता। यष्टिकाह्वयो मधुयष्टिका। मृणालं पद्मकेशरम्। सौगन्धिकं कुमुदभेदः। प्रियङ्ग्वादिभिः सौगन्धिकान्तैस्तुल्यैः पेषितैः कल्कीकृतैः समधुघृतैः पयसा सहैनं रक्तपित्तिनं निरूहयेत्। ततश्च शीतलजलावसेचितं क्षीरौदनं भुक्तं पुरुषं यष्टीमधुकसाधितेन घृतेनानुवासयेत्। अधोवहं शोणितमधोगं रक्तपित्तम्। एष आस्थापनानुवासनप्रयोगः। अतिसारं रुधिरस्येति रक्तातिसारमित्यर्थः। विरेकयोगे त्वतीति विरेकातियोगे। वाम्यश्च रक्ते इत्यादि। निरूहणानुवासनाभ्यां विजिते र

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एवंविधा उत्तरवस्तयश्च मूत्राशयस्थे रुधिरे विधेयाः।
प्रवृत्तरक्तेषु च पायुजेषु कुर्य्याद् विधानं खलु रक्तपैत्तम्॥
विधिश्चासृग्दरेऽप्येष स्त्रीणां कार्य्यो विजानता।
शस्त्रकर्म्मणि रक्तं वा यस्यातीव प्रवर्त्तते॥ २८॥
त्रयाणामपि दोषाणां शोणितेऽपि च सर्व्वशः।
लिङ्गान्यालोक्य कर्त्तव्यं चिकित्सितमनन्तरम्॥ २९॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे रक्तपित्तप्रतिषेधो नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४५॥

पित्ते सति बलान्वितः पुरुषो वाम्यो वामनीयः, अधोमार्गप्रवृत्तिनिवारणार्थम्। अत्र कार्त्तिककुण्डेन बहूक्तं, तच्च ग्रन्थगौरवभयात् परिहृतम्॥ २७॥

विशिष्टस्थानगे रक्तपित्ते विशिष्टचिकित्सामाह—एवंविधा उत्तरवस्तयश्चेत्यादि। एवंविधा अनन्तरोक्तास्थापनानुवासनतुल्याः। मूत्राशयस्थे वस्तिस्थे मूत्रस्रोतःप्रवृत्ते च। अर्शांसः कृतप्रवृत्तौ च रक्तापत्तचिकित्सितमतिदिशन्नाह—प्रवृत्तरक्तेष्वित्यादि। पायुजेषु अर्शःसु। विधिश्चासृग्दरेऽप्येष इत्यादि। एष विधिरधोगरक्तपित्तघ्नो विधिः विजानता वैद्येन असृग्दरे कार्य्यः। न केवलमसृग्दरे एव एष विधिः कार्य्यः किन्तु यस्य शस्त्रकर्म्मणि कृते अतिरक्तं प्रवर्त्तते तस्यापि एव विधिः कार्य्यः। केचिदत्रैवासृग्दरलक्षणं पठन्ति। तद् यथा—'दहेदधो वङ्क्षणदेशमस्याः श्रोणीञ्च पृष्ठञ्च तथैव वृक्कौ। असृग्दरञ्चापि करोति नार्य्या गर्भाशयार्त्तिं त्वचिरेण घोराम्'—इति। ये त्वत्र पठन्ति ते शुक्रशोणितशुद्धावसृग्दरलक्षणं न पठन्ति॥ २८॥

किं रक्तपित्तघ्नो विधिः रक्तपित्ताख्ये रोगेऽसृग्दरे शस्त्रकर्म्मण्यतिरक्तप्रवृत्तौ चाविशेषेणैव कार्य्यः उत किञ्चिदपेक्ष्येत्याह—त्रयाणामपि दोषाणामित्यादि। त्रयाणामपि दोषाणां पृथग्द्वन्द्वसमस्तानां लिङ्गानि शोणितवर्णनीयोक्तानि शोणिते सर्व्वश आलोक्यानन्तरं चिकित्सितं कर्त्तव्यं, असृग्दरे वा शस्त्रकर्म्मणि रक्तातिप्रवृत्तौ रक्तपित्तघ्नो विधिः कार्य्य इत्यर्थः। अत्राधोवहस्य नानात्वं रक्तस्य वाभिप्रेतं, तेन सान्निपातिकस्याक्षीणमांसाग्नेर्योप्यत्वमभिप्रेतम्। अत्र कार्त्तिककुण्ड आनन्तर्य निकापूर्व्वं गर्भिणीत्यादिपाठं पठति, स चाभावान्न लिखितः॥ २९॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे रक्तपित्तप्रतिषेधव्याख्यानाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४५॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातो मूर्च्छाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
वेगाघातादभीघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥
करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ।
निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥
संज्ञावहासु नाड़ीषु पिहितास्वनिलादिभिः ।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।
मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः षड्विधा सा प्रकीर्त्तिता ॥
वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च ।
षट्स्वप्येतासु पित्तं हि प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥

अथात इत्यादि । इदानीं दोषजमूर्च्छाया हेतुसंप्राप्ती आह – क्षीणस्येत्यादि । एवम्भूतस्य पुरुषस्य वेगाघातादिभिर्हेतुभिरुग्रा दोषा यदा बाह्याभ्यन्तरेषु करणायतनेषु निविशन्ते तदा मानवा मूर्च्छन्तीति पिण्डार्थः । हीनसत्त्वस्य अल्पसत्त्वस्य । करणायतनेषु बुद्धीन्द्रियकर्म्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यहङ्कारस्थानेषु । उग्रा अतिप्रवृद्धाः प्रसृताश्च । बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु चेति बाह्यकरणायतनानि कर्म्मेन्द्रियाणि, आभ्यन्तरकरणायतनानि मनोबुद्ध्यहङ्कारस्थानानि । आभ्यन्तरकरणायतनस्य हृदयस्यैकत्वात् कथं बहुवचनं ? सत्यं, अन्तःसंज्ञावहनाड़ीनामप्यन्तःकरणायतनत्वेनाभिमतत्वात् । निविशन्ते अवतिष्ठन्ते । अपरे करणायतनशब्देनैव करणानि कथयन्ति, उपचारात् । तेन बाह्याभ्यन्तरेषु करणेषु यदा दोषा निविशन्ते तदा मानवा मूर्च्छन्तीत्यर्थः । अन्ये त्वन्यथा व्याख्यानयन्ति करणायतनेषु यदा दोषा निविशन्ते तथा बाह्याभ्यन्तरेषु करणेषु निविशन्ते तदा मानवा मूर्च्छन्तीति । यया प्रक्रियया मानवो मूर्च्छति तामाह—संज्ञेत्यादि । सुखदुःखव्यपोहकृत् सुखदुःखनाशकृत्, सुखदुःखनाशश्च संज्ञानाशात्; संज्ञानाशस्तु संज्ञावहनाड़ीपिधानात् । अन्ये सुखदुःख सत्त्वरजसी, तयोर्व्यपोहो नाशस्तं करोतीति व्याख्यानयन्ति । संख्यामाह—षड्विधेत्यादि । ये तन्त्रान्तरीया वातादिभिः शोणितेन च चतुर्व्विधां मूर्च्छामिच्छन्ति तेषामयमाशयः · मद्यविषयोस्त्वनन्तरोक्तपाण्डुरोगवत् पृथगुपादानं, तेन स्वमते षड्विधैव मूर्च्छा । सर्व्वास्वपि मूर्च्छासु पित्तं कर्तृत्वेन प्रधानमित्याह—षट्स्वित्यादि । प्रभुत्वेनावतिष्ठते इतरदोषावाक्रम्य वर्त्तत इत्यर्थः । वेगाघातादिर्हेतुः; करणायतनेष्वित्यादिः सम्प्राप्तिः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हृत्पीड़ा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञानाशो बलक्षयः ।
सर्व्वासां पूर्व्वरूपाणि यथास्वमुपलक्षयेत् ॥
अपस्मारोक्तलिङ्गानि तासामुक्तानि तत्त्वतः ॥ २ । ३ ॥
पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धश्च तन्मयः ।
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ।
द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुह्यति ॥ ४ ॥

वातादिनां तिसृणां लिङ्गमपस्मारोक्तलिङ्गातिदेशेनाह—अपस्मारेत्यादि । अपस्मारोक्त-लिङ्गानि यथास्वं तासां जानीयादित्यर्थः । केचित् 'अपस्मारोक्तलिङ्गानि' इत्यत्र 'अपस्मारे-लिङ्गानि' इति पठित्वा व्याख्यानयन्ति—दन्तनखखादनाक्षिवैकृतलालास्रावादिरहितान्यपस्मार-तुल्यानि लक्षणानि यथास्वमुपलक्षयेदित्यर्थः । तथाच तन्त्रान्तरं—"सर्व्वाकृतिः सन्निपाता-दपस्मार इवागतः । स जन्तुं पातयत्याशु विना वीभत्सचेष्टितैः" इति ॥ १—३ ॥

वातजादीनां तिसृणां लिङ्गान्यतिदिश्य रक्तजायाः सम्प्राप्तिं लक्षणञ्चाह—पृथिवीत्यादि । पृथिवी अम्भश्च द्वयमपि तमोरूपं तमोबहुलं ; तथा चोक्तं पुरा—'तमोबहुला पृथिवी, सत्त्वतमो-बहुला आपः' इति, रक्तगन्धश्च तन्मय इति पृथिव्यम्भःसमुद्भवः ; पाञ्चभौतिकेऽपि रक्ते पृथिव्य-म्भसोः प्राधान्यात् । मूर्च्छन्ति भुवि मानवा इत्येतेन गन्धस्य तमोबहुलत्वमुक्तम् । ननु गन्धः पार्थिवस्तत् कथं पृथिव्यम्भःसमुद्भव इत्युच्यते ? सत्यं, परस्परोपकार्य्यत्वात् । मूर्च्छन्ति भुवि मानवा इति ये मानवा पृथिवीगुणबहुलास्तामसा इत्यर्थः । ननु यदि रक्तगन्धो मूर्च्छाजनकः, तर्हि किमिति सर्व्वेषामेव न मूर्च्छामुत्पादयति ? सत्यं, ये हीनसत्त्वास्तेषां मूर्च्छामुत्पादयति न सर्व्वेषाम् । अपरे रक्तगन्धश्च तन्मय इत्यन्यथा व्याचक्षते, तद्यथा—तन्मयः पृथिव्यम्भो-मयः ; अत्र यथासम्भवं व्याख्यानं ; तेन रक्तमम्भोमयं, द्रवत्वात् ; गन्धश्च पृथिवीमयः, पार्थिवत्वाद् गन्धस्य ; तेन तमोभूयिष्ठायाः पृथिव्याः सकाशाद् गन्धस्य जातत्वाद् गन्धोऽपि तमोबहुल एव, कारणानुरूपत्वात् कार्य्यस्य ; शेषं समम् । अन्ये तु 'पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तं गन्धश्च तन्मय' इति पठन्ति ; पृथिवी चाम्भश्च पृथिव्यम्भसी, तयोः सम्बन्धि यत्तमः, तद्रूपं तद्बहुलं तल्लक्षणं वा रक्तं, गन्धश्च तन्मय इति तमोमय इत्यर्थः ; तमोबहुल-पृथिव्युत्पन्नत्वाद् गन्धस्य । एतेन तमोभूयिष्ठपृथिव्यम्भउत्पन्नरक्तस्य धातुजनितत्वाद् गन्धस्य सर्वं तमोभूयिष्ठत्वाच्च रक्तगन्धो मानवैराघ्रातः सन् हृद्यवस्थितं तमो वर्द्धयन् मूर्च्छामापादयति 'सर्वं भावानां सामान्यं वृद्धिकारणम्' इत्युक्तत्वात् । ननु तमोबहुलत्वाद्रक्तं मूर्च्छाजनकं तर्हि तमोभूयिष्ठे एते पृथिव्यम्भसी कुतो मूर्च्छां नोत्पादयतः ? सत्यं, पृथिव्यम्भसी सात्म्यत्वात् स्वरूपतश्च मूर्च्छां नोत्पादयतः । अन्ये तु पठन्ति—'पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धेन तु श्रयं' इति ; व्याख्यानयन्ति च—पृथिव्यम्भस्तमसां रूपं स्वलक्षणं यस्य रक्तस्य तत् पृथिव्यम्भस्तमोरूपं, रक्तगन्धेन कृत्वा तु पुनस्त्रयं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां त्रितयं रक्ते ज्ञायते इति वाक्यशेषः । ननु गन्धेन कृत्वा कथं गुणानां त्रितयं रक्ते ज्ञायते इति चेत् ? सत्यं, रक्ते गन्धो विस्रो वर्त्तते

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ।
त एव तस्माज्जायन्ते ताभ्यां मोहो यथेरितः * ॥ ५ ॥
स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ।
मदेन विलपञ्छेते नष्टविभ्रान्तमानसः ।
गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥
वेपथुस्वप्नतृष्णाः स्युः स्तम्भश्च विषमूर्च्छिते ।
वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणैः ॥ ६ ॥

गन्धश्च गुणविशेषः, उक्तञ्च—"तेषां विशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः—" इति, ते च विशेषा त्रिगुणाः ; उक्तञ्च—"सर्व्वं एवैते विशेषाः सत्त्वरजस्तमोमया भवन्ति" इति । किन्त्वत्र तमोगुणस्याधिक्यं ज्ञेयम् । एतेनैतदुक्तं भवति—पृथिव्यम्भस्तमःस्वलक्षणस्य रक्तस्य गन्धेन त्रिगुणेन तमोगुणविशिष्टेन मानवा मूर्च्छन्ति । स्वमतं प्रदर्श्य परमतमाह—द्रव्यस्वभाव इत्येके इत्यादि ॥ ४ ॥

विषमद्योत्थे आह—गुणा इत्यादि । त एव गुणा रूक्षादयः । मोहो मूर्च्छा । ताभ्यां विषमद्याभ्याम् । यथेरितो यथाकथित इत्यर्थः । अथ विषमद्यविकारयोः सामान्येनैव मूर्च्छाप्रणयणात् कथमत्र विशिष्टमभिधानं ? उच्यते—तत्तेतरलक्षणैः सह तद्ग्रहणार्थम् । ननु यदि विषमद्ययोस्तुल्या गुणाः स्थिताः, तत् किमिति विषवन्मद्यं मारणात्मकं न स्यात् ? सत्यं, मद्ये तेषां गुणानामनतितीव्रत्वेनावस्थानात् । यद्येवं तर्हि 'गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः' इति कथं न व्याहन्यते ? सत्यं, तीव्रतरशब्दादग्रे तीव्रशब्दो मध्ये लुप्तो द्रष्टव्यः । तेन विषे तीव्रतरत्वेन ते गुणाः स्थिताः, मद्ये तीव्रत्वेनेत्यर्थः । तथाच तन्त्रान्तरम्—"विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपणाः । त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ॥ त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहौ स्यातां यथेरितौ" इति ॥ ५ ॥

रुधिरजमूर्च्छालक्षणमाह स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजेत्यादि । स्तब्धशब्दोऽङ्गदृष्टिभ्यां सम्बध्यते । गूढोच्छ्वासोऽस्पष्टश्वासः । मद्यजमूर्च्छालक्षणमाह—मदेनेत्यादि । विलपन्निति विलापं कुर्व्वंन् । नष्टविभ्रान्तमानस इति नष्टमानसोऽपस्मरणः, विभ्रान्तमानसो विक्षिप्तचेताः । जरां पाकम् । विषजमूर्च्छालक्षणमाह—वेपथुस्वप्नतृष्णाः स्युरित्यादि । वेपथुः कम्पः । स्तम्भः स्तब्धता । वेदितव्यमित्यादि । मूलादिकन्दान्तस्य विषस्य यथास्वं यानि लक्षणानि तैः कृत्वा विषमूर्च्छितस्य पुंसो यथास्वं यथात्मीयं विषं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

* त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहौ स्यातां यथेरिताविति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सेकावगाहौ मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्व्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि ॥ ७॥
सिताप्रियालेक्षुरसाप्लुतानि द्राक्षामधूकस्वरसान्वितानि।
खर्ज्जूरकाश्मर्य्यरसैः शृतानि पानानि सर्पींषि च जीवनानि॥
सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि सदाड़िमा जाङ्गलजा रसाश्च।
तथा यवा लोहितशालयश्च मूर्च्छासु पथ्याश्च सदा सतीनाः॥ ८॥
भुजङ्गपुष्पं मरिचान्युशीरं कोलस्य मध्यञ्च पिबेत् समानि।
शीतेन तोयेन*विसं मृणालं क्षौद्रेण कृष्णां सितया च पथ्याम्।
कुर्य्याच्च नासावदनावरोधं क्षीरं पिबेद् वाप्यथ मानुषीणाम्॥ ९॥
मूर्च्छां प्रसक्तान्तु शिरोविरेकैर्जयेदभीक्ष्णं वमनैश्च तीक्ष्णः।
हरीतकीक्वाथघृतं पिबेद् वा धात्रीफलानां स्वरसैः कृतं वा॥

अतः परं चिकित्सितमाह—सेकावगाहावित्यादि। मणयः सहारा इति मणयो मुक्तास्फटिक-प्रभृतयः। ते च सहारा हारारोपिता हिता इत्यर्थः। व्यजनानिला व्यजनानां वायवः। शीताः प्रदेहाः चन्दनोत्पलप्रभृतिकृताः प्रलेपाः। शीतानि पानानि च गन्धवन्तीति यानि शीतानि गन्धवन्ति च पानानि तानीत्यर्थः। अनिवारितानि प्रशस्तानि ॥ ७ ॥

तान्येव शीतानि गन्धवन्ति च पानान्याह—सिताप्रियालेक्षुरसाप्लुतानीत्यादि। खर्ज्जूर-काश्मर्य्यरसैः शृतानि सिताप्रियालादियुतानि पानानि पानकानि सर्व्वास्वनिवारितानि। न केवलं पानान्येवानिवारितानि सर्पींषि च जीवनानीति काकोल्यादिसिद्धानीत्यर्थः। केचित् पानानीत्यत्र सिद्धानीति पठन्ति, ते च घृतविशेषणं मन्यन्ते। किमेतान्येव सर्व्वमूर्च्छासु हिता-न्युतान्यान्यपीत्याह—सिद्धानीत्यादि। मधुरे वर्गे काकोल्यादौ। पयांसि सर्व्वाण्यपि दुग्धानि, सर्व्वेषां क्षीराणां मूर्च्छाहरत्वात्। सदाड़िमा दाड़िमेन संस्कृताः, जाङ्गलजा रसाः। मूर्च्छासु भोजने हितास्तानाह—तथेत्यादि। पथ्या हिताः, भोजने इति शेषः। सतीनो वर्त्तुलकलायः॥८॥

भुजङ्गपुष्पमित्यादि। भुजङ्गपुष्पं नागकेशरम्। कोलस्य मध्यं बदरमज्जा। एतानि भुजङ्ग-पुष्पादीनि समानि तुल्यानि शीततोयेन सह पिबेत्। न केवलमेतान्येव शीततोयेन सह पिबेत्, विसं मृणालञ्चापि शीततोयेन पिबेत्; विसं विसेन्द्रकं, मृणालं पद्मनालम्। क्षौद्रेण कृष्णामिति मधुना सह पिप्पलीं पिबेदित्यर्थः; अन्ये लिहेदिति मन्यन्ते। सितया च पथ्यामिति हरीतकीं शर्करया सह पिबेदित्यर्थः। अतः परं किं कुर्य्यादित्याह—कुर्य्यादित्यादि। नासावदनयोरवरोधेन व्याघुट्यान्तः प्रविष्टो मारुतो रुद्धानि स्रोतांसि विवृण्वन् मूर्च्छामपहन्ति; नारीक्षीरञ्चातिशीत-त्वात्। मूर्च्छामित्यादि। प्रसक्तां भूयो भूयोऽनुसङ्गिनीम्। शिरोविरेकैर्नस्यैः। अभीक्ष्णं पुनः

* सतीनतोयेनेति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्राक्षासितादाडिमलाजवन्ति शीतानि नीलोत्पलपद्मवन्ति ।
पिबेत् कषायाणि च गन्धवन्ति पित्तज्वरं यानि शमं नयन्ति ॥ १० ॥
प्रभूतदोषस्तमसोऽतिरेकात् संमूर्च्छितो नैव विबध्यते यः ।
सन्न्यस्तसंज्ञो भृशदुश्चिकित्स्यो ज्ञेयस्तदा बुद्धिमता मनुष्यः ॥ ११ ॥
यथामलोष्टं सलिले निषिक्तं समुद्धरेदाश्वविलीनमेव ।
तद्वच्चिकित्सेत् त्वरया भिषक् तमस्वेदनं मृत्युवशप्रयातम् ॥ १२ ॥
तीक्ष्णाञ्जनाभ्यञ्जनधूमयोगैस्तथा नखाभ्यन्तरतोत्रपातैः ।
वादित्रगीतानुनयैरपूर्व्वैर्विघट्टनैर्गुप्तफलावघर्षैः ।
आभिः क्रियाभिश्च न लब्धसंज्ञः सानाहलालाश्वसनश्च वर्ज्ज्यः ॥

पुनः । यद्यपि सर्व्वमूर्च्छायां पित्तं प्रधानं, तीक्ष्णे नस्यवमने न युक्तेऽस्य, तथाऽपि संज्ञावहस्रोतोनिरोधशान्तिकरत्वाद् व्याधिप्रत्यनीकत्वाच्च हिते एव । केचित् तीक्ष्णैरित्यत्र पथ्यैरिति पठन्ति ; हरीतकीक्काथश्रृतमित्यादि । हरीतकीक्काथेन श्रृतं सिद्धं हरीतकीक्काथश्रृतम् । धात्रीफलानामामलकफलानां स्वरसैः । द्राक्षासितेत्यादि । यानि कषायाणि श्रीपर्ण्यादिकृतानि पित्तज्वरं शमं नयन्ति तानि द्राक्षासितादाडिमलाजवन्ति तत्प्रधानानि पिबेत् । नीलोत्पलपद्मवन्ति नीलोत्पलपद्मप्रधानानि । गन्धवन्ति गन्धद्रव्याढ्यानि । नीलोत्पलपद्मवन्तीत्यादिकं पित्तज्वरहरकषायविशेषणम् ॥ ९ । १० ॥

इदानीं मूर्च्छाया अवस्थायां संज्ञान्तरमाह—प्रभूतदोष इत्यादि । यः प्रभूतदोषो मनुष्यः सम्मूर्च्छितः सन् तमसोऽतिरेकान्न विबुध्यते नावबोधं प्राप्नोति स दुश्चिकित्स्यो मतिमता वैद्येन सन्न्यस्तसंज्ञो ज्ञेय इति पिण्डार्थः । संन्यस्तसंज्ञ इति मृत्युमुखे वर्त्तमानत्वात् संन्यस्त इव संन्यस्तः । इदानीं संन्यस्तस्य शीघ्रं प्रतीकाराय दृष्टान्तमाह—यथामलोष्टमित्यादि । आमलोष्टमाममृत्पिण्डम् । तं संन्यस्तसंज्ञम् । अस्वेदनं प्रस्वेदरहितम् ॥ ११ । १२ ॥

कैश्चिकित्सेदित्याह—तीक्ष्णाञ्जनाभ्यञ्जनेत्यादि । तीक्ष्णशब्दोऽञ्जनादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । तोत्राणि सूचीप्रकाराणि । वादित्रं वीणादि । अनुनयः सान्त्वनापूर्व्वकं वचनादि । विघट्टनैर्विविधप्रकारेण चालनैः । गुप्तफलावघर्षैः कपिकच्छूफलावघर्षणैः । अन्ये गुप्तफलं वृषणं, तस्यावघर्षणैः पीडनैरित्यर्थः । केचिद् विघट्टनैरित्यत्र विस्मापनैरिति पठन्ति ; तत्र आश्चर्य्यकारकैरित्यर्थः । एतैरुपचारैरुपाचरेदासंज्ञाप्राप्तेः । आभिः क्रियाभिरित्यादि । आभिः क्रियाभिरनन्तरोक्ताभिस्तीक्ष्णाञ्जनादिभिः । सानाहलालाश्वसनश्च आनाहादियुक्तः ; श्वसनः श्वास इत्यर्थः । तीक्ष्णा-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रबुद्धसंज्ञं वमनानुलोम्यैस्तीक्ष्णैर्विशुद्धं लघुपथ्यभुक्तम्।
फलत्रिकैश्चित्रकनागरादैस्तथाश्मजाताज्जतुनः प्रयोगैः।
सशर्करैर्मासमुपक्रमेत विशेषतो जीर्णघृतं स पाय्यः॥ १३॥
यथास्वञ्च ज्वरघ्नानि कषायाण्युपयोजयेत्।
सर्व्वंमूर्च्छापरीतानां विषजानां विषापहम्॥ १४॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे मूर्च्छाप्रतिषेधो नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४६॥

अञ्जनादिभिर्लब्धसंज्ञं सन्न्यासिनि पश्चात्कर्म्माह—प्रबुद्धेत्यादि। तीक्ष्णाञ्जनादिभिः प्रबुद्धसंज्ञं सन्न्यासिनं तीक्ष्णैर्वमनानुलोम्यैर्वमनविरेचनैर्विशुद्धं, अन्नसंसर्ज्जनक्रमेण च लघुपथ्यभुक्तं, त्रिफलाचित्रकशुण्ठीभावितैः सशर्करैः शिलाजतुप्रयोगैः वजूकवटककल्पनया कल्पितैर्मासं यावदुपक्रमेत, शेषदोषोपशमनार्थम्। जीर्णं घृतं दशाब्दिकं पाय्यः पाययितव्यः॥ १३॥

यथास्वं ज्वरघ्नानीति यथास्वं यथादोषं ज्वरेषु यानि कषायाण्युक्तानि तानि तद्दोषजमूर्च्छास्वाप योज्यानि। विषापहमिति कल्पस्थानोक्तं विषमोहशमनं नस्याञ्जनादिकम्॥ १४॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे मूर्च्छाप्रतिषेधव्याख्यानाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४६॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातः पानात्ययप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

मद्यमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्मं विशदमेव च ।
रूक्षमाशुकरञ्चैव व्यवायि च विकाशि च ॥ २ ॥
औष्ण्याच्छीतोपचारं तत् तैक्ष्ण्याद्धन्ति मनोगतिम् ।
विशत्यवयवान् सौक्ष्म्याद् वैशद्यात् कफशुक्रनुत् ॥
मारुतं कोपयेद्रौक्ष्यादाशुत्वादाशुकर्म्मकृत् ।
हर्षदश्च व्यवायित्वाद् विकाशित्वाद् विसर्पति ॥ ३ ॥
तदम्लं रसतः प्रोक्तं लघु रोचनदीपनम् ।
केचिल्लवणवर्ज्यांस्तु रसानत्रादिशन्ति हि ॥ ४ ॥
स्निग्धैस्तदन्नैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितम् ।
भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च ॥

मूर्च्छाप्रतिषेधानन्तरं पित्तप्रधानसाम्यात् असंवित्तिजनकसाम्याच्च पानात्ययप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि । पानात्यय इत्यत्र आदिशब्दो लुप्तो ज्ञेयः, तेन परमदादीनां ग्रहणम् ॥ १ ॥

तत्रादौ मद्यगुणप्रणयनं, एवंगुणमपि मद्यं मिथ्योपयुक्तं पानात्ययादिकं करोतीति प्रतिपादनार्थम् । मद्यमित्यादि । आशुकरं शीघ्रकारि । व्यवायि सर्व्वं देहं व्याप्य पश्चात् पाकं याति । विकाशि सन्धिबन्धविमोचकम् । यद्यपि सूत्रस्थाने मद्यगुणा उक्तास्तथाप्यधिकख्यापनार्थमत्राप्युक्ताः ॥ २ ॥

मद्यस्य गुणानभिधाय कर्म्माण्याह—औष्ण्यादित्यादि । औष्ण्याच्छीतोपचारमित्यनेन पित्तकोपित्वं सूचितम् । मनोगतिं वाह्याध्यात्मिकां करणप्राप्तिम् । अवयवान् हृदयौजःप्रभृतीन् । हर्षदं मनोहर्षकरं ; न तु पुंस्त्वदं, शुक्रहरत्वात् ॥ ३ ॥

मद्यस्य कर्म्माभिधाय रसमाह—तदम्लं रसत इत्यादि । तन्मद्यम् । अम्लमम्लरसोत्कटं, तेनेतरेऽपि पञ्चरसा अनुरसत्वेन मद्य बोद्धव्याः । तथा चोक्तम्,—"मद्यस्य षड्रसत्वेऽपि व्यक्तोऽम्लो रस उच्यते" इति । एकीयमतमाह—केचिल्लवणवर्ज्यानित्यादि ॥ ४ ॥

एवंगुणमपि मद्यं यथा सेव्यमानं गुणाय भवति तथाह—स्निग्धैस्तदन्नैरित्यादि । स्निग्धै-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

काम्यता मनसस्तुष्टिर्धैर्य्यं तेजोऽतिविक्रमः ।
विधिवत् सेव्यमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणाः ॥
तदेवानन्नमज्ञेन सेव्यमानममात्रया ।
कायाग्निना ह्यग्निसमं समेत्य कुरुते मदम् ॥ ५ ॥
मदेन करणानान्तु भावान्यत्वे कृते सति ।
निगूढ़मपि भावं स्वं प्रकाशीकुरुतेऽवशः ॥ ६ ॥
त्र्यवस्थश्च मदो ज्ञेयः पूर्व्वो मध्योऽथ पश्चिमः ।
पूर्व्वे वीर्य्यरतिप्रीति-हर्षभाष्यादिवर्द्धनम् ॥
प्रलापो मध्यमे हर्षो युक्तायुक्तक्रियास्तथा ।
विसंज्ञः पश्चिमे शेते नष्टकर्म्मक्रियागुणः ॥ ७ ॥

रित्युपलक्षणं ; तेनेतरेऽपि मद्यविपरीतगुणाः शीतादयो ज्ञेयाः । तन्मद्यम् । बलाय ओजसे उपचयाय च मांसोपचयाय । अनन्तरोक्तविधिना सेव्यमानेन मद्येन काम्यतादयोऽपि गुणा भवन्तीति दर्शयन्नाह—काम्यतेत्यादि । काम्यता कमनीयत्वम् । तेजः प्रभा । सन्निहिताः सम्यगवस्थिताः । विधिरहितं सेव्यमानं मद्यं यत् करोति तदाह—तदेवानन्नमित्यादि । तदेव मद्यम्, अग्निसमं वह्नितुल्यम्, अज्ञेन उक्तमद्यपानविधानानभिज्ञेन, अनन्नमन्नरहितमतिमात्रया च सेव्यमानं, कायाग्निना जठरानलेन समेत्य मिलित्वा मदं कुरुते इति पिण्डार्थः ॥ ५ ॥

मदेनावशः पुरुषो यत् करोति तदाह—मदेनेत्यादि । करणानां मनोबुद्धीन्द्रियाणां भावान्यत्वे स्वरूपान्यथात्वे कृते सति, निगूढ़मपि संवृतमपि भावमभिप्रायं स्वमात्मीयं प्रकाशीकुरुते प्रकटीकुरुते, अवशो मदपरवश इति पिण्डार्थः ॥ ६ ॥

अथ कतिप्रकारो मद इत्याह—त्र्यवस्थश्चेत्यादि । त्र्यवस्थः त्रिप्रकारः । ते च त्रयः प्रकाराः पूर्व्वादयः । पूर्व्वमदलक्षणमाह—पूर्व्वे इत्यादि । पूर्व्वे प्रथमे मदे वीर्य्यमुत्साहलक्षणं, रतिः हर्षः, प्रीतिः तृप्ति, हर्षः तुष्टिः ; आदिशब्दाद्धास्यादयः । मध्यममदलक्षणमाह—प्रलाप इत्यादि । युक्तायुक्तक्रिया इति कदाचिदयुक्ताः कदाचिद् युक्ताः क्रिया इत्यर्थः । पश्चिममदलक्षणमाह—विसंज्ञ इत्यादि । पश्चिमे पश्चिममदे । नष्टकर्म्मक्रियागुण इति नष्टानि कर्म्माणि क्रियागुणाः क्रियाफलानि च यस्य स तथा ; अत्र गुणशब्दः फले वर्त्तते । केचित् 'बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च पानान्ननिद्रारुचिवृद्धिहेतुः । संपाठगीतस्वरवर्द्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि ॥ अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग् विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशान्तः । आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन ॥ गच्छेदगम्यां न गुरूंश्च मन्येत् खादेदभक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः । ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मत्तो मदेन प्रवरेण मर्त्यः' इति पठन्ति ; व्याख्यानयन्ति च—अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाक् अस्पष्टबुद्धिस्मरणवचनः ; विचेष्टो विगतकायपरिस्पन्दः, सोन्मत्तलीलाकृतिरिति सह उन्मत्त

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्लेष्मिकानल्पपित्तांश्च स्निग्धान् मात्रोपसेविनः।
पानं न बाधतेऽत्यर्थं विपरीतांस्तु बाधते॥ ८॥
निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम्।
उत्पादयेत् कष्टतमान् विकारानापादयेच्चापि शरीरभेदम्॥ ९॥
क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन।
व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि॥
अत्यम्ल *-भक्ष्यावततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथाऽबलेन।
उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान् विकारान्॥
पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा।
पानविभ्रममुग्रञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्॥ १०॥
स्तम्भाङ्गमर्दहृदयग्रहतोदकम्पाः पानात्ययेऽनिलकृते शिरसो रुजश्च।
स्वेदप्रलापमुखशोषणदाहमूर्च्छाः पित्तात्मके वदनलोचनपीतता च।
श्लेष्मात्मके वमथुशीतकफप्रसेकाः सर्व्वात्मके भवति सर्व्वविकारसम्पत्॥११॥
ऊष्माणमङ्गगुरुतां विरसाननत्वं श्लेष्माधिकत्वमरुचिं मलमूत्रसङ्गम्।
लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञास्तृष्णां रुजां शिरसि सन्धिषु चापि भेदम्॥१२

लीलाकृतिभ्यां वर्त्तते इति तथा उन्मत्तक्रीड़ाकार इत्यर्थः। अयं पाठः पूर्व्वो वा पठनीयः, नतु पाठद्वयं पठनीयम्॥ ७॥

इदानीं पुरुषविशेषेण सेव्यमानं मद्यं नातिबाधां कुरुते इत्याह—श्लैष्मिकानल्पपित्तांश्चेत्यादि। विपरीतान् पित्ताधिकरूक्षातिमात्रसेविनः॥ ८॥

निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यमित्यादि। निर्भक्तमाहाररहितम्। शरीरभेदं देहनाशम्। यद्यप्यय-थार्थतदेवानन्नमित्यादिनैवोक्तस्तथापि निर्भक्तमिति यदत्र पुनरुक्तं तन्निर्भक्तपानस्यातिगर्हितत्व-ख्यापनार्थम्॥ ९॥

इदानीं क्रुद्धादिभिः सेव्यमानं मद्यं विकारान् जनयतीति प्रतिपादयितुमाह—क्रुद्धेनेत्यादि। व्यायामभाराध्वपरिक्षतेनेति व्यायामादिभिः परिखिन्नेनेत्यर्थः। अभिहतेन पीड़ितेन। अत्यम्ल-भक्ष्यावततोदरेण अत्यम्लभक्षणावृतजठरेण। के ते विविधा विकारास्तानाह—पानात्यय-मित्यादि। इदानीं पानात्ययस्य वातादिभेदेन लक्षणमाह—स्तम्भेत्यादि। स्तम्भः स्तब्धता। परमद-लक्षणमाह—ऊष्माणमित्यादि। विरसाननत्वं विरसमुखत्वम्। श्लेष्माधिकत्वं कफोत्कर्षत्वम्। परस्य तु मदस्य परमदस्येत्यर्थः। भेदमिति भेद इव भेदः। परमदादीनां त्रयाणां दोषत्रयजनित-त्वात् पृथग्दोषलिङ्गं नोक्तम्॥ १०—१२॥

* अत्यम्बु इति पांठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आध्मानमुद्गिरणमम्लरसो विदाहोऽजीर्णस्य पानजनितस्य वदन्ति लिङ्गम्।
ज्ञेयानि तत्र भिषजा सुविनिश्चितानि पित्तप्रकोपजनितानि च कारणानि॥१३॥
हृद्गात्रतोदवमथुज्वरकण्ठधूम-मूर्च्छाकफस्रवणमूर्द्धरुजो विदाहः।
द्वेषः सुरान्नविकृतेषु च तेषु तेषु तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलन धीराः॥१४॥
हीनोत्तरौष्ठमतिशीतममन्ददाहं तलप्रभास्यमतिपानहतं विजह्यात्।
जिह्वौष्ठदन्तमसितं त्वथवापि नीलं पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च।
हिक्काज्वरौ वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः कासभ्रमावपि च पानहतं भजन्ते॥१५॥
तेषां निवारणमिदं हि मयोच्यमानं व्यक्ताभिधानमखिलेन विधिं निबोध॥
मद्यन्तु चुक्रमरिचार्द्रकदीप्यकुष्ठ-सौवर्च्चलायुतमलं पवनस्य शान्त्यै।
पृथ्वीकदीप्यकमहौषधहिङ्गुभिर्वा सौवर्च्चलेन च युतं वितरेत् सुखाय॥
आम्रातकाम्रफलदाड़िममातुलुङ्गैः कुर्य्याच्छुभान्यपि च षाड़वपानकानि।
सेवेत वा फलरसोपहितान् रसादीनानूपवर्गपिशितान्यपि गन्धवन्ति॥१६॥

पानाजीर्णलक्षणमाह—आध्मानमित्यादि। उद्गिरणं छर्द्दिः। अजीर्णस्य पानजनि[illegible] पानाजीर्णस्य। कारणानि लक्षणानि, कारणस्यापि व्याधिलक्षणत्वात्॥ १३॥

पानविभ्रमलक्षणमाह—हृदित्यादि। वमथुः छर्द्दिः, कण्ठधूमः कण्ठे धूमोद्वमनमिव, मू[illegible] रुजा शिरःपीड़ा॥ १४॥

इदानीमसाध्यलक्षणमाह—हीनोत्तरौष्ठमित्यादि। हीनोत्तरौष्ठः स्वभावौष्ठादल्पौष्ठः। [illegible] दाहं तीव्रदाहम्। कदाचिदतिशीतं कदाचित्तीव्रदाहम्। पानहतं पानपीड़ितम्। वि[illegible] त्यजेत्। असितं कृष्णम्। पीते पीतवर्णे। इदानीमुपद्रवानाह—हिक्काज्वरावित्यादि। [illegible] छर्द्दिः, वेपथुः कम्पः॥ १५॥

तेषां निवारणमित्यादि। तेषां पानात्ययादीनाम्। तमेव विधिमाह—मद्यमित्यादि। [illegible] अजमोदा, यवानीत्यपरे। सौवर्च्चलायुतमीषत्सौवर्च्चलयुतम्। अलं समर्थम्। पवनस्य [illegible] मदात्ययस्य। वितरेत् दद्यात्। किं मदात्यये मद्यमेव सेव्यमुतान्यदपीत्याह—आम्रातकाम्रेत्या[illegible] दाड़िममत्ताम्लमेव। षाड़वो यूषविशेषः। आम्रातकादिभिः क्वथितैरिक्षुविकारयुतैः [illegible] कार्य्यः। तथा च तन्त्रान्तरे षाड़वकल्पना—"युतमिक्षुविकारेण क्वथितं चूतजं फलम्। [illegible] शुण्ठीतिलयुतं विज्ञेयो घनषाड़वः"—इति। फलरसोपहितान् मातुलुङ्गरसयुक्तान्। [illegible] मांसरसयूषादीन्। आनूपवर्गपिशितानि कूलचरादिवर्गमांसानि। गन्धवन्तीति प्रभूत[illegible] जीरकादियुतानि॥ १६॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पित्तात्मके मधुरवर्गकषायमिश्रं
मद्यं हितं समधुशर्करमिष्टगन्धम् ।
पीत्वा च मद्यमपि चेक्षुरसप्रगाढ़ं
निःशेषतः क्षणमवस्थितमुल्लिखेच्च ॥
लावणतित्तिरिरसांश्च पिबेदनम्लान्
मौद्गान सुखाय सघृतान् ससितांश्च यूषान् ॥ १७ ॥

पानात्यये कफकृते कफमुल्लिखेच्च मद्येन विम्बिविदुलोदकसंयुतेन ।
सेवेत तिक्तकटुकांश्च रसानुदारान् यूषांश्च तिक्तकटुकोपहितान् हिताय ॥
पथ्यं यवान्नविकृतान्यपि जाङ्गलानि श्लेष्मघ्नमन्यदपि यच्च निरत्ययं स्यात् ॥१८
कुर्य्याच्च सर्व्वमथ सर्व्वभवे विधानं द्वन्द्वोद्भवे द्वयमवेक्ष्य यथाप्रधानम् ॥ १९ ॥
सामान्यमन्यदपि यच्च समग्रमग्र्यं वक्ष्यामि यच्च मनसो मदकृन् सुखञ्च ॥
लङ्गनागपुष्पमगधलमधूकधान्यैः श्लक्ष्णैरजाजिमरिचैश्च कृतं समांशः ।
पानं कपित्थरसवारिपरूषकाढ्यं पानात्ययेषु विधिवत् स्रुतमम्बरान्ते ॥ २० ॥

पित्तजमदात्ययचिकित्सामाह—पित्तात्मके मधुरवर्गकषायमिश्रमित्यादि । मधुरवर्गो गुडूची-वर्जितः काकोल्यादिः, तन्त्रान्तरसंवादात् । इष्टगन्धमेलात्वक्पत्रकाद्यैः सुरभीकृतम् । पित्तात्मके मदात्यये वमनमाह—पीत्वेत्यादि । उल्लिखेत् वमेत् । यद्यपि पित्ते वमनं न कार्य्यं तथापि पित्तस्य कफस्थानगतत्वाद् वमनं हितमेव, व्याधिप्रत्यनीकत्वाद् वा । किं पित्तात्मके एतदेव कार्य्यमुतान्यदपीत्याह—लावणतित्तिरिरसानित्यादि । केचित् 'मौद्गान् सुखाय सघृतान् ससितांश्च यूषान्' इत्यत्र 'मौद्गान् सशर्करघृतान् स हिताय यूषान्' इति पठन्ति ; स इति पित्तपानात्ययीति च व्याख्यानयन्ति ॥ १७ ॥

कफजमदात्ययचिकित्सामाह—पानात्यये कफकृते इत्यादि । विम्बी ओष्ठोपमफला, विदुलो वेतसः । कफमदात्ययेऽपरमप्यौषधमाह—सेवेतेत्यादि । तिक्तकटुकान् तिक्तकटुकद्रव्यसंस्कृतान् । रसान् मांसरसान् ; उदारान् जाङ्गलजान् मेदस्कानित्यर्थः । यूषान् मुद्गादियूषान् । तिक्तानि शालभादीनि, कटुकानि पिप्पल्यादीनि, उपहितान् संस्कृतान् । श्लेष्मजपानात्ययेऽपरमपि यद्धितं तदाह पथ्यमित्यादि । पथ्यं हितम् । यवान्नविकृतानि यवान्नानि विविधप्रकारैः कृतानीत्यर्थः । अत्रान्नशब्दः पेयलेह्यव्यवच्छेदकः । जाङ्गलानि जाङ्गलमांसानि । निरत्ययं निर्दोषम् । सन्निपातज-द्वन्द्वजमदात्ययचिकित्सामाह—कुर्य्यादित्यादि । सर्व्वं प्रत्येकदोषजपानात्ययचिकित्सितम् । सर्व्वभवे सन्निपातोद्भवे । द्वन्द्वोद्भवे द्वन्द्वजे । यथाप्रधानं योगप्रधानमित्यर्थः ; एतेन समसन्नि-पाते सर्व्वप्रधानं कार्य्यं, एकतमाधिके च तत्प्रधानमित्यर्थः ; एवं द्वन्द्वजेऽपि ॥ १८ । १९ ॥

सामान्यमन्यदपीत्यादि । अन्यदपि यत् सामान्यं मनसो हर्षकृद् वक्ष्यामि तत् समग्रमपि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ह्रीवेरपद्मपरिपेलवसंप्रयुक्तः पुष्पैः प्रलिप्य करवीरजलोद्भवश्च।
पिष्टः सपद्मकयुतैरपि सारिवाद्यैः सेकं जलैश्च वितरेदमलैः सुशीतैः॥ २१॥
त्वक्पत्रचोचमरिचलभुजङ्गपुष्प-श्लेष्मातकप्रसवकल्कगुड़रुपेतम्।
द्राक्षायुतं हृतमलं मदिरामयार्त्तैस्तत्पानकं शुचि सुगन्धि नरैर्निषेव्यम्॥ २२॥
पिष्ट्वा पिबेच्च मधुकं कटुरोहिणीञ्च द्राक्षाञ्च मूलमसकृत् त्रपुषीभवं यत्।
कार्पासिनीमथ च नागबलाञ्च तुल्यां पीत्वा सुखी भवति साधु सुवर्च्चलाञ्च॥ २३॥
काश्मर्य्यदारुविड़दाड़िमपिप्पलीषु द्राक्षान्वितासु कृतमम्बुनि पानकं यत्।
तद् वीजपूरकरसायुतमाशु पीतं शान्तिं परां मदगदेष्वचिरात् करोति॥ २४॥
द्राक्षासितामधुकजीरकधान्यकृष्णास्वेवं कृतं त्रिवृतया च पिबेत् तथापि।
सौवर्च्चलायुतमुदाररसं फलाम्लं भार्गीभृतेन च जलेन हितोऽवसेकः॥ २५॥

सर्व्वेषामग्रं श्रेष्ठं सुखञ्च, सुखहेतुत्वादित्यर्थः। पानात्ययचिकित्सामाह—त्वगित्यादि। नागपुष्पं नागकेशरम्, एला सूक्ष्मैला, अजाजी उत्तरापथे प्रसिद्धो जीरकविशेषः। समांशैः तुल्यभागैः। पानं पानकम्, कपित्थरसः कपित्थस्वरसः, स्रुतं गालितम्, अम्बरान्ते वस्त्रान्ते। ह्रीवेरेत्यादि। ह्रीवेरादियुक्तैः करवीरजलोद्भवैः पुष्पैः पिष्टैर्विलिप्य पद्मकयुतैः सारिवादिभिश्च प्रलिप्य अमलैः सुशीतैश्च जलैः सेकं वितरेत् दद्यादिति पिण्डार्थः। ह्रीवेरः वालकम्। पद्मं पद्मकाष्ठं, जलोद्भवपुष्पत्वेन पद्मस्य परिग्रहात्। कार्त्तिककुण्डस्तु 'सपद्मकयुतैः' इत्यनेन पद्मक-सहितप्रियङ्ग्वाद्यमभिधाय तेन युक्तैः करवीरादिपुष्पैर्ह्रीवेरादियुक्तैरिति व्याख्यानयति, पद्मं जलजं मन्यते। परिपेलवो वन्यकः। जलोद्भवैः नीलोत्पलप्रभृतिभिः। सपद्मकयुतैरपि सारिवाद्यैरिति सपद्मकः पद्मकसहितः प्रियङ्ग्वादिः, तेन युतैः सारिवादिभिरित्यर्थः। त्वगि-त्यादि—त्वक् वनवासिकात्वक्। श्लेष्मातकप्रसवं बहुवारपुष्पम्। हृतमलं वस्त्रगालितम्। मदिरामयार्त्तैः पानात्ययपीड़ितैः। सुगन्धि शोभनगन्धि। केचित् त्वक्पत्रशब्देन त्वक्पत्रिका-माहुः। पिष्ट्वेत्यादि। असकृदिति साध्विति च पदं पिष्ट्वेत्यत्र सम्बन्धनीयम्। मधुकादित्रपुषी-मूलान्त एको योगः। कार्पासिनीमित्यादिः साधुसुवर्च्चलाञ्चेत्यन्तो द्वितीयः। कार्पासिनी वन-कार्पासिनी। सुवर्च्चला सूर्य्यभक्ता। कार्पासिनीमथ चेत्यत्र कार्पासमेवमथेति केचित् पठन्ति, कार्पासं कार्पासीमूलं, एवमसकृत् पिष्ट्वेति च व्याख्यानयन्ति॥ २०—२३॥

परमदे चिकित्सामाह—काश्मर्य्येत्यादि। काश्मर्य्यं गम्भारीफलं, कृतं संस्कृतं, अम्बुनि पानीये॥ २४॥

परमदे पानकान्तरमाह—द्राक्षेत्यादि। द्राक्षादिषु द्रव्येषु एवं वीजपूरकरससंस्कारेण कृतं पानकं त्रिवृतया त्रिजटया च कृतं पानकं पिबेत्। तथैव सौवर्च्चलायुतमित्यादि—उदाररसं जाङ्गलमांसरसं, सौवर्च्चलायुतमीषत्सौवर्च्चलायुतं, दाड़िमाद्यम्लफलेनाम्लं तथैव पिबेदित्यर्थः। अवसेकः परिषेकः॥ २५॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इक्ष्वाकुधामार्गववृक्षकानि काकाह्वयोदुम्बरिकाश्च दुग्धे ।
विपाच्य तस्याञ्जलिना वमेद्धि मद्यं पिबेदह्नि गते त्वजीर्णे ॥ २६ ॥
त्वक्पिप्पलीभुजगपुष्पविडैरुपेतं सेवेत हि मरिचैर्युतं फलाम्लम् ।
उष्णाम्बुसैन्धवयुतास्त्वथवा विडत्वक्चव्यलहिङ्गुमगधाफलमूलशुण्ठीः ॥
हृद्यैः खडैरपि च भोजनमत्र शस्तं द्राक्षाकपित्थफलदाडिमपानकं यत् ।
तत् पानविभ्रमहरं मधुशर्कराढ्यमाम्रातकोलरसपानकमेव वापि ॥
खर्जूरवेत्रककरीरपरूषकेषु द्राक्षात्रिवृत्सु च कृतं ससितं हिमं वा ।
श्रीपर्णीयुक्तमथवा तु पिबेदिमानि यष्ट्याह्वयोत्पलहिमाम्बुविमिश्रितानि ॥
क्षीरिप्रवालबिसजीरकनागपुष्प-पत्रैलवालुसितशारिवपद्मकानि ।
आम्रातभव्यकरमर्दकपित्थकोल-वृक्षाम्लवेत्रफलजीरकदाडिमानि ॥

पानाजीर्णचिकित्सामाह—इक्ष्वाक्वित्यादि । इक्ष्वाक्वादीनि द्रव्याणि क्षीरपाकविधानेन दुग्धे विपाच्य तस्य कुडवेनाजीर्णे पानाजीर्णे वमेत्, ततश्च अह्नि दिवसे गते अतीते सति मद्यं पिबेदग्निदीपनार्थम् । इक्ष्वाकुस्तिक्तालाबूः । धामार्गवः पीतघोषः । वृक्षकः कुटजफलम् । काकाह्वयोदुम्बरिका गो(का)ष्ठोदुम्बरिका । अन्ये गते त्वजीर्णे अपगते पानाजीर्णे इति व्याख्यानयन्ति ॥ २६ ॥

किंमयं मद्यं पानाजीर्णे पिबेदित्याह – त्वगित्यादि । त्वक्पिप्पलीप्रभृतियुतं मद्यं सेवेत, तथा हिङ्गुमरिचादियुतं मद्यं सेवेत । भुजगपुष्पं नागपुष्पम् । फलाम्लं दाडिमबीजपूरकादिभिरम्लीकृतं मद्यम् । उष्णाम्बुसैन्धवयुता इत्यादि । अत्रापि सेवेतेति सम्बध्यते । मगधाफलमूलमिति पिप्पल्याः फलमूलमित्यर्थः । भोजनमाह—हृद्यैरित्यादि । खडा यूषविशेषाः । अत्र पानाजीर्णे । हृद्यैरित्यत्र मद्यैरित्यन्ये पठन्ति । अपरे खडैरित्यत्र फलैरिति पठन्ति । विडत्वगित्यत्र यथोक्तमिति केचित् पठन्ति ।

पानविभ्रमचिकित्सामाह—द्राक्षाकपित्थेत्यादि । अत्र फलशब्देन विशिष्टानि मातुलुङ्गादिफलानि गृह्यन्ते । न केवलं द्राक्षादिपानकं मधुशर्कराढ्यं पानविभ्रमे शस्तम्, आम्रातकोलरसपानकमपि । अथवा खर्जूरादिषु कृतं संस्कृतं सशर्करं श्रीपर्णीयुक्तं हिमं पानकं पानविभ्रमे शस्तम् । करीरो मरुदेशजस्तस्य फलम् । श्रीपर्णीयुक्तं काश्मरीफलयुक्तम् । अथवेत्यादि—अथवा इमानि क्षीरिप्रवालादीनि दाडिमान्तानि यष्ट्याह्वयोत्पलहिमाम्बुविमिश्रितानि अत्र पानविभ्रमे पिबेत् । यष्ट्याह्वयोत्पलहिमाम्बुविमिश्रितानीति यष्टीमधुनीलोत्पलयुक्तं यद्धिमाम्बु तेन विमिश्रितानीत्यर्थः । क्षीरिप्रवाला वटादिपल्लवाः । भव्यं तालफलप्रमाणमुत्तरापथजम्, अन्ये कर्मरङ्गमाहुः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सेवेत वा मरिचजीरकनागपुष्प-
त्वक्पत्रविश्वचविकैलरसान् समग्रान्।
सूक्ष्माम्बरस्रुतहिमांश्च सुगन्धिगन्धान्
पानोद्भवान् नुदति सप्तगदानशेषान्॥ २७। २८॥

पञ्चेन्द्रियार्थविषया मृदुपानयोगा हृद्याः सुखाश्च मनसः सततं निषेव्याः।
पानात्ययेषु विकटोरुनितम्बवत्यः पीनोन्नतस्तनभरानतमध्यदेशाः॥
प्रौढ़ाः स्त्रियोऽभिनवयौवनपीनगात्राः सेव्याश्च पञ्चविषयातिशयस्वभावाः॥ २९॥

पिबेद्रसं पुष्पफलोद्भवं वा सितामधूकात्रिसुगन्धियुक्तम्।
सञ्चूर्ण्य संयोज्य च नागपुष्पैरजाजिकृष्णामरिचैश्च तुल्यैः॥ ३०॥
वर्षाभुयष्ट्याह्वमधूकलाक्षा-त्वक्कव्बुदाराङ्कुरजीरकाणि।
द्राक्षाञ्च कृष्णामथ केशरञ्च क्षीरे समालोड्य पिबेत् सुखेप्सुः॥ ३१॥

इदानीं पानात्ययादीनां चिकित्सामाह—सेवेतेत्यादि। रसान् मांसरसान्। समग्रान् सम्पूर्णान्; सम्पूर्णत्वञ्चैषां मरिचादिभिः सर्व्वैरेवान्वितत्वम्। सूक्ष्माम्बरस्रुतहिमान् सूक्ष्मवस्त्रगालितशीतानित्यर्थः। सुगन्धिगन्धान् अत्यर्थमगुर्व्वादिधूपितान्। नुदति स्फोटयति। पानोद्भवान् सप्तगदान् चत्वारो मदात्ययाः, त्रयश्च परमदपानाजीर्णपानविभ्रमाः, पानात्ययप्रभवत्वात्तेषां; एवं सप्त॥ २७। २८॥

एवं पानात्ययादीनां चिकित्सितमभिधायाधुना पानात्ययचिकित्सामेवाह—पञ्चेन्द्रियार्थविषया इत्यादि। पञ्चेन्द्रियार्थविषया इति पञ्चेन्द्रियार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः, तेषां विषयः करणानि। मृदुपानयोगाः मृदुमद्ययोगाः, ते च पैष्टिकगौड़िकमाध्वीकादयः। हृद्या हृदयाह्लादकाः हृदयप्रियाश्च। सुखाः सुखकराः। विकटोरुनितम्बवत्यः विकटौ श्रेष्ठौ विस्तीर्णौ वा ऊरू यासां ता विकटोरवः, नितम्बवत्यः श्रेष्ठनितम्बाः; यस्मादत्र प्रशंसायां वतुप्प्रत्ययः। पीनोन्नतस्तनभरानतमध्यदेशाः पीनोन्नतस्तनभरेण आनत ईषन्नम्रो मध्यदेशो यासां तास्तथा। प्रौढ़ाः कामक्षमाः। पञ्चविषयाः शब्दाद्यतिशयाः, त एव स्वभावो यासां तास्तथा। श्रीब्रह्मदेवस्तु पञ्चानां विषयाणामतिशयेन स्व आत्मीयो भावोऽभिप्रायो यासां तास्तथा। 'पञ्चेन्द्रियार्थविषयातिशयस्वभावाः' इत्यन्ये पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—पञ्चेन्द्रियार्थविषयाणां शब्दादीनामतिशयो यासां तास्तथेत्यर्थः॥ २९॥

अपरं पानात्यये किं कार्य्यमित्याह—पिबेद्रसं पुष्पफलोद्भवमित्यादि। पुष्पफलोद्भवं कुष्माण्डोद्भवम्। मधूको गुड़पुष्पः। त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्॥ ३०॥

वर्षाभूयष्ट्याह्वेत्यादि। वर्षाभूप्रभृतीनि केशरान्तानि क्षीरे समालोड्य सुखेप्सुः पुरुषः पिबेदिति पिण्डार्थः। वर्षाभूः श्वेतपुनर्नवा, त्वक् चोचं, कव्बुदाराङ्कुराः काञ्चनाराङ्कुराः॥ ३१॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भवेच्च मदेऽन्न तु येन पातितः प्रकामपीतेन सुरासवादिना ।
तदेव तस्मै विधिवत् प्रदापयेद् विपर्य्यये * भ्रंशमवश्यमृच्छति ॥
यथा नरेन्द्रोपहतस्य कस्यचिद् भवेत् प्रसादस्तत एव नान्यतः ।
ध्रुवं तथा मद्यहतस्य देहिनो भवेत् प्रसादस्तत एव नान्यतः ॥ ३२ ॥
विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽति मद्यं निषेवते ।
तस्य पानात्ययोदिष्टा विकाराः सम्भवन्ति हि ॥ ३३ ॥
मद्यस्याग्नेयवायव्यौ गुणावम्बु वहानि च ।
स्रोतांसि शोषयेयातां तेन तृष्णोपजायते ॥
पाटलोत्पलकन्देषु मुद्गपर्ण्याश्च साधितम् ।
पिबेन्मागधिकोन्मिश्रं तत्राम्भो हिमशीतलम् ॥ ३४ ॥

मदात्ययेषु सामान्यमद्यपाने उक्तेऽपि विशेषविधिमाह—भवेदित्यादि । येन सुरासवादिना मदेन प्रकामपीतेन पुरुषः पातितो भवेत्, तदेव सुरासवादिकं मद्यं तस्मै पुरुषाय विधिवत् सौवर्च्चलादियुक्तं प्रदापयेत् । कस्मात्तदेव तस्मै प्रदापयेदित्याह—विपर्य्यय इत्यादि । यस्माद् विपर्य्यये कृते असौ पुरुषो भ्रंशं क्लेशं ऋच्छति प्राप्नोति, तस्मात्तदेव मद्यं तस्मै प्रदापयेदित्यर्थः । मद्यपीडितस्य पुंसो यथा मद्यादेव स्वास्थ्यं स्यात्तथा दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । तत इति नरेन्द्रादित्यर्थः । द्वितीयततः शब्देन मद्यं परामृश्यते ॥ ३२ ॥

इदानीमनुक्तसंग्रहायाह—विच्छिन्नमद्य इत्यादि । विच्छिन्नमद्यः त्यक्तमद्यः । सहसा अविमृश्यैव । पानात्ययोद्दिष्टा ध्वंसकादयः । तथाच तन्त्रान्तरम्—"विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते । भवेतां मारुतात् कष्टौ तस्य ध्वंसकविक्षयौ" —इत्यादि ॥ ३३ ॥

मद्यपानाद् यथा तृष्णोत्पत्तिस्तथाह—मद्यस्येत्यादि । आग्नेयवायव्यौ गुणौ तैक्ष्ण्यरुक्षौ । अम्बुवहानि स्रोतांसीत्यत्राम्बुवहस्रोतःशब्देनाम्बु कथ्यते, उपचारात् । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—यैः स्रोतोभिरुदकं वहन्ति तान्येव स्रोतांसि तौ तीक्ष्णरुक्षौ गुणौ शोषयित्वा तत आधारस्रोतःशोषात्तदाश्रयस्याम्बुनोऽपि शोषः, तेन हेतुना मदेनापि तृषोपजायते । मद्यस्येत्यादिपाठस्थाने केचित् 'मद्यमाग्नेयभावात्' इत्यादि पाठं पठन्ति, स चाभावान्न लिखितः । मद्यजतृष्णाचिकित्सामाह—पाटलेत्यादि । पाटला सुगन्धिपुष्पवृक्षः, उत्पलव्यक्तिबहुत्वात् कन्देष्विति बहुत्वमुक्तम् । तत्रेति तृष्णायाम् । हिमस्तुषारस्तद्वच्छीतलं हिमशीतलम् । पाटलादिसाधितमम्भो हिमशीतलं पिप्पलीचूर्णमिश्रं तृष्णायां पिबेदिति पिण्डार्थः ॥ ३४ ॥

* भ्रंशमसौ च गच्छति इति वा पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सर्पिस्तैलवसामज्ज-दधिभृङ्गरसैर्युतम्।
क्वाथेन विल्वयवयोः सर्व्वगन्धैश्च पेषितः।
पक्वमभ्यञ्जने श्रेष्ठं सेके क्वाथश्च शीतलः॥
रसवन्ति च भोज्यानि यथास्वमवचारयेत्।
पानकानि सुशीतानि हृद्यानि सुरभीणि च॥ ३५॥
त्वचं प्राप्तस्तु पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः।
दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत् तत्र भेषजम्॥ ३६॥
शीतं विधानमत ऊर्द्ध्वमहं प्रवक्ष्ये दाहप्रशान्तिकरमृद्धिमतां नराणाम्।
तत्रादितो मलयजेन हितः प्रदेहश्चन्द्रांशुहारतुहिनोदकशीतलेन॥

तृष्णायां क्वाथमभिधायोपचारार्थं स्नेहमाह—सर्पिस्तैलवसामज्जेत्यादि। भृङ्गरसो भृङ्गराजरसः। विल्वं विल्वफलम्। यवाः प्रसिद्धाः। सर्व्वगन्धा एलादिपठिताः। पेषिताः कल्कीकृताः। दधिभृङ्गरसैरिति द्विभेदभिन्नभृङ्गापेक्षया रसस्यापि द्विविधत्वं, ततो बहुवचनम्। दधिभृङ्गरसेन विल्वयवयोः क्वाथेन प्रत्येकं चतुर्गुणेन सर्व्वगन्धैः कल्कीकृतैः स्नेहचतुर्थांशैः सर्पिस्तैलवसा मज्जेति चतुःस्नेहं पक्वमभ्यञ्जने शस्तमिति सम्बन्धः। अन्येऽत्र मज्जास्थाने दुग्धं पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—तैलवसेति यद्यपि द्रवद्रव्यमध्ये तैलवसे पठिते तथाऽपि स्नेहस्य स्नेहान्तरेण संस्कारात् सार्पिस्तैलवसेति स्नेहस्य त्रयं दुग्धादिचतुर्द्रवैः पक्वमभ्यञ्जने शस्तमिति। अभ्यञ्जनस्नेहमभिधाय सेकमाह—सेके क्वाथ इत्यादि। सेके परिषेके। क्वाथश्च शीतल इति मधुरशीतद्रव्यकृतो हिमसन्निभः। एतावभ्यङ्गसेकौ सतृषि मदात्यये कार्य्यौ; अन्ये मद्यजतृष्णायामेवाभ्यङ्गसेकाविच्छन्ति। सतृषि मदात्यये भोज्यानि निर्दिशन्नाह रसवन्तीत्यादि। रसवन्ति प्रचुरमांसरसानि। भोज्यानि भक्तानि। यथास्वं यथादोषप्रत्यनीकमिति; एतेन यद् भोज्यं यस्य दोषस्य प्रत्यनीकं तद्दोषजे सतृषि मदात्यये तद्भोज्यमवचारयेदित्यर्थः। पानकानि द्राक्षादाडिमादिकृतानि। हृद्यानि मनःप्रियाणि। सुरभीणि कर्पूराद्यधिवासितानि॥ ३५॥

इदानीं मद्योष्मणो दाहकारित्वमतिदेशेन तज्जन्यदाहस्य चिकित्सितञ्च श्लोकेनाह—त्वचमित्यादि। पानोष्मा मद्यपानोष्मा। पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः पित्तरक्तसंपृक्तः। घोरं भयावहम्। पित्तवत्तत्र भेषजं मधुरशीतादि। पानोष्मेत्यत्र मद्योष्मेति केचित् पठन्ति॥ ३६॥

दाहप्रतीकारमतिदेशेनाभिधायेश्वराणां पुरुषाणां विशिष्टं प्रतीकारमाह—शीतमित्यादि। तत्रेति दाहे। आदित इति आदौ। मलयजेनेति सुरभिचन्दनेन। प्रदेहः प्रतनुलेपः। मलयजविशेषणमाह—चन्द्रांशुहारतुहिनोदकशीतलेनेति। हारो मुक्ताहारः, तुहिनोदकं हिमपानीयं, तद्वच्छीतलेनेत्यर्थः। अन्ये 'चन्द्रांशुहारहिमनिर्म्मलशीतलेन' इति, अपरे चन्द्रांशुहारकरकाहिमशीतलेन

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शीताम्बुशीतलतरैश्च शयानमेनं हारमृणालवलयैरबलाः स्पृशेयुः ।
भिन्नोत्पलोज्ज्वलहिमे शयने शयीत पत्रेषु वा सजलबिन्दुषु पद्मिनीनाम् ।
आसादयन् पवनमाहृतमङ्गनाभिः कह्लारपद्मदलशैवलसञ्चयेषु ।
कान्तैर्वनान्तपवनैः परिमृश्यमानः शक्तश्चरेद् भवनकाननदीर्घिकासु ॥
दाहाभिभूतमथवा परिषेचयेत् तु लामज्जकाम्बुरुह-चन्दन-तोयतोयैः ।
विस्राविताां हृतमलां नववारिपूर्णां पद्मोत्पलाकुलजलामधिवासिताम्बुम् ।
वापीं भजेत हरिचन्दनभूषिताङ्गः कान्ताकरस्पृशनकर्कशरोमकूपः ॥

इति पठन्ति । करकाः स्फटिकगुटिकाकारा वृष्टिजलजाः पाषाणाः, हिमं तुषारः, शेषं समम् । शीताम्बुशीतलतरैः शीतोदकवदतिशयशीतलैः । एतद् विशेषणं हारैर्मृणालवलयैरित्यनयोः । शीताम्बुशीतलकरैरित्यन्ये ; शीताम्बुवत् शीतलहस्तैः । शयानं विश्रान्तं न तु स्वपन्तं, तादृग्-दाहार्त्तस्य निद्राया असम्भवात् । अन्ये मृणालवलयैरित्यत्र तुषारविमलैरिति पठित्वा हारैरित्यस्य विशेषणं मन्यन्ते । अबलाः प्रौढ़स्त्रियः । स्पृशेयुः स्पर्शनं कुर्य्युः । दाहार्त्तस्य सुखोत्पादनाय शयनमाह—भिन्नोत्पलोज्ज्वलहिमे इति । प्रफुल्लनीलोत्पलोज्ज्वलशीतले एवंविधे शयने शयीत । पक्षान्तरमाह -पत्रेषु वेत्यादि । सजलबिन्दुषु पद्मिनीनां पत्रेषु वा शयीतेति सम्बन्धः । किं कुर्व्वन् शयीतेत्याह—आसादयन्नित्यादि । आसादयन् प्राप्नुवन् । कं ? पवनम् । किम्भूतं ? आहृतमानीतम् । अङ्गनाभिः स्त्रीभिः ; व्यजनादिभिः कृत्वेत्युह्यम् । कह्लारपद्मदलशैवलसञ्चयेषु शयीतेति सम्बध्यते । कह्लारं सौगन्धिकोत्पलम् । अन्ये सञ्चयेषु इत्यत्र सञ्चयेभ्य इति पठित्वा कह्लारपद्मदलशैवलसञ्चयेभ्योऽबलाभिराहृतमिति सम्बध्नन्ति । एवंविधैः शयनैराह्लादितः सन् किं कुर्य्यादित्याह—कान्तैरित्यादि । कान्तैः कमनीयैर्मृदुशीतसुगन्धिभिः, वनान्तपवनैराम्रादि-वाटिकासमीपवातैः, परिमृश्यमानः स्पृश्यमानः, शक्तः समर्थः सन्, चरेत् भ्रमेत् । कासु भवन-काननदीर्घिकासु गृहोद्यानससोपानपुष्करिणीषु । अन्ये 'कान्तैः' इत्यत्र 'शीतैः' इति, 'वनान्त-पवनैः' इत्यत्र 'जलान्तपवनैः,' 'परिमृश्यमान' इत्यत्र 'परिमृज्यमानः' 'शक्तः' इत्यत्र 'प्रीतः' इति पठन्ति । दाहाभिभूतमित्यादि । अथवा तमातुरं दाहपीड़ितं परिषेचयेत् । कैः ? लामज्जके-त्यादिभिः ; लामज्जकं पर्व्वतोद्भूतमूलं, अन्ये उशीरमाहुः ; अम्बुरुहं पद्मोत्पलादिकं ; चन्दनमत्र रक्तं, तस्यैव दाहहरत्वात् ; तोयं वालकं ; एषां तोयैः क्वाथैः । विस्रावितामिति निःसारित-पूर्व्वपानीयाम् । हृतमलामाकृष्टपङ्कादिकाम्, नववारिपूर्णामपरनिर्म्मलजलभृतां ; पद्मोत्पला-कुलजलां पद्ममीषच्छुक्लं, उत्पलानि नीलोत्पलानि, तैर्व्याप्तजलाम् । अधिवासिताम्बुं प्रचुर-चन्दनादिप्रक्षेपेण सुगन्धितजलाम् । एवंविधां वापीं भजेत सेवेत, 'दाहार्त्त आतुर इति शेषः । किम्भूतः सन् ? चन्दनभूषिताङ्गः श्वेतचन्दनानुलिप्तगात्रः । पुनः किम्भूतः ? कान्तेत्यादि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तत्रैनमम्बुरुहपत्रसमः स्पृशन्त्यः शीतैः करोरुवदनैः कठिनैः स्तनैश्च ।
तोयावगाहकुशला मधुरस्वभावाः संहर्षयेयुरबलाः सुकलैः प्रलापैः ॥
धारागृहे प्रगलितोदकदुर्द्दिनाभे क्लान्तः शयीत सलिलानिलशीतकुक्षौ ।
गन्धोदकैः सकुसुमैरुपसिक्तभूमौ पत्राम्बुचन्दनरसैरुपलिप्तकुड्ये ॥
जात्युत्पलप्रियक-*-केशरपुण्डरीके पुन्नागनागकरवीरकृतोपचारे ।
तस्मिन् गृहे कमलरेण्वरुणे शयीत यन्त्राहृतानिलविकम्पितपुष्पदाम्नि ॥
हेमन्तविन्ध्यहिमवन्मलयाचलानाम्
शीताम्भसां सकदलीहरितद्रुमाणाम् ।
उद्भिन्ननीलनलिनाम्बुरुहाकराणाम्
चन्द्रोदयस्य च कथाः शृणुयान्मनोज्ञाः ॥

विशेषणयुक्तः । तत्र तस्यां वाप्याम् । एनं दाहार्त्तम् । अम्बुरुहं कमलं, तस्य पत्रसमैः पत्रतुल्यैः, एतच्च शीतैः करोरुवदनैरित्यस्य विशेषणम् । 'वदनैः' इत्यत्र 'जघनैः' इत्यन्ये । मधुरस्वभावाः मृदुप्रचाराः । सुकलैः प्रलापैः शोभनकलायुक्तैः प्रकृष्टवचनैः । तत्र वाप्यामेवंविधैः करोरुवदनैः स्तनैश्च कठिनैः स्पृशन्त्योऽबलाः प्रौढस्त्रियस्तोयावगाहकुशला मृदुप्रचाराः सुकलैः प्रलापैरेनं दाहार्त्तं संहर्षयेयुः तुष्टिमुत्पादयेयुरिति सम्बन्धः । धारागृहे इत्यादि । प्रगलितं गलितुं प्रवृत्तं यदुदकं तेन दुर्द्दिनस्येव आभा यस्य तत्तथा । क्लान्तो ग्लानियुक्तः, 'आतुर' इति शेषः । सलिलेन मिश्रितोऽनिलः सलिलानिलस्तेन शीतः कुक्षिरभ्यन्तरं यस्य तत् तत्र । 'सजलाम्बुदशीतकुक्षौ' इत्यन्ये पठन्ति ; तत्र सजलमेघवच्छीताभ्यन्तरप्रदेशे । गन्धोदकैः एलादिगन्धद्रव्यकषायैः, सकुसुमैः जातीकुसुमादियुतैः । अन्ये 'सकुसुमैरुपसिक्तभूमौ' इत्यत्र 'पटुभिरुक्षितभूमिभागे' इति पठन्ति ; तत्र एलादिकषायैः पटुभिर्व्यक्तगन्धैः सिक्तो भूमिप्रदेशो यत्र । पत्रं पत्रकम्, अम्बु वालकं, चन्दनं श्वेतचन्दनं ; रसोऽत्र क्वाथः । कुड्यं भित्तिः । एतेषामेव कल्कक्वाथाभ्यामनुलिप्तभित्तिके । 'उपदिग्धकुड्ये' इत्यन्ये ; तत्राप्येक एवार्थः । जाती प्रसिद्धा, उत्पलं नीलोत्पलं, प्रियको बीजकः, केशरो बकुलः, पुण्डरीकं श्वेतपद्मं, पुन्नागो देववल्लभः स्वनामप्रसिद्धः, नाग नागकेशरं, करवीरोऽत्र रक्तकरवीरः, अत्रैतेषां पुष्पाणि ग्राह्याणि ; तैः कृतोपचारे कृतरचनाविशेषे धारागृहे । अन्ये त्वेवं पठन्ति –'मांसीतमालतृणकुङ्कुमपद्मपत्रजात्युत्पलाग्रकरवीरकृतोपचारे' इति । तमालं पत्रकं, तृणं सुगन्धितृणं, पद्मपत्रं कमलपत्रं, जात्युत्पले पूर्व्ववत्, अग्रकरवीरो रक्तकरवीरः, शेषं सममिति । तस्मिन् गृहे धारागृहे । कमलरेण्वरुणे कमलधूलीवद्रक्ताङ्गे इति धारागृहविशेषणम् । यन्त्राहृतानिलविकम्पितपुष्पदाम्नि प्रकारान्तरानीतवातचालितपुष्पमाल्ययुक्ते । एवंविधे धारागृहे शयानः किं कुर्य्यादित्याह—हेमन्तेत्यादि । हेमन्तः ऋतुः, मलयान्तैश्चलकला-

* प्रियङ्गुरिति वा पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

म्लानं प्रतान्तमनसं मनसोऽनुकूलाः पीनस्तनोरुजघना हरिचन्दनाङ्ग्यः ।
ता एनमार्द्रवसनाः सह संविशेयुः श्लिष्ट्वाबलाः शिथिलमेखलहारयष्ट्यः ॥
हर्षयेयुर्नरं नार्य्यः स्वगुण रहसि स्थिताः ।
ताः शैत्याच्छमयेयुश्च पित्तपानात्ययान्तरम् ॥ ३७ ॥
तृड्दाहरक्तपित्तेषु कार्य्योऽयं भेषजक्रमः * ।
सामान्यतो विशेषन्तु शृणु दाहेष्वशेषतः ॥ ३८ ॥
कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रिक्तं दहति ह्यति ।
सञ्चूष्यते दह्यते च ताम्राभस्ताम्रलोचनः ॥

प्रत्येकं सम्बध्यते, तेनात्र विन्ध्यवनादिपरिहारः । तेषां विशेषणत्रयमाह—शीताम्भसां शीतपानीयानाम् । सकदलीहरितद्रुमाणां कदलीहरितवृक्षसहितानाम् । उद्भिन्ननीलनलिनाम्बुरुहाकराणाम् भिन्नानि विकसितानि नीलनलिनानि नीलोत्पलानि अम्बुरुहाणि पुण्डरीकरक्तोत्पलादीनि तेषामाकराः तदुपक्तजलाशयाः ते उत् ऊर्द्ध्वं प्रदेशे येषामित्यर्थः ; तेषामेवंविधानां पर्व्वतानां मनोज्ञाः कथाः शृणुयात् । चन्द्रोदयस्य चेति कथाः शृणुयादित्यर्थः । मनोज्ञा मनोऽनुकूलाः । एवमपि सुखमनाप्नुवन्तं कथमुपाचरेदित्याह – म्लानमित्यादि । म्लानं ग्लानियुक्तम् । प्रतान्तमनसं दीनमनस्कम् । पीनानि मांसलानि स्तनोरुजघनानि यासां तास्तथा ; जघनं स्त्रीकट्यग्रभागः । हरिचन्दनाङ्ग्यः रक्तचन्दनानुलिप्ताः ; अन्ये 'घनसारदिग्धा' इति पठन्ति, तत्र चन्दनानुलिप्ताः । ता इति अबला इत्यर्थः । एनं दाहार्त्तिमन्तम् । आर्द्रवसना आर्द्रवस्त्राः । सह संविशेयुरिति दाहार्त्तेन सह विश्रामं कुर्य्युरित्यर्थः । श्लिष्ट्वा आलिङ्गय । अबलाः स्त्रियः । किम्भूताः ? शिथिलमेखलहारयष्ट्य इति शिथिला लम्बमाना मेखला क्षुद्रसुवर्णघण्टिकायुक्तः कटिदोरकः, हारयष्टि मौक्तिकमाला, यासां तास्तथा । ता अबलाः मनसोऽनुकूला इत्यादिविशेषणविशिष्टाः, म्लानं प्रतान्तमनसमातुरं श्लिष्ट्वा तेनैव सह संविशेयुरिति सम्बन्धः । श्लिष्ट्वेत्यत्र 'श्लिष्य' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—श्लिष्य आश्लिष्य ; छन्दोऽनुरोधेन आङ्शब्दलोपः । हर्षयेयुरित्यादि । हर्षयेयुस्तुष्टिं नयेयुः । नरमिति दाहार्त्तम् । नार्य्यः स्त्रियः । कैर्हर्षयेयुः ? स्वगुणैः मृदुभाषणादिभिः । रहसि स्थिता एकान्ते स्थिताः । ता नार्य्यः । शैत्यात् 'आत्मन' इति शेषः । शमयेयुः शान्तिं नयेयुः । किं शमयेयुः ? पित्तपानात्ययान्तरं पित्तपानात्ययभेदम् ॥ ३७ ॥

इमं विधिमन्यत्राप्यतिदिशन्नाह—तृडित्यादि । तृट् पिपासा, दाहो नानाप्रकारो वक्ष्यमाणः । अयमनन्तरोक्तः । भेषजक्रम औषधविधिः कार्य्यः । तृडादिषु सामान्यतो विधिमुद्दिश्य दाहेषु विशेषविधिमाह—विशेषमित्यादि । दाहेष्विति बहुवचनं नानाप्रकारत्वेन दाहस्याभिधास्यमानत्वात् ; अत एव अशेषत इत्युक्तम्, अशेषेष्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इदानीं रक्तादिदाहलक्षणं तेषामेव विशिष्टं चिकित्सितञ्चाह—कृत्स्नदेहानुगमित्यादि ।

* रक्तपित्ततृषादाहेष्वयमेव विधिः स्मृत इति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लोहगन्धाङ्गवदनो वह्निनेवावकीर्य्यते ।
तं विलङ्घ्य विधानेन संसृष्टाहारमाचरेत् ॥
अप्रशाम्यति दाहे च रसस्तृप्तस्य जाङ्गलः ।
शाखाश्रया यथान्यायं रोहिणीर्व्यधयेच्छिराः ॥
पित्तज्वरसमः पित्तात् स चाप्यस्य विधिर्हितः ॥ ३९ ॥
तृष्णानिरोधादब्धातौ क्षीणे तेजः समुद्धतम् ।
सबाह्याभ्यन्तरं देहं दहेद् वै मन्दचेतसः ॥
संशुष्कगलताल्वोष्ठो जिह्वां निष्कृष्य चेष्टते * ॥ ४० ॥
तत्रोपशमयेत् तेजस्त्वब्धातुश्च विवर्द्धयेत् ।
पाययेत् * काममम्भश्च शर्कराढ्यं पयोऽपि वा ।
शीतमिक्षुरसं मन्थं वितरेच्चेरितं विधिम् ॥ ४१ ॥

कृत्स्नदेहानुगं सकलदेहव्याप्तम् । उद्रिक्तं प्रवृद्धम् । हिशब्द एवार्थे । सञ्चूष्यते आकृष्यत इव वेदनाविशेषः । 'दह्यते' इत्यत्र 'उष्यते' इत्यन्ये ; तत्र उष्यते दह्यत इत्यर्थः । ताम्राभस्ताम्रप्रभः ताम्रलोचनो लोहिताक्षः । लोहगन्धशब्दोऽङ्गवदनाभ्यां सम्बध्यते । वह्निनेवावकीर्य्यते ज्वलिताङ्गारैरिवात्मानमाचितं मन्यते, अनेन दाहातिशयः प्रतिपादितः । तमिति रक्तदाहार्त्तम् । विलङ्घ्य इति विविधप्रकारं लङ्घयित्वा । विधानेन क्रमेण, संसृष्टाहारं कृततर्पणादिक्रमं, आचरेदिति कुर्य्यात्, 'वैद्यप्रयुक्तं' इति शेषः । एवमप्यप्रशाम्यति दाहे किं कुर्य्यादित्याह—अप्रशाम्यतीत्यादि । अप्रशाम्यति दाहे जाङ्गलै रसैस्तृप्तस्य शाखाश्रया बाहुजङ्घाश्रयाः रोहिणीः लोहिताः शिरा यथान्यायं व्यधयेदिति सम्बन्धः ; यथान्यायं शिराव्यधविधानोक्तेन न्यायेनेत्यर्थः । अतः परं दाहस्य पित्तज्वरेण सह समत्वं तच्चिकित्सितञ्चाह — पित्तज्वरसम इत्यादि ॥ ३९ ॥

तृण्णिरोधजे दाहे चिकित्सितं निर्दिशन्नाह — तृष्णानिरोधादित्यादि । अब्धातौ पानीयधातौ । तेजः पित्तोष्मा । समुद्धतमत्यर्थंवृद्धम् । एवंविधं तेजो देहं सबाह्याभ्यन्तरं मन्दचेतस आतुरस्य वै स्फुटं दहेदित्यर्थः । स दह्यमानदेहः किं कुर्य्यादित्याह — जिह्वां निष्कृष्येत्यादि । जिह्वां निष्कृष्य निःसार्य्येत्यर्थः । चेष्टते हस्तपादादिविक्षेपणं करोति, दाहार्त्तः इति शेषः । अन्ये 'जिह्वा निःसृत्य वेपते' इति पठन्ति, तत्र दाहार्त्तस्य जिह्वा निःसृत्य कम्पते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

तत्रेत्यादि । तत्र तृष्णानिरोधजे दाहे । उपशमयेत् शान्तिं नयेन्मधुरशीतादिभिः । तेजः पित्तोष्माणम् । अत्रान्ये 'तस्य तेजः प्रशमयेत्' इति पठन्ति ; तत्र तस्येति दाहार्त्तस्य, तेजं समम् । अब्धातुञ्च विवर्द्धयेदिति स्वयोनिवर्द्धनैर्मधुरस्निग्धशीतलैः । अम्भः पानीयम् । तं तृष्णानिरोधजदाहार्त्तम् । किम्भूतमम्भः ? शर्कराढ्यं प्रभूतशर्करायुक्तम् । किमम्भ एव पाये

* इच्छयाम्भस्तमिति वा पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

असृजा पूर्णकोष्ठस्य दाहो भवति दुःसहः।
विधिः सद्योव्रणीयोक्तस्तस्य लक्षणमेव च ॥ ४२ ॥
धातुक्षयोक्तो यो दाहस्तेन मूर्च्छातृषान्वितः।
क्षामस्वरः क्रियाहीनः भृशं सीदति पीड़ितः।
रक्तपित्तविधिस्तस्य हितः स्निग्धोऽनिलापहः ॥ ४३ ॥
क्षतजेनाश्नतश्चान्यः शोचतो वाप्यनेकधा।
तेनान्तर्दह्यतेऽत्यर्थं तृष्णामूर्च्छाप्रलापवान् ॥
तमिष्टविषयोपेतं सुहृद्भिरभिसंवृतम्।
क्षीरमांसरसाहारं विधिनोक्तेन साधयेत् ॥ ४४ ॥
मर्म्माभिघातजोऽप्यस्ति स चासाध्यतमः स्मृतः।
सर्व्व एव च वर्ज्याः स्युः शीतगात्रेषु देहिषु ॥ ४५ ॥

दित्याह—पयोऽपि वेति। शर्कराढ्यं दुग्धं वेत्यर्थः। मन्थं "शक्तवः सर्पिषाऽभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः" इत्याद्युक्तलक्षणम्। वितरेच्चेरितं विधिमिति पित्तज्वरहरम्। केचित् 'वितरेच्चेतरं विधिम्' इति पठन्ति ; तत्र पित्तज्वरोक्तादितरोऽन्यः पित्तहरो विधिरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

असृजा पूर्णकोष्ठस्येत्यादि। असृजा रक्तेन, पूर्णकोष्ठस्य सम्भृतोदरस्य, दुःसहः रौद्रः, विधिश्चिकित्सा, तस्येति दाहार्त्तस्य, लक्षणमेवेति सद्योव्रणीयोक्तमित्यर्थः। 'असृजा' इत्यत्र 'असृजः' इति षष्ठ्यन्तं केचित् पठन्ति, पूरणार्थे षष्ठीं व्याख्यानयन्ति च ॥ ४२ ॥

धातुक्षयोक्तो यो दाह इत्यादि। धातुक्षयोक्तो रक्तक्षयोक्तः। यच्चात्र रक्तक्षयोक्त इति पाठो न कृतः, तदितरधातुक्षयेऽपि दाहो भवतीति ज्ञापनार्थम्। तेन धातुक्षयजदाहेन। क्षामस्वरो दुर्ब्बलस्वरः। क्रियाहीनः कायिकमानसचेष्टाहीनः। पीड़ितो 'दाहेन' इति शेषः ॥ ४३ ॥

असृजा पूर्णकोष्ठस्येत्यादिना कोष्ठस्थेन रक्तेन दाहमभिधायेदानीं प्रकारान्तरेणाह—क्षतजेनाश्नतश्चान्य इत्यादि। क्षतजेन रक्तेन, अश्नतः भोजनं कुर्व्वतः, अन्यो 'दाह' इति शेषः। शोचतो वाऽप्यनेकधेति अनेकप्रकारं शोकं कुर्व्वतः। शोकं कुर्व्वतो भोजनं कुर्व्वतो वाऽपि नरस्यान्यो दाहो रक्तेन भवतीति सम्बन्धः। तेन दाहेन, अन्तः अभ्यन्तरं दह्यते। मूर्च्छातृष्णाप्रलापवान् 'आतुरो भवति' इति शेषः। तमातुरम्। इष्टविषयोपेतमभिलषितशब्दस्पर्शादिसंयुक्तम्। सुहृद्भिः मित्रैः। अभिसंवृतं समन्ततः परिवृतम्। विधिनोक्तेन साधयेत् दाहशान्तिकरेण प्रागुक्तेन विधानेन शान्तिं नयेत् ॥ ४४ ॥

मर्म्माभिघातज इत्यादि। मर्म्माभिघातजः सद्यः कालान्तरे वा प्राणहरमर्म्माभिघातजः। एवं तर्हि असाध्यत्वं प्राप्तमेव, स चासाध्यतमः स्मृत इति व्यर्थम्। नैवं, स चासाध्यतमः स्मृत इत्यस्मादेव सद्यःकालान्तरप्राणहरमर्म्मजो ज्ञायत इत्यदोषः। 'स चासाध्यतमः स्मृतः' इत्यत्रान्ये 'सोऽसाध्यः सप्तमो मत' इति पठन्ति। अत एव च दाहगणनां कुर्व्वन्ति—त्वचं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

(एवंविधो भवेद् यस्तु मदिरामयपीड़ितः)
प्रशान्तोपद्रवे चापि शोधणं प्राप्तमाचरेत् ॥ ४६ ॥
सजीरकाण्यार्द्रकशृङ्गवेरसौवर्च्चलान्यर्द्धजलप्लुतानि ।
मद्यानि हृद्यान्यथ गन्धवन्ति पीतानि सद्यः शमयन्ति तृष्णाम् ॥ ४७ ॥
जलप्लुतश्चन्दनभूषिताङ्गः स्रग्वी सभक्तां पिशितोपदंशाम् ।
पिबन् सुरां नैव लभेत रोगान् मनोनुविघ्नश्च मदं न याति ॥ ४८ ॥

इति सुश्रुतसंहितायामुत्तरतन्त्रे पानात्ययप्रतिषेधो नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

प्राप्तस्तु पानोष्मेत्यादिः प्रथमो दाहः, कृत्स्नदेहानुगं पित्तमित्यादिर्द्वितीयः, तृष्णानिरोधादित्यादि- स्तृतीयः, असृजा पूर्णकोष्ठस्येत्यादिश्चतुर्थः, धातुक्षयोक्त इत्यादिः पञ्चमः, क्षतजेनाक्षतश्चान्- शोचतो वाऽपीत्यादिः षष्ठः, सप्तमश्च मर्म्माभिघातजः ।

अवस्थायां सर्व्वेषामपि दाहानां बर्जन माह—सर्व्व एवेत्यादि । सर्व्व एव 'दाहा' इति शेषः। दाहानां पुनरावृत्तिनिषेधाय विधानमाह—एवंविधो भवेदित्यादि । प्रशान्तोपद्रवे निवृत्ततृष्णादिके 'आतुरे' इति शेषः। शोधनं विरेचनं, पित्तहरत्वात्। प्राप्तं यथादोषप्रत्यनीकम्। आचरेत् कुर्य्यात् 'वैद्य' इति शेषः। अन्ये शोधनशब्देन वमनमपि कथयन्ति । तद् वमनं दाहकारिणि पित्ते कफस्थानगे कार्य्यम्। अन्ये 'प्रशान्तोपद्रवश्चापि' इति पठन्ति; तत्र एवंविध आतुरः शोधनमाचरेदिति व्याख्यानयन्ति ॥ ४५ । ४६ ॥

यथा पीयमानं मद्यं तृष्णाकरं न भवति तथा प्राह—सजीरकाणीत्यादि। सजीरकाणि जीरकसहितानि। आर्द्रकं प्रसिद्धं, शृङ्गवेरं शुण्ठी। आर्द्रकस्यादौ सहशब्दो बोद्धव्यः; तेन 'आर्द्रकशृङ्गवेरसौवर्च्चलानि इति मद्यानीत्यस्य विशेषणम्। अर्द्धजलप्लुतानि अर्द्धपानीय- मिश्रितानि। हृद्यानि मनःप्रियाणि। गन्धवन्ति प्रशस्तगन्धानि। एवंविधानि मद्यानि पीतानि सन्ति सद्यस्तृष्णां शमयन्तीति पिण्डार्थः ॥ ४७ ॥

किम्भूतः सन् मद्यपः किम्भूतां सुरां पिबन् पानजरोगान् मनोविघातकञ्च मदं न प्राप्नोती- त्याह—जलप्लुत इत्यादि। जलप्लुतो जलार्द्रगात्रः। चन्दनभूषिताङ्गः चन्दनानुलिप्तशरीरः। स्रग्वी पुष्पमालायुक्तः। सभक्तां भक्तेन सहिताम्। पिशितोपदंशां मांसभक्षणसहिताम्। रोगान् पानजानित्यर्थः। मनोनुविघ्नञ्च मदं न याति मनोविघातकं मदं न प्राप्नोति। एवंविधं मंदो नाधिगच्छतीत्युक्तम्। अन्ये 'मनोमतिघ्नञ्च मदं न याति' इति पठन्ति; तत्र मनोबुद्धि- प्रमोहलक्षणं मदं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडह्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
पानात्ययप्रतिषेधव्याख्यानाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातस्तृष्णाप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

सततं यः पिबेद् वारि न तृप्तिमधिगच्छति ।
पुनः काङ्क्षति तोयञ्च तं तृष्णार्दितमादिशेत् ॥ २ ॥

संक्षोभशोकश्रममद्यपानाद्रूक्षाम्लशुष्कोष्णकटूपयोगात् ।
धातुक्षयाल्लङ्घनसूर्य्यतापात् पित्तञ्च वातश्च भृशं प्रवृद्धौ ॥
स्रोतांसि संदूषयतः समेतौ यान्यम्बुवाहीनि शरीरिणां हि ।
स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु जायेत तृष्णातिबला ततस्तु ॥ ३ ॥

तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात् तथान्यामसमुद्भवा च ।
स्यात् सप्तमी भक्तनिमित्तजा च निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु ॥ ४ ॥

पानात्ययप्रतिषेधानन्तरं मद्यहेतुत्वात्तुल्यचिकित्सितत्वाच्च तृष्णाप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥

तृष्णारोगस्वरूपकथनाय यादृशस्तृष्णार्दितो भवति तादृशमाह—सततं य इत्यादि । नाधिगच्छति न प्राप्नोति । तृष्णाया हेतुसम्प्राप्ती आह—संक्षोभशोकश्रमेत्यादि । संक्षोभोऽत्यर्थचलनम् । श्रम आयासजः स्वे(खे)दः । समेतौ मिलितौ । अम्बुवाहीनि स्रोतांसि जिह्वागलतालुक्लोमजानि रसवाहिन्यश्च धमन्यः । अतिबला अतिशयेन बलयुक्ता तृष्णा । संक्षोभेत्यादिकः सूर्य्यतापान्तो हेतुः, पित्तञ्च वातश्च भृशमित्यादिका जायेत तृष्णातिबला ततस्तु इत्यन्ता सम्प्राप्तिः ॥ २ । ३ ॥

तृष्णासंख्यामाह—तिस्र इत्यादि । तिस्र इति वातपित्तकफैः । यद्यपि कफस्य स्तैमित्यात् तृष्णाजनकत्वं न सम्भवति तथापि वृद्धः श्लेष्मा यदा वातं पित्तेन सह आवृणोति तदा ताभ्यां संशोष्यमाणस्तृष्णां जनयति । ता इति तृष्णाः । क्षतजा व्रणनिमित्ता । चतुर्थीति चतुर्थग्रहणादाद्यानां चतसृणां तृष्णानां सुखसाध्यत्वं रसक्षयामसमुद्भवयोर्दुःसाध्यत्वञ्च बोधयति । क्षयात् रसक्षयात्, रसक्षयाद् या क्षयसम्भवा सेति वक्ष्यमाणवचनात् । अन्या अपरा, आमसमुद्भवा अजीर्णजा । भक्तनिमित्तजा चेति स्निग्धादिभोजननिमित्ता । यद्यपि तन्त्रान्तरे पञ्चैव तृष्णा निर्दिष्टास्तथाप्यत्र निदानभेदेन चिकित्साभेदात् सप्त निर्दिष्टाः । या च स्वभावजा तस्या अत्रानधिकारः, स्वस्थोजस्करचिकित्सितविषयत्वात्; या च बुभुक्षाप्रभवा सा ज्वराधिकारे सम्यग्लङ्घनलक्षणत्वेनोक्ता, तस्या अप्यनधिकारत्वेनागणनं ; या च पित्तज्वरलिङ्गत्वेन कथिता सा पैत्तिकायामवरुद्धा ; या च पानजा सा क्षयजायामवरुद्धेति ; अतो न संख्यातिरेकः । निबोध जानीहि । अनुपूर्व्वशः यथाक्रमेण । केचित् 'लिङ्गानि तासां शृणु सौषधानि' इति पठन्ति ॥ ४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ताल्वोष्ठकण्ठास्यविशोषदाहाः सन्तापमोहभ्रमविप्रलापाः।
पूर्व्वाणि रूपाणि भवन्ति तासामुत्पत्तिकालेषु विशेषतोस्तु ॥ ५ ॥
शुष्कास्यता मारुतसम्भवायां तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि।
स्रोतोनिरोधो विरसश्च वक्त्रं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥ ६ ॥
मूर्च्छाप्रलापारुचिवक्त्रशोषाः पीतेक्षणत्वं प्रततश्च दाहः।
शीताभिकाङ्क्षा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिधूपनश्च ॥ ७ ॥
कफावृताभ्यामनिलानलाभ्यां कफोऽपि शुष्कः प्रकरोति तृष्णाम्।
निद्रा गुरुत्वं मधुरास्यता च तयार्द्दितः शुष्यति चातिमात्रम् ॥
कण्ठोपलेपो मुखपिच्छिलत्वं शीतज्वरश्छर्द्दिररोचकश्च।
कफात्मिकायां गुरुगात्रता च शाखासु शोफस्त्वविपाक एव।
एतानि रूपाणि भवन्ति तस्यां तयार्द्दितः काङ्क्षति नाति चाम्भः ॥ ८ ॥
क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु।
तयाभिभूतस्य निशादिनानि गच्छन्ति दुःखं पिबतोऽपि तोयम् ॥ ९ ॥

तृष्णायाः पूर्व्वरूपमाह—ताल्वोष्ठकण्ठास्येत्यादि। विशोषदाहा इति ताल्वादिभिः प्र- प्रत्येकं सम्बध्यते। विशोषो विशेषेण शोषः। सन्तापो घर्म्मादिभिरिव। मोहो वैचित्त्यम्। विप्रलापो विविधप्रकारेण भाषणम्। तासां तृष्णानाम्। उत्पत्तिकालेषु विशेषतस्त्विति नाति- पूर्व्वरूपाणि अतिशयेनोत्पत्तिकालेषु सम्भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वातजतृष्णालक्षणमाह—शुष्कास्यता मारुतसम्भवायामित्यादि। शुष्कास्यता मुखशोषः। शङ्खशिरःसु शङ्खयोः शिरसि चेत्यर्थः। स्रोतोनिरोधः कर्णस्रोतोनिरोधः। विरसं विरुद्धरसम्। एवं प्राप्नोति। केचित् 'शुष्कास्यता' इत्यत्र 'क्षामास्यता' इति पठित्वा वक्तुं चर्व्वयितुञ्चासामर्थ्यमिति व्याख्यानयन्ति। 'शङ्खशिरःसु चापि' इत्यत्र 'शङ्खशिरोगलेषु' इति केचित् पठन्ति ॥ ६ ॥

पित्तजतृष्णालक्षणमाह—मूर्च्छेत्यादि। मूर्च्छा चेतनाच्युतिः। पीतेक्षणत्वं पीतनेत्रता। प्रततः सन्ततः। शीताभिकाङ्क्षा शीतेच्छा। परिधूपनं धूमोद्गमनमिव ॥ ७ ॥

कफजतृष्णालक्षणमाह—कफावृताभ्यामित्यादि। अनिलानलाभ्यां वातपित्ताभ्याम्। गुरुत्वमुदरे बोद्धव्यम्। तयार्द्दितः कफतृष्णया पीड़ितः। कण्ठोपलेपः कण्ठे मलवृद्धिः। मुख- पिच्छिलत्वं श्लेष्मणा लिप्तमुखत्वम्। शीतज्वरः शीतपूर्व्वो ज्वरः। गुरुगात्रता हस्तपादादि- गुरुत्वम्। शाखासु बाहुपादेषु। शोफः श्वयथुः। अविपाक आहारस्यापचनम्। नातिकाङ्क्षति नात्यभिलषतीत्यर्थः। केचिदमुं पाठमन्यथा पठन्ति—'बाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेत्तथा च' इति; शेषं निद्रेत्यादि समम् ॥ ८ ॥

क्षतजतृष्णालक्षणमाह—क्षतस्येत्यादि। क्षतस्य व्रणिनः पुरुषस्य या तृष्णा भवेत्, सा चतुर्थी क्षतजा। तया च पीड़ितस्य पुंसस्तोयं पिबतोऽपि निशादिनानि दुःखं गच्छन्तीति सम्बन्धः ॥ ९ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रसक्षयाद् या क्षयजा मता सा तयार्दितः शुष्यति दह्यते च ।
अत्यर्थमाकाङ्क्षति चापि तोयं तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥
रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग् व्यवस्येत् ॥ १० ॥
त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसादयुक्ता ॥ ११ ॥
स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं गुर्व्वन्नमेवाति तृषां करोति ॥ १२ ॥
क्षीणं विचित्तं बधिरं तृषार्त्तं विवर्ज्जयेन्निर्गतजिह्वमाशु ॥ १३ ॥
तृष्णाभिवृद्धावुदरे च पूर्णे तं वामयेत् मागधिकोदकेन ।
विलोभनश्चात्र हितं विधेयं * स्याद् दाडिमाम्रातकमातुलुङ्गैः ॥
तिस्रः प्रयोगैरिह सन्निवार्य्याः † शीतैश्च सम्यग्रसवीर्य्यजातैः ॥ १४ ॥
गण्डूषमम्लैर्विरसे च वक्त्रे कुर्य्याच्छुभैरामलकस्य चूर्णैः ॥ १५ ॥

रसक्षयाद् या क्षयजेत्यादि । मता कथिता । आकाङ्क्षत्यभिलषति । तां सन्निपातादिति केचिदाहुरिति रात्र्यह्नोः षट्सु कालेष्वत्यर्थं पानीयपानेनापि तदनुपशमात् । परमतमप्रतिषिद्ध मनुमतम् । रसक्षयोक्तानि लक्षणानि 'रसक्षये हृत्पीड़ा कम्पः' इत्यादीनि । रसक्षयोत्थानीति केचिद् पठन्ति । तस्यां क्षयजतृष्णायाम् । व्यवस्येत् जानीयात् ॥ १० ॥

आमजतृष्णालक्षणमाह—त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवेत्यादि । त्रिदोषलिङ्गा दोषत्रयलिङ्गयुक्ता, अजीर्णतो दोषत्रयकोपात् । निष्ठीवनं थुगथुगिका । सादोऽङ्गग्लानिः । भक्तजतृष्णालक्षणमाह—स्निग्धं तथाम्लमित्यादि । तृषां तृष्णाम् । एषा कफात्, वातपित्ते तु अन्यकारणात् । इदानीमवस्थायां सर्व्वासां वर्ज्जनमाह—क्षीणं विचित्तमित्यादि । विचित्तं नष्टमनस्कम् । तृषार्त्तं तृष्णापीड़ितं मनुष्यम् ॥ ११—१३ ॥

इदानीं चिकित्सावसरः—तृष्णाभिवृद्धावित्यादि । वामयेत् छर्दयेत्, परं क्षयजां विहाय ; तत्र हि क्षीणधातुत्वाद् वमनमनुचितम् । तथा च तन्त्रान्तरम्—"उल्लेखनं तु तृष्णासु क्षयादन्यत्र युज्यते" इति । मागधिकोदकेन पिप्पलीमिश्रितजलेन । विलोभनं विशिष्टो लोभः । कैर्विलोभनं विधेयं स्यादित्याह—दाड़िमाम्रातकेत्यादि । एतेन तल्लालास्रावाय तस्य पुरतो दाड़िमाद्यम्लफलमन्ये खादेयुरित्युक्तं, अन्ये नानाप्रकाराभिः कथाभिरपि विलोभनमिच्छन्ति । केचिद् विलोभनमित्यत्र विलङ्घनमिति पठन्ति ; विलङ्घनं लघुभोजनं न तु लङ्घनं, तस्य पित्तकरत्वादिति च व्याख्यानयन्ति । तिस्रः वातपित्तकफजास्तृष्णाः । सन्निवार्य्या निवारणीयाः । प्रयोगैर्वक्ष्यमाणैः । सम्यग्रसवीर्य्यजातैरिति सम्पूर्णरसवीर्यैरित्यर्थः । गण्डूषमम्लैरित्यादि । अम्लैः

---

* विलेपनञ्चात्र हितं वदन्तीति पाठान्तरम् ।
† तृष्णा प्रयोगैरिह सा निवार्य्येति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुवर्णरूप्यादिभिरग्नितप्तैर्लोष्ट्रैः कृतं वा सिकतादिभिर्वा।
जलं सुखोष्णं शमयेत्तु तृष्णां सशर्करं क्षौद्रयुतं हिमं वा॥ १६॥
पञ्चाङ्गिकाः पञ्चगणा य उक्तास्तेष्वम्बु सिद्धं प्रथमे गणे वा।
पिबेत् सुखोष्णं मनुजोऽचिरेण * तृषो विमुच्येत हि वातजायाः॥ १७॥
पित्तघ्नवर्गस्तु कृतः कषायः सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतः।
पीतस्तृषां पित्तकृतां निहन्ति क्षीरं शृतं वाप्यथ जीवनीयैः॥ १८॥
विल्वाढ़कीकन्यकपञ्चमूली-दर्भेषु सिद्धं कफजां निहन्ति।
हितं भवेच्छर्द्दनमेव चात्र तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन॥ १९॥
सर्व्वासु तृष्णास्वथवापि पैत्तं कुर्य्याद् विधिं तेन हि ता न सन्ति †॥ २०॥
पर्य्यागतोदुम्बरजो रसस्तु सशर्करस्तत्क्कथितोदकं वा।
वर्गस्य सिद्धस्य च सारिवादेः पातव्यमम्भः शिशिरं तृषार्त्तैः॥ २१॥

मद्यारनालमातुलुङ्गादिभिः। विरसे चेति चकार आमलकस्य चूर्णैरित्यत्र द्रष्टव्यः। तेन न केवल-मम्लैर्गण्डूषं कुर्य्यात् आमलकस्य चूर्णैरपीत्यर्थः॥ १४। १५॥

सुवर्णरूप्यादिभिरित्यादि। सुवर्णादिभिर्लोष्ट्रैः सिकतादिभिर्वा अग्नितप्तैः कृतं संस्कृतं जलं सुखोष्णं पीतं सत् तृष्णां शमयेत्, तदेव वा हिमीकृतं शर्करामधुयुक्तं पीतं सत् तृष्णां शमये-दिति पिण्डार्थः॥ १६॥

सामान्यचिकित्सितमभिधायेदानीं विशिष्टचिकित्सितमाह—पञ्चाङ्गिकाः पञ्चगणा इत्यादि। पञ्चाङ्गिकाः पञ्चगणा ये उक्ताः पञ्च पञ्चमूलानि। प्रथमे गणे विदारिगन्धादौ॥ १७॥

पित्तजतृष्णाचिकित्सितमाह—पित्तघ्नवर्गैस्त्वित्यादि। पित्तघ्नवर्गः उत्पलसारिवादिकाकोल्या-दिभिः। कृतः संस्कृतः। जीवनीयैः काकोल्यादिभिः॥ १८॥

कफजतृष्णाचिकित्सितमाह—विल्वाढ़कीकन्यकपञ्चमूलीत्यादि। कन्यकपञ्चमूली लघुपञ्च-मूलम्। अत्र कफजतृष्णायाम्। निम्बप्रसवोदकेन निम्बपल्लवोदकेन। केचित् 'विल्वाढ़कीकण्टक-पञ्चमूलीदर्भेषु' इति पठन्ति। कण्टकपञ्चमूलं करमर्द्दकत्रिकण्टकेत्यादिनोक्तम्। अपरे 'विल्वाढ़की-कण्टकपञ्चकोलदर्भेषु' इति पठन्ति। तच्च पाठं कार्त्तिककुण्डो नेच्छति, सर्व्वतृष्णासु ति-सद्भावेन पञ्चकोलस्यानुचितत्वात्॥ १९॥

इदानीं सर्व्वतृष्णासु पित्तघ्नो विधिः कार्य्य इति दर्शयन्नाह—सर्व्वासु तृष्णास्वथवेत्यादि। पैत्तं विधिं वक्ष्यमाणं मधुरशीतादिभिः पानालेपनपरिषेकादिकम्। तेन पैत्तेन विधिना, हि यस्मात्, तास्तृष्णा न सन्ति न भवन्ति। अपरमपि सर्व्वतृष्णासु विधिमाह—पर्य्यागतोदुम्बर इत्यादि। पर्य्यागतोदुम्बरजो रस इति पक्कोदुम्बरस्वरसः। तत्क्कथितोदकं पक्कोदुम्बरक्कथितजल-

* मनुजोऽल्पशस्तु इति वा पाठः। † तेन विना न शान्तिरिति पाठभेदः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कशेरुशृङ्गाटकपद्ममोच-विसेक्षु-*-सिद्धं क्षतजां निहन्ति ॥
† लाजोत्पलोशीरकुचन्दनानि दत्त्वा प्रवाते निशि वासयेत्तु ॥
तदुत्तमं तोयमुदारगन्धि सितायुतं क्षौद्रयुतं वदन्ति।
द्राक्षाप्रगाढ़श्च हिताय वैद्यस्तृष्णार्दितेभ्यो वितरेन्नरेभ्यः ॥ २२। २३ ॥
ससारिवादौ तृणपञ्चमूले तथोत्पलादौ प्रथमे ‡ गणे च।
कुर्य्यात् कषायश्च यथेरितेन मधूकपुष्पादिषु चापरेषु ॥
राजादनक्षीरिकपीतनेषु षट्पानकान्यत्र हितानि च स्युः ॥ २४ ॥

सिद्धस्य क्वाथपानपरिभाषया। शिशिरं शीतलम्। क्षतजतृष्णाचिकित्सितमाह—कशेरुशृङ्गाटकेत्यादि। मोचा कदली। बिसं पद्ममूलम्। सिद्धमित्यत्र तोयमिति शेषः। इदानीं क्षतजतृष्णायां योगान्तरमाह—लाजोत्पलोशीरकुचन्दनानीत्यादि। एतानि लाजोत्पलादीनि दत्त्वा तोयं जलं प्रवाते निशि वासयेत्, ततश्च तदुदकमुदारगन्धि सुगन्धिपुष्पाधिवासितं सिताक्षौद्रयुतं क्षतजतृष्णायामुत्तमं वदन्ति। तदुदकं यथा प्रयुज्यते तदाह—द्राक्षाप्रगाढ़मित्यादि। केचिदनन्तरोक्तं कशेरुशृङ्गाटकेत्यादिकं तथा लाजोत्पलोशीरकुचन्दनानीत्यादिकञ्चैकत्र कृत्वा अन्यथा पठन्ति, ते च कसेर्व्वादिसिद्धे तोये लाजोत्पलादीनि दत्त्वा निशि वासयेदिति योजयन्ति; ते च कसेर्व्वादिकं 'कुर्य्यात् कषायाणि यथेरितानि' इति पर्य्यन्तं सामान्यतृष्णाचिकित्सितमिति मन्यन्ते, स च पाठोऽभावान्न दर्शितः ॥ २०—२३ ॥

क्षतजतृष्णायामपरान्यपि योगान्तराण्याह—ससारिवादौ तृणपञ्चमूले इत्यादि। ससारिवादौ सारिवादिगणसहिते। एतद् विशेषणं तृणपञ्चमूलोत्पलादीनाम्। तृणपञ्चमूले कुशकाशनलदर्भेत्यादिके। उत्पलादौ उत्पलरक्तोत्पलेत्यादिके। प्रथमो गणो विदारिगन्धादिः। यथेरितेनेति पूर्वोक्तविधानेन। एतेन लाजादि दत्त्वा प्रवाते निशि वासनं शर्करादिप्रक्षेपश्च लभ्यते। यथेरितेनेत्यत्र केचित् यथैतदुक्तमिति पठन्ति; तत्रापि स एवार्थः। क्षतजतृष्णायां षट्पानकान्याह—मधूकपुष्पादिष्वित्यादि। मधूकपुष्पादिषु मधूकशोभाञ्जनकोविदारप्रियङ्गुपुष्पेषु चतुर्षु रक्तपित्तप्रगणपठितेषु; अन्ये मधूकपुष्पद्राक्षाकाश्मर्य्यखर्ज्जूरेषु चतुर्षु रक्तपित्तपठितेष्विति वदन्ति। राजादनश्चारः, अन्ये क्षीरिकामाहुः। क्षीरिकपीतन आर्द्रशिरीषः, अन्ये क्षीरीति द्रव्यान्तरमिच्छन्ति; तथा सति सप्तद्रव्यत्वेन संख्यातिरेकः स्यात्। पानकानि कषायाणि। अत्रापि यथेरितेनेति योज्यं; तेन लाजादि दत्त्वा प्रवाते निशि वासनं शर्करादिप्रक्षेपश्च गृह्यते। अत्र क्षतजतृष्णायाम्। केचित् ससारिवादावित्यादिना क्षीरिकपीतनेष्विति पर्य्यन्तेन षट्पानकानि वदन्ति; तन्न, सारिवादेस्तृणपञ्चमूलादीनां विशेषणत्वेनोक्तत्वात् पञ्च पानकानि स्युः। अपरे तु कसेर्व्वादिमारभ्य षट्पानकानीच्छन्ति; तदपि न, तस्य पृथग्दर्शितत्वात् ॥ २४ ॥

* विसेष्विति वा पाठः। † नीलोत्पलेति वा पाठः। ‡ मधुरे इति वा पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सतुण्डिकेरीण्यथवा पिबेत्तु पिष्टानि कार्पाससमुद्भवानि।
क्षतोद्भवां रुग्विनिवारणेन जयेद्रसानामसृजश्च पानैः॥ २५॥
क्षयोत्थितां क्षीरघृतं निहन्यान्मांसोदकं वा मधुकोदकं वा॥ २६॥
आमोद्भवां विल्ववचायुतैस्तु जयेत् कषायैरथ दीपनीयैः।
आम्रातभल्लातवलायुतानि पिबेत् कषायाण्यथ दीपनानि॥ २७॥
गुर्व्वन्नजातां वमनैर्जयेच्च क्षयादृते सर्व्वकृताञ्च तृष्णाम्॥ २८॥
श्रमोद्भवां मांसरसो निहन्ति गुड़ोदकं वाप्यथवापि मन्थः॥ २९॥
भक्तोपरोधात् तृषितो यवागूमुष्णां पिबेन्मन्थमथो हिमञ्च॥ ३०॥

क्षतजतृष्णायामपरमपि योगान्तरमाह—सतुण्डिकेरीण्यथवेत्यादि। तुण्डीकेरी वनकार्पासी। कार्पाससमुद्भवानि कार्पासफलानि। एतेन वनग्राम्यकार्पासीफलानि पिष्टानि पातव्यानि। कार्त्तिककुण्डस्तु सर्व्वासु तृष्णास्वथवेत्यादिकं कार्पाससमुद्भवानीत्यन्तं सर्व्वासु तृष्णासु चिकित्सितं मन्यते। क्षतजतृष्णायामपरमपि चिकित्साविशेषमाह—क्षतोद्भवामित्यादि। रुग्विनिवारणेन क्षतोद्भवरुगपनयनेन। रसानां मांसरसानाम्। असृज इति एणादिशोणितस्येत्यर्थः॥ २५॥

क्षयजायास्तृष्णायाश्चिकित्सितमाह- क्षयोत्थितां क्षीरघृतमित्यादि। क्षीरघृतं क्षीरमथनोद्धृतं घृतं क्षीरमिश्रितं घृतं वा। मांसोदकं मांसरसस्याच्छो भागः सौरावाख्यः। मधुकोदकं यष्टीमधुकोदकम्। केचिदत्र माषोदकमिति पठित्वा माषयूषमिति व्याख्यानयन्ति। आमजायाश्चिकित्सामाह—आमोद्भवामित्यादि। दीपनीयैः पिप्पल्यादिद्रव्यकृतैः। आम्रातेत्यादि आम्रातकादियुतानि दीपनानि कषायाणि आमजतृष्णायां पिबेदित्यर्थः। भक्तजतृष्णाचिकित्सामाह—गुर्व्वन्नजातामित्यादि। गुर्व्वन्नजातां तृष्णां वमनैर्जयेदित्यर्थः। किं गुर्व्वन्नजातामेव वमनैर्जयेदुतान्यामपीत्याह—क्षयादित्यादि। क्षयादृते इति क्षयजां विहाय, सर्व्वदोषारब्धां तृष्णामपि वमनैर्जयेदिति पिण्डार्थः। क्षयजापि सर्व्वदोषारब्धा, तस्यां क्षीणधातुत्वाद् वमनं न कार्य्यमिति द्योतनार्थं क्षयादृते इति कृतम्। सर्व्वकृतामामजामित्यर्थः, तस्या अपि दोषत्रयोत्पन्नत्वात्। अन्ये तु क्षयादृते सर्व्वकृताञ्च तृष्णा इति पठन्ति, क्षयजां विहाय अन्याः सर्व्वा अपि तृष्णा वमनैर्जयेदिति व्याख्यानयन्ति॥ २६—२८॥

तृष्णाप्रसङ्गेन श्रमादिजातानामपि तृष्णानां प्रतीकारमाह—श्रमोद्भवामित्यादि। मन्थः 'सक्तवः सर्पिषाऽभ्यक्ता' इत्याद्युक्तः। यदा श्रमजतृष्णा वातोल्बणा भवति तदा तां मांसरसो निहन्ति, यदा पित्तोल्बणा तदा मन्थ इति तात्पर्य्यार्थः। भक्तोपरोधादित्यादि। भक्तोपरोधः दाहारनिरोधात्। उष्णां यवागूं वातोत्कटायां, हिमं मन्थञ्च पित्तोत्कटायां, पिबेदिति पर्य्यवसितोऽर्थः॥ २९। ३०॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

या स्नेहपीतस्य भवेच्च तृष्णा तत्रोष्णमम्भः प्रपिबेन्मनुष्यः ॥
मद्योद्भवामर्द्धजलं निहन्ति मद्यं तृषां यापि च मद्यपस्य ॥ ३१ । ३२ ॥
उ-(तृ)-ष्णोद्भवां हन्ति जलं सुशीतं सशर्करं सेक्षुरसं तथाम्भः ॥ ३३ ॥
स्वैः स्वैः कषायैर्वमनानि तासां तथा ज्वरोक्तानि च पाचनानि ॥ ३४ ॥
लेपावगाहौ परिषेचनानि कुर्य्यात् तथा शीतगृहाणि चापि ।
संशोधनं क्षीररसौ घृतानि सर्व्वासु लेहान् मधुरान् हिमांश्च ॥ ३५ ॥

इति सुश्रुत संहितायामुत्तरतन्त्रे तृष्णाप्रतिषेधो नामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

या स्नेहपीतस्य भवेदित्यादि । यद्यपि 'स्नेहपीतस्य चेत्तृष्णा पिबेत्' इत्यादिनैव स्नेहजतृष्णाचिकित्सितं प्रागुक्तं, तथापि प्रकरणान्तरत्वाद् दार्ढ्यार्थं पुनरुक्तम् । मद्योद्भवामर्द्धजलमित्यादि । यद्यपि मदात्ययप्रस्तावे मद्यजतृष्णाचिकित्सितमुक्तं, तथाप्यधिकरणवशात् पुनरुक्तमतो न दोषः ॥ ३१ । ३२ ॥

उष्णोद्भवामित्यादि । उ (तृ)-ष्णोद्भवामिति हृद्रोगकर्षितस्य पुरुषस्योत्तरकालोत्पन्नामित्यर्थः । सशर्करं सुशीतं पानीयं तथा इक्षुरससहितञ्च पानीयं उष्णोद्भवां तृष्णां हन्तीति पिण्डार्थः । कार्त्तिककुण्डस्तु 'श्रमोद्भवां मांसरसो निहन्ति' इत्यारभ्य 'तृष्णोद्भवां हन्ति जलं सुशीतं सशर्करं सेक्षुरसं तथाऽम्भः' इति यावन्न पठति ; अस्माभिस्तु श्रीजेज्जटेन पठितत्वात् पठितः । पूर्व्वं तृष्णासु वमनान्युक्तानि, तानि च यैर्द्रव्यैः क्रियन्ते तान्याह—स्वैः स्वैरित्यादि । स्वैः स्वैः कषायैरात्मीयैरात्मीयैः क्वाथैः; एतेनैतदुक्तं—यासु छर्द्दिषु शमनाय ये कषाया उक्तास्तैरेव वमनानि तासु योज्यानि, तथा ज्वरोक्तानि पाचनानि च कार्य्याणि ॥ ३३ । ३४ ॥

सर्व्वतृष्णासु पित्तहरो विधिः कार्य्य इति यत् प्रागुक्तं तमेव पित्तहरविधिमाह— लेपावगाहावित्यादि । संशोधनं विरेचनं, पित्तहरत्वात् ॥ ३५ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
तृष्णाप्रतिषेधव्याख्यानामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातश्छर्दिप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथासात्म्यैश्च भोजनैः ॥
श्रमात् क्षयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः ।
नार्य्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः ॥
अत्यन्तामपरीतस्य छर्द्देर्वै सम्भवो ध्रुवम्
(बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् ।)
छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नङ्गभञ्जनैः ।
निरुच्यते च्छर्द्दिरिति दोषो वक्त्राद् विनिश्चरन् ॥ २ ॥
दोषानुदीरयन् वृद्धानुदानो व्यानसङ्गतः ।
ऊर्द्ध्वमागच्छति भृशं विरुद्धाहारसेवनात् ॥ ३ ॥

तृष्णाप्रतिषेधानन्तरं तृष्णोपचारतुल्यत्वात्तृष्णाप्रतिषेधे छर्द्देरुपादानाच्च छर्द्दिप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥

छर्द्देर्हेतुमाह—अतिद्रवैरित्यादि । एवम्भूतस्य पुरुषस्य अतिद्रवादिभिः कारणैश्छर्द्देः सम्भव उत्पत्तिर्भवेदिति सम्बन्धः । अहृद्यैरप्रियैः । उद्वेग उद्वेजनम् । आपन्नसत्त्वाया गर्भिण्याः । अतिद्रुतमतिशीघ्रम् । अश्नतो भोजनं कुर्व्वतः । अत्यन्तामपरीतस्य अत्यर्थमामवेष्टितस्य । केचित् 'अत्यन्तामपरीतस्य' इत्यत्र 'बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैः' इति पठन्ति ; पूयामेध्यादिदर्शनघ्राणास्वादैर्घृणाकरैरिति च व्याख्यानयन्ति । छर्द्दिनिरुक्तिमाह—छादयन्नाननमित्यादि । छादयन् पूरयन्, आननं वक्त्रं, प्रवृत्तेराभिमुख्येनावस्थितत्वं वेगः, अर्दयन् दुःखयन्, अङ्गभञ्जनैरङ्गव्यथाभिः, वक्त्राद् विनिश्चरन् वक्त्राद् विनिर्गच्छन् ; वेगैः कृत्वा मुखं पूरयन् अङ्गव्यथाभिश्च पीडयन् वक्त्राद् निर्गच्छन् दोषश्छर्द्दिरिति निरुच्यत इति सम्बन्धः । केचित् 'वक्त्राद् विनिश्चरन्' इत्यत्र 'वक्त्रं प्रधावितः' इति पठित्वा मुखं गत इति व्याख्यानयन्ति ॥ २ ॥

छर्द्दिसम्प्राप्तिमाह—दोषानुदीरयन्नित्यादि । व्यानसङ्गतः व्यानेन सह एकीभूत उदानः, विरुद्धाहारसेवनात् विरुद्धानामाहाराणां सेवनात्, वृद्धान् प्रकुपितान् दोषानुदीरयन् भृशमूर्द्ध्वमागच्छतीति सम्बन्धः । केचित् 'ईरयन् श्लेष्मपित्ते तु उदानव्यानसङ्गतः । ऊर्द्ध्वमागच्छति ... विरुद्धाहारसेविनाम्' इति पठन्ति ; तच्च कार्त्तिककुण्डो नेच्छति, यतो 'दोषो वक्त्रं प्रधावितः' इत्यनेन गतार्थं, तथा रससहितस्य च दोषस्योर्द्ध्वगमनं रसदोषजत्वेन छर्द्याः परिभाषित सिद्धम् ॥ ३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रसेको हृदयोत्क्लेशो भक्तस्यानभिनन्दनम् ।
पूर्व्वरूपं मतं छद्‍र्या यथास्वञ्च विभावयेत् ॥ ४ ॥ *

प्रच्छर्द्दयेत् फेनिलमल्पमल्पं शूलार्द्दितोऽभ्यर्द्दितपार्श्वपृष्ठः ।
श्रान्तः सघोषं बहुशः कषायं जीर्णेऽधिकं सानिलजा वमिस्तु ॥ ५ ॥

योऽम्लं भृशं वा कटुतिक्तवक्त्रः पीतं सरक्तं हरितं वमेद् वा ।
सदाहचोषज्वरवक्त्रशोष-मूर्च्छान्विता पित्तनिमित्तजा सा ॥ ६ ॥

यो हृष्टरोमा मधुरं प्रभूतं शुक्लं हिमं सान्द्रकफानुविद्धम् ।
अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तो वमेद् वमी सा कफकोपजा स्यात् ॥ ७ ॥

सर्व्वाणि रूपाणि भवन्ति यस्यां सा सर्व्वदोषप्रभवा मता तु ॥ ८ ॥

बीभत्सजा दौहृदजामजा च सात्म्यप्रकोपात् क्रिमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी ता-(श्च)-श्च विभावयेत् तु दोषोच्छ्रयेणव यथोक्तमादौ ॥

केचित् पूर्व्वरूपं न पठन्ति, युक्तञ्च पठितुं ; समानतन्त्रपठितत्वात् । पूर्व्वरूपानन्तरं प्रव्यक्तरूपता भवति, तल्लक्षणान्याह—यथास्वञ्च विभावयेदिति । पूर्व्वरूपं यथात्मीयं प्रव्यक्तरूपावस्थायां विभावयेत् विशेषेण प्रसेकस्य कषायाम्लमधुररसत्वेन भावयेत् जानीयादित्यर्थः ॥ ४ ॥

वातजच्छर्द्दिलक्षणमाह—प्रच्छर्द्दयेदित्यादि । अभ्यर्द्दितपार्श्वपृष्ठः पीडितपार्श्वपृष्ठः । सघोषं सशब्दम् । एवम्भूतः पुरुषो यत्र रोगे एवंविधं छर्द्दयेत् जीर्णे चाधिकं छर्द्दयेत् सा वमिरनिलजा ज्ञेयेति सम्बन्धः । केचिदमुमन्यथा पठन्ति, स चाभावान्न दर्शितः ॥ ५ ॥

पित्तजच्छर्द्दिलक्षणमाह—योऽम्लमित्यादि । भृशमम्लं कटुकं वा यो वमेत् । सदाहशब्द-श्चोषज्वराभ्यां संबध्यते ; चोष श्चाचूष्यत इव वेदना ॥ ६ ॥

कफजवमिलक्षणमाह—यो हृष्टरोमेत्यादि । हृष्टरोमा उद्धृषितरोमाञ्चः । प्रभूतं बहु । सान्द्रं घनं । कफानुविद्धं कफमिश्रम् । अभक्तरुक् अन्नारुचिः । सादोऽङ्गग्लानिः ॥ ७ ॥

सान्निपातिकवमिलक्षणमाह - सर्व्वाणीत्यादि । सर्व्वाणि रूपाणि वातजादिसमस्तच्छर्द्दि-रूपाणि । यद्यपि तन्त्रान्तरे सान्निपातिक्याश्छर्द्देर्द्विंत्वमुक्तं (सन्निपाताख्यच्छर्द्दिलक्षणमुक्तं), तथाप्यत्र क्षीणस्येत्यादिना वक्ष्यमाणेन सा द्वितीया सूचिता, अतश्च नोक्ता ॥ ८ ॥

इदानीं कारणभेदादनेकप्रकारामपि पञ्चमीमेकामेव निर्द्दिशन्नाह—बीभत्सजेत्यादि । बीभत्सजा दृष्टाशुचिपूत्यमेध्यादिकाद् घृणाकराज्जाता । दौहृदजा दौहृदविमाननाज्जाता, अन्ये दौहृदजां गर्भनिमित्तामाहुः । आमजा विसूच्यादिजाता । सात्म्यप्रकोपात् अकस्मात् सात्म्यत्यागात् । क्रिमिभिः कृता क्रिमिजा । बीभत्सजादि यावत्सा पञ्चमी, ताञ्च दोषोच्छ्रयेणैव विभावयेत् ।

* हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः ।
द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्व्वलक्षणमिति वा पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥ ९ ॥
क्षीणस्योपद्रवैर्युक्तां सासृक्पूयां सचन्द्रिकाम्।
छर्दिं प्रसक्तां कुशलो नारभेत चिकित्सितुम् ॥ १० ॥
आमाशयोत्क्लेशभवाश्च सर्व्वा-
स्तस्माद्धितं लङ्घनमेव तासु ॥ ११ ॥
वमीषु बहुदोषासु च्छर्दनं हितमुच्यते।
विरेचनं वा कुर्व्वीत यथादोषोच्छ्रयं भिषक् ॥
संसर्गश्चानुपूर्व्वेण यथास्वं भेषजायुतः।
लघूनि परिशुष्काणि सात्म्यान्यन्नानि चाचरेत्।
यथास्वञ्च कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ॥ १२ ॥

अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—या क्रिमिजा सा पञ्चमी, ताञ्च दोषोच्छ्रयेणैव विभावयेदिति। इदानीं क्रिमिजाया विशिष्टलिङ्गमाह—शूलहृल्लासबहुलेत्यादि हृल्लासः थुत्करणम् ॥ ९ ॥

इदानीं सर्व्वासामेव च वमीनामवस्थायामसाध्यत्वमाह—क्षीणस्येत्यादि। नारभेतेति पदं क्षीणस्येत्यादिभिः प्रत्येकं योजनीयम्। तेन क्षीणस्य छर्दिं चिकित्सितुं नारभेत, तथा उपद्रवैर्युक्तां नारभेत, तथा सासृक्पूयां नारभेतेत्यादि द्रष्टव्यम्। प्रसक्तां निरन्तरप्रवृत्ताम् ॥ १० ॥

इदानीं सामान्येन सर्व्वासामपि वमीनां चिकित्सामाह—आमाशयोत्क्लेशभवा इत्यादि। आमाशयोत्क्लेशभवा इति आमाशयमुत्क्लिश्य दोषैर्जन्यन्त इति तात्पर्य्यार्थः। हितं लङ्घनं 'बलिन' इति वाक्यशेषः। तासु छर्द्दिषु। वमीषु बहुदोषास्वित्यादि। बहुदोषास्विति प्रभूतकफासु, अन्यथा सान्निपातिक्यामेव वमनं प्राप्नुयात्; ततश्च बहुवचनं घटते। यथादोषोच्छ्रयमिति दोषोच्छ्रयं दोषाधिक्यमवेक्ष्य। शोधनानन्तरं किं कर्त्तव्यमित्याह—संसर्गश्चानुपूर्व्वेणेत्यादि। संसर्गोऽन्नसंसर्गः पेयादिः, तर्पणादिकमन्ये, अनुपूर्व्वेण 'पेयां विलेपीमकृतं कृतञ्च यूषं' इत्यादिक्रमेण। यथास्वं भेषजायुत इति वातादेर्यदात्मीयं प्रत्यनीकमौषधं तेन युत ईषद् युत इत्यर्थः। अन्नसंसर्जनानन्तरं किं कर्त्तव्यमित्याह—लघूनीत्यादि। लघूनि मात्राकालाभ्यां लघूनि। परिशुष्काणि शष्कुल्यादीनि। सात्म्यानि हेतुव्याधिविपरीतानि। केचिद्धि लघूनीत्यादिकं वमनार्हसंशमनमिच्छन्ति, वमनावशिष्टदोषशेषस्य शमनसाध्यत्वात्। इदानीं वर्म्याः सामान्यं चिकित्सितमतिदेशेनाह—यथास्वमित्यादि। यथास्वं यथात्मीयम्। एतेन वातादि ज्वरहराणि कषायाणि वातादिजासु छर्द्दिषु योजयेदित्यर्थः ॥ ११ । १२ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हन्यात् क्षीरघृतं पीतं छर्दिं पवनसम्भवाम् ।
ससैन्धवं पिबेत् सर्पिर्वातच्छर्दिनिवारणम् ।
मुद्गामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥
यवागूं मधुमिश्रां वा पञ्चमूलीकृतां पिबेत् ।
पिबेद् वा व्यक्तसिन्धूत्थं फलाम्लं वैष्किरं रसम् ॥
सुखोष्णलवणं चात्र हितं स्नेहविरेचनम् ॥ १३ ॥
पित्तोपशमनीयानि पाक्यानि शिशिराणि च ।
कषायाण्युपयुक्तानि घ्नन्ति पित्तकृतां वमीम् ॥
शोधनं मधुरैश्चात्र द्राक्षारससमायुतः ।
बलवत्यां प्रशंसन्ति सर्पिस्तैल्वकमेव च ॥ १४ ॥
आरग्वधादिनिर्यूहं दशाङ्गयोगमेव वा ।
पाययेताथ सक्षौद्रं कफजायां चिकित्सकः ॥ १५ ॥

इदानीं वातजवमीचिकित्सितमाह—हन्यादित्यादि । क्षीरघृतमिति क्षीरमथनोद्भूतं घृतं क्षीरयुक्तं वा घृतं क्षीरघृतं ; क्षीरोदकमिति वा पाठः । सलवणं सर्पिराह—ससैन्धवमित्यादि । सर्पिरपक्वमेव । उक्तञ्च वाग्भटेन –"हन्ति मारुतजां छर्दिं सर्पिः पीतं ससैन्धवम्" इति । पञ्चमूलीकृतां शालपर्ण्यादिकेन बिल्वादिकेन वा कृताम् । यूषमाह—मुद्गामलकयूषो वेत्यादि । सर्पिरिह यूषसन्तलनार्थम् । ससैन्धवः सैन्धवयुक्तः । यवागूमित्यादि । पञ्चमूली महतीति चन्द्रिकाकारः, स्वल्पेति चक्रपाणिः । रसमाह - पिबेद् वा व्यक्तसिन्धूत्थमित्यादि । किम्भूतं ? व्यक्तसिन्धूत्थं प्रकटलवणम् । वैष्किरं लावादिमांसरसम् । तथा फलाम्लं फलेन दाडिम-मातुलुङ्गादिना अम्लमम्लतां प्राप्तम् । विरेचनमाह—सुखोष्णलवणञ्चात्रेति । अत्र वातच्छर्द्यां, स्नेहविरेचनं स्नेहेन एरण्डतैलादिना विरेचनं स्नेहविरेचनम् । सुखोष्णलवणं सुखं सुखकर-मुष्णं लवणं यस्मिन् तत् । उक्तञ्च वाग्भटेन—"कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्नेहविरेचनम्"—इति । अथवा 'सुखोष्णं लवणं चात्र' इति पाठः ॥ १३ ॥

इदानीं पित्तजवमीचिकित्सितमाह—पित्तोपशमनीयानीत्यादि । पित्तोपशमनीयानि पित्त-ज्वरशमनानि, 'यथास्वञ्च कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत्' इत्युक्तत्वात् । पाक्यानि शृतानि । शिशिराणि शीतकषायाणि । शोधनं वमनं विरेचनं वा ; केचिच्छोधनशब्देन विरेचनमेव कथ-यन्ति, पित्तजायां तस्य प्रशस्तत्वात् । अत्र पित्तच्छर्द्याम् । मधुरैः शोधनद्रव्यैर्द्राक्षारससमायुतैः शोधनं विरेकवमनरूपं प्रशंसन्ति । बलवत्यां तैल्वकं सर्पिः वातव्याध्युक्तं, रोध्रसंस्कृतं वा ॥१४॥

कफच्छर्दिचिकित्सितमाह—आरग्वधादिनिर्यूहमित्यादि । निर्यूहं कषायम् । दशाङ्गयोगमिति "नागरं धान्यकं भार्गीमभयां सुरदारु च । वचां पर्पटकं मुस्तं भूतीकमथ कट्फलम् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

क्रुतं गुडूच्या विधिवत् कषायं हिमसंज्ञितम् ।
तिसृष्वपि भवेत् पथ्यं माक्षिकेण समन्वितम् ॥ १६ ॥
बीभत्सजां हृद्यतमदौंहृदीं काङ्क्षितैः फलैः ।
लङ्घनैर्वमनैश्चामां सात्म्यैः सात्म्यप्रकोपजाम् ।
क्रिमिहृद्रोगवच्चापि क्रिमिजां साधयेद् वमीम् ॥
वितरेच्च यथादोषं शस्तं विधिमनन्तरम् ॥ १७ ॥

विनिःक्वाथ्य पिबेत्" इति केचिद्दशाङ्गशब्दमूलमाहुः ; तच्च कार्त्तिककुण्डो नेच्छति, छर्दिं हरत्वे-नभ्युपगमात् । कार्त्तिकस्तु दशाङ्गशब्देन 'कटुका चित्रकं' इत्यादिकं कफज्वरोक्तमाह । यदि कटुकाचित्रकमित्यादिकं 'यथास्वञ्च कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत्' इत्यनेनैव प्राप्तं, तथापि पुनस्तदुपादानं मरिचरहितस्योपयोगार्थम् । अन्ये दशाङ्गशब्देनातिसारोक्तं शालिपर्ण्यादिकमाहुः; तमपि दशमूलं निरामहेतुनैव नेच्छति कार्त्तिककुण्डः ॥ १५ ॥

सन्निपातजायाश्चिकित्सितमाह—कृतमित्यादि । विधिवद् यथोक्तशीतकषायविधिना । हिम-संज्ञितं शीतकषायाख्यम् । तिसृषु वातपित्तकफजासु, अपिशब्दात् सन्निपातजास्वपि । सान्नि-पातिकी छर्दिर्बाहुल्येनासाध्या, अतस्तस्याश्चिकित्सितं नोक्तम् । शीतकषायविधानञ्च भेषजपलं क्षुण्णमुष्णाम्बुचतुष्पलाप्लुतं निशि संस्थितं ग्राह्यमिति । तन्त्रान्तरे यथा—"द्रव्यादापोथिता-त्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् । कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ॥ षड्भिः पलै-श्चतुर्भिर्वा सलिलाच्छीतफाण्टयोः । आप्लुतं भेषजपलं रसाख्यस्य पलद्वयम्"—इति । प्रचारस्तु भिषजां भेषजपल एव जलपलद्वयेनेति । ननु गुडूची शाकवर्गे कफपित्तमात्रशमनी पठिता, तत् कथमस्याः शीतकषायो वातादित्रयजासु शास्त्रत्वेनोपदिश्यते ? उच्यते—मधुयोगमहिम्ना दोषत्रयेऽपि हितत्वमस्याः । किंवा शाकवर्गे पत्रमस्याः कफपित्तहरमुक्तं, लता तु वातं शमयति ; तदुक्तं चरके—"अमृता संग्राहकदीपनीयवातहरश्लेष्मशोणितविबन्धप्रशमनानां" इति ॥ १६ ॥

बीभत्सजादिष्वौषधमाह—बीभत्सजामित्यादि । दौहृदीं दौहृदविमाननजातां वमिं; अन्ये गर्भजामाहुः । आमामामजाम् । वमनं तावत् सर्व्वास्वेवोपदिष्टम्, आमजायां पुनर्वमकवर्ग-बलं विनाप्यत्र वमनं कार्य्यमिति प्रतिपादनार्थम्, अन्यथा ह्यामाद् व्यापत्तिः । सात्म्यप्रकोपजां सात्म्यपरित्यागजाम् । यथादोषमतिदेशेन चिकित्सामाह—वितरेच्च यथादोषमित्यादि । यथा-दोषमिति दोषानतिक्रमेण, यथादोषप्रकृत्यापादनाय स्वं स्वं चिकित्सितं कार्य्यं, तदनन्तरं दोषचिकित्सितं, अत एवौषधमत्र न निर्दिष्टम् । अन्ये तु सर्व्वास्वेव छर्दिषु पुनरावृत्ति-निवारणार्थमेतत् कर्त्तव्यमित्याहुः । 'शस्तं' इत्यत्र 'न्यस्तं' इत्यन्ये पठन्ति ॥ १७ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दधित्थरससंयुक्तां पिप्पलीं माक्षिकान्विताम् ।
मुहुर्म्मुहुर्नरो लीढ्वा च्छर्दिभ्यः प्रतिमुच्यते ॥
समाक्षिका मधुरसा पीता वा तण्डुलाम्बुना ।
तर्पणं वा मधुयुतं तिसृणामपि भेषजम् ।
स्वयंगुप्तां सयष्ट्याह्वां तण्डुलाम्बुमधुद्रवाम् ।
पिबेद् यवागूमथवा सिद्धां पत्रैः करञ्जजैः ॥
युक्ताम्ललवणाः पिष्टाः कुस्तुम्बुर्य्योऽथवा हिताः ।
तण्डुलाम्बुयुतं खादेत् कपित्थं त्र्यूषणेन वा ॥
सिताचन्दनमध्वाक्तं लिह्याद् वा मक्षिकाशकृत् ।
पिबेत् पयोऽग्नितप्तश्च निर्व्वाप्य गृहगोधि-(पि)-काम् ॥
सर्पिःक्षौद्रयुतान् वापि लाजशक्तून् पिबेत्तथा ।
सर्पिःक्षौद्रसितोपेतां मागधीं वा लिहेत्तथा ॥

सामान्येन छर्द्दिचिकित्सामाह—दधित्थरससंयुक्तामित्यादि । दधित्थः कपित्थः, माक्षिकान्वितां मधुयुक्तां ; दधित्थरसं पिप्पलीमधुकयुक्तं पीत्वा छर्द्दिं जयतीति पिण्डार्थः । समाक्षिकेत्यादि । मधुरसा मूर्व्वा । तण्डुलाम्बुना तण्डुलधावनोदकेन । तर्पणं लाजसक्तुकृतं, लाजानां छर्द्दिहरत्वात् । तिसृणामिति तिसृणां वातादिजानां छर्द्दीनां, एतेन त्रिदोषजच्छर्द्दिहरत्वमस्योक्तं भवति ; यतो यद् वातादिजासु पृथक् तिसृषु भेषजं तदेव मिलितवातादित्रयजाया अपि प्रकृतिसमवेताया हितम् । तथा चोक्तम्,—"यैषा पृथक्त्वेन मया क्रियोक्ता तां सन्निपातेषु च तीक्ष्णबुद्धया । रोगेषु दोषाग्निबलाद्यपेक्षया कुर्य्याद् भिषक् शास्त्रविधौ विचक्षणः"—इति । स्वयंगुप्तामित्यादि । स्वयंगुप्ता कपिकच्छूः । तण्डुलाम्बुमधुद्रवामिति तण्डुलाम्बुमधुनी द्रवे यस्यां सा तामित्यर्थः ; मधु कर्षप्रमाणं, तण्डुलाम्बु चतुर्गुणम् । अथवा करञ्जजैः पत्रैः सह सिद्धां यवागूं पिबेत्, श्लेष्मभूयिष्ठायामित्युपस्कारः । युक्ताम्ललवणा इत्यादि । युक्ताम्ललवणा उचितप्रमाणाम्ललवणयुक्ताः । पिष्टा दृषदि पिष्टाः । कुस्तुम्बुर्य्यो धान्यकाः । केचिद् युक्ताम्ललवणा इति पदं यवास्वापि सम्बध्नन्ति । तण्डुलाम्बिन्नत्यादि । त्र्यूषणं त्रिकटुकं ; योगद्वयमेतत् ; अथवा कपित्थं तण्डुलाम्बुयुतं खादेत्, त्र्यूषणेन वा युतं खादेत् । सिता शर्करा । चन्दनं रक्तचन्दनम् । सितादियुक्तं मक्षिकापुरीषं वा लिह्यात् । पिबेदित्यादि । अग्नितप्तां गृहगोधिकां पयसि निर्व्वाप्य तत् पयः पिबेदित्यर्थः । पयो जलम् । अत्र गृहगोधि(पि)काशब्देन वरमठीकृतं मृन्मयं गृहमुच्यते,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

धात्रीरसे चन्दनं वा घृष्टं मुद्गदलाम्बुना।
कोलामलकमज्जानं लिह्याद्वा त्रिसुगन्धिकम्॥
सक्षौद्रां शालिलाजानां यवागूं वा पिबेन्नरः।
घ्रेयाण्युपहरेच्चापि मनोज्ञानि सुखानि * च॥
जाङ्गलानि च मांसानि † शुभानि ‡ पानकानि च।
भोजनानि विचित्राणि कुर्य्यात् सर्व्वास्वतन्द्रितः॥ १८॥

इति शुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे च्छर्द्दिप्रतिषेधो नामैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ४९॥

उपचारात्। अथवा सर्पिःक्षौद्रयुतान् लाजशक्तून् पिबेत्। धात्रीरसे चन्दनं वा घृष्टं मुद्गदलाम्बुना पिबेत्। कोलादिमज्जानं मधुना लिह्यात्। त्रिसुगन्धिकं त्रिजातकं वा मधुना लिह्यात्। अथवा शालिलाजानां यवागूं पिबेत्। घ्रेयाण्युपहरेदित्यादि। मनोज्ञानि सुखानि चेति चेतोनासिकाह्लादजनकानि घ्रेयाणि सुगन्धद्रव्याणि, तथा सुखानि आयत्यां सुखजनकानि; तथा जाङ्गलानि मांसानि शूल्यानि शूलप्रोतानि पक्कानि तथा शुभानि पानकानि च सुखजनकानि उपहरेत्। भोजनानि विचित्राणि नानाप्रकाराणि कुर्य्यात्। अतन्द्रितोऽनलसः॥ १८॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे छर्द्दिप्रतिषेधोनामैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ४९॥

---

* मनोघ्राणसुखानि चेति पाठान्तरम्।

† मांसानीत्यत्र शूल्यानीति टीकाकृत्सम्मतः पाठः।

‡ स्वादवत्पानकानि इति वा पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो हिक्काप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

विदाहिगुरुविष्टम्भि रूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः ।
शीतपानासनस्थान-रजोधूमानिलानलैः ॥
व्यायामकर्म्मभाराध्व-वेगाघातापतर्पणैः ।
आमदोषाभिघातस्त्री-क्षयदोषप्रपीड़नैः ॥
विषमाशनाध्यशनैस्तथासमशनैरपि ।
हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥ २ ॥

मुहुर्म्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो यकृत् प्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् ।
स घोषवानाशु हिनस्त्यसून् यतस्ततस्तु हिक्केति भिषग्भिरुच्यते ॥ ३ ॥

छर्द्दिप्रतिषेधानन्तरं तुल्यसंख्यत्वात् कतिपयनिदानसाम्याच्च हिक्काप्रतिषेधं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अथात इत्यादि ॥ १ ॥

हिक्काया निदानमाह – विदाहिगुरुविष्टम्भीत्यादि । विदाह्यादिभिर्हिक्कादयस्त्रयो जायन्ते इत्यन्वयः । विदाहीनि मरीचसर्षपमद्यप्रभृतीनि । गुरूणि गुणतः पाकतश्च । विष्टम्भीनि करीरप्रभृतीनि । रूक्षाणि चणकादीनि । अभिष्यन्दीनि अभिमुखेन स्यन्दितुं शीलं येषां तानि, अभिष्यन्दनशीलानि मत्स्यमाषफाणितादीनि । शीतशब्दः पानादिभिस्त्रिभिः सम्बध्यते । रजो धूलिः, सा च धूमवन्नासाप्रवेशात् कारणम् । व्यायामकर्म्म धनुराकर्षणादिव्यापारः । वेगाघातो वेगधारणम् । अपतर्पणमनशनादि । प्रपीड़नशब्द आमदोषादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । आमदोषः "ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् । दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते"—इत्युक्तलक्षणः । कासश्चोक्तोऽपि एकनिदानप्रतिपादनार्थं पुनरभिहित इति ॥ २ ॥

हिक्कानां स्वरूपं निरुक्तिञ्चाह—मुहुरित्यादि । वायुरत्र सोदानः प्राण इत्याहुः । मुहुर्म्मुहुरुदेति ऊर्द्ध्वमेति । सस्वनः शब्दवान् । ऊर्द्ध्वं गतिमेव विशिनष्टि—यकृदित्यादि । अत्र प्लिह्नो ह्रस्वेकारत्वं छन्दोऽनुरोधात् । मुखादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, तेन यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखमानीय निःक्षिपन् निःसारयन्नित्यर्थः । मुखादिवेत्यादि मुखशब्देन प्राणोदकान्नवाहीनि स्रोतांसि लभ्यन्ते । उक्तञ्च—'प्राणोदकान्नवाहीनि स्रोतांसि विकृतोऽनिलः' इति । स घोषवानित्यादिना हिक्कानिरुक्तिः । यतः स वायुः घोषवान् सन् आशु शीघ्रमसून् प्राणान् हिनस्ति ततो बुधैः 'हिक्का' इत्युच्यते । सस्वन इत्यनेन गतार्थत्वाद् घोषवानित्यभिधानं निरुक्तिप्रदर्शनार्थम् । हिक्केति निरुक्तौ पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । हिगिति कृत्वा कायति शब्दायते इति 'हिक्का' इति शाब्दिकाः ॥ ३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा।
वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति हि॥ ४॥
मुखं कषायमरतिर्गौरवं कण्ठवक्षसोः।
पूर्व्वरूपाणि हिक्कानामाटोपो जठरस्य च॥ ५॥
त्वरमाणस्य चाहारं भुञ्जानस्याथवा घनं।
वायुरन्नैरवस्तीर्णः कटुकैरर्दितोभृशम्॥ *
हिक्कयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक्॥ ६॥
चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का संप्रवर्त्तते।
कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमलां तां विनिर्दिशेत्॥ ७॥
विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधाविता॥ ८॥

तासां भेदं सम्प्राप्तिञ्चाह—अन्नजामित्यादि। वायुः कफेनानुगतः सन् अन्नजादिभेदेन पञ्च हिक्काः करोति। यमलैव चरके व्यपेतेति नाम्ना पठ्यते, अन्नपाने व्यपेते परिणते जायत इत्यतो हेतोः। 'कफेनानुगतः प्राणः' इति वा पाठः। प्राणोऽत्र वायुरिति॥ ४॥

हिक्कानां पूर्व्वरूपमाह—मुखमित्यादि। मुखं कषायं वातात्, न तु कफान्माधुर्य्यं व्याधिप्रभावात्। अरतिः न कुत्रचिदवस्थितिश्चेतसः। केचित् पूर्व्वरूपं न पठन्ति, कफवातोत्कट(?)गौरवादेरनुमानग्राह्यत्वात्॥ ५॥

अन्नजालक्षणमाह—त्वरमाणस्येत्यादि। अन्नजादीनां साध्यत्वेन प्राशस्त्यात् पूर्व्वमभिधानम्। आहारं त्वरमाणस्य अथवा घनं गुरुमन्नं भुञ्जानस्य अन्नैरवस्तीर्णं आच्छादितो वायुः तथा कटुकैर्भृशमर्दितो वायुरूर्द्ध्वगो भूत्वा हिक्कयति हिक्कां करोति, भिषक् तामन्नजां विद्यादित्यात्; यद्यप्यन्नजायां वायुः कारणं, तथाऽप्यन्नेन तत्पीड़नात् तद्व्यपदेशः॥ ६॥

यमलालक्षणमाह—चिरेणेत्यादि। या हिक्का चिरेण यमलैर्वेगैः संप्रवर्त्तते सा यमला, यमलैर्वेगैर्युगपद् वारद्वयं हिक्कते इत्यर्थः। कम्पयन्ती शिरोग्रीवमित्युपलक्षणं; तेन चरकोक्तप्रलापवमितृष्णावैचित्त्यजृम्भाविप्लुताक्षत्वमुखशोषाश्च बोद्धव्या इति गयदासः। इयमसाध्यापि बलवतः स्थिरधात्विन्द्रियस्य सत्त्ववतश्च सिध्यति॥ ७॥

क्षुद्रालक्षणमाह—विकृष्टकालैरित्यादि। विकृष्टकालैरिति चिरेण वेगैर्जायते। किम्भूता? जत्रुमूलात् प्रधाविता आगता, सा क्षुद्रिकाख्या। जत्रुः कण्ठोरसोः सन्धिरिति जेज्जटः; जत्रुः ग्रीवामूलं, तद्ग्रहणेन हृदयक्लोमकण्ठानामपि ग्रहणमिति गयदासः॥ ८॥

* पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीड़ितोऽनिल इति वा पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी।
शुष्कौष्ठकण्ठजिह्वास्य-श्वासपार्श्वरुजाकरी।
अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥ ९॥
मर्म्माण्यापीड़यन्तीव सततं या प्रवर्त्तते।
देहमायम्य वेगेन घोषवत्यतितृष्यतः॥
महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्व्वगात्रप्रकम्पिनी॥ १०॥
आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो दृष्टिश्चोर्द्ध्वं ताम्यते यस्य गाढ़म्।
क्षीणोऽन्नद्विट् क्षौति यश्चातिमात्रं * तौ द्वावन्त्यौ वर्ज्जयेद्धिक्कमानौ॥ ११॥
प्राणायामोद्वेजनत्रासनानि सूचीतोदैः संभ्रमश्चात्र शस्तः।
यष्ट्याह्वं वा माक्षिकेणावपीड़ं पिप्पल्यो वा शर्कराचूर्णयुक्ताः॥

गम्भीरालक्षणमाह—नाभिप्रवृत्तेत्यादि। या हिक्का नाभिप्रवृत्ता नाभितः प्रवृत्तिर्यस्याः सा, अत एव अस्या गम्भीरात्वं; घोरा कष्टसाध्या। शुष्केत्यादि शुष्कशब्द ओष्ठादिभिश्चतुर्भिः सम्बन्धनीयः। तथा अनेकोपद्रववती अनेकोपद्रवैर्ज्वरश्वासतृष्णादिभिर्युक्ता, सा गम्भीरा नाम स्मृता; इयमसाध्या॥ ९॥

महाहिक्कालक्षणमाह—मर्म्माणीत्यादि। मर्म्माणि वस्तिहृदयशिरांसि; अन्ये नाभिहृदयस्तन-मूलान्याहुः। आयम्य विस्तार्य्य, आयस्येति पाठे स एवार्थः। घोषवती सशब्दा। इयमप्य-साध्या॥ १०॥

इदानीं साध्यानामपि हिक्कानामवस्थाविशेषेऽसाध्यत्वमाह—आयम्यत इत्यादि। यस्य पुंसो हिक्कतो हिक्कां कुर्व्वतो देह आयस्यते दीर्घीक्रियत इव; तथैव दृष्टिश्चोर्द्ध्वं भवतीति शेषः, दृष्टिशब्देनात्र दृष्ट्यधिष्ठानं विवक्षितं नतु दर्शनेन्द्रियशक्तिः। गाढ़मतिशयेन, ताम्यते आकुञ्चते देह इति सम्बन्ध इति जेज्जटगयदासौ; 'ताम्यते यश्च' इति पाठान्तरं, ताम्यते मुह्यति हिक्की। क्षीणस्तथा अन्नद्विट् तथा क्षौति क्षुतं करोति। तौ द्वाविति आयम्यत इत्यादिना गाढ़मित्यन्तेन एकावस्थो हिक्की, क्षीण इत्यादिना अतिमात्रान्तेनापरः। साध्यानामपि मध्ये एवंविधौ वर्ज्जये-दित्यर्थः; गम्भीरामहत्योः स्वभावादेवासाध्यत्वात्तदुक्तौ हिक्किनौ, अन्त्यौ अन्तपठितौ, असाध्यौ। पाठान्तराणि व्याख्याविशेषाश्च विस्तरभयान्न लिखिताः॥ ११॥

इदानीं हिक्कानां चिकित्सितमाह—प्राणायामोद्वेजनेत्यादि। अत्र हिक्कासु, प्राणायामादि शस्तमिति सम्बन्धः। प्राणायामो वायोर्निरोधः। यद्यपि रेचकपूरककुम्भकभेदात् प्राणायाम-स्त्रिविधः, तथाप्यूर्द्ध्वगतिनिरोधात् कुम्भक एवात्र। त्रासनमल्पसत्त्वस्य भयोत्पादकैर्वाक्यैः। उद्वेजनं परुषवचनैः। सूचीतोदैः सम्भ्रमः सूचीव्यथाभिर्मनस आकुलीकरणम्। एतच्च प्रायः क्षुद्रायामन्नजायाञ्च योजनीयम्। नस्यमाह यष्ट्याह्वं वेत्यादि। वाशब्दोऽत्र भिन्नक्रमे।

* कासते यश्च हिक्कीति वा पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सर्पिः कोष्णं क्षीरमिक्षो रसो वा नातिक्षीणे छर्दनं शान्तिहेतोः।
नारीपयःपिष्टमशुक्लचन्दनं घृतं सुखोष्णञ्च ससैन्धवं तथा॥
चूर्णीकृतं सैन्धवमम्भसाथवा निहन्ति हिक्काञ्च हितञ्च नस्यतः॥ १२॥
युञ्ज्याद् धूमं शालनिर्य्यासजातं नैपालं वा गोविषाणोद्भवं वा॥
सर्पिःस्निग्धैश्चर्म्मबालैः कृतं वा हिक्कास्थाने स्वेदनं वापि कुर्य्यात्।
क्षौद्रोपेतं गैरिकं काञ्चनाह्वं लिह्याद् भस्म ग्राम्यसत्त्वास्थिजं वा॥
तद्वच्छ्वाविन्मेषगोशल्लकानां रोमाण्यन्तर्द्ध मदग्धानि चात्र।
मध्वाज्याक्तं बर्हिपत्रप्रसूतमेवं भस्मौदुम्बरं तैल्वकं वा॥
स्वर्ज्जिक्षारं बीजपूराद्रसेन क्षौद्रोपेतं हन्ति लीढ्वाशु हिक्काम्॥ १३॥

यष्ट्याह्वं यष्टीमधु, माक्षिकेण मधुना, अवपीडे शस्तं; पिप्पल्यो वा शर्कराचूर्णयुक्ता अवपीडे शस्ता इति योजनीयम्। सर्पिरित्यादि। सर्पिःप्रभृतिकं पानं हितम्। छर्दनं वमनम्। शान्तिहेतोरित्यत्रान्ये स्रंसनञ्चेति पठित्वा विरेचनञ्चेति व्याख्यानयन्ति; तच्च नेच्छन्ति श्रीजेज्जटाचार्य्याः, समतन्त्रेष्वपि हिक्कासु विरेचनस्यानुक्तत्वात्। नस्यत्रयमाह—नारीपय इत्यादि। नारीपयःपिष्टमशुक्लचन्दनं रक्तचन्दनं नस्यतो नस्यात् हितमित्येको योगः। ससैन्धवं सुखोष्णं घृतञ्चेति द्वितीयः। सुखोष्णमीषदुष्णम्। अथवाऽम्भसा चूर्णीकृतं सैन्धवञ्चेति तृतीयः। एतानि त्रीणि नस्यानि दोषाद्यपेक्षया योज्यानि॥ १२॥

नस्यानन्तरं लीनदोषनिर्हरणार्थं धूमानाह—युञ्ज्यादित्यादि। शालनिर्य्यासः सर्ज्जरसः। नैपालं मनःशिलाजातं धूमम्। गोविषाणोद्भवं गोशृङ्गोद्भवधूमं, चर्म्मबालैर्गोरेव। स्वेदनमाह—हिक्केत्यादि। हिक्कास्थाने कण्ठस्तनान्तरे। केचिच्चर्म्मबालैः स्वेदनमिच्छन्ति। लेहानाह—क्षौद्रोपेतमित्यादि। काञ्चनाह्वं गैरिकं सुवर्णगैरिकं दाक्षिणात्यप्रसिद्धं क्षौद्रोपेतं लिह्यादित्यर्थः। ग्राम्यसत्त्वा गवादयस्तेषामस्थिजं भस्म क्षौद्रोपेतं लिह्यात्। तद्वदिति क्षौद्रोपेतं श्वाविधादीनां रोमजं भस्म लिह्यात्। श्वावित् सेढ़िका, तस्याः सूचय इव लोमानि। अन्तर्धूमदग्धानीति एतेषां रोमाणि घटमध्ये निक्षिप्य मुखं पिधाय दग्धानीत्यर्थः। अत्र हिक्कासु। 'अत्र' इत्यत्र 'आर्त्त' इति केचित् पठन्ति। किमेतावदेव लीढ्वा हिक्कां हन्त्युतान्यदपीत्याह—मध्वित्यादि। बर्हिपत्रप्रसूतं मयूरपिच्छचन्द्रिकोत्पन्नं भस्म मधुघृतोपेतं, एवं पूर्वोक्तगुणम्। मधुघृते अत्र न तुल्यभागे; उक्तञ्च—"भजतो विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिषी"—इति। औदुम्बरं तैल्वकं वा भस्म एवं मयूरपत्रवन्मधुघृतोपेतं हिक्काघ्नम्। स्वर्ज्जिक्षारमित्यादि। यस्माद्धिक्का श्लेष्मावरुद्धमार्गवातजा तस्मान्मार्गविशुद्ध्यर्थमेते लेहा देयाः॥ १३॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सर्पिःस्निग्धा घ्नन्ति हिक्कां यवाग्वः कोष्णग्रासाः पायसो वा सुखोष्णः।
शुण्ठीतोये साधितं क्षीरमाजं तद्वत् पीतं शर्करासंयुतं वा।
आतृप्तेर्वा सेव्यमानं निहन्याद् घ्रातं हिक्कामाशु मूत्रं त्वजाव्योः॥
सपूतिकीटं लशुनोग्रगन्धाहिङ्ग्वब्जमाचूर्ण्य सुभावितं तत्॥ १४॥
क्षौद्रं सितां वारणकेशरञ्च पिबेद्रसेनेक्षुमधूकजेन॥
पिबेत् पलं वा लवणोत्तमस्य द्वाभ्यां पलाभ्यां हविषः समग्रम्।
हरीतकीं कोष्णजलानुपानां पिबेद् घृतं क्षारमधूपपन्नम्॥
रसं कपित्थान्मधुपिप्पलीभ्यां शुक्तिप्रमाणं प्रपिबेत् सुखाय॥
कृष्णां सिताश्चामलकञ्च लीढं सशृङ्गवेरं मधुनाथवापि।
कोलास्थिमज्जाञ्जनलाजचूर्णं हिक्कां निहन्यान्मधुनावलीढम्॥ १५॥

इदानीमाहाराश्रितं हिक्कानामौषधमाह—सर्पिरित्यादि। कोष्णग्रासाः सुखोष्णकवलाः। पायसमाह—पायसो वा सुखोष्ण इति हन्तीत्यनुवर्त्तते। क्षीरमाह—शुण्ठीतोये साधितमित्यादि। शुण्ठीतोये क्षीराच्चतुर्गुणे साधितमजादुग्धं पीतं तद्वद्धिक्काहरं भवति; शर्करासंयुतं वा साधितं पयआतृप्तेः सेव्यमानं हिक्कां निहन्यादित्यर्थः। घ्रेयप्रसङ्गेन घ्रेययोगमाह—सपूतिकीटमित्यादि। लशुनादिकमब्जान्तमाचूर्ण्य तच्चूर्णं सपूतिकीटं पूतिकीटचूर्णसहितं, पूतिकीटो 'भोन्दुलिका' इति लोके, सुभावितमजाव्योरेव मूत्रेण बहून् वारान् भावितं, घ्रातं हिक्कां निहन्यादित्यर्थः॥ १४॥

हिक्काघ्नं पानमाह—क्षौद्रमित्यादि। वारणकेशरं नागकेशरं, क्षौद्रादिकमिक्षुमधूकजेन रसेन पिबेदिति सम्बन्धः; अत्र मधुनो द्रवत्वाच्चूर्णाभावः, तेन मधुनः प्रक्षेपः। मधुमात्रा तु "षोड्शाष्टचतुर्भागं वातपित्तकफार्त्तिषु। क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा" इति। इक्षुसमधूकस्वरसौ तु लेहाच्चतुर्गुणौ। उक्तञ्च—"कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानान्तु सर्व्वशः। द्रवशुक्त्याऽवलेढव्यः पातव्यश्च चतुर्गुणे"। योगान्तरमाह—पिबेत् पलमित्यादि। लवणोत्तमस्य सैन्धवस्य। समग्रमिति इयमुत्तममात्रेति बोधार्थं, तेन हीनबलादिकमवेक्ष्य हीनमात्रामपि पिबेदित्यर्थः। हरीतक्यादियोगत्रयमाह—हरीतकीमित्यादि। घृतं कोष्णं कृत्वा क्षारमधुभ्यामुपपन्नं युक्तं पिबेत्। शुक्तिप्रमाणमिति अर्द्धपलप्रमाणम्। प्रसृतप्रमाणमित्यर्थः। अर्द्धपलमितं मधु, पिप्पलीप्रमाणं कर्षमात्रम्। कपित्थाद्रसं स्वरसं, सुखाय आरोग्याय पिबेत्। हरीतकीमित्यादेरेको योगः, पिबेद् घृतमित्यादिर्द्वितीयः, रसं कपित्थादित्यादिस्तृतीयः। कृष्णादियोगमाह—कृष्णां सितामित्यादि। अथवेति पूर्व्वयोगापेक्षया परयोगापेक्षया वा। कृष्णां पिप्पलीं, सितां शर्करां, शृङ्गवेरं शुण्ठीं; कृष्णां सिताञ्च मधुना लिह्यादित्येको योगः, सशृङ्गवेरमामलकं मधुनेति द्वितीयः। कार्त्तिककुण्डस्तु कृष्णामित्यादिकमेकमेव योगमिच्छन्ति, विकल्पन्तु पूर्व्वयोगापेक्षया। कोलमज्जादियोगमाह—कोलास्थिमज्जेत्यादि। कोलास्थिमज्जा बदरास्थिजातं बीजं, अञ्जनं सौवीराञ्जनं, लाजाः पुष्पितं धान्यम्। मधु चूर्णाद् द्विगुणितं पातव्यम्॥ १५॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पाटलायाः फलं पुष्पं गरिकं कटुरोहिणी।
खर्ज्जूरमध्यं मागध्यः काशीशं दधिनाम च॥
चत्वार एते योगाः स्युः प्रतिपादप्रदर्शिताः।
मधुद्वितीयाः कर्त्तव्यास्ते हिक्कासु विजानता॥ १६॥
कपोतपारावतलावशल्लकश्वदंष्ट्रगोधाद्वषदंशजान् रसान्।
पिबेत् फलाम्लानहिमान् ससन्धवान् स्निग्धांस्तथैवर्ष्यमृगद्विजोद्भवान्॥ १७॥
विरेचनं पथ्यतमं ससैन्धवं घृतं सुखोष्णञ्च सितोपलायुतम्।
सदागतावूर्द्ध्व गतेऽनुवासनं वदन्ति केचिच्च हिताय हिक्किनाम्॥ १८॥
इति सुश्रुत संहितायामुत्तरतन्त्रे हिक्काप्रतिषेधो नाम पञ्चाशत्तमोऽध्याय॥ ५०॥

पाटलादिकयोगचतुष्टयमाह—पाटलायाः फलं पुष्पमित्यादि। एते चत्वारो योगाः प्रतिपादिका योगाः, प्रदर्शिता उक्ताः। पाटल्याः सफलं पुष्पं क्षौद्रेणेत्येको योगः। गैरिकं स्वर्णगैरिकं, कटुरोहिणी तिक्ता, क्षौद्रेणेति द्वितीयो योगः। खर्ज्जूरमध्यं मागध्यो मधुयुक्ता इति तृतीयो योगः; खर्ज्जूरमध्यं खर्ज्जूरमस्तकमज्जा, अन्ये खर्ज्जूरास्थीन्याहुः। काशीशं स्वनामख्यातं, दधिनाम कपित्थं, मधुनेति चतुर्थो योगः; 'काशीशं दधि ना सह' इति केचित् पठन्ति; काशीशं दधि च ना पुरुषः लिह्यादिति व्याख्यानयन्ति॥ १६॥

रसानाह—कपोतपारावतलावेत्यादि। कपोतादिपक्षिणां रसान् मांसरसान्, फलाम्लान् दाडिमादिसंस्कृतान्, अहिमान् उष्णान्, सैन्धवयुक्तान् स्निग्धान् घृताढ्यान् पिबेत्। वृषदंशो वनमार्जारः, गोधा पञ्चनखा। तथैव ऋष्यादिजान् रसान् पिबेत्। मृगद्विजा जङ्घालविष्किराः; ऋष्यलावकयोः पृथगुपादानं विशेषेण तयोर्हिक्काहरत्वप्रतिपादनार्थम्॥ १७॥

विस्तरोक्तां चिकित्सां संक्षेपेणाह—विरेचनं पथ्यतममित्यादि। विरेचनं वायोरनुलोमार्थं बलवत आतुरस्य योज्यम्। सदागतौ वायौ। परमतमप्यनुमतमनिषेधात्। यद्यपि हिक्कासु बस्तिर्निषिद्धस्तथाप्यूर्द्ध्वगते वायौ प्रयुज्यते, अवस्थावशात्। यद्यप्येते योगाः सामान्येनोक्ता-स्तथापि दोषोच्छ्रायमवेक्ष्य यथावस्थं प्रयोज्याः॥ १८॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
हिक्काप्रतिषेधव्याख्यानाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५०॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः श्वासप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

यैरेव कारणैर्हिक्का बहुभिः संप्रवर्त्तते ।
तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनाम् ॥ २ ॥
विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽथ कफसंयुतः ।
श्वासयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते ॥ ३ ॥
क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्द्ध्वश्च पञ्चधा ।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥ ४ ॥
प्राग्रूपं तस्य हृत्पीड़ा भक्तद्वेषोऽरतिः परा ।
आनाहः पार्श्वयोः शूलं वैरस्यं वदनस्य च ॥ ५ ॥
किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते ।
निषण्णस्यैति शान्तिश्च स क्षुद्र इति संज्ञितः ॥ ६ ॥

हिक्काप्रतिषेधानन्तरं तुल्यहेत्वादिसाम्यात् श्वासप्रतिषेधारम्भः ; अत एव वेगवदूर्द्ध्वगतवातयोगित्वसाधर्म्याद्धिक्काश्वासचिकित्सितमेकमेवोक्तं चरके । श्वासनिदानमाह—यैरेवेत्यादि । यैरेवेति विदाह्यादिभिः, कारणैर्हेतुभिः, बहुभिरनेकैः, बहुभिरिति कथनं श्वासस्य बहुप्रकारत्वसूचनार्थम् । हिक्का संप्रवर्त्तते जायते, तैरेव कारणैः श्वासो देहिनां प्राणिनां भवति । किंविशिष्टः ? घोरः । कार्त्तिककुण्डस्तु अमुं पाठमयुक्तं वदति, हिक्काप्रतिषेध एव हिक्काश्वासयोस्तुल्यहेतुत्वप्रतिपादितत्वात् ; मया पुनः श्रीजेज्जटपठितत्वात् पठितः ॥ १ । २ ॥

इदानीं श्वाससंप्राप्तिमाह—विहायेत्यादि । प्राणो वायुः, प्रकृतिं विहाय विगुणो भूत्वेत्यर्थः, ऊर्द्ध्वगो भूत्वा तथा कफसंयुतः सन् यदा श्वासयति तं बुधाः श्वासं परिचक्षते कथयन्ति । प्राणो वायुः कफसंयुत इत्युक्तेऽपि तत्रान्येऽपि दोषाः समुच्चीयन्ते ; यदुक्तं तन्त्रान्तरे—"क्षुद्रको वातिकः श्लेष्मभूयिष्ठस्तमकः स्मृतः । छिन्नः पित्तप्रधानः स्यादन्यौ मारुतकोपजौ"—इति ॥ ३ ॥

श्वासभेदानाह—क्षुद्रक इत्यादि । स श्वास एकोऽपि क्षुद्रकादिभेदात् पञ्चधा भिद्यते । संख्येयनिर्द्देशादेव पञ्चप्रकारत्वे सिद्धे पञ्चवचनं तमकभेदस्य प्रतमकस्य पृथक्संख्यानिषेधार्थम् ॥४॥

पूर्व्वरूपमाह—प्राग्रूपं तस्येत्यादि । तस्य श्वासस्य हृत्पीड़ादिकं प्राग्रूपं भवति । क्षुद्रश्वासं लक्षयति—किञ्चिदारभमाणस्येत्यादि । यस्य किञ्चित् कर्म्म आरभमाणस्य पुरुषस्य यः श्वासः प्रवर्त्तते निषण्णस्य च शान्तिमेति स क्षुद्रः श्वास इति संज्ञितः ॥ ५ । ६ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तृट्स्वेदवमथुप्रायः कण्ठघुघुरिकान्वितः ।
विशेषाद् दुर्द्दिने ताम्येच्छ्वासः स तमको मतः ॥ ७ ॥
घोषेण महताविष्टः सकासः सकफो नरः ।
यः श्वसित्यबलोऽन्नद्विट् सुप्तस्तमकपीडितः ॥
स शाम्यति कफे हीने स्वपतश्च विवर्द्धते ॥ ८ ॥
मूर्च्छाज्वराभिभूतस्य ज्ञेयः प्रतमकस्तु सः ॥ ९ ॥
आध्मातो दह्यमानेन बस्तिना सरुजं नरः ।
सर्व्वप्राणेन विच्छिन्नं श्वस्याच्छिन्नं तमादिशेत् ॥ १० ॥
निःसंज्ञः पार्श्वशूलार्त्तः शुष्ककण्ठोऽतिघोषवान् ।
संरब्धनेत्रस्त्वायम्य यः श्वस्यात् स महान् स्मृतः ॥ ११ ॥
मर्म्मस्वायम्यमानेषु श्वसन् मूढ़ो मुहुश्च यः ।
ऊर्द्ध्वप्रेक्षी हतरवस्तमूर्द्ध्वश्वासमादिशेत् ॥ १२ ॥
क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते ।
त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्ब्बलस्य च ॥ १३ ॥
स्नेहवस्तिं विना केचिदूर्द्ध्वश्चाधश्च शोधनम् ।
मृदु प्राणवतां श्रेष्ठं श्वासिनामादिशन्ति हि ॥ १४ ॥

तमकलक्षणमाह—तृट्स्वेदेत्यादि । स तमकः श्वासो मतः । किंविशिष्टः ? तृट्स्वेदवमथुप्रायः । तृट् तृष्णा, स्वेदः प्रस्वेदः, वमथुः थूत्कृतिः, कण्ठे घुर्घुरिकया अन्वितो युक्तः । प्रतमकलक्षणमाह—मूर्च्छेत्यादि ॥ ७—९ ॥

छिन्नलक्षणमाह—आध्मातो दह्यमानेनेत्यादि । महाश्वासलक्षणमाह—निःसंज्ञ इत्यादि । निःसंज्ञश्चेतनारहितः, संरब्धनेत्रः सशोथलोचनः, आयम्य द्विधीभूयेव, श्वस्यात् श्वासं कुर्यात्, स महान् महाश्वासः । अत्र आश्रयाश्रयिणोरभेदात् महाश्वास एव 'महान्' शब्देनोच्यते; एवं सर्व्वत्र ॥ १० । ११ ॥

ऊर्द्ध्वश्वासलक्षणमाह—मर्म्मस्वित्यादि । मर्म्मसु हृद्वस्तिशिरःसु । आयम्यमानेषु आकृष्यमानेषु । मूढ़ो निश्चेष्टः । मुहुरनवरतम् । ऊर्द्ध्वप्रेक्षी ऊर्द्ध्वप्रेक्षणशीलः । हतरवो हतस्वनः ॥ १२ ॥

इदानीं श्वासानां साध्यासाध्यत्वमाह—क्षुद्र इत्यादि । कृच्छ्रः कृच्छ्रसाध्यः । त्रयः श्वासाः छिन्नश्वासमहाश्वासोर्द्ध्वश्वासाः । तमको दुर्ब्बलस्य चेति दुर्ब्बलस्य पुंसस्तमकश्वासो न सिध्यतीत्यर्थः ; चकारात्तन्त्रान्तरोक्तज्वरमूर्च्छादियुक्तस्येत्यपि लभ्यते ॥ १३ ॥

इदानीं चिकित्सामाह—स्नेहवस्तिं विनेत्यादि । यद्यपि श्वासे स्नेहबस्तिः प्राङ् निषिद्धः, तथाप्यत्र पुनार्नषेधकरणं श्वासेऽवस्थावशेनापि तस्याप्रयोगार्थम् । विना ऋते । ऊर्द्ध्वं शोधनं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्वासे कासे च हिक्कायां हृद्रोगे चापि पूजितम् ।
घृतं पुराणं संसिद्धमभयाविड्रामठैः ॥
सौवर्च्चलाभयाविल्वैः संस्कृतं वानवं घृतम् ।
पिप्पल्यादिप्रतीवापं सिद्धं वा प्रथमे गणे ॥
सपञ्चलवणं सर्पिः श्वासकासौ व्यपोहति ॥ १५ ॥
हिंस्राविडङ्गपूतीक-त्रिफलाव्योषचित्रकैः ।
द्विक्षीरं साधितं सर्पिश्चतुर्गुणजलाप्लुतम् ॥ *
कोलमात्रैः पिबेत् तद्धि श्वासकासौ व्यपोहति ।
अर्शांस्यरोचकं गुल्मं शकृद्भेदं क्षयं तथा ॥ १६ ॥
कृत्स्ने वृषकषाये वा पचेत् सर्पिश्चतुर्गुणे ।
तन्मूलकुसुमावापं शीतं क्षौद्रेण योजयेत् ॥ १७ ॥
शृङ्गीमधूलिकाभार्गी-शुण्ठीतार्क्ष्यसिताम्बुदैः ।
सहरिद्रैः सयष्ट्याह्वैः समैरावाप्य योगतः ॥

वमनम्, अधःशोधनं विरेकः ; स्टड अपीड़ाकरम्, एतद् वमनविरेकयोर्विशेषणम् । प्राणवतां बलवताम् । आदिशन्ति कथयन्ति । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमेव ॥ १४ ॥

श्वासे नित्योपयोगिकं घृतमाह—श्वासे इत्यादि । अभयादिभिः संसिद्धं पुराणं घृतं श्वासादिषु पूजितमिति सम्बन्धः । पुराणं दशवर्षस्थितम् । रामठं हिङ्गु । सौवर्च्चलाभयाविल्वैरित्यादि । सौवर्च्चलादिभिः सिद्धमनवं पुराणं घृतं श्वासादिषु संयोज्यमिति सम्बन्धः । पिप्पल्यादिप्रतीवापमित्यादि । पिप्पल्यादिप्रतिवापं पिप्पल्यादिकल्के सिद्धम् । प्रथमो गणो विदारिगन्धादिः, तस्य क्वाथेन सिद्धम् । सपञ्चलवणमिति सिद्धं सत् पञ्चलवणप्रक्षेपं पातव्यमित्यर्थः । विकल्पाभिधानं पूर्व्वयोगापेक्षया । केचित् पञ्चलवणेन सह सिद्धमिति मन्यन्ते ; तन्नेच्छन्ति निबन्धकाराः, समानतन्त्रविरोधात् ॥ १५ ॥

हिंस्राविडङ्गेत्यादि । हिंस्रा बृहद् हिंस्रा, पूतीकश्चिरविल्वः । द्विक्षीरं द्विगुणक्षीरम् । सर्पिः प्रस्थप्रमाणम् । कोलमात्रैरर्द्धकर्षप्रमाणैः, अन्ये कल्कस्याल्पीयस्त्वात् कोलशब्देन कर्षमिच्छन्ति । केचिदस्याग्रे 'कृत्स्ने वृषकषाये वा पचेत्' इत्यादि पठन्ति; तन्नेच्छति श्रीजेज्जटः, 'वासाघृतं षट्पलञ्च घृतञ्चात्र हितं भवेत्' इति वक्ष्यमाणवचनेन वासाघृतस्य कथनात् ॥ १६ । १७ ॥

शृङ्गीत्यादि । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । मधूलिका तृणजातिः 'मर्कट' इति लोके । तार्क्ष्यं रसाञ्जनम् । अम्बुदो मुस्ता । आवाप्य प्रक्षिप्य । योगतः युक्तितः, यावत्प्रमाणेन कल्केन उत्कटगन्धादिकं न स्यात्तावत्प्रमाणः कल्को देयो न तु स्नेहचतुर्थांशेन, योगत इत्यभिधानमन्तरेणैव

* जलान्वितमिति पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

घृतप्रस्थं पचेद्धीमान् शीततोये चतुर्गुणे।
श्वासं कासं तथा हिक्कां सर्पिरेतन्नियच्छति॥ १८॥
सुवहा कालिका भार्गी शुकाख्या नैचुलं फलम्।
काकादनी शृङ्गवेरं वर्षाभूर्बृहतीद्वयम्॥
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थं पचेदेभिर्जलद्विकम्।
कटूष्णं पीतमेतद्धि श्वासामयविनाशनम्॥ १९॥
सौवर्च्चलयवक्षार-कटुकाव्योषचित्रकैः।
वचाभयाविड़ङ्गैश्च साधितं श्वासशान्तये॥ २०॥
गोपवल्ल्युदके सिद्धं स्यादन्यद् द्विगुणे घृतम्॥
पञ्चैतानि हवींष्याहुर्भिषजः श्वासकासयोः॥ २१॥
तालीशतामलक्युग्रा-जीवन्तीकुष्ठसैन्धवैः।
बिल्वपुष्करभूतीक-सौवर्च्चलकणाग्निभिः॥

तथा सिद्धैः। यद्यपि स्नेहाच्चतुर्गुणो द्रव इति सामान्यपरिभाषावशादेव जलचातुर्गुण्यं सिद्धं, तथापि चतुर्गुणे इति करणं साहचर्याद् वक्ष्यमाणसुवहादियोगोक्तजलद्वैगुण्यमत्रापि मा भूदिति दर्शनार्थम्। नियच्छति निवारयति॥ १८॥

सुवहा कालिका भार्गीत्यादि। सुवहा गोधापदी, कालिका कालेयकं, शुकाख्या चर्मकषा वटः, शुकशिम्बीमपरे, नैचुलं फलं जलवेतसफलं, काकादनी बायसतिन्दुकः, वर्षाभूः श्वेतपुनर्नवा, बृहतीद्वयं स्थूलफला चणकफला च, कोलमात्रैरर्द्धकर्षप्रमाणैः सुवहादिभिरित्यर्थः; अन्ये कर्षप्रमाणैरिति मन्यन्ते; तन्न, समानतन्त्रविरोधात्। जलद्विकं द्विगुणजलमित्यर्थः॥ १९॥

सौवर्च्चलयवक्षारेत्यादि। व्योषं त्रिकटुकम्। सौवर्च्चलादीनां विड़ङ्गान्तानां कल्केन इह वा अनुक्तेनापि जलेन साधितं घृतं पीतं सत् श्वासशान्तये भवतीति योज्यम्। गोपवल्ल्युदके सिद्धमित्यादि। गोपवल्ल्युदके सारिवाक्काथे। अन्यदिति घृतविशेषणम्। द्विगुणे घृतद्विगुणे गोपवल्लीक्काथे। इदानीं हिंस्रादिपञ्चघृतानामत्यर्थं श्वासहिततमत्वप्रतिपादनार्थमुपसंहारमाह—पञ्चैतानि हवींष्याहुरित्यादि। पञ्चैतानीति हिंस्रादिशृङ्ग्यादिसुवहादिसौवर्च्चलादिगोपवल्ल्यादीनि॥ २०। २१॥

तालीशतामलकीत्यादि। तामलकी दलफलिका, उग्रा वचा, जीवन्ती पटोलसमानपत्रा कन्दवती पश्चिमदेशे प्रसिद्धा, लाटदेशे स्थूलवल्ली विलक्षणैव, पुष्करं पुष्करमूलं, भूतीकं रोहिषं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पथ्यातेजोवतीयुक्तैः सपिञ्जलचतुर्गुणम् ।
हिङ्गुपादयुतं सिद्धं सर्व्वश्वासहरं परम् ॥
वासाघृतं षट्पलं वा घृतश्चात्र हितं भवेत् ॥ २२ ॥
तैलं दशगुणे सिद्धं भृङ्गराजरसे शुभे ।
सेव्यमानं यथान्यायं श्वासकासौ व्यपोहति ॥ २३ ॥
फलाम्ला विष्किररसाः स्निग्धाः प्रव्यक्तसैन्धवाः ।
एणादीनां शिरोभिर्वा कौलत्था वा सुसंस्कृताः ।
हन्युः श्वासश्च कासश्च संस्कृतानि पयांसि च ॥ २४ ॥
तिमिरस्य * च वीजानि कर्कटाख्या च चूर्णिता ।
दुरालभाथ पिप्पल्यः कटुकाख्या हरीतकी ॥
श्वाविन्मयूररोमाणि कोला मागधिकाकणाः ।
भार्गीत्वक् शृङ्गवेरश्च शर्करा शल्लकाङ्गजम् ।
नृत्तकौण्डक-†-वीजानि चूर्णितानि तु केवलम् ॥

कणा पिप्पली, अग्निश्चित्रकः, तेजोवती काकमर्द्दनिका। हिङ्गुपादयुतमिति एकद्रव्यचतुर्थांशेन हिङ्गुरित्यर्थः। केचिदमुं पाठमन्यथा पठन्ति, स चाभावान्न लिखितः। वासाघृतं षट्पलं वेत्यादि वासाघृतं 'कृत्स्ने वृषे तत्कुसुमैः' इत्यादिना रक्तपित्तोक्तं, पित्तप्रधाने श्वासे हितं; षट्पलं वातव्याध्युक्तं, तच्च वातप्रधाने श्वासे ॥ २२ ॥

पित्तवातप्रधानयोः श्वासयोः स्नेहमभिधायेदानीं कफप्रधाने स्नेहमाह—तैलमित्यादि। यथान्यायं यो यो यथा न्याय्यस्तथा; एतेन यथायोग्यतया विचारणात् स्नेहमच्छपानं वा योज्यमित्युक्तम्। अन्ये यथान्यायं यथाव्याधीत्याहुः। व्यपोहति नाशयति ॥ २३ ॥

फलाम्ला विष्किररसा इत्यादि। फलाम्ला दाडिमवीजपूरादिना अम्लीकृताः। विष्किररसा लावादिमांसरसाः। प्रव्यक्तसैन्धवा उत्कटसैन्धवाः। एणादीनां शिरोभिर्वेति कृष्णहरिणादिमस्तकैर्वा कृता मांसरसा वातहरा इत्यर्थः। आदिशब्दाद्गौरहरिणादयः। कौलत्था वा सुसंस्कृताः कुलत्थसंस्कृता यूषाः। संस्कृतानि पयांसि 'वातहरैः पञ्चमूलप्रभृतिभिः' इति शेषः ॥ २४ ॥

तिमिरस्येत्यादि। तिमिरो नखरागिपत्रः 'तिवरिया' इति प्रसिद्धः, कर्कटाख्या कर्कटशृङ्गी; केचित् कर्कटाख्येत्यत्र 'कर्कटाख्यश्च' इति पठन्ति, तत्र कर्कटाख्यस्तृणजातिः। श्वावित् सेड़िका, तस्याः सूचय एव रोमाणि। कोला चव्यम्। मागधिकाकणाः पिप्पलीतण्डुलाः। शल्लकाङ्गजं शल्लकशकलं; अन्ये 'शल्लका गजं' इति पठन्ति, तत्र शल्लका शल्लकी, गजं नागकेशरम्।

* तिनिशस्य इति वा पाठः। † त्रिकण्टकस्य इति वा पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पञ्च श्लोकार्द्धिकास्त्वेते लेहा ये सम्यगीरिताः।
सर्पिर्मधुभ्यां ते लेह्याः कासश्वासार्दितैर्नरः ॥ २५ ॥
सप्तच्छदस्य पुष्पाणि पिप्पलीश्चापि मस्तुना।
पिबेत् सञ्चूर्ण्य मधुना धानाश्चाप्यथ भक्षयेत् ॥
अर्काङ्कुरैर्भावितानां यवानां साध्वनेकशः।
तर्पणं वा पिबेदेषां सक्षौद्रं श्वासपीड़ितः ॥ २६ ॥
शिरीषकदलीकुन्द-पुष्पं मागधिकायुतम्।
तण्डुलाम्बुयुतं पीत्वा जयेच्छ्वासानशेषतः ॥ २७ ॥
कोलमज्जां तालमूलसृष्यचर्म्ममसीमपि।
लिह्यात् क्षौद्रेण भार्गीं वा सर्पिर्मधुसमायुताम् ॥
नीचैःकदम्बवीजं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥ २८ ॥

नृत्तकौण्डको मर्कटकः ; केचित् 'नृत्तकौण्डकवीजानि' इत्यत्र 'नीचैःकदम्बवीजानि' इति पठन्ति, तत्र नीचैःकदम्बवीजानि लघुकदम्बवीजानि। श्लोकार्द्धिका अर्द्धश्लोकनिर्द्दिष्टाः ॥ २५ ॥

सप्तच्छदस्येत्यादि। सप्तच्छदस्य पुष्पाणि पिप्पलीश्च संचूर्ण्य मस्तुना सह पिबेदिति योज्यम्। सप्तच्छदः सप्तपर्णः। धाना भृष्टयवाः। केचित् मधुनेति पदं धानाश्चाप्यथ भक्षयेदित्यत्र सम्बध्नन्ति। यादृशानां यवानां धाना भक्षयेत्तादृशानाह—अर्काङ्कुरैर्भावितानामित्यादि। अर्काङ्कुरैरर्कपल्लवपुष्पकृतैः क्राथैः। साधु शोभनं यथा भवतीत्यर्थः। अनेकश इति भावितानामित्यत्र योज्यम्। तर्पणं वा पिबेदेषामित्यादि। तर्पणं सक्तवः। एषां पूर्व्वोक्तानामर्काङ्कुरैर्भावितयवानामित्यर्थः। शिरीषेत्यादि। शिरीषादिपुष्पं पिप्पलीयुतं तण्डुलाम्बुना पीत्वा अशेषतो निःशेषान् श्वासान् जयेदिति सम्बन्धः। कुन्दो निर्गन्धं श्वेतपुष्पम्। तण्डुलाम्बु तण्डुलप्रक्षालनोदकम् ॥ २६। २७ ॥

कोलमज्जामित्यादि। कोलमज्जा बदरमज्जा, मज्जाशब्द आकारान्तोऽप्यस्ति, तेन मज्जामिति साधुपाठः। तालमूलमित्यत्र तालमूलीमिति केचित् पठन्ति ; तत्र तालमूली मुषली। नीचैःकदम्बवीजमित्यादि। नीचैःकदम्बवीजं लघुकदम्बवीजम्। तण्डुलाम्बुनेत्यत्र पेयमित्यध्याहार्य्यम्। केचित् 'नीपं कदम्बं रक्तञ्च तत् पीतं तण्डुलाम्बुना' इति पठन्ति ; व्याख्यानयन्ति च—नीपं बृहत्कदम्बफलं, कदम्बं लघुकदम्बवृक्षफलं, रक्तमिति विशेषणादनयोः पक्वयोर्ग्रहणं, यतः परिपक्वं रक्तं भवति, पिष्टं पाने देयमिति यावत्। अपरे तु तण्डुलाम्बुना पीतं सुदारुणान् श्वासान् हन्तीति योजयन्ति। ये पूर्व्वं पञ्चलेहप्रस्तावे 'नीचैःकदम्बवीजानि' इति पठन्ति तन्मतेऽप्यत्र न पुनरुक्तता, यतः पूर्व्वं मधुसर्पिर्भ्यां विलिहन् श्वासान् हन्तीति लेहः, अत्र तु तण्डुलाम्बुना पानम् ॥ २८ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्राक्षां हरीतकीं कृष्णां कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां विलिहन् हन्ति श्वासान् सुदारुणान् ॥ २९ ॥
हरिद्रां मरिचं द्राक्षां गुडं रास्नां कणां शठीम् ।
लिह्यात् तलेन तुल्यानि श्वासार्त्तो हितभोजनः ॥ ३० ॥
गवां पुरीषस्वरसं मधुसर्पिःकणायुतम् * ।
लिह्यात् श्वासेषु कासेषु वाजिनां वा शकृद्रसम् ॥ ३१ ॥
पाण्डुरोगेषु शोथेषु ये योगाः सम्प्रकीर्त्तिताः ।
श्वासकासापहास्तेऽपि कासघ्ना ये च कीर्त्तिताः ॥ ३२ ॥
भार्गीत्वक्त्र्यूषणं तलं हरिद्रां कटुरोहिणीम् ।
पिप्पलीं मरिचं चण्डां गोशकृद्रसमेव च ॥ ३३ ॥
तलकोटस्य बीजेषु पचेदुत्कारिकां शुभाम् ।
सेव्यमाना निहन्त्येषा श्वासानाशु सुदुस्तरान् ॥ ३४ ॥
पुराणसर्पिः पिप्पल्यः कौलत्था जाङ्गला रसाः ।
सुरा सौवीरकं हिङ्गु मातुलुङ्गरसो मधु ।
द्राक्षामलकबिल्वानि शस्तानि श्वासिहिक्किनाम् ॥ ३५ ॥

द्राक्षां हरीतकीमित्यादि । कृष्णा पिप्पली । कर्कटाख्या कर्कटशृङ्गी ॥ २९ ॥

हरिद्रामित्यादि । कणा पिप्पली । केचिदमुं पाठमन्यथा पठन्ति, स चाभावान्न दर्शितः ॥३०॥

गवां पुरीषस्वरसमित्यादि । गोशकृद्रसपिप्पल्यौ मधुघृताभ्यां लिह्यात्, अश्वशकृद्रसपिप्पल्यौ वा मधुघृताभ्यां लिह्यात् । इदानीं पाण्डुरोगाद्युक्तयोगानत्राप्यतिदिशन्नाह—पाण्डुरोगेष्वित्यादि । पाण्डुरोगादिप्रतिषेधेषु ये योगाः कथितास्तेऽपि श्वासकासापहाः, कासघ्ना ये च कीर्त्तितास्तेऽपि । केचिदमुं पाठं न पठन्ति ॥ ३१ । ३२ ॥

भार्गीत्वगित्यादि । अत्र लिह्यादिति सम्बन्धनीयम् । तलकोटस्येत्यादि । तलकोटोऽङ्कोठः । उत्कारिका लप्सिका । केचित् भार्गीत्वगित्यादिकं तलकोटस्य बीजेष्वितिपर्य्यन्तमुत्कारिकाकार्य्यं मन्यन्ते ॥ ३३ । ३४ ॥

इदानीं श्वासे हिक्कायाञ्चान्यदपि यद्धितं तदाह—पुराणसर्पिरित्यादि । कौलत्थाः कुलत्थैः संस्कृताः । जाङ्गला रसा एणादीनामेव मांसरसाः । सौवीरकं विरेचनकल्पोक्तम् ॥ ३५ ॥

---

* मधुमागधिकायुतमिति वा पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्वासहिक्कापरिगतं स्निग्धः स्वेदरुपाचरेत् ।
आक्तं * लवणतैलाभ्यां तैरस्य ग्रथितः कफः ।
स्वस्थो विलयनं याति मारुतश्च प्रशाम्यति ॥
स्विन्नं † ज्ञात्वा ततश्चैव भोजयित्वा रसौदनम् ।
वातश्लेष्मविबन्धे वा भिषग् धूमं प्रयोजयेत् ॥
मनःशिलादेवदारु-हरिद्राच्छदनामिषः ।
लाक्षोरुबूकमूलश्च कृत्वा वर्त्तीर्विधानतः ॥
सर्पिर्यवमधूच्छिष्ट-शालनिर्य्यासजं तथा ।
शृङ्गबालखुरस्नायुत्वक् समस्तं गवामपि ॥
तुरुष्कशल्लकीनाञ्च गुग्गुलोः पद्मकस्य च ।
एते सर्व्व ससर्पिष्का धूमाः कार्य्या विजानता ॥ ३६ ॥

श्वासे तत्प्रसङ्गेन च हिक्कायामपि तुल्यं प्रतीकारमाह—श्वासहिक्कापरिगतमित्यादि। श्वासहिक्कापरिगतं श्वासहिक्काभ्याक्षम्। स्निग्धैः स्वेदैः शाल्वणप्रभृतिभिः। आक्तं लवणतैलाभ्यां सैन्धवतिलतैलाभ्यां चुप्पटितमातुरमित्यर्थः। तैः स्निग्धस्वेदैः। ग्रथितः घनीभूतः। स्वस्थः स्रोतःस्थितः। विलयनं द्रवभावम्। स्वेदे कृतेऽपि यदा वातकफानुबन्धो नोपशाम्यति तदा किं कर्त्तव्यमित्याह—स्विन्नमित्यादि। स्विन्नं ज्ञात्वा रसौदनं भोजयित्वा वातकफानुबन्धे सति युक्तं धूमं प्रयोजयेदिति पिण्डार्थः। केषां धूमं प्रयोजयेदित्याह - मनःशिलेत्यादि। छदनं पत्रं, आमिषं गुग्गुलुः। उरुबूकमूलं रक्तैरण्डमूलम्। विधानतः धूमनस्यकवलग्रहचिकित्सितोक्तविधानेन। अपरमपि धूममाह—सर्पिरित्यादि। मधूच्छिष्टं मदनम्। शालनिर्य्यासो राला। सर्पिर्यवादिजं धूमं तथा तेनैव प्रकारेण प्रयोजयेदिति पिण्डार्थः। अपराण्यपि धूमद्रव्याण्याह—शृङ्गबालखुरेत्यादि। गवां शृङ्गादिकं त्वक्पर्य्यन्तं समस्तमपि धूमार्थं प्रयोजयेत्। स्नायुः धनुर्ज्याबन्धनार्थं द्रव्यं 'नहारु' इति लोके। तुरुष्केत्यादि। तुरुष्कः सिह्लकः। तुरुष्कादिपञ्चकान्तानां वा धूमं प्रयोजयेत्। पूर्व्वोक्तधूमानामुपसंहारमाह—एत इत्यादि। एते पूर्व्वोक्ता धूमाः ससर्पिष्काः सघृता विजानता वैद्येन कार्य्याः ॥ ३६ ॥

---

* युक्तैरिति युक्तमिति वा पाठः। † स्निग्धमिति वा पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

बलीयसि कफग्रस्ते वमनं सविरेचनम् ।
दुर्ब्बले चैव रूक्षे च तर्पणं हितमुच्यते ।
जाङ्गलोरभ्रजमांसैरानूपर्द्दा सुसंस्कृतैः ॥ ३७ ॥
निदिग्धिकाश्चामलकप्रमाणां हिङ्ग्वर्द्धयुक्तां मधुना सुयुक्ताम् ।
लिहन् नरः श्वासनिपीड़ितो हि श्वासं जयत्येव बलात् त्र्यहेण ॥ ३८ ॥
यथाग्निरिद्धः पवनानुविद्धो * वज्रं यथा वा सुरराजमुक्तम् ।
रोगास्तथैते खलु दुर्निवाराः श्वासश्च कासश्च विलम्बिका च ॥ ३९ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे श्वासप्रतिषेधो नामैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

श्वासहिक्किनामवस्थायां विरेचनमाह—बलीयसीत्यादि । बलीयसि बलयुक्त पुरुषे, वमनं सविरेचनं 'मृदु हितम्' इत्यत्राध्याहार्य्यम् । दुर्व्बले इत्यादि । तर्पणं सन्तर्पणम् । कैस्तर्पणं प्रयोक्तव्यमित्याह—जाङ्गलोरभ्रजैरित्यादि । जाङ्गला एणादयो लावादयश्च । उरभ्रो मेषः । आनूपाः कच्छपादयः । सुसंस्कृतैः सूदशास्त्रोक्तविधिना ॥ ३७ ॥

इदानीं श्वासे सिद्धतमं योगमाह—निदिग्धिकामित्यादि । निदिग्धिका कण्टकारी, तां कल्कीकृतामामलकप्रमाणां तदर्द्धप्रमाणेन हिङ्गुना मधुना च युक्तां श्वासपीड़ितो नरः पुरुषो लिहन् बलाच्छ्वासमाशु त्र्यहाज्जयेदिति सम्बन्धः । एतत् सर्व्वश्वासचिकित्सितं सामान्यमपि द्रव्यस्वरूपमभिसमीक्ष्य विशेषादूह्यमिति ॥ ३८ ॥

श्वासस्य तत्प्रसङ्गेन च कासादीनामपि दुःखोपचर्य्यत्वख्यापनार्थमाह—यथाग्निरिद्ध इत्यादि । इद्धः दीप्तः । पवनानुविद्धो वातसहितः ॥ ३९ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
श्वासप्रतिषेधव्याख्यानामैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

---

* उरु काष्ठसङ्घैरितिपाठान्तरम्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः कासप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

उक्ता ये हेतवो नॄणां रोगयोः श्वासहिक्कयोः ।
कासस्यापि च विज्ञेयास्त एवोत्पत्तिहेतवः ॥ २ ॥

धूमोपघातादूरजसस्तथैव व्यायामरुक्षान्ननिषेवणाच्च ।
विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथव ॥
प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।
निरेति वक्त्रात् सहसा सदोषः कासः स विद्वद्भिरुदाहृतस्तु ॥ ३ ॥
स वातपित्तप्रभवः कफाच्च क्षतात् तथान्यः क्षयजोऽपरश्च ।
पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भिर्विवर्द्धितो यक्ष्मविकारकृत् स्यात् ॥
भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डूर्भोज्योपरोधो गलतालुलेपः ।
स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्नि-सादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि ॥ ५ ॥

श्वासप्रतिषेधानन्तरं वातकफप्राधान्यत्वसाम्यात्तुल्यचिकित्सितत्वाच्च कासप्रतिषेधारम्भः- अथात इत्यादि । इदानीमतिदेशेन कासहेतूनाह—उक्ता इत्यादि ॥ १ । २ ॥

कासस्य संप्राप्तिनिरुक्ती आह—प्राण इत्यादि । प्राणो वायुः, उदानानुगत उदानवायुमिति, ऊर्द्ध्वगतित्वादुदानस्य, प्रदुष्टः कोपमापन्नः सन्, संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोष इति जर्जरितकांस्य- शब्दानुकारी स्वरः, निरेति निर्गच्छति । सदोषः सदुष्टिरित्यर्थः ; दुष्टिश्चात्र तादृग्विधशब्दयुक्त- वायुनिर्गमनात्मिकैव ; केचित् सदोष इत्यत्र 'सघोष' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति स- सघोषस्तादृग्विधप्राणनिर्गमनोत्थस्वरयुक्तः । स प्राणो वायुः कास इत्युदाहृतः ॥ ३ ॥

काससंख्यामाह—स वातपित्तप्रभव इत्यादि । स इति कासः । क्षतात् क्षतजः । क्षय, शुक्रक्षयजः । संख्येयनिर्द्देशादेव संख्यायां सिद्धायां पञ्चप्रकार इति संख्याकरणं नियमार्थम्, तेन वातादिकृतकासस्य पञ्चप्रकाराः, न पुनर्निमित्तान्तरभेदाद् भेदः । यक्ष्मविकारकृत् राजयक्ष्म- कृत्, रोगस्यापि व्याधिकारणत्वात् । यद्यपि क्षयादुत्पन्नकासस्य क्षयकर्त्तृत्वं न सम्भवति, तथापि पूर्व्वावस्थातोऽधिकं क्षयं करोत्यतः क्षयजकासस्यापि क्षयकर्त्तृत्वं, अथवा बहुषु छत्रिषु गच्छत्सु केषुचिदच्छत्रिष्वपि छत्रिणो यान्तीति व्यपदेशवत् क्षयजकासस्यापि क्षयकर्त्तृत्वव्यपदेशः। केचित् 'पञ्चप्रकारः पठितो भिषग्भिर्विशेषतो लक्षणतः पुराणैः' इति पठन्ति ॥ ४ ॥

कासपूर्व्वरूपमाह—भविष्यतस्तस्येत्यादि । भोज्योपरोधः ग्रासस्य गले सङ्गः । स्वर- वैषम्यमिति ईषत्प्रकृतिस्वरवैकृतम् । अग्निसादोऽग्निमान्द्यम् । केचित् कासपूर्व्वरूपं न पठन्ति रूपाणामेवाव्यक्तानां प्राग्रूपसद्भावात् ; तन्न, समानतन्त्रविरोधात् ॥ ५ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हृच्छङ्खमूर्द्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः।
प्रसक्तमन्तःकफमीरणेन * कासेत् तु शुष्कं स्वरभेदयुक्तः॥ ६॥
उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः।
पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि कासेत् स पाण्डुः परिदह्यमानः॥ ७॥
प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः।
अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तः † कासेतना ‡ सान्द्रकफं कफेन॥ ८॥
वक्षोऽतिमात्रं विहतन्तु यस्य व्यायामभाराध्ययनाभिघातैः।
विश्लिष्टवक्षाः स नरः सरक्तं ष्ठीवत्यभीक्ष्णं क्षतजं तमाहुः॥ ९॥

वातकासलक्षणमाह—हृच्छङ्खमूर्द्धोदरेत्यादि। क्षामाननः क्षीणमुखक्रियः। क्षीणबलस्वरौजा इति बलं कर्म्मनिर्व्वर्त्तनक्षमता, ओजो हृदि स्थितं प्रसिद्धमेव। प्रसक्तमित्यादि। प्रसक्तं यथा भवति तथान्तःकफं यथा भवति शुष्कञ्च यथा भवति तथा कासेदित्यर्थ; प्रसक्तं निरन्तरं, अन्तःकफमभ्यन्तरकफं, शुष्कं श्लेष्मरहितम्। ईरणेन वायुना। स्वरभेदयुक्तो भिन्नस्वर इत्यर्थः। 'हृच्छङ्खमूर्द्धोदरपार्श्वशूलम्' इति केचित् पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः॥ ६॥

पित्तकासलक्षणमाह—उरोविदाहज्वरेत्यादि। अभ्यर्दितः पीड़ितः। तिक्तमुखो निम्बादिभक्षणेनेव। पाण्डुत्वमत्र पित्तकृतं बोद्धव्यं, तेन पाण्डुः पीतवर्णः। परिदह्यमानो दाहयुक्तः॥७॥

कफकासलक्षणमाह—प्रलिप्यमानेनेत्यादि। प्रलिप्यमानेन मुखेन श्लेष्मणा लिप्यमानेन मुखेन। सीदन् पतन्। शिरोरुजार्त्तः शिरोव्यथापीड़ितः; यद्यपि शिरोरुजा वातजन्या अतो वातिक एव कासे सम्भवति, तथापि कफजेऽपि कासे वायुसङ्गाच्छिरोरुजा युक्तैव। कफपूर्णदेहः गुरुशरीर इत्यर्थः। अभक्तरुक् भोजनारुचिः। सादोऽङ्गग्लानिः। ना पुरुषः॥ ८॥

उरःक्षतजकासलक्षणमाह—वक्षोऽतिमात्रमित्यादि। वक्षः स्तनयोरन्तरालं, अन्ये तु जत्रुक्रोड़पार्श्वोनामन्तरालं वक्ष आहुः। विहतं विशेषेण पीड़ितम्। अभिघातो लगुड़प्रहारादिः। विश्लिष्टवक्षाः अवसन्नवक्षाः। सरक्तं ष्ठीवति कफमिति शेषः। तस्यावस्थायामसाध्यत्वमाह—स इत्यादि। स क्षतजकासी। उरःक्षतस्य उरःक्षतजकासस्य चायं भेदः—उरःक्षती पूर्व्वमेव सरक्तादिकं कफं ष्ठीवति, उरःक्षतजकासी तु पूर्व्वं शुष्कं कासते पश्चात् सशोणितं ष्ठीवति। तथा चोक्तं—"रुक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्। स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्"—इति। किञ्च उरःक्षते गात्रशूलादीनि लक्षणानि पूर्व्वमेव भवन्ति, तज्जकासे त्वसाध्यावस्थायामेवेत्यतोऽपि भेदः॥ ९॥

* प्रसक्तवेगश्च समीरणेन इति वा पाठः।
† गौरवकण्डुयुक्त इति वा पाठः। ‡ कासेद् भृशं इति वा पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

(अतिव्यवायभाराध्व-युद्धाश्वगजविग्रहैः।
रुक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्॥
स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्।
कण्ठेन रुजतात्यर्थं विभिन्नेनेव चोरसा॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीड़ाभितापिना॥
पर्व्वभेदज्वरश्वास-तृष्णावैस्वर्य्यपीड़ितः।
पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्॥ १०॥
विषमासात्म्यभोज्याति-व्यवायाद् वेगनिग्रहात्।
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः।
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्॥)

स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयश्चोपलभेतकासी।
शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्ब्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्॥
ससर्व्वलिङ्गं * भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति॥ ११॥
वृद्धत्वमासाद्य भवेत्तु यो वै † याप्यं तमाहुर्भिषजस्तु कासम्॥ १२॥
शृङ्गीवचाकट्फलकत्तृणाब्द-धान्याभयाभार्ग्यमराह्वविश्वम्।
उष्णाम्बुना हिङ्गुयुतन्तु पीत्वा बद्धास्यमप्याशु जहाति कासम्॥ १३॥

क्षयजकासलक्षणमाह—स गात्रेत्यादि। 'विनिष्ठीवति' इति पदं रुधिरं सपूयमित्यत्र सम्बध्यते। ससर्व्वलिङ्गमिति सह सर्व्वैर्लिङ्गैर्वर्त्तते यः स ससर्व्वलिङ्गः सर्व्वदोषलिङ्गयुक्त इत्यर्थः। चिकित्सितज्ञाः कायचिकित्साविदः। क्षयजं शुक्रक्षयजम्। यद्यपि सामान्यक्षयशब्देन रसादिक्षयः प्राप्तस्तथाप्यत्र शुक्रक्षयो ग्राह्यः, तज्जनितत्वात् क्षयकासस्य सर्व्वधातुक्षयस्य च। यद्यपि क्षयस्य क्षयकासस्य च भेदो नोपलभ्यते, तथापि क्षये यानि कासज्वरादीनि लक्षणानि भवन्ति तान्येकदोषारब्धानि, क्षयजकासे पुनस्तानि त्रिदोषारब्धानीत्यतो भेदः। तथाच तन्त्रान्तरम्,—"क्षये कासादिकं लिङ्गमेकदोषकृतं मतम्। तदेव तत्कृते कासे सर्व्वदोषान्वितं बुधैः"—इति॥१०।११॥

इदानीं कासस्यावस्थायां याप्यत्वमाह—वृद्धत्वमित्यादि। वृद्धत्वं स्थविरत्वम्। इदानीं सामान्यं कासचिकित्सितमाह—शृङ्गीवचाकट्फलकत्तृणाब्देत्यादि। शृङ्गी कर्कटशृङ्गी। अब्दं मुस्ता। अमराह्वो देवदारुः। बद्धास्यं चिरकालं व्याप्य आस्ये स्थितिकरं, चिरकालानुबद्धमिति तात्पर्य्यार्थः। अत्र पूर्व्वं सामान्यचिकित्साकरणं कासे आशु चिकित्सा कर्त्तव्येति द्योतनार्थम्। मधुपर्पटकरहितः कट्फलादिरयम्॥ १२। १३॥

---

* तं सर्व्वलिङ्गमिति वा पाठः। † भवत्यथो वै इति पाठभेदः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

फलत्रिकव्योषविडङ्गभृङ्गी-रास्नावचापद्मकदेवकाष्ठैः।
लेहः समैः क्षौद्रसिताघृताक्तः कासं निहन्यादचिरादुदीर्णम्॥ १४॥
पथ्यां सितामामलकानि लाजां समागधीश्चापि विचूर्ण्य शुण्ठीम्।
सर्पिर्मधुभ्यां विलिहीत कासी ससैन्धवां वोष्णजलेन कृष्णाम्॥
खादेद् गुडं नागरपिप्पलीभ्यां द्राक्षाञ्च सर्पिर्मधुनावलिह्यात्।
द्राक्षां सितां मागधिकाञ्च तुल्यां सशृङ्गवेरं मधुकं तुगाञ्च॥
लिह्याद् घृतक्षौद्रयुतां समांशां सितोपलां वा मरिचांशयुक्ताम्।
धात्रीकणाविश्वसितोपलाश्च सञ्चूर्ण्य मण्डेन पिबेच्च दध्नः॥
हरेणुकां मागधिकाञ्च तुल्यां दध्ना पिबेत् कासगदाभिभूतः।
उभे हरिद्रे सुरदारु शुण्ठीं गायत्रिसारञ्च पिबेत समांशम्॥
बस्तस्य मूत्रेण सुखाम्बुना वा दन्तीं द्रवन्तीञ्च सतिल्वकाख्यां।
भृष्टानि सर्पीष्यथ बादराणि खादेत् पलाशानि ससैन्धवानि।

फलत्रिकव्योषविडङ्गेत्यादि। फलत्रिकं त्रिफला, व्योषं त्रिकटु, देवकाष्ठं देवदारु॥ १४॥ पथ्यामित्यादि। पथ्यादीनि चूर्णयित्वा मधुघृताभ्यां कासी विलिहीतेत्यर्थः। केचित् पथ्यादिकं लाजपर्य्यन्तमेकं योगं; समागधीं वापि विचूर्ण्य शुण्ठीमिति द्वितीयं योगं मन्यन्ते। ससैन्धवामित्यादि। कृष्णा पिप्पली। उष्णजलेनेत्यत्र 'पिबेत्' इत्यध्याहार्य्यं समानतन्त्रदर्शनात्। तथा च—"पिबेत् ससैन्धवां कृष्णां कासघ्नीं कोष्णवारिणा" इति। योगद्वयमाह—खादेद् गुडमित्यादि। नागरपिप्पलीभ्यां युक्तमिति शेषः। द्राक्षां सितामित्यादि। द्राक्षामित्यादिको मागधिकाञ्च तुल्यामित्येतत्पर्य्यन्त एको योगः। अत्र च खादेदिति सम्बन्धनीयं, समानतन्त्रदर्शनात्। तथाच—"शर्करामागधीद्राक्षाः कासी खादेत् समांशिकाः" इति। सशृङ्गवेरमित्यादिकः घृतक्षौद्रयुतां समांशामित्यन्तो द्वितीयो योगः। तुगा वंशलोचना, अन्ये वंशलोचनानुकारिपार्थिवं द्रव्यमाहुः। सितोपलामित्यादिर्मरिचांशयुक्तामितिपर्य्यन्तस्तृतीयः। सितोपलां शर्करां, मरिचांशयुक्तां मरिचभागयुक्ताम्। अत्रापि लिह्यादिति सम्बन्धनीयम्। धात्रीकणेत्यादि। धात्री आमलकीफलं, कणा पिप्पली, विश्वं शुण्ठी, सितोपला शर्करा। दध्नो मण्डेन मस्तुना। हरेणुकामित्यादि। गायत्रिसारः खदिरसारः। उभे हरिद्रे इत्यादिर्बस्तस्य मूत्रेणेति पर्य्यन्तमेको योगः। सुखाम्बुना वेत्यादिर्द्वितीयः; सुखाम्बु उष्णोदकम्। द्रवन्ती शीरितपत्रा दन्तीभेदः। सतिल्वकाख्यामिति पट्टिकालोध्रसहितामित्यर्थः। भृष्टानि सर्पीषीत्यादि।

१८०

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कोलप्रमाणं प्रपिबेद्धि हिङ्गु सौवीरकेणाम्लरसेन वापि।
क्षौद्रेण लिह्यान्मरिचानि वापि——————
——————भार्गीवचाहिङ्गुकृता च वर्त्तिः ॥ १५ ॥
धूमे प्रशस्ता घृतसंप्रयुक्ता वेणुत्वगेलालवणैः कृता वा ॥
मुस्तेङ्गुदीत्वङ्मधुकालमांसी-मनःशिलालैश्छगलाम्बुपिष्टैः।
विधाय वर्त्तीश्च पयोऽनुपानं धूमं पिबेद् वातबलासकासी ॥ १६ ॥
पिबेच्च सीधुं मरिचान्वितं वा तेनाशु कासं जयति प्रसह्य *।
द्राक्षाम्बुमञ्जिष्ठपुराह्वयाभिः क्षीरं शृतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ॥ १७ ॥
निदिग्धिकानागरपिप्पलीभिः खादेच्च मुद्गान् मधुना सुसिद्धान् ॥ १८ ॥

बादराणि पलाशानि बदरीपत्राणि। कोलप्रमाणमित्यादि। कोलप्रमाणं कर्षप्रमाणम्। सौवीरकेण काञ्जिकेन। अम्लरसेन वीजपूरकरसेन। यद्यपि हिङ्ग्वल्पप्रमाणमेव हितं, तथाप्यर्द्धकर्षप्रमाणं हिङ्गु प्रयुज्यते, रोगविशेषेणाधिकप्रमाणस्यापि हितत्वात्। केचित् 'सौवीरकेणाम्लरसेन वापि' इत्यत्र 'सौवीरकेणापि समातुलुङ्गम्' इति पठित्वा वीजपूरकेण सह हिङ्गु पिबेदिति व्याख्यानयन्ति। क्षौद्रेणेत्यादि। धूमे धूमविषये, प्रशस्ता हिता, वर्त्तिः 'षोड़शाङ्गुलनेत्रन्यस्ता पीता सती' इति शेषः। वेणुत्वक् वंशच्छल्ली। लवणैः सैन्धवैः। अपराण्यपि धूमद्रव्याण्याह—मुस्तेत्यादि। इङ्गुदीत्वक् इङ्गुदीवल्कलम्। आलं हरितालम्। छगलाम्बु छागमूत्रम्। विधाय कृत्वा। पयोनुपानं दुग्धानुपानम्। धूमं पिबेत् पूर्व्वोक्तविधानेन। यद्यपि पूर्व्वोक्तयोगानां दोषापेक्षया विषयो नोक्तस्तथापि योगानां रसादीन् बुद्ध्वा यथादोषं वैद्यः पूर्व्वोक्तयोगान् प्रयोजयेत् ॥ १५ । १६ ॥

पिबेच्च सीधुमित्यादि। सीधुः शरकः। तेन मरिचान्वितसीधुना। जयति आतुर इति शेषः। प्रसह्य हठात्। द्राक्षाम्बुमञ्जिष्टेत्यादि। अम्बु वालकम्। पुराह्वया शल्लकी, गुग्गुलुमपरे। क्षीरमित्यत्र 'पिवेत्' इति शेषः। केचित् 'मञ्जिष्ठशुण्ठीजलगोस्तनीभिः क्षीरं घृतं माक्षिकसंयुतं वा' इतीदृशं पाठं पठन्ति। निदिग्धिकेत्यादि। सुसिद्धान् सुपक्वान् मुद्गान् निदिग्धिकादिभिश्चूर्णिताभिः सार्द्धं मधुना च खादेदिति। तथाच—"क्षुद्रामृतानागरपिप्पलीभिः खादेच्च मुद्गानथ साधु सिद्धान्" इति। केचित् 'निदिग्धिकामूलसमांशसिद्धान्' इति पठन्ति, तत्र कण्टकारीमूलतुल्यभागेन सह स्विन्नानित्यर्थः। अपरे 'कटुकोपगाढान्' इति पठित्वा त्रिकटुप्रगाढानिति व्याख्यानयन्ति ॥ १७ । १८ ॥

* कासः शममभ्युपैति इति वा पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उत्कारिकां सर्पिंषि नागराढ्यां पक्त्वा समूलैस्त्रुटिकोलपत्रैः ।
एभिर्निषेवेत कृताश्च पेयां तन्वीं सुशीतां मधुना विमिश्राम् ॥ १९ ॥
यत् प्लीह्नि सर्पिर्विहितं षडङ्गं तद् वातकासं जयति प्रसह्य ।
विदारिगन्धादिकृतं घृतं वा रसेन वा वासककजेन पक्वम् ॥
विरेचनं स्नैहिकमत्र चोक्तमास्थापनञ्चाप्यनुवासनञ्च ।
धूमं पिबेत् स्नैहिकमप्रमत्तः पिबेत् सुखोष्णं घृतमेव चात्र ॥
हिता यवाग्वश्च रसेषु सिद्धाः पयांसि लेहाः सघृतास्तथैव ॥ २० ॥
प्रच्छर्द्दनं कायशिरोविरेकास्तथैव धूमाः कवलग्रहाश्च ।
उष्णाश्च लेहाः कटुका निहन्युः कफं विशेषेण विशोषणञ्च ॥
कटुत्रिकञ्चापि वदन्ति पथ्यं घृतं क्रिमिघ्नस्वरसे विपक्वम् ।
निर्गुण्डिपत्रस्वरसे च पक्वं सर्पिः कफोत्थं * विनिहन्ति कासम् ॥ २१ ॥

उत्कारिकामित्यादि । उत्कारिकां लप्सिकाम् । नागराढ्यां शुण्ठ्यधिकाम् । अत्रापि खादेदिति संबन्धनीयम् । 'त्रुटिकोलपत्रैः' इत्यत्र 'वटकोलपत्रैः' इत्यन्ये पठन्ति । एभिरित्यादि । एभिरिति पूर्व्वोक्तैरुत्कारिकादिद्रव्यैः । तन्वीमल्पसिक्थां बहुद्रवाम् ॥ १९ ॥

सामान्यचिकित्सितमभिधायेदानीमतिदेशेन वातकासचिकित्सितमाह—यत् प्लीह्नि सर्पिरित्यादि । षडङ्गं षट्पलं, षट्पलस्य षडङ्गाख्या द्वितीया संज्ञेति प्रतिपादनार्थं षडङ्गकथनम् । तच्च षट्पलप्रमाणं पक्तव्यम् । विदारिगन्धादिगणक्काथकल्कसंस्कृतम् । रसेन क्काथेन । विरेचनमित्यादि । अत्र वातकासे । आस्थापनं निरूहणम् । ननु कासे वस्तिनिषेधात् कथमत्रास्थापनमुच्यते ? सत्यं ; निषिद्धमप्यास्थापनं वातकासे प्रयुज्यते, दोषप्रत्यनीकत्वात् । धूमं पिबेदित्यादि । अत्र यथोक्तविधिना इति शेषः । स्नैहिकं मधूच्छिष्टसर्ज्जरसवसादिभिः कृतम् । अप्रमत्तः सावधानः । सुखोष्णमीषदुष्णम् । घृतमसंस्कृतम् । अत्र वातकासेऽन्यदपि यद्धितं तदाह—हिता यवाग्वश्चेत्यादि । रसेषु सिद्धाः मांसरसेषु सिद्धाः । पयांसि वातहरद्रव्यसिद्धानि । लेहाः पूर्व्वोक्ताः ॥ २० ॥

कफकासचिकित्सितमाह —प्रच्छर्द्दनमित्यादि । प्रच्छर्द्दनं वमनम् । कायशिरोविरेका इति कायविरेको विरेचनं, शिरोविरेको नस्यभेदः ; स च पिप्पल्यादिकृतः । तथैव धूमा विरेका हिता इत्यर्थः । उष्णा लेहाः कटुद्रव्यकृता इत्यर्थः । कटुकाः कफहरकटुद्रव्यकृताः । कफं कफकासं, कारणे कार्य्योपचारात् । विशोषणं लघुरूक्षाल्पभोजनम्, अन्ये नानाप्रकारलङ्घनमाहुः ; तथा चोक्तम्—"चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ । पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्"—इति । पथ्यं हितम् । क्रिमिघ्नस्वरसे विपक्वं आर्द्रविडङ्गस्वरसविपक्वं, स्वरसालाभे च पूर्व्वोक्तकल्पनया सविडङ्गचूर्णं रात्रिपर्य्युषितं जलं ग्राह्यम् । अन्ये तु क्रिमिघ्नशब्देन क्रिमिघ्नानि यानि द्रव्याणि सुरसादीनि तान्याहुः । निर्गुण्डिपत्रस्वरसे च पक्वमित्यादि ।

* कवोष्णमिति वा पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पाठाविड़व्योषविडङ्गसिन्धु-त्रिकण्टरास्नाहुतभुग्बलाभिः ।
भृङ्गीववाम्भोधरदेवदारु-दुरालभाभाग्र्यभयाशठीभिः ॥
सम्यग्विपक्वं द्विगुणेन सर्पिर्निदिग्धिकायाः स्वरसेन चैतत् ।
श्वासाग्निसादस्वरभेदभिन्नान् निहन्त्युदीर्णानपि पञ्च कासान् ॥ २२ ॥
विदारिगन्धोत्पलसारिवादीन् निःक्वाथ्य वर्गं मधुरञ्च कृत्स्नम् ॥
घृतं पचेदिक्षुरसाम्बुदुग्धैः काकोलिवर्ग च सशर्करं तत् ।
प्रातः पिबेत् पित्तकृते च कासे रतिप्रसूते क्षतजे च कासे ॥ २३ ॥
खर्ज्जूरभार्गीमगधाप्रियाल-मधूलिकैलामलकैः समांशैः ।
चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढ़ं त्रीन् हन्ति कासानुपयुज्यमानम् ॥ २४ ॥
रक्ताहरिद्राञ्जनवह्निपाठा-मूर्व्वोपकुल्या विलिहेत् समांशाः ।
क्षौद्रेण कासे क्षतजे क्षयोत्थे पिबेद् घृतञ्चेक्षुरसे विपक्वम् ॥ २५ ॥

निर्गुण्डिपत्रस्वरसे नीलसिन्धुवारस्वरसे, नीलसिन्धुवारश्च शेफालिकेति लोके। पाठेत्यादि। व्योषं त्रिकटुकम्। सिन्धु सैन्धवम्। त्रिकण्टो गोक्षुरकः। हुतभुक् चित्रकः। अम्भोधरः मुस्तम्। स्वरभेदभिन्नान् कांस्यपात्रादिस्वरभेदेन भिन्नान्। पञ्च कासान् हन्तीति स्तुतिवाक्यं, तस्मात् कफकासं हन्तीति ज्ञातव्यं, कफकासप्रस्तावात्। यद्यपि वातकासानन्तरं पित्तकासाभिधानं युक्तं न कफकासाभिधानं, तथापि कफकासप्रतिकारस्योभयहितत्वप्रतिपादनार्थं कथनम् ॥ २१। २२॥

इदानीं पित्तजक्षयजक्षतकासानां चिकित्सितमाह—विदारिगन्धेत्यादि। आदिशब्दो विदारिगन्धादिभिः सह प्रत्येकं सम्बध्यते; तेन विदारिगन्धादिः, उत्पलादिः, सारिवादिश्च। मधुरं वर्गं काकोल्यादिकम्। कृत्स्नं समग्रम्। अत्रापि निःक्वाथ्येति सम्बध्यते। द्रवप्रमाणञ्च प्रत्येकं स्नेहसमम्। तथा च परिभाषा—"पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसंविधौ। तत्र स्नेहसमान्याहुरर्व्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम्" इति। काकोलीवर्गे 'कल्कीकृते' इति शेषः। सशर्करं शर्कराप्रक्षेपम्। प्रातः पूर्व्वाह्णे, पित्तादिकासे पिबेत् ॥ २३ ॥

खर्ज्जूरभार्गीत्यादि। प्रियालश्चारः। मधूलिका मर्कटकः। समांशैस्तुल्यप्रमाणैः। त्रीन् कासान् पित्तोरःक्षतक्षयजान्। खर्ज्जूरादिभिस्तुल्यभागैः कृतं चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढं लेहत्वेनोपयुज्यमानं त्रीन् कासान् हन्तीति पिण्डार्थः। पित्तकासचिकित्सितं यदत्रोरःक्षतक्षयकासाभ्यां सहैव कथितं तदुभयतुल्यचिकित्सितख्यापनार्थम् ॥ २४ ॥

रक्तेत्यादि। रक्ता मञ्जिष्ठा, अञ्जनं सौवीराञ्जनं समानतन्त्रदर्शनात्, वह्निः अजमोदा, मूर्व्वा चोरस्नायुः, उपकुल्या पिप्पली। समांशास्तुल्यभागाः। मञ्जिष्ठादीनि पिप्पल्यन्तानि द्रव्याणि तुल्यभागानि चूर्णीकृतानि क्षतजे क्षयोत्थे च कासे मधुना विलिहेत्, चकारात् पित्तकासेऽपि; इक्षुरसे विपक्वं वा घृतं पिबेदिति पिण्डार्थः ॥ २५ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चूर्णं पिबेच्चामलकस्य वापि क्षीरेण पक्वं सघृतं हिताशी।
चूर्णानि गोधूमयवोद्भवानि काकोलिवर्गश्च कृतः सुसूक्ष्मः।
कासेषु पेयस्त्रिषु कासवद्भिः क्षीरेण सक्षौद्रघृतेन वापि॥ २६। २७॥
गुड़ोदकं वा क्वथितं पिबेद्धि क्षौद्रेण शीतं मरिचोपदंशम्॥ २८॥
प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य।
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकचव्यजीर व्योषेभकृष्णाहवुषाजमोदैः॥
विड़ङ्गसिन्धुत्रिफलायवानी-पाठाग्निधान्यैश्च पिचुप्रमाणैः।
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद् यथावत्॥
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम्।
अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः सश्वासकासस्वरभेदशो(थ)षाः॥
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्नेर्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः।
स्त्रीणाञ्च बन्ध्यामयनाशनः स्यात् कल्याणको नाम गुड़ः प्रतीतः॥ २९॥
द्विपञ्चमूलेभकणात्मगुप्ता-भार्गीशठीपुष्करमूलविश्वान्।
पाठामृताग्रन्थिकशङ्खपुष्पी-रास्नाग्न्यपामार्गबलायवासान्॥

तेषामपरमपि चिकित्सितमाह– चूर्णमित्यादि। आमलकस्य चूर्णं सघृतं विपक्वं हिताशी क्षीरेण सह पिबेदिति सम्बन्धः। 'हिताशी' इत्यत्र 'हिताय' इति केचित् पठन्ति; तत्र कासशान्तये इति व्याख्यानम्। पित्तजादिकासत्रयेऽपरमपि चिकित्सितमाह—चूर्णानीत्यादि। गोधूमादिचूर्णानि चूर्णीकृतः काकोल्यादिगणश्च मधुघृतयुक्तेन दुग्धेन पित्तोरःक्षतक्षयजकासवद्भिः पुरुषैः पेय इत्यर्थः। केचिद् गोधूमचूर्णादिचूर्णत्रयं यथाक्रमं त्रिषु कासेषु त्रिभिरेव क्षीरादिभिर्द्रवैः पेयमिच्छन्ति। गुड़ोदकमित्यादि। गुड़ोदकं शीतकषायविधिना गृहीतं, क्वथितमिति पक्वमित्यर्थः; एतेन शीतकषायीकृतस्य गुड़ोदकस्य पश्चात् किञ्चित्पक्वस्य शीतीभूतस्य क्षौद्रेण सह पानमित्यर्थः। वेति विकल्पस्तु पूर्व्वयोगापेक्षया। मरिचोपदंशं समरिचभक्षणम्॥ २६—२८॥

कल्याणगुडमाह—प्रस्थत्रयेणेत्यादि। शुद्धस्य निर्म्मलस्य। अर्द्धतुलां पञ्चाशत्पलानि। ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं, व्योषं त्रिकटु, इभकृष्णा हस्तिपिप्पली, सिन्धु सैन्धवं, अग्निश्चित्रकः। पिचुप्रमाणैः कर्षप्रमाणैः; पलप्रमाणैरित्यन्ये पठन्ति; तन्न, समानतन्त्रविरोधात्। दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टावित्यत्र ईषत्तैलभृष्टानि इति शेषः, त्रिवृतो रेचनीयतास्फोटनार्थं वृद्धपारम्पर्य्यस्मरणात्। यथावत् मृदुमध्यक्रूरकोष्ठक्रमानुरूपं खरमृदुमध्यपाकेनेत्यर्थः। अयमिति कल्याणकः। पुंस्त्वस्य शुक्रस्य, अत्रापि हतस्येति सम्बध्यते। कल्याणक इति कल्याणकरणात्॥ २९॥

अगस्त्यावलेहमाह—द्विपञ्चमूलेत्यादि। द्विपञ्चमूलं दशमूलम्। इभकणा गजपिप्पली। आत्मगुप्ता कपिकच्छुः। ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम। अग्निश्चित्रकः। यवासो धन्वयवासकः,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्विपालिकान् न्यस्य * यवाढ़कञ्च हरीतकीनाञ्च शतं गुरूणाम् ।
द्रोणे जलस्याढ़कसंयुते च क्वाथे कृते पूतचतुर्थभागे ।
पचेत् तुलां शुद्धगुड़स्य दत्त्वा पृथक् च तैलात् कुड़वं घृताच्च ।
चूर्णञ्च तावन्मगधोद्भवाया देयञ्च तस्मिन् मधु सिद्धशीते ॥
रसायनात् कर्षमतो विलिह्याद् द्वे चाभये नित्यमथाशु हन्यात् ।
तद्राजयक्ष्मग्रहणीप्रदोष-शोफाग्निमान्द्यस्वरभेदकासान् ॥
पाण्ड्वामयश्वासशिरोविकारान् हृद्रोगहिक्काविषमज्वरांश्च ।
मेधाबलोत्साहमतिप्रदश्च चकार चैतद् भगवानगस्त्यः ॥ ३० ॥
कुलीरशुक्तीचटकैणलावान् निःक्वाथ्य वर्गं मधुरञ्च कृत्स्नम् ।
पचेद् घृतं तत् तु निषेव्यमाणं हन्यात् क्षतोत्थं क्षयजञ्च कासम् ॥ ३१ ॥
शतावरीनागबलाविपक्वं † घृतं विधेयञ्च हिताय कासिनाम् ॥ ३२ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे कासप्रतिषेधो नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

पूर्व्वपदलोपात् । न्यस्य प्रक्षिप्य । यवाढकं चतुःषष्टिपलानि । गुरूणामतिस्थूलानाम् । जलद्रोणे द्वादशाधिकपञ्चशतपलेषु । द्विपञ्चमूलादीन् प्रत्येकं द्विपलप्रमाणान् यवाढकञ्च तथा हरीतकीशतं जलद्रोणे प्रक्षिप्य तावत् पचेद् यावत् पादावशेषितं, ततश्च तस्मिन् कषाये वस्त्रपूते गुडतुलां शुद्धस्विन्नहरीतकीशतं तथा घृततैलयोः प्रत्येकमष्टौ पलानि प्रक्षिप्य पचेद् यावत्तन्तु मत्वाज्जलपतितं न शीर्य्यते, ततश्च पिप्पलीचूर्णं चतुःष्पलं मधु चाष्टपलप्रमाणं दद्यात् । स्थापयेत् ततस्तस्माद्रसायनात् कल्कमर्द्धपलप्रमाणं लिह्यात्, हरीतकीद्वयञ्च खादेत् । एतद्रसायनं भगवता अगस्त्येन कृतम् ॥ ३० ॥

कुलीरशुक्तीत्यादि । कुलीरः कर्कटः, शुक्तिः जलशुक्तिः, चटको ग्रामचटकः, एणः कृष्णमृगः, मधुरवर्गः काकोल्यादिः । कृत्स्नं समग्रम् । केचित् 'निःक्वाथ्य वर्गैर्मधुरैस्तथान्यं' इति पठित्वा काकोल्यादिसंहितानि लावादीनि निःक्वाथ्य तथा अन्यैर्मधुरैर्जीवनीयैः कल्कीकृतैर्घृतं पचेदिति व्याख्यानयन्ति । चकारात् पित्तजकासमपि । शतावरीनागबलेत्यादि । केचित् शतावरीनागबलाकल्के घृतं सिद्धमिच्छन्ति ; तन्न समानतन्त्रविरोधात् ॥ ३१ । ३२ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय श्रीडल्हनविरचिते निबन्धसंग्रहे कासप्रतिषेधव्याख्यानाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

---

* द्विपालिकांशांश्च इति वा पाठः । † बलाभिरिति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः स्वरभेदप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनातिगीत-*-शीतादिभिः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ।
स्रोतःसु ते स्वरवहेषु † गताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ॥ २ ॥
वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा भिन्नं शनैर्वदति गद्गदवत् स्वरश्च ॥ ३ ॥
पित्तेन पीतवदनाक्षिपुरीषमूत्रो ब्रूयाद् गलेन परिदाहसमन्वितेन ॥ ४ ॥

श्वासकासप्रतिषेधानन्तरमूर्द्ध्वगतत्वसामान्यात् श्वासकासचिकित्सितसाध्यत्वाच्च स्वरभेदप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि । स्वरभेदः स्वरोपघातः ॥ १ ॥

स्वरभेदहेतुसम्प्राप्तिसंख्या आह—अत्युच्चभाषणेत्यादि । अध्ययनमनवरतं वेदादिपाठः । अतिगीतं निरन्तरं मङ्गलादिगानम् । शीतादिभिरित्यत्रादिशब्दात् पित्तकफकोपहेतवो गृह्यन्ते । यदत्र अत्युच्चभाषणादीनां वातकोपहेतूनामेव साक्षात् कथनं कृतं, न पित्तकफकोपहेतूनां, तत् स्वरोपघातकर्तृत्वे वायोः प्राधान्यख्यापनार्थम् । अन्ये तु शीतादीत्यत्रादिशब्देन गुरुलघुस्निग्धरूक्षादीन् गुणान् गृह्णन्ति । स्वरवहेषु स्रोतःसु शब्दवाहिनीषु धमनीषु, ते वातादयः, गताः प्राप्ताः, प्रतिष्ठां स्थितिम् । षड्विधः षट्प्रकारः; पृथक् वातादिभिस्त्रयः, सन्निपातेनैकः, मेदःक्षयाभ्यां प्रत्येकमेकः ; एवं षट्प्रकारः । ननु समानतन्त्र 'वातात् पित्तात् कफात् कासाद्रक्तवेगात् सपीनसात्' इत्यत्र यथा षड्विधः स्वरभेद उक्तस्तेन सार्द्धं कथं न विरोधः । सत्यं, कासजप्रतिश्यायजयोर्लिङ्गत्वेनोक्तत्वाद् ग्रहणं, रक्तजस्य तु कफग्रहणेनैव ग्रहणं, यतो रक्तं कफयुक्तं स्वरभेदं करोति समानतन्त्रोक्तत्वात् । यद्येवं तर्हि कथं न संख्याधिक्यं ? सत्यं, कासजप्रतिश्यायजयोर्वातिकत्वेन ग्रहणम् । अत्युच्चभाषणेत्यादिको हेतुः, प्रकुपिताः पवनादय इत्यादिका सम्प्राप्तिः, भवति चापि हि षड्विधः स इति संख्या ॥ २ ॥

वातिकस्वरभेदलक्षणमाह—वातेनेत्यादि । कृष्णशब्दो नयनादिभिर्वर्चःपर्य्यन्तैः सम्बध्यते । भिन्नमनवस्थितम् । उक्तञ्च तन्त्रान्तरे—"स्वरभेदो भवेद् वाताद् रूक्षः क्षामबलस्वरः"—इति । गद्गदवत् स्वरमित्यत्र केचित् गर्द्दभवत् खरमिति पठन्ति । पित्तजस्वरभेदलक्षणमाह—पित्तेनेत्यादि । पीतशब्दो वदनादिभिर्मूत्रान्तैः सम्बध्यते । 'स विदाहसमन्वितेन' इति केचित् पठन्ति, तत्र स इति स्वरभेदी पुरुषः ॥ ३ । ४ ॥

---

* विषाध्ययनाभिघात इति पाठान्तरम् ।   † ते शब्दवाहिधमनीषु इति वा पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कृच्छ्रात् कफेन सततं कफरुद्धकण्ठो मन्दं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषः।
सर्व्वात्मके भवति सर्व्वविकारसम्पदव्यक्तता च वचसस्तमसाध्यमाहुः ॥५।६॥
धूप्येत वाक् क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च वागेष वापि हतवाक् परिवर्ज्जनीयः ॥७॥
अन्तर्गलं स्वरमलक्ष्यपदं चिरेण मेदश्चयाद् वदति दिग्धगलौष्ठतालुः ॥८॥
क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः।
मेदस्विनः सर्व्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥९॥
स्निग्धान् स्वरातुरनरानपकृष्टदोषान् न्यायेन तान् * वमनरेचनवस्तिभिश्च।
नस्यावपीड़मुखधावनधूमलेहैः सम्पादयेच्च विविधैः कवलग्रहैश्च ॥

कफजस्वरभेदलक्षणमाह—कृच्छ्रादित्यादि। सततमनवरतम्। कफरुद्धकण्ठः श्लेष्मावृतकण्ठः। मन्दं शनैरिति मन्दं मन्दमित्यर्थः। दिवा विशेष इति दिवसे विशेषो भवेत्, कफक्षयात्। 'दिवा विशेषात्' इति केचित् पठन्ति; रात्रौ तावत् कफरुद्धकण्ठत्वान्न वदत्येव, दिवा पुनः कफापचयाद विशेषो भवति, तस्माच्च विशेषान्मन्दं मन्दं वदतीति व्याख्यानयन्ति। सान्निपातिकस्वरभेदलक्षणमाह—सर्व्वात्मक इत्यादि। सर्व्वात्मके सन्निपातोत्थस्वरभेदे। सर्व्वविकारसम्पद् वातादिलिङ्गप्रादुर्भावः। अव्यक्तता च वचसः अस्पष्टवाक्त्वम्। तं सान्निपातिकस्वरभेदम् ॥ ५। ६ ॥

क्षयजस्वरभेदलक्षणमाह—धूप्येतेत्यादि। धूप्येत मुखाद्धूममिवोद्वमति, 'ब्रुवन्' इति वाक्यशेषः। क्षयमाप्नुयाद् वागिति वचनक्षयं प्राप्नुयात् 'वातादिति शेषः। मेदोजस्वरभेदलक्षणमाह—अन्तर्गलमित्यादि। अन्तर्गलं गलस्यान्तरे। स्वरं वदति शब्दं करोति। अन्तर्गतमिति केचित् पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः। यतोऽन्तर्गलं स्वरं वदति अत एव अलक्ष्यपदमिति, न लक्ष्यन्ते पदानि यस्येत्यर्थः। मेदश्चयान्मेदोवृद्धेः। दिग्धं मेदोदिग्धं गलौष्ठतालु यस्य स तथा। 'मेदोऽन्वयात्' इति केचित् पठन्ति ॥ ७—९ ॥

स्वरभेदस्य सामान्यचिकित्सामाह—स्निग्धानित्यादि। यद्यपि कफजमेदोजयोः स्वरभेदयोरपतर्पणसाध्यत्वात् स्नेहनं न युक्तं, तथापि यथादोषप्रत्यनीकैर्यथादोषप्रत्यनीकसाधितैश्च स्नेहैः स्नेहनं युक्तमेव, अथवा मेदःकफजयोरपि वायुसद्भावात् स्नेहनोपदेशः। अपकृष्टदोषान् आकृष्टदोषान्; अत्र वमनविरेचनवस्तिभिरिति सम्बध्यते। न्यायेन यथाविधीत्यर्थः। वमनादिभिरपकृष्टदोषान् स्वरभेदातुरान् किं कुर्य्यादित्याह—नस्यावपीड़ेत्यादि। अवपीड्य दीयते इत्यवपीड़ो नस्यभेदः। मुखधावनं गण्डूषादि। सम्पादयेत् योजयेत्। विविधैः दोषप्रत्यनीकत्वेन नानाप्रकारैः। कवलग्रहैः गण्डूषभेदैः। तथा च—"सुखं सञ्चार्य्यते या तु गण्डूषे सा प्रकीर्त्तिता।

* संयोजयेदिति वा पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

...श्वासकासविधिरादित एव चोक्तस्तश्चाप्यशेषमवतारयितुं यतेत।
...शेषिकश्च विधिमूर्द्ध्वमतो वदामि तं वै स्वरातुरहितं निखिलं निबोध ॥ १० ॥

स्वरोपघातेऽनिलजे भुक्तोपरि घृतं पिबेत्।
कासमर्दकवार्त्ताक-मार्कवस्वरसे शृतम् ॥
पीतं घृतं हन्त्यनिलं सिद्धमार्त्तगले रसे।
यवक्षाराजमोदाभ्यां चित्रकामलकेषु वा ॥
देवदार्व्वग्निकाभ्यां वा सिद्धमाजं समाक्षिकम्।
सुखोदकानुपानो वा ससर्पिष्को गुडौदनः ॥ ११ ॥
क्षीरानुपानं पित्ते तु पिबेत् सर्पिरतन्द्रितः।
अश्नीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकपायसम् ॥
लिह्यान्मधुरकाणां वा चूर्णं मधुघृताप्लुतम्।
शतावरीचूर्णयोगं बलाचूर्णमथापि वा ॥ १२ ॥

...मपक्वार्था तु या मात्रा कवले सा प्रकीर्त्तिता" इति। अन्यदपि स्वरभेदचिकित्सितमतिदेशेनाह—...इत्यादि। श्वासकासप्रतिषेधे सामान्येनादौ यः श्वासकासविधिरुद्दिष्टस्तं विधिं समस्तमपि ...यादोपं कर्त्तुं यतेतेति पिण्डार्थः। वैशेषिकमित्यादि। अत इति सामान्यचिकित्सानन्तरम्। ...तं वै स्वरातुरहितमिति स्वरभेदातुरहितम्। निबोध जानीहि ॥ १० ॥

तमेव वैशेषिकविधिमाह—स्वरोपघात इत्यादि। भुक्तोपरि भोजनोपरि। मार्कवो भृङ्गराजः, ...शृतं पक्वम्। अनिलं वातजस्वरभेदम्, उपचारात्। आर्त्तगलः ककुभः। अपरमपि वातजे ...घृतत्रयमाह—यवक्षाराजमोदाभ्यामित्यादि। अग्निको अजमोदा। आजं घृतमिति शेषः। समाक्षिकं समधु। अत्रापि पीतमिति योज्यम्। वातिके पथ्ययोगमाह—सुखोदकानुपान ...इत्यादि। सुखोदकमीषदुष्णोदकम्। केचिदमुं योगं पैत्तिके मन्यन्ते; तन्न, समानतन्त्रेषु वातिकस्वरभेद एव प्रयुक्तत्वात् ॥ ११ ॥

पैत्तिकस्वरभेदचिकित्सामाह—क्षीरानुपानमित्यादि। अतन्द्रितोऽनलसः। पैत्तिके पथ्ययोगमाह—अश्नीयादित्यादि। यष्टीमधुकपायसमिति यष्टीमधुकसाधितक्षीरसिद्धांस्तण्डुलान्; अथवा यष्टीमधुकान्वितं पायसं यष्टीमधुकपायसम्। लिह्यादित्यादि। मधुरकाणां काकोली प्रभृतीनाम्। शतावरीचूर्णयोगमिति शतावरीचूर्णस्य योगः संयोगो यत्र तत्तथा, अत्रापि मधुघृताप्लुतं लिह्यादिति सम्बन्धनीयम् ॥ १२ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पिबेत् कटूनि मूत्रेण कफजे स्वरसंक्षये।
लिह्याद् वा मधुतैलाभ्यां भुक्त्वा खादेत् कटूनि वा॥ १३॥
स्वरोपघाते मेदोजे कफवद्विधिरिष्यते।
सर्व्वजे क्षयजे चापि प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्॥ १४॥
शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह।
पिबेत् पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः॥ १५॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे स्वरभेदप्रतिषेधो नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५३॥

कफजस्वरभेदचिकित्सामाह—पिबेदित्यादि। कटूनि त्रिकटुकादीनि। मूत्रेण गोमूत्रेण प्राधान्यात्। स्वरसंक्षये स्वरभेदे। लिह्याद् वा मधुतैलाभ्यामित्यादि मधुतैलाभ्यां वा कटूनि त्रिकटुकप्रभृतीनि लिह्यात्, भुक्त्वा वा तानि खादेत्॥ १३॥

मेदोजस्वरभेदे कफजचिकित्सामतिदिशन्नाह—स्वरोपघात इत्यादि। कफवत् कफजस्वरभेदवत्। सान्निपातिकक्षयजयोरसाध्ययोरपि चिकित्सा कर्त्तव्येत्याह—सर्व्वज इत्यादि। प्रत्याख्याय असाध्यत्वेन निराकृत्य। आचरेत् कुर्य्यात्। क्रियामिति सान्निपातिके सर्व्वेषां वातादिस्वरभेदानां सर्व्वमेव चिकित्सितं कार्य्यं, क्षयजे तु क्षयोक्तमिति; केचिदुभयोरपि सामान्यचिकित्सितं कुर्य्यादित्याहुः॥ १४॥

अत्युच्चभाषणोत्थस्वरभेदस्य वातात्मकत्वेऽपि निमित्तभेदमाश्रित्य विशिष्टां चिकित्सामाह—शर्करेत्यादि। मधुरैः काकोल्यादिभिः शृतानि पयांसि शर्करामधुमिश्राणि पिबेदिति पिण्डार्थः। पयांसीत्यत्र बहुवचनं गोमहिष्यजानां क्षीरपरिग्रहाय॥ १५॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे स्वरभेदप्रतिषेधव्याख्यानाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५३॥

———

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः क्रिमिरोगप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

अजीर्णाध्यशनासात्म्यविरुद्धमलिनाशनैः ।
अव्यायामदिवास्वप्न-गुर्वतिस्निग्धशीतलैः ॥
माषपिष्टान्नविदल-विसशालूकसेरुकैः ।
पर्णशाकसुराशुक्त-दधिक्षीरगुडेक्षुभिः ॥
पललानूपपिशित-पिण्याकपृथुकादिभिः ।
स्वाद्वम्लद्रवपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति ॥
क्रिमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान् ।
आमपक्वाशये तेषां कफविड्जन्मनां पुनः ।
धमन्यां रक्तजानाञ्च प्रसवः प्रायशः स्मृतः ॥ २ ॥
विंशतेः क्रिमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः ।
पुरीषकफरक्तानि तासां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ३ ॥

केषाञ्चित् क्रिमीणां सामान्यं हेतुमाह अजीर्णेत्यादि । अजीर्णमामविदग्धादिभेदभिन्नं, [अध्य]शनमजीर्णभोजनं, असात्म्यं यत् सेवितं सुखार्थं न सम्पद्यते, विरुद्धं हिताहितीयोक्तं, मलिनं [स]मलम् । पिष्टान्नं तण्डुलपिष्टादि, विदलं मकुष्ठादि, विसं विसाण्डकं, शालूः पद्मकन्दः । [प]र्णशाकं पत्रशाकं, सूक्तं सन्धानकविशेषः । पललस्तिलकल्कः, आनूपपिशितमानूपमांसं, [पि]ण्याकं यन्त्रपीड़िततिलखली 'पीता' इति लोके, पृथुकश्चिपिटकः, आदिशब्दादेवंप्रकारा [अ]न्येऽपि । बहुविधाकारान् विविधाकारान् । विविधाश्रयानिति नानाप्रकाराश्रयानित्यर्थः । प्रसव [उ]त्पत्तिः । प्रायोग्रहणादन्यत्रापि सम्भवो ज्ञातव्यः । केचिदत्र अजीर्णाध्यशनादिकं हेतुगणं न [पठ]न्ति, तेषाञ्च हेत्ववगतिर्वक्ष्यमाणात् 'क्षीराणि मांसानि' इत्यादिप्रतिषेधविधानात् ; मया तु सुखबोधार्थं हेतुगणः पठितः । अपरे तु 'अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्टगुडोप[भो]क्ता । व्यायामजातानि च वर्ज्यमानः स्वप्नादिवान् वै लभते क्रिमीं ना' इति पठन्ति ॥ १२ ॥

इदानीं विंशतिसंख्यानामपि क्रिमिजातीनां कारणत्रैविध्यमाह—विंशतेरित्यादि । जातिग्रहणं क्रिमीणामानन्त्यख्यापनार्थं ; तच्चानन्त्यं विंशत्यामेवावरुद्धं, अतो विंशतिसंख्याकरणं सार्थकम् । सम्भवः कारणम् । कतिविधः सम्भव इत्याह—पुरीषेत्यादि । ननु अजीर्णाध्यशनादयो हेतव [उ]क्ताः कथं पुरीषादय उच्यन्ते ? सत्यं, अजीर्णादयः पुरीषादीनां हेतवः, पुरीषादयश्च क्रिमीणा[म]िति । यद्यपि क्रिम्यारम्भका न पुरीषादयः, तथाप्युपचारात् पुरीषादीनामपि क्रिम्यारम्भक-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अजवा विजवाः किप्प्याश्चिप्प्या गण्डूपदास्तथा ।
चूरवो द्विमुखाश्चैव ज्ञेयाः सप्त पुरीषजाः ॥
श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रति सरन्ति च ।
तेषामेवापरे पुच्छैः पृथवश्च भवन्ति हि ॥
शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भबलसंक्षयाः ।
प्रसेकारुचिहृद्रोग-विड्भेदास्तु पुरीषजैः ॥ ४ ॥
रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः ।
शूलाटोपशकृद्भेद-पक्तिनाशकराश्च ते ॥ ५ ॥
दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा ।
पिपीलिका दारुणाश्च कफकोपसमुद्भवाः ॥
रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः ।
रूढ़धान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा ॥ ६ ॥
मज्जादा नेत्रलेढ़ारस्तालुश्रोत्रभुजस्तथा ।
शिरोहृद्रोगवमथु-प्रतिश्यायकराश्च ते ॥ ७ ॥

त्वम् । पुरीषाद्यधिष्ठिता दोषाः पुरीषादि, घृतादिदग्धवत् ; एतेनाजीर्णादिभिः प्रकुपिता दोषाः पुरीषादीन्यधिष्ठाय क्रिमीन् जनयन्ति । तासां क्रिमिजातीनाम् । केचित् विस्तरमित्यत्र लक्षणमिति पाठान्तरं सव्याख्यानं पठन्ति ; तच्च शिष्यबुद्धिव्याकुलत्वहेतुत्वात् परित्यक्तम् ॥ ३ ॥

पुरीषजक्रिमिनामान्याह—अजवा इत्यादि । अजवादयो द्विमुखान्ताः; सप्त पुरीषजाः क्रिमयः। पुरीषजानां लक्षणमाह—श्वेता इत्यादि । य एते पुरीषजाः क्रिमयः श्वेताः सूक्ष्माश्च भवन्ति, ते बाहुल्येनादृष्टवशाद् गुदं तुदन्ति प्रतिसरन्ति च । तेषामेव सप्तानां मध्ये अपरे पुच्छैः पृथवो भवन्ति । पुरीषजैः सप्तभिः क्रिमिभिः शूलाग्निमान्द्यादयो भवन्ति । विष्टम्भो गुड़गुड़ाशब्दः। प्रसेको लालास्रावः । विड्भेदः द्रवपुरीषता ॥ ४ ॥

तेषामेव सप्तानां पुरीषजानां मध्ये गण्डूपदानां लक्षणं कर्म्म चाह—रक्तेत्यादि । पक्तिनाशकरा अग्निनाशकराः, कारणे कार्य्योपचारात् ॥ ५ ॥

कफक्रिमिनामान्याह—दर्भपुष्पा इत्यादि । दर्भपुष्पादिका दारुणपर्य्यन्ताः कफकोपजाः षट् क्रिमयः । तेषामाकृतिमाह—रोमशा इत्यादि । रोमशाः सर्व्वतो रोमान्विताः । रोममूर्द्धानः सरोममस्तकाः । श्यावमण्डलाः श्याममण्डलंयुक्ताः ॥ ६ ॥

तेषामेव कर्म्मविशेषेण संज्ञान्तरमाह—मज्जादा इत्यादि । तेषां सर्व्वेषामेव कर्म्माण्याह—शिरोहृद्रोगेत्यादि । रोगशब्दः शिरोहृद्भ्यां सम्बध्यते, तेन शिरोरोगो हृद्रोगश्च, वमथुः छर्दिः। चकारादन्यानपि कफजव्याधीन् कुर्व्वन्ति । ते कफजाः क्रिमयः ॥ ७ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा ।
कुष्ठजाः सपरीसर्पा ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः ॥
ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा ।
रक्ताधिष्ठानजान् प्रायो विकारान् जनयन्ति ते ॥ ८ ॥
माषपिष्टान्नविदल-पर्णशाकैः पुरीषजाः ।
मांसमाषगुडक्षीर-दधितैलैः कफोद्भवाः ।
विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥ ९ ॥
ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ।
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातक्रिमिलक्षणम् ॥ १० ॥
दृश्यास्त्रयोदशाद्यास्तु क्रिमीणां परिकीर्त्तिताः ।
केशादाद्यास्त्वदृश्यास्ते द्वावाद्यौ परिवर्ज्जयेत् ॥ ११ ॥
एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः स्निग्धमातुरम् ।
सुरसादिविपक्वेन सर्पिषा वान्तमादितः ।
विरेचयेत् तीक्ष्णतरैर्योगैरास्थापयेच्च तम् ॥
यवकोलकुलत्थानां सुरसादेर्गणस्य च ।
विडङ्गस्नेहयुक्तेन क्वाथेन लवणेन च ॥

रक्तजक्रिमिनामान्याह—केशरोमेत्यादि । केशादाद्याः परीसर्पान्ताः सप्त रक्तजाः क्रिमयः । तेषामाकृतिमाह—त इत्यादि । ते रक्तजाः क्रिमयः । पृथवः स्थूलाः । तेषां कर्म्माण्याह—रक्ताधिष्ठानजानित्यादि । रक्ताधिष्ठानजान् व्याधिसमुद्देशीयोक्तान् कुष्ठविसर्पपिडकादीन् ॥ ८ ॥

पुरीषजादिक्रिमीणां सामान्यकारणमभिधायेदानीं विशेषकारणमाह—माषपिष्टान्नविदलेत्यादि । पिष्टान्नं तण्डुलादिपिष्टजम् ॥ ९ । १० ॥

इदानीं क्रिमीणां दृश्यादृश्यत्वेन साध्यासाध्यत्वेन च विभागकरणार्थमाह—दृश्या इत्यादि । आद्यास्त्रयोदशेति अजवाद्या दारुणान्ता इत्यर्थः । केशादाद्या इति केशादाद्याः परीसर्पान्ता रक्तजाः क्रिमय इत्यर्थः । द्वावाद्याविति रक्तजापेक्षयैव आद्यौ, तेन केशादरोमादावित्यर्थः । तथा चोक्तम्—"असाध्यौ द्वौ तु विज्ञेयौ रोमकेशादसंज्ञितौ" इति ॥ ११ ॥

निदानमभिधायेदानीं चिकित्सावसरः—एषामन्यतममित्यादि । एषां क्रिमीणां मध्ये अन्यतममेकतमं जिघांसुः, स्निग्धमातुरं सुरसादिगणविपक्वेन सर्पिषा स्निग्धमातुरं ज्ञात्वा, आदितश्च वान्तं तीक्ष्णतरैर्योगैः कफघ्नैर्विरेचनकल्पोक्तैर्विरेचयेदिति पिण्डार्थः । 'दुष्टे च कोष्ठे क्रिमिभिर्मनुष्यं न वामयेत्' इत्यादिना क्रिमियुक्तस्य पुंसो वमननिषेधः, तथापि क्रिमियुक्तस्य प्रथमावस्थायां वमनं शस्तम्, अतो वान्तमादित इत्युक्तम् । विरेकानन्तरं किं कुर्य्यादित्याह—आस्था-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रत्यागते निरूहे तु नरं स्नातं सुखाम्बुना।
युञ्ज्यात् क्रिमिघ्नरशनस्ततः शीघ्रं भिषग्वरः ॥
स्नेहेनोक्तेन चनन्तु योजयेत् स्नेहवस्तिना।
ततः शिरीषकिणिहीरसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥
केवूकस्वरसं वापि पूर्व्ववत् तीक्ष्णभोजनः ॥ १२ ॥
पलाशवीजस्वरसं कल्कं वा तण्डुलाम्बुना।
पारिभद्रकपत्राणां क्षौद्रेण स्वरसं पिबेत् ॥
पत्तूरस्वरसं वापि पिबेद् वा सुरसादिजम्।
लिह्यादश्वशकृच्चूर्णं वैड़ङ्गं वा समाक्षिकम् ॥ १३ ॥
पत्रैर्मूषिकपर्ण्या वा सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः।
खादेत् पूपलिकाः पक्वा धान्याम्लञ्च पिबेदनु ॥ १४ ॥

पयेदित्यादि। तमातुरं यवकोलादीनां क्वाथन तथा सुरसादिगणस्य क्वाथेन विड़ङ्गसाधितस्नेहयुक्तेन सैन्धवलवणान्वितेनास्थापयेदिति पिण्डार्थः। गणस्य चेति चकारात् सुरसादिकल्कोऽपि ग्राह्यः। आस्थापनानन्तरं किं कुर्य्यादित्याह—प्रत्यागत इत्यादि। प्रत्यागते व्यावृटिते पतिते इत्यर्थः। सुखाम्बुना उष्णोदकेन। क्रिमिघ्नैरशनैः क्रिमिघ्नद्रव्यसाधितैः स्वभावतः क्रिमिघ्नैश्च। स्नेहेनोक्तेन विड़ङ्गसाधितस्नेहेन। स्नेहवस्तिना अनुवासनेन। अतोऽनन्तरं कृताव्रसंसर्गः किं कुर्य्यादित्याह—तत इत्यादि। तत इति अनुवासनानन्तरम्। किणिही कटभी। पानान्तरमाह—केवूकेत्यादि। केवूकः केसुर इति नाम्ना प्रसिद्धः। पूर्व्ववदिति क्षौद्रयुतमित्यर्थः। तीक्ष्णभोजनः तीक्ष्णद्रव्यसंस्कृताहारः ॥ १२ ॥

अपरमपि पानयोगमाह—पलाशवीजेत्यादि। पलाशवीजस्वरसं कल्कं वेति पलाशवीजकल्कं वा तण्डुलाम्बुना पिबेदित्यर्थः। अपरमपि पानयोगमाह—पारिभद्रकपत्राणामित्यादि। पारिभद्रः पर्व्वतनिम्बः। पत्तूरः शिरवालिका। सुरसादिकः सुरसादिगणः। क्रिमिघ्नमवलेहयोगमाह—लिह्यादित्यादि। अश्वशकृच्चूर्णं घोटकपुरीषचूर्णम्। वैड़ङ्गं विड़ङ्गचूर्णम्। वैड़ङ्गमित्यत्र वैड़ालमिति केचित् पठन्ति ; तत्र विड़ालविट्चूर्णमिति व्याख्यानम् ॥ १३ ॥

क्रिमिघ्नपूपलिकामाह—पत्रैर्मूषिकपर्ण्या वेत्यादि। मूषिकपर्णी दन्ती, अन्ये मूषिककर्णाख्यं द्रव्यान्तरमाहुः। पिष्टमिश्रितैः यवपिष्टमिश्रितैः, तस्य विशेषेण क्रिमिहरत्वात्। धान्याम्लं काञ्जिकम्। अन्विति पूपलिकाभक्षणानन्तरम्। यद्यपि 'क्षीराणि मांसानि घृतानि च' इत्यादिग्रन्थोक्तादम्लवर्ज्जनादत्र काञ्जिकस्यापि वर्ज्जनं प्राप्नोति, तथापि काञ्जिकस्य प्रायोगिकत्वात् क्रिमिहरत्वाच्चात्र काञ्जिकानुपानं, तथाहि गुणोपवर्णने काञ्जिकं क्रिमिघ्नत्वेन दृष्टम् ॥ १४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुरसादिगणे तैलं पक्वं वा पानमिष्यते ।
विडङ्गचूर्णयुक्तैर्वा पिष्टैर्भक्षांस्तु कारयेत् ।
तत्कषायप्रपीतानां तिलानां स्नेहमेव वा ॥
श्वाविधः शकृतश्चूर्णं सप्तकृत्वः सुभावितम् ।
विडङ्गानां कषायेण त्रफलेन तथैव च ॥
क्षौद्रेण लीढ्वानुपिबेद्रसमामलकोद्भवम् ।
अक्षाभयारसं वापि विधिरेषोऽयसामपि ॥
पूतीकस्वरसं वापि पिबेद् वा मधुना सह ।
पिबेद् वा पिप्पलीमूलमजामूत्रेण संयुतम् ॥
सप्तरात्रं पिबेद् घृष्टं त्रपु वा दधिमस्तुना ।
पुरीषजान् कफोत्थांश्च हन्यादेवं क्रिमीन् भिषक् ॥ १५ ॥
शिरोहृद्घ्राणकर्णाक्षि-संश्रितांश्च पृथग्विधान् ।
विशेषेणाञ्जनैर्नस्यैरवपीडैश्च साधयेत् ॥

क्रिमिघ्नतैलमाह—सुरसादिगणे इत्यादि । तैलमिति सुरसादिगणे 'क्वाथकल्कीकृते' इति शेषः । विडङ्गेत्यादि । पिष्टैर्यवादिपिष्टैः । भक्ष्यान् लड्डूकादीन् । विकल्पविधानं पूर्व्वयोगापेक्षया । तत्कषायप्रपीतानामित्यादि । तत्कषायप्रपीतानां विडङ्गक्वाथभावितानाम् । अत्रापि कारयेदिति सम्बन्धनीयम् । श्वाविध इत्यादि । श्वाविधः सेढायाः, शकृत् विष्ठा, तस्याश्चूर्णं सप्तवारान् विडङ्गक्वाथेन भावितं पुनस्त्रिफलाक्वाथेन तथैव भावितं, क्षौद्रेण लीढ्वा, अनु पश्चात्, आमलकोद्भवं विभीतकोद्भवं वा हरीतकीरसं वापि क्षौद्रेण पिबेदिति सम्बन्धः । अमुमेव विधिं लौहचूर्णानामप्यतिदिशन्नाह—विधिरित्यादि । एष विधिः श्वाविधः शकृच्चूर्णविधिः । अयसामपीति । त्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलोहानामपि । एतेनैतदुक्तं भवति—प्रत्येकं लोहादिचूर्णानां श्वावित्पुरीषचूर्णविधानवद्विधिः कार्य्यः । पूतीकश्चिरविल्वः । पिबेदित्यादि । अजामूत्रेण छागमूत्रेण । पिबेद्घृष्टमित्यादि । त्रपु रङ्गं, 'कथीर' इति लोके । दधिमस्तुग्रहणमन्यमस्तुनिषेधार्थं ; अन्ये दधिमस्तुनेत्यत्र दधिग्रहणं कूर्च्चिकामस्तुपरिहारार्थमिति व्याख्यानयन्ति । तन्न, दधिमस्तुग्रहणेन कूर्च्चिकामस्तुग्रहणमसम्भवं, सर्व्वनिबन्धविरोधात् समानतन्त्रविरोधाच्च । यत् पूर्व्वमेतच्चिकित्सितमुक्तं तत् पुरीषकफजानां कार्य्यमिति दर्शयन्नाह—पुरीषजानित्यादि । एवमिति पूर्व्वोक्तेन विधिनेत्यर्थः ॥ १५ ॥

पुरीषकफजानां सामान्यचिकित्सितमभिधायेदानीं कफजानामाश्रयविशेषेण चिकित्सामाह—शिरोहृद्घ्राणेत्यादि । शिरःप्रभृतिसंश्रितान् नानाप्रकारान् क्रिमीन् विशेषेणाञ्जनादिभिः साधयेदिति पिण्डार्थः । चकाराद् गण्डूषकवलग्रहादिभिरपि । अन्ये तु यद्यप्यञ्जनादिकं सामान्येनोक्तं,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शकृद्रसं तुरङ्गस्य सुशुष्कं भावयेदति।
निःक्वाथेन विड़ङ्गानां चूर्णं प्रधमनन्तु तत् ॥
अयश्चूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद् भिषक्।
सकांस्यनीलं तैलञ्च नस्यं स्यात् सुरसादिके ॥ १६ ॥
इन्द्रलुप्तविधिश्चापि विधेयो रोमभोजिषु।
दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिकम् ।
रक्तजानां प्रतीकारं कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सिते।
सुरसादिन्तु सर्व्वेषु सर्व्वथवोपयोजयेत् ॥

तथाप्यञ्जनं नेत्रस्थे, नस्यावपीड़ौ घ्राणशिरःसंश्रिते च, विशेषेणाञ्जनादीनां नेत्रादिजक्रिमिहरत्वात्; हृद्गतानां कर्णगतानाञ्चार्थवशादेव क्रिमिजहृद्रोगक्रिमिकर्णकचिकित्सितैश्चिकित्सा कार्य्या; चकाराच्छिरःस्थितानां क्रिमीणां क्रिमिशिरोरोगचिकित्सितैश्चिकित्सा कार्य्येति गृह्यत इति व्याख्यानयन्ति। संश्रितानित्यत्र व्रणजानिति केचित् पठन्ति; अन्ये संश्रितानित्यत्र संसृतानिति पठन्ति; कर्णस्थाने च वक्त्रं पठन्ति। शिरःप्रभृतिसंश्रितक्रमिघ्नं प्रधमनमाह—शकृद्रसमित्यादि। शकृद्रसं तुरङ्गस्येति घोटकपुरीषस्य रसमित्यर्थः। सुशुष्कमिति पुरीषरसस्य विशेषणम्। प्रधमनमिति नासायां चूर्णप्रक्षेपणं ज्ञेयम्। अमुमेव प्रधमनविधिं लोहचूर्णेष्वतिदिशन्नाह—अयश्चूर्णानीत्यादि। अनेनेति घोटकपुरीषस्वरसप्रधमनविधानेन। सकांस्यनीलं कांस्यापमार्ज्जनमसीसहितम्। सुरसादिके इत्यत्र विपक्कमिति शेषः। तेन सुरसादिगणक्वाथविपक्वं तैलं कांस्यमसीसहितं नस्यं स्यादिति। तथा चोक्तं,—"सुरसादिशृतं तैलं नस्यं कांस्यमलान्वितम्" इति ॥ १६ ॥

रोमादादीनामतिदेशेन चिकित्सामाह—इन्द्रलुप्तेत्यादि। रोमभोजिषु रोमादेषु। चकारेण केशभोजिष्वपीन्द्रलुप्तविधिः कार्य्यं इति समुच्चीयते। दन्तादानामप्यतिदेशेन चिकित्सितमाह—दन्तादानामित्यादि। मुखरोगिकं क्रिमिदन्तोक्तं, विशेषेण क्रिमिदन्तोक्तचिकित्सितस्य दन्तानां हितत्वात्। यद्यपि रोमाददन्तादानां रक्तजत्वाद्रक्तजसामान्यचिकित्सानन्तरमिन्द्रलुप्तविध्यादिकं विशेषचिकित्सितं कर्त्तुमुचितं भवति, तथापि कफजा अपि रोमदन्तभक्षणं कुर्व्वन्तीति पृथक्कटुकं भोजनं हितं भवेदिति प्रतिपादनार्थं रोमदन्तादानां प्रथमं चिकित्सितमुक्तम्। इदानीं सामान्यचिकित्सितं रक्तजानामतिदेशेनाह—रक्तजानामित्यादि। कुष्ठचिकित्सिते इत्यत्र पूर्व्वोक्तमेव समुद्दिष्टमिति पदं सम्बन्धनीयम्। केचित् कुष्ठचिकित्सितादिति पठन्ति। सुरसादिन्तु सर्व्वेष्वित्यादि। सर्व्वेषु पुरीषजादिषु। सर्व्वथैव अन्नपानस्नानादिविधिना। भोजने विध्यन्तर-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

प्रव्यक्ततिक्तकटुकं भोजनञ्च हितं भवेत् ।
कुलत्थक्षारसंसृष्टं क्षारपानञ्च पूजितम् * ॥ १७ ॥
क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
समासतोऽम्लान् मधुरान् हिमांश्च क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेत् तु ॥ १८ ॥

इति सुश्रुतसंहितायामुत्तरतन्त्रे क्रिमिरोगप्रतिषेधो नाम चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

माह—प्रव्यक्तेत्यादि । प्रव्यक्ततिक्तकटुकमिति तिक्तकटुकोत्कटमित्यर्थः । पानेऽपि विध्यन्तरमाह—कुलत्थेत्यादि । कुलत्थक्षारसंसृष्टं कुलत्थभस्मोदकसंयुक्तम् । क्षारपानं यवक्षारपानं, तथा चोक्तं विश्वामित्रेण—"यावशूकस्य पानन्तु कुलत्थक्षारवारिणा"—इति । केचित् कुलत्थक्षारेत्यत्र विडङ्गक्षारेति पठन्ति । प्रवृत्तिलक्षणं चिकित्सितमभिधायेदानीं निवृत्तिलक्षणं चिकित्सितमाह—क्षीराणि मांसानीत्यादि । यद्यपि 'संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनम्' इति वाक्यादेव क्षीरादीनां निषेधविधिः सिद्धः, तथापि क्षीरादीनां प्रतिषेधकरणं नियमार्थं ; तेन क्रिमीणां निदानमपि क्षीरादिकं मदात्यये मद्यवद्भेषजं माभूदित्यर्थः ॥ १७ । १८ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
क्रिमिप्रतिषेधव्याख्यानाम चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

---

* कुलत्थक्वाथसंसृष्टं क्षीरपानञ्च पूजितमिति पाठान्तरम् ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथात उदावर्त्तप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

अधश्चोर्द्ध्वञ्च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः ।
न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषुः ॥ २ ॥
वातविण्मूत्रजृम्भाश्रु-क्षवोद्गारवमीन्द्रियैः ।
व्याहन्यमानैरुदितैरुदावर्त्तो निरुच्यते ॥
क्षुत्तृष्णाश्वासनिद्राणामुदावर्त्तो विधारणात् ।
तस्याभिधास्ये व्यासेन लक्षणञ्च चिकित्सितम् ॥ ३ ॥

क्रिमिप्रतिषेधानन्तरं क्रिमिचिकित्सितस्य कटुतिक्तकषायादेरुदावर्त्तहेतुत्वादुदावर्त्तप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि । उत् ऊर्द्ध्वं वातविण्मूत्रादीनां आवर्त्तो भ्रमणं यस्मिन् रोगे स उदावर्त्तः ; अन्ये पुरीषं वायुना वर्त्तुलीकृतमुदावर्त्तं मन्यन्ते, लोकप्रसिद्धत्वात् ॥ १ ॥

वेगधारणस्यैकान्तेनोदावर्त्तहेतुत्वाद् वेगधारणनिषेधमाह—अधश्चोर्द्ध्वञ्चेत्यादि । अधोभावा मूत्रादयः, ऊर्द्ध्वभावा उद्गारादयः, तेषां भावानां वातादीनां वेगान् न धारयेत् । किम्भूतानां ? स्वभावतः प्रवृत्तानां, प्रकृत्यैव स्वाशयच्युतानाम् । एतेनैतेऽप्रवृत्ता बलान्नोदीरणीया इति सूचयति । जिजीविषुः जीवितुमिच्छुः पुरुषः । केचित् 'प्राज्ञः' इत्यत्र 'प्राप्तान्' इति पठन्ति । ते च व्याख्यानयन्ति—वेगग्रहणेनैव प्राप्तानिति प्राप्तं यस्मादप्राप्तो वेगो न भवति, अतः प्राप्तग्रहणमधिकं, तेनाधिकेन प्राप्तग्रहणेन केषाञ्चित् प्राप्ता अपि वेगा धारणीया इत्यर्थाधिक्यमावेदयति ; तथाच तन्त्रान्तरे—"इमांस्तु धारयेद् वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च । लोभेर्ष्याद्वेषमात्सर्य्यरागादीनां यतेन्द्रियः" इति । तच्च व्याख्यानं न युक्तं, यस्माद् विशेषाभिधानादेव लोभादीनां वेगधारणं सिद्धं ; तस्मात् प्राप्तानुन्मुखीभूतानिति व्याख्यानं युक्तम् । अन्ये तु वातादीनां प्राप्तान् युक्तान् वेगान् न धारयेत्, न तु साहसादिवेगान् न धारयेदिति व्याख्यानयन्ति ॥ २ ॥

उदावर्त्तस्य निरुक्तिद्वारा कारणान्याह—वातविण्मूत्रेत्यादि । अश्रु नेत्रोदकं, क्षवश्छिक्का ; इन्द्रियमत्र शुक्रमभिप्रेतं, 'शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेद् वा' इत्यादिवक्ष्यमाणवचनात् ; अभिधाने चेन्द्रियशब्दः शुक्रे दृष्टः ; तथाच तद्वचः—"श्रोत्रवागादि सत्त्वञ्च शुक्रञ्चेन्द्रियमुच्यते" इति । व्याहन्यमानैरवरुध्यमानैः । उदितैरिति ऊर्द्ध्वं गतैः । अन्येषामपि विधारणादुदावर्त्तसम्भवमाह—क्षुत्तृष्णेत्यादि । वातविण्मूत्रादिकात् क्षुत्तृष्णादीनां भिन्नपाठो वातादीनां सन्निहितकारणत्वं तथा क्षुदादीनां विप्रकृष्टकारणत्वं सूचयति ; अथवा अनेन भिन्नपाठेन वक्ष्यमाणं हेतुमाहाराश्रितं सूचयति । यथा—'वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः' इत्यादि । ये क्षुदादीनां भिन्नपाठं न पठन्ति ; तन्मते ईदृशः पाठः—'वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियैः । क्षुत्तृष्णाश्वास-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

त्रयोदशविधश्चासौ भिन्न एतैस्तु कारणैः ।
अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च तथापरः ॥ ४ ॥

आध्मानशूलौ हृदयोपरोधं शिरोरुजं श्वासमतीव हिक्काम् ।
कासप्रतिश्यायगलग्रहांश्च बलासपित्तप्रसरञ्च घोरम् ॥
कुर्य्यादपानोऽभिहतः स्वमार्गं हन्यात् पुरीषं मुखतः क्षिपेद् वा ॥ ५ ॥

आटोपशूलौ परिकर्त्तनञ्च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध्ववातः ।
पुरीषमास्यादपि वा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥ ६ ॥

मूत्रस्य वेगेऽभिहते नरस्तु कृच्छ्रेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् ।
मेढ्रे गुदे वङ्क्षणमुष्कयोश्च नाभिप्रदेशेष्वथवापि मूर्ध्नि ।
आनद्धवस्तिश्च भवन्ति तीव्राः शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तेः ॥ ७ ॥

निद्राणां धृत्योदावर्त्तसम्भवः' इति । धृत्या धारणेनेत्यर्थः । ननु, अधोवेगरोधादपानप्रकोपाद् उदावर्त्तसम्भवो युक्तः, अश्रुजृम्भादिवेगधारणात् कथं तस्योत्पत्तिः ? सत्यं, अश्रुजृम्भादिवेगरोधात् कोष्ठगतो वायुर्यदा भवति तदापानप्रकोपाद्उदावर्त्तसम्भवः । तस्याभिधास्ये इत्यादि । तस्य उदावर्त्तस्य । अभिधास्ये कथयिष्यामि । व्यासेन विस्तारेण ॥ ३ ॥

तस्य संख्यामाह – त्रयोदशविध इत्यादि । भिन्नो भेदं गतः । एतैः कारणैः पूर्व्वोक्तैर्वात-विण्मूत्रादिभिः । वातादिवेगरोधात् त्रयोदशोदावर्त्तानभिधायेदानीं कारणभेदादपरमप्याह— अपथ्येत्यादि । अपरो वाताद्यवरोधजेभ्योऽन्यः ॥ ४ ॥

वातजोदावर्त्तलक्षणमाह— आध्मानशूलावित्यादि । हृदयोपरोधं हृदयावरणम् । बलास-पित्तप्रसरं श्लेष्मपित्तप्रसरणम् । अभिहतोऽवरुद्धः । स्वमार्गे गुदे । हन्यात् पुरीषं पुरीषक्षयं कुर्य्यात् । क्षिपेद् वेत्यत्रापि पुरीषमिति सम्बन्धनीयम् । गलग्रहांश्चेति चकारात् क्रिम्यादीनां समानतन्त्रनिर्द्दिष्टानां ग्रहणम् । अपानावरोधेन प्राणादीनामपि प्रकोपाच्छिरोरुक्कासादिसम्भवो युक्तः ॥ ५ ॥

पुरीषजोदावर्त्तलक्षणमाह—आटोपशूलावित्यादि । आटोप उदरापूरः । परिकर्त्तनं गुदमेढ्र-वस्त्यादिषु कृन्तनमिव वेदना । ऊर्द्ध्वं वातो बहूद्गारता । आस्यात् मुखात् । निरेति निर्गच्छति । परिकर्त्तनञ्चेति चकारात् पिण्डिकोद्वेष्टनादयः ॥ ६ ॥

मूत्रोदावर्त्तलक्षणमाह—मूत्रस्येत्यादि । वङ्क्षणमुदरोरुसन्धिः । मुष्कौ अण्डौ । मूर्द्ध्नि उत्तमाङ्गे । आनद्धवस्तिः आध्मातमूत्राधारः । आनद्धवस्तेरिति केचित् पठन्ति, ते च आनद्धवस्ते-र्मूर्द्ध्नि शूला भवन्तीति योजयन्ति । तन्न, समानतन्त्रविरोधात् । भिन्नमूर्त्तेः भिन्नशरीरस्य ॥ ७ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात् पवनात्मकाः स्युः।
श्रोत्राननघ्राणविलोचनोत्था भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः ॥ ८ ॥
आनन्दजं शोकसमुद्भवं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि।
शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ९ ॥
भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाताच्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः।
कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरुत वाप्रवृत्तिः ॥ १० ॥
उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति घोरा विकाराः पवनप्रसूताः ॥ ११ ॥
छर्दविघातेन भवेच्च कुष्ठं येनैव दोषेण विदग्धमन्नम् ॥ १२ ॥
मूत्राशये पायुनि मुष्कयोश्च शोफो रुजो मूत्रविनिग्रहश्च।
शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेद् वा ते ते विकारा विहते तु शुक्रे ॥ १३ ॥
तन्द्राङ्गमर्दारुचिविभ्रमाः स्युः * क्षुधोऽभिघातात् कृशता च दृष्टेः ॥ १४ ॥

जृम्भोदावर्त्तलक्षणमाह—मन्येत्यादि। स्तम्भशब्दो मन्यागलाभ्यां प्रत्येकं सम्बध्यते। गलस्तम्भो गलग्रहः। शिरोविकाराः सूर्य्यावर्त्तादयः। पवनात्मकाः कम्पसुप्त्यादयः, चकारादरुचिविभ्रमादयश्च ॥ ८ ॥

अश्रुजोदावर्त्तलक्षणमाह—आनन्दजमित्यादि। नेत्रोदकमश्रु, प्राप्तं प्रवृत्त्युन्मुखम्। पीनसोऽत्र प्रतिश्यायः, समानतन्त्रदर्शनात्। चकारात् प्रतिश्यायादयः ॥ ९ ॥

छिक्काजोदावर्त्तलक्षणमाह—भवन्तीत्यादि। क्षवथोर्विघातात् छिक्कावरोधात्। कण्ठास्यपूर्णत्वमिति कण्ठमुखे वायुना पूर्णे इव भवतः। अतीव तोदोऽतीव व्यथा, कण्ठमुखयोरेव। केचित् कण्ठस्येति पठन्ति, तन्मते कण्ठस्यैव पूर्णत्वं तोदश्च। कूजोऽव्यक्तवचनम्। वायोरप्रवृत्तिरुच्छ्वासावरोधः। उत वा अथवेत्यर्थः। चकारान्मन्यास्तम्भादयः ॥ १० ॥

उद्गारजोदावर्त्तलक्षणमाह—उद्गारवेग इत्यादि। घोरा कष्टतराः। 'घोराः' इत्यत्र जन्तोरिति केचित् पठन्ति। पवनप्रसूताः कम्पहिक्काहृद्विबन्धादयः। छर्दिजोदावर्त्तलक्षणमाह—छर्दविघातेनेत्यादि। कुष्ठग्रहणमत्र शीतपित्तकोपाद्युपलक्षणार्थम्। येनैव दोषेण विदग्धमन्नमिति येनैव वाताद्यन्यतमेन दोषेण विदग्धं दुष्टमन्नं भवेत् तद्दोषाधिकमेव कुष्ठं स्यादित्यर्थः। चकारादरोचकादयः ॥ ११। १२ ॥

शुक्रजोदावर्त्तलक्षणमाह—मूत्राशय इत्यादि। मूत्राशये वस्तौ पायुनि गुदे। शोफः श्वयथुः। रुजोऽपि मूत्राशयादिष्वेव भवन्ति। मूत्रविनिग्रहो मूत्राप्रवृत्तिः। तत्स्रवणं शुक्रस्रवणं, समानतन्त्रप्रत्ययात्। ते ते विकारा इति हृत्पीडाङ्गमर्दादयः शुक्रवेगविघातजाः समानतन्त्रोक्ताः ॥ १३ ॥

क्षुज्जोदावर्त्तलक्षणमाह—तन्द्रेत्यादि। तन्द्रा वैकारिकी निद्रा; अङ्गमर्दोऽङ्गोद्वेष्टनमिव वेदना, स्फुटनिकेत्यन्ये; विभ्रमोऽत्यर्थं चक्रारूढस्येव भ्रमणम्। कृशता च दृष्टेः दृङ्मान्द्यम्; चकाराद्

* तन्द्राङ्गमर्दावरुचिः श्रमश्च इति वा पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाभिघाताद्धृदये व्यथा च ।
श्रान्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः ॥ १५।१६ ॥
जृम्भाङ्गमर्दोऽङ्गशिरोऽक्षिजाड्यं निद्राभिघातादथवापि तन्द्रा ॥ १७ ॥
तृष्णार्दितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरभिद्रुतम् ।
शकृद् वमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ॥ १८ ॥
सर्व्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः ।
वायोः क्रिया विधातव्याः स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥
सामान्यतः पृथक्त्वेन क्रियां भूयो निबोध मे ॥ १९ ॥
आस्थापनं मारुतजे स्निग्धस्विन्ने विशिष्यते ॥ २० ॥
पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत् ॥ २१ ॥

दौर्ब्बल्यादयस्तन्त्रान्तरोक्ता ग्राह्याः । तृष्णाजोदावर्त्तलक्षणमाह—कण्ठास्यशोष इत्यादि । श्रवणावरोधो बाधिर्य्यम् । चकाराच्छ्रमस्वेदादयः समानतन्त्रोक्ताः ॥

उच्छ्वासजोदावर्त्तलक्षणमाह—श्रान्तस्येत्यादि । श्रान्तस्य द्रुतगमनादिना खिन्नस्य । श्रान्तस्येत्यनेनाश्रान्तस्य श्वासधारणादपि पीड़ा न भवतीति सूच्यते । मोहो वैचित्त्यम् । निद्राजोदावर्त्तलक्षणमाह—जृम्भेत्यादि । जाड्यशब्दोऽङ्गादिभिः सम्बध्यते ; जाड्यमपाटवं, गौरवमिति तात्पर्य्यार्थः ॥ १४—१७ ॥

परित्याज्योदावर्त्तलक्षणमाह—तृष्णार्दितमित्यादि । परिक्लिष्टमत्यर्थमवसन्नं, क्रियारहितमिति यावत् ; अन्ये समन्ततो भावेन क्लेशमुपगतं परिक्लिष्टं मन्यन्ते । अभिद्रुतं पीड़ितम् । उत्सृजेत् परित्यजेत् ॥ १८ ॥

सर्व्वोदावर्त्तेषु वायोः सद्भावात् सामान्येन वातहरीं क्रियामाह—सर्व्वेष्वेतेष्वित्यादि । विधिवद् यथाविधि । कृत्स्नशः सामस्त्येन । क्रियाः स्नेहस्वेदादिकाः । स्वमार्गप्रतिपत्तये वायोरात्ममार्गप्रवर्त्तनाय । सामान्यतः सामान्येन । 'सर्व्वेषु' इत्यत्र 'नवसु' इति पठित्वा वातजोदावर्त्तादिषु नवसंख्येषु वायोः क्रिया विधातव्येति व्याख्यानयन्ति ; तन्न, बुभुक्षोद्भवादिष्वपि चतुर्षूदावर्त्तेषु वायोः सद्भावाद् वातहरी क्रिया क्रियत इति । पृथक्त्वेन क्रियामित्यादि । पृथक्त्वेन प्रत्येकम् ॥ १९ ॥

आस्थापनमित्यादि । आस्थापनं निरूहः, तच्चानुलोमिकवातहरद्रव्यकृतम् । स्निग्धस्विन्ने आतुरे इति शेषः । विशिष्यते विशिष्टं भवति, विशेषेण क्रियत इति तात्पर्य्यार्थः ॥ २० ॥

पुरीषज इत्यादि । आनाहिको विधिः फलवर्त्त्यादिको वातव्याध्युक्तो विसूच्यां वक्ष्यमाणो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सौवर्च्चलाढ्यां मदिरां मूत्रे त्वभिहते पिबेत्।
एलामप्यथ मद्येन क्षीरं वापि पिबेन्नरः।
धात्रीफलानां स्वरसं सजलं वा पिबेत् त्र्यहम्।
रसमश्वपुरीषस्य गर्द्दभस्याथवा पिबेत्॥
मांसोपदंशं मधु वा पिबेद् वा सीधु गौड़िकम्॥
भद्रदारु घनं मूर्व्वां हरिद्रां मधुकं तथा।
कोलप्रमाणानि पिबेदान्तरीक्षेण वारिणा॥
दुःस्पर्शास्वरसं वापि कषायं कुङ्कुमस्य च।
एर्व्वारुवीजं तोयेन पिबेद् वालवणीकृतम्॥
पञ्चमूलीमृतं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा।
योगांश्च वितरेदत्र पूर्व्वोक्तानश्मरीभिदः॥
मूत्रकृच्छ्रक्रमश्चापि कुर्य्यान्निरवशेषतः॥
भूयो वक्ष्यामि योगान् यान् मूत्राघातोपशान्तये॥ २२॥
स्नेहैः स्वेदैरुदावर्त्तं जृम्भाजं समुपाचरेत्।
अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्य्यः स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः॥ २३॥

वा। तुशब्दादनुक्तमन्यदपि पुरीषानुलोमनं कर्त्तव्यम्। सौवर्च्चलाढ्यामित्यादि। सौवर्च्चलाढ्यां सौवर्च्चलोत्कटाम्। मदिरां मद्यम्। तुशब्दात् सर्पिषोऽवपीड़नादिकं समानतन्त्रोक्तं ग्राह्यम्। किं मदिरामेव पिबेदथवान्यदपीत्याह—एलामित्यादि। धात्रीफलानां स्वरसं सजलं वेति न केवलं दुग्धं पिबेदामलकरसं सोदकं पिबेदित्यर्थः। गर्द्दभस्येत्यत्रापि पुरीषरसमिति सम्बध्यते। मांसोपदंशं मांसभक्षणसहितं, मधु मद्यम्। तच्च द्राक्षोद्भवं, समानतन्त्रदर्शनात्। तथाच तद्वचः—"द्राक्षोद्भवञ्चापि पिबेन्मद्यं मांसोपदंशकम्" इति। गौड़िकं सीधु गुड़कृतं मद्यम्; अत्रापि मांसोपदंशमिति सम्बध्यते। भद्रदार्व्वित्यादि। भद्रदारु देवदारु। घनं मुस्ता। मूर्व्वा चोरस्नायुः। मधुकं यष्टीमधु। कोलप्रमाणान्यर्द्धकर्षप्रमाणानि। दुःस्पर्शा दुरालभा। एर्व्वारु ग्रीष्मकर्कटिका। अलवणीकृतमीषत्सैन्धवयुक्तम्। पञ्चमूली लघुपञ्चमूलं, समानतन्त्रसंवादात्; तथाचोक्तम्—"लघुना पञ्चमूलेन शृतं क्षीरं पिबेन्नरः" इति। इदानीं मूत्रजोदावर्त्ते अश्मरी-मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातचिकित्सितान्यतिदिशन्नाह—योगांश्च वितरेदित्यादि। वितरेत् दद्यात्। अत्र मूत्रजोदावर्त्ते। पूर्व्वोक्तान् 'कुशः काशः शरः' इत्यादिनाश्मरीचिकित्सितोक्तान्। भूयोऽतिशयेन। वक्ष्यामि यान् योगानित्यत्रापि तान् कुर्य्यादिति सम्बध्यते॥ २१। २२॥

जृम्भणजोदावर्त्तचिकित्सितमाह—स्नेहैरित्यादि। स्नेहैः स्वेदैरिति पदद्वयेऽपि बहुवचनात् चतुर्भिः स्नेहैश्चतुर्भिश्च स्वेदरित्यर्थः। अश्रुजोदावर्त्तचिकित्सामाह—अश्रुमोक्ष इत्यादि। अश्रुमोक्षोऽश्रुनिःसारणम्। अत्र लुप्तचकारनिर्देशात्तीक्ष्णमञ्जनादिकं वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बन्धनीयम्॥२३॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तीक्ष्णाञ्जनावपीडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपशिङ्घनैः।
वर्त्तिप्रयोगैरथवा क्षवसक्तिं प्रवर्त्तयेत् ॥ २४ ॥
(तीक्ष्णौषधप्रधमनैरथवादित्यरश्मिभिः।)
उद्गारजे क्रमोपेतं स्नैहिकं धूममाचरेत् ॥
सुरां सौवर्च्चलवतीं वीजपुररसान्विताम् ॥ २५ ॥
छर्द्याघातं यथादोषं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत्।
सक्षारलवणोपेतमभ्यङ्गं चात्र दापयेत् ॥ २६ ॥
वस्तिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः।
आवारिनाशात् क्वथितं पीतवन्तं प्रकामतः।
रमयेयुः प्रिया नार्य्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥ २७ ॥
क्षुद्विघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनम्।
तृष्णाघाते पिबेन्मन्थं यवागूं वापि शीतलाम् ॥

क्षवजोदावर्त्तचिकित्सितमाह—तीक्ष्णाञ्जनावपीडाभ्यामित्यादि। तीक्ष्णशब्दोऽञ्जनावपीडाभ्यां सह सम्बध्यते। अवपीडो नस्यभेदः। तीक्ष्णगन्धोपशिङ्घनैः मरिचादिचूर्णावघ्राणैः। वर्त्तिप्रयोगा धूमवर्त्तिप्रयोगाः। अत्र लुप्तादिशब्दादर्करश्मिविलोकनादयो गृह्यन्ते। तथाच—"तीक्ष्णधूमाञ्जनाघ्राणनावनार्कविलोकनैः। प्रवर्त्तयेत् क्षुतिं सक्ताम्"—इत्यादि। क्षवसक्तिं छिक्काया अप्रवर्त्तनम्। केचित् तीक्ष्णाञ्जनावपीडाभ्यामिति पदमश्रुजोदावर्त्त एव मन्यन्ते न क्षवजे, अनौपयिकत्वात्तन्त्रान्तरविरोधाच्च। उद्गारजे क्रमोपेतमित्यादि। क्रमोपेतं धूमनस्यकवलग्रहचिकित्सितोक्तक्रमसंयुक्तम्। किमुद्गारजे स्नैहिकं धूममेवाचरेदुतान्यदपीत्याह—सुरामित्यादि। छर्द्याघातमित्यादि। छर्द्याघातं छर्द्याघातजमुदावर्त्तं, कारणे कार्य्योपचारात्। यथादोषं दोषस्यानतिक्रमेण। आदिशब्दाद् वमनादयः। सक्षारलवणोपेतमीषद् यवक्षारसैन्धवसंयुक्तं; यद्यपि तन्त्रान्तरे तैलाभ्यङ्ग उक्तस्तथाप्यत्र वृद्धसम्प्रदायाद्घृताभ्यङ्गः कार्य्यः। चकाराद् व्यायामोपवासादयो गृह्यन्ते। वम्याघातमिति केचित् पठन्ति। वस्तिशुद्धिकरावापमित्यादि। वस्तिशुद्धिकरावापं कूष्माण्डकत्तृणपञ्चमूलादिप्रक्षेपम्। प्रक्षेपद्रव्यप्रमाणं क्षीराष्टांशेन। पयः क्षीरम्। प्रकामतः स्वेच्छया नार्य्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरं रमयेयुः भजेयुः। यदत्र रमणे स्त्रीणां कर्त्तृत्वेनाभिधानं तच्छुक्रोदावर्त्तिनो हर्षाधिक्यसञ्जननार्थम्। प्रिया मनोनुकूलाः। लुप्तचकारात् ताम्रचूडादयस्तन्त्रान्तरोक्ता ग्राह्याः ॥ २४—२७ ॥

क्षुद्विघाते हितमित्यादि। चकाराल्लघ्वपि। तृष्णाघाते पिबेन्मन्थमित्यादि। मन्थः सघृतशीतलजलप्लुताः सक्तवः। यवागूरत्र पेया। अपिशब्दाच्छीतलजलावगाहपानादिकं ग्राह्यम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भोज्यो रसेन विश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः।
निद्राघाते पिबेत् क्षीरं स्वप्याच्चेष्टकथा नरः॥ २८॥
आध्मानादेष्वेषु रोगेषु यथास्वं प्रयतेत हि।
यच्च यस्मिन् भवेत् प्राप्तं तच्च तस्मिन् प्रयोजयेत्॥ २९॥
वायुः कोष्ठानुगो रुक्षैः कषायकटुतिक्तकैः।
भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि॥
वातमूत्रपुरीषासृक्-कफमेदोवहानि वै।
स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषञ्चातिवर्त्तयेत्॥
ततो हृद्वस्तिशूलार्त्तो गौरवारुचिपीड़ितः।
वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः॥
श्वासकासप्रतिश्याय-दाहमोहवमिज्वरान्।
तृष्णाहिक्काशिरोरोग-मनःश्रवणविभ्रमान्।
लभते च बहूनन्यान् विकारान् वातकोपजान्॥ ३०॥

भोज्यो रसेनेत्यादि। भोज्यो भोजयितव्यः। रसेन मांसरसेन। निद्राघाते पिबेत् क्षीरमित्यादि। क्षीरं गोक्षीरं न माहिषं, प्रधानकल्पनाश्रयणात् समानतन्त्रदर्शनाच्च। तथाच तन्त्रान्तरम्—"निद्राघाते पिबेत् क्षीरं गोस्तनादथवा नरः" इति। इष्टकथा अनुकूलकथाः, 'शृणुयात्' इति शेषः। 'इष्टकथारतः' इति पाठान्तरम्। स्वप्यान्निद्रां गच्छेत्॥ २८॥

उदावर्त्तचिकित्सितमभिधायेदानीं तदुपद्रवचिकित्सितमाह—आध्मानादेष्वेषु रोगेष्वित्यादि। आध्मानादेष्वेषु वेगावरोधजातेषु। आदिशब्दाच्छूलपरिकर्त्तिकापुरीषसङ्गादीनां ग्रहणम्। यथास्वं यस्याध्मानादेर्यदात्मीयमौषधं वातव्याध्यादिचिकित्सितोक्तं तेन प्रयतेत प्रयत्नं कुर्व्वीत। अन्यदप्युचितं चिकित्सितमाध्मानादिषु कार्य्यमित्याह—यच्चेत्यादि। यदौषधं यस्मिन् आध्मानादौ प्राप्तं युक्तम्॥ २९॥

'अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च तथापरः' इति यदुक्तं तस्यावसरः—वायुरित्यादि। कोष्ठानुगो वायुरत्रापानः, समानतन्त्रदर्शनात्। तस्य लक्षणमाह—वातेत्यादि। उदावर्त्तयति ऊर्द्ध्वमावर्त्तयति, अधोवहानि स्रोतांस्यूर्द्ध्ववहानि करोतीत्यर्थः। पुरीषञ्चातिवर्त्तयेदिति उष्ट्रादिपुरीषवत् कठिनं कुर्य्यादित्यर्थः। ततस्तस्माद्धेतोः। विभ्रमो व्यापद् विशेषः। अन्यान् आध्मानप्रत्याध्मानादीन्॥ ३०॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तं तैललवणाभ्यक्तं स्निग्धं स्विन्नं निरूहयेत्।
दोषतो भिन्नवर्च्चस्कं भुक्तश्चाप्यनुवासयेत् * ॥ ३१ ॥
न चेच्छान्तिं प्रयात्येवमुदावर्त्तः सुदारुणः।
अथैनं बहुशः स्विन्नं युञ्ज्यात् स्नेहविरेचनैः।
पाययेत त्रिवृत्पीलु-यवानीरम्लपाचनैः॥
हिङ्गुकुष्ठवचास्वर्ज्जि-विडङ्गं वा द्विरुत्तरम्।
योगावेतावुदावर्त्तं शूलञ्चानिलजं हतः † ॥ ३२ ॥
देवदार्व्वग्निकौ कुष्ठं शुण्ठीं ‡ पथ्यां पलङ्कषाम्।
पौष्कराणि च मूलानि तोयस्याढ्ढाढ़के पचेत्।
पादावशिष्टं तत् पीतमुदावर्त्तं व्यपोहति ॥ ३३ ॥

तस्य चिकित्सितमाह—तं तैलेत्यादि। तमुदावर्त्तिनम्। दोषत इत्यादि। भिन्नवर्च्चस्कं निरूहभिन्नपुरीषं पुरुषं दोषमपेक्ष्य भुक्तवन्तमनुवासयेदिति सम्बन्धः। केचिदत्रानुवासनं निरूहातियोगव्यापत्प्रशमनार्थं मन्यन्ते; तन्न, समानतन्त्रविरोधात्; तथा च—"उदावर्त्ते त्वपथ्योत्थे पुनिरूढं ततो भिषक्। यथादोषं भुक्तवन्तमाशु चैवानुवासयेत्"—इति। केचित् 'भिन्नवर्च्चस्कं' इत्यत्र 'भिन्नवर्चांसि' इति पठित्वा अनुलोमनीयानि भुक्तवन्तमिति व्याख्यानयन्ति ॥ ३१ ॥

निरूहानुवासनाभ्यामप्यप्रशाम्यत्युदावर्त्ते चिकित्सितमाह—न चेच्छान्तिमित्यादि। एवं पूर्व्वोक्तविधिना। एनमुदावर्त्तिनम्। स्विन्नं स्निग्धस्विन्नम्, आदिलोपात्। स्नेहविरेचनैरेरण्डतैलादिभिः। अपथ्यजोदावर्त्ते योगद्वयमाह—पाययेतेत्यादि। पीलुः उष्ट्रप्रियो गुडफलो भादानके 'पीलु' इति प्रसिद्धः। अम्लपाचनैः अम्लं काञ्जिकं, पाचनानि चित्रकादीनि, तैः सह पाययेदित्यर्थः। त्रिवृदादिरेको योगः, हिङ्ग्वादिस्तु द्वितीयः। स्वर्ज्जी स्वर्ज्जिकाक्षारः। द्विरुत्तरमिति आद्याद्‌ द्रव्याडुत्तरोत्तरं द्रव्यं द्विगुणं ग्राह्यम्। द्विरुत्तरमिति पदं न पूर्व्वयोगे सम्बन्धनीयं, 'द्विरुत्तरा हिङ्गुवचा सकुष्ठा' इत्यादिना तन्त्रान्तरे दर्शितत्वात्। यवानीरित्यत्र यवागूमिति केचित् पठन्ति। अपरे अम्लपाचनैरित्यत्र अम्लपानकैरिति पठित्वा अम्लद्रवैरिति व्याख्यानयन्ति ॥ ३२ ॥

देवदार्व्वग्निकावित्यादि। अग्निकोऽजमोदा। पथ्या हरीतकी। पलङ्कषा गुग्गुलुः। अर्द्धाढ़कं द्वात्रिंशत्पलानि, पादावशिष्टमष्टपलप्रमितं, वृद्धवैद्यव्यवहारात्तन्त्रान्तरदर्शनाच्च। तथाच तन्त्रान्तरे उक्तम्—"कुष्ठं पलङ्कषां पथ्यां शुण्ठीं दार्व्वग्निपुष्करम्। द्वात्रिंशता तोयपलैः पक्त्वा पादावशेषितम्। पाययेत्" इत्यादि। यद्यपि 'क्वाथस्याञ्जलिरिष्यते' इति परिभाषा विद्यते, तथापि मानानुक्तौ परिभाषाश्रयणं न पुनरुक्ते माने। केचिदर्द्धाढ़कं चतुःषष्टिपलानि मन्यन्ते, ते

* भुक्तश्चाप्यनुवर्त्तयेदिति पाठान्तरम्। † शूलञ्चापि नियच्छतः इति पाठोदृश्यते।
‡ शुण्ठीमित्यत्र वचामिति पाठभेदोऽस्ति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मूलकं शुष्कमार्द्रञ्च वर्षाभूः पञ्चमूलकम्।
आरेवतफलञ्चाप्सु पक्त्वा तेन घृतं पचेत्।
तत् पीयमानं शास्त्युग्रमुदावर्त्तमशेषतः ॥ ३४ ॥
वचामतिविषां कुष्ठं यवक्षारं हरीतकीम्।
कृष्णां निर्दहनीञ्चापि पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ ३५ ॥
इक्ष्वाकुमूलं मदनं विशल्यातिविषे वचाम्।
कुष्ठं किण्वाग्निकौ चापि पिबेत् तुल्यानि पूर्व्ववत् ॥ ३६ ॥
मूत्रेण देवदार्व्वग्नि-त्रिफलाबृहतीः पिबेत् ॥ ३७ ॥
यवप्रस्थं फलैः सार्द्धं कण्टकार्य्या जलाढ़के।
पक्त्वार्द्धप्रस्थशेषन्तु पिबेद्धिङ्गुसमन्वितम् ॥ ३८ ॥
मदनालाबुवीजानि पिप्पलीं सनिदिग्धिकाम्।
सञ्चूर्ण्य प्रधमेन्नाड्या विशस्येतद् यथा गुदम् ॥

च षोड़शपलोन्मितं क्काथं पाययन्ति; अपरे क्काथबाहुल्यात् क्रमशः क्काथपानमिच्छन्ति न पुनरेकस्मिन्नेव दिवसे; तन्न, समानतन्त्रविरोधात् ॥ ३३ ॥

उदावर्त्ते पानार्थं घृतमाह—मूलकमित्यादि। शुष्कमिति मूलार्द्रकयोर्विशेषणम्। वर्षाभूः पुनर्नवा। पञ्चमूलकं विल्वादिपञ्चमूलम्। आरेवतफलं गिरिमालकफलम्। पक्त्वेति क्काथपाकपरिभाषया। तेन क्काथेन। शास्ति हन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

वचामतिविषामित्यादि— निर्दहनी अग्निमन्थः, गणिकारिकेत्यन्ये ॥ ३५ ॥

इक्ष्वाकुमूलमित्यादि। इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी। विशल्या काष्ठपाटला, इन्द्रवारुणीत्यन्ये। किण्वं सुरावीजं; अग्निकोऽजमोदा। पूर्व्ववदिति उष्णोदकेनेत्यर्थः। मूत्रेण गोमूत्रेण। अग्निश्चित्रकः ॥ ३६ । ३७ ॥

यवप्रस्थमित्यादि। कण्टकारीफलयवयोः समुदितेन समभागेन प्रस्थं षोड़शपलानि। जलाढकं तोयस्य चतुःषष्टिपलानि, वृद्धवैद्यव्यवहारादत्र तोयद्वगुण्यपरिभाषा नाद्रियते। अर्द्धप्रस्थशेषमष्टौ पलानि। अत्र क्काथस्याष्टौ पलानि बहुत्वात् कथं पातव्यानीति नाशङ्कनीयं, "ऋषयस्त्वेव जानन्ति द्रव्यसंयोगजं फलम्"—इत्युक्तेः। ये तु पूर्व्वोक्तदेवदार्व्वादिपानवदत्रापि तोयस्य मानाधिक्यमिच्छन्ति, ते कण्टकारिफलान्यपि प्रस्थप्रमितानि गृह्णन्ति। केचित् 'यवप्रस्थं पले द्वे च कण्टकार्य्याः' इति पठन्ति ॥ ३८ ॥

मदनालाबुवीजानीत्यादि। मदनं मदनफलं, तस्य वीजानि वैतरणसंवादात्। तथाच तद्वचः,—"मदनालाबुनोर्वीजं कण्टकारीकणान्वितम्"—इत्यादि। निदिग्धिका कण्टकारी।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चूर्णं निकुम्भकम्पिल्ल-श्यामेक्ष्वाकग्निकोद्भवम् ।
कृतवेधनमागध्योर्लवणानाञ्च साधयेत् ॥
गवां मूत्रेण ता वर्त्तीः कारयेत् तु गुदानुगाः ।
सद्यः शर्म्मंकरावेतौ योगावमृतसम्मितौ ॥ ३९ ॥

इति सुश्रुत-संहितायां उत्तरतन्त्रे उदावर्त्तप्रतिषेधो नाम पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

एतानि सन्चूर्ण्य नाड्या प्रधमेत् मुखादिवायुना कृत्वा गुदे प्रेरयेत्। चूर्णमित्यादि । निकुम्भो दन्तीवृक्षः, कम्पिल्लः रोचनिका, श्यामा अरुणमूला त्रिवृत्, इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी, अग्निकोऽजमोदा । कृतवेधनं कोशातकीभेदः, मागधी पिप्पली । लवणानि सैन्धवादीनि । गुदानुगा गुदप्रवेशयोग्यप्रमाणा । शर्म्मंकरौ सुखकरौ । एतौ योगाविति मदनादिचूर्णप्रधमनयोगवर्त्तियोगौ । अमृतसम्मितौ अमृततुल्यौ, जीवनीयात्मकत्वात् । वर्त्तिकल्पनां कथयति—निकुम्भादीनां चूर्णं गोमूत्रेण पक्त्वा घने शीतीभूते च सति वर्त्तीः कारयेत् ॥ ३९ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
उदावर्त्तप्रतिषेधव्याख्यानाम पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो विसूचिकाप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धश्च यदीरितम् ।
विसूच्यलसकौ तस्माद् भवेच्चापि विलम्बिका ॥ २ ॥
सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठतेऽनिलः ।
यस्याजीर्णेन सा वैद्यैरुच्यते(तु)ति विसूचिका ॥
न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
मूढास्तामजितात्मानो लभन्ते कलुषाशयाः ॥ ३ ॥
मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः ।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥ ४ ॥

उदावर्त्तप्रतिषेधानन्तरमुदावर्त्ताश्रितवातप्रातिलोम्यकृतमन्दाग्नेर्विसूचिकाहेतुत्वाद् विसूचिकाप्रतिषधारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि । विसूचिकेत्यत्र आदिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेनालसकविलम्बिकयोर्ग्रहणम् ॥ १ ॥

विसूच्यादीनां कारणमाह—अजीर्णमाममित्यादि । यदीरितमिति अन्नपानविधाविति शेषः । तस्मादजीर्णात् । यदत्र चतुर्थाजीर्णस्य रसशेषस्योपादानं न कृतं तदपरिणाममात्रत्वेन तस्य विसूच्याद्यारम्भकत्वाभावादेकीयमतत्वेनोक्तत्वाच्च । विसूच्यलसकाभ्यां यद्विलम्बिकायाः पृथग्विभक्तिनिर्द्देशः कृतः, तत्तस्या असाध्यत्वावबोधनार्थम्, इतरयोश्च प्रायः कृच्छ्रसाध्यत्वबोधनार्थम् ॥ २ ॥

विसूच्या निरुक्तिमाह—सूचीभिरित्यादि । वैद्यरादैरित्यर्थः । उच्यते तीति वर्णागम इत्यादिना इकारलोपात् साधुः । तुदन् इत्यत्र भिन्दन् इति केचित् पठन्ति । यदत्र विसूच्यादीनां प्राग्रूपं न भणितं तद्रूपाण्येवाल्पान्यासां प्राग्रूपं, न तु प्राग्रूपान्तरमस्तीति बोधयति । इदानीमजीर्णपरिवर्ज्जने यत्नातिशयः कार्य्य इति प्रतिपादनार्थमाह—न तामित्यादि । परिमिताहारा अनिषिद्धाशनं भुञ्जानाः । विदितागमा ज्ञातभोजनोपदेशाः । मूढाः पशुतुल्याः, सेव्यासेव्याहारानभिज्ञा इत्यर्थः । अजितात्मानोऽजितेन्द्रियाः । कलुषाशयाः प्रदुष्टामाशयाः, आमाशयदुष्टिश्च दुष्टान्नसम्पर्काद् वातादिकोपाच्च ; केचित् 'अशनलोलुपाः' इति पठन्ति ॥ ३ ॥

विसूचिकालक्षणमाह—मूर्च्छातिसारावित्यादि । वमथुः छर्दिः । उद्वेष्टनं जङ्घादीनां मोटनं, खल्लीति लोके । तस्यां विसूचिकायाम् । शिरसश्च भेदः शिरोविदारणमिव वेदना ॥ ४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्यति विकूजति ।
निरुद्धो मारुतश्चापि कुक्षौ वि(उ)परिधावति ॥
वातवर्चोनिरोधश्च कुक्षौ यस्य भृशं भवेत् ।
तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारावरोधकौ * ॥ ५ ॥
दुष्टन्तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्त्तते नोर्द्ध्वमधश्च यस्य ।
विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥ ६ ॥
यत्रस्थमामं विरुजेत् तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ।
दोषेण येनावततं स्वलिङ्गैस्तं लक्षयेदामसमुद्भवैश्च † ॥ ७ ॥

अलसकलक्षणमाह—कुक्षिरित्यादि । कुक्षिः उदरम् । आनह्यते आध्मानयुक्तो भवति । अत्यर्थमतिशयं यथा तथा । प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव । विकूजति अव्यक्तशब्दं करोति । विपरिधावति विशेषेण समन्ताद् गच्छति ॥ ५ ॥

विलम्बिकालक्षणमाह—दुष्टमित्यादि । भुक्तं भोजनम् । दुष्टमित्यत्र कफमारुताभ्यामिति सम्बन्धनीयम् । यद्यपि विलम्बिका बाहुल्येन विदग्धाजीर्णाज्जायते, विदग्धाजीर्णाच्च पित्तं दुष्टं न वायुर्दुष्टो भवति न वा श्लेष्मा, तथापि पित्तदुष्ट्या इतरयोरपि दुष्टिः, तस्मात् कफमारुताभ्यां दुष्टमित्युक्तं ; एवं बाहुल्येन आमावशिष्टत्वोत्थितयोर्विसूच्यलसकयोः कफवाताधिकयोरपीतरदोषसद्भावो ज्ञेयः । दुष्टमित्यत्र लीनमिति केचित् पठन्ति । इयमेव विलम्बिका तन्त्रान्तरे 'दण्डालसक' इति नाम्ना कथ्यते ॥ ६ ॥

इदानीं पूर्व्वोक्तलक्षणविशेषमतिदेशेनाह—यत्रस्थमाममित्यादि । यत्रस्थं यस्मिन् देशे स्थितं, येन च दोषेणावततं व्याप्तमामं स्यात्, तमेव देशं यस्माद् विशेषेण रुजेत्तस्मात् कारणात् तं देशं तद्दोषलक्षणैर्विकारजातैस्तोदादिभिरामसमुद्भवैश्च लिङ्गैः स्तम्भाध्मानादिभिर्लक्षयेदिति पिण्डार्थः । ननु, यत्रस्थमित्यनेन आमस्थानकथनेन किं प्रयोजनं ? यस्माद् यत्र स्थितो विकृतो दोषो भविष्यति तत्रैव रुजं करिष्यति ? सत्यं, नैवं सर्व्वत्र, यथा गण्डमालादौ पिण्डिकास्थितस्यापि दोषस्य ग्रीवादौ विकारकर्त्तृत्वदर्शनात् । आमपीडितदेशावबोधश्चात्र सुखचिकित्साकरणार्थमुक्तः । अर्थात् यत्र यस्मिन् स्थाने स्थितमाममजीर्णं विरुजेद् विशिष्टं रुजं कुर्य्यात् तमेव देशं लक्षयेद् वैद्यः, कैर्विकारजातैः ? आमसमुद्भवैः स्तम्भगौरवादिभिः । ब्रह्मदेवस्तु येन दोषेण वाताद्यन्यतमेनानुगतमामजं दोषं स्वलिङ्गैर्वाताद्यन्यतमदोषलिङ्गैर्लक्षयेदिति व्याख्यानयति । अपरेऽन्यथा पठित्वा व्याख्यानयन्ति, तच्च शिष्यबुद्धिव्याकुलकर्त्तृत्वाद् ग्रन्थगौरवभयाच्च परिहृतम् ॥ ७ ॥

---

* हिक्कोद्गारौ तु यस्य तु इत्यपि पाठो दृश्यते ।

† दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्चेति पाठभेदः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञश्छर्द्दत्र्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः।
क्षामस्वरः सर्व्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय॥ ८॥
साध्यासु पार्ष्ण्योर्दहनं प्रशस्तमग्निप्रतापो वमनञ्च तीक्ष्णम्।
पक्वे ततोऽन्ने तु विलङ्घनं स्यात सम्पाचनञ्चापि विरेचनञ्च॥ ९॥
विशुद्धदेहस्य हि सद्य एव मूर्च्छातिसारादिरुपैति शान्तिम्।
आस्थापनञ्चापि वदन्ति पथ्यं सर्व्वासु योगानपरान् निबोध॥ १०॥
पथ्यावचाहिङ्गुकलिङ्गगृञ्ज-सौवर्च्चलैः सातिविषैश्च चूर्णम्।
सुखाम्बुपीतं विनिहन्त्यजीर्णं शूलं विसूचीमरुचिञ्च सद्यः॥

असाध्यलक्षणमाह—य इत्यादि। श्यावशब्दो दन्तादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते। अल्पसंज्ञो मन्दचेतनः। अभ्यन्तरयातनेत्रः क्षीणदृष्टिः। अपुनरागमाय अपुनरावृत्तये॥ ८॥

इदानीं चिकित्सितमाह—साध्यास्वित्यादि। साध्यासु विसूचिकासु। पार्ष्णिदहनमत्र संज्ञाप्रबोधनार्थमधोऽतिप्रवृत्तिवारणार्थञ्च। अग्निप्रतापनमामपाचनार्थम्। तीक्ष्णञ्च वमनमत्रशल्यनिर्हरणार्थम्। साध्यास्विति पदमसाध्यपरिहारार्थं, साध्यज्ञाने यत्नातिशयप्रतिपादनार्थञ्च। पाकाभिमुखेऽन्ने दोषशेषनिर्हरणार्थमाह—पक्व इत्यादि। पक्व पाकाभिमुखे। विलङ्घनं विविधलङ्घनं; तच्च यथावस्थं योज्यं; अन्ये विशिष्टं लङ्घनमाहुः, तच्चोपवासः। सम्पाचनमत्र स्वेदादिभिः। विरेचनमत्र फलवर्त्त्यादिभिः। यद्यपि विरेचनमत्र सामान्येनोक्तं, तथापि विष्टम्भे सति ज्ञातव्यम्। अन्ये तु पठन्ति 'वान्ते ततोऽन्ते तु विलङ्घनं स्यात् सम्पाचनं रेचनदीपने च' इति। ते च विसूच्यां वमने प्रयुक्ते पश्चाद् विलङ्घनादिकं योज्यमिति मन्यन्ते। पाचनमतीसारोक्तं देवदार्व्वभयेत्यादिकं, दीपनं पिप्पल्यादिकं, शेषं पूर्व्ववत्। अन्ये 'पक्षे ततोऽन्ये तु' इति पठन्ति, ते च पक्षाद् विरेचनं देयमिति केचिन्मन्यन्त इति व्याख्यानयन्ति; तत्र टीकाकृद्भिर्बहु व्याहृतं तच्च ग्रन्थगौरवभयात् परित्यक्तम्॥ ९॥

कस्माद् विसूच्यां वमनविरेचने प्रयोक्तव्ये इत्याह—विशुद्धदेहस्येत्यादि। हि यस्मात्। उपैति गच्छति। इदानीमास्थापनस्यापि हितत्वं दर्शयितुमाह—आस्थापनमित्यादि। यद्यपि 'तत्रोन्मादभयशोकपिपासारोचकाजीर्णार्शः' इत्यादिनाजीर्णे आस्थापननिषेध उक्तस्तथाप्यत्र पाकाभिमुखेऽन्ने विष्टम्भनाशनाय पाचनपूर्व्वकमास्थापनमपि शस्यते। सर्व्वासु विसूचीसु; केचित् सर्व्वासु विसूच्यलसकविलम्बिकास्विति मन्यन्ते। सर्व्वासु इत्यत्र केचित् सर्व्वाश्च इति पठन्ति, ते वक्ष्यमाणयोगविशेषणं कुर्व्वन्ति। योगानित्यादि। अपरान् वक्ष्यमाणान्। निबोध जानीहि। 'अपक्वस्य पाचनार्थं पक्वस्य चानुलोमनार्थं' इति शेषः॥ १०॥

तानेव योगानाह—पथ्येत्यादि। कलिङ्ग इन्द्रयवः। गृञ्जनो रसोनभेदः। अजीर्णमामशेषः, न तु तरुणाजीर्णं; तत्रौषधनिषेधात्। विसूचीति शेषा नतु सद्योऽथा विसूची, तत्राप्यौषध-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

क्षारागदं वा लवणं बिडं वा गुडप्रगाढ़ानथ सर्षपान् वा ।
अम्लेन वा सैन्धवहिङ्गुयुक्तौ सबीजपूरौ सघृतौ त्रिवर्गौ ॥
कटुत्रिकं वा लवणैरुपेतं पिबेत् स्नुहीक्षीरविमिश्रितन्तु ।
कल्याणकं वा लवणं पिबेत् तु यदुक्तमादावनिलामयेषु ॥
कृष्णाजमोदक्षवकाणि वापि तुल्यौ पिबेद् वा मगधानिकुम्भौ ।
दन्तीयुतं वा मगधोद्भवानां कल्कं पिबेत् कोषवतीरसेन ॥
उष्णाभिरद्भिर्मगधोद्भवानां कल्कं पिबेन्नागरकल्कयुक्तम् ॥ ११ ॥
व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे मूलं समं वाप्यथ मातुलुङ्ग्याः ।
छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता हन्युर्विसूचीं नयनाञ्जनेन ॥ १२ ॥
सुवामितं साधु विरेचितं वा सुलङ्घितं वा मनुजं विदित्वा ।
पेयादिभिर्दीपनपाचनीयैः सम्यक्क्षुधार्त्तं समुपक्रमेत ॥ १३ ॥

निषेधात् । क्षारागदमित्यादि । क्षारागदं घवाश्वकर्णशिरीषेत्यादिना दुन्दुभिस्वनीयोक्तम् । लवणं बिड्लवणम् । अत्राप्युष्णाम्बुना पिबेदिति सम्बन्धनीयम् । गुडप्रगाढ़ानित्यादि । गुडप्रगाढ़ान् गुडाढ्यान् । अम्लेनेत्यादि । अम्लेन काञ्जिकेन । सबीजपूरौ बीजपूरसहितौ । सघृतौ तुल्यप्रमाणौ । त्रिवर्गौ त्रिफलात्रिकटुकौ । सबीजपूरौ इत्यत्र केचित् सशाकबीजौ इति पठित्वा शाकवृक्षबीजसहिताविति व्याख्यानयन्ति । यदुक्तमादाविति गण्डीरपलाशेत्यादिना वातव्याधिचिकित्सिते यदुक्तमित्यर्थः । 'आमेष्वनिलामयेषु' इति केचित् पठित्वा आमवाते इति व्याख्यानयन्ति । अत्रापि अम्लेनेति सम्बध्यते । कृष्णाजमोदेत्यादि । क्षवः फणिज्जकाकारः प्रायशः पारियात्रे भवति । क्षवकाणि वापि इत्यत्र क्षवकाग्निकान् वा इति केचित् पठन्ति । अत्रापि अम्लेनेति सम्बध्यते । तुल्यौ पिबेद् वेत्यादि । निकुम्भो दन्ती । अत्राप्यम्लेनेति सम्बध्यते । मगधानिकुम्भपानं विष्टम्भे सति विरेकार्थम् । केचिदुष्णोदकेन पानमिच्छन्ति । दन्तीयुतमित्यादि । कोषवती घोषकः । केचित् "उष्णाभिरद्भिर्मगधोद्भवानां कल्कं पिबेन्नागरचूर्णयुक्तम्" ईदृशं पठन्ति ॥ ११ ॥

विसूच्यां प्रमीलकादिशान्त्यर्थमञ्जनमाह—व्योषमित्यादि । केचिन्मातुलुङ्गीं मधुकर्कटीमाहुः । विसूचीशब्देन विसूचीजनिताः प्रमीलकशिरोरोगादयो गृह्यन्ते, कारणे कार्य्योपचारात् ; अथवा विसूचीमेवाञ्जनप्रभावाद्धन्युः ॥ १२ ॥

शुद्धस्य सुलङ्घितस्य पथ्यदानार्थमाह—सुवामितमित्यादि । केचिदत्र "कुष्ठञ्चागुरु पत्रञ्च रास्नाशिग्रु वचात्वचम् । पिष्टमम्लेन तच्छ्रेष्ठं विसूच्यामङ्गमर्दनम् ॥ चित्रकं पूतिपिण्याकं कुष्ठं भल्लातकानि च । द्वौ क्षारौ सैन्धवञ्चैव शुक्तं तैलं विपाचयेत् ॥ एतदुद्वर्त्तनं कुर्य्यात् प्रदेहं वा विचक्षणः ।" इति योगद्वयं पठन्ति ; तन्न पठितव्यं, समानतन्त्रादर्शनात् ॥ १३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आमं शकृद् वा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन।
प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति॥
तस्मिन् भवन्त्यामसमुद्भवे तु तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहाः।
आमाशये शूलमथो गुरुत्वं हृल्लास उद्गारविघातनञ्च॥
स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे शूलोऽथ मूर्च्छा स शकृद् वमेच्च।
श्वासश्च * पक्वाशयजे भवन्ति लिङ्गानि चात्रालसकोद्भवानि॥ १४॥
आमोद्भवे वान्तमुपक्रमेत संसर्गभक्तक्रमदीपनीयैः।
अथेतरं यो न शकृद् वमेत् तमामं जयेत् स्वेदनपाचनैश्च॥ १५॥

इदानीं विसूचिकातुल्यचिकित्सितत्वाद्विसूचिकोपद्रवत्वाच्चानुक्तमप्यानाहमाह—आममित्यादि। आममपक्वान्नरसः, शकृत् पुरीषं, निचितं वृद्धिगतं, विबद्धमवरुद्धं, विगुणानिलेन उन्मार्गवायुना, न प्रवर्त्तमानमिति नाधःप्रवर्त्तमानमित्यर्थः, यथास्वं यथामार्गमित्यर्थः; एवमामं निचितं विगुणानिलेन विबद्धं सत् स्वमार्गेऽप्रवर्त्तमानं शकृद् वा एवम्भूतमानाहं विकारमुदाहरन्तीति पिण्डार्थः। केचिदाममिति शकृद् विशेषणं मन्यन्ते; तन्न, समानतन्त्रे आमादप्यानाहस्य दर्शितत्वात्। तथाच तद्वचः—"आनाहे त्वामसम्भूते विडुद्भूतेऽपि वा भिषक्"—इत्यादि। आमजानाहलक्षणमाह—तस्मिन्नित्यादि। तस्मिन् आनाहे। गुरुत्वमपि आमाशये आमजानाहे प्रायशो भवति। केचित् हृल्लास इत्यत्र हृत्स्तम्भ इति पठित्वा हृदयस्य विबन्धत्वमिति व्याख्यानयन्ति। उद्गारविघातनमुद्गारस्यासम्यक्प्रवृत्तिः। केचिदामसमुद्भवे आमाशयसमुद्भवे इति व्याख्यानयन्ति, पदेष्वपि पदैकदेशप्रयोगात्; ते च आमाशयसमुद्भवमामादेवेच्छन्ति; तत्रापि स एव तात्पर्य्यार्थः। पुरीषजानाहलक्षणमाह—स्तम्भ इत्यादि। स्तम्भशब्दः कट्यादिभिर्मूत्रान्तैः सह प्रत्येकं सम्बध्यते। शूलोऽप्यत्र कट्यादिष्वेव। स पुरुषः। पक्वाशयजे आनाहे इत्यर्थः। मञ्चाः क्रोशन्तीतिवदुपचारात् पक्वाशयशब्देनात्र पुरीषमभिप्रेतं, अथ च बाहुल्येन पक्वाशये भवति। केचित् पक्वाशयजे पक्वाशयस्थे आनाहे इति व्याख्यानयन्ति। ते च पक्वाशयोद्भूत आनाहः पुरीषाद् भवतीतीच्छन्ति; तथापि स पूर्व्वोक्त एव परिफलितार्थः॥ १४॥

सम्प्रत्यामोत्थानाहचिकित्सामाह—आमोद्भव इत्यादि। आमोद्भवे अविपक्वरसजे आनाहे। केचिदामोद्भवे आमाशयोद्भवे, पदेष्वपि पदैकदेशप्रयोगात्। एष पक्षश्चानन्तरमेव विवृतः। वान्तं कृतवमनं नरम्। संसर्गभक्तक्रमः पेयादिक्रमः। दीपनीयानि पिप्पल्यादिसाधितानि। पुरीषजानाहचिकित्सामाह—अथेतरमित्यादि। यः पुमान् शकृत् पुरीषं न वमेत्, तस्य पुंसस्तमानाहमितरं पुरीषजमामान्वितं स्वेदनादिभिर्जयेदिति सम्बन्धः। यस्तु शकृद् वमेत्तस्य आमं न जयेत्, तथा सत्यसाध्यत्वादिति भावः। कार्त्तिककुण्डस्तु इतरं पक्वाशयजानाहवन्तं नरं मत्वर्थीयप्रत्ययान्तत्वात्। असावपि पक्षोऽनन्तरं विवृतः। स्वेदनपाचनीयैरित्यत्र च कार्त्तिककुण्डः

* शोथश्चेति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विसूचिकायां परिकीर्त्तितानि द्रव्याणि वैरेचनिकानि यानि ।
तान्येव वर्त्तीर्विरचेद् विचूर्ण्य महिष्यजावीभ-गवान्तु मूत्रैः ॥
स्विन्नस्य पायौ विनिवेश्य ताश्च चूर्णानि चैषां प्रधमेत् तु नाड्या ।
मूत्रेषु संसाध्य यथाविधानं द्रव्याणि यान्यूर्द्धमधश्च यान्ति ॥
क्वाथेन तेनाशु निरूहयेच्च मूत्रार्द्धयुक्तेन समाक्षिकेण ।
त्रिभण्डीयुक्तं लवणप्रकुञ्चं दत्त्वा विरिक्तक्रममाचरेच्च ।
एष्वेव तलेन च साधितेन प्राप्तं यदि स्यादनुवासयेच्च ॥ १६ ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे विसूचिकाप्रतिषेधो नाम षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

'स्वेद्य यथाविधानं' इति पठित्वा व्याख्यानयति—स्वेद्य स्वेदयित्वा, उपसर्गलोपात् साधु ; यथाविधानमिति विण्मूत्रानुलोमनविधानेन ॥ १५ ॥

अतिदेशेनानाहचिकित्सामाह—विसूचिकायामित्यादि । विसूचिकायां परिकीर्त्तितानि कथितानि यानि वैरेचनिकानि द्रव्याणि दन्त्यादीनि, तानि विचूर्ण्य महिष्यादीनां मूत्रैर्विपाच्य वर्त्तीर्विरचेत् कुर्य्यात् । ताश्च वर्त्तीः स्विन्नस्य नरस्य गुदे विनिवेश्य, एषां वैरेचनिकानामेव चूर्णानि नाड्या प्रधमेदिति सम्बन्धः । इभो हस्ती । आनाहे निरूहमाह—मूत्रेषु संसाध्येत्यादि । यानि द्रव्याणि ऊर्द्धमधश्च यान्ति तानि मूत्रेषु यथाविधानं संसाध्य तेन क्वाथेनार्द्धमूत्रान्वितेन समाक्षिकेण त्रिभण्डियुक्तलवणं प्रकुञ्चं दत्त्वा निरूहयेदिति पिण्डार्थः । मूत्रेष्विति अनन्तरोक्तेषु महिष्यादिजेषु । संसाध्य पक्त्वा । यथाविधानं क्वाथपाकविधिना । द्रव्याणि यान्यूर्द्धमधश्च यान्ति संशोधनसंशमनीयोक्तानि कोशातक्यादीनि । आशु शीघ्रम् । मूत्रार्द्धयुतेन अर्द्धमूत्रान्वितेन क्वाथेन । कार्त्तिककुण्डस्तु मात्रार्द्धयुक्तेनेति पठति, व्याख्यानयति च—अर्द्धमात्रिकेणेति । माक्षिकं मधु । त्रिभण्डियुक्तं लवणप्रकुञ्चमिति त्रिवृत्सहितमेव सैन्धवपलमित्यर्थः । विरिक्तक्रमं सम्यग्विरिक्तस्य यः क्रमस्तमाचरेदित्यर्थः ; केचिदाचरेदित्यन्तर्भावितकारितार्थं मन्यन्ते ; तेन, आचरेत् वैद्यस्तमाचारयेदित्यर्थः । इदमास्थापनमानाहे पाचनोत्तरकालं देयं, न त्वामावस्थायाम् । आनाहेऽनुवासनमाह—एष्वेवेत्यादि । एष्विति अनन्तराभिहितनिरूहोक्तेषु कोशातक्यादिषु । प्राप्तं प्राप्तकालं प्राप्तावस्थमित्यर्थः ; एतेन परिपक्वामं सुनिरूढं वातकोपे सत्यनुवासयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
विसूचिकाप्रतिषेधव्याख्यानामषट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

१८४

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽरोचकप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

दोषैः पृथक् सह च चित्तविपर्ययाच्च भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढ़म् ।
नान्ने रुचिर्भवति तं भिषजो विकारं भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥ २ ॥
हृच्छूलपीड़नयुतं विरसाननत्वं वातात्मके भवति लिङ्गमरोचके तु ॥ ३ ॥
हृद्दाहचोषबहुता मुखतिक्तता च मूर्च्छा सतृड् भवति पित्तकृते तथैव ॥ ४ ॥
कण्डूगुरुत्वकफसंस्रवसादतन्द्राः श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ॥ ५ ॥

विसूचिकाप्रतिषेधानन्तरं रसदोषजत्वसाम्यादग्निमान्द्यहेतुत्वसाम्याच्चारोचकप्रतिषेधारम्भः— अथात इत्यादि । अत्रादिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः ; तेनाविपाकस्यापि ग्रहणम् ॥ १ ॥

सम्प्राप्तिद्वारेण संख्यामाह—दोषैरित्यादि । दोषैः पृथगिति त्रयः, सह चेति समस्तैरेकः, चित्तविपर्ययात् कामशोकभयादिभिर्विलुप्तचित्तत्वात्, चित्तविपर्ययात्त्वेकः ; केचित् चित्तविपर्ययादित्यत्र शोकसमुच्छ्रयादिति पठन्ति, तन्मते कामादिजानामसंग्रहः । भक्तायनेषु अन्नवहेषु स्रोतःसु । भक्तायनमिति जिह्वोपलक्षणं, समानतन्त्रदर्शनात् । तथाच—"पृथग्दोषैः समस्तैश्च जिह्वाहृदयसंसृतैः । जायतेऽरुचिराहारे द्विष्टैरन्यैश्च मानसैः" इति । अवतते इति भक्तायनेष्वित्यत्रापि वचनविपरिणामात् सम्बन्धनीयम् । अवतते व्याप्ते । भक्तोपघातमरोचकं; अरोचकाभक्तच्छन्दान्नद्वेषाः पर्याया बोद्धव्याः; कैश्चिदेषां परस्परं भेदोऽङ्गीक्रियते । तथाच वृद्धभोजः,—"प्रक्षिप्तं तु मुखे चान्नं जन्तोर्न स्वदते मुहुः । अरोचकः स विज्ञेयो, भक्तद्वेषमतः शृणु । चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वापि भोजनम् । द्वेषमायाति यज्जन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते ॥ यस्य नान्ने भवेच्छ्रद्धा सोऽभक्तच्छन्द उच्यते'' इत्यादि । इह अस्मिन् शास्त्रे । संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां सिद्धायां पञ्चविधमिति संख्याकरणं नियमार्थं ; तेन कामादिजा अरोचकाः पृथङ् न गणनीयाः ॥ २ ॥

वातिकारोचकलक्षणमाह—हृच्छूलपीड़नयुतमित्यादि । हृच्छूलपीड़नयुतमिति विरसाननत्वमित्येतस्य विशेषणम् । अपरे तु हृत् हृदयं शूलपीड़नाभ्यां युक्तं भवतीति व्याख्यानयन्ति । अरोचकानां प्राग्रूपानभिधानं रूपाणामेवाव्यक्तानां प्राग्रूपत्वात् । पित्तजारोचकलक्षणमाह— हृद्दाहचोषेत्यादि । हृद्दाहचोषबहुतेति हृदि हृदये दाहचोषयोर्बाहुल्यमित्यर्थः । चोष आचूष्यत इव वेदना । अन्ये हृद्दाहचोषबहुलमिति पठित्वा हृदयं दाहचोषबहुलं भवतीति व्याख्यानयन्ति ॥ ३ । ४ ॥

कफजारोचकलक्षणमाह—कण्डूगुरुत्वेत्यादि । कफसंस्रवः श्लेष्मस्रुतिः । सादोऽङ्गग्लानिः । आस्यं मुखम् । केचित् सादतन्द्रा इत्यत्र कण्ठसादा इति पठित्वा अभ्यवहरणाद्यशक्तिरिति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सर्व्वात्मके पवनपित्तकफा बहूनि रूपाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति ॥ ६ ॥
संरागशोकभयविप्लुतचेतसस्तु चिन्ताकृतो भवति सोऽशुचिदर्शनाच्च ॥ ७ ॥
वाते वचाम्बुवमनं कृतवान् पिबेच्च स्नेहैः सुराभिरथवोष्णजलेन चूर्णम् ।
कृष्णाविडङ्गयवभस्महरेणुभार्गीरास्नलहिङ्गुलवणोत्तमनागराणाम् ॥ ८ ॥
पित्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्तं स्नेहः ससैन्धवसितामधुसर्पिरिष्टः ॥ ९ ॥
निम्बाम्बुवामितवतः कफजेऽनुपानं राजद्रुमाम्बु मधुना तु सदीप्यकं स्यात् ।
चूर्णं यदुक्तमथवानिलजे तदेव सर्व्वैश्च सर्व्वकृतमेवमुपक्रमेत ॥ १० । ११ ॥

व्याख्यानयन्ति । सान्निपातिकारोचकलक्षणमाह—सर्व्वात्मक इत्यादि । सर्व्वात्मके सान्निपातिकारोचके पवनादयो दोषा बहूनि रूपाण्यस्य हृदये समुदीरयन्ति कुर्व्वन्तीति पिण्डार्थः । यद्यपि सान्निपातिके हृद्रोगे सर्व्वजारोचके च बाहुल्येन समान्येव लिङ्गानि भवन्ति, तथापि सम्प्राप्तिभेदात् किञ्चिल्लक्षणभेदाच्च तयोर्भेदः । सान्निपातिकारोचकोऽसाध्यः, "सर्व्वात्मकञ्चापि विवर्ज्जयेत्" इति समानतन्त्रोक्तत्वात् ॥ ५ । ६ ॥

अवशिष्टं पञ्चममरोचकमाह—संरागशोकेत्यादि । संरागः कामः । विप्लुतचेतसः विकृतचित्तस्य । स अरोचकः । अशुचिदर्शनात् अमेध्यवस्तुदर्शनात् बीभत्सादिदर्शनादित्यर्थः । चिन्ताकृतस्यारोचकस्य भिन्नलक्षणनिर्द्देशाच्छेषेषु यथादोषं लक्षणानि ज्ञातव्यानि, कामादिभिः सर्व्वैर्वातादिप्रकोपात् । तथाच "कामशोकभयाद् वायुः क्रोधात् पित्तञ्च कुप्यति । श्लेष्मा तु हर्षणात्" इति । अन्ये तु चिन्ताकृतारोचकस्य वातादिभेदेन लक्षणानि पठन्ति ; तद्यथा—"वातात्मके विरसमास्यमरोचके तु, पित्तेन तिक्तकटुकं, मधुरं कफेन । सर्व्वैरुपेतमथ सर्व्वजमेव विद्याद्दैन्यं भृशं भवति शोकसमुद्भवे तु" इति । अयं पाठो न पठनीयः, अनार्षत्वात् ॥ ७ ॥

इदानीं वातिकारोचकचिकित्सामाह—वात इत्यादि । वाते वातजे अरोचके, कारणे कार्य्योपचारात् । वचाम्बुवमनं कृतवानिति वचाक्काथेन कृतवमनो नरः । केचित् एलशब्देन एलवालुकं मन्यन्ते, पदेऽपि पदैकदेशप्रवृत्तेः । 'उष्णजलेन' इत्यत्र 'एलजलेन' इति पाठान्तरम् । लवणोत्तमं सैन्धवम् । इदं चूर्णं वमनैः शुद्धाशयस्य देयम् । कार्त्तिककुण्डोऽमुं पाठमन्यथा पठति, स चाभावान्न लिखितः ॥ ८ ॥

पित्तजारोचकचिकित्सामाह—पित्त इत्यादि । पित्ते पित्तजारोचके, उपचारात् । मधुरं काकोल्यादि । अत्रापि पूर्व्ववदवचारणम् ॥ ९ ॥

कफारोचकचिकित्सामाह—निम्बाम्बुवामितवत इत्यादि । निम्बाम्बु निम्बक्काथः, निम्बाम्बुना वामितवतः पुंसः गिरिमालकक्काथः समधुः साजमोदश्चानुपानं स्यात् ; कृतभोजनस्य इति शेषः, समानतन्त्रदर्शनात् । केचिद् दीप्यकशब्देन यवानीमाहुः । कफजारोचकेऽतिदेशेन चिकित्सामाह—चूर्णमित्यादि । चूर्णं यदुक्तमिति 'कृष्णाविडङ्गयवभस्म' इत्यादिकम् । तच्चूर्णं कफजे वातानुबन्धे सति देयम् । सान्निपातिकारोचकचिकित्सामाह—सर्व्वैरित्यादि । सर्व्वैरिति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्राक्षापटोलबिड़वेत्रकरीरनिम्ब मूर्व्वाभयाक्षबदरामलकेन्द्रवृक्षैः।
वीजैः करञ्जनृपवृक्षभवैश्च पिष्टैर्लेहं पचेत् सुरभिमूत्रयुतं यथावत्॥
मुस्तां वचां त्रिकटुकं रजनीद्वयञ्च भार्गीञ्च कुष्ठमथ निर्दहनीञ्च पिष्ट्वा।
मूत्रेऽविजे द्विरदमूत्रयुते पचेद् वा पाठां तुगामतिविषां रजनीञ्च मुख्याम्॥
मण्डूकिमर्कममृताञ्च सलाङ्गलाख्यां मूत्रे पचेत् तु महिषस्य विधानविद् वा।
एतान् न सन्ति चतुरो लिहतस्तु लेहान् गुल्मारुचिश्वसनकण्ठहृदामयाश्च॥१२॥

सात्म्यान् स्व(स)देशरचितान् विविधांश्च भक्ष्यान्
पानानि मूलफलषाड़वरागयोगान्।
अद्याद् रसांश्च विविधान् विविधैः प्रकारै-
र्भुञ्जीत वापि लघुरुक्षमनःसुखानि॥१३॥

वातादिजारोचकहरैः पूर्व्वोक्तैरेव। सर्व्वंकृतं सान्निपातिकमरोचकम्। एवमिति पूर्व्ववत्, वमनादि कारयित्वेति यावत्। उपक्रमेत 'प्रत्याख्याय' इति शेषः, असाध्यत्वात्तस्य॥१०।११॥

इदानीं चतुर्णामप्यरोचकानां यथासंख्येन चतुरो लेहानाह—द्राक्षापटोलेत्यादि। द्राक्षादिः सुरभिमूत्रयुतं यथावदित्यन्त एको लेहः। मुस्तादिः मूत्रेऽविजे इति पर्य्यन्तो द्वितीयः। द्विरदमूत्रादी रजनीञ्च मुख्यामित्यन्यस्तृतीयः। मण्डूकीत्यादिश्चतुर्थः। करीरो गूढ़पत्रो मरुदेशेऽतिप्रसिद्धः कण्टकिवृक्षः; मूर्व्वा चोरस्नायुः; अभया हरीतकी, केचिदभयं मन्यन्ते, तन्मते उशीरं, अक्षं विभीतकं; इन्द्रवृक्षः कुटजः; नृपवृक्षः गिरिमालकः। सुरभिमूत्रयुतं कल्कचतुर्गुणगोमूत्रयुतं, "मूत्रेण चतुर्गुणेन" इत्यादिकाश्यपीयसंवादात्। यथावदिति लेहं पचेदित्यत्र योज्यं, तेन यथावल्लेहं पचेत्; कोऽर्थः? यावल्लेहपाकलक्षणं तन्तुमुद्रादि जायते तावत् पचेदित्यर्थः। निर्दहनी चित्रकः, अजमोदा इत्यन्ये। अविजे मेषोत्थे। असावपि पूर्व्ववल्लेहवत् पक्तव्यः। द्विरदमूत्रं हस्तिमूत्रम्। तुगा वंशरोचनानुकारि पार्थिवं द्रव्यमाहुः। रजनीञ्च मुख्यां पिण्डहरिद्राम्। अयमपि पूर्व्वविधिनैव पक्तव्यः। मण्डूकी ब्राह्मी, अमृता गुडूची, लाङ्गली कलिकारिका। असावपि पूर्व्ववत् पक्तव्यः। 'एतान्न सन्ति चतुरोऽभ्यसतश्च' इति केचित् पठन्ति। 'एतान् वदन्ति भिषजश्चतुरश्च लेहान् गुल्मारुचिश्वसनकण्ठहृदामयेषु' इत्यपरे पठन्ति॥१२॥

सात्म्यानित्यादि। सात्म्यान् सुखकरान्। 'सात्म्यान् स्वदेशरचितान् विविधैः प्रकारैर्भुञ्जीत वापि लघुरुक्षमनाः सुखेन' इत्यन्ये पठन्ति। स्वदेशरचितान् विविधांश्च भक्ष्यानिति यस्मिन् देशे ये भक्ष्या बाहुल्येनोपयुज्यन्ते तानित्यर्थः। पानानीत्यत्रापि विविधानीति योज्यं, तेन यथारुचि फलानि शर्करान्वितानि कर्पूरचतुर्जातकसुगन्धीनि गृह्यन्ते। मूलं पिप्पलीमूलादि। फलं दाड़िमादि। षाड़वा रसालाद्याः। रागाः कपित्थरागादयः। केचित् "सितारुचकसिन्धूत्थैः सवृक्षाम्लपरूषकैः। जम्बूफलरसैर्युक्तो रागो राजिक्रया कृतः॥ मधुराम्लकटूनान्तु संस्कार्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आस्थापनं विधिवदत्र विरेचनञ्च कुर्य्यान्मृदूनि शिरसश्च विरेचनानि ।
त्रीण्यूषणानि रजनीत्रिफलायुतानि चूर्णीकृतानि यवशूकविमिश्रितानि ।
क्षौद्रायुतानि वितरेन्मुखबोधनार्थमन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानि ।। १४।१५
मुस्तादि-राजतरुवर्गदशाङ्गसिद्धैः क्वाथैर्जयेन्मधुयुतैर्विविधैश्च लेहैः ।
मूत्रासवैर्गुडकृतैश्च तथा त्वरिष्टैः क्षारासवैश्च मधुमाधवतुल्यगन्धैः ।।
स्यादेष एव कफवातहृते विधिश्च शान्तिं गते हुतभुजि प्रशमाय तस्य ।। १६ ।।

षाडवा मताः" इत्याहुः ; अपरे तु षाडवशब्देन यवानीषाडवमाहुः, तन्त्रान्तरसंवादात् ; रागशब्देन च रागषाडवं मत्वा द्राक्षादाडिमाद्यन्वितं मुद्गयूषमिति च व्याख्यानयन्ति । रसान् विविधान् मांसरसान् मधुरादिरसान् वा । लघुरूक्षभोजनं श्लेष्मस्थानगतत्वादरोचकस्य । मनःसुखं मनोनुकूलम् । केचित् सात्म्यानिति सात्म्यदेशरोगर्त्तुप्रकृत्यादीन्यवेक्ष्य भक्ष्यादि कुर्य्यादिति मन्यन्ते ॥ १३ ॥

निषिद्धस्यापि निरूहस्यारोचके प्रयोगमाह—आस्थापनमित्यादि । आस्थापनं निरूहः । विधिवत् यथाविधि । अत्र अरोचके । यद्यपि 'तत्रोन्मादभयशोक'—इत्यादिनारोचके आस्थापननिषेधः ; तथापि वमनादिक्रमोत्तरकालं वातानुबन्धे सति देयं, न त्वादौ ॥

त्रीण्यूषणानीत्यादि । त्रीण्यूषणानीति त्रिकटुकम् । यवशूको यवक्षारः । वितरेत् दद्यात् । मुखबोधनार्थमिति मुखबोधे सत्यरोचकहानिरित्यर्थः । अवलेहप्रयोग एषः । अनुक्तसंग्रहार्थमाह—अन्यानीत्यादि । मुस्तादिः मुस्ताकुष्ठहरिद्रेत्यादिः, राजतरुवर्गः आरग्वधमदनगोपघोण्टेत्यादिः, दशाङ्गं दशमूलम् । जयेत् अरोचकमिति शेषः । मधुयुता लेहा मुस्ताद्यादिकृता एव ग्राह्याः । केचित् 'विविधैश्च योगैः' इति पठित्वा वातश्लेष्महरैरिति व्याख्यानयन्ति । मूत्रासवैरित्यादि मूत्रेण आसूयन्त इति मूत्रासवाः । तैश्च किम्भूतैः ? गुडकृतैः कुष्ठचिकित्सितोक्तविधिना गुडमध्वादिकृतैरित्यर्थः । अरिष्टैरभयारिष्टादिभिः । क्षारासवैरिति मध्वादिभिः पलाशक्षारपानीयेन सह निष्पादितैर्महाकुष्ठाभिहितैः । मधुमाधवतुल्यगन्धैरिति मधु क्षौद्रं, माधवं मधुकृतं मद्यं, तयोस्तुल्यगन्धैरित्यर्थः । पूर्व्वोक्तमेव विधिमविपाकेऽतिदिशन्नाह—स्यादेष इत्यादि । एष एव विधिरनन्तरोक्त एव । यदत्र कफवातयोरुपादानं न पित्तनिमित्तस्य तत् पित्तादविपाको न भवतीति दर्शयति । शान्तिं गते हुतभुजि अविपाके इत्यर्थः, कारणे कार्य्योपचारात् ; उपचारेण यदत्राविपाकग्रहणं कृतं, न साक्षात्तदप्यग्निमान्द्यमविपाकस्य कारणमिति सूचयति । शान्तिं गते मन्दतां प्राप्ते, हुतभुजि जाठराग्नौ । तस्येत्यत्र चकारो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन तस्य च प्रशमनाय ; कोऽर्थः ? अरोचकस्यापि । कार्त्तिक ईदृशं व्याख्यानं न मन्यते, तस्याविपाकस्यैव प्रशमायेति प्रतिपादयति । ये चाग्निमान्द्य एवैनं विधिमिच्छन्ति नत्वरोचकाविपाके, तन्मतेऽस्मिन्नध्यायेऽविपाको न वक्तव्यः ॥ १४—१६ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इच्छाभिघातभयशोकहतेऽन्तरग्नौ भावान् भवाय वितरेत् खलु शक्यरूपान्।
अर्थेषु चाप्यपचितेषु पुनर्भवाय पौराणिकैः श्रुतिशतैरनुमानयेत् तम्।
दैन्यं गते मनसि बोधनमत्र शस्तं यद्यत् प्रियं तदुपसेव्यमरोचके तु ॥ १७ ॥

इति सुश्रुतसंहितायामुत्तरतन्त्रेऽरोचकप्रतिषेधो नाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

इदानीं पञ्चमारोचकचिकित्सामाह—इच्छाभिघातेत्यादि। इच्छाभिघातो वाञ्छितस्याप्राप्तिः। भावान् पदार्थान्। भवाय अर्थवशाद्रुच्युत्पादनाय। वितरेत् दद्यात्। कीदृशान् भावान्? शक्यरूपान् प्राप्यानित्यर्थः। ये तावत् प्राप्या भावास्तान् इच्छाविघाताद्यरोचके वितरेत्। ये पुनरप्राप्यास्तद्विषये किं कुर्य्यादित्याह—अर्थेष्वित्यादि। अर्थेषु पदार्थेषु, अपचितेषु नष्टेषु अप्राप्तेष्वित्यर्थः। पुनरिति अपचितेष्वित्यत्र योज्यम्। भवाय रुच्युत्पादनायेत्यर्थः। पौराणिकैः श्रुतिशतैरनुमानयेदिति नलरामाद्युपाख्यानैरन्यैश्च तथाविधैरनुमानयेत् प्रबोधयेदित्यर्थः। केचित् पौराणिकैः श्रुतिपथैरिति पठन्ति; पौराणिकैः पुराणोक्तैः, श्रुतिपथैः वाक्यैः, श्रुतिः श्रवणं सैव पन्था मार्गो येषां तानि तथोक्तानीति व्याख्यानयन्ति। दैन्यं गते मनसि क्लिष्टचेतसीत्यर्थः। बोधनमाश्वासनैर्हितोपदेशैश्च। केचिदमुं पाठं न पठन्ति ॥ १७ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
अरोचकप्रतिषेधव्याख्यानाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो मूत्राघातप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

वातकुण्डलिकाष्ठीला वातवस्तिस्तथैव च ।
मूत्रातीतः सजठरो मूत्रोत्सङ्गः क्षयस्तथा ॥
मूत्रग्रन्थिर्मूत्रशुक्रमुष्णवातस्तथैव च ।
मूत्रौकसादौ द्वौ चापि रोगा द्वादश कीर्त्तिताः ॥ २ ॥
रौक्ष्याद् वेगविघाताद् वा वायुरन्तरमाश्रितः * ।
मूत्रं चरति संगृह्य विगुणः कुण्डलीकृतः ॥
सृजेदल्पाल्पमथवा सरुजस्कं शनैः शनैः ।
वातकुण्डलिकां तान्तु व्याधिं विद्यात् सुदारुणम् ॥ ३ ॥
शकृन्मार्गस्य वस्तेश्च वायुरन्तरमाश्रितः ।
अष्ठीलावद्घनं ग्रन्थिं करोत्यचलमुन्नतम् ॥

अरोचकप्रतिषेधानन्तरं पारिशेष्यान्मूत्राघातप्रतिषेधारम्भः ; परिशेषत्वञ्च मूत्राघातमूत्रकृच्छ्रयोरेकत्वेन विवक्षितत्वात् कायचिकित्सायाञ्चापरस्याध्यायस्याभावात् । अथात इत्यादि । मूत्राघातो मूत्रावरोधः, केचिदाघातशब्देन दुष्टिमाहुः न त्ववरोधं, मूत्रशुक्रमूत्रसादयोर्मूत्रावरोधासम्भवात् ॥ १ ॥

इदानीं सुखबोधार्थं मूत्राघातान्नामभिः प्राह—वातेत्यादि । अष्ठीलेति वाताष्ठीलेत्यर्थः । या निदानस्थाने वाताष्ठीला भणिता सा भिन्ना, आध्मानादिलक्षणरहितत्वात् । संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां सिद्धायां द्वादशेति संख्याकरणं तन्त्रान्तरोक्ताधिकसंख्यानिवारणार्थम् ॥ २ ॥

वातकुण्डलिकाया हेतुसम्प्राप्तिलक्षणान्याह—रौक्ष्यादित्यादि । अन्तरमाश्रित इति वस्तिमध्यमाश्रित इत्यर्थः । मूत्रं चरति संगृह्येति मूत्रं गृहीत्वा वायुश्चरति भ्रमतीत्यर्थः । कुण्डलीकृत इति कुण्डलाकृत्या वर्त्तुलीभूतः । सृजेत् प्रवर्त्तयेत् । सरुजस्कं सवेदनं मूत्रम् । रौक्ष्याद्वेगविघातादिति व्यवहितः सन्निहितश्च हेतुरुक्तः, वायुरन्तरमाश्रित इत्यादिसम्प्राप्तिः, कुण्डलीकृत इत्यादिलक्षणम् । 'मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं सम्प्रवर्त्तते' इति केचित् पठन्ति । अपरे 'सरुजं सम्प्रवर्त्तयेत्' इति पठन्ति । सर्व्वेषां मूत्राघातानां वायुरेव प्रायशः कारणं बोद्धव्यम् ॥ ३ ॥

अष्ठीलाया हेतुसम्प्राप्तिलक्षणान्याह—शकृन्मार्गस्येत्यादि । शकृन्मार्गो गुदः, वस्तिर्मूत्राधारः,

---

* वायुर्वस्तौ सवेदनम् इति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विण्मूत्रानिलसङ्गश्च तत्राध्मानश्च जायते ।
वेदना च परा वस्तौ वाताष्ठीलेति तां विदुः ॥ ४ ॥
वेगं विधारयेद् यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।
निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिलः ॥
मूत्रसङ्गो भवेत् तेन वस्तिकुक्षिनिपीड़ितः ।
वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥ ५ ॥
वेगं सन्धार्य्य मूत्रस्य यो भूयः स्रष्टुमिच्छति ।
तस्य नाभ्येति यदि वा कथञ्चित् संप्रवर्त्तते ॥
प्रवाहतो मन्दरुजमल्पमल्पं पुनःपुनः ।
मूत्रातीतन्तु तं विद्यान्मूत्रवेगविघातजम् ॥ ६ ॥
मूत्रस्य विहते वेगे तदुदावर्त्तहेतुना ।
अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद् भृशम् ॥
नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत् तीव्रवेदनम् ।
तं मूत्रजठरं विद्यादधःस्रोतोनिरोधन(क)म् ॥ ७ ॥

वायुरत्रापानो गुदवस्तिस्थरोगकरत्वात्, अन्तरं मध्यम् । अष्ठीला उत्तरापथे दीर्घवर्त्तुलपाषाणविशेषः, अन्ये चर्म्मकाराणां लौहीं भाण्डीमाहुः । अचलमीषच्चलम् । आध्मानं वस्तौ बोद्धव्यम् । अपानो वायुरत्र हेतुः, शकृन्मार्गस्येत्यादिः सम्प्राप्तिः, शेषं लक्षणम् ॥ ४ ॥

वातवस्तेर्हेतुसम्प्राप्तिलक्षणान्याह—वेगमित्यादि । अकुशलो मूर्खः । तस्य मूर्खस्य । मूत्रसङ्गो मूत्रस्याप्रवृत्तिः । तेन व्याधिना वस्तिकुक्षिनिपीड़ित इति वस्तिकुक्षेर्निपीड़नं विद्यते यत्र स तथा; निपीड़ितं निपीड़नं वेदनेत्यर्थः । कृच्छ्रप्रसाधनः कष्टसाध्यः । वेगं विधारयेदिति हेतुः, निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेरिति सम्प्राप्तिः, शेषं लक्षणम् ॥ ५ ॥

मूत्रातीतस्य हेतुं सम्प्राप्तिं लक्षणञ्चाह—वेगमित्यादि । वेगं प्रवृत्त्युन्मुखत्वं, तं सन्धार्य्य सम्यग्धृत्वा, भूयः पुनः; स्रष्टुमिच्छति मोक्तुं वाञ्छति । नाभ्येति मूत्रं नागच्छतीत्यर्थः । प्रवाहत इति निकुन्थनादित्यर्थः । यद्यपि वेगं सन्धार्य्य मूत्रस्येत्यनेनैव मूत्रविघातजत्वमस्य व्याधेः प्राप्तं, तथापि पुनर्मूत्रवेगविघातजमिति करणं मूत्रविघातोत्थवातजत्वप्रतिपादनार्थम् । वेगं सन्धार्य्येत्यादिर्हेतुः, यो भूयः स्रष्टुमिच्छतीत्यादिः सम्प्राप्तिः, शेषं लक्षणम् ॥ ६ ॥

मूत्रजठरस्य हेत्वादिकमाह—मूत्रस्येत्यादि । तदुदावर्त्तहेतुनेति तदुदावर्त्तो मूत्रोदावर्त्तः स एव हेतुस्तेनेत्यर्थः ; एतेन मूत्रवेगेऽवरुद्धे सति तदुदावर्त्तहेतुनापानो वायुः कुपितः सन् उदरं पूरयेत्, ततश्च नाभेरधोभागे तीव्रपीड़माध्मानं जनयेत् ; तं मूत्रजठरमधःस्रोतोनिरोधनं विद्यात् मूत्रपुरीषमार्गावरोधकं जानीयादित्यर्थः । केचित् 'अधोवस्तिनिरोधजम्' इति पठन्ति । ये तु

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वस्तौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ।
मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥
स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाथ नीरुजम् ।
विगुणानिलजो व्याधिमूत्रोत्सङ्गः स संज्ञितः ॥ ८ ॥
रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।
सदाहवेदनं कृच्छ्रं कुर्य्यातां मूत्रसंक्षयम् ॥ ९ ॥
अभ्यन्तरे वस्तिमुखे वृत्तोऽल्पः स्थिर एव च ।
वेदनावानति सदा * मूत्रमार्गनिरोधनः ॥
जायते सहसा यस्य ग्रन्थिरश्मरिलक्षणः ।
स मूत्रग्रन्थिरित्येवमुच्यते वेदनादिभिः ॥ १० ॥

'अपानः कुपितो वायुः' इत्यादिकमेव मूत्रजठरं पठन्ति, ते 'मूत्रस्य वेगे विहते तदुदावर्त्तहेतुना' इति पाठं मूत्रातीतपाठमध्ये पठन्ति। तथाच सति ते प्रकोपकारणानुक्तावपानप्रकोपकारणं बलवद्विग्रहादिकं मन्यन्ते। तादृशश्च पाठो न वृद्धचित्ताह्लादकरः। मूत्रस्य वेगे विहते इत्यादिहेतुः, उदरं पूरयेद् भृशमित्यादिः सम्प्राप्तिः, शेषं लक्षणम् ॥ ७ ॥

मूत्रोत्सङ्गस्य हेत्वादिकमाह—वस्तावित्यादि। नाले मेढ्रस्रोतसि। मणौ मेढ्राग्रप्रदेशे। यद्यपि नाले इत्यनेनैव मणेरपि ग्रहणं सञ्जातं, तथापि मणेरुपादानं मणावत्यन्तमूत्रोत्सङ्गप्रतिपादनार्थम्। सज्जेत अवरुध्येत। सरक्तमित्यत्र संसक्तमिति पाठे संसक्तं सम्बद्धम्। प्रवाहतः निकुहनादित्यर्थः। सरुजमतिवातप्रकोपात्, नीरुजं हीनवातप्रकोपात्। विगुणानिलज इति विमार्गवायुजः, वायोर्विमार्गगमनं मार्गावरोधात् स्वहेतुभिश्च ; केचिन्मार्गावरोधमेव विमार्गगमने कारणमिच्छन्ति। विगुणानिलजो व्याधिरिति हेतुः, वस्तावित्यादिः सम्प्राप्तिः, शेषं लक्षणम् ॥८॥

मूत्रक्षयस्य हेत्वादिकमाह—रूक्षस्येत्यादि। क्लान्तदेहस्य ग्लानदेहस्य। यद्यपि रूक्षग्लानदेहत्वं न पित्तप्रकोपकारणं तथापि वातान्वितपित्तस्य प्रकोपकं ज्ञेयम्। कुर्य्यातामुत्पादयेताम्। कृच्छ्रं कष्टजननम्। मूत्रसङ्क्षयमिति मूत्रशोषणान्मूत्रसङ्क्षयो रोगः। रूक्षस्येत्यादिर्हेतुः, वस्तिस्थावित्यादिः सम्प्राप्तिः, शेषं लक्षणम्। 'वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ' इत्यत्र 'वस्तौ तिष्ठन् सदागतिः' इति केचित् पठन्ति ; स चानार्षः पाठः ॥ ९ ॥

मूत्रग्रन्थेर्हेत्वादिकमाह—अभ्यन्तर इत्यादि। अभ्यन्तरे वस्तिमुखे इति वस्तिद्वारस्याभ्यन्तरे इत्यर्थः। वृत्तो वर्त्तुलः। स्थिरोऽचलः। मूत्रमार्गनिरोधनः मूत्रवाहिस्रोतोनिरोधकारीत्यर्थः। सहसा झटिति। अश्मरीलक्षण इत्यत्र वेदनादिभिरिति सम्बध्यते। तेन वेदनाभिः कृत्वा

---

* वेदनावानभिष्यन्दी इति वा पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रत्युपस्थितमूत्रस्तु मैथुनं योऽभिनन्दति।
तस्य मूत्रयुतं रेतः सहसा संप्रवर्त्तते॥
पुरस्ताद् वापि मूत्रस्य पश्चाद् वापि कदाचन।
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते॥ ११॥
व्यायामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिलावृतम्।
वस्तिं मेढ्रं गुदश्चैव प्रदहन् स्रावयेदधः॥
मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा।
कृच्छ्रात् प्रवर्त्तते जन्तोरुष्णवातं वदन्ति तम्॥ १२॥
विशदं पीतकं मूत्रं सदाहं बहलं तथा।
शुष्कं भवति यच्चापि रोचनाचूर्णसन्निभम्॥

अश्मर्य्यास्तुल्यलक्षणो नत्वधिष्ठानादिभिरश्मरीतुल्यलक्षणः, एष एवाश्मरीमूत्रग्रन्थ्योर्भेदः; तथा अश्मर्य्यां रक्तसम्बन्धो नास्ति, मूत्रग्रन्थौ तु तन्त्रान्तरदर्शनाद् रक्तसम्बन्धो ज्ञेय इत्यपि भेदः। तथाच तद्वच—"रक्तं वातकफाद्दुष्टं वस्तिद्वारे सुदारुणम्। ग्रन्थिं कुर्य्यात् स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं सदावृतम्॥ अश्मरीसमशूलं तं मूत्रग्रन्थिं प्रचक्षते" इति। अभ्यन्तर इत्यादिसम्प्राप्तिः, वेदनावानित्यादिलक्षणं, हेतुरत्रानुक्तोऽपि उष्णवातहेतुसाहचर्य्यात् पित्तं ज्ञेयः। यदेवं तर्हि उष्णवाते वायुरपि हेतुरुक्तः; सोऽत्र किमिति न गृह्यते? सत्यं, मूत्रग्रन्थेर्व्यतिक्रमपाठादेव वायुरत्र कारणं न भवतीति ज्ञेयम्॥ १०॥

मूत्रशुक्रस्य हेत्वादिकमाह—प्रत्युपस्थितेत्यादि। प्रत्युपस्थितमूत्र इति सञ्जातमूत्रवेग इत्यर्थः। यः पुरुषः, मैथुनमभिनन्दति इच्छति करोतीति तात्पर्य्यार्थः। रेतः शुक्रम्। पुरस्ताद् वापि मूत्रस्य आदावित्यर्थः। भस्मोदकप्रतीकाशं भस्ममिश्रितपानीयतुल्यम्। एतच्च रेतोविशेषणम्। यः पुरुषः सञ्जातमूत्रवेगः सन् मैथुनं करोति तस्य पुंसो भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रयुतं रेतो मूत्रस्यादौ कदाचित् पश्चाद् वा वायोर्विचित्रक्रियाकरत्वात् प्रवर्त्तते, तन्मूत्रशुक्रमुच्यत इति फलितोऽर्थः। अत्र हेतुसम्प्राप्त्यादिकं स्वयमप्यूह्य ज्ञेयम्॥ ११॥

व्यायामाध्वातपैरित्यादि। अनिलावृतं वातान्वितं पित्तम्। हारिद्रं हरिद्रावर्णम्। सरक्तमीषद्रक्तवर्णमीषच्छोणितं वा। रक्तं वेति केवलं शोणितम्, अत्यन्तरक्तवर्णं मूत्रं वेत्यर्थः। नन्वत्रोद्देशसूत्रपाठान्मूत्रग्रन्थिमूत्रशुक्रयोरुपादानं प्राप्नोति नोष्णवातस्य, तत् कथमत्रोष्णवातो निर्दिष्टः? उच्यते—यथा मूत्रक्षयस्य वातपित्ते हेतू तथास्यापि त एव हेतू इति हेतुसाम्याद् व्यतिक्रमेणोष्णवातो निर्दिष्टः। यदेवं तर्हि उद्देशेऽप्युष्णवातो मूत्रक्षयानन्तरमेव किमिति न पठितः? सत्यं, मूत्रग्रन्थौ केवलपित्तस्यानुवर्त्तनार्थमुष्णवातो मूत्रक्षयानन्तरं पठितः। व्यायामादिको हेतुः, वस्तिं प्राप्येत्यादिः सम्प्राप्तिः, शेषं लक्षणम्॥ १२॥

मूत्रौकसादलक्षणमाह—विशदमित्यादि। विशदं पिच्छिलविपरीतम्। पीतकं पीतवर्णम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मूत्रौकसादं तं विद्याद्रोगं पित्तकृतं बुधः ।
पिच्छिलं संहतं श्वेतं तथा कृच्छ्र प्रवर्त्तनम् ॥
शुष्कं भवति यच्चापि शङ्खचूर्णप्रपाण्डुरम् ।
मूत्रौकसादं तं विद्यादामयं द्वादशं कफात् ॥ १३ ॥
कषायकल्कसर्पींषि भक्ष्यान् लेहान् पयांसि च ।
क्षारमध्वा(द्या)सवस्वेदान् वस्तींश्चोत्तरसंज्ञितान् ॥
विदध्यान्मतिमांस्तत्र विधिश्चाश्मरिनाशनम् ।
मूत्रोदावर्त्तयोगांश्च कार्त्स्न्येनात्र प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

बहलं स्थूलं घनमित्यर्थः । शुष्कमिति आतपादिना शुष्कम् । रोचना गोरोचना । द्वितीय-मूत्रौकसादलक्षणमाह—पिच्छिलमित्यादि । पिच्छिलमिति विशदविपरीतम् । संहतं घनम् । श्वेतं श्वेतवर्णम् । कृच्छ्रप्रवर्त्तनं दुःखेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः । द्वादशेति पुनरुपादानं मूत्रौकसादयो-रेकनामत्वादेव मन्दमतीनां चेतस्येकत्वं माभूदिति द्योतनार्थम् ॥ १३ ॥

मूत्राघातानां चिकित्सामाह—कषायेत्यादि । कषायः क्वाथः, कल्को दृषदि पेषितः सद्रवः । भक्ष्यान् लड्डुकप्रभृतीन् । पयांसि क्षीराणि । आसवो मद्यभेदः । स्वेदा उपनाहाद्याः । वस्तीं-श्चोत्तरसंज्ञितानिति उत्तरवस्तीनित्यर्थः । चकारात् स्नेहविरेचनमपि । विदध्यात् कुर्य्यात् । मति-मानिति ऊहापोहविद्वैद्यः । तत्र मूत्राघातरोगे । विधि(मश्मरीसाधन)मश्मरीचिकित्सितोक्तम् । ननु, यथा वातादिभेदेन भिन्ना मूत्राघाता दर्शिताः, तथैव चिकित्सापि भिन्ना वक्तुमुचिता, तत् कथमत्र सामान्येन चिकित्सोक्ता ? उच्यते—सर्व्वेषु मूत्राघातेषु यतो वातः कारणमतः सामान्येन चिकित्सितं वक्तुमुचितं भवति ; एवं यदि तत्र वायुरेव कारणं किं तर्हि तत्र पित्त-कफावप्यारम्भकत्वेन निर्दिष्टौ, तत् कथमेकैव चिकित्सा सर्व्वेषु मूत्राघातेषु क्रियते ? सत्यं सर्व्वेऽपि मूत्राघाताः प्रायशो वातजन्याः पित्तकफौ पुनरावरकौ ; तस्मात्तेषामेकैव चिकित्सा दोषादिबलविकल्पं द्रव्यतत्त्वं रोगतत्त्वञ्च ज्ञात्वा भिषजा प्रयोज्या, अत एव मतिमानित्युक्त वानाचार्य्यः । केचिदत्र 'अतःपरं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषस्य भेषजम्' इत्यादिपाठं पठन्ति, स च कषायकल्कमित्यनेनोपसंगृहीत इति न दर्शितः । अपरे तु 'स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन' इत्यादिपाठं पठन्ति, स च नार्षः । मूत्राघातेषु मूत्रोदावर्त्तचिकित्सितमतिदेशेनाह—मूत्रोदावर्त्तेत्यादि । मूत्रोदावर्त्तयोगा य उदिता भवन्ति तेऽत्र योज्या इति अत्रार्थः । मूत्रोदावर्त्तयोगान् 'सौवर्च्च-लाढ्यां मदिराम्' इत्यादिमूत्रोदावर्त्तप्रतिषेधोक्तान् । कार्त्स्न्येन सामस्त्येन । एतेन यस्यामवस्थायां ये मूत्रोदावर्त्तयोगा उचिता भवन्ति तेऽत्र योज्या इत्यर्थः । कार्त्स्न्येनेत्यत्र कार्त्तिककुण्डेन बहुधा प्रजल्पितं, तत्तु शिष्यबुद्धिव्याकुलहेतुत्वाद्ग्रन्थगौरवभयाच्च परिहृतम् । अत्र मूत्राघाते ॥ १४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कल्कमेर्व्वारुवीजानामक्षमात्रं ससन्धवम्।
धान्याम्लयुक्तं पीत्वव मूत्रकृच्छ्रात् प्रमुच्यते ॥
सुरां सौवर्च्चलवतीं मूत्रकृच्छ्री पिबेन्नरः।
मधुमांसोपदंशं वा पिबेद् वाप्यथ गौड़िकम् ॥
पिबेत् कुङ्कुमकर्षं वा मधूदकसमायुतम्।
रात्रिपर्य्युषितं प्रातस्तथा सुखमवाप्नुयात् ॥ १५ ॥
दाड़िमाम्लां युतां मुख्यामेलाजीरकनागरैः।
पीत्वा सुरां सलवणां मूत्रकृच्छ्रात् प्रमुच्यते ॥ १६ ॥
पृथक्पर्ण्यादिवर्गस्य मूलं गोक्षुरकस्य च।
अर्द्धप्रस्थेन तोयस्य पचेत् क्षीरं चतुर्गुणम् ॥
क्षीरावशिष्टं तच्छीतं सिताक्षौद्रयुतं पिबेत्।
नरो मारुतपित्तोत्थ-मूत्राघातनिवारणम् ॥ १७ ॥
निष्पीड्य वाससा सम्यग्वर्च्चो रासभवाजिनाम्।
रसस्य कुड़वन्तस्य पिबेन्मूत्ररुजापहम् ॥ १८ ॥
मुस्ताभयादेवदारु-मूर्व्वाणां मधुकस्य च।
पिबेदक्षसमं कल्कं मूत्रदोषनिवारणम् ॥
अभयामलकाक्षाणां कल्कं बदरसम्मितम्।
अम्भसा लवणोपेतं पिबेन्मूत्ररुजापहम् ॥

कल्कमित्यादि। एर्व्वारुः ग्रीष्मकर्कटिका। अक्षमात्रं कर्षप्रमाणम्। धान्याम्लं काञ्जिकम्। केचिदमुं पाठमन्यथा पठन्ति, स चाभावान्न लिखितः। सुरामित्यादि। सुरा पिष्टकृता। मधु मद्यं; तच्च मधुकृतं समानतन्त्रदर्शनात्। तथाच—"मांसोपदंशं मधुना मद्यं वापि पिबेन्नरः" इति। मांसोपदंशं मांसभक्षणयुतम्। गौड़िकं गुड़कृतं मद्यम्। पिबेदित्यादि। मधूदकं मधुयुक्तमुदकम्। प्रातरिति पिबेदित्यत्र योज्यं; तेन प्रभाते पिबेदित्यर्थं ॥ १५ ॥

दाड़िमाम्लामित्यादि। दाड़िमाम्लां दाड़िमेनाम्लीकृताम्। युतामित्यत्र एलाजीरकनागरैरिति योज्यम्। सुरां मुख्यां पैष्टीमित्यर्थः। सलवणां सैन्धवयुक्ताम् ॥ १६ ॥

पृथक्पर्ण्यादिवर्गस्येत्यादि। पृथक्पर्ण्यादिवर्गो विदारिगन्धादिकः ॥ १७ ॥

निष्पीड्येत्यादि। वर्च्चः पुरीषम्। रासभो गर्द्दभः। वाजी घोटकः। कुड़वं चत्वारि पलानि ॥ १८ ॥

मुस्तेत्यादि। मूर्व्वा चोरस्नायुः। मधुकं यष्टीमधु। अक्षसमं कर्षप्रमाणम्। अभयेत्यादि। अक्षो विभीतकः। बदरसंमितमर्द्धकर्षप्रमाणम्। अम्भसा पानीयेन। अलवणोपेतं किञ्चित्सैन्धव

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उदुम्बरसमं कल्कं द्राक्षाया जलसंयुतम्।
पिबेत् पर्य्युषितं रात्रौ शीतं मूत्ररुजापहम्॥
निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेत् कुड़वसम्मितम्।
मूत्रदोषहरं कल्य(ल्क)मथवा क्षौद्रसंयुतम्॥
प्रपीड्यामलकानान्तु रसं कुड़वसम्मितम्।
पीत्वागदी भवेज्जन्तुर्मूत्रदोषरुजातुरः॥
धात्रीफलरसेनैवं सूक्ष्मैलां वा पिबेन्नरः।
पिष्ट्वाथवा सुशीतेन शालितण्डुलवारिणा॥
तालस्य तरुणं मूलं त्रपुसस्वरसं तथा।
श्वेतं कर्कटकञ्चैव प्रातस्तु(स्तं) पयसा पिबेत्।
शृतं वा मधुरैः क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पिबेन्नरः।
मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं तथैवाश्मरिनाशनम् *॥ १९।२०॥
बलाश्वदंष्ट्राक्रौञ्चास्थि-कोकिलाक्षकतण्डुलान्।
शतपर्व्वकमूलञ्च देवदारु सचित्रकम्॥
अक्षबीजञ्च सुरया कल्कीकृत्य पिबेन्नरः।
मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं तथवाश्मरिनाशनम्॥ २१॥

युतम्। उदुम्बरसमं कर्षप्रमाणं, द्राक्षायाः कल्कमुदुम्बरसमं जलान्वितं रात्रिपर्य्युषितं पिबेदिति पिण्डार्थः। निदिग्धिका कण्टकारिका। कुड़वसम्मितं चतुष्पलोन्मितम्। कल्यं प्रातरित्यर्थः। अथ वेत्यादि। प्रपीड्येति वाससा गालयित्वेत्यर्थः। कुड़वं चत्वारि पलानि। अगदी भवेत् नीरोगो भवेत्। धात्रीफलरसेनैवमित्यादि। धात्रीफलरसेन आमलकरसेन। एवमिति क्षौद्रयुतामित्यर्थः। पिष्ट्वेत्यादि। तालस्याभिनवं मूलं पिष्ट्वा शालितण्डुलोदकेन पिबेत्, त्रपुसस्वरसमथवा पिबेत्। त्रपुसः सुधावासः। श्वेतमित्यादि। श्वेतं कर्कटकं त्रपुसम्। पयसा क्षीरेण, समानतन्त्रदर्शनात्; 'त्रपुसं वाथ दुग्धेन मूत्रदोषहरं पिबेत्' इति। शृतमित्यादि। मधुरैः काकोल्यादिभिः। अयं योगो मूत्रशुक्रस्य बाहुल्येन बोद्धव्यः॥ १९। २०॥

बलाश्वदंष्ट्रेत्यादि। बला स्वनामख्याता, श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः, क्रौञ्चः पक्षिविशेषः, 'कैचर' इति लोके, कोकिलाक्षकः खगगली, शतपर्व्वको जलगण्डीरः। अक्षबीजं विभीतकमज्जा। एतद्‌बलादिकं कल्कीकृत्य मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं पिबेदित्यर्थः। तथाश्मरीचिकित्सितोक्तमपि मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं पिबेदित्यर्थः। अश्मरीचिकित्सितं यदत्र वारंवारं भणितं, तदत्यन्तहितत्वापादनार्थम्। केचित् भोजसंवादाद् बलादिकं योगचतुष्टयं मन्यन्ते; तन्न, वृद्धानामसम्मतत्वात्॥ २१॥

* शुक्रदोषहरं परम् इति वा पाठः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पाटलाक्षारमाहृत्य सप्तकृत्वः परिस्रुतम्।
पिबेन्मूत्रविकारघ्नं संसृष्टं तैलमात्रया ॥ २२ ॥
नलाश्मभेददर्भेक्षु-त्रपुसैर्व्वारुबीजकान्।
क्षीरे परिश्रृतान् तत्र पिबेत् सर्पिःसमायुतान् ॥ २३ ॥
पाटल्या यावशूकाच्च पारिभद्रात् तिलादपि।
क्षारोदकेन मतिमान् त्वगेलोषणचूर्णकम्।
पिबेद् गुड़ेन मिश्रं वा लिह्याल्लेहान् पृथक् पृथक् ॥ २४ ॥
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रमं हितम् ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नानां हितं तेषु विरेचनम्।
ततः संशुद्धदेहानां हिताश्चोत्तरवस्तयः ॥ २५ ॥

पाठलाक्षारमित्यादि। सप्तकृत्वः सप्तवारान्। परिस्रुतं गालितम्। संसृष्टं संयुक्तम्। तैलमात्रया स्तोकेन तैलेन। अत्र मात्राशब्दोऽल्पवाची। यथा—"मात्रां खादेद्बुभुक्षितः" इत्यादिषु। अत्र क्षारस्य तोयस्य च प्रमाणं क्षारकल्पोक्तं ज्ञातव्यम्। तेन चतुर्गुणेन जलेन क्षारः परिस्रावणीयः ॥ २२ ॥

नलाश्मभेदेत्यादि। नलः स्वनामप्रसिद्धः शुषिरपर्व्वा, अश्मभेदः पाषाणभेदः, एर्व्वारुः ग्रीष्मकर्कटिका, बीजकोऽसनसारः। कार्त्तिककुण्डस्तु वृद्धकाश्यपीयसंवादात् त्रपुसैर्व्वारुबीजान्ये वाचक्षते, बीजकानित्यत्र स्वार्थिकाश्च प्रकृतिलिङ्गवचनान्यतिकामन्तीत्युक्तत्वात् पुंलिङ्गतेति च कथयति, तत्र मूत्राघाते ॥ २३ ॥

पाटल्या इत्यादि। यावशूको यवक्षारः। पारिभद्रः पर्व्वतनिम्बः, अन्ये पारिभद्रशब्देन कण्टकिवृक्षं रक्तकुसुमं फलभद्रसंज्ञकं वदन्ति। ऊषणं पिप्पली। पाटल्यादीनां क्षारोदकेन सह त्वगेलोषणचूर्णं पिबेत्, पाटल्यादिक्षारोदकगुड़कृतान् लेहान् वा लिह्यात्। कार्त्तिककुण्डस्तु 'त्वगेलोषणचूर्णकं' इत्यत्र 'त्वगेलोषणसंयुतम्' इति पठति। तत्र पाटल्यादितिलान्तानां द्रव्याणां यच्चूर्णं तत् क्षारोदकेन मुष्ककक्षारोदकेन पिबेत्, तत्कृतान् वा पृथक् पृथक् त्वगेलोषणसंयुतान् लेहान् गुड़मिश्रितान् लिह्यादिति व्याख्यानयति। तथाच विश्वामित्रः—"पाटल्याः पारिभद्राद्वा तिलाद्वापि यवाग्रजात्। कणैलात्वग्युतं चूर्णं मुष्ककक्षारवारिणा ॥ पिबेद्गुड़ेन मिश्रं वा लिह्याल्लेहान् पृथक् पृथक्" इति। 'मतिमान्' इत्यत्र 'मदिरां' इति केचित् पठन्ति, तथा 'गुड़ेन मिश्रं वा' इत्यत्र 'गुड़ोपदंशं वा' इति च पठन्ति। तच्च पाठद्वयमनार्षम् ॥ २४ ॥

सामान्येन च क्रियाक्रमार्थमाह—अत ऊर्द्ध्वमित्यादि। तेषु मूत्रदोषेषु। 'तेषु विरेचनं' इत्यत्र 'स्नेहविरेचनं' इति केचित् पठन्ति। कार्त्तिककुण्डस्तु इमं पाठं न पठति, कषायकल्कसर्पींषीत्यादिनैव गतार्थत्वात्। जेज्जटाचार्य्यास्तु स्निग्धशुद्धदेहानां पूर्व्वोक्ता योगाः प्रयोक्तव्या इत्यावेदनाय पठति, तत्पठितत्वान्मयापि पठितः ॥ २५ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य सिच्यते * ।
मथुनोपरमस्तस्य बृंहणश्च विधिः स्मृतः ॥ २६ ॥
ताम्रचूड़वसातैलं हितश्चोत्तरवस्तिषु ।
विधानं तस्य पूर्व्वं हि व्यासतः परिकीर्त्तितम् ॥ २७ ॥
क्षौद्राद्धपात्रं दत्त्वा च पात्रन्तु क्षीरसर्पिषः ।
शर्करायाश्च चूर्णश्च द्राक्षाचूर्णश्च तत्समम् ॥
स्वयंगुप्ताफलञ्चैव तथैवेक्षुरकस्य च ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तमर्द्धभागं प्रकल्पयेत् ॥
तदैकध्यं समानीय खजेनाभिप्रमन्थयेत् ।
तस्य पाणितलं चूर्णं लीढ्वा क्षीरं ततः पिबेत् ॥
एतत् सर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ।
मूत्रदोषान् जयेत् सर्व्वानन्ययोगैः सुदुर्ज्जयान् ॥
जयेच्छोणितदोषांश्च बन्ध्या गर्भं लभेत च ।
नारी चैतत् प्रयुञ्जाना योनिदोषात् प्रमुच्यते ॥ २८ ॥
बला कोलास्थि मधुकं श्वदंष्ट्राथ शतावरी ।
मृणालञ्च कशेरुश्च वीजानीक्षुरकस्य च ॥

अत्र च केचिन्मूत्रदोषप्रसङ्गेन मूत्रमार्गप्रवृत्तरक्तस्यापि विधानं कथयन्ति—स्त्रीणामित्यादि। अतिप्रसङ्गेन अत्यन्तसेवया। मैथुनोपरमो मैथुननिवृत्तिः। बृंहणश्च विधिः मांसक्षीरघृतादिसेवनम्। अमुमपि पाठं कार्त्तिककुण्डो न पठति, शुक्रक्षयलिङ्गेनैवोक्तत्वात् संख्यातिरेकभयाच्च; जेज्जटस्तु प्रकरणात् तथा शिष्यसुखबोधार्थं पठति; तत्पठितत्वान्मयापि पठितः ॥ २६ ॥

किमेतदेव तत्र रक्ते हितमुतान्यदपीत्याह—ताम्रचूड़ेत्यादि। ताम्रचूड़वसा कुक्कुटवसा। विधानं विधिः। उत्तरवस्तिषु उत्तरवस्तिचिकित्सिते। तस्य उत्तरवस्तेः। 'व्यासतः' इत्यत्र 'व्यापदः' इति केचित् पठन्ति ॥ २७ ॥

क्षौद्रार्द्धपात्रमित्यादि। क्षौद्रार्द्धपालं मध्वर्द्धाढ़कं, क्षीरसर्पिषः क्षीरसंमथनोत्थघृतस्य। स्वयङ्गुप्ताफलादीनां पिप्पल्यन्तानां चूर्णमर्द्धभागं प्रकल्पयेदित्यर्थः। स्वयङ्गुप्ता कपिकच्छूः। इक्षुरकः कोकिलाक्षकः। खजेन मन्थनदण्डेन। पाणितलं चूर्णमिति अङ्गुलिरहितं हस्ततलं चूर्णमित्यर्थः, अन्ये पाणितलशब्देन कर्षं वदन्ति ॥ २८ ॥

अगर्भं बलाघृतमाह—बलेत्यादि। कोलास्थि बदरमज्जा, मधुकं यष्टिमधु, श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः,

* दृश्यते इति पाठभेदः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सहस्रवीर्य्यांशुमती पयस्या सह कालया।
शृगालविन्नातिबला बृंहणीयो गणस्तथा॥
एतानि समभागानि मतिमान् सह साधयेत्।
चतुर्गुणेन पयसा गुड़स्य तुलया सह॥
द्रोणावशिष्टं तत् पूतं पचेत् तेन घृताढ़कम्।
तत् सिद्धं कलसे स्थाप्यं क्षौद्रप्रस्थेन संयुतम्॥
सर्पिरेतत् प्रयुञ्जानो मूत्रदोषात् प्रमुच्यते *॥ २९।
चित्रकः सारिवा चैव बला कालानुसारिवा॥
द्राक्षा विशाला पिप्पल्यस्तथा चित्रफला भवेत्।
तथैव मधुकं पथ्यां दद्यादामलकानि च॥
घृताढ़कं पचेदेभिः कल्कैः कर्षसमन्वितैः।
क्षीरद्रोणे जलद्रोणे तत्सिद्धमवतारयेत्॥
शीतं परिस्रुतञ्चैव शर्कराप्रस्थसंयुतम्।
तुगाक्षीर्य्याश्च तत् सर्व्वं मतिमान् परिमिश्रयेत्॥
ततो मितं पिबेत् काले यथादोषं यथाबलम्।
वातरेताः श्लेष्मरेताः पित्तरेतास्तु यो भवेत्॥
रक्तरेता ग्रन्थिरेताः पिबेदिच्छन्नरोगताम्।
जीवनीयश्च वृष्यश्च सर्पिरेतद् बलावहम्॥

इक्षुरकः कोकिलाक्षः, सहस्रवीर्य्या दूर्व्वा, अंशुमती शालपर्णी, पयस्या अर्कपुष्पी, दुग्धिकामन्ये, काला कालानुसारिवा, श्रीपर्णिकामन्ये, शृगालविन्ना पृश्निपर्णी, बृंहणीयो गणो गुडूचीवर्ज्जितः काकोल्यादिः "गुडूचीरहितो वर्गः काकोल्यादिरुदाहृतः। बृंहणीयः" इत्यादिसमानतन्त्रसंवादात्। चतुर्गुणेन पयसा दुग्धेन, जलेनेत्यन्ये। पूतं वस्त्रगालितम्। पचेत्तेन घृताढकमिति अकल्कमेव।

---

* इतः परमिमे श्लोकाः क्वचिदधिका दृश्यन्ते—
"तुगाक्षीर्य्याश्च चूर्णानि शर्करायास्तथैव च।
क्षौद्रेण तु समालोड्य प्रशस्तेऽहनि लेहयेत्॥
तस्य खादेद्यथाशक्ति मात्रां क्षीरं ततः पिबेत्।
शुक्रदोषान् जयेन्मर्त्त्यः प्राश्य सम्यक् सुयन्त्रितः॥
व्यवायक्षीणरेतास्तु सद्यः संलभते सुखम्।
ओजस्वी बलवान् मर्त्त्यः पिबन्नेव च हृष्यति॥"

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रज्ञाहितश्च धन्यश्च सर्व्वरोगापहं शिवम् ।
सर्पिरेतत् प्रयुञ्जाना स्त्री गर्भं लभतेऽचिरात् ॥
असृग्दोषाञ्जयेच्चापि योनिदोषांश्च संहतान् ।
मूत्रदोषेषु सर्व्वेषु कुर्य्यादेतच्चिकित्सितम् ॥ ३० ॥

इति सुश्रुतसंहितायामुत्तरतन्त्रे मूत्राघातप्रतिषेधो नामाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

कार्त्तिककुण्डस्त्वमुं योगमन्यथा पठति व्याख्यानयति च, स च ग्रन्थगौरवभयान्न लिखितः । केचिदेनमनार्षं वदन्ति ; तन्न, सुकीरसुधीरादिभिष्टीकाकृद्भिरार्षत्वेन वर्णितत्वात् । महाबलं घृतमाह—चित्रक इत्यादि । चित्रफला गुड़दुग्धिका इन्द्रवारुणीपर्य्यायः । तुगाक्षीर्य्याद्दिवेत्यत्रापि प्रस्थसंयुतमिति सम्बध्यते । मितं मात्रोपेतम् । यथाबलमित्यस्य प्रागग्निशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन यथाग्निबलमित्यर्थः । केचिदिदं घृतं न पठन्ति ॥ २९ । ३० ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे मूत्राघातप्रतिषेधव्याख्यानामाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ।

अथातो मूत्रकृच्छ्रप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

वातेन पित्तेन कफेन सर्व्वैस्तथाभिघातैः शकृदश्मरीभ्याम् ।
तथापरः शर्करया सुकष्टो मूत्रोपघातः कथितोऽष्टमस्तु ॥ २ ॥

अल्पमल्पं समुत्पीड्य मुष्कमेहनवस्तिभिः ।
फलद्भिरिव कृच्छ्रेण वाताघातेन मेहति ॥ ३ ॥

हारिद्रमुष्णं रक्तं वा मुष्कमेहनवस्तिभिः ।
अग्निना दह्यमानाभैः पित्ताघातेन मेहति ॥ ४ ॥

स्निग्धं शुक्लमनुष्णञ्च मुष्कमेहनवस्तिभिः ।
संहृष्टरोमा गुरुभिः श्लेष्माघातेन मेहति ॥ ५ ॥

दाहशीतरुजाविष्टो नानावर्णं मुहुर्म्मुहुः ।
ताम्यमानस्तु कृच्छ्रेण सन्निपातेन मेहति ॥ ६ ॥

मूत्राघातप्रतिषेधानन्तरं वस्तिगतत्वसामान्यान्मूत्रकृच्छ्रप्रतिषेधारम्भः—अथात इत्यादि। मूत्रकृच्छ्रं दुःखेन मूत्रप्रवृत्तिः । मूत्रकृच्छ्रप्रतिषेधमित्यत्र मूत्रोपघातप्रतिषेधमित्यन्ये पठन्ति, तेऽप्युपघातशब्देन कृच्छ्रतां वदन्ति ; अपरे मूत्रदोषप्रतिषेधमिति पठन्ति, तत्रापि तादृगेवाभिप्रायः । ननु, अश्मरीमूत्राघातोदावर्त्तादिषु मूत्रकृच्छ्रस्योक्तत्वात् किमर्थं पुनरत्र तदभिधानम् ? सत्यं, चिकित्सालक्षणकार्य्यभेदात् तथा समानतन्त्रेऽपि पृथङ्निर्द्दिष्टत्वाच्च पुनस्तेषामुपादानम् । केचिच्च पुनरुक्तिभयादेवामुमध्यायं न पठन्ति ॥ १ ॥

वातेनेत्यादि । मूत्रोपघातो मूत्रकृच्छ्र एवेत्यर्थः । अष्टम इति संख्याकरणं नानाप्रकारस्याप्यश्मरीजस्य मूत्रकृच्छ्रस्यैकत्वेन ग्रहणमिति प्रतिपादनार्थम् । केचिदुत्तरार्द्धमीदृशं पठन्ति, 'शुक्रोद्भवं शर्करया च कष्टं मूत्रस्य कृच्छ्रं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः' इति । स चानार्षः पाठः ॥ २ ॥

वातकृच्छ्रलक्षणमाह—अल्पमल्पमित्यादि । अल्पमल्पं स्तोकं स्तोकं, समुत्पीड्य अर्थवशान्मुष्कमेहनादिकमेव पीड़यित्वा । मुष्कोऽण्डं, मेहनं लिङ्गं, वस्तिर्मूत्राधारः । फलद्भिरिव स्फुटद्भिरिव । कृच्छ्रेण दुःखेन ; एतत् पदं मेहतीत्यत्र सम्बन्धनीयम् । वाताघातेन वातकृच्छ्रेणेत्यर्थः । मेहति मूत्रयति । कार्त्तिककुण्डोऽमुं पाठमन्यथा पठति, स चाभावान्न दर्शितः ॥ ३ ॥

पित्तकृच्छ्रलक्षणमाह—हारिद्रमुष्णमित्यादि । हारिद्रं हरिद्रावर्णं, रक्तं रक्तवर्णं, एतद्द्वयं न्यूनाधिकपित्तप्रकोपवशात् । दह्यमानाभैरत्यन्तदाहपरीतैः । पित्ताघातेन पित्तकृच्छ्रेण ॥ ४ ॥

कफकृच्छ्रलक्षणमाह—स्निग्धमित्यादि । अनुष्णमीषदुष्णम् । संहृष्टरोमा उद्धुषितरोमा । गुरुभिः भारिकैः । श्लेष्माघातेन श्लेष्मकृच्छ्रेण ॥ ५ ॥

सान्निपातिकलक्षणमाह—दाहशीतेत्यादि । आविष्टो युक्तः । नानावर्णं पीतरक्तशुक्लादिवर्णम् । ताम्यमानोऽत्यर्थं तमः प्रविशन् । कृच्छ्रेणातिकष्टेन ॥ ६ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु च।
स्रोतःसु मूत्राघातस्तु जायते भृशवेदनः।
वातवस्तेस्तु तुल्यानि तस्य लिङ्गानि लक्षयेत्॥ ७॥
शकृतस्तु प्रतीघाताद् वायुर्विगुणतां गतः।
आध्मानञ्च सशूलञ्च मूत्रसङ्गं करोति हि॥ ८॥
अश्मरीहेतुकः पूर्व्वं मूत्राघात उदाहृतः॥
अश्मरी शर्करा चैव तुल्ये सम्भवलक्षणैः।
शर्कराया विशेषन्तु शृणु कीर्त्तयतो मम॥
पच्यमानस्य पित्तेन भिद्यमानस्य वायुना।
श्लेष्मणोऽवयवा भिन्नाः शर्करा इति संज्ञिताः॥
हृत्पीड़ा वेपथुः शूलं कुक्षौ वह्निः सुदुर्ब्बलः।
ताभिर्भवति मूर्च्छा च मूत्राघातश्च दारुणः॥
मूत्रवेगनिरस्तासु तासु शाम्यति वेदना।
यावदन्या पुनर्नैति गुड़िका स्रोतसो मुखम्॥
शर्करासम्भवस्यैतन्मूत्राघातस्य लक्षणम्॥ ९॥
चिकित्सितमथैतेषामष्टानामपि वक्ष्यते।
अश्मरीञ्च समाश्रित्य यदुक्तं प्रसमीक्ष्य तत्॥
यथादोषं प्रयुञ्जीत स्नेहादिमपि च क्रमम्॥ १०॥

मूत्रवाहिषु शल्येनेत्यादि। अश्मरीत्यादि। पूर्व्वं निदानस्थानेऽश्मरीहेतुको मूत्राघात उदाहृतः। यद्यपि शर्कराकृच्छ्रमश्मरीजकृच्छ्रञ्च तुल्यं, तथापि किञ्चिद्भेदमाश्रित्य शर्कराकृच्छ्रं भिन्नमाह—अश्मरीत्यादि। पच्यमानस्येति पक्वस्येत्यर्थः, अर्थवशात् श्लेष्मण एव; भिद्यमानस्येति भिन्नस्येत्यर्थः, भाविनि भूतवदुपचारात्। वेपथुः कम्पः। सुदुर्ब्बलो मन्दः। ताभिः शर्कराभिः। मूत्रवेगनिरस्तासु मूत्रस्याधोवेगेन निःसृतास्वित्यर्थः। नैति नागच्छति। कार्त्तिककुण्डस्त्वमुं पाठं बहुधा व्याकुलीकृत्य पठति, स तु ग्रन्थगौरवभयात् परित्यक्तः। यद्यपि अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्रे निदानस्थाने भणिते, तथापि प्रकरणवशात् किञ्चिल्लक्षणाधिक्याच्चात्रापि भणिते॥ ७—९॥

इदानीं मूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह—चिकित्सितमित्यादि। एतेषां मूत्रकृच्छ्राणाम्। तदेव चिकित्सितमतिदेशेनाह—अश्मरीमित्यादि। अश्मरीमाश्रित्य यत् प्राक् चिकित्सितमुक्तं स्नेहादिक्रमश्च, तद् यथादोषं प्रसमीक्ष्य प्रयुञ्जीत कुर्य्यात्। एतेनैतदुक्तं—अश्मरीचिकित्सिते वातादि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्वदंष्ट्राश्मभिदौ कुम्भीं हवुषां कण्टकारिकाम्।
बलां शतावरीं रास्नां वरुणं गिरिकर्णिकाम्।
तथा विदारिगन्धादिं संहृत्य त्रैवृतं पचेत्।
तैलं घृतं वा तत् पेयं तेन वाप्यनुवासनम्॥
दद्यादुत्तरवस्तिश्च वातकृच्छ्रोपशान्तये॥ ११॥
श्वदंष्ट्रास्वरसे तैलं सगुडक्षीरनागरम्।
पक्त्वा तत् पूर्व्ववद्योज्यं तत्रानिलरुजापहम्॥ १२॥
तृणोत्पलादिकाकोली-न्यग्रोधादिगणे कृतम्।
पीतं घृतं पित्तकृच्छ्रं नाशयेत् क्षीरमेव वा॥
दद्यादुत्तरवस्तिश्च पित्तकृच्छ्रोपशान्तये॥
एभिरेव कृतः स्नेहस्त्रिविधेष्वपि वस्तिषु।
हितं विरेचनञ्चेक्षु-क्षीरद्राक्षारसैर्युतम्॥ १३॥

भेदेन यो विधिरुक्तस्तं तथा स्नेहादिमपि च क्रमं प्रयुञ्जीत कुर्य्यात्। चकारात् प्रागुक्तमूत्राघात-चिकित्सितमपि॥ १०॥

इदानीं वातकृच्छ्रचिकित्सितमाह—श्वदंष्ट्रेत्यादि। श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः। अश्मभित् पाषाणभेदः। कुम्भी स्थलकुम्भी यस्यास्त्वक् वक्रा भवति। गिरिकर्णिका अपराजिताभेदः। विदारिगन्धादिः प्रथमो गणः। संहृत्य एकीकृत्य। त्रैवृतं तैलं घृतं वेति तत्र त्रिभिर्घृतवसामज्जभिर्वृतं तैलं, तैलवसामज्जभिर्वृतं घृतं वा त्रैवृतम्। तैलं घृतं वेति विकल्पः सात्म्यापेक्षया वातादिबलापेक्षया वा ज्ञेयः॥ ११॥

अपरमपि वातकृच्छ्रचिकित्सितमाह—श्वदंष्ट्रेत्यादि। कल्कद्रव्यमध्ये पठितमपि क्षीरं द्रवत्वेन बोद्धव्यम्। योज्यं पानानुवासनोत्तरवस्तिषु। अनिलरुजापहं वातोत्थकृच्छ्रनाशनमित्यर्थः॥ १२॥

पित्तोत्थकृच्छ्रभेषजमाह—तृणोत्पलादीत्यादि। घृतं तृणादिसंस्कृतं ग्राह्यं; क्षीरमेव वेति विकल्पः सात्म्यापेक्षयाग्निबलापेक्षया च भवति। अन्यदपि पित्तकृच्छ्रभेषजमाह—दद्यादित्यादि। दद्यादुत्तरवस्तिमिति 'तृणादिसंस्कृतस्नेहेन' इति शेषः। यद्यपि वक्ष्यमाणत्रिविधवस्तिग्रहणेनोत्तरवस्तिर्गृहीतस्तथापि पित्तकृच्छ्रे उत्तरवस्तिरत्यन्तं हित इति ज्ञापनार्थं पृथगप्युत्तरवस्तिर्निर्दिष्टः। अपरमपि पित्तकृच्छ्रविधिमाह—एभिरित्यादि। एभिरेव अनन्तरोक्तैस्तृणोत्पलादिप्रभृतिभिरेव। त्रिविधेषु वस्तिषु निरूहानुवासनोत्तरवस्तिषु। अन्ये निरूहस्थाने शिरोवस्तिं मन्यन्ते; तन्न, समानतन्त्रविरोधात्। रसशब्द इक्षावपि सम्बन्धनीयः॥ १३॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुरसोषकमुस्तादौ वरुणादौ च यत्कृतम्।
तलं तथा यवाग्वादि कफाघाते प्रशस्यते ॥ १४ ॥
यथादोषोच्छ्रयं कुर्य्यादेतानेव च सर्व्वजे।
फल्गुवृश्चीरदर्भाश्म-सारचूर्णश्च वारिणा।
सुरेक्षुरसदर्भाम्बु पीतं कृच्छ्ररुजापहम् ॥ १५ ॥
तथाभिघातजे कुर्य्यात् सद्योव्रणचिकित्सितम् ॥ १६ ॥
मूत्रकृच्छ्रे शकृज्जाते कार्य्या वातहरी क्रिया।
स्वेदावगाहावभ्यङ्ग-वस्तिचूर्णक्रियास्तथा ॥
ये त्वन्ये तु तथा कृच्छ्रे तयोः प्रोक्तः क्रियाविधिः ॥ १७ ॥

इति सुश्रुतसंहितायामुत्तरतन्त्रे मूत्रकृच्छ्रप्रतिषेधो नामैकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥

कफकृच्छ्रचिकित्सितमाह—सुरसोषकेत्यादि। सुरसादौ ऊषकादौ मुस्तादौ वरुणादौ च यत् कृतं तैलं, तथा यवाग्वादि, तत् कफाघाते प्रशस्यते। यवाग्वादिरित्यत्रादिशब्दाद् विलेप्यादयः; ते च सुरसादिसंस्कृता एव बोद्धव्याः। कफाघाते कफकृच्छ्रे ॥ १४ ॥

सन्निपातोत्थमूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह—यथादोषोच्छ्रयमित्यादि। यथादोषाधिक्यम्। एतानेवेति अनन्तरोक्तवातादिकृच्छ्रहरयोगान्। सर्व्वजे सान्निपातिके कृच्छ्रे। एतेनैतदुक्तं भवति—सान्निपातिके कृच्छ्रे यस्य दोषस्याधिक्यं दृश्यते तद्दोषोक्तकृच्छ्रहरयोगोतकटान् पूर्व्वोक्तवातादिकृच्छ्रयोगानेकीकृत्य कुर्य्यादिति। अपरमपि सान्निपातिककृच्छ्रयोगमाह—फल्गुवृश्चीरेत्यादि। फल्गुवृश्चीरादीनां चूर्णं वारिणा पीतं यथादोषं सुरेक्षुरसादिभिश्च पीतं कृच्छ्ररुजापहं, अर्थवशात् सान्निपातिककृच्छ्ररुजापहं भवतीति पिण्डार्थः। फल्गुः काकोदुम्बरिका। वृश्चीरः शुक्लपुनर्नवा। अश्मसारं शिलाजतु ॥ १५ ॥

अभिघातजकृच्छ्रस्यातिदेशेन चिकित्सितमाह—तथेत्यादि। अभिघातजे अभिघातजमूत्रकृच्छ्रे, सद्योव्रणचिकित्सितमित्यत्र लुप्तचकारनिर्देशाद् वातकृच्छ्रशान्तिक्रिया कार्य्या ॥ १६ ॥

पुरीषकृच्छ्रेऽतिदेशेन चिकित्सितमाह—मूत्रेत्यादि। शकृज्जे तामेव वातहरीं क्रियां विवृणोति—स्वेदावगाहावित्यादि। स्वेदादयश्चात्र वातव्याध्युक्ता ग्राह्याः। अश्मरीशर्करोत्पन्नयोः कृच्छ्रयोश्चिकित्सामाह—ये इत्यादि। ये द्वे अन्ये कृच्छ्रे अश्मरीशर्करोत्थे तयोः क्रियाविधिः प्रोक्तः अश्मरीशर्कराचिकित्सिते। अपरे 'द्वौ तथान्यौ तु यौ कृच्छ्रौ' इति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः ॥ १७ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्हनविरचिते निबन्धसंग्रहे
मूत्रकृच्छ्रप्रतिषेधव्याख्यानामैकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

षष्टितमोऽध्यायः ।

अथातोऽमानुषोपसर्गप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

निशाचरेभ्यो रक्ष्यस्तु नित्यमेव क्षतातुरः ।
इति यत् प्रागभिहितं विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥ २ ॥

गुह्यानागतविज्ञानमनवस्थासहिष्णुता ।
क्रिया वामानुषी यस्मिन् सग्रहः परिकीर्त्यते ॥ ३ ॥

अशुचिं भिन्नमर्य्यादं क्षतं वा यदि वाक्षतम् ।
हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि वा ॥
असंख्येया ग्रहगणा ग्रहाधिपतयस्तु ये ।
व्यज्यन्ते विविधाकारा भिद्यन्ते ते तथाष्टधा ॥ ४ ॥

कायचिकित्सापारिशेष्याद् भूतविद्यामारब्धुकाम आदौ मूलकृच्छ्रानन्तरं मूत्रकृच्छ्र प्रतिक्षणमल्पाल्पं मेहतोऽसम्यगाचमनेनाशौचादमानुषोपसर्गसम्भावनायाममानुषजन्यव्याधिप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि । अथेति कायचिकित्सानन्तरम् । अत इति हेतौ । हेतुश्चापातनिकायामेव प्रकटीकृतः । अमानुषा देवादिग्रहाः ; तेषामुपसर्ग उपद्रवः, तस्य प्रतिषेधश्चिकित्सितं, तद् विविधप्रकारमाभिमुख्येन शिष्याणां व्याख्यास्यामः । अन्ये तु 'अमानुषोपसर्ग' इत्यत्र अमानुषाबाध इति पठन्ति ; अमानुषाणि भूतानि, तेषामाबाधा पीड़ेति व्याख्यानयन्ति ॥१॥

निशाचरेभ्य इत्यादि । अत्र निशाचरा देवादिग्रहा उच्यन्ते, निशाविहारित्वादसृगादिभोजनत्वाच्च ; यद् व्रणितोपासनीये रक्षांसीत्युक्तं तद्रक्षसां विशेषण तथास्वरूपख्यापनाय । प्रागिति द्विव्रणीये । अन्ये तु निशाचरशब्देन राक्षसानेवाहुः ॥ २ ॥

इदानीं सामान्यग्रहलक्षणमाह—गुह्येत्यादि । गुह्यं गुप्तम्, अनागतं भावि, तयोर्विज्ञानम् । अनवस्था अनवस्थितिः । असहिष्णुता क्रोधनत्वम् । अमानुषी क्रिया वरदानादिका, लङ्घनप्लवनादिकेत्यन्ये, अमानुषी या मानुषैः कर्त्तुं न शक्यते । यस्मिन् आतुरे । सग्रहो ग्रहसहितः ॥३॥

यादृशं भूतानि हिंसन्ति, यादृशं वा जिघृक्षन्ति, तमाह—अशुचिमित्यादि । भिन्नमर्य्यादं त्यक्तोचितक्रमम्, अभक्ष्यभक्षणे अगम्यागमने तथा हिंसादौ च प्रवृत्तत्वात् ; क्षतं व्रणितम्, अक्षतं व्रणरहितमपि शौचादिहीनं हिंस्युः । हिंसाविहारो बधक्रीड़ा, तदर्थं ; सत्कारार्थं पूजार्थं ; अन्ये विहारशब्देन रतिं मन्यन्ते, तत्र हिंसायां या रतिस्तदर्थम् । ग्रहाणामसंख्येयत्वं ग्रहाधिपानाञ्चाष्टत्वं दर्शयन्नाह—असंख्येया इत्यादि । ग्रहाधिपतयो देवदैत्यादयः । तुशब्दः पुनरर्थे । व्यज्यन्ते पृथक् प्रतीयन्ते । विविधाकारा विविधलक्षणाः । ते पुनरष्टधा भिद्यन्ते । अन्ये तु 'ग्रहाधिपतिभिस्तु ते । व्यञ्जनैः' इति पठित्वा व्याख्यानयन्ति—ते ग्रहगणा यद्यप्य-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां गन्धर्व्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः।
रक्षांसि या चापि पिशाचजातिरेषोऽष्टको देवगणो ग्रहाख्यः ॥ ५ ॥
सन्तुष्टः शुचिरपि चेष्टगन्धमाल्यो निस्तन्द्रो ह्यवितथसंस्कृतप्रभाषी।
तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः ॥ ६ ॥
संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः।
सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातैर्दुष्टात्मा भवति च देवशत्रुजुष्टः ॥ ७ ॥
हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः।
नृत्यन् वा प्रहसति चारु चाल्पशब्दं गन्धर्व्वग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः ॥ ८ ॥
ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गम्भीरो द्रुतम(ग)तिरल्पवाक् सहिष्णुः।
तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै यो यक्षग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः ॥ ९ ॥

संख्येयास्तथापि ग्रहाधिपतिभिः स्वस्वामिभिः कृत्वा अष्टधा भिद्यन्ते अष्टभेदभिन्ना भवन्तीत्यर्थः; किंविशिष्टास्ते ? व्यञ्जनैर्विविधाकारा विलक्षणाः ॥ ४ ॥

तेषामष्टविधत्वमाह—देवास्तथेत्यादि। दीव्यन्तीति देवाः। तेषां देवानां शत्रुगणा दैत्यसमूहाः। गन्धर्व्वा देवगायना हाहाहूहूप्रभृतयः। यक्षाः कुवेरादयः। पितरोऽग्निष्वात्तादयः। भुजङ्गा वासुकिप्रभृतयः। रक्षांसि मनुष्यभक्षणकारीणि हेतिप्रहेतिकुलजातानि। पिशाचाः पिशिताशनाः, तेषां जातिः ॥ ५ ॥

देवादिग्रहगृहीतानां प्रत्येकं लक्षणमाह—सन्तुष्ट इत्यादि। शुचिः शौचयुक्तः। इष्टानि अभिलषितानि गन्धमाल्यानि यस्य सः; गन्धाः कुङ्कुमचन्दनादिकाः, माल्यानि पुष्पाणि। 'शुचिरपि चेष्टगन्धमाल्य' इत्यत्रान्ये 'शुचिरहतेष्टगन्धमाल्य' इति पठन्ति, अनुपहतगन्धमाल्य इति व्याख्यानयन्ति। अवितथसंस्कृतप्रभाषी अवितथप्रभाषी संस्कृतप्रभाषी च, अवितथं यथार्थम्। स्थिरनयनो निमेषरहितः ॥ ६ ॥

संस्वेदीत्यादि। संस्वेदी प्रस्वेदयुक्तः। जिह्माक्षो वक्रलोचनः। विमार्गदृष्टिः विमार्गदर्शनो नास्तिक इत्यर्थः। अन्नं भक्तादि, पानं जलादि, तेषां जातैः समूहैः। दुष्टात्मा दुष्टस्वभावः। देवशत्रुजुष्टो दैत्यग्रहजुष्ट इत्यर्थः ॥ ७ ॥

हृष्टात्मेत्यादि। हृष्टात्मा हर्षयुक्तः। पुलिनवनान्तरोपसेवी पुलिनवनमध्ये क्रीड़नशीलः; पुलिनं जलमध्योत्थितभूप्रदेशः। स्वाचारः शोभनाचारः। प्रियाणि परिगीतगन्धमाल्यानि यस्य स तथा। चारु यथा भवति एवं नृत्यन् अल्पशब्दं यथा तथा प्रहसति ईषद्धसतीत्यर्थः। एवंभूतो मनुष्यो गन्धर्व्वग्रहजुष्टो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

ताम्राक्ष इत्यादि। ताम्राक्षो रक्तनेत्रः। प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी कमनीयसूक्ष्मरक्तवस्त्रपरिधानशीलः। गम्भीरो गम्भीरशीलः प्रचुरसत्त्व इत्यर्थः। द्रुतमतिः उद्भ्रान्तमनाः। अल्पवाक अल्पवक्ता। सहिष्णुः क्षमायुक्तः ॥ ९ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रेतेभ्यो विसृजति संस्तरेषु पिण्डान् शान्तात्मा जलमपि चापसव्यहस्तः*।
मांसेप्सुस्तिलगुड़पायसाभिकामस्तद्भुक्तो भवति पितृग्रहाभिभूतः॥ १०॥
यो भूमौ प्रसरति सर्पवत् कदाचित् सृक्कण्यौ विलिखति जिह्वया तथैव।
निद्रालु-†-गु ड़मधुदुग्धपायसेप्सुर्विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः॥ ११॥
मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सुर्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः।
क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी शौचद्विड् भवति च रक्षसा गृहीतः॥ १२॥
उद्ध्वस्तः कृशपरुषश्चिरप्रलापी दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः।
बह्वाशी विजनहिमाम्बुरात्रिसेवी व्याविग्नो भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः॥ १३॥
स्थूलाक्षस्त्वरितगतिः स्वफेनलेही निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति।
यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः सन् संसृष्टो न भवति वार्द्धकेन जुष्टः॥ १४॥

प्रेतेभ्य इत्यादि। प्रेतेभ्यो मृतेभ्यः। विसृजति ददाति। संस्तरेषु दर्भसंस्तरेषु। पिण्डान् अन्नमयान्। शान्तात्मा शान्तस्वभावः। जलमपि चेति न परं दर्भसंस्तरेषु पिण्डान् ददाति अपि तु अपसव्यहस्तो दक्षिणहस्तो (?) जलमपि ददाति चेत्यर्थः। पायसः क्षीरसिद्धास्तण्डुलाः। अभिकामोऽभिलाषुकः। तद्भुक्तस्तिलादिभोजनः॥ १०॥

य इत्यादि। यो भूमौ सर्पवत् प्रसरति उरसा भ्रमति स भुजङ्गमेन जुष्ट इति सम्बन्धः। सृक्कण्यौ ओष्ठप्रान्तौ। विलिखति विलेढि, धातूनामनेकार्थकत्वात्। तथैवेति सर्पवत्। अन्ये तु 'तथैव' इत्यत्र 'प्रसक्तं' इति पठन्ति, तत्र प्रसक्तं सन्ततं विलेढीत्यर्थः॥ ११॥

मांसासृगित्यादि। विविधाः सुराविकारा माध्वीकादयः। लिप्सुः आस्वादयितुमिच्छुः। शौचद्विट् शौचं द्वेष्टि अशुचिरित्यर्थः॥ १२॥

उद्ध्वस्त इत्यादि। उद्ध्वस्तो विकृतदर्शनः। कृशो दुर्ब्बलः। परुषः कर्कशः। चिरप्रलापी चिरकालं बहुक्षणं व्याप्य प्रलापी। अतिलोलः अतिचपलः। अन्ये तु 'अतिलोलु' इति पठित्वा अशनलोलुप इति व्याख्यानयन्ति, यथा—भीमो भीमसेन इति। बह्वाशी प्रचुरभोक्ता। विजनं निर्ज्जनस्थानं, हिमाम्बुसेवी शीताम्बुसेवी, रात्रिसेवी रात्रिविहारीत्यर्थः। व्याविग्न उद्विग्नः। अन्ये त्वत्र 'व्याचेष्ट' इति पठन्ति, विरुद्धचेष्टं यथा भवति तथा भ्रमतीत्येवं व्याख्यानयन्ति॥ १३॥

असाध्यलक्षणमाह—स्थूलाक्ष इत्यादि। स्वफेनलेहीति एतेनास्य मुखे फेनागमनमप्युक्तम्। यो ग्रहेण संसृष्टः स्थूलाक्ष इत्यादिलक्षणयुक्तः स्यात् स न भवति विनश्यतीत्यर्थः। यश्च अद्र्यादेः विच्युतः पतितः सन् ग्रहेण संसृज्यते सोऽपि विनश्यति। अद्रिः पर्व्वतः, द्विरदो हस्ती, नगो वृक्षः, आदिशब्दात् श्वभ्रनदीतटादयः। वार्द्धकेन जुष्टः वृद्धभावेन गृहीत इत्यर्थः; अन्ये 'वर्द्धकेन' इति पठन्ति, वर्द्धकेन छेदकेन हिंसार्थिना केनचिद्ग्रहेण जुष्टो गृहीत इति व्याख्यानयन्ति॥ १४॥

* अपसव्यवस्त्र इति पाठः सङ्गतः। † क्रोधालुरिति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि ।
गन्धर्व्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ॥
कृष्णक्षये च पितरः पञ्चम्यामपि चोरगाः ।
रक्षांसि निशि पैशाचाश्चतुर्द्दश्यां विशन्ति च ॥ १५ ॥
दर्पणादीन् यथा च्छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।
स्वमणिं भास्करस्योस्रा यथा देहञ्च देहधृक् ।
विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणम् ॥ १६ ॥
तपांसि तीव्राणि तथैव दानं व्रतानि धर्म्मो नियमश्च सत्यम् ।
गुणास्तथाष्टावपि तेषु नित्या व्यस्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावम् ॥
न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति ।
ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात् ते भूतविद्याविषयादपोह्याः ॥

इदानीं देवादिग्रहाणां ग्रहणकालमाह—देवग्रहा इत्यादि । असुरा असुरग्रहाः । सन्ध्ययोरित्यत्रापिशब्दः पादपूरणे । प्रायशोऽष्टम्यामिति प्रायःशब्दात् सन्ध्ययोरपि गन्धर्व्वा विशन्तीति गम्यते । पितरः पितृग्रहाः । कृष्णक्षये कृष्णपक्षक्षये अमावस्यायामित्यर्थः । पञ्चम्यामपीति अपिशब्दात् कृष्णपक्षक्षयेऽपि । उरगा नागग्रहाः ॥ १५ ॥

ननु, देहं विशन्तो ग्रहाः कुतो न लक्ष्यन्त इत्याह—दर्पणादीनित्यादि । दर्पण आदर्शः, आदिशब्दाज्जलस्नेहखड्गादिग्रहणम् । स्वमणिं सूर्य्यकान्तं, भास्करस्योस्राः सूर्य्यरश्मयः । देहं गर्भशरीरं देहधृक् जीवः । अन्ये देहधृक्शब्देन मनः प्रतिपादयन्ति । ननु, भूतैः शरीरेऽनुप्रवेशः क्रियते नतु शरीरिणि, तत् कथं शरीरिणमिति ? उच्यते—अत्र शरीरिशब्देन शरीरमभिप्रेतं, स्थानिनि स्थानोपचारात् । यथा छायाशीतोष्णादयो दर्पणप्राणिप्रभृतीन् विशन्तो न दृश्यन्ते तद्वद् ग्रहा अपीत्यर्थः । अत्र छायादिदृष्टान्तचतुष्टयेन आदैर्यहेतुभिः शरीरं क्षोभयित्वैवानुप्रविश्य लिङ्गरात्मानं दर्शयन्तीत्यर्थः । यथा देहञ्च देहधृगित्यनेन स्वमूर्त्तिमन्तर्निधाय विशन्तीति प्रदर्शितम् ॥ १६ ॥

इदानीं ग्रहाणां तीव्रतपोनियमादियुक्तत्वं प्रभाववत्ताञ्च दर्शयितुमाह—तपांसि तीव्राणीत्यादि । तपस्तपनलक्षणमुपवासादि । व्रतानि शास्त्रोदितविधिना भोजनादिनियमनादि । धर्म्मः कायवाङ्मनसां सुचरितम् । गुणास्तथाष्टाविति अणिमा, लघिमा, महिमा, गरिमा, प्राकाम्यं, ईशित्वं, वशित्वं, कामावसायित्वम्, इत्यष्टौ ; अन्ये तु—"आवेशश्चेतसो ज्ञानमर्थानां छन्दतः क्रिया । दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः कान्तिरिष्टतश्चाप्यदर्शनम्"—इत्यष्टविधमैश्वर्य्यमाहुः । तेषु ग्रहेष्वेते गुणा नित्या न कादाचित्काः । व्यस्ता द्वित्रिचतुराः । समस्ताः सर्व्वे । यो यस्य प्रभाव इति यथाप्रभावम् । तत्र व्यस्ता गुणा असुरादिग्रहानां, समस्ता देवग्रहाणाम् । तपोनियमादियुक्ता हि देवादिग्रहाः कथञ्चिदप्यशुचिं देहं नाविशन्तीत्याह—न ते मनुष्यैरित्यादि । ते देव-

१८७

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तेषां ग्रहाणां परिचारका ये कोटीसहस्रायुतपद्मसंख्याः।
असृग्वसामांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च तमाविशन्ति ॥ १७ ॥
निशाचराणां तेषां हि ये देवगणमाश्रिताः *।
ते तु तत्सत्त्वसंसर्गाद् विज्ञेयास्तु तदञ्जनाः ॥
देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये।
देववच्च नमस्यन्ते प्रत्यर्थ्यन्ते च देववत् ॥
स्वामिशीलक्रियाचाराः क्रम एष सुरादिषु।
निरृतेर्या दुहितरस्तासां स प्रसवः स्मृतः।
सत्यत्वादपवृत्तेषु वृत्तिस्तेषां गणः कृता ॥ १८ ॥

योनयो मनुष्यैः सह न संविशन्ति एकत्र न भवन्तीत्यर्थः। न वा मनुष्यान् मानुषदेहान् क्वचिदाविशन्ति अनुप्रविशन्तीत्यर्थः। ये पुनर्वैद्या आविशन्तीति मोहादज्ञानात् प्रवदन्ति ते वैद्या भूतविद्याविषयादपोह्या अपसारणीयास्त्याज्या इत्यर्थः। 'अपोह्या' इत्यत्र 'अपेता' इत्यन्ये पठन्ति, तत्र ग्रहज्ञानाद् बाह्या इत्यर्थः। के तर्हि गृह्णन्तीत्याह—तेषामित्यादि। तेषां देवादीनां, परिचारकाः प्रेष्याः कर्म्मकरा इत्यर्थः। कोटी शतलक्षप्रमाणं, अयुतं दशसहस्रं, एतेन कोट्याः शतलक्षपरिमिताया यत् सहस्रं तादृशैर्दशभिः सहस्रैरत्रायुतं बोद्धव्यं, तेषां पद्मं चतुर्दशप्रमाणं तदेव संख्या येषां ते तथा। प्राक् 'असंख्येया ग्रहगणा' इत्यभिधाय अत्र कोट्यादिसंख्याया अभिधानं ग्रहगणानामन्योन्यसादृश्यख्यापनार्थम्। सुभीमा अत्यर्थं भयङ्कराः। निशाविहारा रात्रौ भ्रमणशीलाः ॥ १७ ॥

देवाद्यनुचराणां स्वप्रभूणामिवानुकारो भवतीत्याह—निशाचराणामित्यादि। तेषां निशाचराणामनुचराणां मध्ये ये अनुचरा यं देवगणमाश्रितास्ते तदञ्जनाः तल्लक्षणा विज्ञेया इति सम्बन्धः। कुत इत्याह—तत्सत्त्वसंसर्गात् देवादिसत्त्वसंयोगादित्यर्थः। देवग्रहा इत्यादि। ये पुनरनुचराः शुचयस्ते देवग्रहा इति प्रोच्यन्ते। कुनः? यतः शुचयः, शुचित्वं पुनस्तत्संसर्गादेव। देववच्च नमस्यन्ते देववन्नमस्क्रियन्ते। प्रत्यर्थ्यन्ते देववदित्यर्थः। अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—तदञ्जनास्तद्देवाकारास्तथाविधा एव भवन्तीत्याह—अशुचयस्तु ते; ते पुनरशुचयो मोहान्धत्वादशुद्धाः, अत एव गृह्णन्ति। देववन्नमस्कारः पूजा च तदञ्जनत्वादेव। स्वामिशीलक्रियाचारा इत्यादि। शीलं स्वभावः। क्रमश्चायं पूर्व्वोक्तदेवग्रहशुचित्वादिकः। सुरादिषु देवग्रहेषु, यतस्तेऽपि स्वामिशीलक्रियाचाराः। 'देवग्रहा' इत्यादिकञ्च श्लोकं कार्त्तिककुण्डो न पठति। तदञ्जनत्वेनैवास्यार्थस्य लब्धत्वात्। ननु, यदि तत्सत्त्वसंसर्गाच्छुचयस्तत् कथं मांसादिभुज इत्याह—निरृतेर्या दुहितर इत्यादि। निरृती रक्षसां पितामहः, तस्य या

* देवगणसंसृता इति पाठो दृश्यते।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हिंसाविहारा ये केचिद्देवभावमुपाश्रिताः ।
भूतानीति कृता संज्ञा तेषां संज्ञाप्रवक्तृभिः ॥ १९ ॥
ग्रहसंज्ञानि भूतानि यस्माद् वेत्त्यनया भिषक् ।
विद्यया भूतविद्यात्वमत एव निरुच्यते ॥ २० ॥
तेषां शान्त्यर्थमन्विच्छन् वैद्यस्तु सुसमाहितः ।
जपैः सनियमैर्होमैरारभेत चिकित्सितुम् ॥
रक्तानि गन्धमाल्यानि वीजानि मधुसर्पिषी ।
भक्ष्याश्च सर्व्वे सर्व्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ॥ २१ ॥
वस्त्राणि गन्धमाल्यानि मांसानि रुधिराणि च ।
यानि येषां यथेष्टानि तानि तेभ्यः प्रदापयेत् ॥
हिंसन्ति मनुजान् येषु प्रायशो दिवसेषु तु ।
दिनेषु तेषु देयानि तद्भूतविनिवृत्तये ॥
देवग्रहे देवगृहे हुत्वाग्निं प्रापयेद् बलिम् ।
कुशस्वस्तिकपूपाज्य-च्छत्रपायससम्भृतम् ॥

दुहितरः पुत्रास्तासां स देवाद्यनुचरगणः प्रसवः, अतः प्रसूतिभावं न त्यजति । तेषां वृत्तिविषयमाह—सत्यत्वादित्यादि । सत्यत्वात् शास्त्रोक्तानुष्ठानात् । अपवृत्तेषु विपरीतानुष्ठानपरेषु । गणैः ग्रहगणैः । तेषामनुचराणां वृत्तिः कृता । केचित् गणैरित्यत्र ग्रहैरिति पठित्वा ग्रहैः कृता वृत्तिरिति च व्याख्यानयन्ति ॥ १८ ॥

अतो ग्रहाणां भूतसंज्ञत्वं दर्शयन्नाह—हिंसाविहारा इत्यादि । हिंसाविहारा बधक्रीडनाः । देवभावं देवरूपम् । तेषां हिंसाविहाराणां भूतानीति संज्ञा कृता ॥ १९ ॥

भूतविद्याया निरुक्तिमाह—ग्रहसंज्ञानीत्यादि ॥ २० ॥

इदानीं चिकित्सितमाह—तेषामित्यादि । तेषां देवाद्यनुचराणाम् । सुसमाहितः सुष्ठु सावधानः, आत्मानं परिरक्षन्नित्यर्थः । जपैरित्यादि । जपैरोङ्कारपूर्व्वकगायत्र्याद्यावर्त्तनरयुतलक्षकोटिप्रयुतोपलक्षितैः । एतेन दैवव्यपाश्रयं चिकित्सितमुक्तम् । सर्व्वग्रहाणां सामान्यचिकित्सामाह - रक्तानीत्यादि । रक्तानि गन्धमाल्यानि कुङ्कुमरक्तकरवीरादीनि । वीजानि सर्षपयवप्रभृतीनि । भक्ष्याश्च सर्व्वे लड्डुकफेनकगुडादयः ॥ २१ ॥

सर्व्वेषां देवादिग्रहाणां विशेषचिकित्सितमाह—वस्त्राणीत्यादि । यानि वस्त्रादीनि येषां देवाद्यनुचराणां यथा यादृशानि इष्टानि तानि वस्त्रादीनि तेभ्यः प्रदापयेदिति सम्बन्धः । इष्टत्वञ्च वस्त्रादिवस्तूनां विविधानां 'सन्तुष्टः शुचिरपि चेष्टगन्धमाल्यः' इत्यादिग्रहलक्षणतोऽपि ज्ञातव्यम् । 'वस्त्राणि मद्यमांसानि क्षीराणि' इति क्वचित् पाठः । वस्त्रादिप्रदानकालमाह—हिंसन्ति मनुजानित्यादि । देयानि वस्त्रादीनि । बलिप्रदानाय व्याख्यानमाह—देवेत्यादि । देवगृहे देवायतने ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अमुराय यथाकालं विदध्याच्चत्वरादिषु ।
गन्धर्व्वस्य * गवां मध्ये मद्यमांसाम्बुजाङ्गलम् ॥
हृदेत्र वेश्मनि यक्षस्य कुल्माषासृक्सुरादिभिः ।
अतिमुक्तककुन्दाब्जैः पुष्पैश्च वितरेद् बलिम् ॥
नद्यां पितृग्रहायेष्टं कुशास्तरणभूषितम् ।
तत्रैवोपहरेच्चापि नागाय विविधं बलिम् ॥
चतुष्पथे राक्षसस्य भीमेषु गहनेषु वा ।
शून्यागारे पिशाचस्य तीव्रं बलिमुपाहरेत् ॥ २२ ॥
पूर्व्वमाचरितैर्मन्त्रैर्भूतविद्यानिदर्शितैः ।
न शक्या बलिभिर्जेतुं योगैस्तान् समुपाचरेत् ॥
अजर्क्षचर्म्मरोमाणि शल्यकोलूकयोस्तथा ।
हिङ्गु मूत्रञ्च वस्तस्य धूममस्य प्रयोजयेत् ।
एतेन शाम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः ॥ २३ ॥

कुशा दर्भाः, स्वस्तिको यवादिचूर्णैः कृतोऽधोभागे विस्तीर्ण ऊर्द्ध्वभागे तीक्ष्णो मध्ये बलित्रयमुद्राङ्कितो भक्ष्यविशेषः, पूपः पूपलिका, आज्यं घृतम्, एतैः सम्भृतं बलिं दापयेदित्यर्थः। असुराय यथाकालमित्यादि। असुराय असुरग्रहाय। यथाकालमिति सन्ध्याकाले। विदध्यात् दद्यात्, बलिमित्यर्थः। चत्वरादिषु चतुष्पथादिषु। गन्धर्व्वस्येत्यादि। अम्बु पानीयं; जाङ्गलं मांसं, तच्च मांसोपादानाल्लब्धम्, अतः पृथगुपादानं तस्य विशेषपरिग्रहार्थं; अन्ये 'मद्यमांसाम्बुजाकुलं' इति पठन्ति, मद्यमांसाम्बुजाकुलं मद्याद्याकुलं सम्भृतं बलिमित्यर्थः। पुष्पप्रियत्वाद् गन्धर्व्वाणाम्, अम्बुजं कमलोत्पलादि। हृद्ये इत्यादि। कुल्माषासृक्सुरादिभिः कुल्माषा यवपिष्टकृताः शृङ्गाटकादयः, असृक् रक्तम्, आदिशब्दाद् भक्ष्यादयः। अतिमुक्तककुन्दाब्जैरिति अतिमुक्तको माधवीलता 'अवेतक' इति लोके, अम्बुजानि उत्पलादीनि। कुल्माषादिभिरतिमुक्तकादिपुष्पैश्च मनोज्ञे गृहे यक्षस्य बलिं दद्यादित्यर्थः। नद्यामित्यादि। इष्टं बलिं तिलगुड़पायसादिकम्। तत्रैवेत्यादि। तत्रैव नद्याम्। विविधं गुड़मध्वासवपायसैर्नानाप्रकारम्। चतुष्पथ इत्यादि। अत्रापि 'वितरेद् बलिं' इति सम्बध्यते। विविधं मांसासृक्सुराविकारैरनेकप्रकारम्। किं चतुष्पथे एव बलिं दद्यादित्याह—भीमेषु गहनेषु वा; 'स्थानेषु' इत्यध्याहार्य्यम्। शून्यागार इत्यादि। तीव्रं बलिं आममांसपशूपहारमद्योत्कटम् ॥ २२ ॥

पूर्व्वोक्तविधानेन जेतुमशक्यानां विशेषविधानमाह—पूर्व्वमित्यादि। प्राग् योगैरित्युक्तमतस्तानेव योगानाह—अजेत्यादि। अजश्छगलः ॥ २३ ॥

---

* सभामध्ये इति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गजाह्वपिप्पलीमूल-व्योषामलकसर्षपान् ।
गोधानकुलमार्ज्जार ऋष्य(क्ष)पित्तप्रपेषितान् ।
नस्याभ्यञ्जनसेकेषु विदध्याद् योगतत्त्ववित् ॥ २४ ॥
खराश्वाश्वतरोलूक-करभश्वसृगालजम् ।
पुरीषं गृध्रकाकानां वराहस्य च पेषयेत् ।
वस्तमूत्रेण तत् सिद्धं तैलं स्यात् पूर्व्ववद्धितम् ॥ २५ ॥
शिरीषवीजं लशुनं शुण्ठीं सिद्धार्थकं वचाम् ।
मञ्जिष्ठां रजनीं कृष्णां वस्तमूत्रेण पेषयेत् ।
वर्त्त्यश्छायाविशुष्कास्ताः सपित्ता नयनाञ्जनम् ॥ २६ ॥
नक्तमालफलं व्योषं मूलं श्योनाकविल्वयोः ।
हरिद्रे च कृता वर्त्त्यः पूर्व्ववन्नयनाञ्जनम् ॥ २७ ॥
ये ये ग्रहा न सिध्यन्ति सर्व्वेषां नयनाञ्जनम् ।
सैन्धवं कटुकं हिङ्गु वयस्थाश्च वचामपि ।
वस्तमूत्रेण तत् पिष्टं मत्स्यपित्तेन पूर्व्ववत् ॥ २८ ॥

गजाह्वेत्यादि । गजाह्वा गजपिप्पली । मार्जारो विड़ालः, ऋष्यो नीलाण्डो मृगभेदः, पित्तशब्दो गोधादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । तेन गजाह्वादीन् गोधादिपित्तपेषितान्नस्यादिषु दद्यादिति सम्बन्धः । अन्ये ऋष्यस्थाने मत्स्येति पठन्ति; तन्न, आद्यपुस्तके ऋष्यस्य पाठो दृश्यते न मत्स्यस्य । नस्यादिषु पित्तपिष्टेन कथं सेकः कर्त्तुं पार्य्यत इत्यतः किञ्चित् तोयमालोड़नार्थं देयम् । अत एव योगतत्त्वविदित्युक्तम् । अन्ये तु 'नस्याभ्यञ्जनयोगेषु' इति पठन्ति, अभ्यञ्जनमत्राञ्जनमभिप्रेतं नस्यसाहचर्य्यादिति च व्याख्यानयन्ति । मार्ज्जारऋष्यपित्तप्रप्रेषितानित्यत्रासंहितनिर्द्देशश्छन्दोभङ्गभीतेः ॥ २४ ॥

खराश्वेत्यादि । खराश्वादीनां पुरीषं वस्तमूत्रेण पेषयेत्, ततस्तेन कल्केन छागमूत्रेण तत्सिद्धं तैलं पूर्व्ववद्धितं स्यादिति सम्बन्धः । खरो गर्द्दभः, अश्वतरो वेसरः, करभ उष्ट्रः, श्वा कुक्कुरो मांसवर्गे प्रोक्तलक्षणः । वराहस्य चेति चकारेण पुरीषं समुच्चीयते । तत्तैलं पूर्व्ववन्नस्याभ्यञ्जनसेकेषु विदध्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥

शिरीषवीजमित्यादि । सिद्धार्थकः श्वेतसर्षपः । कृष्णा पिप्पली । सपित्ता गोपित्तान्विता, प्रधानकल्पनया; अन्ये श्रुतत्वाद् गोधाद्यन्यतमपित्तं गृह्णन्ति । शिरीषवीजादीनि वस्तमूत्रेण पेषयेत्, ततो वर्त्त्यः सगोपित्ता छायाशुष्काः, ताभिर्नयनाञ्जनं कार्य्यमित्यर्थः । नक्तमालफलमित्यादि । कृता वर्त्त्यः पूर्व्ववदिति वस्तमूत्रनिष्पिष्टाश्छायाविशुष्काश्च सपित्ताः कार्य्याः ॥ २६ । २७ ॥

ये ये ग्रहा इत्यादि । वयःस्था गुडूची । वस्तमूत्रेणेत्यत्र वाशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः; तेन वस्तमूत्रेण वा पिष्टं मत्स्यपित्तेन वेति लभ्यते । पूर्व्ववत् छायाशुष्कमञ्जनं कार्य्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पुराणसर्पिर्लशुनं हिङ्गु सिद्धार्थको वचा।
गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा॥
कुक्कुटा सर्पगन्धा च तथा काणविकाणिके।
वज्रप्रोक्ता वयःस्था च शृङ्गी मोहनवल्लिका॥
अर्कमूलं त्रिकटुकं लता स्रोतोजमञ्जनम्।
नैपाली हरितालश्च रक्षोघ्ना ये च कीर्त्तिताः॥
सिंहव्याघ्रर्क्षमार्ज्जार-द्वीपिवाजिगवां तथा।
श्वाविच्छल्लकगोधानामुष्ट्रस्य नकुलस्य च॥
विट्त्वग्रोमवसामूत्र-रक्तपित्तनखादयः।
अस्मिन् वर्गे भिषक् कुर्य्यात् तैलानि च घृतानि च॥
पानाभ्यञ्जननस्येषु तानि योज्यानि जानता।
अवपीड़ेऽञ्जने चैव विदध्याद् गुटिकीकृतम्॥

पुराणसर्पिरित्यादि। लशति भिनत्ति रोगानिति लशुनम्। सिद्धार्थकः सिद्धप्रयोगारम्भकत्वात् श्वेतसर्षपः। गोलोमी दूर्व्वा। अजलोमी श्वेतदूर्व्वा। भूतकेशी मांसी। जटा गन्धमांसी। कुक्कुटा कुक्कुटशिम्बी, वर्त्तमानप्रभृतिषु कुक्कटीति दृश्यते, कुक्कटी कुक्कटसदृशकन्दा महौषधिः। सर्पगन्धा वर्षासु छत्राकारा। काणविकाणिके काकोलीक्षीरकाकोल्यौ। तथेत्यत्र तिक्तेति, विकाणिकेत्यत्र विषाणिकेति च केचित् पठन्ति। तिक्ता कटुतुम्बी, विषाणिका मेषशृङ्गी। वज्रप्रोक्ता वज्रकन्दः, स्नुहीत्यन्ये; वज्रप्रोक्तेत्यत्रान्ये 'ऋष्यप्रोक्ता' इति पठन्ति; वयःस्था गुडूची। शृङ्गी कर्कटशृङ्गी। मोहनवल्लिका वटपत्रिका। लता प्रियङ्गुः। स्रोतोऽञ्जनं पर्णसानद्यां सिन्धुनदे वा भवति। तल्लक्षणम्,—"वल्मीकशिखराकारं रूपे नीलोत्पलद्युति। स्रोतोऽञ्जनं प्रशंसन्ति तच्च प्रत्यञ्जने हितम्" इति। नैपाली मनःशिला। रक्षोघ्ना ये प्रकीर्त्तिता इति श्वेतसर्षपाः। 'रक्षोघ्नं यच्च कीर्त्तितं' इत्यन्ये, तत्र रुद्राक्षं; अपरे तु 'यद्यद्रक्षोघ्नमीरितं' इति पठन्ति, गुग्गुलुप्रभृतीनीति च व्याख्यानयन्ति। ऋक्षो भल्लूकः। द्वीपी चित्रकः। मार्जारो विड़ालः। वाजी घोटकः। श्वावित् सेहि(ढि)केति लोके। शल्यको गोधानुकारी वज्रशल्यकः। विट् पुरीषम्। नखत्वचः शस्त्रेण तनूकृतनखस्य तनूनि खण्डानि। अस्मिन् वर्गे पुराणसर्पिरित्यादिके यावद्रक्तमूत्रत्वगन्ते, तैलानि घृतानि च भिषक् कुर्य्यात्; तानि च पानादिषु जानता वैद्य न योज्यानीति सम्बन्धः। अस्मिन् वर्गे इति वर्गग्रहणादसमस्तेनाप्यनेन तैलादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः। अवपीड़ो नस्यभेदः। गुटिकीकृतं वर्त्तीकृतम्। अस्मिन् वर्गे इति अवपीड़ इत्यादिष्वनुवर्त्त्य सम्बध्यते।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विदधीत परीषेके कथितं चूर्णितं तथा।
उद्धूलने श्लक्ष्णपिष्टं प्रदेहे चावचारयेत्॥
एष सर्व्वविकारांस्तु मानसानपराजितः।
हन्यादल्पेन कालेन स्नेहादिरपि च क्रमः॥ २९॥
नचाचोक्षं प्रयुञ्जीत प्रयोगं देवताग्रहे।
ऋते पिशाचादन्यत्र प्रतिकूलं न चाचरेत्।
वैद्यातुरौ निहन्युस्ते ध्रुवं क्रुद्धा महौजसः॥ ३०
हिताहितीये यच्चोक्तं नित्यमेव समाचरेत्।
ततः प्राप्स्यति सिद्धिञ्च यशश्च विपुलं भिषक्॥ ३१॥

इति सुश्रुतसंहितायामुत्तरतन्त्रेऽमानुषोपसर्गप्रतिषेधो नाम षष्टितमोऽध्यायः॥ ६०॥

तेनास्मिन् वर्गे यत् क्वथितं क्वाथस्तत् परिषेके विदधीत, तथा चूर्णितमुद्धूलने विदधीत, श्लक्ष्णपिष्टं प्रदेहे अवचारयेदित्यर्थः। एष गणोऽपराजितो नाम सर्व्वविकारान् मानसान् ग्रहकृतांश्च उन्मादादीनल्पेन कालेन निहन्यादिति सम्बन्धः; अन्ये अपराजितानिति पठन्ति, तत्र अपरैः प्रयोगैरजितान् मानसान् विकारानिति व्याख्येयम्। किमेष एव गणः परमेतान् विकारान् हन्यादित्याह— स्नेहादिरपि च क्रमः। आदिशब्दात् स्वेदवमनविरेकादि॥ २९॥

नचाचोक्षमित्यादि। अचोक्षमपवित्रं प्रयोगं देवताग्रहे देवादिग्रहे न प्रयुञ्जीतेत्यर्थः। अन्ये नचायुक्तमिति पठन्ति। देवताग्रह इत्यत्र सामान्यवचनात् सर्व्वेष्वपि ग्रहेषु निषेधः प्राप्त इत्यत आह—ऋते पिशाचादित्यादि। ऋते पिशाचात् पिशाचग्रहं विहाय, अन्येषु ग्रहेषु, प्रतिकूलं निषिद्धम्; अन्यत्रेत्यत्रापि ऋते पिशाचादिति सम्बध्यते; तेन पिशाचादन्यत्र प्रतिकूलं नच आचरेत्; एतेन पिशाचग्रहे अचोक्षं प्रतिकूलञ्चोचितमित्युक्तम्। पिशाचादन्यत्र प्रतिकूलाचरणे किं स्यादित्याह— वैद्यातुरौ निहन्युरित्यादि। ते देवादिग्रहा ध्रुवमवश्यमनुचिताचरणात् क्रुद्धाः सन्तो वैद्यातुरौ निहन्युरित्यर्थः। महौजसः महाप्रभावाः॥ ३०॥

हिताहारादिकं निर्दिशन्नाह—हिताहितीये यदित्यादि। यच्चोक्तं रक्तशाल्यादिकं तन्नित्यमेव आचरेदित्यर्थः। 'हिताहितीये' इत्यत्र 'हिताहितञ्च' इत्यन्ये पठित्वा व्याख्यानयन्ति—व्रणितोपासनीयोक्तं हिताहितीयोक्तञ्च हितविधानं नित्यं समाचरेदहितञ्च परिहरेदित्यर्थः। हिताचरणफलमाह—तत इत्यादि। ततो हिताहितप्रतिपादितक्रियाचरणाद् ग्रहमुक्तिलक्षणं सिद्धिमातुरः प्राप्स्यति, भिषक् विपुलं यशश्च प्राप्स्यतीति। कार्त्तिककुण्डस्त्वमुं पाठं न पठति॥ ३१॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
ऽमानुषोपसर्गप्रतिषेधव्याख्यानाम षष्टितमोऽध्यायः॥ ६०॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एकषष्टितमोऽध्यायः ।

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपश्च परिवर्ज्जने ।
अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत् ॥ २ ॥
मिथ्यातियोगेन्द्रियार्थ-कर्म्मणामतिसेवनात् ।
विरुद्धमलिनाहार-विहारकुपितैर्मलैः ॥
वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचिभोजिनाम् ।
रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्वलाम् ॥

अमानुषोपसर्गप्रतिषेधानन्तरं मनःप्रदुष्टिसामान्याद् ग्रहचिकित्सितस्यात्रापि शस्तत्वादपस्मार-प्रतिषेधारम्भः—अथात इत्यादि । अथेत्यादिकं पूर्व्ववद् व्याख्येयम् । अपशब्दो गमनार्थः, स्मारः स्मरणं, अपगतः स्मारो यस्मिन् रोगे सोऽपस्मारः ; तस्य प्रतिषेधश्चिकित्सितम् ॥ १ ॥

अपस्मारस्य निरुक्तिमाह—स्मृतिरित्यादि । भूतार्थज्ञानापस्मरणादयं व्याधिरपस्मार इति प्रोक्तः । अन्तकृत् विनाशकृत्, अपस्मरणभावाज्जलाग्न्यादौ प्रपतनात् ; अन्ये तु अन्तकृदवस्थायां, सा चावस्था 'अपस्मरन्तं बहुशः क्षीणं' इत्यादिका ॥ २ ॥

अपस्मारोत्पत्तिकारणस्य चित्ताभिघातस्य हेतूनाह—मिथ्येत्यादि । अत्रायोगो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन मिथ्यायोगायोगातियोगैः ; केचित् मिथ्यादियोगेति पठित्वा आदिशब्देनैव अतियोगमयोगञ्च गृह्णन्ति । इन्द्रियार्थानां स्पर्शादीनां, कर्म्मणां कायवाङ्मानसानाम् । अथ शब्दादीनां मिथ्यायोगादयः कथ्यन्ते—तत्र परुषेष्टविनाशादिश्रवणं मिथ्यायोगः, पटहाद्यतिशब्दश्रवणमति-योगः, सर्व्वशोऽश्रवणमयोगः ; तथा शीतादिस्पर्शानां वैपरीत्येनोपसेवनं मिथ्यायोगः, अति-शीतादीनामतिसेवनमतियोगः, सर्व्वशोऽसेवनमयोगः ; अतिविकृतादिदर्शनं मिथ्यायोगः, अति-तेजसामतिदर्शनमतियोगः, सर्व्वथानवलोकनमयोगः ; तथायोग्यरसानामादानं मिथ्यायोगः, रसानामत्यादानमतियोगः, रसानां सर्व्वथानादानमयोगः ; पूत्याद्याघ्राणं मिथ्यायोगः, अति-तीक्ष्णादिगन्धानामत्याघ्राणमतियोगः, सर्व्वशोऽघ्राणमयोगः ; तथा कायिककर्म्मणो व्यायामादे र्निषिद्धकालादिषु सेवनं मिथ्यायोगः, अतिसेवनमतियोगः, सर्व्वशोऽनुपसेवनमयोगः ; तथा वाचनिककर्म्मणः परुषानृतादिभाषणं मिथ्यायोगः, अतिवाचनादिकमतियोगः, सर्व्वथा मौन-मयोगः ; तथा मानसकर्म्मणः शोकादिचिन्तनं मिथ्यायोगः, अतिमात्रचिन्तनादिकमतियोगः, सर्व्वथाचिन्तनमयोगः । विरुद्धं हिताहितीयोक्तम् । मलिनशब्द आहारविहाराभ्यां सम्बध्यते ; तत्र मलिनाहारः पूतिद्विष्टामेध्यपर्य्युषिताः, मलिनो विहारो दृष्टादृष्टार्थः स्मार्त्तवचनात् ज्ञातव्यः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तथा कामभयोद्वेग-क्रोधशोकादिभिर्भृशम् ।
चेतस्यभिहते पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥ ३ ॥
हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढ़ता ।
निद्रानाशश्च तस्मिंस्तु भविस्यति भवन्त्यथ ॥ ॥
संज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानवः ।
रजस्तमःपरीतेषु मूढ़ो भ्रान्तेन चेतसा ॥
विक्षिपन् हस्तपादञ्च विजिह्मभ्रूर्विलोचनः ।
दन्तान् खादन् वमन् फेनं विवृताक्षः पतेत् क्षितौ ॥
अल्पकालान्तरञ्चापि पुनः संज्ञां लभेत सः ।
सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टश्चतुर्व्विधः ।
वातपित्तकफैर्नॄणां चतुर्थः सन्निपाततः ॥ ५ ॥
वेपमानो दशन् दन्तान् श्वसन् फेनं वमन्नपि ।
यो ब्रूयाद् विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनुधावति ॥
ततो मे चित्तनाशः स्यात् सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः ॥ ६ ॥

कुपितैर्मलैरित्यत्र मला वातपित्तश्लेष्माणो रजस्तमसी च, देहमलिनीकरणादुच्यन्ते । वेगेत्यादि । वेगा विण्मूत्रादीनां, तेषां वेगानां निग्रहो धारणं, तत्र शीला वेगनिग्रहरता । अहिताशुचि-भोजिनामिति यद्यप्येषोऽर्थो विरुद्धमलिनाहारादित्यनेनैव प्राप्तः, तथाप्यत्यर्थंहेतुत्वापादनार्थं पुनः पाठः । रजस्वलां दृष्टार्त्तवाम् । एतैर्हेतुभिश्चित्ते उपहते दूषिते सति अपस्मारोऽभिजायते ॥३॥

हेतूनभिधाय पूर्व्वरूपमाह – हृदित्यादि । प्रमूढ़ताऽतिशयेन विचेतनत्वम् । तस्मिन् अपस्मारे । प्राग्रूपमभिधाय रूपमाह—संज्ञावहेष्वित्यादि । संज्ञावहेषु स्रोतःस्विति कथं बहुवचनं, यतो धमनीव्याकरणे 'द्वाभ्यां प्रबुध्यते, इत्यनेन एव संज्ञावहे स्रोतसी उक्ते ? सत्यं, द्वयोरपि स्रोतसोः सूक्ष्माणां प्रतानानां बहुत्वात् स्रोतःस्वित्युक्तम् । दोषव्याप्तेषु वातादिदोषाभिभूतेषु । रजस्तमः-परीतेषु रजस्तमोव्याप्तेषु । मूढ़ो मोहयुक्तः । केन कृत्वा मूढः ? भ्रान्तेन चेतसा चित्तभ्रान्त्येत्यर्थः । विक्षिपन् इतस्ततः क्षिपन् । विजिह्मभ्रूर्विलोचनः वक्रभ्रूनेत्रः । विवृताक्ष उच्छलिताक्षः । यस्मिन् विकारे विक्षिपन् हस्तपादमित्यादिचेष्टः सन् आतुरः क्षितौ पतति स विकारोऽपस्मार इति प्रोक्त इति सम्बन्धः । अपस्मारस्य संख्यामाह—स च दृष्ट इत्यादि । चतुर्व्विध इति संख्याकरणं द्वन्द्वजापस्मारनिषेधार्थम् । द्वन्द्वजासम्भवस्तु व्याधिस्वभावात् । चातुर्व्विध्यं विवृण्वन्नाह—वात-पित्तकफैरित्यादि । वातादिभिस्त्रयः ॥ ४ । ५ ॥

वातादिजत्वेनापस्मारलक्षणमाह—वेपमान इत्यादि । वेपमानः कम्पमानः । दशन् खादन् दन्तान् । श्वसन् श्वासं कुर्व्वन् । विकृतं विकृतरूपं सत्त्वम् । कृष्णमित्यत्र कृष्णसत्त्वदर्शनमसत

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तृट्तापस्वेदमूर्च्छार्त्तो धुन्वन्नङ्गानि विह्वलः।
यो ब्रूयाद् विकृतं सत्त्वं पीतं मामनुधावति।
ततो मे चित्तनाशः स्यात् स पित्तभव उच्यते ॥ ७ ॥
शीतहृल्लासनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफम्।
यो ब्रूयाद् विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति।
ततो मे चित्तनाशः स्यात् सोऽपस्मारः कफात्मकः ॥ ८ ॥
हृदि तोदस्तृडुत्क्लेशस्त्रिष्वप्येतेषु संख्यया।
प्रलापः कूजनं क्लेशः प्रत्येकन्तु भवेदिह ॥ ९ ॥
सर्व्वलिङ्गसमवायः सर्व्वदोषप्रकोपजे ॥ १० ॥
अनिमित्तागमाद् व्याधेर्गमनादकृतेऽपि च।
आगमाच्चाप्यपस्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजम् ॥

एव संज्ञावहस्रोतोगतवातप्रभावात्; न पुनः सत्त्वं पिशाचादिकं भूतमभिप्रेतम्। तन्त्रान्तरेऽपि "परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात्" इत्यादिना कृष्णादिरूपदर्शनमेवोक्तम्। एवं पित्त-कफापस्मारयोरपि बोद्धव्यम् ॥ ६ ॥

पित्तापस्मारलक्षणमाह— तृडित्यादि। तृट् पिपासा। तापः सन्तापः। धुन्वन् विक्षिपन्। अङ्गानि हस्तपादादीनि। विह्वलो विकलः ॥ ७ ॥

कफजापस्मारलक्षणमाह—शीतहृल्लासेत्यादि। हृल्लासः थूत्करणम् ॥ ८ ॥

वाताद्यपस्मारेषु प्रत्येकमेकैकं लक्षणमाह—हृदि तोद इत्यादि। हृदि तोदो व्यथा, वातिके; तृट् पिपासा, पैत्तिके; उत्क्लेशः श्लेष्मनिष्ठीवनं कफजे एतेषु त्रिषु वातादिजापस्मारेषु यथासंख्यं हृत्तोदादिलक्षणं ज्ञेयमिति सम्बन्धः। वातादिजापस्मारेषु प्रत्येकं प्रलापादिलक्षणत्रितयमाह—प्रलापः कूजनमित्यादि। प्रलापादिकं त्रयं वातादिजापस्मारेषु त्रिष्वपि प्रत्येकं बोद्धव्यं न यथा-संख्यम्। सर्व्वजापस्मारलक्षणमाह—सर्व्वलिङ्गसमवाय इत्यादि। सर्व्वलिङ्गसमवायो वातादि-लिङ्गसमावेशः। सर्व्वदोषप्रकोपज इति प्रकोपोपादानात् स्वकीयकारणप्रकुपितदोषत्रयज इति बोद्धव्यं, न कुपितैकदोषप्रकोपितसर्व्वदोषज इति ॥ ९। १० ॥

स्वमतेनापस्मारस्य दोषजत्वं प्रदर्श्य परमतेनागन्तुकत्वमाह—अनिमित्तागमादित्यादि। अनि-मित्तागमादकारणोत्पादनात्, आकस्मिकोद्भवादित्यर्थः। गमनादकृतेऽपि चेत्यत्र 'प्रतीकारे' इति शेषः; तेन प्रतीकारे अकृतेऽपि व्याधेर्गमनादुपशमादित्यर्थः। अकृतेऽपीत्यत्र अकृतादिति क्वचित्; तत्र, अकृतात् प्रतीकाराद्भेषजेनेति द्रष्टव्यम्। आगमाच्चेति स्वकीयात्; न पुनश्चेतर-स्मात्, तत्र दोषजत्वेनापस्मारस्य दर्शितत्वात्। वदन्त्यन्ये न दोषजमित्यत्र अन्ये वदन्त्यन्योन्य-दोषजमिति पठन्ति, अन्योन्यदोषजं रजस्तमोदोषजमित्यर्थः। अपरे तु अन्योन्यदूषणादिति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षणिकत्वात् तथैव च।
आगमाद् वैश्वरूप्याच्च स तु निर्वर्ण्यते बुधैः॥
वर्षत्यपि यथा देवे भूमौ वीजानि कानिचित्।
शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवः॥
स्थायिनः केचिदल्पेन कालेनाभिप्रवर्द्धिताः।
दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपान् निसर्गतः॥
अपस्मारो महाव्याधिस्तस्माद्दोषज एव तु॥ ११॥

पठन्ति। तत्र कायमनसोरन्योन्यदूषणात्। परमतनिराकरणाय स्वमतमाह—क्रमोपयोगादित्यादि। स तु पुनरपस्मारः क्रमोपयोगादित्यादिहेतुभिश्चतुर्भिर्द्दोषज एव बुधैः पण्डितैर्निर्व्वर्ण्यते कथ्यत इत्यर्थः। अत्र हेतुमाह—क्रमोपयोगाद्दोषाणामिति सञ्चयादिक्रमेण दोषाणां विकारजननयोगादित्यर्थः; एतेन अनिमित्तागमाद्व्याधेरिति हेतुर्निराकृतः। तथा सर्व्वपारिषदत्वादायुर्वेदस्य सौगतमतमवलम्ब्य गमनादकृतेऽपि चेत्यस्य हेतोर्निराकरणाय हेतुमाह—क्षणिकत्वात्तथैवचेति। तथैव वातादीनां क्षणिकत्वाद्द्वितीयोऽपि हेतुर्निराकृतः। यतो यावन्मात्रो दोषवेगोऽभूत् तावन्मात्रस्यापगमादकृतेऽपि प्रतीकारे व्याधेरपगमः। तृतीयं हेतुमाह—आगमाच्चेति; स्वतन्त्रात् परतन्त्राच्चेत्यर्थः। तन्त्रागमे स्वतन्त्रे परतन्त्रे च वातिक-पैत्तिक-श्लैष्मिक-सान्निपातिकाश्चत्वारोऽपस्मारा अभिहिता इति। चतुर्थं हेतुमाह—वैश्वरूप्याच्चेति विश्वेषां समस्तानां वातपित्तश्लेष्मणां मनोदोषयो रजस्तमसोश्च रूपं नानाप्रकारं लिङ्गं यस्यापस्मारस्य स तथा, तद्भावो वैश्वरूप्यं तस्मात्। 'स तु' इत्यत्रान्ये 'तत्र' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—तत्रापस्मारे। यद्येवं तर्हि वातपित्तश्लेष्मणां सदैव देहे सद्भावात् सन्ततमपस्मारः स्यादतस्तन्निराकरणार्थमाह—वर्षतीत्यादि। वर्षत्यपि मेघे भूमौ सुकृष्टायामपि अङ्कुरजननसमर्थान्यपि कानिचिद् वीजानि शरद्येव प्ररोहन्ति, तथा सर्व्वरोगवीजानां वातादीनां कदाचित् कस्यचिदपस्माराद्व्याधेरङ्कुरस्थानीयस्य निदानादिसङ्गमे सत्यपि दूष्यादिसमुदायेनैव समुद्भवो भवतीत्यर्थः। अन्ये त्वन्यथा व्याख्यानयन्ति—ननु, सञ्चयादिक्रमेणोपयोगश्चेद्दोषाणां तदा पुनः कथमल्पेनैव कालेन तद्विकारोद्गमः स्यादित्यत आह—देवेऽवर्षतीत्यादि। अवर्षति देवे यथा शरत्काले भूमेः स्तिमितत्वात् कानिचिद् वीजानि प्ररोहन्त्येव, तथाल्पेनापि कालेन शरीरस्था दोषाः किञ्चिदुपचिता विकारं जनयन्तीति। एतदेव स्पष्टीकुर्व्वन्नाह—स्थायिन इत्यादि। स्थायिनोऽवश्यमवस्थायिनो वातादयः, परं केचिदल्पेनापि कालेनाभिप्रवर्द्धिताः सन्तो विश्वरूपान् नानारूपान् विकारान् दर्शयन्ति। कुतः? निसर्गतो दूषणस्वभावादित्यर्थः। अपस्मारो महाव्याधिरित्यादि। तस्मादिति पूर्व्वोक्तक्रमोपयोगादिहेतुसमूहादपस्मारो दोषजो न तु भूतावेशज इति सिद्धान्तः॥ ११॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तस्य कार्य्यो विधिः सर्व्वो य उन्मादेषु वक्ष्यते।
पुराणसर्पिषः पानमभ्यङ्गश्चव पूजितः।
उपयोगो ग्रहोक्तानां योगानान्तु विशेषतः॥ १२॥
ततः सिध्यन्ति ते सव्व योगरन्यश्च साधयेत्।
शिग्रु कट्वङ्गकिणिहीनिम्बत्वग्रससाधितम्।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तलमभ्यञ्जने हितम्॥ १३॥
गोधानकुलनागानां पृषतर्क्षगवामपि।
पित्तेषु सिद्धं तलञ्च पानाभ्यङ्गषु पूजितम्॥ १४॥
तीक्ष्णैरुभयतोभागः शिरश्चापि विशोधयेत्।
पूजां रुद्रस्य कुर्व्वीत तद्गणानाञ्च नित्यशः॥ १५॥
वातिकं वस्तिभिश्चापि पैत्तिकन्तु विरेचनैः।
कफजं वमनैर्धीमानपस्मारमुपाचरेत्॥

इदानीं चिकित्सितमाह— तस्य कार्य्यो विधिरित्यादि। तस्य अपस्मारस्य। नतून्मादे यो विधिः पठिष्यमाणोऽस्ति तं विधिमपस्मारे निर्द्दिश्य तत्रैव किमिति नातिदिश्यते? उच्यते— उन्मादे तस्यातिशयेन हितत्वादित्यर्थः। अभ्यङ्गश्चवेति पुराणसर्पिषा, अस्य त्रिदोषघ्नत्वात्। ग्रहोक्तविधिमुपदिशति- उपयोग इत्यादि। शिग्रु कट्वङ्गेत्यादि शिग्रुः शोभाञ्जनकः, कट्वङ्गोऽरलुः, स्योनाक इत्यन्ये, किणिही श्वेतष्यन्दः; त्वग्रससाधितमिति त्वग् वल्कलं, रसः स्वरसः; एतेन कल्कस्वरसाभ्यां साधितमिति बोद्धव्यम्। गवां मूत्रे इति चेतोविकारहरत्वेन हस्तिच्छागभेड़-मूत्राणां निर्द्दिष्टत्वात्तन्निषेधार्थं 'गवां मूत्रे' इति कृतम्। तैलं तिलतैलम्॥ १२। १३॥

द्वितीयतैलमाह—गोधानकुलनागानामित्यादि। नागो हस्ती। पृषतश्चित्रलो मृगः। ऋक्षो भल्लूकः। गोधादीनां पित्तेषु पृथक् स्नेहसमेषु सिद्धं तैलमित्यर्थः॥ १४॥

तैलमभिधाय शिरोविरेचनमाह—तीक्ष्णैरित्यादि। तीक्ष्णैरुभयतोभागैर्विषाणिकाब्राह्मी-कारवेल्लकादिभिः। अन्ये तु 'तीक्ष्णैरुभयतोभागैः शिरसश्च विरेचनैः' इति पठन्ति, व्याख्या-नयन्ति च—तीक्ष्णैरित्युभयत्र सम्बध्यते। तेन उभयतोभागैर्वमनविरेचनैस्तीक्ष्णैश्च शिरोविरेचनै-रुपाचरेदिति सम्बध्यते। केचिदत्र दैवव्यपाश्रयं चिकित्सितं पठन्ति—पूजां रुद्रस्येत्यादि॥ १५॥

सामान्यं चिकित्सितं निर्द्दिश्य वातादिभेदेनापस्माराणां चिकित्सां निर्द्दिशन्नाह—वातिक-मित्यादि। केचिदिमं पाठं पञ्चगव्याख्यघृतपाठस्याग्रे पठन्ति। वातादिजापस्मारेषु घृतं निर्द्दिशन्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कुलत्थयवकोलानि शणवीजं पलङ्कषाम् ।
जटिलां पञ्चमूल्यौ द्वे पथ्याश्चोत्काथ्य यत्नतः ।
वस्तमूत्रयुतं सर्पिः पचेत् तद् वातिके हितम् ॥ १६ ॥
काकोल्यादिप्रतीवापं सिद्धश्च प्रथमे गणे ।
पयोमधुसितायुक्तं घृतं तत् पत्तिके हितम् ॥ १७ ॥
कृष्णावचामुस्तकाद्यैरारग्वधादिके ।
पक्वं तन्मूत्रवर्गे तु श्लेष्मापस्मारिणे हितम् ॥ १८ ॥
सुरद्रुमवचाकुष्ठ-सिद्धार्थव्योषहिङ्गुभिः ।
मञ्जिष्ठारजनीयुग्म-समङ्गात्रिफलाम्बुदैः ॥
करञ्जवीजशैरीष-गिरिकर्णीहुताशनैः ।
सिद्धं सिद्धार्थकं नाम सर्पिर्मूत्रचतुर्गुणम् ॥
क्रिमिकुष्ठगरश्वास-वलासविषमज्वरान् ।
सर्व्वभूतग्रहोन्मादानपस्मारांश्च नाशयेत् ॥ १९ ॥

आह—कुलत्थेत्यादि । कोलं बदरम् । पलङ्कषा गुग्गुलुः । जटिला मांसी । पञ्चमूल्यौ द्वे इति शालिपर्ण्यादिर्विल्वादिश्च, एरण्डविल्वाद्य (?) इत्यन्ये । पथ्या हरीतकी । 'यत्नत' इत्यत्रान्ये 'योगत' इति पठन्ति । योगतोग्रहणात् क्वाथमूत्रयोर्मध्ये एकं चतुर्गुणमेकञ्च समं ग्राह्यमिति व्याख्यानयन्ति ॥ १६ ॥

काकोल्यादिप्रतीवापमित्यादि । काकोल्यादिप्रतीवापं काकोल्यादिकल्कम् । सिद्धञ्च प्रथमे गणे विदारिगन्धादिके क्वाथीकृते इति ज्ञेयम् । कुतः ? काकोल्यादिकल्कोपदेशात् । पयः क्षीरम् । सिता शर्करा । क्षीरादिप्रक्षेपयुक्तं घृतं हितम् ॥ १७ ॥

कृष्णावचेत्यादि । कृष्णावचामुस्तकाद्यैररिति पिप्पल्यादिवचादिमुस्तादैः क्वथितैः, आरग्वधादिकैः कल्कीकृतैः, मूत्रवर्गेऽष्टविधे सिद्धं पक्वं घृतं श्लेष्मापस्मारिणे हितमित्यर्थः । अन्ये मूत्रवर्गेष्वित्यत्र चेतोविकारहरत्वेन छागोरभ्रहस्तिमूत्राणि गृह्णन्ति ॥ १८ ॥

सिद्धार्थकं सर्पिराह—सुरद्रुमेत्यादि । सुरद्रुमः देवदारु । सिद्धार्थः सर्षपः । व्योषं शुण्ठीमरीचपिप्पल्यः । रजनीयुग्मं हरिद्राद्वयम् । समङ्गा लज्जालुः । अम्बुदो मुस्ता । शैरीषं शिरीषवीजम् । गिरिकर्णी श्वेतस्यन्दा । हुताशनश्चित्रकः । एतैः कल्कीकृतैर्मूत्रचतुर्गुणं सर्पिः सिद्धं सिद्धार्थकं नामेति सम्बन्धः । गरः कृत्रिमं विषम् । बलासः श्लेष्मा ॥ १९ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दशमूलेन्द्रवृक्षत्वङ्मूर्व्वाभार्गीफलत्रयः।
सम्पाकश्रेयसीसप्तपर्णापामार्गफल्गुभिः॥
शृतः कल्कैश्च भूनिम्ब-पूतीकव्योषचित्रकैः।
त्रिवृत्पाठानिशायुग्म-सारिवाद्वयपौष्करैः॥
कटुकायासदन्त्युग्रा-*-नीलिनीक्रिमिशत्रुभिः।
सर्पिरेभिश्च गोक्षीर-दधिमूत्रशकृद्रसैः॥
साधितं पञ्चगव्याख्यं सर्व्वापस्मारभूतनुत्।
चातुर्थकक्षयश्वासानुन्मादांश्च नियच्छति॥ २०॥
भार्गीशृते पचेत् क्षीरे शालितण्डुलपायसम्।
त्र्यहं शुद्धाय तं भोक्तुं वराहायोपकल्पयेत्॥ २१॥
ज्ञात्वा च मधुरीभूतं तं विशस्यान्नमुद्धरेत्।
त्रीन् भागांस्तस्य चूर्णस्य किण्वभागेन संसृजेत्॥

पञ्चगव्यमाह—दशमूलेत्यादि। इन्द्रवृक्षः कुटजः, तस्य त्वक्; अन्ये त्वक्शब्देन त्वचमाहुः। मूर्व्वा चोरस्नायुः। फल्गुः काष्ठोदुम्बरिका। शृतैः क्वथितैः। भूनिम्बः किरातकः। पूतीकश्चिरबिल्वः। व्योषं त्रिकटुकम्। निशायुग्मं हरिद्राद्वयम्। सारिवाद्वयमास्फोता काकवल्ली च। पौष्करं पुष्करमूलम्। यासो दुरालभा, दन्ती दन्तिनी, उग्रा वचा, नीलिनी रजनिका शारदफला क्रिमिशत्रुर्विडङ्गम्। दशमूल्यादिभिः काष्ठोदुम्बरिकान्तैः क्वथितैर्भूनिम्बादिभिः क्रिमिशत्रुपर्य्यन्तैः कल्कीकृतैर्गोक्षीरादिभिः प्रत्येकं स्नेहसमैः साधितं सर्पिः पञ्चगव्याख्यं सर्व्वापस्मारादीन् नियच्छतीत्यर्थः॥ २०॥

भार्गीशृते इत्यादि। भार्गीशृते क्षीरे शालितण्डुलपायसं पचेदिति सम्बन्धः। अत्र क्षीरसाधनविधिः—चतुर्थांशं भार्गीकल्कं दत्त्वा चतुर्गुणेन जलेन क्षीरं साधनीयम्। त्र्यहं शुद्धाय त्रिदिनमुपोषिताय वराहाय तं पायसं भोक्तुं प्रकल्पयेत् दद्यादित्यर्थः। मधुरीभूतं श्लेष्मसंसृष्टं विदाहावस्थामप्राप्तम्; अन्ये तु मधुरीभूतं विषीभूतमिति व्याख्यानयन्ति, यतो मधुरशब्दो विषे वर्त्तते। अथ पायसः कथं विषीभवतीति चेत्? सत्यं, आधारप्रभावात्। विषीभूतं वराहस्यैव लालास्रावमूर्च्छादिविषलिङ्गैर्ज्ञातव्यम्। तं वराहं, विशस्य हत्वा, अन्नं विषीभूतमुद्धरेत्। तस्य चूर्णस्येत्यादि। तस्य उद्धृतस्यान्नस्य शोषितचूर्णीकृतस्य त्रीन् भागान् किन्वभागेन

* कटुकामदयन्त्युग्रा इति पाठो दृश्यते।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मण्डोदकार्थे देयश्च भार्गीक्वाथः सुशीतलः।
शुद्धे कुम्भे निदध्याच्च सम्भारं तं सुरां ततः॥
जातगन्धां जातरसां पाययेदातुरं भिषक्॥ २२॥
सिरां विध्येदथ प्रोक्तां मङ्गल्यानि च धारयेत्॥ २३॥

इति सुश्रुतसंहितायामुत्तरतन्त्रेऽपस्मारप्रतिषेधनामैकषष्टितमोऽध्यायः॥ ६१॥

संसृजेत् सुरावीजैकभागेन मिश्रयेत्। मण्डोदकार्थं सन्धानार्थं भार्गीक्वाथो देयः। अन्ये तु मण्डः सुरामण्डः, दकार्थे उदकार्थे भार्गीक्वाथश्च देय इति व्याख्यानयन्ति। शुद्धे कुम्भे इति कृतसंस्कारे चातुर्जातकघृतमधुपिप्पल्यादिविलिप्ते इत्यर्थः। पायसचूर्णकिण्वभागचतुष्टये भार्गीक्वाथस्तावानेव देयो यावता सम्यक् सुराभावं प्राप्नोति, तद्विदश्च कल्पपालाः प्रष्टव्याः। सुरानिष्पत्तिकालप्रमाणञ्च जातरसामित्यनेनोक्तम्॥ २१। २२॥

सिरामित्यादि। प्रोक्तां उरोपाङ्गललाटजाम्। अन्ये तु प्राप्तामिति पठन्ति, हनुसन्धिमध्यगतामिति च व्याख्यानयन्ति। 'मङ्गल्यानि व्रणितोपासमीयोक्तानि छत्रातिछत्रादीनि। अपरे तु 'मङ्गल्यादि च कारयेत्' इति पठन्ति, तच्च मङ्गल्यमथर्ववेदविहितमिति व्याख्यानयन्ति॥ २३॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
ऽपस्मारप्रतिषेधव्याख्यानामैकषष्टितमोऽध्यायः॥ ६१॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

अथात उन्मादप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

मदयन्त्युद्धता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिताः ।
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तितः ॥ २
एकैकशः समस्तैश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥
विषाद् भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम् ।
स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां बिभर्त्ति च ॥ ३ ॥
मोहोद्वेगौ स्वनः श्रोत्रे गात्राणामपकर्षणम् ।
अत्युत्साहोऽरुचिश्चान्ने स्वप्ने कलुषभोजनम् ॥

अपस्मारप्रतिषेधानन्तरं मनोगतसाम्यात्तुल्यचिकित्सितत्वाद्उन्मादप्रतिषेधारम्भः—अथात इत्यादि। अथात इत्यादिकं पूर्व्ववद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

इदानीमुन्मादं निर्व्वक्ति—मदयन्तीत्यादि। मदयन्ति मनोभ्रमणं कुर्व्वन्ति। उद्धता उपचिताः। अन्ये 'उद्गता' इति पठन्ति; तत्र उद्गता उद्वृत्ता उन्मार्गमागता मनोवहानि स्रोतांसि प्राप्ताः। यद्धृदयप्रदूषणं चेतोमोहनञ्च तन्त्रान्तरे प्रोक्तं, तदत्र उन्मार्गमागता इत्यनेन तथा मदयन्तीत्यनेन च संगृहीतमिति पृथङ् नोक्तम्। अपस्मारोक्तदोषप्रकोपहेतव उन्मादेऽपि सान्निध्याद् बोद्धव्या इति श्रीजेज्जटाचार्य्यः। उन्मादहेतवस्तन्त्रान्तरे यथा—"विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम्। उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्व्वो मनोभिघातो विषमाश्च चेष्टाः"—इति। प्रवृद्धा दोषा मनोवहस्रोतांसि प्राप्ताः सन्तो यस्मान्मनो भ्रमयन्ति, अतोऽयं मानसो व्याधिरिति सम्बन्धः ॥ २ ॥

दोषैर्मनोदुःखेन च पञ्चविधमुन्मादमाह—एकैकशः समस्तैश्चेत्यादि। एकैकशो दोषैस्त्रयः, समस्तैर्दोषैरेकः, मानसदोषदुःखेन चैकः, एवं स उन्मादः पञ्चविध उच्यते। ननु, विषजोऽपि षष्ठोऽस्ति तत् किमिति सोऽपि स पञ्चविध इत्यत्रैव न निर्दिष्टः' ? उच्यते—तस्य भिन्नचिकित्सितत्वात् पृथङ् निर्देशः। अत एवाह—यथास्वं तत्र भेषजमिति। स चाप्रवृद्ध इत्यादि।—स उन्मादः, अप्रवृद्धोऽल्पलिङ्गः, तरुणोऽल्पमासः। कैश्चिन्मदशब्देन मद्यस्य प्रथमो वेग उच्यते; ते तु रोगमेव रोगकारणं मन्यन्ते। अत्र तूत्पन्नमात्रस्याल्पलिङ्गस्य चोन्मादस्य मदसंज्ञा ॥ ३ ॥

इदानीं पूर्व्वरूपमाह—मोहोद्वेगावित्यादि। मोहो मनसो वैचित्त्यम्। स्वनः श्रोत्रे कर्णयोः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वायुनोन्मथनञ्चापि भ्रमश्चक्रगतस्य वा ।
यस्य स्यादचिरेणैव उन्मादं सोऽधिगच्छति ॥ ४ ॥

रूक्षच्छविः परुषवाग्धमनीततो वा शीतातुरः कृशतनुः स्फुरिताङ्गसन्धिः ।
आस्फोटयत्यटति गायति नृत्यशीलो विक्रोशति भ्रमति चाप्यनिलप्रकोपात् ॥५॥
तृट्स्वेददाहबहुलो बहुभुग्विनिद्रश्छायाहिमानिलजलान्तविहारसेवी ।
तीक्ष्णो हिमाम्बुनिचयेऽपि स वह्निशङ्की पित्तादिवा नभसि पश्यति तारकाश्च ।।६।।
छर्द्यग्निसादसदनारुचिकासयुक्तो योषिद्विविक्तरतिरल्पमतिप्रचारः ।
निद्रापरोऽल्पकथनोऽल्पभुगुष्णसेवी रात्रौ भृशं भवति चापि कफप्रकोपात् ॥७॥
सर्व्वात्मके पवनपित्तकफा यथास्वं संहर्षिता इव च लिङ्गमुदीरयन्ति ॥ ८ ॥

शब्दः । गात्राणामपकर्षणं दुर्व्वलीभवनम् । कलुषभोजनं समलभोजनम् । वायुनोन्मथनमाकुलीकरणं, 'हृदयस्य' इति शेषः । चक्रगतस्य वेत्यत्र वाशब्द इवार्थे, तेन कुलालचक्रस्थितस्येव भ्रम इत्यर्थः । यस्य पुरुषस्य मोहोद्वेगादिकं स्यात्, सोऽचिरेणैव उन्मादमधिगच्छति प्राप्नोतीति सम्बन्धः । अचिरेणैव उन्मादमित्यत्र छन्दोभङ्गभयादसंहितानिर्द्देशः ॥ ४ ॥

पूर्व्वरूपानन्तरं वातजमुन्मादमाह—रूक्षच्छविरित्यादि । परुषवाक् कर्कशवचनः । धमनीततः सिराव्याप्तः । शीतातुरः शीतपीड़ित इत्यर्थः । श्वासातुर इत्यन्ये पठन्ति । विक्रोशति रोदिति । भ्रमति कम्पते, अटतीत्यनेन चलनस्योक्तत्वात् । केचित् रूक्षच्छविरित्यादिश्लोकार्द्धं न पठन्ति ; जेज्जटाचार्य्यास्तु रूक्षच्छविरित्यादिश्लोकार्द्धं पठन्ति । अनिलादिति सिद्धे अनिलप्रकोपादिति प्रकोपग्रहणात् पारुष्यकार्कश्यारुणवर्णता जीर्णे बलवत्त्वञ्च गृह्यते इति व्याख्यानयन्ति ॥ ५ ॥

पित्तोन्मादमाह—तृट्स्वेदेत्यादि । तृट्स्वेददाहबहुल इति बहुलशब्दस्तृडादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । सेवीशब्दश्छायादिभिः सम्बध्यते । जलान्तविहारसेवीति पानीयसमीपविचरणशील इत्यर्थः । तीक्ष्णः कोपनः । अपि चेति चकारात् पीतनयनत्वादि विज्ञेयम् । दिवा दिने नभसि आकाशे ॥ ६ ॥

कफोन्मादमाह—छर्द्यग्नीत्यादि । अग्निसादोऽग्निमान्द्यम् । सदनमङ्गानामनुत्साहः । योषित्सु विविक्ते एकान्ते च रतिर्यस्य स योषिद्विविक्तरतिः । अल्पमतिप्रचार इति अल्पमतिरल्पप्रचारश्च । अल्पकथनोऽल्पभाषणः । रात्रौ भृशं भवति चेति चकारो रात्रौ इत्यस्याग्रे द्रष्टव्यः, तेन रात्रौ भुक्ते च भृशं भवतीति सिद्धम् । अपिशब्दाच्च नखादिशौक्ल्यादिकं ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

सान्निपातिकमाह सर्व्वात्मके इत्यादि । सर्व्वात्मके सान्निपातिके उन्मादे पवनपित्तकफाः संहर्षिता इव यथास्वं लिङ्गमुदीरयन्तीति सम्बन्धः । संहर्षिता इवेति स्पर्द्धावन्त इव सर्व्वेऽप्यतिशयेन कुपिता इत्यर्थः । अयं पाठो निबन्धकारैः पठितो व्याख्यातश्च । अन्ये त्वेवं पठन्ति—'सर्व्वात्मके त्रिभिरपि व्यतिमिश्रितानि रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चौरनरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यैर्वित्रासितस्य धनबान्धवसंक्षयाद् वा।
गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसोर्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः॥
चित्रं स जल्पति मनोऽनुगतं विसंज्ञो गायत्यथो हसति रोदिति मूढ़संज्ञः॥ ९॥
रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः श्यावाननो विषकृतेऽथ भवेत् परासुः॥ १०॥

स्निग्धं स्विन्नन्तु मनुजमुन्मादार्त्तं विशोधयेत्।
तीक्ष्णैरुभयतोभागैः शिरसश्च विरेचनैः।
विविधैरवपीड़ैश्च सर्षपस्नेहसंयुतैः।
योजयित्वा तु तच्चूर्णं घ्राणे तस्य प्रयोजयेत्॥

सम्पूर्णलक्षणमसाध्यमुदाहरन्ति सर्व्वात्मकं क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यम्' इति। अयञ्च श्रीजेज्जटेनैकीयमतेन दर्शितो न तु व्याख्यातः, तस्मादेकीयमतेनैवास्य सम्बन्धः कथ्यते। प्रत्येकं वातादिकृतानि रूपाणि व्यतिमिश्रितानि सर्व्वात्मके उन्मादे विद्यादिति सम्बन्धः। एवं सम्बन्धे त्रिभिरपीत्यनेन किं प्रयोजनं ? उच्यते — त्रिभिरपि स्वहेतुभिः कुपितैरिति ज्ञापनार्थम्। अस्याग्रे ते एवं पठन्ति 'सम्पूर्णलक्षणमसाध्यमुदाहरन्ति सर्व्वात्मकं क्वचिदपि प्रदिशन्ति साध्यम्' इति॥ ८॥

मनोदुःखजमुन्मादं प्रतिपादयितुकामः पूर्व्वं मनसो दुःखकरान् हेतून् विकारोत्पत्तिसहितानाह—चौरैरित्यादि। अरिभिः शत्रुभिः, तथान्यैरिति अतिशयरौद्रैरकारणवैरिभिः शार्दूलादिभिर्वा। गाढ़मत्यर्थं, क्षते पीड़िते, प्रियया रिरंसोः प्रियया सह रन्तुमिच्छोः; तस्या अप्राप्तौ इत्यध्याहार्य्यम्। मनसि गाढं क्षते इति बोध्यम्। मनसो विकारो मानस उन्मादः। तस्य लक्षणमाह—चित्रमित्यादि। चित्रं नानाप्रकारम्। मनोऽनुगतमिति यदेवास्य मनसि स्थितं तदबुद्धिपूर्व्वकं यत्किञ्चिदेव जल्पति। मनोऽनुगतं विसंज्ञो गायति उद्भ्रान्तस्मृतित्वाद्विसंज्ञो गायति; विसंज्ञो विपरीतसंज्ञः, नतु विगतसंज्ञः, भाषणगानादिकरणात्। मूढ़संज्ञ इति च पदं हेतुफलभावेन समर्थनीयम्॥ ९॥

विषोन्मादमाह—रक्तेक्षण इत्यादि। हतबलेन्द्रियभा इति बलमुत्साहोपचयलक्षणम्, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, भाः कान्तिः। अन्ये तु 'हतबलेन्द्रियवाक्' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—वागित्युपादानमत्यर्थं वागुपघातसूचनार्थम्, अन्यथेन्द्रियग्रहणेनैव सिद्धेः। सुदीनः सुष्ठु ग्लानः। श्यावानन इति धवलकपिलकृष्णमिश्रवर्णमुखः। अथ भवेत् परासुरिति उपेक्षणान्म्रियत इत्यर्थः। अन्ये 'विषकृतेन भवेद् विसंज्ञः' इति पठन्ति; तत्र विसंज्ञो विपरीतसंज्ञः; विषमत्र दूषीविषम्॥ १०॥

निदानं निर्दिश्य चिकित्सामाह—स्निग्धमित्यादि। तीक्ष्णैरुभयतोभागैरिति विषाणिकादेवदालिकाकारवेल्लिकादिभिः। शिरसश्च विरेचनैरिति विड़ङ्गतण्डुलादिभिः। विविधैर्नानाप्रकारैः, अवपीड़ैर्नस्यभेदैः, चेतोविकारशमनैरमानुषोपसर्गप्रतिषेधोक्तैः। सर्षपस्नेहसंयुतैरवपीड़ैरित्यर्थः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सततं धूपयेच्चैनं श्वगोमांसैः सुपूतिभिः ।
सर्षपानाञ्च तलेन नस्याभ्यङ्गौ हितौ सदा ॥
दर्शयेदद्भुतान्यस्य वदेन्नाशं प्रियस्य च ।
भीमाकारैर्नरैर्नागैर्दान्तैर्व्यालैश्च निर्व्विषैः ।
भीषयेत् संयतं पाशैः कशाभिर्वाथ ताड़येत् ॥
यन्त्रयित्वा सुषुप्तं वा त्रासयेत् तं तृणाग्निना ॥
प्रतुदेदारया चैनं मर्म्माघातं विवर्ज्जयेत् ।
वेश्मनोऽन्तः प्रवेश्यैनं रक्षंस्तद्वेश्म दीपयेत् ।
सापिधाने जरत्कूपे सततं वा निवासयेत् ॥
जलेन तर्जयेद् वापि रज्जुघातैर्विभावयेत् ।
बलवांश्चापि संरक्षेत् जलेऽन्तः परिवासयेत् ॥
त्र्यहात् त्र्यहाद् यवागूश्च तर्पणान् वा प्रदापयेत् ।
केवलानम्बुयुक्तान् वा कुल्माषान् वा बहुश्रुतः ॥
हृद्यं यद्दीपनीयञ्च तत् पथ्यं तस्य योजयेत् ॥ ११ ॥
(विड़ङ्गत्रिफलामुस्त-मञ्जिष्ठादाड़िमोत्पलैः ।
श्यामैलवालुकैलाभिश्चन्दनामरदारुभिः ॥
बर्हिष्ठरजनीकुष्ठ-पर्णनीशारिवाद्वयैः ।
हरेणुकात्रिवृद्दन्ती-वचातालीशकेशरैः ॥

योजयित्वेति उन्मादार्त्तं । तु पुनः । तच्चूर्णं सर्षपस्नेहसंयुक्तम् । उन्मादार्त्तस्य वमनादिना हृदयकोष्ठेन्द्रियशिरःशुद्धौ मनःप्रसादात् स्मृतिसंज्ञालाभादुन्मादोपशम इति व्यपदेशः । धूपनस्याभ्यङ्गानाह—सततमित्यादि । एनमुन्मादार्त्तम् । सुपूतिभिः सुष्ठु शटितैः । शटितैश्चापि धूपनेन मनः प्रकृतिमायाति, प्रभावात् । दर्शयेदित्यादि । अद्भुतानि अदृष्टपूर्व्वाणि भीषणानि । अस्य उन्मादार्त्तस्य । नाशं विनाशं प्रियस्य वस्तुनो वदेत् । भीमाकारै रौद्ररूपैः । नागैर्हस्तिभिः । दान्तैः शिक्षावद्भिः ; व्यालैः सर्पैः । निर्व्विषैः गोनसादिभिः । भीषयेत् भयमुत्पादयेत् । पाशैर्निगड़ादिभिः । संयतं बद्धम् । कशाभिश्चर्म्मयष्टिभिः । निगड़ादिबन्धनं भ्रान्तमनसः कूपाग्न्यादिप्रवेशनिरासार्थं क्रियासुखकरत्वार्थञ्च । प्रतुदेत् व्यथयेत् । आरया तीक्ष्णाग्रया शलाकया । एनमुन्मादिनं, वेश्मनो गृहस्य, अन्तर्मध्ये, प्रवेश्य रक्षन्, तद्वेश्म दीपयेत् प्रज्वालयेत् । कूपे निर्ज्जले जलेन वर्ज्जिते । जलेन तर्ज्जयेद्वापीति तप्तेनेति द्रष्टव्यं, तप्तमपि विशेषवृत्तेः ; यत उक्तं तन्त्रान्तरे—"कपिकच्छ्वाथवा तप्तैर्लौहतैलजलैः स्पृशेत्" इति । आहारं निर्दिशन्नाह—त्र्यहादित्यादि । त्र्यहादेकान्तरेणेत्यर्थः । तर्पणान् केवलान् सक्तूनम्बुना युक्तान् दद्यादिति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्विक्षीरं साधितं सर्पिर्मालतीकुसुमैः सह।
गुल्मकासज्वरश्वास-क्षयोन्मादनिवारणम्॥
एतदेव हि सम्पक्वं जीवनीयोपसम्भृतम्।
चतुर्गुणेन दुग्धेन महाकल्याणमुच्यते॥
अपस्मारं ग्रहं शोषं क्लैब्यं कार्श्यमवीजताम्।
घृतमेतन्निहन्त्याशु ये चादौ गदिता गदाः॥ १२॥
बर्हिष्ठकुष्ठमञ्जिष्ठा-कटुकैलानिशाह्वयैः।
तगरत्रिफलाहिङ्गु-वाजिगन्धामरद्रुमैः॥
वचाजमोदाकाकोली-मेदामधुकपद्मकैः।
सशर्करं हितं सर्पिः पक्वं क्षीरचतुर्गुणम्॥
बालानां ग्रहजुष्टानां पुंसां दुष्टाल्पमेधसाम्।
ख्यातं फलघृतं स्त्रीणां बन्ध्यानाञ्चाशुगर्भदम्॥ १३॥)
ब्राह्मीमैन्द्रीं विडङ्गानि व्योषं हिङ्गु सुरां जटाम्।
विषघ्नीं लशुनं रास्नां विशल्यां सुरसां वचाम्॥
ज्योतिष्मतीं नागरञ्च अनन्तामभयां तथा।
सौराष्ट्रीञ्च समांशानि गजमूत्रेण पेषयेत्।
छायाविशुष्कास्तद्वर्त्तीर्योजयेद् विधिकोविदः॥
अवपीडेऽञ्जनेऽभ्यङ्गे नस्ये धूमे प्रलेपने॥ १४॥

सम्बन्धः। अन्ये तर्पणमिति पठित्वा तर्पणं लाजा इति व्याख्यानयन्ति। कुल्माषान् वेति यवपिष्टमयान् भक्ष्यान्। अत्र यवाग्वाद्युपदेशो मध्यमन्दबलवदग्निसात्म्याद्यपेक्षया। बहुश्रुतो बहुविचक्षणो भिषक्। हृद्यं हृदयहितं यत् तत् स्रोतःशुद्ध्यर्थं देयम्। अस्याग्रे केचित् कल्याणकं पठन्ति; तन्न, ज्वरप्रतिषेधे तस्य पठितत्वात्; अत्र त्वतिक्रान्तावेक्षणतन्त्रयुक्त्यातिदेष्टव्यं फलघृतमिति केचित् पठन्ति; तच्च न पठनीयं, सर्व्वनिबन्धकारैर्निषिद्धत्वात्॥ ११—१२॥

ब्राह्मीत्यादि। ब्राह्मी मण्डूकपर्णी, अन्ये लवणिकामाहुः। ऐन्द्री इन्द्रवारुणी, अन्ये मत्स्याक्षकभेदमाहुः। सुरा सुराह्वं, अन्तलोपात्; अन्ये तु इन्द्रसुरा इन्द्रवारुणी, इन्द्रशब्दलोपात्। जठा जटामांसी। विषघ्नी हरिद्रा, अन्ये निर्व्विषामाहुः। विशल्या गुडूची। सुरसा तुलसी। ज्योतिष्मती काकमर्द्दनी। नागरं शुण्ठी। अत्रान्ये नागविन्नामिति पठन्ति, नागविन्ना इन्द्रवारुणीभेदः, वृश्चिकपत्रिकेत्यपरे। अनन्ता उत्पलसारिवा। अभया हरीतकी। सौराष्ट्री तुवरिका। विधिकोविदो विधिज्ञो वैद्यः॥ १४॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उरोऽपाङ्गललाटेषु शिराश्चास्य विमोक्षयेत् ।
अपस्मारक्रियाश्चापि ग्रहोद्दिष्टाश्च कारयेत् ।
शान्तदोषं विशुद्धञ्च स्नेहवस्तिभिराचरेत् ॥ १५ ॥
उन्मादेषु च सर्व्वेषु कुर्य्याच्चित्तप्रसादनम् ।
मृदुपूर्व्वां मदेऽप्येवं क्रियां मृद्वीं प्रयोजयेत् ॥ १६ ॥
शोकशल्यं व्यपनयेदुन्मादे पञ्चमे भिषक् ॥ १७ ॥
विषजे मृदुपूर्व्वाञ्च विषघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ॥ १८ ॥

इति सुश्रुतसंहितायामुत्तरतन्त्रे उन्मादप्रतिषेधो नाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

उरोऽपाङ्गेत्यादि । उरः स्तनयोरन्तरालम् । अत्रापाङ्गशब्दः शङ्खे वर्त्तते, सामीप्यात्; नत्वपाङ्गः शङ्खसन्धिः; कुतः? तत्रैकस्या एव व्यध्यसिराया निर्द्दिष्टत्वात् । अस्य उन्मादिनः । भूतविद्यासिद्धान्तादुरःप्रभृतिषु सिराव्यधनमुक्तं, सिराव्यधविधितश्च शङ्खसन्धौ; अतोऽत्र उन्मादे उभयत्रापि सिराव्यधनमिष्टम् । इदानीमतिदेशचिकित्सितमाह—अपस्मारेत्यादि । अत्रापस्मारक्रियाया अतिदेशेन वातादिजोन्मादचिकित्सितं प्राप्तं, अतोऽत्र चिकित्सादौ पृथग्दोषजचिकित्सितं नोक्तम् । एवमन्यदप्यनुक्तं पूरणीयम् । शान्तदोषमित्यादि । शान्तदोषं शान्तोन्मादं, विशुद्धं वमनादिना, स्नेहवस्तिभिराचरेदिति पुनरुन्मादोद्गमनिषेधार्थम् ॥ १५ ॥

उन्मादेष्वित्यादि । मृदुपूर्व्वां मृदुसंशोधनपूर्व्वां, क्रियां मृद्वीं मृद्वञ्जनाभ्यञ्जनादिकां, प्रयोजयेदिति सम्बन्धः । एवं पूर्व्वप्रकारेणेत्यर्थः । शोकशल्यं व्यपनयेदित्यादि व्यपनयेदिति इष्टप्रापणसान्त्वनाश्वासनादिभिः । पञ्चमे मनोदुःखजे । विषजे मृदुपूर्व्वामित्यादि । मृदुशोधनपूर्व्वां, विषघ्नीं क्रियां कल्पोपदिष्टां, कारयेदिति ॥ १६—१८ ॥

निबन्धान् निखिलान् दृष्ट्वा वैद्यः श्रीभरतात्मजः ।
भूतविद्यास्पदं स्पष्टं चक्रे श्रीडल्लणः सुधीः ॥ १ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
उन्मादप्रतिषेधव्याख्यानाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ।

अथातो रसभेदविकल्पमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।
त्रिषष्ट्या रसभेदानां तत्प्रयोजनमुच्यते ॥ २ ॥
अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिषष्टिधा ।
रसभेदत्रिषष्टिन्तु वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥

अथ भूतविद्यां परिसमाप्य औपद्रविके तन्त्रभूषणानां रसभेदादीनामध्यायानां सूचितत्वात् तन्त्रभूषणानारब्धुकामस्तत्रोक्तक्रमानुसारेण रसभेदविकल्पाध्यायमाह—अथात इत्यादि। अथात इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम्। रसभेदविकल्पमिति रसा मधुरादयः पूर्वं व्याख्याताः, रसानां भेदेन द्वित्रिकादिभेदेन विकल्पो विभजनं यस्मिन् स तथा, अथवा रसभेदानां विकल्पो दोषभेदवशादवचारणं यस्मिन् स तथा, तम् ॥ १ ॥

रसभेदकथने प्रयोजनमाह—दोषाणामित्यादि। यः पञ्चदशप्रकारो व्रणप्रश्नाध्याये दोषाणां प्रसर उक्तः, तद्रसभेदानां त्रिषष्ट्याः प्रयोजनमुच्यत इति सम्बन्धः। अत्र पञ्चदशधेत्युपलक्षणं, तेन दोषभेदानां त्रिषष्टिरपि गृह्यते। अयमभिप्रायः—त्रिषष्टिप्रकाराणामपि दोषभेदानामुपयोगार्थं रसभेदा उक्ताः ॥ २ ॥

कीदृशा रसास्त्रिषष्टिभेदान् यान्तीत्याह—अविदग्धा इत्यादि। अविदग्धा असंयुक्ता एकाकिनः समवायतो भिद्यन्त इत्यर्थः। विदग्धाः संयोगतः समवायतश्च संयुक्ता रसान्तरसंयोगाद् भिद्यन्ते। विदग्धशब्दः संयुक्ते वर्त्तते, धातूनामनेकार्थत्वात्। भिद्यन्ते एकैकेनानुगमनाद् भेदं यान्तीत्यर्थः। ते रसाः। तत्र यथासम्भवं केचित् संयोगतः केचित् समवायतश्च भिद्यन्ते। संयुक्ता यथा—बदरकपित्थफलादिकं मधुराम्लं (१), उष्ट्रीक्षीरोरभ्रमांसादिकं मधुरलवणं (२), कुक्कुरशृगालमांसादिकं मधुरकटुकं (३), श्रीवाससर्ज्जरसादिकं मधुरतिक्तं (४), तैलधन्वनफलादिकं मधुरकषायं (५); ऊषकादिकमम्ललवणं (६), चुक्रादिकमम्लकटुकं (७), सुरादिकमम्लतिक्तं (८), हस्तिनीदधिशुकमांसादिकमम्लकषायं (९); त्रपुसीसादिकं लवणतिक्तं (१०), गोमूत्रस्वर्जिकादिकं लवणकटुकं (११), समुद्रफेनादिकं लवणकषायं (१२); कर्पूरजातीफलादिकं तिक्तकटुकं (१३), लवलीफलहस्तिनीघृतादिकं तिक्तकषायं (१४); भल्लातकमज्जाहरितालादिकं कटुकषायम् (१५); एवं द्विरसभेदाः पञ्चदशधा दर्शिताः। अतः परं रसत्रितयभेदा वक्ष्यन्ते—हस्तिमांसादिकं मधुराम्ललवणं (१), शल्यकमांसादिकं मधुराम्लकटुकं (२), गोधूमोत्थसुरादिकं मधुराम्लतिक्तकं (३), मस्तुतक्रादिकं मधुराम्लकषायं (४); काणकपोतमांसादिकं मधुरलवणकटुकं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

(५), शम्बूकादिमांसं मधुरलवणतिक्तं (६), पद्मकन्दादिकं गुडसंयुक्तं मधुरलवणकषायं (७), तृणशून्याफलशुष्ककुस्तुम्बर्य्यादिकं मधुरकटुतिक्तकं (८), गोधामांसैरण्डतैलादिकं मधुरकटुकषायं (९), गुडूचीशाखामृगामिषरक्ततुवरकतैलादिकं मधुरतिक्तकषायं (१०), रौप्यशिलाजत्वादिकमम्ल-लवणकटुकं (११), हस्तिमूत्रादिकमम्ललवणतिक्तं (१२), सरोमकं हस्तिनीदध्यादि अम्ललवण-कषायं (१३), मरिचसंस्कृतसुरादिकमम्लकटुतिक्तकं (१४), अम्लवेतसादिकमम्लकटुकषायं (१५), क्षीरमांसयुतसुरादिकमम्लतिक्तकषायं (१६), अविमूत्रादिकं लवणकटुतिक्तं (१७), अरुष्करं सरो-मकं लवणकटुकषायं (१८), समुद्रफेनादिकं समुद्रस्थितं लवणतिक्तकषायं (१९), कृष्णागुरु-सुरदारुस्नेहादिकं कटुतिक्तकषायं (२०) ; एवं त्रिकभेदा विंशतिर्दर्शिताः। अतः परं चतुःसंयोगाः पञ्चदशप्रकारा वक्ष्यन्ते—गोमूत्रान्वितशिलाजतुप्रभृतिकं मधुराम्ललवणकटुकं (१), गोमूत्रैकशफ-क्षीरादिकं मधुराम्ललवणतिक्तकं (२), सैन्धवान्विततक्रादिकं मधुराम्ललवणकषायं (३), लशुना-न्वितं सुरादिकं मधुराम्लकटुतिक्तं (४), काञ्जिकान्वितैरण्डतैलादि खदिरान्वितशिलाह्वादिकञ्च मधुराम्लकटुकषायं (५), उदुम्बरान्वितं यवासशर्करादिकं मधुराम्लतिक्तकषायं (६), वार्त्ताकफला-दिकं मधुरलवणतिक्तकटुकं (७), गोमूत्रान्विततैलादिकं मधुरलवणकटुकषायं (८), तिलगुग्-गुल्वादिकं मधुरकटुतिक्तकषायं (९), समुद्रफेनशर्कराचित्रकान्वितबदरादि मधुरलवणतिक्तकषायं (१०), सुवर्च्चलान्वितहस्तिनीदध्यादिकृतसुरादिकमम्ललवणकटुतिक्तं (११), सौवर्च्चलान्वितहस्ति-नीदध्यादिकमम्ललवणकटुकषायं (१२), औद्भिदलवणान्वितं शुकमांसादिकमम्ललवणतिक्तकषायं (१३), बालमूलकहस्तिनीदध्यादिकमम्लकटुतिक्तकषायं (१४), सरोमकं बालविल्वादिकं लवण-कटुतिक्तकषायं (१५) ; एवं चतुष्करससंयोगाः पञ्चदश कथिताः। अतः परं पञ्चरससंयोगाः षड् वक्ष्यन्ते—आमकरमर्द्दान्वितं भृष्टवार्त्ताकफलादिकं मधुराम्ललवणतिक्तकषायं (१), कटुत्रय-यवक्षारान्विततक्रादिकं मधुराम्ललवणकटुकषायं (२), औद्भिदान्विततक्रादिकं मधुराम्ललवण-तिक्तकषायं (३), हरीतकीधात्रीफलादिकं मधुराम्लकटुतिक्तकषायं (४), रसोनादिकं मधुर-लवणकटुतिक्तकषायं (५), भल्लातकरौप्यशिलाजतुमिश्रितनिम्बादिकमम्ललवणकटुतिक्तकषायं (६); एवं पञ्चरससंयोगाः षड् दर्शिताः। अतः परं षड्रसं वक्ष्यते—एणमांसादिकं मधुराम्ल-लवणकटुतिक्तकषायम्। अतः परमेकैकरसानाह—सन्तानिकागोदुग्धादिकं मधुरं, (१), आम-करमर्द्दादिकमम्लं (२), रोमकादिकं लवणं (३), चव्यादिकं कटुकं (४), निम्बपर्पटादिकं तिक्तं (५), पद्मकन्दन्यग्रोधाद्यङ्कुरादिकं कषायं (६) ; एवं षट् कथिताः। अनेन प्रकारेण त्रिषष्टिः कथिताः। कार्त्तिककुण्डस्त्वमुं पाठमन्यथा आपातनिकां कृत्वा व्याख्यानयति ; तद्यथा—दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरो भेदः, तस्य बहुभिस्त्रिषष्टिरसभेदैः सह प्रयोगो दुर्घटः, अतो दोषभेदाना-मपि बहुत्वमाह—अविदग्धा इत्यादि। अविदग्धा अप्रकुपिताः, विदग्धाः कुपिता दोषाः ; यद्यस्मिन् पाठे दोषाणां त्रिषष्टिभेदा उक्ताः, तर्हि पूर्व्वपाठे पञ्चदशधा प्रसरः किमित्युक्तः ? सत्यं, कुपितदोषस्यात्यन्तचिकित्सनीयत्वापादनार्थम् ; अन्यद् ग्रन्थगौरवभयात् परित्यक्तम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एकैकेनानुगमनं भागशो यदुदीरितम्।
दोषाणां तत्र मतिमांस्त्रिषष्टिन्तु प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥
यथाक्रमप्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः।
पञ्चानुक्रमते योगानम्लश्चतुर एव च ॥
त्रींश्चानुगच्छति रसो लवणः कटुको द्वयम्।
तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥

तद्यथा—मधुराम्लः, मधुरलवणः, मधुरकटुकः, मधुरतिक्तः, मधुरकषायः ;—एते पञ्चानुक्रान्ता मधुरेण। अम्ललवणः, अम्लकटुकः, अम्लतिक्तः, अम्लकषायः ;—एते चत्वारोऽनुक्रान्ता अम्लेन। लवणकटुकः, लवणतिक्तः, लवणकषायः ;—एते त्रयोऽनुक्रान्ता लवणेन। कटुतिक्तः, कटुकषायः—द्वावेतावनुक्रान्तौ कटुकेन। तिक्तकषायः—एक एवानुक्रान्तस्तिक्तेन ; एवमेते पञ्चदश द्विकसंयोगा व्याख्याताः ॥ ४ ॥

पूर्व्वमविदग्धा विदग्धाश्च रसा एकैकेनानुगमनाद्भिद्यन्त इत्युक्तं तदेव स्मारयति—एकैकेनानुगमनमित्यादि। भागशः अंशांशतया। रसानामेकैकेनानुगमनं प्रवर्त्तनं यदुदीरितमस्मिन्नध्याये भणितं, तद्वशात् ते रसास्त्रिषष्टिधा भिद्यन्त इति पूर्व्ववाक्येन सह सम्बन्धः। तांश्च रसभेदांस्त्रिषष्टिं, मतिमान् ऊहापोहविद्वद्यः, तत्र दोषभेदेषु प्रयोजयेत्। मतिमानिति पदाद् यादृशा एव दोषाणां हीनाधिकभावेन भेदास्तादृशा एव रसभेदा योज्या इति सूचयति। अन्ये तु 'एवमेवानुगमनं' इति पठित्वा दोषाणामेवं भागशोऽंशांशबलविकल्पेनैकं प्रत्येकस्यानुगमनं दोषभेदीये यदुदीरितं तत्र रसभेदत्रिषष्टिं योजयेदिति। यद्यपि दोषभेदीये यद् वक्ष्यते इति सुन्दरं ननु यदुदीरितमिति, तथापि भाविनि भूतवदुपचाराद्दोषभेदीये यदुदीरितमिति कृतम्। अपरेऽत्रामुं पाठमन्यथा पठित्वा बहु जल्पन्ति, तच्च ग्रन्थगौरवभयाच्छिष्यबुद्धिव्याकुलहेतुत्वाच्च परित्यक्तम् ॥ ३ ॥

इदानीं रसभेदत्रिषष्टिं ग्रन्थेनैव विवृन्वन्नाह—यथाक्रममित्यादि। यथाक्रमप्रवृत्तानामिति मधुरादिक्रमप्रवृत्तानां रसानामित्यर्थः। द्विकेषु द्विकसंयोगेषु। अनुक्रमते अनुगच्छति अनुगतो भवतीत्यर्थः। दश पञ्चेति पञ्चदशेत्यर्थः। यद्यपि सूत्रस्थाने रसविशेषविज्ञानीयाध्याये पञ्चदश द्विका इत्यादिना द्विकसंयोगादीनां संख्या उक्ताः, तथापि पुनरत्र संख्याकरणं नियमार्थम्। तेन इयन्त एव रसभेदा गणनीया न तन्त्रान्तरोक्तास्तरतमयोगादिजा इत्यर्थः। तेषामेव द्विकानां पञ्चदशसंख्यकानामुदाहरणान्याह—तद्यथेत्यादि। मधुराम्लौ विद्येते यत्र संयोगे स मधुराम्लः। एवं शेषेष्वपि ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

त्रिकान् वक्ष्यामः—आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।
षड़म्लो लवणस्तस्मादर्द्धन्त्वेकं रसः कटुः ॥

मधुराम्ललवणः, मधुराम्लकटुकः मधुराम्लतिक्तः, मधुराम्लकषायः, मधुरलवणकटुकः मधुरलवणतिक्तः मधुरलवणकषायः, मधुरकटुकतिक्तः, मधुरकटुककषायः, मधुरतिक्तकषायः,—एवमेषां त्रिकसंयोगानां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते । अम्ललवणकटुकः, अम्ललवणतिक्तः, अम्ललवणकषायः, अम्लकटुतिक्तः, अम्लकटुकषायः, अम्लतिक्तकषायः;—एवमेषां षण्णामादावम्लः प्रयुज्यते । लवणकटुतिक्तः, लवणकटुकषायः लवणतिक्तकषायः—एवमेषां त्रयाणामादौ लवणः प्रयुज्यते । कटुतिक्तकषायः—एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते । एवमेते त्रिकसंयोगा विंशतिर्व्याख्याताः ॥ ५ ॥

चतुष्कान् वक्ष्यामः—चतुष्करससंयोगान् मधुरो दश गच्छति ।
चतुरोऽम्लस्तु गच्छेच्च लवणस्त्वेकमेव तु ॥

मधुराम्ललवणकटुकः, मधुराम्ललवणतिक्तः, मधुराम्ललवणकषायः, मधुराम्लकटुकतिक्तः, मधुराम्लकटुककषायः, मधुराम्लतिक्तकषायः, मधुरलवणकटुकतिक्तः, मधुरलवणकटुकषायः, मधुरलवणतिक्तकषायः मधुरकटुतिक्तकषायः,—एवमेषां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते । अम्ललवणकटुतिक्तः, अम्ललवणकटुकषायः अम्ललवणतिक्तकषायः, अम्लकटुतिक्तकषायः,—एवमेषां चतुर्णामादावम्लः प्रयुज्यते । लवणकटुतिक्तकषायः,—एवमेकस्यादौ लवणः प्रयुज्यते ; एवमेते चतुष्करससंयोगाः पञ्चदश कीर्त्तिताः ॥ ६ ॥

आदावित्यादि । दशेति दशयोगानित्यर्थः । तस्मादर्द्धमिति त्रीनित्यर्थः । तेषामेव त्रिकाणां विंशतिसंख्यकानामुदाहरणान्याह—मधुराम्लेत्यादि । मधुराम्ललवणा विद्यन्ते यत्र स मधुराम्ललवणः । एवं शेषेष्वपि व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

चतुष्कानित्यादि । दशेति 'योगान्' इति शेषः । तेषां चतुष्करससंयोगे पञ्चदशसंख्यकानामुदाहरणान्याह—मधुराम्लेत्यादि । मधुराम्ललवणकटुका विद्यन्ते यत्र योगे स मधुराम्ललवणकटुकः ; एवं शेषेष्वपि ॥ ६ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पञ्चकान् वक्ष्यामः—पञ्चकान् पञ्च मधुर एकमम्लस्तु गच्छति ॥

मधुराम्ललवणकटुतिक्तः, मधुराम्ललवणकटुकषायः, मधुराम्ललवणतिक्त-कषायः, मधुराम्लकटुतिक्तकषायः, मधुरलवणकटुतिक्तकषायः,—एवमेषां पञ्चानां पञ्चकरससंयोगानामादौ मधुरः प्रयुज्यते। अम्ललवणकटुतिक्त कषायः,—एवमेकस्यादावम्लः प्रयुज्यते। एवमेते षट् पञ्चकरससंयोगा व्याख्याताः ॥ ७ ॥

षट्कमेकं वक्ष्यामः—एकस्तु षट्कसंयोगः। मधुराम्ललवणकटुतिक्त-कषायः—एष एक एव षट्संयोगः ॥ ८ ॥

एककश्च षड़्रसा भवन्ति। मधुरोऽम्लो लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति ॥ ९ ॥

भवति चात्र।

एषा त्रिषष्टिर्व्याख्याता रसानुरसचिन्तकैः।
दोषभेदत्रिषष्ट्यान्तु प्रयोक्तव्या विचक्षणैः ॥ १० ॥

इति सुश्रुत-संहितायामुत्तरतन्त्रे रसभेदविकल्पो नाम त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

पञ्चकानित्यादि। पञ्चकानिति पञ्चरससमूहान्। पञ्चेति पञ्चसंख्यकान् 'योगान्' इति शेषः। तेषामेव षण्णामुदाहरणान्याह—मधुराम्लेत्यादि ॥ ७ ॥

तस्य षट्कस्योदाहरणमाह—मधुराम्लेत्यादि। एषामुदाहरणान्याह—मधुरेत्यादि ॥ ८। ९ ॥

उपसंहारमाह—भवति चात्रेत्यादि। अनुरसो हीनरसः। दोषभेदत्रिषष्ट्यां दोषभेदीयाध्याये वक्ष्यमाणायाम्। यद्यपि परस्परं भिन्नाः सन्तो रसा बहवो भवन्ति, तथापि षट्त्वं नातिवर्त्तन्ते; यथा वातादिदोषा बहुधा भिन्ना अपि त्रित्वं न त्यजन्ति तथा रसा अपि षट्त्वं नातिवर्त्तन्ते ॥ १० ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्र महामहोपाध्याय-श्रीडल्हनविरचिते निबन्धसंग्रहे
रसभेदविकल्पव्याख्यानाम त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चतुःषष्टितमोऽध्यायः।

अथातः स्वस्थवृत्तमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

(समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः सुस्थ इत्यभिधीयते ॥ २)
सूत्रस्थाने समुद्दिष्टः स्वस्थो भवति यादृशः।
तस्य यद्रक्षणं तद्धि चिकित्सायाः प्रयोजनम् ॥
तस्य यद्वृत्तमुक्तं हि रक्षणञ्च मयादितः।
तस्मिन्नर्थाः समासोक्ता विस्तरेणेह वक्ष्यते ॥ ३ ॥
यस्मिन् यस्मिनृतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम्।
तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते ते विजानता ॥ ४ ॥

रसभेदविकल्पानन्तरं पूर्व्वोक्तक्रमेणैव स्वस्थवृत्तारम्भः—अथात इत्यादि। वृत्तमाचारः। केचित् स्वस्थरक्षणीयमिति पठित्वा स्वस्थस्य रक्षणं यस्मिन्नध्याये स तथा, तं व्याख्यास्याम इति व्याख्यानयन्ति ॥ १ ॥

इदानीमतिदेशेन स्वस्थलक्षणं चिकित्साप्रयोजनञ्चाह—सूत्रेत्यादि। समुद्दिष्टः 'समदोषः समाग्निश्च' इत्यादिना दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयाध्याये। तादृशस्वस्थस्य रक्षणं भाविव्याधिनिवारकत्वेन पालनम्। हि स्फुटार्थः। ये तु सूत्रस्थान इत्यादि श्लोकार्द्धं न पठन्ति ते समदोष इत्यादिकं सूत्रस्थानोक्तं स्वस्थलक्षणमत्रापि पठन्ति, अनुवादत्वेन न पौनरुक्त्यमिति मन्यन्ते। चिकित्सायाः प्रयोजनमित्यत्र चिकित्सायाः परं वपुरिति केचित् पठन्ति। ननु, चानागतबाध एव स्वस्थवृत्तस्य दर्शितत्वात् कस्मात् पुनरत्र तदभिधानमित्याशङ्क्याह—तस्येत्यादि। तस्य स्वस्थस्य। आदितः अनागतबाधे। तस्मिन्ननागतबाधोक्तस्वस्थवृत्ते। समासोक्ताः संक्षेपेणैवोक्ताः। इह अस्मिन्नध्याये, वक्ष्यते 'स्वस्थवृत्तं' इति शेषः। केचित् 'विस्तरस्तस्य वक्ष्यते' इति पठन्ति, तस्येति स्वस्थवृत्तस्य। अपरे 'विस्तरश्चात्र वक्ष्यते' इति पठित्वा 'तेषामर्थानां विस्तरोऽत्र वक्ष्यते' इति व्याख्यानयन्ति ॥ २। ३ ॥

ऋत्वाश्रयं स्वस्थवृत्तं संक्षेपेणाह—यस्मिन्नित्यादि। देहिनामित्यत्र देहिशब्देनाभेदोपचाराच्छरीरमुच्यते ; न आत्मा, तस्य निर्व्विकारत्वात्। तेषु तेष्विति धातुषु। ते ते रसास्तद्दोषप्रत्यनीका रसाः। अत्र रसशब्देन रसवन्ति द्रव्याणि भण्यन्ते, केवलरसस्योपयोगासम्भवात्। विजानता वैद्येन ॥ ४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रक्लिन्नत्वाच्छरीराणां वर्षासु भिषजा खलु।
मन्देऽग्नौ कोपमायान्ति सर्व्वेषां मारुतादयः ॥
तस्मात् क्लेदविशुद्ध्यर्थं दोषसंहरणाय च।
कषायतिक्तकटुकैः रसैर्युक्तमपद्रवम् ॥
नातिस्निग्धं नातिरुक्षमुष्णं दीपनमेव च।
देयमन्नं नृपतये यज्जलञ्चोक्तमादितः ॥
तप्तावरतमम्भो वा पिबेन्मधुसमायुतम्।
अह्नि मेघानिलाविष्टेऽत्यर्थशीताम्बुसङ्कुले ॥ ५ ॥
तरुणत्वाद् विदाहञ्च गच्छन्त्योषधयस्तदा।
मतिमांस्तन्निमित्तञ्च नातिव्यायाममाचरेत् ॥
अत्यम्बुपानावश्याय-ग्राम्यधर्म्मातपांस्तथा।
भूवाष्पपरिहारार्थं शयीत च विहायसि।
शीते साग्नौ निवाते च गुरुप्रावरणो(णे) गृहे ॥

आर्त्तवविधिं संक्षेपेणाभिधायेदानीं विस्तरेणाह—प्रक्लिन्नत्वादित्यादि। प्रक्लिन्नत्वादत्यन्तार्द्रत्वात्। भिषजेति पदं देयमन्नमित्यत्र योज्यम्। प्रक्लिन्नत्वादित्यग्निमान्द्यहेतुः, यतोऽम्बुगुणबाहुल्येनाग्निमान्द्यं भवति। ननु, वर्षासु सञ्चयरूपतया पित्तमेव कुपितमस्ति नेतरौ, तत् कथं कुप्यन्ति मारुतादय इत्युक्तं ? सत्यं, प्रावृट्प्रकुपितो वायुरुपशमहेत्वभावाद्वर्षास्वपि कुपित एवानुवर्त्तते, कफश्च मेघनिःस्यन्दादिहेतुभिरसञ्चितोऽपि कुप्यति, अतो युक्त एव दोषत्रयप्रकोपः। अथवा अग्निमान्द्याद्दोषत्रयप्रकोपः; तथा चोक्तं,—'शमप्रकोपौ दोषाणां सर्व्वेषामग्निसंश्रितौ' इति। तस्मादिति यतो वर्षासु शरीरक्लेदो दोषप्रकोपश्च भवति तस्मादित्यर्थः। दोषसंरक्षणञ्च सञ्चयादिनिवारणेन ज्ञेयम्। रसैर्युक्तमित्यन्नमित्येतस्य विशेषणम्। अपद्रवमपगतद्रवं द्रवहीनमित्यर्थः; अन्ये 'अथाद्रवं' इति पठन्ति, ईषद्द्रवमिति च व्याख्यानयन्ति। नातिस्निग्धं नातिरूक्षं साधारणमित्यर्थः। नृपतिग्रहणमीश्वरोपलक्षणार्थम्। यज्जलं चोक्तमादित इति 'वर्षास्वन्तरिक्षं' इत्यादिना पानीयवर्गे कथितम्। तप्तावरतं शृतशीतं, तत् सञ्चितपित्तोपशमनार्थम्। मधुसमायुतं समधु, एतच्चानुबलस्य कफस्योपशमनार्थम्। ननु, 'वर्षासु न पिबेत्तोयं' इत्यनेन सह कथमेतन्न विरुध्यते ? उच्यते—न पिबेदित्यस्याल्पपाने व्यवस्थितेः। तरुणत्वादभिनवत्वात्। विदाहमम्लपाकम्। तदा वर्षाकाले, तन्निमित्तं विदाहकारणात्। नातिव्यायाममाचरेदित्यनेन मृदुव्यायाममाचरेदित्युक्तं; स च शरीरक्लेदोपशोषार्थं वह्निसन्धुक्षणार्थञ्च। अवश्यायो विना मेघं सूक्ष्मजलकणानिपातः। ग्राम्यधर्म्मो मैथुनम्। आतपो घर्म्मः तथेति नाचरेदित्यर्थः। विहायःशब्देनात्र धवलगृहोपरिभूरभिप्रेता, अन्ये मञ्चादिकं मन्यन्ते। शीते साग्निनिवातगृहे

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यायान्नागवधूभिश्च * प्रशस्तागुरुभूषितः ।
दिवास्वप्नमजीर्णञ्च वर्ज्जयेत् तत्र यत्नतः ॥ ६ ॥
सेव्याः शरदि यत्नेन कषायस्वादुतिक्तकाः ।
क्षीरेक्षुविकृतिक्षौद्र शालिमुद्गादिजाङ्गलाः ॥
श्वेतस्रजश्चन्द्रपादाः प्रदोषे लघु चाम्बरम् ।
सलिलञ्च प्रसन्नत्वात् सर्व्वमेव तदा हितम् ।
सरःस्वाप्लवनञ्चैव कमलोत्पलशालिषु ॥
प्रदोषे शशिनः पादाश्चन्दनञ्चानुवासनम् ।
तिक्तस्य सर्पिषः पानमसृक्स्रावश्च युक्तितः ॥
वर्षास्पचितं पित्तं हरेच्चापि विरेचनैः ।
नोपेयात् तीक्ष्णमम्लोष्णं क्षारं स्वप्नं दिवातपम् ॥
रात्रौ जागरणञ्चैव मैथुनञ्चापि वर्ज्जयेत् ।
(स्वादुशीतजलं मेध्यं शुचिस्फटिकनिर्म्मलम् ॥

शयनं वातकोपोपशमनाय । गुरुप्रावरणो गुरुवस्त्रावृताङ्गः पुरुषः । गृहे इत्यत्रापि शयीत इति योज्यम् । यायाद् गच्छेत् । नागवधूभिरिति हस्तिनीगमनञ्च कर्द्दमाम्बुनोः परिहारार्थम् । प्रशस्तागुरुभूषित इति अगुरुणः शैत्यनिवारकत्वात् । अजीर्णञ्चेति चकारात् पूर्व्वानिलमुदमन्थञ्च वर्ज्जयेत् । सरिज्जलमविहितत्वेनैव वर्ज्यम् । तत्रेति वर्षासु । अतिव्यायामादेर्निषिद्धगणत्वाद्दिवास्वप्नाजीर्णयोः पृथगुपादानमत्यन्तनिषधार्थम् ॥ ५ । ६ ॥

वार्षिकं विधिमभिधाय शारदमाह—सेव्या इत्यादि । क्षीरेक्षुविकृतीत्यत्र विकृतिशब्दः क्षीरेक्षुभ्यां सम्बध्यते ; क्षीरविकृतिः, इक्षुविकृतिरिति । क्षौद्रं मधु । शालयो विविधाः । मुद्गादीनामित्यादिशब्दाज्जीर्णा यवगोधूमादयो गृह्यन्ते । जाङ्गला इति एणाद्या लावाद्याश्च । श्वेतस्रजः शुक्लपुष्पमालाः । चन्द्रपादाश्चन्द्ररश्मयः । प्रदोषे रात्रिप्रथमप्रहरार्द्धे । लघु चाम्बरं सूक्ष्मवस्त्रम् । सलिलञ्च प्रसन्नत्वादिति यद्यपि 'शरदि सर्व्वं प्रसन्नत्वात्' इत्यनेनैव सर्व्वं जलं प्राप्तं, तथापि प्रकरणान्तरत्वादुपादानम् । सरःसु दिव्यखातेषु । आप्लवनं प्रतरणम् । कमलोत्पलशालिषु कमलोत्पलभ्राजिषु, शालिष्वित्यत्र शोभिष्विति केचित् पठन्ति ; कमलादियुक्ताया विशेषेण पित्तहरत्वम् । प्रदोषे शशिनः पादा इति पुनरभिधानं प्रदोषे एवावश्यं चन्द्रपादसेवा कार्य्या नतु सर्व्वरात्रं, अनुबलकफस्याभिस्यन्दभयात् । पित्तसंशमनमभिधायेदानीं संशोधनमाह—तिक्तस्येत्यादि । तिक्तघृतपानं कफरक्तप्रत्यनीकत्वात् । असृङ्मोक्षणञ्च रक्तस्य प्रदुष्टत्वात् ; युक्तित इति योगतः, आतुरबलादिकं वीक्ष्येत्यर्थः । सेव्यमभिधाय वर्ज्यमाह—नोपेयादि-

* यायात् सङ्गं वधूभिश्चेति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शरच्चन्द्रांशुनिर्धौतमगस्त्योदयनिर्व्विषम्।
प्रसन्नत्वाच्च सलिलं सर्व्वमेव तदा हितम्॥
सचन्दनं सकर्पूरं वासश्चामलिनं लघु।
भजेच्च शारदं माल्यं सीधोः पानञ्च युक्तितः॥
पित्तप्रशमनं यच्च तच्च सर्व्वं समाचरेत्॥ ७॥
हेमन्तः शीतलो रुक्षो मन्दसूर्य्योऽनिलाकुलः।
ततस्तु शीतमासाद्य वायुस्तत्र प्रकुप्यति॥
कोष्ठस्थः शीतसंस्पर्शादन्तःपिण्डीकृतोऽनलः।
रसमुच्छोषयत्याशु तस्मात् स्निग्धं तदा हितम्॥)
हेमन्ते लवणक्षार-तिक्ताम्लकटुकोत्कटम्।
ससर्पिस्तैलमहिममशनं हितमुच्यते॥
तीक्ष्णान्यपि च पानानि पिबेदगुरुभूषितः।
तैलाभ्यक्तः सुखोष्णे च वारिकोष्ठेऽवगाहयेत्॥
साङ्गारयाने महति कौशेयास्तरणास्तृते।
शयीत शयने तैस्तैर्वृतो गर्भगृहोदरे॥
स्त्रीः श्लिष्टागुरुधूपाढ्याः पीनोरुजघनस्तनीः।
प्रकामञ्च निषेवेत मैथुनं तर्पितो नृपः॥

त्यादि। नोपेयान्न सेवेत। स्वप्नं दिवेति दिवास्वापम्। मैथुनञ्चापीत्यत्रापिशब्दादवश्याय-पूरोवातादिकमपि समानतन्त्रोक्तं वर्ज्जयेत्॥ ७॥

इदानीं हैमन्तिकं विधिमाह—हेमन्त इत्यादि। अहिममुष्णम्। अशनं भोजनं, पानानि मद्यादीनि। अगुरुभूषितः अगुरुचूर्णावलिप्तः। वारिकोष्ठे पाषाणादिविरचिते कुशूलाकारे जलपात्र। साङ्गारयाने अङ्गारपूर्णशकटिकासहिते, एतद् गर्भगृहोदरे इत्येतस्य विशेषणम्। महति विस्तीर्णे। कौशेयास्तरणास्तृते पट्टवस्त्रीयतूलिकाच्छादिते। कौशेयमित्युपलक्षणं, तेन प्रावाराजिनादीनि तन्त्रान्तरोक्तानि गृह्यन्ते। तैस्तैरिति शीतापहैस्तन्त्रान्तरोक्तैर्वस्त्रविशेषैः, वृत इति आच्छादिताङ्गः पुरुषः। गर्भगृहोदरे इति वृहद्गृहमध्ये अपरं यत् क्षुद्रगृहं तस्याभ्यन्तरे। गर्भगृहोदरे इत्युपलक्षणं, तेन भूगृहमपि गृह्यते। श्लिष्टा आलिङ्ग्य। पीनं मांसलं, ऊरु जानुवङ्क्षणयोर्मध्यं, जघनं कट्या अग्रिमभागः। ननु, तन्त्रान्तरे 'गोरसानिक्षुविकृतीः' इत्यादिना यादृश आहारो हेमन्ते दर्शितस्तादृशः किमिति न निर्द्दिष्टः? सत्यं, हेमन्ते सञ्चीयमानस्य कफस्य शैत्यात् प्रकुपितस्य वातस्योपशमनार्थं साधारण एव विधिर्यस्माद्युक्तः, अतः साधारणविधिरत्र निर्द्दिष्टो न तादृश आहारः। यदेयवं तर्हि तन्त्रान्तरे तादृश एवाहारः कुतो निर्द्दिष्ट इति चेत्? उच्यते—

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मधुरं तिक्तकटुकमम्लं लवणमेव च।
अन्नपानं तिलान् माषाञ्छाकानि च दधीनि च॥
तथेक्षुविकृतीः शालीन् सुगन्धांश्च नवानपि।
प्रसहानूपमांसानि क्रव्यादविलशायिनाम्।
औदकानां प्लवानाञ्च पादिनाञ्चोपसेवयेत्॥
मद्यानि च प्रसन्नानि यच्च किञ्चिद्बलप्रदम्।
कामतस्तन्निषेवेत पुष्टिमिच्छन् हिमागमे॥ ८॥
एष एव विधिः कार्य्यः शिशिरे समुदाहृतः॥ ९॥
(हेमन्ते निचितः श्लेष्मा शत्याच्छीतशरीरिणाम्।
औष्ण्याद् वसन्ते कुपितः कुरुते च गदान् बहून्॥
ततोऽम्लमधुरस्निग्ध-लवणानि गुरूणि च।
वर्ज्जयेद् वमनादीनि कर्म्माण्यपि च कारयेत्॥
षष्टिकान्नं यवाञ्छीतान् मुद्गान् नीवारकोद्रवान्।
लावादिविष्किररसैर्दद्याद् यूषैश्च युक्तितः॥
पटोलनिम्बवार्त्ताकु-तिक्तकैश्च हिमात्यये।
सेवेन्मध्वासवारिष्टान् सीधुमाध्वीकमाधवान्॥
व्यायाममञ्जनं धूमं तीक्ष्णञ्च कवलग्रहम्।
सुखाम्बुना च सर्व्वार्थान् सेवेत कुसुमागमे॥)
तीक्ष्णरुक्षकटुक्षार-कषायं कोष्णमद्रवम्।
यवमुद्गमधुप्रायं वसन्ते भोजनं हितम्॥

हेमन्ते शीतानिलस्पर्शसंरुद्धो बली वह्निर्यदि तादृशमाहारं न लभते तदा धातुक्षयमावहति, धातुक्षयाच्च तीव्रवातकोपः स्यादिति भयात् तन्त्रान्तरे तादृश आहारो दर्शितः। (अथवा यस्माद्धेमन्ते प्रबलाग्नित्वादपथ्यक्षमो देहो भवति)। कार्त्तिककुण्डोऽमुं पाठमन्यथा पठति, स चाभावान्न लिखितः। हेमन्तशिशिरयोस्तुल्यत्वाद्धैमन्तिक एव विधिः शिशिरेऽपि सेव्यः ; अतः शिशिरविधानं पृथङ्नोक्तम्। यत्केचिदत्र वर्ज्यविधानं '———प्राग्वातं रूक्षभोजनम्। वातलानि च द्रव्याणि शीतस्नानञ्च वर्ज्जयेत्' इति पठन्ति ; स त्वनार्षः पाठः, परम्पराविच्छेदास्मरणात् समानतन्त्रानभिधानाच्च॥ ८। ९॥

वसन्तविधिमाह—तीक्ष्णादित्यादि। कोष्णमीषदुष्णम्। अद्रवं द्रवरहितम्। यवमुद्गमधु-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

व्यायामोऽत्र नियुद्धाध्व-शिलानिर्घातजो हितः।
उत्सादनं तथा स्नानं वनिताः काननानि च॥
सेवेत निर्हरेच्चापि हेमन्तोपचितं कफम्।
शिरोविरेकवमन-निरूहकवलादिभिः।
वर्ज्जयेन्मधुरास्निग्ध-दिवास्वप्नगुरुद्रवान्॥ १०॥
व्यायाममुष्णमायासं मैथुनं परिशोषि च।
रसांश्चाग्निगुणोद्रिक्तान् निदाघे परिवर्ज्जयेत्॥
सरांसि सरितो वापीर्वनानि रुचिराणि च।
चन्दनानि परार्द्ध्यानि स्रजः सकमलोत्पलाः॥
तालवृन्तानिलान् हारांस्तथा शीतगृहाणि च।
घर्म्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च॥
शर्कराखण्डदिग्धानि सुगन्धीनि हिमानि च।
पानकानि च सेवेत मन्थांश्चापि सशर्करान्॥

प्रायं यवादिबहुलम्। व्यायामः शरीरायासजनकं कर्म्म। अत्र वसन्ते। नियुद्धादिकं व्यायाम इत्येतस्य विवरणम्। नियुद्धं बाहुयुद्धम्, अध्वा मार्गगमनं, शिलानिर्घातः पाषाणास्फालनम्। उत्सादनमुद्वर्त्तनम्। वनिताः स्त्रियः। सशमनमभिधाय संशोधनमाह—निर्हरेच्चापीत्यादि। शिरोविरेकः नस्यम्। यद्यपि बाहुल्येन वाते निरूहोऽभिहितः, तथापि सर्व्वदोषहरत्वात् कफेऽपि योज्यः। तथा च—"वस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते"—इत्यादि। कवलो गण्डूषभेदः। वर्ज्यमाह—वर्ज्जयेदित्यादि। मधुरादिवर्ज्जनमुत्क्लेशपरिहारार्थम्। केचिदत्र 'हेमन्ते निचितः श्लेष्मा' इत्यादिकं पाठं पठन्ति, स च ग्रन्थगौरवभयात् परित्यक्तः॥ १०॥

यस्माद् ग्रीष्मे व्यायामादिसेवनात्तीव्रतरा रोगा भवन्त्यतो व्यायामादिसेवां त्यजेदिति प्रतिपादनार्थं ग्रैष्मं विधिं विवक्षुरादौ वर्ज्जनीयानाह—व्यायाममित्यादि। तत्रायासस्याल्पक्लेशतया व्यायामतो भेदः। उष्णमातपादिकम्। मैथुनमिति यद्यपि पूर्व्वमनागताबाधे ग्रीष्मकाले पक्षान्मैथुनमुक्तं तथाप्यत्र यत्तस्य सर्व्वथा निषेधाभिधानं तद्ग्रीष्मस्यातिरूक्षताप्रतिपादनार्थम्। परिशोषि शोषणात्मकम्। अग्निगुणोद्रिक्ता रसाः कट्वम्ललवणाः। अतःपरं सेवनीयानाह—सरांसीत्यादि। सरांसि अमनुष्यखातानि जलाधाराणि, सरिन्नदी, वापी पाषाणादिबद्धा ससोपाना स्वल्पा जलाधारिका। वनानि रुचिराणीति सच्छायानि मनोहराणि काननानि। परार्द्ध्यानि उत्कृष्टानि। तालवृन्तानिलान् तालपत्रविरचितव्यजनपवनान्। दिग्धानि युक्तानि। सुगन्धीनि कर्पूरादिवासितानि। हिमानि शीतलानि। पानकानि चेति चकारान्मद्योचितस्य बहूदकं मद्यं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भोजनञ्च हितं शीतं सघृतं मधुरद्रवम् ।
शृतेन पयसा रात्रौ शर्करामधुरेण च ॥
प्रत्यग्रकुसुमाकीर्णे शयने हर्म्म्यसंस्थिते ।
शयीत चन्दनार्द्राङ्गः स्पृश्यमानोऽनिलः सुखैः ॥ ११ ॥
तापात्यये हिता नित्यं रसा ये गुरवस्त्रयः ।
पयो मांसरसाः कोष्णास्तैलानि च घृतानि च ।
बृंहणञ्चापि यत्किञ्चिदभिष्यन्दि तथैव च ॥
निदाघोपचितञ्चैव प्रकुप्यन्तं समीरणम् ।
निहन्यादनिलघ्नेन विधिना विधिकोविदः ॥
(नदीजलं रुक्षमुष्णमुदमन्थं तथातपम् ।
व्यायामञ्च दिवास्वप्नं व्यवायञ्चात्र वर्ज्जयेत् ॥
नवान्नरुक्षशीताम्बु सक्तूंश्चापि विवर्ज्जयेत् ।
यवषष्टिकगोधूमान् शालींश्चाप्यनवांस्तथा ।
हर्म्म्यमध्ये निवाते च भजेच्छय्यां मृदूत्तराम् ॥
सविषप्राणिविण्मूत्र-लालानिष्ठीवनादिभिः ।
समाप्लुतं तदा तोयमान्तरीक्षं विषोपमम् ॥

केचिदिच्छन्ति । मन्थान् जलघृताक्तसक्तून् । मधुरद्रवो रसालपानकादिर्यत्र भोजने तन्मधुरद्रवम् । शृतेन पयसा क्वथितेन दुग्धेन । भोजनं रात्रौ हितमित्युक्ते दिवा मन्थादिपानमेवेति गम्यते । तथा च तन्त्रान्तरं—"दिवा पानानि शीतानि हितं रात्रौ च भोजनम् । ससर्पिःशर्करं शीतं शृतेन पयसा युतम्" इति । प्रत्यग्रकुसुमाकीर्णे इति नूतनपुष्पास्तृते । हर्म्म्यसंश्रिते धवलगृहोपरिस्थिते । शयीतेत्यत्रापि रात्राविति सम्बध्यते ; तेन रात्रौ हर्म्म्यपृष्ठे शयीत, दिवा तु शीतगृहे । तथा च तन्त्रान्तरम् ;—'दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले । भजेचन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्म्यमस्तके" इति । सुखैः सुखोत्पादकैः । अत्र केचिद् बहूनि पाठान्तराणि मन्यन्ते; तानि तु विस्तरभयान्न लिखितानि ॥ ११ ॥

एवं नैदाघं विधिमुपदिश्याधुना प्रावृषेण्यं ब्रवीति—तापात्यय इत्यादि । गुरवस्त्रयो रसा मधुराम्ललवणाः बृंहणञ्चापि यत्किञ्चिदभिष्यन्दि तथैव चेति आदानकर्शितस्याप्यायनार्थम् । यद्यपि मधुरत्वेनैव पयःप्रभृतिकं प्राप्तं तथापि तेषामुपादानमत्यन्तहितत्वापादनार्थम् । बृंहणञ्चात्यर्थकर्शितस्योपचयार्थम् । यत् किञ्चिदिति तृप्तिजनकम् । निदाघोपचितं ग्रीष्मकालसञ्चितं, प्रकुप्यन्तं प्रकोपं गच्छन्तं, समीरणं वातम् । अनिलघ्नेन विधिना स्नेहस्वेदादिना । विधिकोविदो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वायुना विषदुष्टेन प्रावृषेण्येन दूषितम्।
तद्धि सर्व्वोपयोगेषु तस्मिन् काले विवर्ज्जयेत्॥
अरिष्टासवमैरेयान् सोपदंशांस्तु युक्तितः॥
पिबेत् प्रावृषि जीर्णांस्तु रात्रौ तावपि वर्ज्जयेत्।
निरूहवंस्तिभिश्चान्यैस्तथान्यैर्मारुतापहैः।
कुपितं शमयेद् वायुं वार्षिकञ्चाचरेद् विधिम्॥ १२॥)
ऋतावृतौ य एतेन विधिना वर्त्तते नरः।
घोरानृतुकृतान् रोगान् नाप्नोति स कदाचन॥ १३॥

अत ऊर्द्धं द्वादशाशनप्रविचारान् वक्ष्यामः—
तत्र शीतोष्णस्निग्धरुक्षद्रवशुष्कककालिकद्विकालिकौषधयुक्तमात्राहीनदोष-प्रशमनवृत्त्यर्थाः॥ १४॥

विधानपण्डितः। अत्रापि केचित् पाठान्तरं पठन्ति, तदपि ग्रन्थगौरवभयात्त्यक्तम्। ननु, वर्षा-हेमन्तग्रीष्मेषु दोषसञ्चय एव वमनादिना संशोधनं निषेवतः शरद् वसन्तप्रावृट्सु दोषप्रकोप एव नास्ति, कुतस्तत्रोक्तो विधिः सार्थकः, तथा चान्यत्राप्युक्तं—'सञ्चयेऽपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः' इति। नैवं, हेत्वन्तरवशाद् यत्र सञ्चयपूर्व्वकः प्रकोपस्तत्र प्रतिदोषप्रकोपं सञ्चय एव विधिः संशोधनाख्य उक्तः; यस्तु सञ्चयो यथर्त्तु विधिसेविनः, तत्र स्वस्थवृत्तविधिना संशमनं कार्य्यम्॥ १२॥

एवमार्त्तवविधिमभिधायेदानीं तमनुसरतो मानवस्य स्वास्थ्यलाभमाह – ऋतावृतावित्यादि। एतेन अनन्तरोक्तेन। ऋतुकृतानिति ऋतुकृतशीतोष्णादिभिः कृतान्। रोगान् ज्वरादिकान्। कार्त्तिकस्तु 'दोषान्' इति पठित्वा दोषान् वातादीन् विकृतानिति व्याख्यानयति। अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—ऋतुकृतानिति कृतशब्दस्यादौ विशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः; तेन ऋतुविकृतिकृतान् वातादिदोषान् नाप्नुयादित्यर्थः॥ १३॥

अतः परमशनप्रविचारान् विवक्षुराह—अत ऊर्द्धमित्यादि। अशनं भोजनं, विचारोऽत्र पृथग्-भावः। ननु, द्वादशाशनप्रविचारस्य रोगविषयत्वात् स्वस्थवृत्तेऽशनप्रविभागविधानमयुक्तं? उच्यते – स्वस्थेऽपि वयःप्रकृतिभेदेन सात्म्यासात्म्यतया आहारप्रविचारस्यौचित्यात्। तानेव द्वादशाशनप्रविभागानाह – तत्रेत्यादि। तत्र तेषु द्वादशाशनप्रविभागेषु, शीतादयो द्वादशविधा आहारा अपि वृत्त्यर्थाः॥ १४॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तृष्णोष्णमददाहार्त्तान् रक्तपित्तविषातुरान् ।
मूर्च्छार्त्तान् स्त्रीषु च क्षीणान् शीतरन्नैरुपाचरेत् ॥ १५ ॥
कफवातामयाविष्टान् विरिक्तान् स्नेहपायिनः ।
अक्लिन्नकायांश्च नरानुष्णैरन्नैरुपाचरेत् ॥ १६ ॥
वातिकान् रुक्षदेहांश्च व्यवायोपहतांस्तथा ।
व्यायामिनश्चापि नरान् स्निग्धैरन्नैरुपाचरेत् ॥ १७ ॥
मेदसाभिपरीतांस्तु स्निग्धान् मेहातुरानपि ।
कफाभिपन्नदेहांश्च रुक्षैरन्नैरुपाचरेत् ॥ १८ ॥
शुष्कदेहान् पिपासार्त्तान् दुर्ब्बलानपि च द्रवैः ।
प्रक्लिन्नकायान् व्रणिनः शुष्कैर्मेहिन एव च ॥ १९ ॥
एककालं भवेद् देयो दुर्ब्बलाग्निविवृद्धये ।
समाग्नये तथाहारो द्विकालमपि पूजितः ॥ २० ॥

स्वस्थवृत्ताधिकारे शीतादीनामाहाराणां क्रमेण विषयानाह—तृष्णेत्यादि । शीतैरिति तृष्णादि-क्षीणान्तैः प्रत्येकं सम्बध्यते ; तृष्णादिपीड़ितान् नरान् शीतस्पर्शैः शीतवीर्य्यैश्चान्नपानैरुपाचरे-दित्यर्थः । मदो मद्यशोणितोत्थो विकारः । अन्नैरिति बहुवचनेन पानस्यापि स्वीकारः ॥ १५ ॥

उष्णाहारविषयमाह—कफेत्यादि । कफवातामयाविष्टानिति कफवातरोगाक्रान्तान् । अक्लिन्न-कायानिति क्लेदरहितशरीरान् ॥ १६ ॥

स्निग्धाहारविषयमाह—वातिकानित्यादि । वातिकानिति वातप्रकृतीन् । वातिकानामेव रूक्षदेहत्वाद् वातिकानित्येतावतैव रूक्षदेहानिति सिद्धं, विशेषेणाभिधानमवातिकानामपि निमि-त्ततो रूक्षदेहत्वापन्नानां स्निग्धान्ने नोपचरणार्थम् ॥ १७ ॥

रूक्षभोजनविषयमाह—मेदसाभिपरीतानित्यादि । मेदसाभिपरीतानिति मेदोव्याप्तशरीरानित्यर्थः । कफाभिपन्नदेहान् कफव्याप्तशरीरान् । स्निग्धानिति स्निग्धशरीरान् । कार्त्तिकस्तु स्निग्धानित्यत्र स्थूलानिति पठित्वा व्याख्यानयति—मेदसाभिपरीतानित्युक्ते स्थूलानिति लब्धे तदभिधानं मेदोदुष्टिभ्यो विशेषेण स्थौल्ये रूक्षभोजनप्रतिपादनार्थम् ॥ १८ ॥

द्रवभोजनविषयमाह—शुष्कदेहानित्यादि । शुष्कदेहादिकान् द्रवबहुलैरन्नै रुपाचरेत् । शुष्का-हारविषयमाह—प्रक्लिन्नेत्यादि । प्रक्लिन्नकायानिति कुष्ठिप्रभृतीन् क्लथितशरीरान् । व्रणिन इति क्लिन्नव्रणयुक्तान् । व्रणितोपासनीये व्रणिनो यद् द्रवोत्तरमशनमुक्तं, तदक्लिन्नशुद्धव्रणविषयम् । यदा प्रक्लिन्नकायानिति व्रणिन इत्यस्य विशेषणं तदा अव्रणानां क्लिन्नकायानां शुष्कान्नैरुपचरणं न स्यात्, न च तथेष्यते, तस्मान्नैवं विशेषणम् ; अत्र तु सक्लेदत्वाच्छुष्कं व्यवस्थितमिति ॥ १९ ॥

एककालमित्यादि । एककालमपि हीनमात्र एव आहारो दातव्यः, वक्ष्यमाणवाक्यात् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

औषधद्वेषिणे देयस्तथौषधसमायुतः।
मन्दाग्नये रोगिणे च मात्राहीनः प्रशस्यते ॥ २१ ॥
यथर्त्तु दत्तस्त्वाहारो दोषप्रशमनः स्मृतः।
अतः परन्तु स्वस्थानां वृत्त्यर्थं सर्व्वं एव च।
द्वादशान्नप्रविचारानेतानेव प्रचक्षते ॥ २२ ॥

अत ऊर्द्ध्वं दशौषधकालान् वक्ष्यामः—

तत्राभक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्गं मुहुर्म्मुहुर्ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः ॥ २३ ॥

तत्राभक्तन्तु यत् केवलमेवौषधमुपयुज्यते।
वीर्य्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं हन्यात् तथामयमसंशयमाशु चैव।
तद् बालवृद्धवनितामृदवस्तु पीत्वा ग्लानिं परां समुपयान्ति बलक्षयञ्च ॥ २४ ॥

'दुर्ब्बलाग्निविवृद्धये' इत्यत्र 'दुर्ब्बलायाग्निवृद्धये' इति केचित् पठन्ति। तत्र दुर्ब्बलशब्देनैव देहदौर्ब्बल्यादग्निदौर्ब्बल्यमिच्छन्ति। समाग्नय इत्यादि। न केवलं द्विकालमपि तु 'अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ' इत्याद्युक्तमात्रान्वितोऽपीत्यपिशब्देन समुच्चीयते ॥ २० ॥

औषधद्वेषिण इत्यादि। औषधसमायुतः आहार इति शेषः। हीनमात्रस्य भोजनस्य विषयमाह—मन्दाग्नय इत्यादि। मन्दानलाय रोगयुक्ताय च मात्राहीन आहारो देयः; परमेककालमेव पूर्व्ववाक्यात् ॥ २१ ॥

यथर्त्त्वित्यादि। यथर्त्तु दत्त इति ऋतुं ऋतुं प्रति यथाभिहितो यथाप्रवृत्त आहारो दोषप्रशमनः कथित इत्यर्थः। अत इत्यादि। अतःपरमिति अनन्तरोक्ताद्दोषप्रशमनाहारात् परमूर्द्ध्वम्। वृत्त्यर्थमिति शरीरधारणार्थम्। स्वस्थानामिति समधातूनां समदोषप्रकृतीनाञ्च। सर्व्वं एवेति समसर्व्वरस आहारः स्मृत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अतो दशौषधकालान्निर्द्दिशन्नाह—अत ऊर्द्ध्वमित्यादि। तेष्वौषधकालेष्वभक्तादिकं दशप्रकारमौषधं योज्यम्। औषधकालान् प्रत्येकं निर्द्दिशन्नाह—तत्रेत्यादि। अभक्तमित्यस्य स्थाने निर्भक्तमित्यन्ये पठन्ति ॥ २३ ॥

तत्राभक्तमित्यादेरौषधकालोद्देशस्य प्रपञ्चमाह—तत्राभक्तमित्यादि। तत्र तेष्वभक्तादिषु मध्ये यत् केवलमन्नरहितमौषधमुपयुज्यते तदभक्तम्। अभक्तस्य स्वरूपमभिधाय गुणं विषयञ्च प्रतिपादयन्नाह—वीर्य्याधिकमित्यादि। वनिता स्त्री, मृदवः सुकुमाराः। बालादीनामभक्तौषधनिषेधमभिदधद् बालादिभ्य इतरन्तु अभक्तविषयं बोधयति। तत्राभक्तन्त्वित्यादिकं भाष्यं, वीर्य्याधिकमित्यादिका गुणाः, बालवृद्धवनितामृदुविपर्य्ययो विषयः। कार्त्तिकस्तु सर्व्वेषामभक्तादीनां प्रागेव स्वरूपमभिधाय पश्चात् सर्व्वेषां गुणान् विषयांश्च प्रतिपादयति ॥ २४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्राग्भक्तं नाम—यत् प्राग्भक्तस्योपयुज्यते ।
शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्यादन्नावृतं न च मुहुर्वदनान्निरेति ।
प्राग्भक्तसेवितमथौषधमेतदेव दद्याच्च वृद्धशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः ॥ २५ ॥
अधोभक्तं नाम—यदधो भक्तस्येति ॥
मध्येभक्तं नाम—यन्मध्ये भक्तस्य पीयते ।
पीतं यदन्नमुपयुज्य तदूर्द्ध्वकाये हन्याद् गदान् बहुविधांश्च बलं ददाति ॥ २६ ॥
मध्ये तु पीतमुपहन्त्यविसारिभावाद् ये मध्यदेहमभिभूय भवन्ति रोगाः ॥ २७ ॥
अन्तराभक्तं नाम—यदन्तरा पीयते पूर्व्वापरयोर्भक्तयोः ।
सभक्तं नाम—यत् सह भक्तेन * ।
हृद्यं मनोबलकरं त्वथ दीपनञ्च पथ्यं सदा भवति चान्तरभक्तकं यत् ॥ २८ ॥
पथ्यं सभक्तमबलाबलयोर्हि नित्यं तद्द्वेषिणामपि तथा शिशुवृद्धयोश्च ॥ २९ ॥
सामुद्गं नाम—यद् भक्तस्यादावन्ते च पीयते ।
दोषे द्विधा प्रविसृते तु समुद्गसंज्ञमाद्यन्तयोर्दशनस्य निषेव्यते तु ॥ ३० ॥

प्राग्भक्तस्येति भक्तस्यादावित्यर्थः । प्राग्भक्तस्य गुणं विषयञ्चाह—शीघ्रमित्यादि । आहारावृतत्वान्मुहुर्मुहुर्वारंवारं वक्त्राद्वहिर्न निरेति । विपाकं सुखपरिणामम् । न चेति निरेतीत्यत्र सम्बध्यते । वदनान्मुखकुहरात् । निरेति निर्गच्छति । औषधमेतदेवेति प्राग्भक्ताख्यमौषधम् ॥ २५ ॥

अधोभक्तस्य स्वरूपमाह—अधोभक्तमित्यादि । अधोभक्तस्येति भोजनान्त इत्यर्थः । मध्येभक्तमाह—मध्येभक्तमित्यादि । अधोभक्तमध्येभक्तयोर्गुणमाह—पीतमित्यादि । बलं ददातीति ऊर्द्ध्वकाय एव । मध्ये तु पीतं 'भक्तस्य' इति शेषः । अविसारिभावात् अविप्रसरणस्वभावात् । मध्यदेहं कोष्ठम् । अभिभूय व्याप्य ॥ २६ । २७ ॥

अन्तराभक्तमाह—अन्तराभक्तमित्यादि । अन्तराभक्तं यत् पूर्व्वापरयोर्भक्तयोरन्तरा मध्ये पीयते, पूर्व्वापरयोरिति प्रातःसायन्तनयोर्भोजनयोरित्यर्थः । सभक्तमाह सभक्तमित्यादि । सभक्तं भक्तेन सह साधितं, भक्तयुक्तं वा । अन्तराभक्तसभक्तयोर्गुणविषयावाह—हृद्यमित्यादि । हृद्यं हृदयाय हितम् । मनोबलकरमिति मनोबलं मनःसामर्थ्यं, तत् करोतीत्यर्थः । अबलाबलयोरिति स्त्रीदुर्व्वलयोरित्यर्थः । तद्द्वेषिणामिति भेषजद्वेषिणामित्यर्थः ॥ २८ । २९ ॥

सामुद्गमाह—सामुद्गमित्यादि । द्विधा प्रविसृते ऊर्द्ध्वाधःप्रसृते इत्यर्थः । एवंविधे दोषे समुद्गसंज्ञं निषेव्यते इति सम्बन्धः । ननु, सामुद्गविवरणे भक्तस्यादावन्ते चेत्युपादानात् 'आद्यन्तयोर्दशनस्य' इति गतार्थं ? उच्यते—चूर्णकल्कादीनामपि समुद्गसंज्ञार्थं पुनरुक्तिः, अन्यथान्तरोक्तस्य 'पीतं' इत्यस्यानुवर्त्तनात् पानस्यैव समुद्गसंज्ञा स्यात् ॥ ३० ॥

* औषधेषु यत् साध्यते भक्तमिति पाठभेदः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मुहुर्म्मुहुर्नाम—सभक्तमभक्तं वा यदौषधं मुहुर्म्मुहुरुपयुज्यते।
श्वासे मुहुर्म्मुहुरतिप्रसृते च कासे हिक्कावमीषु च वदन्त्युपयोज्यमेतत् ॥ ३१ ॥
ग्रासन्तु—यत् पिण्डव्यामिश्रम्।
ग्रासान्तरन्तु—यद् ग्रासान्तरेषु।
ग्रासेषु चूर्णमबलाग्निषु दीपनीयं वाजीकराण्यपि तु योजयितुं यतेत।
ग्रासान्तरेषु वितरेद् वमनीयधूमान् श्वासादिषु प्रथितदृष्टगुणांश्च लेहान् ॥ ३२ ॥
एवमेते दशौषधकालाः ॥ ३३ ॥
विसृष्टे विण्मूत्रे विशदकरणे देहे च सुलघौ
विशुद्धे चोद्गारे हृदि सुविमले वाते च सरति।
तथान्नश्रद्धायां क्लमपरिगमे कुक्षौ च शिथिले
प्रदेयस्त्वाहारो भवति भिषजा कालः स तु मतः ॥ ३४ ॥

इति सुश्रुतसंहितायामुत्तरतन्त्रे स्वस्थवृत्तं नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

मुहुर्म्मुहुरौषधमाह—मुहुर्म्मुहुरित्यादि। मुहुर्म्मुहुः भक्तसहितं भक्तरहितं वा यदौषधं वारं वारं प्रयुज्यते तन्मुहुर्म्मुहुरित्यर्थः। मुहुर्म्मुहुरित्येतच्छ्वासकासादिषूपयोज्यम् ॥ ३१ ॥

ग्रासमाह—पिण्डव्यामिश्रमिति कवलव्यामिश्रमित्यर्थः। तन्त्रान्तरदर्शनात् ग्रासं ग्रासमति बोद्धव्यम्। ग्रासान्तरमाह— ग्रासान्तरेष्विति कवलान्तरेष्वित्यर्थः। अनयोर्विषयमाह—ग्रासेष्वित्यादि। अबलाग्निषु दुर्व्वलाग्निषु। वमनीयधूमानिति स्नायुचर्म्मखुरप्रभृतिभिः कृतान् ॥ ३२ ॥

साम्प्रतं संग्रहमाह—एवमित्यादि। एवमौषधकालान् प्रदर्श्याधुनाहारस्य श्रेयस्करत्वात् तत्कालमाह—विसृष्टे इत्यादि। विसृष्टे विण्मूत्रे इति प्रवृत्ते विण्मूत्रे। विशदकरणे इति विशदानि करणानि यस्मिन् देहे स विशदकरणस्तस्मिन्, विशदेन्द्रिये इत्यर्थः। देहे सुलघाविति शरीरे गुरुत्वरहिते इत्यर्थः। विशुद्धे चोद्गारे इति मधुराम्लधूमगन्धिवियुक्ते इत्यर्थः। हृदि सुविमले इति निराकुले हृदये इत्यर्थः। वाते सरतीति अधः प्रवहति वाते इत्यर्थः। अन्नश्रद्धायां भक्ताकाङ्क्षायामित्यर्थः। क्लमपरिगमे इति अनायासश्रमरहिते इत्यर्थः। कुक्षौ च शिथिले इति बुभुक्षोदयात् स्रस्ते कुक्षौ स्तब्धतारहिते इत्यर्थः। आहारो दातव्यो भवति भिषजा वैद्येन, यतः कालः स तु मतः स एव मत इत्यर्थः। तुशब्दोऽत्रावधारणार्थः। भिषग्ग्रहणं वैद्यप्रत्यवेक्षितस्याहारस्य भोज्यत्वप्रतिपादनार्थम् ॥ ३३ । ३४ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे
स्वस्थवृत्तव्याख्यानाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ।

अथातस्तन्त्रयुक्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

द्वात्रिंशत् तन्त्रयुक्तयो भवन्ति शास्त्रे। तद्यथा—अधिकरणं योगः पदार्थो हेत्वर्थ उद्देशो निर्देश उपदेशोऽपदेशः प्रदेशोऽतिदेशोऽपवर्गो वाक्यशेषोऽर्थापत्तिर्विपर्य्ययः प्रसङ्ग एकान्तोऽनेकान्तः पूर्व्वपक्षो निर्णयोऽनुमतं विधानमनागतावेक्षणमतिक्रान्तावेक्षणं संशयो व्याख्यानं स्वसंज्ञा निर्व्वचनं निदर्शनं नियोगो विकल्पः समुच्चय ऊह्यमिति ॥ २ ॥

अत्रासां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते—वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च ॥३॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः ।

असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।
स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तितः ॥

स्वस्थवृत्तानन्तरं स्वस्थविध्यर्थस्य तन्त्रयुक्तिभिः प्रसाधनात्तन्त्रयुक्त्यध्यायारम्भः—अथात इत्यादि। अथात इति पूर्व्ववत् व्याख्येयम्। त्रायते शरीरमनेनेति तन्त्रं शास्त्रं चिकित्सा च, तस्य युक्तयो योजनास्तन्त्रयुक्तयः, ता अधिकृत्य कृतोऽध्यायः, तम्। वेदोत्पत्तिवदत्र तद्धितलोपः। ताश्च तन्त्रयोजना द्विविधाः—वाक्ययोजना अर्थयोजनाश्च ; तत्र वाक्ययोजना योगोद्देशनिर्देशाद्याः, अर्थयोजना अधिकरणपदार्थादयः ॥ १ ॥

संख्याभेदेन तन्त्रयुक्तीर्निर्दिशन्नाह—द्वात्रिंशदित्यादि। शास्त्र सौश्रुते। अधिकरणमित्यादिसंख्येयनिर्देशादेव द्वात्रिंशत् संख्या लब्धा, अतस्तत्करणमन्यतन्त्रोक्ताः षट्त्रिंशच्चत्वारिंशद् वा तन्त्रयुक्तय इति संख्यानिषेधार्थम्। शास्त्रे इत्यत्रान्ये समासेनेति पठित्वा व्याख्यानयन्ति—अन्यत्र विस्तरेण षट्त्रिंशच्चत्वारिंशद् वा तन्त्रयुक्तयः, अत्र द्वात्रिंशदिति समासेनोक्तम्। कतमास्तास्तन्त्रयुक्तय इत्याह—तद्यथेत्यादि। तद्यथेति निदर्शनम्। अधिकरणादीनि सूत्रकार एव व्याख्यास्यति ॥ २ ॥

एवं तन्त्रयुक्तीरुद्देशतः प्रतिपाद्य तासां तन्त्रयुक्तीनां प्रयोजनमाह—अत्रासामित्यादि। अत्र चिकित्साशास्त्रे। वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्चेति वाक्यस्यासंबद्धस्य योजनं सम्बन्धनं वाक्ययोजनं, लीनस्यासङ्गतस्य चार्थस्य प्रकाशनं सङ्गतीकरणञ्चार्थयोजनम्। तत्र कासाञ्चित्तन्त्रयुक्तीनां योगोद्देशनिर्देशादीनां वाक्ययोजनं, कासाञ्चिदधिकरणपदार्थोह्यादीनामर्थयोजनं प्रयोजनम् ॥ ३ ॥

अत्रैव पूर्व्वाचार्य्यपठितौ श्लोकावधिकार्थख्यापनायाह - असद्वादिप्रयुक्तानामित्यादि। असद्वादिनो हि प्रतिरसपाकवादिनः पाकत्रयवादिनो गुणकर्त्तृत्ववादिनो वेत्यादयः। प्रतिषेधनमपदेशादिभिस्तन्त्रयुक्तिभिः परपक्षदूषणम्। स्ववाक्यसिद्धिः स्ववाक्यस्थापनं निर्णयाख्यया तन्त्रयुक्त्या।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

व्यक्ता नोक्ताश्च ये ह्यर्था लीना ये चाप्यनिर्म्मलाः।
लेशोक्ता ये च केचित् स्युस्तेषाञ्चापि प्रसाधनम्॥
(यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा।
प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः॥ ४॥)

तत्र यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणम्। यथा—रसं दोषं वा॥ ५॥

येन वाक्यं युज्यते स योगः यथा—

तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्ब-हिंस्राभयावृक्षकपिप्पलीभिः।
सिद्धं बलाभ्याञ्च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगी॥

इत्यत्र तैलं सिद्धं पिबेदिति प्रथमं वक्तव्ये तृतीयपादे सिद्धमिति प्रयुक्तम्। एवं दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं योगः॥ ६॥

योऽर्थोऽभिहितः सूत्रे पदे वा स पदार्थः, पदस्य पदयोः पदानां वार्थः पदार्थः, अपरिमिताश्च पदार्थाः। यथा—स्नेहस्वेदाञ्जनेषु निर्दिष्टेषु द्वयोस्त्रयाणां

यथा—प्रतिरसं पाक इत्यसद्वादिदर्शनमपदेशाख्यया तन्त्रयुक्त्या द्रव्यादिविज्ञाने निराकृतं, तत्रैव द्विविधः पाक इत्यादिस्वमतसाधनं निर्णयाख्यया तन्त्रयुक्त्या कृतम्। व्यक्ता नोक्ताः स्पष्टतया नोक्ताः। लीना असम्यग्दर्शिताः। अनिर्म्मला लेशेनोक्ताः। तेषां प्रसाधनं योगप्रभृतिभिः क्रियते। केचिदत्र तन्त्रयुक्तीनां स्तुत्यर्थं श्लोकं पठन्ति—यथाम्बुजवनस्यार्क इत्यादि। एष च श्लोकष्टीकासु मूलत्वेन न वर्णितः॥ ४॥

अतः परमुद्दिष्टानां तन्त्रयुक्तीनां विवरणमाह—तत्रेत्यादि। तत्र तासु तन्त्रयुक्तिषु मध्ये; यमर्थमधिकृत्य अपरे अर्था अभिधीयन्ते तदधिकरणसंज्ञं भवति। उदाहरणमाह—रसं दोषं वेति। एतेनैतदुक्तं भवति—रसं दोषं वा अधिकृत्य यत्तदुल्लेखाभावेऽप्यर्थजातमभिहितं तत् सर्व्वं तदधिकारे प्रतीयत इत्यर्थः॥ ५॥

योगाख्यां तन्त्रयुक्तिमाह—येनेत्यादि। येन व्यत्यासोक्तानां सन्निकृष्टविप्रकृष्टानां पदानामेकीकरणं स योग इत्यर्थः। व्यत्यासेनोक्तं पदयोगं दर्शयन्नाह—तैलमित्यादि। विपर्य्ययेणोक्तस्य पदस्यैकीकरणं योग इत्यर्थः। येनेत्यादि सूत्रं, येन व्यत्यासोक्तानां इत्यादिसूत्रार्थः, यथेत्याद्युदाहरणम्। एवं सन्निकृष्टस्य विपर्य्ययोक्तस्य पदस्यापहरणं मुख्यमेकीकरणं प्रतिपाद्य दूरस्थानामप्युद्देशेनाह—एवं दूरस्थानामपीति॥ ६॥

पदार्थाभिधां तन्त्रयुक्तिमाह—योऽर्थोऽभिहित इत्यादि। पद्यते गम्यते येनार्थ इति सूत्रस्यापि पदत्वात् सूत्रे योऽर्थः प्रतिपादितः स पदार्थः। पदार्थाख्यतन्त्रयुक्तिप्रतिपादकं लक्षणमभिधायेदानीं तद् व्याख्यातुकामः प्रथमं तदवयवस्य समासमभिधत्ते—पदस्येत्यादि। अधुना बहुषु

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

र्थानामुपपत्तिर्दृश्यते। तत्र योऽर्थः पूर्व्वापरयोगसिद्धो भवति स ग्रहीतव्यः। यथा—वेदोत्पत्तिं व्याख्यास्याम इत्युक्ते सन्दिह्यते बुद्धिः—कतमस्य वेदोस्योत्पत्तिं वक्ष्यतीति, यत ऋग्वेदादयस्तु वेदाः। विद् विचारणे, विद्लृ लाभे इत्येतयोश्च धात्वोरनेकार्थयोः प्रयोगात्, तत्र पूर्व्वापरयोगमुपलभ्य प्रतिपत्तिर्भवति—आयुर्व्वेदोत्पत्तिमयं विवक्षुरित्येष पदार्थः॥ ७॥

यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति स हेत्वर्थः। यथा मृत्पिण्डोऽद्भिः प्रक्लिद्यते तथा माषदुग्धप्रभृतिभिर्व्रणः प्रक्लिद्यत इति॥ ८॥

समासवचनमुद्देशः। यथा शल्यमिति॥ ९॥

विस्तरवचनं निर्द्देशः। यथा—शारीरमागन्तुकञ्चेति। एवमित्युपदेशः। यथा—तथा न जागृयाद् रात्रौ दिवास्वप्नश्च वर्ज्जयेदिति॥ १०। ११॥

पदार्थेषु निर्द्धार्य्य विशिष्टपदार्थग्रहणाय पदार्थबहुत्वं प्रतिपादयति—अपरिमिता इत्यादि। कथमित्याह—यथेत्यादि। तत्र स्नेहशब्दे निर्दिष्टे हि गुणप्रेमसर्पिषां त्रयानामर्थानामुपपत्तिर्दृश्यते, स्वेदशब्देनापि साग्निनिरग्निकयोरूष्मणोः प्राप्तिः, अञ्जनशब्देनापि नयनाञ्जनाभ्यङ्गयोः प्राप्तिः, तेषु पदार्थेषु यादृशः पदार्थो गृह्यते तादृशमाह—तत्र योऽर्थ इत्यादि। पूर्व्वोक्तपरोक्तवाक्यसम्बन्धेनोपपन्नो योऽर्थो भवति स ग्रहीतव्य इत्यर्थः। उदाहरणमाह—यथा वेदोत्पत्तिमित्यादि। सन्दिह्यते सन्देहं गच्छतीत्यर्थः। कथं सन्दिह्यत इत्याह—कतमस्येत्यादि। यतः ऋग्वेदादयो वेदास्ततः कतमस्य वेदस्योत्पत्तिं वक्ष्यतीति सन्दिह्यते, तस्मिन् सन्देहे यथा प्रत्ययार्थः स्वीकर्त्तव्यस्तथाह—विदित्यादि। 'आयुर्व्वेदमिच्छाम इहोपदिश्यमानम्' इत्यस्मिन् आयुर्व्वेदशब्दः श्रूयते, अतोऽत्र वेद आयुर्व्वेद इत्यभिप्रायः॥ ७॥

हेत्वर्थतन्त्रयुक्तेर्लक्षणमाह—यदन्यदित्यादि। उदाहरणमाह—यथा मृदित्यादि। अत्र बाह्येन मृत्पिण्डदृष्टान्तेन माषदुग्धप्रयोगादिभिराभ्यन्तरो व्रणप्रक्लेदः साध्यते॥ ८॥

उद्देशलक्षणमाह—समासेत्यादि। संक्षेपेण भणनमुद्देश इत्यर्थः। उदाहरणमाह—यथा शल्यमिति। सर्व्वमेवाबाधजननं संक्षेपेण शल्यमुच्यते, न तु शारीरागन्तुभेदेन प्रपञ्चनात्॥ ९॥

निर्द्देशलक्षणमाह—विस्तरेत्यादि। विस्तरेण भाषणं निर्द्देश इत्यर्थः। उदाहरणमाह—यथा शारीरमागन्तुकञ्चेति। शारीरशल्यमागन्तुकञ्च शल्यमिति शल्यं द्विविधमुच्यते। उपदेशलक्षणमाह—एवमित्यादि। एवं कुर्य्यादित्युपदेश इत्यर्थः। उदाहरणमाह—यथेत्यादि। ननूपदेशनियोगयोः को भेदः? उच्यते, प्रायिक उपदेशः, यथा—रात्रौ न जागृयादिति प्रायिकत्वेनोपन्यस्तं, कफाद्यभिभूते तु तत्र रात्रिजागरणस्यापि शस्तत्वात्; दिवा न स्वापं कुर्य्यादित्यपि प्रायिकं, ग्रीष्मे तृष्णाद्यन्वये च दिवास्वापस्योचितत्वात्; नियोगश्चाप्रायिकः, यथा—पथ्यमेव भोक्तव्यमिति; यद्यपि 'ज्वरितोऽहितमश्नीयाद् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत्' इत्यादिनापथ्यभोजनस्याप्यवकाशः, तथापि तदानीमपथ्यस्यैव पथ्यत्वमिति नियोगस्य व्यभिचारो नास्ति॥ १०। ११॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अनेन कारणेनेत्यपदेशः। यथोपदिश्यते मधुरः श्लेष्माणमभिवर्द्धयतीति। प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः। यथा—देवदत्तस्यानेन शल्यमुद्धृतं तस्माद् यज्ञदत्तस्याप्ययमेवोद्धरिष्यतीति॥ १२।१३॥

प्रकृतस्यानागतस्य साधनमतिदेशः। यथा—अनेनास्य वायुरूर्द्ध मुपतिष्ठते तेनोदावर्त्ती स्यादिति *। अभिव्याप्यापकर्षणमपवर्गः। यथा—अस्वेद्या विषोपसृष्टा अन्यत्र कीटविषादिति॥ १४।१५॥

येन पदेनानुक्तेन वाक्यं समाप्यते स वाक्यशेषः। यथा—शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरसामित्युक्ते पुरुषग्रहणं विनापि गम्यते पुरुषस्येति॥ १६।

यदकीर्त्तितमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः। यथा—ओदनं भोक्ष्य इत्युक्तेऽर्थादापन्नं भवति नायं पिपासुर्यवागूमिति॥ १७॥

यद् यत्राभिहितं तस्य प्रातिलोम्यं विपर्य्ययः। यथा—कृशाल्पप्राणभीरवो दुश्चिकित्स्या इत्युक्ते विपरीतं गृह्यते दृढादयः सुचिकित्स्या इति॥ १८॥

अपदेशलक्षणमाह—अनेनेत्यादि। अनेन कारणेनेति कार्य्यं प्रति हेतुकथनमपदेश इत्यर्थः। उदाहरणमाह—यथोपदिश्यत इत्यादि। यथोपदिश्यत इति उदाहरणोपक्रमे। द्रव्यविशेषो मधुरः कुतः श्लेष्माणं वर्द्धयति? अत्र मधुरः श्लेष्माणं वर्द्धयति अर्थान्निजभावेन मधुरत्वेन वर्द्धयति। प्रदेशमाह—प्रकृतस्येत्यादि। उदाहरणमाह—यथा देवदत्तस्येत्यादि। अत्र यज्ञदत्तस्य शल्योद्धरणं प्रस्तुतं, तद्देवदत्तस्य शल्योद्धरणेनातिक्रान्तेन साध्यते॥ १२।१३॥

अतिदेशमाह—प्रकृतस्येत्यादि। अनागतस्य भविष्यतः। उदाहरणमाह—यथानेनेत्यादि। अत्र वायोरूर्द्ध मुत्थानं प्रकृतम्। तेन प्रस्तुतेन अनागतं भविष्यदुदावर्त्तित्वं साध्यते। उदावर्त्ती स्यात् उदावर्त्ती सम्भाव्येत। अपवर्गमाह—अभिव्याप्येत्यादि। (गुणक्रियादिभिः सर्व्वतो वा अभिव्याप्य कस्यचित् पदार्थस्य तेभ्यो गुणक्रियादिभ्यः पृथक्करणमपवर्गः)। उदाहरणमाह—यथा अस्वेद्या इत्यादि। उत्सर्गरूपतया विषोपसृष्टानस्वेद्यान् प्रतिपाद्यापवादमाह—अन्यत्रेत्यादि॥ १४।१५॥

वाक्यशेषमाह—येनेत्यादि। उदाहरणमाह—यथा शिर इत्यादि। गम्यते ज्ञायत इत्यर्थः। अर्थापत्तिमाह—यदकीर्त्तितमित्यादि। अकीर्त्तितमप्रतिपादितम्। तदुदाहरणमाह—यथौदनमित्यादि। नायं पातुमिच्छुर्यवागूमित्यर्थः॥ १६।१७॥

विपर्य्ययमाह—यद्यत्राभिहितमित्यादि। प्रातिलोम्यं विपरीतम्। उदाहरणमाह—यथा कृशाल्पेत्यादि। विपर्य्ययेण विपरीतमेव गम्यते, अर्थापत्त्या अविपरीत एवार्थः प्रतीयत इत्यनयोर्भेदः॥ १८॥

---

* इतरत्र विहितस्य विधेरितरत्र प्रयोगायोपदेशोऽतिदेशः—'यथा एष एव विधिः कार्य्यः शिशिरे समुदाहृतः' इति पाठान्तरम्॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रकरणान्तरेण समापनं प्रसङ्गः। यद्वा प्रकरणान्तरितो योऽर्थोऽसकृदुक्तः समाप्यते स प्रसङ्गः। यथा—पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुषस्तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्पत्तावभिधाय भूतविद्यायां पुनरुक्तं यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति स खल्वेष कर्म्मपुरुषश्चिकित्सायामधिकृतः॥ १९॥

सर्व्वत्र यदवधारणेनोच्यते स एकान्तः। यथा—त्रिवृद् विरेचयति, मदनफलं वामयति एव॥ २०॥

क्वचित् तथा क्वचिदन्यथेति यः सोऽनेकान्तः। यथा—केचिदाचार्य्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं, केचिद् रसं, केचिद् वीर्य्यं, केचिद् विपाकमिति॥ २१॥

आक्षेपपूर्व्वकः प्रश्नः पूर्व्वपक्षः। यथा—कथं वातनिमित्ताश्चत्वारः प्रमेहा असाध्या भवन्तीति॥ २२॥

तस्योत्तरं निर्णयः। यथा—शरीरं प्रपीड्य पश्चादधो गत्वा वसामेदोमज्जानुविद्धं मूत्रं विसृजति वातः, एवमसाध्या वातजा इति। यथा चोक्तम्—

कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जावसायुतः।
अधः प्रकुप्यते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः॥ २३॥

प्रसङ्गमाह—प्रकरणान्तरेणेत्यादि। प्रकरणान्तरेणेति प्रकरणान्तरोक्तेनार्थेनेत्यर्थः। समापनं प्रसङ्गः। उदाहरणमाह—यद्वेत्यादि। प्रकरणान्तरेषु असकृदुक्तः पुनः पुनरुक्तः। समाप्यते समाप्तिं नीयते। तदेव कथ्यते—यथेत्यादि। अपरे तु 'अधिकरणान्तरितो योऽर्थोऽसकृदुक्त' इति पठित्वा व्याख्यानयन्ति—स्नेहविरेकाधिकारयोर्नवज्वरी निषिद्धः, पुनर्ज्वराधिकारे तरुणज्वरिणः स्नेहशोधने निषिद्धे इति अधिकरणान्तरितस्यार्थस्यासकृदुक्तिः॥ १९॥

एकान्तलक्षणमाह—सर्व्वत्रेत्यादि। अवधारणेन अविकल्पेन, नियमेनेत्यर्थः; उदाहरणेऽवधारणवाचिन एवकारस्य निर्देशात्। उदाहरणमाह—यथा त्रिवृद्विरेचयतीति॥ २०॥

अनेकान्तमाह—क्वचित्तथेत्यादि। उदाहरणमाह—यथा केचिदाचार्य्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानमित्यादि। स्पष्टार्थः॥ २१॥

पूर्व्वपक्षमाह—आक्षेपेत्यादि। उदाहरणमाह—यथेत्यादि। अत्रैव दोषजानां साध्यत्वेनोपलब्धेरिति हेतोः पूर्व्वपक्षावतारः। निर्णयाङ्गत्वेनार्थसाधनत्वमेव संशयस्यापि॥ २२॥

निर्णयमाह—तस्योत्तरमित्यादि। तस्य पूर्व्वपक्षस्य यदुत्तरं स निर्णय इत्यर्थः। उदाहरणमाह—यथा शरीरमित्यादि। यतः शरीरपीडादिकं कृत्वा वसाद्यन्वितं मूत्रं वातो विसृजति, अतो मज्जाक्षये पूर्व्वपूर्व्वधातुक्षयादसाध्यत्वमित्यर्थः॥ २३॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

परमतमप्रतिषिद्धमनुमतम्। यथा—अन्यो ब्रूयात् सप्तरसा इति तच्चाप्रतिषेधादनुमन्यते कथञ्चिदिति ॥ २४ ॥

प्रकरणानुपूर्व्व्याभिहितं विधानम्। यथा—सक्थिमर्म्माण्येकादश प्रकरणानुपूर्व्व्याभिहितानि ॥ २५ ॥

एवं वक्ष्यतीत्यनागतावेक्षणम् ॥ यथा—श्लोकस्थाने ब्रूयाच्चिकित्सितेषु वक्ष्यामीति ॥ २६ ॥

यत् पूर्व्वमुक्तं तदतिक्रान्तावेक्षणम्। यथा—चिकित्सितेषु ब्रूयात् श्लोकस्थाने यदीरितमिति ॥ २७ ॥

उभयहेतुदर्शनं संशयः। यथा—तलहृदयाभिघातः प्राणहरः, पाणिपादच्छेदनमप्राणहरमिति * ॥ २८ ॥

तन्त्रेऽतिशयोपवर्णनं व्याख्यानम्। यथा—इह पञ्चविंशतिकः पुरुषो व्याख्यायते। अन्येष्वायुर्व्वेदतन्त्रेषु भूतादिप्रभृत्यारभ्य चिन्ता ॥ २९ ॥

अनुमतमाह—परमतमित्यादि। अप्रतिषिद्धमधिगतमित्यर्थः। उदाहरणमाह—यथेत्यादि। कथञ्चिदिति केनापि प्रकारेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥

विधानमाह—प्रकरणेत्यादि। प्रकरणानुपूर्व्व्याभिहितमिति यथाक्रममुक्तम्। चन्द्रनन्दनेन च 'परिपाट्यार्थकथनं विधानम्' इति विधानलक्षणं कृतम्। उदाहरणमाह—यथा सक्थीत्यादि। मर्म्मणां प्रकरणानुपूर्व्या अभिधानं क्षिप्रतलहृदयेत्यादिकम् ॥ २५ ॥

अनागतावेक्षणमाह—एवमित्यादि। अनागतस्य भविष्यतः अवलोकनं कार्य्यार्थमवेक्षणमित्यर्थः। उदाहरणमाह—यथा श्लोकेत्यादि ॥ २६ ॥

अतिक्रान्तावेक्षणमाह—यदित्यादि। अतिक्रान्तस्य अतीतस्यावेक्षणम्। उदाहरणमाह—यथा चिकित्सितेष्वित्यादि ॥ २७ ॥

संशयमाह—उभयेत्यादि। उभयोर्विसदृशयोरर्थयोर्हेतुः तस्य दर्शनम्। उदाहरणमाह—यथा तलेत्यादि। ननु, एतत् संशयज्ञानार्थमुदाहृतं, संशयोऽस्ति कुतः? तलहृदयाभिघातस्य तथा पाण्यादिच्छेदस्य प्राणहरत्वाप्राणहरत्वाभ्यां पृथग्दर्शितत्वात्। सत्यं, परं यत्र घातच्छेदयोर्द्वयोः सद्भावस्तत्र किं तलहृदयाभिघातान्मरणमुत पाणिपादच्छेदाज्जीवनमित्येवं संशयः ॥ २८ ॥

व्याख्यानमाह—तन्त्रे इत्यादि। तन्त्रे शास्त्रे। अतिशयस्य अतिरिक्तस्यार्थस्य उपवर्णनं ख्यापनं व्याख्यानम्। 'तन्त्रातिशय' इति पाठे तत्रेति निर्द्धारणे। उदाहरणमाह—यथेहेत्यादि।

---

* उभयथा दर्शनं संशयः। यथा—किं पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निराहोस्वित् पित्तमेवाग्निरिति? इति पाठभेदोऽस्ति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अन्यशास्त्रासामान्या स्वसंज्ञा। यथा—मिथुनमिति मधुसर्पिषोर्ग्रहणम्; लोके प्रसिद्धमुदाहरणं वा॥ ३०।३१॥

निश्चितं वचनं निर्व्वचनम्। यथा—आयुर्विद्यतेऽस्मिन्ननेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्व्वेदः॥ ३२॥

दृष्टान्तव्यक्तिर्निदर्शनम्। यथा—अग्निर्वायुना सहितः कोष्ठे वृद्धिं गच्छति तथा वातपित्तकफदुष्टो व्रण इति॥ ३३॥

इदमेव कर्त्तव्यमिति नियोगः। यथा—पथ्यमेव भोक्तव्यमिति॥ ३४॥

इदञ्चेदञ्चेति समुच्चयः। यथा—मांसवर्गे एणहरिणादयो लावतित्तिरिसारङ्गाश्च प्रधानानीति॥ ३५॥

पञ्चविंशतिकः पुरुष इति पञ्चविंशतितम इत्यर्थः, अव्यक्तादीनामष्टानां प्रकृतिविकारैः षोड़शभिः सह चतुर्व्विंशतित्वात्। पुरुष इति क्षेत्रज्ञः। स्वमतमभिधाय परमतमाह—अन्येष्वायुर्व्वेदतन्त्रेष्वित्यादि। भूतादिस्तामसोऽहङ्कारः; एतेन भूतादिमहङ्कारमारभ्यान्यायुर्व्वेदतन्त्रेषु चिन्ता नत्वव्यक्तमारभ्येति॥ २९॥

स्वसंज्ञामाह—अन्यशास्त्रासामान्या स्वसंज्ञेत्यादि। अन्यानि शास्त्राणि आयुर्व्वेदादपराणि व्याकरणादीनि तेषु, असामान्या असाधारणा, तत्राननुगता स्वशास्त्रेष्वेव प्रयोजनवतीत्यर्थः। उदाहरणमाह—यथा मिथुनमित्यादि। ननु, स्वसंज्ञाप्रणयनं व्यवहारार्थं क्रियते, न चात्र मिथुनसंज्ञया यन्मधुसर्पिषोर्ग्रहणं तद्द्वारेण व्यवहारो दृश्यते? उच्यते—उदाहरणमात्रमेतद्यथाकथञ्चिदिति। अत एव पक्षान्तरमाह—लोके प्रसिद्धमुदाहरणं वा। स्वसंज्ञया ग्राह्यमित्यर्थः। यथा चतुर्षु स्नेहेषु महास्नेहसंज्ञा। अतः परं केचिदधीयते—यथोष्णभयाच्छायामनुसरतीति। ते तूदाहरणमपि तन्त्रयुक्तिष्विच्छन्ति। तन्न युक्तं, उद्देशसूत्रे उदाहरणाख्यतन्त्रयुक्तेरनुक्तेः, संख्याधिक्यप्रसक्तेश्च; तस्माद् यथोष्णेत्यादिकोऽपपाठ एवेति॥ ३०। ३१॥

निर्व्वचनमाह—निश्चितमित्यादि। उदाहरणमाह—यथा आयुरित्यादि॥ ३२॥

निदर्शनमाह—दृष्टान्तव्यक्तिरित्यादि। दृष्टान्तेन व्यक्तिर्यस्मिन् वाक्ये तत्तथा। एतेनैतदुक्तं भवति—दृष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते यत्र तन्निदर्शनमिति। अत एव च निदर्शनात् हेत्वर्थो भिद्यते, हेत्वर्थस्य दृष्टान्तमात्रत्वात्। उदाहरणमाह—यथाग्निरित्यादि। तथेति अभिवृद्धिं गच्छतीत्यर्थः॥ ३३॥

नियोगमाह—इदमित्यादि। उदाहरणमाह—यथा पथ्यमित्यादि। क्वचिन्नियोगो व्यभिचरति, यथा—ज्वरितस्यारुचौ सत्यामपथ्यमपि दीयते; तदुक्तं—'ज्वरितोऽहितमश्नीयाद्यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत्। अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा, इति। तन्त्रान्तरेऽप्युक्तं—' उत्पद्यते हि सावस्था देशकालबलं प्रति। यस्यां कार्य्यमकार्य्यं स्याद् वर्ज्जितं कार्य्यमेव च'—इति॥ ३४॥

समुच्चयमाह—इदमित्यादि। उदाहरणमाह—यथा मांसेत्यादि। एणादयः प्रधानानि लावादयश्च प्रधानानीति समुच्चयः॥ ३५॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इदं वेदं वेति विकल्पः। यथा—रसौदनः सघृता यवागूर्वा ॥ ३६ ॥

यदनिर्दिष्टं बुद्ध्यावगम्यते तदूह्यम्। यथा—अभिहितमन्नपानविधौ चतुर्विधश्चान्नमुपदिश्यते—भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं पेयमिति, एवं चतुर्विधे वक्तव्ये द्विविधमभिहितम्। इदमत्रोह्यम्—अन्नपाने विशिष्टे तयोर्ग्रहणे कृते चतुर्णामपि ग्रहणं भवति। चतुर्विधश्चाहारः प्रविरलः, प्रायेन द्विविधः प्रसिद्ध इति। किञ्चान्यत्—अन्नेन भक्ष्यमवरुद्धं घनसाधर्म्यात्। पेयेन लेह्यं द्रवसाधर्म्यात् ॥ ३७ ॥

भवन्ति चात्र—

सामान्यलक्षणेनता व्यासतः संप्रदर्शिताः।
विशेषस्तु यथायोगमुपधार्य्यो विपश्चिता ॥
द्वात्रिंशद्युक्तयो ह्येतास्तन्त्रसारगवेषणे।
मया सम्यग्विनिहिताः शब्दन्यायार्थसंयुताः ॥
यो ह्येता विधिवद् वेत्ति दीपीभूतास्तु बुद्धिमान्।
स पूजार्हो भिषक्श्रेष्ठ इति धन्वन्तरेर्मतम् ॥ ३८ ॥

इति सुश्रुतसंहितायामुत्तरतन्त्रे तन्त्रयुक्तिर्नाम पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

विकल्पमाह— इदं वेत्यादि। प्रत्येकं वाशब्दोपादानमत्रोदाहरणे यन्न कृतं तदेकेनापि वाशब्देन बहुषु विकल्पतादर्शनार्थम्। क्वचिद्वाशब्दं विनापि विकल्पो भवति, यथैकं रोगं प्रति बहुषु योगेषु वाशब्दं विनाप्यन्यतमो योगो योज्य इति विकल्पः। उदाहरणमाह—यथा रसौदन इत्यादि ॥३६॥

साम्प्रतमूह्याख्यां तन्त्रयुक्तिमाह—यदित्यादि। अनिर्दिष्टमिति साक्षादित्यर्थः। उदाहरणमाह—यथाभिहितमित्यादि। कथमत्रोह्यं भवतीति कथनायाह—भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं पेयमिति चतुर्द्धा वक्तव्ये द्विविधमभिहितमत्रोह्यं भवति चातुर्विध्यमत्रोह्यं भवतीत्यर्थः। बुद्धिगम्यमूह्यं प्राक् प्रतिपादितं, तत् कीदृश्या बुद्ध्या गम्यत इत्याह—अन्नपाने इत्यादि। अन्नपानयोर्विशिष्टयोरभ्यवहार्य्ययोर्ग्रहणे चतुर्णामभ्यवहार्य्यविशेषाणां भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयानां ग्रहणं भवतीति। चातुर्विध्यमेव किमिति नोक्तमित्याशङ्क्याह—चतुर्विध इत्यादि। प्रविरल इति प्रकर्षेण विरलः क्वचित् कथञ्चिद्भावात्। प्रकारान्तरेणापि चतुर्विधत्वमाह—किञ्चान्यदित्यादि। अत्र केचित् पूर्व्वपक्षं कुर्व्वन्ति वाक्यार्थस्यास्पष्टविद्यमानस्य योजनादूह्यं न तन्त्रयुक्तिरिति, लीनस्यानिर्दिष्टस्य चार्थस्य वाक्यादेवोहनेनोभयरूपस्य योजनादूह्यं तन्त्रयुक्तिरेव। एवं तन्त्रयुक्तीरभिधायोपसंहरन् प्रतिपादिततन्त्रयुक्तिविशेषप्रतिपत्तये श्लोकमाह—भवन्ति चात्रेत्यादि। तन्त्रयुक्तीनां विशेषो यथासम्बन्धं विदुषा उपधारणीयः इत्यर्थः। कार्त्तिकस्तु द्वात्रिंशद् युक्तय इत्यादिकं श्लोकद्वयं पठति ॥ ३७।३८ ॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे तन्त्रयुक्तिव्याख्यानामपञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

अथातो दोषभेदविकल्पनामाध्यायं व्याख्यास्यामः,
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

अष्टाङ्गवेदविद्वांसं दिवोदासं महौजसम् ।
छिन्नशास्त्रार्थसन्देहं सूक्ष्मागाधागमोदधिम् ॥
विश्वामित्रसुतः श्रीमान् सुश्रुतः परिपृच्छति ॥ २ ॥
द्विषष्टिर्दोषभेदा ये पुरस्तात् परिकीर्त्तिताः ।
कति तत्रैकशो ज्ञेया द्विशो वाप्यथवा त्रिशः ॥ ३ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संशयच्छिन्महातपाः ।
प्रीतात्मा नृपशार्दूलः सुश्रुतायाह तत्त्वतः ॥ ४ ॥

तन्त्रयुक्त्यनन्तरं परिशिष्टत्वाद्दोषभेदाध्यायारम्भः—अथात इत्यादि । अथत्यादिकं पूर्व्ववद् व्याख्येयम् । धातून् दूषयन्तीति दोषा वातादयः, तेषां भेदः पृथक्संसर्गसन्निपातभेदेन, तस्य विकल्पनमेकैकाद्यनुगमनेन नानात्वकरणं प्रपञ्चनं दोषभेदविकल्पः, तमधिकृत्य कृतः, तम् ॥ १ ॥

अष्टाङ्गेत्यादि । अष्टाङ्गानि शल्यादीनि वाजीकरणान्तानि, तान्येव वेद आयुर्व्वेदः, तेन तत्र वा विद्वान् यस्तम् । महौजसं महाप्रभावम् । सूक्ष्मा लीनार्थाः, अगाधा दुरवगाहा ये आगमा एवोदधयस्ते सन्त्यस्मिन्निति । श्रीमानिति राजश्रिया ब्राह्मया वा अलङ्कृतः । ननु विश्वामित्रो गाधिराजः, तत्सुतत्वेन राजश्रिया योगो युक्तः, कथं ब्राह्मया श्रियेति ? सत्यं, विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यं तपसा, ततो ब्राह्मया श्रिया योगो युक्त एव । अन्ये तु क्षत्रियाणां ब्रह्मर्षिजातत्वेनोभय-योग इति मन्यन्ते, अपरे तु विद्यासमाप्त्या ब्राह्मया श्रिया योग इति मन्यन्ते । तथाचोक्तम्—"विद्यासमाप्तौ ब्राह्मं वा सत्त्वमार्षमथापि वा । ध्रुवमाविशति ज्ञानात्तस्माद् वैद्यो द्विजः स्मृतः" इति ॥ २ ॥

द्विषष्टिरित्यादि । पुरस्तात् परिकीर्त्तिता इति रसभेदविकल्पे । कुतो द्विषष्टिर्दोषभेदास्त्रिषष्टी रसभेदा इति ? उच्यते—"द्विषष्टिर्दोषभेदाः स्यू रसभेदास्त्रिषष्टिधा । स्वास्थ्यं त्रिषष्टं विज्ञेयं तत्र षड्रसयोजनम्"—इति । कति तत्रैकशो ज्ञेया द्विशो वाप्यथवा त्रिश इत्याह —"एकशः षट् द्विशस्त्वेकविंशतिश्चतुरन्विता । त्रिशो द्वात्रिंशदित्येवं त्रयो दोषास्त्रिषष्टिधा" इति ॥ ३ ॥

शिष्यप्रश्नमाकर्ण्य गुरुराह—तस्येत्यादि । तस्येति सुश्रुतस्य । तदिति पूर्व्वोक्तम् । संशय-च्छिदिति सन्देहच्छेत्ता । प्रीतात्मा तुष्टान्तःकरणः । नृपशार्दूलो राजसत्तमः । तत्त्वत इति यथार्थभावेन ॥ ४ ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

त्रयो दोषा धातवश्च पुरीषं मूत्रमेव च।
देहं सन्धारयन्त्येते ह्यव्यापन्ना रसैर्हितैः॥ ५
पुरुषः षोड़शकलः प्राणाश्चैकादशैव ये॥ ६॥
रोगाणान्तु सहस्रं यच्छतं विंशतिरेव च॥ ७॥

किमाह भगवानित्याह— त्रय इत्यादि। त्रयो दोषा वातादयः, धातवः सप्त रसादयः। अव्यापन्ना अविकृतिंगताः। रसैर्हितैरिति मधुरादिरसैः पथ्यैरित्यर्थः। ननु यथाप्रश्नं प्रत्युत्तरे वाच्ये किमर्थं कति तन्त्रैकश इत्यादिप्रश्नस्योत्तरार्थे त्रयो दोषा इत्याद्यभिधानं? उच्यते—धातूनां मलानाञ्च दोषसंसर्गे दोषव्यपदेश इत्यादिप्रतिपादनार्थं; अत एवासृजा सह पुरा पञ्चदश प्रसरा अभिहिताः। यद्येवं तर्हि मांसादिभिः सह प्रसरः कुतो न कीर्त्तितः? उच्यते—असंख्येयत्वात्। अथ कथं तदभिगन्तव्यमिति चेत्, दोषलिङ्गेनैव। तथा चात्र वक्ष्यति—तस्मात् प्रसङ्गं संयम्येत्यादि। ननु दोषधातुमलमूलं हि शरीरमित्यनेनैव दोषादिकार्य्यत्वमभिहितं; न च शरीराद्देहो भिन्नार्थः, तयोः पर्य्यायशब्दत्वात्; तत्कथं पुनरुच्यते—एते देहं धारयन्तीति? उच्यते— देहशब्देनात्र कर्म्मपुरुषस्य चिकित्साधिकृतस्य विवक्षितत्वात्॥ ५॥

कीदृशः पुनरयं देहशब्दाभिधेयः कर्म्मपुरुष इति पूर्व्वप्रतिपादितस्यैव कर्म्मपुरुषस्य स्वरूपं वाच्यं, तत्प्रसङ्गेनापरमपि प्राणादिकं यत्तत् प्रतिपादयितुं सुखस्मरणार्थं प्रतिपादयति—पुरुष इत्यादि। अत्रैके कलाशब्देन पञ्चभूतानि एकादशेन्द्रियाणीति षोड़शविकारा इति व्याचक्षते, परमेतन्नायुर्व्वेदे प्रमाणीकृतम्। अन्ये तु कलशब्दमङ्गप्रत्यङ्गेष्वामनन्ति—शिरोग्रीवापाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरांसीत्यष्टाङ्गानि, चिबुकनासौष्ठवङ्क्षणाङ्गुष्ठाङ्गुलिपार्ष्णिगुल्फाः प्रत्यङ्गानीति। स्वतन्त्रपरतन्त्राभिप्रायानुवर्त्तिभिराचार्य्यैः कलाशब्दो गुणवाची पठितः। ते च सर्व्वभूतचिन्ताशारीरोक्तसुखदुःखेच्छोद्वेगप्रयत्नादीन् षोड़शगुणानाचक्षते। चतुष्पादं षोड़शकलं भेषजं चरकाचार्य्येणोक्तं; तत्र षोड़शकलं षोड़शगुणमिति व्याख्यानयन्ति। प्राणाश्चैकादशेति अग्निः सोमो वायुः सत्त्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मेति प्राणाः। योऽसौ भूतात्मा स एव षोड़शकलः, संयोगिन एव प्राणव्यपदेशभाजः, इत्येकादशत्वम्। रोगाणान्तु सहस्रं यच्छतं विंशतिरेव चेति विंशत्यधिकैकादशशतानि रोगाणाम्। अत्र सौश्रुते तन्त्रे षट्स्थानेषु प्रोक्ता रोगाः श्लोकैरभिधीयन्ते।—

"हीनातिदग्धैः क्षारेण, त्रयः प्लुष्टादयोऽग्निना।
चतुर्थो धूमविहतः पञ्च शोणितदुष्टयः॥ १॥
दोषधातुमलादीनां द्वाविंशत् क्षयवृद्धितः।
द्वे स्थौल्यकार्श्ये विविधो विस्रंसाद्यो बलक्षयः॥२
षट् शोफाः षड़् व्रणा वह्नित्रितयं विषमादिकम्।
आमं विदग्धं विष्टब्धमजीर्णञ्च तथा त्रिधा॥३॥
इति षट्षष्टिरातङ्काः सूत्रस्थाने निदर्शिताः।
आमपक्वाशये श्रोत्रे तथेन्द्रियचतुष्टये॥ ४॥
त्वगा मेषसिरास्नायुसन्ध्यस्थिमज्जसम्भवाः।
शुक्रे चैकाङ्गसर्व्वाङ्गगताः सप्ताधिका दश॥ ५॥
त्रयोदशावृतैरन्यैर्दोषैः स्युर्मारुतैः खलु।
चतुर्विधं वातरक्तमाक्षेपश्चापतानकः।
पक्षाघातोऽपतन्त्रश्च मन्यास्तम्भोऽर्द्दितस्तथा॥ ६
गृध्रसी सह विश्वाच्या शिरः क्रोष्टुकपूर्व्वकम्।
खञ्जः पङ्गुः कलायाख्यः कण्टकः पाददाहकृत्॥७
पादहर्षोऽवबाहुश्च मूकमिन्मिनगद्गदाः।
तून्याध्मानद्वयेऽष्ठीलाद्वयमर्शांसि षट् तथा॥८॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वर्म्मकीलश्चतस्त्रश्चाश्मर्य्यः पञ्च भगन्दराः ।
तथाष्टादश कुष्ठानि किलासानि पुनस्त्रिधा ॥ ९ ॥
प्रमेहा विंशतिः प्रोक्ताः पिड़का नव तत्कृताः ।
उदराणि तथाष्टौ च मूढ़गर्भस्तथाष्टधा ॥ १० ॥
बाह्या विद्रधयः षट् स्युस्तथान्तःस्थाः स्मृता दश ।
विसर्पनाड़ीस्तनजास्तथैव पञ्च पञ्च च ॥ ११ ॥
ग्रन्थयः सप्त चैका स्यादपची सप्तधार्ब्बुदम् ।
गलगण्डास्त्रयः सप्त वृद्धयः परिकीर्त्तिताः ॥१२॥
उपदंशा मताः पञ्च श्लीपदञ्च तथा त्रिधा ।
भग्ना अष्टादश ज्ञेयाः शूकदोषास्तथैव च ।
चत्वारिंशत्तथाष्टौ च क्षुद्ररोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥१३
अष्टावोष्ठभवा दन्तमूलेषु दश पञ्च च ॥ १४ ॥
अष्टौ दन्तेषु जिह्वायां पञ्च तालुगता नव ।
कण्ठे चाष्टादश ज्ञेयाश्चतुःसर्व्वसरा गदाः ॥१५॥
एवं मुखे सप्तषष्टिरिति स्थाने द्वितीयके ।
द्वाचत्वारिंशदधिका त्रिशती परिकीर्त्तिता ॥१६॥
अष्टौ शुक्रगता रोगा अष्टावार्त्तवदुष्टयः ।
चत्वारोऽसृग्दराः प्रोक्ता अपातस्त्वपराकृतः ॥१७
मक्कल्लीनशोषाश्च नैगमेशाहृतस्तथा ।
नागोदरः स्रुतिर्गर्भे शारीरे सप्तविंशतिः ॥१८॥
अथ मेदोऽनिलावेगाच्छ्वयथुः सरुजश्च यः ।
आढ्यवातः सर्व्वसराः शोफाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
कर्णपाल्यामयाः पञ्च क्लैव्यमुक्तं चतुर्व्विधम् ॥१९
वान्तरेचितयोः प्रोक्ता व्यापदो दश पञ्च च ।
षण्नेत्रप्रणिधानस्य नेत्रस्यैकादशैव तु ॥ २० ॥
पञ्च वस्तिकृतास्तत्र चत्वारः पीड़ने कृताः ।
एकादश द्रव्यकृताः सप्त शय्याकृतास्तथा ॥२१॥
चत्वारिंशच्चतस्रश्च वैद्यतो व्यापदस्तथा ।
क्रोधायासादिकाः पञ्च दश चातुरहेतुकाः ॥२२॥
स्नेहस्य कारणान्यष्टावप्रत्यागमकृन्ति च ।
इति नेत्रादिदोषेण षष्टिः सप्त समासतः ॥ २३ ॥
एवं चिकित्सितस्थाने रुजोऽष्टानवतिस्तथा ।
अन्नादिरक्षाविज्ञाने विंशतिर्विषहेतुकाः ॥ २४ ॥

वेगाः स्युः स्थावरे दर्व्वीकरमण्डलिनां विषे ।
राजिलवैकरञ्जानां प्रत्येकं सप्त सप्त च ॥ २५ ॥
मूषिकास्तु दशाष्टौ च सप्त वेगा अलर्कजाः ।
सप्तषष्टिशतञ्चात्र कीटानां विषदायिनाम् ॥२६॥
सप्तचत्वारिंशदुत्तं कल्पस्थाने शतद्वयम् ।
नव सन्ध्याश्रयाः प्रोक्ता वर्त्मजाश्चैकविंशतिः ॥२७
शुक्लभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः ।
सर्व्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु ॥ २८ ॥
बाह्यजौ द्वौ नेत्ररोगाविति षट्सप्ततिः स्मृताः ।
कुकूणकः शिशोरेव कर्णेऽष्टाविंशतिर्नृणाम् ॥२९॥
एकत्रिंशद्घ्राणगताः सप्रतिश्यायपञ्चकाः ।
एकादश शिरोरोगाः परं शालाक्यसंज्ञिते ॥३०॥
आतङ्कानां शतं प्रोक्तं षट्चत्वारिंशता युतम् ।
नव बालग्रहा योनिव्यापदो विंशतिः स्त्रियाः ॥३१
एवं कुमारतन्त्रेऽस्मिन्नेकोनत्रिंशदामयाः ।
अष्टौ ज्वरा ह्यतीसाराः षट् चतस्रः प्रवाहिकाः ॥३२
चत्वारो ग्रहणीदोषा यक्ष्मैको गुल्मपञ्चकम् ।
हृद्रोगाः पञ्च चत्वारः पाण्डाख्याः कामलाद्वयम्॥३३
हलीमकः पानकी च रक्तपित्तं चतुर्व्विधम् ।
षट्प्रकारा मता मूर्च्छा विकाराः सप्त मद्यजाः॥३४
दाहाः पञ्च तृषः सप्त छर्द्दयः पञ्च देहिनाम् ।
हिक्काः श्वासास्तथा कासाः प्रत्येकं पञ्च पञ्च च ॥३५
स्वरभेदास्तथा षट् स्युर्विंशतिः कृमिजातयः ।
नवोदावर्त्तका दृष्टा विसूच्यस्तिस्र एव च ॥३६॥
आनाहौ द्वावामविट्कौ तथारोचकपञ्चकम् ।
मूत्राघाता द्वादश स्युरिति कायचिकित्सिते ॥३७
आमयानां शतं प्रोक्तं चत्वारिंशच्च सप्त च ।
देवता-दैत्य-गन्धर्व्व-यक्ष-पितृहि-रक्षसाम् ॥३८॥
पिशाचस्याभिषङ्गेण गदाश्चाष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
अपस्माराश्च चत्वार उन्मादाः षडुदीरिताः ॥३९॥
अष्टादशगदा भूतविद्यायां सूक्ष्मदर्शिभिः ।
एवं हि सौश्रुते तन्त्रे काशीराजेन कीर्त्तिताः ।
रोगाणान्तु सहस्रं यच्छतं विंशतिरेव च ॥४०॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शतञ्च पञ्च द्रव्याणां त्रिसप्तत्यधिकोत्तरम्।
व्यासतः कीर्त्तितं तद्धि भिन्ना दोषास्त्रयो गुणाः।
द्विषष्टिधा भवन्त्येते भूयिष्ठमिति निश्चयः॥ ८॥
त्रय एव पृथग् दोषा द्विशो नव समाधिकैः।
त्रयोदशाधिकैकद्विसममध्योल्वणस्त्रिशः।
पञ्चाशदेवन्तु सह भवन्ति क्षयमागतैः॥
क्षीणमध्याधिकक्षीण-क्षीणवृद्धस्तथापरैः।
द्वादशैवं समाख्यातास्त्रयो दोषा द्विषष्टिधा॥ ९॥

व्यासतो विस्तरतः। हिशब्दो हेत्वर्थे, यस्मात् कारणात्। भिन्ना इत्यादि। भिन्ना भेदंगता द्विषष्टिधा भवन्तीत्यर्थः। त्रयो दोषा वातपित्तश्लेष्माणः। गुणा गुणमयाः सत्त्वरजस्तमोमयाः। तद्यथा—रजोभूयिष्ठो मारुतः, रजो हि प्रवर्त्तकं सर्व्वभावानां; पित्तं सत्त्वोत्कटं, लघुप्रकाशकत्वात्, रजोयुक्तं वेत्येके; कफस्तमोबहुलः, गुरुप्रावरणात्मकत्वादित्याहुर्भिषजः। यद्येवं तत् कथं कफप्रकृतिके पुंसि सत्त्वगुणोपपन्नता पठिता? उच्यते—गुणद्वितयमपि कफे ज्ञातव्यं, 'सत्त्वतमोबहुला आपः' इत्युक्तत्वात्॥ ६—८॥

कथमेते द्विषष्टिधा भवन्तीत्याह—त्रय एवेत्यादि। तत्र पृथक् प्रत्येकं, दोषा वातपित्तश्लेष्माणस्त्रय एव, इतरौ च द्वौ स्वस्थाविति ज्ञेयौ। वृद्धो वातः स्वस्थौ पित्तश्लेष्माणौ १, वृद्धं पित्तं स्वस्थौ वातश्लेष्माणौ २, वृद्धः श्लेष्मा स्वस्थे वातपित्ते ३, इति। द्विशो नव समाधिकैरिति तत्र समवृद्धाभ्यां द्वाभ्यां दोषाभ्यां त्रयः संसर्गा भवन्ति; यथा—वातपित्ते समे वृद्धे स्वस्थः श्लेष्मा १, वातश्लेष्माणौ समौ वृद्धौ स्वस्थं पित्तं २, पित्तश्लेष्माणौ समौ वृद्धौ स्वस्थो वातः ३, इति। अन्यतराधिकवृद्धाभ्यां षट्; तद्यथा—वातपित्तयोर्वृद्धयोर्वातोऽधिको वृद्धः स्वस्थः श्लेष्मा १, वातपित्तयोर्वृद्धयोः पित्तमधिकवृद्धं स्वस्थः श्लेष्मा २, वातश्लेष्मणोर्वृद्धयोर्वातोऽधिकवृद्धः स्वस्थं पित्तं ३, वातश्लेष्मणोर्वृद्धयोः श्लेष्माधिकवृद्धः स्वस्थं पित्तं ४, पित्तश्लेष्मणोर्वृद्धयोः पित्तमधिकं वृद्धं स्वस्थो वातः ५, पित्तश्लेष्मणोर्वृद्धयोः श्लेष्मा अधिकवृद्धः स्वस्थो वातः ६। त्रिशस्तु वृद्धैस्त्रयोदश; तत्र त्रिभिरधिकैरेकः, अधिकैकदोषास्त्रयः, अधिकद्विदोषास्त्रयः, सममध्योल्वणदोषाः षट्। तद्यथा—वातपित्तश्लेष्मणां वृद्धानां वातोऽधिकवृद्धः १, वातपित्तश्लेष्मणां वृद्धानां पित्तमधिकवृद्धं २, वातपित्तश्लेष्मणां वृद्धानां श्लेष्माधिकवृद्धः ३। अथाधिकद्विवृद्धदोषाः; तद्यथा,—वातपित्तश्लेष्मणां वृद्धानां वातपित्ते अधिकवृद्धे १, वातपित्तश्लेष्मणां वृद्धानां वातश्लेष्मणौ अधिकवृद्धौ २, वातपित्तश्लेष्मणां वृद्धानां पित्तश्लेष्माणावधिकवृद्धौ ३। क्षीणो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वातः स्वस्थौ पित्तश्लेष्माणौ १, क्षीणं पित्तं स्वस्थौ वातश्लेष्माणौ २, क्षीणः श्लेष्मा स्वस्थे वातपित्ते ३, एवं पृथक् त्रय एव। अथ हीनमध्योल्बणवृद्धाः षडुच्यन्ते, तत्र समः समवृद्धो हीनवृद्ध इत्यर्थः ; तद्यथा—हीनवृद्धो वातः, मध्यवृद्धं पित्तं, अधिकवृद्धः श्लेष्मा १ ; हीनवृद्धो वातः, मध्यवृद्धः श्लेष्मा, अधिकवृद्धं पित्तं २ ; हीनवृद्धं पित्तं, अधिकवृद्धो वातः, मध्यवृद्धः श्लेष्मा ३ ; मध्यवृद्धो वातः, हीनवृद्धं पित्तं, अधिकवृद्धः श्लेष्मा ४ ; हीनवृद्धः श्लेष्मा, अधिकवृद्धं पित्तं, मध्यवृद्धो वातः ५ ; अधिकवृद्धो वातः, मध्यवृद्धं पित्तं, हीनवृद्धः श्लेष्मा ६। सर्व्वदोषैः समवृद्धैरेकः। उक्तञ्च तन्त्रान्तरे—द्व्युल्बणैकोल्बणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट्। समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश" इति। पञ्चाशदित्यादि। एवमनेन प्रकारेण क्षयमागतैः पञ्चविंशतिदोषभेदैः सह पञ्चाशद्भवन्ति। तद्यथा—वातपित्तकफैरेकैकैः क्षीणैस्त्रयो भेदा भवन्ति, द्विशो नव प्रोच्यन्ते। तद्यथा—वातपित्ते समक्षीणे स्वस्थः श्लेष्मा १, वातश्लेष्माणौ समक्षीणौ स्वस्थं पित्तं २, पित्तश्लेष्माणौ समक्षीणौ स्वस्थो वातः ३। अधिकक्षीणाः षट् ; तद्यथा—वातपित्तयोः क्षीणयोर्वातोऽधिकक्षीणः स्वस्थः श्लेष्मा १,वातपित्तयोः क्षीणयोः पित्तमधिकक्षीणं स्वस्थः श्लेष्मा २, वातश्लेष्मणोः क्षीणयोर्वातोऽधिकक्षीणः स्वस्थं पित्तं ३, वातश्लेष्मणोः क्षीणयोः श्लेष्माधिकक्षीणः स्वस्थं पित्तं ४, पित्तश्लेष्मणोः क्षीणयोः पित्तमधिकक्षीणं स्वस्थो वातः ५, पित्तश्लेष्मणोः क्षीणयोः श्लेष्माधिकक्षीणः स्वस्थो वातः ६। अथ क्षीणदोषत्रयभेदास्त्रयोदश प्रोच्यन्ते ; तत्र—त्रिभिरपि समक्षीणैरेकः; अधिकैकैककक्षीणैश्च त्रयः। यथा—वातपित्तश्लेष्मणां क्षीणानां वातोऽधिकक्षीणः १, वातपित्तश्लेष्मणां क्षीणानां पित्तमधिकक्षीणं २, वातपित्तश्लेष्मणां क्षीणानां श्लेष्मा अधिकक्षीणः ३। अथाधिकक्षीणद्विदोषाः ; तद्यथा—वातपित्तश्लेष्मणां क्षीणानां वातपित्ते अधिकक्षीणे १, वातपित्तश्लेष्मणां क्षीणानां वातश्लेष्माणावधिकक्षीणौ २, वातपित्तश्लेष्मणां क्षीणानां पित्तश्लेष्माणावधिकक्षीणौ ३। अथ हीनमध्योल्बणक्षीणाः षट् प्रोच्यन्ते ; तद्यथा—हीनक्षीणो वातः, मध्यक्षीणं पित्तं, अधिकक्षीणः श्लेष्मा १ ; मध्यक्षीणो वातः, हीनक्षीणं पित्तं, अधिकक्षीणः श्लेष्मा २ ; अधिकक्षीणो वातः, मध्यक्षीणं पित्तं, हीनक्षीणः श्लेष्मा ३ ; हीनक्षीणो वातः, अधिकक्षीणं पित्तं, मध्यक्षीणः श्लेष्मा ४ ; अधिकक्षीणो वातः, हीनक्षीणं पित्तं, मध्यक्षीणः श्लेष्मा ५ ; मध्यक्षीणो वातः, अधिकक्षीणं पित्तं, हीनक्षीणः श्लेष्मा ६। क्षीणेत्यादि। अत्र मध्यशब्देन स्वस्थोऽभिधीयते, अधिकशब्देन च वृद्धः। तत्र क्षीणमध्याधिकभेदेन षट्। तद्यथा—क्षीणो वातः, स्वस्थं पित्तं, वृद्धः श्लेष्मा १ ; क्षीणो वातः, वृद्धं पित्तं, स्वस्थः श्लेष्मा २ ; स्वस्थो वातः, पित्तं क्षीणं, वृद्धः श्लेष्मा ३ ; वृद्धो वातः, क्षीणं पित्तं, स्वस्थः श्लेष्मा ४ ; स्वस्थो वातः, पित्तं वृद्धं, क्षीणः श्लेष्मा ; वृद्धो वातः, स्वस्थं पित्तं, क्षीणः श्लेष्मा ५। अथ द्विक्षीणैकवृद्धांस्त्रीनाह—वातपित्ते क्षीणे वृद्धः श्लेष्मा १, वातश्लेष्माणौ क्षीणौ पित्तं वृद्धं २, पित्तश्लेष्माणौ क्षीणौ वातो वृद्धः ३। अथ द्विवृद्धैकक्षीणानाह—वातपित्ते वृद्धे क्षीणः श्लेष्मा १, वातश्लेष्माणौ वृद्धौ क्षीणं पित्तं २ ; पित्तश्लेष्माणौ वृद्धौ क्षीणो वातः ३। एवमनेन

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रकारेण, समाख्याताः कथिताः, त्रयो दोषा वातपित्तश्लेष्माणः। स्वस्थैस्तु वातपित्तश्लेष्मभिः स्वास्थ्यं त्रिषष्टमिति। अयमेवार्थः श्लोकैरुच्यते। तद्यथा -

पृथग्वृद्धैर्मरुत्पित्तकफैर्भेदत्रयं भवेत्।
संसर्गे तु भवत्येषां भेदस्तुल्याधिकेन च ॥ १ ॥
वातपित्ते समे वृद्धे समावेवं मरुत्कफौ।
समौ पित्तकफावेवं स्युस्त्रयस्तुल्यवृद्धितः ॥ २ ॥
वृद्धिं गते मरुत्पित्ते पवनस्त्वधिकस्तयोः।
अन्यस्मिन् पित्तमधिकं वृद्धयोर्वातपित्तयोः ॥ ३ ॥
वृद्धौ समीरणकफावेतयोरधिकोऽनिलः।
अधिके तु तयोरेव भवेद् भेदान्तरं कफे ॥ ४ ॥
वृद्धौ पित्तकफौ तद्वदेतयोः पित्तमुत्कटम्।
वृद्धयोरेतयोरेव वलासस्त्वधिकः पुनः ॥ ५ ॥
इत्येकाधिकसंसर्गदोषभेदा भवन्ति षट्।
एवमेतैः समुद्दिष्टा भेदास्तुल्याधिकैर्नव ॥ ६ ॥
पूर्व्वैः सह भवन्त्येवं विकल्पा द्वौ तथा दश।
सन्निपातेषु जायन्ते दोषभेदास्त्रयोदश।
एकस्तत्र विकल्पः स्याद् वृद्धिं प्राप्तैः समैस्त्रिभिः।
वृद्धिं गतेषु सर्व्वेषु तेषु वृद्धतमो मरुत् ॥ ७ ॥
पुनः पित्तं पुनः श्लेष्मेत्येकाधिकतमैस्त्रयः।
प्रवृद्धे वातपित्ते च भेदोऽन्यस्मिन् वलासतः ॥ ८ ॥
मरुत्कफौ तथा पित्ताद् वातः पित्तकफादपि।
आधिक्येन द्वयोरेवं दोषभेदास्त्रयो मताः ॥ ९ ॥
हीनमध्याधिकैर्दोषैर्विकल्पाः सम्भवन्ति षट्।
अन्योन्यापेक्षया तेषां हीनवृद्धः समीरणः ॥ १० ॥
मध्यवृद्धं तथा पित्तं श्लेष्मा तत्राधिको मतः।
मध्यः समीरणोऽन्यस्मिन् हीनं पित्तं कफोऽधिकः ॥ ११ ॥
मध्यं पित्तं मरुत्तीव्रः स्वल्पः श्लेष्मापरत्र तु।
मध्यः श्लेष्मोल्वणं पित्तं हीनो वातस्तथा स्थितः ॥ १२ ॥
मध्यः श्लेष्मोल्वणो वायुः पित्तं हीनं तथा स्थितम् ॥ १३ ॥
मध्यवातोऽधिकं पित्तं हीनवृद्धस्तथा कफः।
एवमेते भवन्त्यत्र सन्निपातास्त्रयोदश ॥ १४ ॥
पूर्व्वैर्द्वादशभिः सार्द्धं विकल्पाः पञ्चविंशतिः।
यथा वृद्धैस्तथा क्षीणैर्दोषैः स्युः पञ्चविंशतिः ॥ १५
क्षीणस्वस्थाधिकैरेभिर्दोषभेदा भवन्ति षट्।
क्षीणः समीरणस्तत्र स्वस्थं पित्तं कफोऽधिकः ॥ १६
क्षीणो वायुः कफः स्वस्थः पित्तमत्राधिकं तथा।
क्षीणं पित्तं मरुत् स्वस्थो भेदोऽन्यस्मिन् वली कफः ॥ १७ ॥
क्षीणं पित्तं कफः स्वस्थः प्रवृद्धस्त्वधिको मरुत्।
श्लेष्मा क्षीणोऽनिलः स्वस्थः पित्तमत्र तथोल्वणम् ॥ १८ ॥
कफः क्षीणः समं पित्तं प्रवृद्धस्तु समीरणः।
क्षीणस्वस्थाधिकैरेवं भेदाः षट् परिकीर्त्तिताः ॥ १९
क्षयंगते मरुत्पित्ते प्राप्तो वृद्धिं तथा कफः।
क्षीणौ समीरणकफौ तथा स्यात् पित्तमुत्कटम् ॥ २०
क्षीणौ पित्तकफौ तद्वन्नभस्वान् स्यात्तु बुद्धिमान्।
द्वौ क्षीणावेकवृद्धश्च भेदत्रयमिति स्मृतम् ॥ २१ ॥
वातपित्ते गते वृद्धिं सम्प्राप्तश्च क्षयं कफः।
वृद्धौ वातकफौ तद्वत् पित्तञ्चाथ क्षयं गतम् ॥ २२
तद्वत् पित्तकफौ वृद्धौ प्रक्षीणः पवनः पुनः।
एकक्षीणद्विवृद्धैश्च त्रयो भेदा भवन्त्यमी ॥ २३ ॥
क्षीणमध्याधिकैस्त्वेवं भेदा द्वादश कीर्त्तिताः।
प्रकृतिस्थः समीराद्यैस्तथैकः परिकीर्त्तितः ॥ २४ ॥
त्रिषष्टिर्दोषभेदानामिति सम्यङ्निरूपिता ॥ इति

एतेषां वातपित्तश्लेष्मणां वृद्धक्षीणानां लक्षणान्युच्यन्ते—तद्यथा—वातवृद्धौ वाग्बाहुल्यं कार्श्यं कार्ष्ण्यं गात्रस्फुरणमूष्मकामिता निद्रानाशोऽल्पबलत्वं गाढवर्च्चस्त्वञ्चेति, पित्तवृद्धौ पीतावभासता सन्तापः शीतकामित्वमल्पनिद्रता मूर्च्छा बलहानिरिन्द्रियदौर्व्वल्यं पीतविण्मूत्रनेत्रत्वञ्चेति, श्लेष्मवृद्धौ शौक्ल्यं शैत्यं स्थैर्य्यं गौरवमवसादस्तन्द्रा निद्रा सन्ध्यस्थिविश्लेषश्च। वातक्षये मन्दचेष्टता अल्पवाक्त्वमप्रहर्षो मूढसंज्ञता च, पित्तक्षये मन्दोष्माग्निता निष्प्रभता च, श्लेष्मक्षये

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मिश्रा धातुमलदोषा यान्त्यसंख्येयतां पुनः ।
तस्मात् प्रसङ्गं संयम्य दोषभेदविकल्पनः ।
रोगं विदित्वोपचरेद् रसभेदैर्यथेरितैः ॥
भिषक् कर्त्ताथ करणं रसा दोषास्तु कारणम् ।
कार्य्यमारोग्यमेवैकमनारोग्यमतोऽन्यथा ॥ १० ॥

रूक्षतान्तर्दाह आमाशयेतरश्लेष्माशयशिरसां शून्यता सन्धिशैथिल्यं तृष्णा दौर्बल्यञ्च। एवमेतैर्लक्षणैः प्रकृतिसमसमवेतानां वृद्धानां क्षीणानाञ्च वातपित्तश्लेष्मणामवगमो मिश्रैश्च लक्षणैः संसर्गसन्निपातावगम इति। क्षीणमध्याधिकद्वेरकक्षीणवृद्धानां केषाञ्चिल्लक्षणानि लिख्यन्ते। तद्यथा—

एको वृद्धः समश्चैकः क्षीणस्त्वेको यदा भवेत् ।
क्षीण एकः प्रवृद्धौ द्वौ क्षीणौ द्वौ वृद्धिमांस्तथा ॥२५
एक एव स्थितस्तत्र व्यस्तरूपेण देहिनि ।
प्रवृद्धो मारुतः पित्तं प्रकृतिस्थं कफक्षये ॥२६ ॥
गृहीत्वा स्थानतो यत्र यत्राङ्गेषु विसर्पति ।
तत्र तत्रास्थिरो दाहः श्रमः स्वेदो बलक्षयः ॥२७॥
क्षीणे पित्ते यदा वायुर्वृद्धावस्थः समं कफम् ।
विकर्षति तद शूलं शैत्यमत्यन्तगौरवम् ॥ २८॥
वृद्धं कफक्षये पित्तं प्रकृतिस्थं प्रभञ्जनम् ।
यदा रुणद्ध्यस्य तदा दाहः शूलः प्रजायते ॥२९॥
वृद्धं वातक्षये पित्तं प्रकृतिस्थं यदा कफम् ।
निरुणद्धि तदा तस्य स्युस्तन्द्रागौरवज्वराः ॥३०॥
श्लेष्मा वृद्धो यदा वायुं समं पित्तपरिक्षये ।
निरुणद्धि तदा तस्य गौरवं शीतकज्वरम् ॥३१॥
कफोऽनिलक्षये पित्तं प्रकृतिस्थं यदा बली ।
निरुणद्धि तदा तस्य मृद्वग्नित्वं शिरोव्यथा ॥३२॥
प्रलापो गुरुता तन्द्रा निद्रा स्यात्तु सुहृद्रुजा ।
ष्ठीवनं पित्तकफयोर्नखादीनाञ्च पीतता ॥३३॥

कफः पित्तेन संयुक्तो बलहानिं भृशं क्षयम् ।
करोत्यपाकमरुचिं गौरवं गात्रसादताम् ॥ ३४ ॥
मारुतेन युतः श्लेष्मा हीनपित्तः समाचरन् ।
करोति मृदुतां वह्नेर्भक्त नान्नाभिलाषिताम् ॥३५॥
वेपनं गौरवं स्तम्भशैत्यतोदांस्तथाचिरात् ।
शुक्लत्वञ्च नखादीनां पारुष्यं वपुषोऽपि च ॥३६॥
कुपितौ पित्तपवनौ परिक्षीणकफ यदा ।
उद्वेष्टनं श्रमं तोदं कुरुते स्फोटनं तथा ॥ ३७ ॥
तथाङ्गमर्द्ददाहौ च चोषं दूयनधूपने ।
श्लेष्मापिधत्ते स्रोतांसि यदा पित्तानिलक्षये ॥३८॥
चेष्टानाशं तदा कुर्य्यान्मूर्च्छां वाग्भङ्गमेव च ।
देहौजः स्रंसयत् पित्तं वातश्लेष्मक्षये तृषाम् ॥३९
कुर्य्यादिन्द्रियदौर्ब्बल्यं मूर्छां ग्लानिं क्रियाक्षयम् ।
मर्म्माणि पीडयन् वायुः श्लेष्मपित्तपरिक्षये ॥४०॥
संज्ञाप्रणाशं कुरुते प्रकम्पं विद ाति च ।
दर्शयन्ति प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दोषा हि केवलम् ॥४१
क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं समाः स्वं कर्म्म कुर्व्वते ।
समं रक्षञ्जयन् वृद्धं क्षीणं दोषञ्च वर्द्धयन् ॥४२॥

विधिनानेन विषमं सन्निपातं जयेद्भिषक् । इति ॥ ९ ॥

धातुभिरसृगादिभिर्मिश्रा मलैश्चासंख्येयतां यान्ति। तत्र वातस्य धातुमलमिश्रस्य लक्षणं वातव्याधिनिदाने प्रोक्तम्। पित्तश्लेष्मणोस्तु वृद्धवाग्भटः प्राह—

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अध्यायानान्तु षट्षष्ट्या ग्रथितार्थपदक्रमम्।
एवमेतदशेषेण तन्त्रमुत्तरमृद्धिमत्॥
स्पष्टगूढ़ार्थविज्ञानमगाढ़मन्दचेतसाम्।
यथाविधि यथाप्रश्नं भवतां परिकीर्त्तितम्॥ ११॥
सहोत्तरन्त्वेतदधीत्य सर्व्वं ब्राह्मं विधानेन यथोदितेन।
न हीयतेऽर्थान्मनसोऽभ्युपेतादेतद्वचो ब्राह्ममतीव सत्यम्॥ १२॥

इति सुश्रुतसंहितायामुत्तरतन्त्रे दोषभेदविकल्पो नाम षट्षष्टितमोऽध्यायः॥ ६६॥

इत्युत्तरतन्त्रम्।

पित्तं त्वचि स्थितं कुर्य्याद् विस्फोटकमसूरिकाः। रक्ते विसर्पं दाहञ्च मांसे मांसावकोथनम्॥१॥ सदाहान् मेदसि ग्रन्थीन् स्वेदतृड्वमनं भृशम्। अस्थिदाहं भृशं मज्ज्ञि हारिद्रनखनेत्रताम्॥२॥ पूतिपीतावभासञ्च शुक्रं शुक्रसमाश्रितम्। सिरागतं क्रोधनतां प्रलापं स्नायुगं तृषाम्॥३॥ कोष्ठगं मदतृड्दाहान् व्यापिनोऽन्यांश्च यक्ष्मणः। श्लेष्मा त्वचि स्थितः कुर्य्यात् स्तम्भं श्वेतावभासताम्॥ ४॥ पाण्डामयं शोणितगो मांसस्थश्चार्व्वुदापचीः। आर्द्रचर्म्मावनद्धाभगात्रतां त्वचि गौरवम्॥५॥ मेदोगः स्थूलतां मेहमस्थ्नां स्तब्धत्वमस्थिगः। मज्जगः शुक्लनेत्रत्वं शुक्रस्थः शुक्रसञ्चयम्॥ ६॥ विबन्धं गौरवञ्चाति सिरास्थः स्तब्धगात्रताम्। स्नायुगः सन्धिशूलत्वं कोष्ठगो जठरोन्नतिम्॥७॥ अरोचकाविपाकौ च तांस्तांश्च कफजान् गदान्। विण्मूत्रयोः साश्रययोस्तत्र तत्रोपदिश्यते॥ ८॥

उपतापोपघातौ च स्वाश्रयैन्द्रियगैर्मलैः। इति॥ १०॥

निबन्धान् बहुशो वीक्ष्य वद्यः श्रीभरतात्मजः।
उत्तरस्थानमकरोत् सुस्पष्टं डल्लणो भिषक्॥ ११। १२॥

इति सौश्रुते उत्तरतन्त्रे महामहोपाध्याय-श्रीडल्लनविरचिते निबन्धसंग्रहे दोषभेदविकल्पव्याख्यानामषट्षष्टितमोऽध्यायः॥ ६६॥

समाप्तमिदं सुश्रुततन्त्रम्॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon